

ҚАРАҚАЛПАҚ
ТИЛИНИҢ
ТҮСИНДИРМЕ
СӨЗЛИГІ

VII

**ҚАРАҚАЛПАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МИНИСТРЛЕР
КЕҢЕСИ ЖАНЫНДАҒЫ МӘМЛЕКЕТЛИК ТИЛДИ
РАҰАЖЛАНДЫРЫҰ ДЕПАРТАМЕНТИ**

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНИҢ ТҮСИНДИРМЕ СӨЗЛИГИ

Жети томлық

**Жетинши том
С (сынап) – Я**

Толықтырылған екінши басылымы

**НӨКИС
«QARAQALPAQSTAN»
2023**

УДК: 811.512.121'374. 3(038)
ББК: 81.2 Коракалпок-2
К 18

**Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі.
Жеті томлық. Жетінші том С (сынап)
— Я. [Текст] — Нөкіс: «Қарақалпақстан»
баспасы, 2023-жыл — 504 бет.**

Редколлегия ағзалары:

Ш.Абдиназимов	— <i>Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген илим ғайраткери, филология илимлериниң докторы, профессор (баслығы).</i>
Ә.Пирниязова	— <i>филология илимлериниң докторы (баслық орынбасары).</i>
П.Дабылов	— <i>филология илимлери бойынша философия докторы.</i>
А.Альниязов	— <i>филология илимлериниң докторы, профессор.</i>
К.Алламбергенов	— <i>филология илимлериниң докторы, профессор.</i>
К.Жәрімбетов	— <i>филология илимлериниң докторы, профессор.</i>
С.Бахадырова	— <i>филология илимлериниң докторы, профессор.</i>
М.Дәулетов	— <i>филология илимлериниң докторы, профессор.</i>
К.Кәримов	— <i>Өзбекстан халық жазыушысы (ағзасы).</i>
Х.Толыбаев	— <i>филология илимлери бойынша философия докторы (хаткери).</i>

*Бас илимий редактор — Абдиназимов Шамшетдин
Жууаплы редактор — Қарлыбаева Гүлмира*

Сөзликте дүзиушілер:

**Д.Сейтқасымов (Се); А.Қазақбаева, Г.Досжанова (Тт);
У.Ембергенов (Уу, Үү, Ыу, Хх, Хх); Б.Убайдуллаев, Ш.Хожанов (Шш);
Ш.Қунназарова (Цц, Фф, Чч, Шш, Юю, Ээ, Яя); Х.Толыбаев (Ыы).**

*Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңеси жанындағы
Қарақалпақ тилин раўажландыру қорының қаржылары есабынан басып
шығарылды.*

ISBN 978-9910-9810-3-6

© «Қарақалпақстан» баспасы, 2023.

© Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі, 2023.

С

СЫНАП ат. (п. — *гүмис сууы*). Менделеев периодлык системасының II группасына тийисли химиялык элемент, әпиұайы температура жағдайында суйык халда болатугын ак гүмис ренли, аўыр металл. Фонтан суўы шапшыр усап *сынапқа*, Мөлдир нарзан жатар ойнап булакта, Келтиргендей көркем тәбият макамын, «Қоңыр тастан» жыр еситилер узакта (И.Юсупов).

СЫНАПТАЙ кел. Сынапқа усаған, сынап сыяклы. Бағана кен айдынға шымылдык болып жайылып, *сынаптай* жумаланған балыклардын алдын көпирдей тоскан жылым, аў, нәретелердин барлығы сыртқа шығып, биразы жағаға жыйналып тур (К.Султанов).

СЫНАСТЫРЫҰ ф. Тексеристириў, байкастырыў, баклаў.

СЫНАСЫҰ ф. Байкап көрисиў, байкасыў, билисиў, Әжели жетип өлмесе, Хал *сынасып* көреді («Коблан»).

СЫНАТЫҰ ф. Тексертиў, байкатыў, баклатыў. Рүстем айтубды; Қоңыратсан, Көб каралфакға *сынатсаң*, Хәўфәки коркак қуры атсан, Қоңырат не адам болған екән (Бердақ).

СЫНАҰ ф. Тексериў, байкаў, баклаў. Хош келдин деп аттан түсирилген қонақ, Отырған болмағай сол үйди *сынап*, көзлі хәм аяклы, тилли бир шолак, Өнерсиз, билимсиз қолдан жақсырақ (Бердақ). Ажар хаялдың хүрейленгенин иштен *сынап* «еденлиги де бар екен ғой!» деп гәптин ушын басқа жаққа аўдарды (К.Султанов). Өмир сүрип алпыс жети жыл, Не *сынаудан* өтсе де басы, Еле бир жигиттей күши бар, Бүгилмеген полат тулғасы (И.Юсупов). Шет елге шаймий кетсе, елдің атына нұксан келеди, шет жер көрмеген халқын, көрген адамы менен бахалайды, деп *сынамақшы* болған (Т.Қайыпбергенев). Бизин халқымызды *сынап* көрмекши, саўға-сәлем берсек, қорққанға жорып, жолы түскенде айланып соқпақшы (К.Кәримов). — Сен мени *сынаў* ушын шақырдың, — деди Қутлымурат көзи қызарып (М.Нысанов).

СЫНАҰЛЫ кел. Сынап көрилген, сыналған.

СЫНАҰСЫЗ кел. Сынап көрилмеген, сыналмаған.

СЫНАҰШЫ кел. Сынап көриуши. Мысал күшин *сынаушы* батыр, Ширенип мәрт көпирлер жатыр, Кыр дөгерек жасыл театр, Шыргүбелек айланып турар, Каналларда суу мәуиж урар (И.Юсупов).

СЫНҒЫШ кел. Бөлингиш, мортылдак, тез бөлекленетуғын.

СЫНДЫРҒЫШ кел. Бөлеклегиш, жаксы сындыратуғын.

СЫНДЫРЫҰ ф. Бир затты бөлеклеу, майдалау, бөлиу. Кара сууды тындырмаса, Кара тасты *сындырмаса*, Шөлге ауыл кондырмаса, Оданбасы деп ким айтар? (Бердак). Өлимди неге бердин, өмир бергеннен кейин? Гүл хеш солмаса екен бир көгергеннен кейин! Ылайы шала писти ме күйған күзеннин, хей, гүлал, Не ушын *сындырасаң* бир ислегеннен кейин? (И.Юсупов). Жасында молланын кызыл шыбығын *сындырып*, мектептен куўылған (Ш.Сейтов). Узын шылбырды колынан шығармай, путалардын ушын *сындырып*, бир жерге жәмледі (К.Кәримов). «Отыз еки тисинди тамағына жиберемен», — деп жораннын үш тисин *сындырдың* ғо (М.Нызанов). **Сөзин сындырыу** — кеўлин қалдырыу, айтқанын орынламау, кеўлинен шыкпау. *Сөзин сындырып* көрмеген бай ағасынын бул гәпинен кейин отыра алмады (Т.Қайыпбергенов). **Нан сындырыу** — ант етиу, шәртлесіу, үәделесіу. *Нан сындырып* Хийўа ханнан кайтқанда, Айып билмес хаслын натык колдаулы (Өтеш). **Тас сындырыу** — тас басыу, салмағы ауыр болыу. Жеделленип ерлик иске киргенде, Хәр күн *тас сындырып* пахта тергенде (Т.Сейтжанов).

СЫНЛЫ кел. Бойы, қәдди-кәўметі келискен. Әжинияздын ой-парасаты, зийрек-зейини ағасы Матнияздан да, иниси Шанияздан да өзге *сынлы* тулға екени сүннет жасынан берли Нуржамалға аян еди (К.Султанов).

СЫНСЫЗ кел. Бойы, қәдди-кәўметі келиспеген, сыны жок.

СЫН-СЫМБАТ ат. Сыртқы келбет, қәдди-кәўмет. Әжинияздын бойына сай, *сын-сымбатын*, ақылына сай шешенлигин көрген сон «Хийўалы қыз» онын менен айтыса берип не қылсын! (К.Султанов). Ал, Оксананың тап хәзирги *сын-сымбаты* улыўма еркек затын жутынып караўға мәжбүрлегендей еди (М.Нызанов).

СЫНШЫ ат. Сын менен шуғылланыушы, минши, минегиш, сынайтуғын адам. Әдебият — бағ, *сыншы* оның бағманы, Бир

көз бенен қарар барлық мийіуаны, Қосықтың бар қыйсық, дүзиу, сыйдамы, Терис путағын алатуғын сын керек (И.Юсупов). Биреу дана, биреу *сыншы*, биреу торшы, биреу қусшы (Өтеш).

СЫНШЫЛ кел. Сынағыш, минегіш, аңлағыш. Жаналыққа адамлардың селтеншил, *сыншыл* болатуғыны мәлим (К.Досанов). — Бабаларына усап *сыншыл* болайын деп жүрсен бе? (К.Султанов). — Алжастыңыз, бнй! — десе де, бул *сыншыл*, серли бийден кәуипленип, изине ерген келиншегине карады (Т.Қайыпбергенов). Жигиттин *сыншыл* нәзері сүлдердің хаял екенін аңғарды (К.Кәримов). Лекин, *сыншыл* аксақал менің кейпимді аңлаған еді (М.Нызанов).

СЫНЫҚ кел. Бөлінген, сынған бөлек зат. Алты ешкинин ишіндегі ана *сынық* мүйіз ала ешки қудайы дейді (К.Айымбетов). — Қашқынның перзентіне ким *сынық* гүлше берсин! (К.Султанов). Умыт қалды *сынық* айнаң, Мен «кетпе» деп жылап турдым, «Керек емес берген алмаң», Деп изиннен ылақтырдым (И.Юсупов). — Пәстегі аұыл — мисли *сынық* жарты қазанның ернегине жабыскан жүйері гүртиктің қаспағы, — деді Аманлық (Т.Қайыпбергенов). Аұызда ұзын бойлы, қак шеке арық, шинельге усаған сүр ренли сукнодан тигилген гөнетоз пальтосы бар, басында қаснағының бир шети *сынық* қара шапка, аяғында сириси жалпайып, өкшесі көринип турған гөне туфлий, сакалы тәртіпсіз ғаұлап өсип кеткен бир киси турар еді (М.Нызанов). ◇ **Сынық даұыс** — әсте, өлімсіреген даұыс. — Мейли, — деді еринин аұзынан өзі еситкісі келген сөзді есите алмағанша ишинен өкпелеген хаял *сынық даұыс* пенен (К.Кәримов). — Үш жүз мыңға сәл жетпеді, — деді китап сатыушы *сынық хаұазда* (М.Нызанов). **Сынық минез** — минези жатық, жуұас. **Сыныққа сылтаұ** — орынсыз бәне, себеп. **Сынық түр** — қайғылы, езилген, уғайымлы түр. Қыз бенен танысты Гүлим, *Сынық ғой сениң де түрің*, Яки қурдас, яки синдим, «Гүнайын не?» деген екен (Бердақ).

СЫНЫҚШЫ ат. Сынықты дүзетіуші, салыушы, емлеуші тәуип.

СЫНЫҰ ф. Бөлину, қыйрау. Ат өлсе ет, арба *сынса* отын (нақыл). Кетпеді кеуілдин дағы, Көпір *сынды* гүзардағы, Ғәриплер ашылмай бағы, Теңиз балығын бермеди (Бердақ). Ақ жағал айтты «мэ-мэ-мэ! Усынын да қосық па? Жилигим *сынып* кетсе де, Турғаным турған, асықпа!» (И.Юсупов). Жок, оның барлық қабырғасы *сынып* кетті (Т.Қайыпбергенов). Арбам *сынып*

калды, — деди ол колларын жайып (К.Кәримов). Айналары *сынып* калған каютанын есиги ашык еди (М.Нызанов). **Ажары сыныу** — түси кашыу, солғын тартыу. Мен кудалар жакка барайын деп үйден ажары *сынып* шыкты (К.Султанов). **Гүзе сыныу** — гәп тийиу, бүлгиншиликке ушырау. Солардың үстинен *гүзе сынды* (Ж.Аймурзаев). Сонда да *гүзе сынып*, урыс-кағыс болып атыр (Ж.Аймурзаев). **Сағы сыныу** — пәти кайтыу, пәсейиу. Байға бардың, бахыт болдың, *Сынбайтуғын сахыт* болдың. Жөнин таптын кыйсык жолдың, Хәр кимлерге кеттин, дәўран (Бердак). Бахытлы балалык болмай, *сақ сынып*, Жаслай көрип бәрин — жаман-жаксының, Услап ошағынан куўырдакшының, Интернатка берген сизди, ағалар (И.Юсупов). Сонғы жыллары ханнын *сағы сыныпты* (Ш.Сейтов). **Сөзи сыныу** — сөзи орынланбау, питпеу. *Сөзим бир сынады*, еки сирә да сынбас (Ө.Айжанов). — Өтинбен, *сөзиңиз сынады*, шайкымыз (Т.Кайыпбергенов). **Тили сыныу** — баска тиллердин сөзлерин кәтесиз, акцентсиз айтыу, үйренисиу. Соған шекем *тилиң сынып*, дәрўазаманлардың тилинде сөйлейтуғын боласан, оларға түйиншик аўыстырасан, болмаса, мына сыйкын менен сарайға киремен деп дәмеленбе (Т.Кайыпбергенов).

СЫҢАР кел. Бир, жалғыз, биреу, екеўдин биреуи. Бирак, бул сапардағы хабар да дәслепкинин *сыңары* болды (К.Султанов). Көзлериннен көрип калдым көзимди, Дилмашсыз түсиндим хәр бир сөзинди, Өз ағама мегзетемен өзинди, Егиздин *сыңары* болған ағайин (И.Юсупов). Екеўинин арасында еки жас ғана парык бар, болмаса екеуи бир түслес, егиздин *сыңарындай* усас адамлар еди (Т.Кайыпбергенов). *Сыңар* колы менен муғаллим журналдан бир нәрсени излеп атыр (Ш.Сейтов).

СЫҢҒЫРЛАУ ф. Сылдырау, бир затка тийип сес шығарыу, урылған сес. Жолдың еки бойы коныраўдай *сыңғырлаған* даўыска уйысып турғандай калғыған (К.Султанов). Гейде *сыңғырлап* келип күледи, Гейде кайырға шығып жүреди, Суўды шамбырлатып аппак аяғы, Балыктай былғақлап кетеди тағы (И.Юсупов). Куўырдакшының койны-конышы гүмис тенгелерге толып, *сыңғырлап* атырғаны (Т.Кайыпбергенов). Көз алдына өңир моншағы *сыңғырлаған* қыздың келбети келип тура калды (К.Кәримов). Пай-па-ай, занғардың баласының хаўазы! Коныраўдай *сыңғырлайды!* (М.Нызанов).

СЫҢҒЫРЛЫ ат. Темирдин бир-бирине тийгендеги сести. Изинен гүмис тенгелердин *сыңғырлысы* еситилип еди (К.Кәримов).

СЫҢҚ ЕТИҰ ф. Сыңкылдап жылау, кыңкылдау, сыңкылдау. Тентек буйра толқынларынан асып, *сыңқ-сыңқ еткен* күлісінди сеземен (Ө.Шамуратов). Көрсем *сыңқ-сыңқ* күлген суұларын сайдың, Тыңлап шопан шерткен сестин сырнайдың, Сонда бір сен болып шадлығым, кайғым, Турдың көз алдымда, Әмиўдин кызы (И.Юсупов).

СЫҢҚЫЛДАСЫҰ ф. Кыңкылдасыу, жинишке сес шығарысу. Қызлар *сыңқылдасып* бір басып күлисти (К.Султанов).

СЫҢҚЫЛДАҰ ф. 1. Жинишке сес шығару. Қатынлар *сыңқылдан* күліп, Не болғанын иши биліп, Сарайдың қапысын илип, Ұағыр-шағыр болған екен (Бердак). Бір сапарға қойдым... деп *сыңқылдап* күлди (К.Султанов). *Сыңқылдаған* мерўерт көзлі булақта, Сыбырлап тұрғандай бір үн кулаққа, Шопан достым усы булақ хаққында, Кишкене бір ертеке сөйледі сонда (И.Юсупов). — Туұры, — деди келиншек *сыңқылдан* күліп (К.Кәримов). 2. Жылау, кыңкылдау.

СЫҢСЫЛАҰ ф. Сынсылап әсте жылау, сес шығару.

СЫҢСЫТЫҰ ф. Сынсылап әсте ыңылдаған сес шығарту. Шерли нама кеуіл шерин молайтқан, Бул қосықты соннан бери ел айтқан, Сол бір күнде суу бойында *сыңсытып*, Бул қосықты ядлап қалып көл айтқан (И.Юсупов).

СЫҢСЫҰ I ф. Сынсып, әсте, ыңылдаған сес шығару. Кулағын салып тыңлады, *Сыңсылап* шыққан сестинен, қыз екенін биледи («Мәспатша»). Журт айтысты «Еркін — тәуір өзек» деп, «Мине, бул өзекке келді гезек» деп, Сууында сүенлер көп құрды ойын, *Сыңсыған* тоғайлар қаплады бойын (И.Юсупов). — Шырағым Жәмийла, енді сеннен де айырыламан ба? — деп баладай *сыңсып*, еңкілдеп жылады (К.Султанов). Оның кетерде *сыңсып* жылаған сесті кулағына тал-тал келип, басын жанлатады да турады (Т.Қайыпбергенов).

СЫҢСЫҰ II ат. Узатылыу ыақтында қызлар тәрөпинен айтылатуғын халық ауызеки дөрөтпеси, фольклорлық термин.

СЫП ЕТИҰ ф. Тез, жылдам, шаққан, дөрриу. Иштен хеш ким *сып етип* шыға қойған жоқ (Ө.Хожаниязов). Қатынек суұпы *сып етип* есиктен шығып кетти де, сырттан илдирди (Т.Қайыпбергенов).

СЫПА ат. Адам отырыуға, ауқатланыуға, дем алыуға арналған, төрт мүйешли, жерден жоқары етип бийнкетип исленген орын. — Келиң, келиң мына *сыпаның* үстине өтип, жайласа берин

(А.Бекимбетов). Мен киргенде ол шетиректеги бир *сыпаның* ернегинде билеклерине алма-гезек сабын жағып отыр скен (Т.Кайыпбергенов). Булар отырған *сыпада* өзге адам жок (К.Кәримов). Дардын капталында адам бойынан кол ушы бийикликте дөнгелек *сыпа* орнатылған (М.Нызанов).

СЫПАЙЫ I ат. Хәмелдар, салтанатлы адам. *Сыпайы* келсе мал соймай, Дастурхан жайып нан коймай («Алпамыс»). Батырға шарапат, *сыпайыға* сиясат («Қоблан»). *Сыпайы* тонбас, калтырар (накыл). Хәр кыйлы рендеги атлардын үстиндеги гүл мыйыкланған ак баслы ер менен әшекөйленген еркешелердин ғайры нағысына сакал хәм ажары хәр түсли *сыпайылардың* курашлары менен шапанларының бояуы косылып тауыс кустай жалт-жулт етеди... (К.Султанов).

СЫПАЙЫ II кел. Әдепли, ибадатлы, шыдамлы, сабырлы, ийбели. Олар жокары жактан келген *сыпайы* халык (К.Султанов). — Медет, — деди Мийирхан бир мәхәлде күтә *сыпайы* биймәлел түрде (Ө.Хожаниязов). Бул гәплер Бийбисараға жакпаса да, апамнын оған бийтаныс адамның алдында сыр бермеуи ушын *сыпайылап* айтқан тәселлеси хәм тәмбиси еди (М.Нызанов).

СЫПАЙЫЛАСТЫРЫҰ ф. Әдепли, сабырлы, ийбели түрде хәрекет етиу ямаса айтыу. — Олай емес, аға! Қол тиймеди, — деп гәпти *сыпайыластырып* (К.Султанов).

СЫПАЙЫЛЫҚ ат. Әдеплик, ийбелик, сабырлық. Ананы сыйлағанлық па, яки ауыр сөз айтып мунайтып салар деп еси енип киятырған баланын *сыпайылық* саклауы ма, Нуржамалдың шаншылған көз кыйығын сезсе, китапты жауып, дәрхал гүрекке асылады (К.Султанов). Жибер, *сыпайылықтан* тирилик пайда (Т.Кайыпбергенов).

СЫПАЙЫШЫЛЫҚ қ. сыпайылық.

СЫПАТ ат. 1. Келбет, түр, түс, көринис. Оның келбети санырау далада анасынан айырылып калған козының *сыпатына* усар еди (Ж.Аймурзаев). 2. Сапа, кәсийет. ◇ **Сыр-сыпат** — түр-түсине, минезине, кәсийетине таныс емес, бийтаныс, түсинбеушилик. Отырысып сырласпасақ та, бир-биреудің *сыр-сыпатына* таныспыз (К.Султанов).

СЫПАТЛАМА ат. Улыұма адамға я басқа нәрселерге берилетуғын минезлеме, сын.

СЫПАТЛАС кел. Сыр-сыпатлас, минезлес, сырлас, бир-биреудің кәсийетлерин жаксы билетуғын. Бурын сыр-*сыпатлас* болмаған жорады (К.Султанов).

СЫПАТЛАҰ ф. Сүүретлеу, түр-түсин, көринисин айтып беріу. Манлайдағы кабат-кабат жыйрықлары ашыуланған я капаланған адамның түрін *сыпатлайды* (А.Бекимбетов). Әжинияз мүшесиннің бәрін *сыпатлап*, үй-ишиндеги дәстүр кылұасын айтты (К.Султанов).

СЫПАТЛАҰШЫ ат. Минезлеме беріуші, сын беріуші.

СЫПАТЛЫ кел. Уқсас, мегзес, усаған. Хеш ұак онбас жууан қарын, шошка *сыпатлыны* сәўмеймен (Өтеш). Ал, қалпағымыз болса, кара болғаны ушын, матам *сыпатлы* болғаны ушын өзимиздики (Т.Қайыпбергенов).

СЫПАТЫНДА тир. Ол хеш қайсысына қарсылық билдирмес, күлген аўзы жыйылмай, мирәт еткен топарға барып, гә бир колын бүйирине таянып, хошласыу *сыпатында* бир колын жокары көтерип объектке қарар еди (М.Нызанов).

СЫПҚАНАҚ кел. Тайғанақ, жылыскақ. Сол бәлентликтен ултанға қарай цемент пенен қуйылған *сыпқанақ* текше бар екен (М.Нызанов).

СЫПҚАНАҰ ф. Тайғанау, тайыу, жылысыу. Гүрегинин қар астында *сыпқанап*, тайғағын ол бирден-ақ билди (Ө.Хожаниязов). Найзасының сабы колынан *сыпқанап* шығып кетти (Т.Қайыпбергенов). Нәзеримде онын териси ғағырлап кеүйп қалған, қолларына суу жукпастан, *сыпқанап* ағып кетип атырғандай еди (М.Нызанов).

СЫПСЫҢ кел. Өсек, өтирик, жалған, жасырын гәп, сөз. Қудалар кеткен соң қонсы-қобада *сыпсың* көбейди (К.Султанов). Бир күни кеште, Бир мүйеште, Табысты еки көленке, Жолдан ығысып, Дийуалға жабысып, *Сыпсың-сыпсың* сөйленди (И.Юсупов). Ақбийдай ериниң неге қапа болғанын ертенине, үйине келген кемпирлердин *сыпсың* гәплеринен еситти (Т.Қайыпбергенов). Ата-анасы тис жарып хеш нәрсе демегени менен бийшара қызды жууған хаяллар оның неден өлгенлигин билип қояды да, *сыпсың-сыпсың* гәп қылысады (К.Кәримов). Хәзир ондай *сыпсың* гәплер көп (М.Нызанов).

СЫПСЫҢЛАСЫҰ ф. Өз ара сыбырласып, жасырын сөйлесіу. Ол хан жасауылларының ортасында турғанлықтан ба, хеш ким сөзин бөлмеди, өз ара *сыпсыңласады да*, жүдә дыққат пенен мақул тынлап турыпты (Т.Қайыпбергенов).

СЫПТАЙ кел. Қысылған, бууылған, жинишке, жеңил, дүп-дүзиу, октай. Таулардың жүйи сөтилмеген менен гүңиренди, аспаннан тынбай епелеклеген қар көшкенлерди оммалатып

жолларын бөгеди, барлык жапырақлары түсип *сыптай* болған тау өсимликтери қар сууырган дүбелейге шыдамай бас ийди. «биздей жаланаң калсаңыз да, бәхәрде кийингейсиз» дегендей ызынласты, қайғыға төтепкі бере алмай мортылдасып сынды (Т.Қайыпбергенов).

СЫПТЫРЫЛЫҰ ф. Жылысып шығыу, өтиу, түсіу. Сонлықтан, Жарлық қойнынан *сыптырылып* түсип, әлде бір қуыста, я бір түбiрге илинип жатырғандай көринип, Маман бий көп атлылар менен ізлеуін дауам етти (Т.Қайыпбергенов).

СЫПЫЛДАҰ ф. Көз илмей тез өтиу, тез өтиу. Усы мәхәлдә дәрьяның жағасындағы пішенликтің арасы менен әлде кимнің *сыпылдап* жүріп қиятырған аяқ сесті еситилди (К.Султанов). Халық дүбири менен бири қалмай ушып, мыңсан пияда жерде, олар аспанда канатларының *сыпылдасқан* епкини менен Маманларды узатысты (Т.Қайыпбергенов).

СЫПЫРА ат. (а. — *сапар азығы*). Камыр ийлеу, жайыу ушын хәм ун салыуға арналып териден, баска материалдан исленген зат. *Сыпырамда* болмаса, шанаашымда уным жоқ (А.Дабылов). Кимсени айыра *сыпыра*-шанааштан, Өлтир сол ийтинди Дүйсен кәндекли (Әжинияз). «Қоя тур!» деп, *сыпырадағы* унды да қағып салып атыр еди, оқыранған аттын сесті еситилди (К.Султанов). Бети ун *сыпырадай* қатынек суұпыдан баска еркек әулады көринбейди (Т.Қайыпбергенов). *Сыпырамда* ун болғанда сизлердің алдыңызға қоймас па едим? (К.Кәримов).

СЫПЫРА ат. 1. Қатар, топар. Ақыры бизлердің бир *сыпырамызға* напақа усы жақтан барады ғой (Ө.Хожаниязов). 2. Хәмме, барлық, түйел. *Сыпыра* бес тилла деп атыр, төрт тиллаға келиседі ғой (К.Султанов).

СЫПЫРҒЫШ кел. Анау-мынау нәрселерди сыпыратуғын материал, ләтте.

СЫПЫРЫҚ ат. Сыпырып жыйналған зат, жыйынды, қоксы, тасланды.

СЫПЫРЫЛЫҰ ф. 1. Тазаланыу, сыйырылыу. 2. Жаздырылыу, жылысу, кетиу. Аттан айрылмайын деп, ақ бас ердің басына әри-бери тырмасып еди, сары жорға үлкен бир ыраштан атлаған уақытта, Мүширип *сыпырылып* түсип қалды (К.Султанов). Мен үндемей әстен *сыпырылып* үйден шықтым да кеттим... (Т.Қайыпбергенов).

СЫПЫРЫНДЫ ат. Сыпырып жыйналған зат, жыйынды, қоксы, тасланды.

СЫПЫРЫНДЫҚ к. сыпырынды.

СЫПЫРЫНЫҰ ф. Тазаланыұ, артыныұ, сүртиннұ. Күннің суығында да, ыссысында да қара терге шомылып, *сыпырыныұға* пурсат таппайтуғын уста Владимирдің қара көмір аралас манлай терлерін, жуған билеклерін басындағы ақ жипек сәллесін шешіп сыпырады (Т.Қайыпбергенов).

СЫПЫРЫСЫҰ ф. Тазаласыұ, артысыұ.

СЫПЫРЫҰ ф. 1. Тазалаұ, шарлаұ, сыйырыұ, артыұ. Патша тандырды көриұге кетіп баратырса, бір кемпір есінгінің алдын *сытырып* атыр екен (кк.х.е.). Суұдың түбін *сытырып* киятырған аұ томарға илинсе, дузактан айырыласаң! (К.Султанов). Қанырап қалған сарай саяларында, Жатты Шөл тәңириси *сытырып* терін, «Адам деген найсап, әстапуралла, Сезіп жүр екен ғой дұнъямды мениң!» (И.Юсупов). Манлайының терін алақан менен *сытырып*, аппақ тислерін көрсетіп күліп тұр (Т.Қайыпбергенов). Ал, өзіннің аты Асқар, — деп баққал тар дүкәнның хаұасы аұырласып кеткенліктен тершіген манлайын дуұкат шапанының жени менен *сытырып* (К.Кәримов). Диван кроваттың үстіне таклаұы менен турған бет-қол *сытыратуғын*, аяқ сүртетуғын, жуұынатуғын сүлгі, көпшик қап, прости́на хәм одеяло қапларды таслады (М.Нызанов). 2. Алыұ, сыйырыұ, шешіп алыұ. Урадағы дәннің, корадағы малын *сытырып* алдын (К.Султанов).

СЫР I ат. (а. — *жасырын нәрсе ямаса гәп, кеуіл*). Өзгелерден жасырын татылған ис, гәп, зат, билинбеген ишкі хәрекет (минез-құлық). Аттын *сыры* ийесіне мәлім, қыздың *сыры* төркиніне мәлім (накыл). Жаманларға *сырыңды* айтпа, Келген жерде сөзден қайтпа, Достыңды хасла муңайтпа, Душпаныңды мата, балам. (Бердак). Жок, тынлаңыз, олай емес, басқаша, Дәрья *сырын* мен айтайын досларым (Ә.Шамуратов). Енді қалай да *сыр* бермеұге тырысты (Ш.Сейтов). — Кімнен қорқасыздар? — деди Меңлимурат аға бизлердің *сырымызға* түсініп (Т.Қайыпбергенов). Жер — биз ушын еле мыннан бір *сыры* ашылмаған планета (М.Нызанов). Тек бийшара Өлмесектің бір өзине ғана аян пінхамы *сыр* еді (К.Кәримов). ◇ **Сыр минез** — жүдә таныс, сырлас, қылығына таныс, биліс. Оның менен жастан *сыр минез* болып өскен (К.Султанов).

СЫР II ат. Жылтырақ минерал ямаса май бояұ, бояұдың бір түрі, эмаль. *Сырлы* зереннің сыры кетсе де, сыны кетпес (накыл).

СЫР III ат. (р. — *хөл, ызғар, қам*). Сүт өнімлерінен исленген азықлық.

СЫРАЛҒЫ ат. 1. Балык хәм баска да ан аўларынан берилетуғын бөлек, пай, саўға. Бирак, «жаланаяклар» бай аўылдан кеўсен сораса, бай үйлер де бир асым *сыралғы* балык ушын жаланаякларға жалтак еди (К.Султанов). 2. к. кеўсен. Бирак, кеўсен сораў дийканнын, *сыралғы* сораў балыкшынын ата-бабасынан киятырған кәри ғой (К.Султанов).

СЫРАН ат. Суўык, ызғырык, боран. Жанымды алды *сыран* суўык, Суўыктан жарылды уўык, Жаз бизге келмеди жуўык. Бул кәраға жаз келер ме? (Бердак). Не бир үргин *сыран* кетип, Күн райы тәуир келди (Ж.Аймурзаев). Самал кара *сыран* дүбелей болып киятыр (К.Султанов).

СЫРАТ ат. Диний түсиниклерде о дүньядағы көпир. Саўал асан болғай гөрдә, Руўзы киямәт мәхшәрдә, Ол *сыратдын* өтәр йердә, Болған расуўл шафааты (Бердак). Ертен ол дүньяға барғанда, *сырат* көпиринен өтер жерде, тириликте еткен гүнан менен берген кайыр-сакаўатынды тәрзиге тең тартса керек (К.Султанов).

СЫРҒА ат. Кулакка тағылатуғын, хәр түрли металлдан исленген безений буйымы. Кулағына салып алтын *сырғаны*, Хабарын бер перийзадым йол болсын (Әжинияз). Кулағында алтын *сырға*, Тилин шийрин, кеўлин мырға, Келдим саған зордан-зорға, Карсы алдында турман, келин (Бердак). Кийим-кеншек, төсек, табак-касық, билезик-*сырға*, боғжама-садык, мүлк-көлик — бәрин базарға әкелген (К.Султанов). Келини әкелген тилла билезик, Бармактан шешилди перийза жүзик, Кулағынан алды зерли *сырғасын*, Журт елжиреп турды баўырын үзип (И.Юсупов). Ай десе аўзы, күн десе көзи, түн десе шашы, осма койған қасы, гүмис *сырғалы* кулақлары, өкше бәлент геўиши, дуўтар бөксеси, гүзедей көкиреги бар! (Т.Қайыпбергенов).

СЫРҒАНАҚ I ат. Сырғанап ойнайтуғын ойын. Дәпинип келгенине аяғын тепсинип, капталдағысына қолын сермеп кара жерде сырғанақ тепкен кисидей теңселеди (К.Султанов). Жазда кайырында ойнап қырғалақ, Қыста музларында тептик *сырғанақ*, Кекили гүзелген, мойны ырғанақ, Кара бала ядында ма, Кегейли? (И.Юсупов). Отряд ағзалары менен ойласып *сырғанақ* дүзетейик деген шешимге келдик (Т.Қайыпбергенов).

СЫРҒАНАҚ II кел. Тайғанақ, жылысқақ, тайғақ.

СЫРҒАНАҰ ф. 1. Жылысыў, тайыў. Сапар сынаптай *сырғанап*, болыстын ынғайына көше берди (Ж.Аймурзаев). Полат канат прокатлар *сырғанар*, Жана куйған отлы таяк трубалар, Түн

ишинде сызып аспан бауырын, Ағып жүрген жұлдыздайын сорғалар (И.Юсупов). Шананын табан темири жеңіл *сырғанамай* кырдан жүргендей ысылдай берди (К.Султанов). 2. Сырғанап ойнау.

СЫРҒАҰЫЛ ат. Сырык, узын жинишке ағаш.

СЫРҒАҰЫЛДАЙ кел. Сырғауылға усаған, сырғауыл сыяклы, тәризли, янлы. Ерназар бийдің үй жағына қарай кәхәрли адым атып едн, *сырғауылдай* билеклерине Әжинияз бенен Пирим жалбарынып асылды (К.Султанов). Қоллары, аяқлары *сырғауылдай* (Ш.Сейтов).

СЫРҒЫТЫҰ ф. Жоқарыдан төменге түсіріу, жылыстырыу, сырғанатыу.

СЫРҒЫҰ I ф. Жоқарыдан төменге қарай жылжыу, түсіу. Аэроплан Төрткүлден бир-еки айланды да, Әмиүдәрьяны бир капталға алып, төмен қарай *сырғыды* (Н.Дәукараев). Зер көйлек коз шашып жанар үстінде, Сен айттын: «әпиу ет, мазам жоқ...» дедин, Хәм мәрмер текшеден *сырғып* түстін де, Кеттин... Мен сен ушын бийгәна еднм (И.Юсупов).

СЫРҒЫҰ II ф. Мийуе ағашларының, өсімліклердің көп жемисли болыуы, мийуени көп бериуи, питиуи, малыныуы. Олардың жинишке шақалары жүгин көтере алмай төмен қарай ийилип, мийуелери *сырғып* тур (А.Бекимбетов). Жол бойынша ол мени зерикпесин деди ме, үш жылға айра түсетуғын тууыскан *каласына әйнектен қарау орнына* келешегине ой жиберип, өзи әскерликтен келгенше көп көшелердің *асфальтланып*, көп кабатлы жүзлеген жайлар салынатуғынын, жолдың еки бойына ғаз қатар быйыл егилген жемис ағашлары мийуеге *сырға-туғынын* айрықша ықлас пенен сөйледи... (Т.Қайыпбергенев). Шийрин жүзим солкымлары, Жол бойында көзди тартып *сырғыса*, Теңизиниң толкынларын, Қак айырып бекирелер *ырғыса* (И.Юсупов).

СЫРҒЫЯ кел. Сум, жалатай, жалаңқая, қуу, алдағыш, иплас. Сол *сырғыя* шырағым, Қазды сырттан гөринди («Қырк қыз»). Сумлық жайлап суўманлаған *сырғыя*, Салып жолды баслап мени бир қыя (И.Юсупов).

СЫРҒЫЯЛЫҚ ат. 1. Жалатайлық, жалаңқаялық, ипласлық. 2. ауыс. Гезенделик, қаңғымайлық.

СЫРДАНДАЙ кел. Ашық, хеш өсимлик жоқ майдан, далаңлық. Жигит-желең байдың отауының дөгерегин, *сырдандай* қылып сыпырып, биреулері отын пуштарласа, екиншилери сойылған қойды пуштарлап, жарыса хызмет етип

жүр (К.Султанов). «Несин сүйер бул *сырдандай* даланын?». Деп менин ышкымды кылма кустаны. Менин интизарым — өзінсен, жаным, Сен — уйкысыз түнім, дала әрманы! (И.Юсупов). «Усыннан калсак бул *сырданда* үшеуимиздин де өлетуғынымыз такыйык, ен болмаса карар көзимиз жер басып тири калсын» деп Аманлык кыска кыялынан өткерип: (Т.Кайыпбергенов).

СЫРҚАС ат. Бийхал, кесел, аўырыў, бийтап, наўкас. — Аға! Кайып атам кешеден бери *сырқас* екен (К.Султанов).

СЫРҚАСЛАНЫҰ ф. Кеселлениў, наўкасланыў, аўырыў. Ол шакыртылған еди, бүгин *сырқасланып* отырғанын айтып жиберипти (Т.Кайыпбергенов).

СЫРҚАСЛАҰ кел. Наўкаслаў, аўырыўлаў, бийтаплаў.

СЫРҚАТ ат. Бийхал, кесел, аўырыў, бийтап, наўкас. Кыз — сонын кызы. Еки-үш күннен бери *сырқат* (К.Султанов). Кәнекей бар болса менде кәрамат, Болар едим ел дәртине дәрәмат, Тонғанларды демим менен жылытып, *Сырқатларға* берер едим шәпәәт (И.Юсупов).

СЫРҚЫНДЫ ат. Ыдыстың түбинде қалған суйықлық, қалдық.

СЫРҚЫЛЫҰ ф. Тамам болыў, ағып питиў. Жилигимнин майы *сырқылып* орнына келсин деп шетиректеги бир столға аяғымды созып отырып алдым (М.Нызанов).

СЫРҚЫРАТЫҰ ф. Дененин қатты аўырыуы, сыртқы бир нәрсенин тийиўи нәтийжесинде дененин қаксаўы. Петьканын ынырсыныўлары сай-сүйегимди *сырқыратып*, шыдамай сыртқа шығып кеттим (Ш.Сейтов).

СЫРҚЫРАҰ ф. 1. Акаба суўдын сес шығарып әсте ағыўы, суўдын азлап ағыўы. 2. Қаксап аўырыў, сызлап аўырыў, солкылдаў. Қоңыраттын бир баласынын табанына шөнге кирсе, менин жилигим *сырқырайды* (Т.Кайыпбергенов). Сүйеклери *сырқырап*, бели қаксады (М.Нызанов).

СЫРҚЫҰ ф. Суўын ағызыў, барлық суйықлықты таўысыў. Күшигеннен бүрkit болмас, Тениз суўын *сырқып* болмас, Жартыўлы жүн қыркып болмас, Ала қойды бөле-бөле (И.Юсупов). Мухаммед Әмин инақ қабағынның суўын *сырқып* орнына жел үрлеп жибергенге бок қарнынды сыйпама, пысыйып қаласаң (Т.Кайыпбергенов).

СЫРҚЫЯ к. сырғыя. *Сырқыяның* сулыў көрки, Пери ийелеп жатқан мүлки, Иннен қашқан қызыл түлки, Ийтлер қуўып барар изден... (И.Юсупов).

СЫРЛАС кел. Бир-бирине сырларын исенип айтыушы, мунлас, акыллас, пикирлес адам. Бирин сиңлим, бирин үлкен курдасым, бурыннан-ак акылгөйим *сырласым* («Қырк кыз»). Себеби, Халмураттын үш қатыны да бір-бирине жарысып, *сырлас* болып, ойнас тутатуғын едн (К.Султанов). Бир атын телпекдур, бир атын кураш, Заманында кийім болғаның ырас, Түрлі баслар менен сен болып *сырлас*, Талай асыуларды астың, шөгірме (И.Юсупов). Маман биі Аманлык пенен канша жолдас, канша *сырлас* болса да, оған сыр айтып шағынбаған едн (Т.Қайыпбергенов). Сонлықтан, Оксананың ең жақын *сырласы* мен, күйіп-писсе де маған шағынады, кууанса да биринши маған айтып, жас баладай ушып-конып келедн (М.Нызанов).

СЫРЛАСЫҒУ ф. Акылласыу, пикирлесіу, ойласыу. Қыз бенен купыя *сырласыуға* баратырған жигитке түннің қараңғысы жаксы (К.Султанов). Сөйір етип мен сәхәр уакта, Кирдим бир әжайып бағка, Жапырак жамылып аулакта, Бұлбиллерге сыр *сырластым*, Самал менен сыбырластым (И.Юсупов). Хакыйкатында да, Маман менен сөйлесіп, *сырласып* көргенде не кылады? (Т.Қайыпбергенов). Ырасын айтқанда, оның меннен баска *сырласатуғын* адамы жок едн (М.Нызанов).

СЫРЛАҒУ ф. Сыр жағыу, сыр менен қаплау, нағыслау, бояу. Ерекке отау курады, босағасын борлатты, керегесін *сырлатты* («Алпамыс»).

СЫРЛЫ I кел. Сырланған, сыр боялған, нағысланған. *Сырлы* зереннің сыры кетсе де, сыны кетпес (накыл). Алтын ғуббалы мешит медреселердің *сырлы*, нағысly дийуаллары ғалы паластай жаркырап тур (К.Султанов). Оннан кишкене *сырлы* тостағанға гөже куя баслады (Қ.Досанов). Сыны кетпес дейди *сырлы* табактын, Қызларға бергисіз бадам кабаклым, Сауабы көп болар жаксы қонактын, Аш деймен, бир ақшам мийман болайын (И.Юсупов). Ақырында Жуманазар қатарға келип отырып, *сырлы* лауабы кесеге гулаб куйып симирди (К.Кәримов).

СЫРЛЫ II кел. Басқалардан сыр тутылған, түсиниксиз, астарлы, жасырын. Бул сырлы уакыя хәммени хайран етти (А.Бекимбетов). «Бул *сырлы* қонақ келгенде аш-арық пенен жетим-жесир алба-далба сыйқын көрсетіп, мийзамын бузбасын!» деп урыу кәтқудаларының шығарған қатал рәсими (К.Султанов). Бұлбилдің тийқарғы кәсиби — сайрау, Оның үнінде бар *сырлы* қайталау, Қосығымды бир рет мен қайталасам,

— О, бұлбил, не ушын журт күлер маған? (И.Юсупов). Маман көп *сырлы* хан аўылында иркиле бериўдин кәўпине түсинди (Т.Кайыпбергенов). Арадан көп күн өтпей-ак *сырлы* жумбакты шешиўдин қолайлы пайыты да келди (К.Смамутов). Ережеп бул *сырлы* ўазыйпаны өзгелер менен ортакласпады (К.Кәримов). Демек, мен хәмме еркеклер кусап сол *сырлы* сандықшаны аша алмаған екенмен (М.Нызанов).

СЫРМА кел. Үсти кандай да бир материал, товар менен капланған, үстине материал сырылған.

СЫРМАҚ ат. 1. Таўардын ишине пахта, жүн хәм баска да нәрселерден салып тигилген үст кийим, гүпи, гүртеше. Ак сүттен де аппак сарпай тайынлап, үстинен сыпырып *сырмағын* алды (А.Дабылов). 2. Сырып тигилген хәр қыйлы кийим.

СЫРМАҚЛЫ кел. Үстинде сырмағы бар, сырмақ кийген.

СЫРМАҚТАЙ кел. Сырмақ тәризли, сырмақ сыяклы, сырмакка усаған.

СЫРНАЙ ат. (п. — *тойда шертилетуғын най*). Тесиклерин бармак пенен ашып-жаўып, үплеп шертилетуғын музыка әсбабы. *Сырнай*, гернайлардын даўысы таўды, тасты жанлатты («Ер Зийўар»). Еки жағадағы тынып турған урык, жекен усы бийге нама коскандай нәзик *сырнайын* шертти (К.Султанов). Көрсем сынк-сынк күлген суўларын сайдын, Тынлап шопан шерткен сестин *сырнайдың*, Сонда бир сен болып шадлығым, кайғым, Турдын көз алдымда, Әмиўдин қызы (И.Юсупов). Халык неге шебер болса, бәри исленди: кобыз ба, доңызкабак па, дуўтар ма, домбыра ма, *сырнай ма*, үшпелек пе, баламан ба — барлық саз әсбаплары жанлады (Т.Кайыпбергенов). Бул *сырнай да* шертип баратыр, дөп те қағып баратыр (М.Нызанов). ◇ **Асқазаны, қарны сырнай шертиў** — аш болыў, ашығыў. Азанда бир кесе көк шай менен шыққан менин де *асқазаным сырнай шертип*, жуғырлай баслады (М.Нызанов).

СЫРНАЙДАЙ кел. Сырнайға усаған, сырнай сыяклы, сырнай тәризли.

СЫРНАЙШЫ ат. Сырнай шертетуғын адам. Мынаў Шымбайдағы Узакбай *сырнайшының* лапызы емес пе? — деди Айымжамал (Ө.Хожаниязов).

СЫРНЫҒЫҰ ф. Дәртин, машкаласын ишине салыў, қапа болыў. — Турым сүйеў еди, оны да белдарға жазыпты... — деп ғарры муңын шағып, *сырнығып* отырды, — хан сырымызды алды... (К.Султанов). Онын ишинде тәнха өзине мәлим, кандай сыр

бүкленип жатырғанын билмейтуғын аўылласлары жаслығына карамай майып Жумабайға косылып, татыў өмір баслағаны ушын айрықша хұрмет пенен қас-кабағына бағып, әлленеден *сырнықса* шад қылыўға тырысып жүрди (Т.Қайыпбергенов). Отырып-отырып «неге келдим?» деп өзімнен өзім *сырнығаман* (М.Нызанов).

СЫРРЫЙЫҰ к. соррыйыў.

СЫР-СЫПАТ к. сыпат.

СЫРТ ат. 1. Бир нәрсениң арқа тәрепн, таманы, екінши бетн. Аға беглер *сыртым* пүтин, Ишим жанып болды түтин, Асырып залымлар исин, Хеш бир рехім қылған емес (Бердак). Қақпағын көтерсең – мәзи куў сүйек, Саўдырасып жатыр. Ал, *сыртын* көрсең, – Арамейіше жазыў. Хәм де еңиреп, Жыласқан хаяллар тирн ме дерсен (И.Юсупов). *Сыртынан* пиджагин кийди де, хеш нәрсе билмеген киши усап жолға шықты (Т.Қайыпбергенов). Жат адамлар шардан еки адым *сыртқа* шықты да, иркилди (М.Нызанов). Көп өтпей аўыл *сыртында* жалғыз атлы батыс таманға ат жорттырып барар еди (К.Кәримов). 2. Жәмәәтте бир адам жоқ ўақтында, катнаспағанда, болмағанда. Бир мүсәппр ғәрипти, *сыртынан* сайыўшы болма («Мәспатша»). Барлық халқыны жыйдырып, Хүкимин жөнсиз сыйдырып, *Сыртынан* неке кыйдырып, Қырк сулыўды алған екен (Бердак). Ол өлтirse журттың *сырттан* айтары, бийшараға жаза қурық түскен дер (Т.Жумамуратов). «Домалақ арза» жазып, *сырттан* сайып, Сөйлесип тирн менен тирилерше, Ашықтан-ашық бәрин сөз қылайық (И.Юсупов). Аўзы жеңиллери ханды *сыртынан* сөкти де, базылары мийнетте халық қатары, иззетте қул қатары екенин айтысып, өз ара гийне қылысты (Т.Қайыпбергенов). Қолына түскен нәрсени бас-көз демейди, ылақтырып жибереди, биреўлерди заў-затын қалдырмай *сыртынан* сөгеди (М.Нызанов). 3. Өз елинен, аўылынан басқа узак жер, мәмлекет. *Сыртта* жүрип сизлер менен байланыс жасаған адам болса керек (Қ.Әўезов). – Аға, сонша жыл *сыртта* жүрсениз де накыл-мақалларымызды умытпапсыз, – деп қүлдим мен (М.Нызанов). ◇ **Сыртқа шығарыў** – хабарлаў, жәрия етиў. Қуўанған сезимин *сыртқа шығарғанша* асығып, бир нәрсе ҳақкында сөз баслағысы келеди (Т.Қайыпбергенов).

СЫРТ ЕТИҰ ф. Тырс етиў, сыртылдаў. Бир ўақытта бир нәрсе сырт етип, пистолет тутқан қолым силкинип кетти

(Т.Кайыпбергенов). Усы ой кәпелимде өз кеўлиме макул түсти де, бөлменин есигин *сырт* еттирмей ашып, мүйешке айландым (М.Нызанов).

СЫРТҚАРЫ кел. Тыскары, майданға, далаға. Әжнанияз *сыртқары* жүрип баратыр еди (К.Султанов).

СЫРТҚЫ кел. 1. Бир нәрсенин арка төрепи, таманы, екінші бети. Патшалық шәхәр Хийуаны *сыртқы* жаўдан саклаў ушын үлкен дийуал салынады (К.Султанов). Айна тек те көрсетер сырт жүзинди, *сыртқы* шырай — шарк урған бир шағала, Егер толық көргин келсе өзинди, Жүрегимнин айнасынан сығала (И.Юсупов). Аўылдын *сыртқы* көриниси де, иши де өзгерди (Т.Кайыпбергенов). Сыртта «Хундай» маркалы «тез жәрдем» машинасына мархумнын денесин мингизип, *сыртқы* есигин жаўып атыр екен (М.Нызанов). 2. Оқыўдын, билим алыўдын түри. — Институтты бирге питкердик-го, *сырттан* (М.Нызанов).

СЫРТЛАН ат. Өлимтик пенен аўқатланатуғын, мойнында катты жалы бар, өсик хәм дағал, түри сол жасап турған жерине бейимлесетуғын, түсликте жасайтуғын касқыр туқымлас сүт емизйўши жыртқыш жабайы хайуан. Ийт асырасан *сыртланнан*, Койды бермейди қорадан (К.Айымбетов).

СЫРТЛАНДАЙ кел. Сыртлан сыяклы, сыртланға усаған.

СЫРТПАҚ ат. Қурық, гүрмек, ушы дузак етип байланған аркан, жип. Адамға адам *сыртпақ* болып, Адамды адам қыйнап атар, Адамды адам қуртпақ болып, Жаў-жарағын сайлап атар... (И.Юсупов).

СЫРЫҚ ат. Узын жинишке ағаш. — Үйге барған соң, ана коралардан адамға бир *сырық* алын (К.Султанов). Атлы биреў алдындағы еки пияданын өкшелерин бастырып, узын *сырық* пенен сабалап, аўылға кирип киятыр (Т.Кайыпбергенов).

СЫРЫҚЛЫ кел. Сырығы бар, сырыкка ийе.

СЫРЫҚСЫЗ кел. Сырығы жоқ, сырыкка ийе емес.

СЫРЫҚТАЙ кел. Сырыкка усаған, сырық сыяклы. Ийнине асынған мылтықтың найзалары желкесинен тесип шыққан *сырықтай* басларындағы бөркинен бурын шошандап киятыр (К.Султанов). — Мунлы еди ерке бұлбил намасы, Өскен гүлдин болмады хеш панасы, Гүжим өсти куў *сырықтай* куўарып, Адамзатқа хәз бермеди саясы (И.Юсупов).

СЫРЫЛДАҚ кел. Көкиреги шуўылдайтуғын, кырылдайтуғын, шуўылдақ, кырылдақ.

СЫРЫЛДАҰ ф. Өкпеси, көкирегі дем алыу уақытында сес шығару, шуылдау, қырылдау. Өзі көкирегі *сырылдан* зорға жүр (Т.Қайыпбергенев).

СЫРЫЛДЫ ат. Өкпеси, көкирегі дем алыу уақытында шыққан сес, шуылды, қырылды. — Хе, деді анам, кулаққа жат тийетуғын *сырылды* аралас бір түрлі дауыс пенен (К.Смамутов).

СЫРЫЛЫҰ ф. Көрпе, көрпешелердің жол етіп тигіліпүі.

СЫРЫСЫҰ ф. Көрпе, көрпешелердің жол етіп тигісің, жәрдемлесің.

СЫРЫТТЫРЫҰ ф. Көрпе, көрпешелердің жол етіп тиктіртің.

СЫРЫТЫҰ ф. Көрпе, көрпешелердің жол етіп тиктірің.

СЫРЫҰ ф. Көрпе, көрпешелердің жол етіп тигің. Кемпірі *сырып* берген гөнетоз көрпешені төсеп мың мәрте малдас курды, мың мәрте домалап түсті (М.Нысанов).

СЫТЫЛЫҰ ф. Сылыныу, сыпырылыу, жулыныу.

СЫТЫРЛАТЫҰ ф. Тырсылдатыу, шытырлатыу. Доктор оған *сытырлатып* екі қатар сөз жазды да, алдына қойды (М.Нысанов). Мына жақтан путалықтарды *сытырлатып* келип қалған Медет хожаның көзі Нурлестің қолындағы бүкленбеген беслікте дирилдеді де, ашыу менен: — Кемпірің анау бетте, мусылма-ан, — деп бақырып жиберді (Ш.Сейтов).

СЫТЫРЛАҰ ф. Тырсылдау, шытырлау. Ший есік *сытырлап* кетті (Ж.Аймурзаев). Дыққат, жігер бірлесер дәрхал. Илгір көзлер камасар аққа, Изде *сытырлар* бос шаңғалақтар. Алда күтер ашылған пахта (И.Юсупов). Кудық түбіннен қамыс *сытырлап*, биреудің қыймылдағаны сезілді (Т.Қайыпбергенев).

СЫТЫРЛЫ ат. Тысырлы, шытырлы. Базда шөптің *сытырлысына* кулақ тигеді (Т.Қайыпбергенев). Бір мәхәл бас ушымдағы белгисіз бір *сытырлыдан* ояндым (М.Нысанов).

СЫТЫСЫҰ ф. Сылысыу, сыпырып алысыу, жулысыу.

СЫТЫҰ ф. Сылыу, сыпырып алыу, жулып алыу. Каракалпақтар малдың жұлшын сүйегін *сытып* алып, қорғасын қуып, ойын ойнайды (К.Султанов). Қыздар туттың басынан, гүлгін жапырақ *сытады* (Т.Сейтжанов). Бегдулланың езиуі жайылып хәр баласының басынан бір сыйпалады, жорамалдан *сытып* үшеуіне үш шабақ улатты, қалғандарын қыршыу үшін хаялына берді (Т.Қайыпбергенев). Обалына не

керек, акшаны *сытып* алған менен бизден жасырып хеш нәрсеге жумсамайды (М.Нызанов). **◇ Сытылып қашыу** — жаздырылыу, босаныу, шығыу. Өзи де оғыры карыулы, жүргенде аяғынын астындағы орпанлар бармағынын арасынан *сытылып қашады* (Ш.Сейтов).

СЫЯ ат. (п. — *қара, қараңғылық*). Хат жазыуға арналған бояу. хәр кыйлы рендеги суйыклық. Сыясы дақ түспеген таза *сыя*. Дуғасын тапсан болар дәртке дауа (Әжинияз). Тас дәует гөне бөзден қаптанған, *сыясы* тарыдан бәрін таслаған (С.Нурымбетов). Мийиздей кара көз, кар үстине тамған кара сыядай, ғаз омырау төси кайкайып, үш таллап өрген еки бурым кара шашы атлас орайпек пенен қолдан көгерген кызыл-ала гүлдей ғайры нағысланып тур (К.Султанов). Келешекти үмит пенен болжаған, Урыстан сонғы жыллар еди ол заман, Отсыз жайда жазыуға қол жуыспай, Дәуетине қуйған *сыяң* тонлаған (И.Юсупов). Үйине барып кәлем-қағаз, *сыя* сауытынды сазлап отыр (Т.Қайыпбергенов). Мийнет дәптершесінде жұмысқа алыу хаккында *сыя* менен жазылған бир буйрықтан баска хеш нәрсе жок (М.Нызанов).

СЫЯ ДӘУЕТ ат. Сыя салатуғын ыдыс. Кобдыйшаны алып *сыя дәуети* менен камыстан исленген кәлемди бир шетке койды (К.Султанов).

СЫЯҚ ат. (а. — *ағым, процесс, дауам етиу*). 1. Келбет, түр, пишин, көринис. Көрсем-билсем мен хабарын айтайын, Қандай еди жок малынның *сыяғы*? («Алпамыс»). Туттым шәхәринизден еки жас бала, Айпаршаға мегзер кыздың *сыяғы* («Мәспатша»). Пәри түсип қыяғынан, Сыйкы кетип *сыяғынан*, Тикен тырнап аяғынан, Қанатқанда қаны болмас (Бердақ). 2. Халат, жағдай,

СЫЯҚЛАНЫУ ф. Уксау, мегзеу. Мурат шайықтың қолы истен сууып, дүньяда жалғыз қалған *сыяқланды* (Т.Қайыпбергенов).

СЫЯҚЛЫ тир. Уксау, секилли, тәризли, мегзес, усаған. Бирак, онда әлле қандай жасырын сыр бар *сыяқлы* (Ө.Айжанов). Әлле кимди излеген *сыяқлы* ол жән-жағына жалтақ-жалтақ қарайды (Ө.Хожаниязов). Сол *сыяқлы* жүрегимде менин де, Қысы-жазы гүллеп жатар мухаббат, Буркыраған магнолия гүлиндей, Сап ышқымды, сәуер ярым, қабыл ет (И.Юсупов). Тас ылақтырыу лийкинин беріуді соранды. Ханға бәри бир *сыяқлы* шайыққа қарады (Т.Қайыпбергенов). Ертеде усталар ең қатты тасларды

сайлап алып, ол таслардың курамында темир, титан *сыяқлы* катты металлар да болған, оларды екі мың, екі ярым мың градууста қыздырған (М.Нызанов).

СЮЖЕТ ат. (фр. — *предмет, мазмун*). Әдебий шығармада, фильмде ўақыялардың мазмунындағы *избе-излик* хәм байланыс, көркем шығарма мазмуны. Инсан жүрегінде бир өмир сакланып калатуғын мухаббат сезимлери, оның ләззети менен тәшўишлери автор тәрeпинен кызыклы *сюжетлер* менен берилген (М.Нызанов).

СЮЖЕТЛИ кел. Тийкарында сюжет болған, сюжет дүзилген.

СЮЖЕТСИЗ кел. Сюжет тийкарында исленбеген, сюжетли етип дүзилмеген.

СЮИТА ат. (фр. — *қатар, избе-излик*). Улыўма көркем мазмун, идея, бағдарлама тийкарында бирлестирилген, *избе-из* келиўши бир неше (контраст) айырым бөлимлерден ибарат болған музыкалык шығарма, музыка жанры.

Т

Т — Каракалпак әлипбесинин жигирма бесинши хәриби хәм онын танбасы. «Т» хәрибин айтканда аўыз әсте ашылады да тилдин ушы тиске тийип, даўыссыз сести пайда етеди. «Т» хәриби сөздин басында тас, талак хәм т.б; сөздин ортасында катар, шатыр хәм т.б; сөздин акырында хызмет, каназат сыяклы сөзлерде колланылады.

ТАБА I ат. Нан ямаса баска хәр түрли аўкат писириў ушын металлдан жасалған дөнгелек ыдыс. Дастурханын кеннен жайып Абадан, Куўырдағын алып келди *табадан* (Т.Сейтжанов). Онын хәрекети сондай тез, нәзеримде газге койылған *табалар* да мультфильмдегидей аўкатты жылдам писирип таслағандай көринер еди (М.Нызанов). **Т** Таба нан — табаға писирилген нан. Бул күнлери келиншеклердин дүрсилдескен келилеринин сеслери саябырланған, жүўери, сөк дегеннин бәри кашшан салынып болынған едидағы, бирак тандырларға нан жабыў, *табаларға* нан салыў еле даўам етер еди (Ш.Сейтов).

ТАБА II ат. Биреўдин сәтсиз исине куўаныўшылык, күлиўшилик. Жок айыпты тағып *таба* кыласан, Жалғаннан кыйпаклап тәўбе кыласан (К.Ирманов). Акылсыздын нәсиятын алмайман, Душпанлардын *табасына* калмайман («Алпамыс»).

ТАБАҚ ат. Азык-аўкатлык затларды салатуғын темирден, калайыдан, ағаштан хәм баска да материаллардан исленген ыдыс. Үлкен асым тыран шабақ, салып жегеним жекен *табақ* (Күнхожа). **Т** Табақ тартыў — тамақ бериў, аўкатландырыў. Он бес ара *табақ тартты*, Несийбе сол болған екен (Бердак). Кулымбет бай сыртқа шыккан жасаўыллардын кайда кеткенин билмей, *табақ тартыўды* токтатып отыр едик (К.Султанов). Шанқай түсте аламанға үшеў ара, төртеў ара *табақлар тартылып*, тийислилерине геллелер койылып, қымызлар сапырылып, түстен соң топлым журт тамашаға шығып кетти (Ш.Сейтов). **Баспа табақ** — китаптын он алты бети.

ТАБАҚЛАС кел. 1. Дуз-дәмлес болып, өз ара қарым-қатнаста болған киcилер. Заманында *табақлас* болып, Құлымбет пенен қол жуысқан (К.Султанов). 2. Аўқатты бир табактан жеў. Аўыл елди аралап жүрип талай адамлар менен жолдас хәм *табақлас* болсак (Ө.Хожаниязов). Балам, оның менен талай *табақлас* болып, талай ашшы-душшыны татысқанбыз (Т.Қайып-бергенов).

ТАБАҚЛАҰ ф. Қандай да бир затты табак пенен бөлиў, бир нәрсени табакқа салыў.

ТАБАҚЛЫ кел. Табағы көп, табағы бар.

ТАБАҚСЫЗ кел. Табағы жоқ, табакқа ийе емес.

ТАБАҚТАЙ кел. Табакка усаған, табак сыяклы, тәризли, янлы.

ТАБАҚШЫ ат. 1. Табак ислеўши, соғыўшы. 2. Тойға, садақаға, мерекеге үлкен шақырыспаға келгенлерге тамақ тасыўшы. Батыр айтқан соң, *табақшыларда* жан бар ма, жуўырыў менен дәўге барып сизди Оразымбет шақырып атыр дейди (қ.х.е.).

ТАБАЛАҒЫШ кел. Биреўдин сыртынан унамсыз гәп еткиш.

ТАБАЛАНЫҰ табалаў фейилинин өзлик дәрежеси.

ТАБАЛАТЫҰ табалаў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТАБАЛАҰ ф. Биреўдин бахытсызлығына, исиниң шепке айланыўына сәтсизликке ушыраўына қуўаныў, сыртынан унамсыз гәп етиў. Қосыбай таңланып танырканыўдың да, әжиўалап *табалаўдың* да есабын таппай, енжарлық көзқарас пенен ошак жакка барып отырды (К.Султанов). Гош йигитке түссе қатты саўдалар, Достын зар йиғлап душпан табалар (Әжинияз). Сабыров бетине жалт қарап «мына ғарры мени *табалап* қиятыр ма» дегендей түси суп-сур болды (К.Султанов).

ТАБАЛАҰШЫ ат. Биреўдин сыртынан унамсыз гәп, сөз етиўши.

ТАБАЛДЫРЫҚ ат. Есиктиң еки босағасынын арасындағы манлайшаға қарама-қарсы жерге тирелген ағаш. *Табалдырық* манлайшасына сом алтыннан қуйдырды («Мәспатша»). Ағаш ергенектиң екеўи де *табалдырыққа* шекем нағысқа сырғып тур (К.Султанов). Машина шеберлик пенен бәсип келип, дәрўазаның *табалдырығына* артқы баллонын тиреп иркилди (М.Нызанов).

ТАБАЛДЫРЫҚТАЙ кел. Табалдырыкка усаған, табалдырық сыяклы.

ТАБАН ат. Аяктын тобыктан төменги жерге тийиштугун жалпак бети. Ашыуы келип атаныз, *табанын* онын тилдирди («Кырк кыз»). Хэтте, *табанына* тикен киргенине де кайылшылыгым жок (Ө.Хожаниязов). Коңыраттын бир баласынын *табанына* шөңгө кирсе, менин жилигим сыркырайды (Т.Кайыпбергенев). 2. Аў, трактор, танк хәм баскалардын жерге тирелип тийиштугун жағы. *Табан* жагына корғасын, үстинги аркалыгына калкы өткерилген (К.Ирманов). ◇ **Табан балык** – балыктын кишилеў жалпак түри. **Табаны тозыў (қабарыў)** – нәтийжесиз жүриў, бийкарға хәлек болыў. Почтаға катнай-катнай *табан да қабарды* (К.Султанов). **Қара табан** – жарлы, каллаш. Шығын майданға *қара табан* гедейлер (К.Султанов). **Табан ети, маңлай тери** – хадал мийнет пенен тапқан табыс. Өмиринше *табан ети, маңлай тери* күн көрген баласын кайғырды (К.Ирманов). **Табан жылтыратыў** – тез кетиў, аўлак жүриў. Баспашылар төтепки бере алмады, *табанын жылтыратып* келген изин тапты (К.Ирманов). **Табан жерге изеп бастырмаў** – а) қасынан қалдырмаў, үйден шығармаў. Ол (әкеси) болғанда Мийирханды *табан жерге изеп бастырмайтуғын* еди (Ө.Хожаниязов). б) келтирмеў, әкелмеў, жолатпаў, жақынлатпаў. **Табанда турыў** – бирден, тосыннан, тапжылмай, дәрриў. Екеўи де бир-бирин көриўден-ақ *табанда турып* қалды (Ж.Аймурзаев). **Табанын қырып алыў** – жанына жақынлатпаў, келтирмеў, жолатпаў. **Табанын тоздырыў** – қайта-қайта қатната бериў, келтириў. **Табаны тайыў** – жұмыс орнынан айыплы болып босаныў. **Табаны тартпаў** – қандай да бир жерге барғысы келмеў, жүргиси келмеў. Қашшаннан байдын өзине сукланып жүрген қыздың сол ўақытта-ақ *табаны тартпап* еди-аў (Ш.Сейтов). **Табаны тийиў** – барыў, болыў, қандай да бир жерде болыў. Егер *табаным тийип* барағойсам, олардың хәр биринен кеширим сорар едим (М.Нысанов). Хийўаға *табаны тийген* карақалпак бийлериниң мәкан жайы болатуғынын айтты, еки базарлықта Есенгелди бий менен Маман бий дегенниң қонып кеткенин хабарлады (Т.Кайыпбергенев). **Табанын тилиў** – табанын пышақ, улыўма тыйық пенен кесиў. **Табан тиреў** – қарсыласыў, күш салыў, арқа сүйеў, турақлаў. Таба алмай хеш илажын, Тамара қыз *табан тиреп*, Жыйды бойға күш-қуўатын (Ж.Аймурзаев). Айтқаны болмаған соң *табан тиресип* турмады.

Табанлан *турыў* — карсыласыў, ежесиў, ерегисиў, өжетлесиў. Олай болса *табанлан турын* аламан (Т.Кайыпбергенев). **Табан астынан** — бирден, тосаттан. **Табаннан қайтарыў** — карсы сөйлетпеў. **Табаны жерге тиймеў** — зымыраў. Маңлайы күнге күймеген, *табаны жерге тиймеген* («Алпамыс»). **Табанына дуз қуйыў** — жок қылыў, куртыў, өлтириў. **Табанын жалаў** — жағымпазлық етиў. **Табаны тесилнү** — жүрип шаршаў. **Бир табан** — аз да болса, бир шама.

ТАБАНДАЙ кел. Табан сыяклы, табанға усаған, мегзес.

ТАБАНЛАС к. табанлы.

ТАБАНЛАСЫЎ табанлаў *фейилінін* шериклик дәрежесі.

ТАБАНЛАЎ ф. Бир нәрсени, затты тураклы түрде ислеў, хәрекет етиў.

ТАБАНЛЫ кел. 1. Бир бағыттан айнымайтуғын, тураклы, тыянаклы, шыдамлы. Хак нийетли, жипектей жумсақ минезли, *табанлы* сөзли, Жәмийласы кайда? (К.Султанов). 2. Бир заттың төменги жағы, ултаны бар, ултанлы.

ТАБАНЛЫЛЫҚ ат. 1. Тураклылық, шыдамлылық, тыянаклылық. 2. Ултаны барлық, ултанлылық.

ТАБАНСЫЗ кел. 1. Тураксыз, тыянақсыз, шыдамсыз, коркак. Ким табансыз тайғак болса, Ондайлардан қол үземен (Д.Назбергенев). 2. Табаны жок, табаны болмаған, ултансыз.

ТАБАНСЫЗЛЫҚ ат. 1. Тураксызлық, тыянақсызлық, шыдамсызлық, коркаклық. Қыйын-қыстаў күн болып, қанжығадан қан ақса, жат елде тарығатуғын күн болса, *табансызлық* ислеитуғын болсаңыз, маған ермеңлер (Н.Дәўқараев). 2. Табаны жоклық, табаны болмағанлық, ултансызлық.

ТАБАСАРАН ат. Дағыстанның тийкарғы халқы. Республикада авар, рус, кумык, азербайжан, *табасаран*, ноғай, шешен хәм т.б.лар жасайды (Интернет мағлыұматлары).

ТАБАСЫЗ кел. Табасы жок, табасы болмаған, табаға ийе емес.

ТАБҒАШ ат. Халық, қытайлылардың Сяньби районына караслы көшпелилерге койған аты. Мен Билге Тоныкөк, *табғаш* елинде тәрбияланып өстим, Түркий халқы ол ўақытлары *табғашларға* бағынышлы еди делинген («Тоныкөк»).

ТАБЕЛЬ ат. 1. Есап-санақ ямаса басқа мақсетлер ушын тийисли мағлыұматларды белгилеп турыўшы дизим. 2. Хыз-

меткерлердин жумыска келген-кеткен уакытларын, ислеген жумыстын көлемин жазып отыратуғын есап-санақ қағазы. Ал, *табельде* ведомость хешуак калмас кейинде (Б.Исмайлов). 3. Оқыушылардын билим бахаларын (шереклик ямаса жыллык) жазып көрсететуғын қағаз. Мектеп директоры хужжетлер берилгенлиги хаккында тилхат алады: – оқыушынын мектеп оқыушылары катарынан шығарылғанлығы хаккындағы буйрыктан көширме: – оқыушынын бахалар (өзлестириу) *табели* (Интернет мағлыұматлары). 4. Әскерий термин. Курал-жарак, урыста керекли кураллардын саны көрсетилип берилген хужжет.

ТАБЕЛЬЕС кел. Бир табельде, табели бир.

ТАБЕЛЬЛИ кел. Табели бар, табельге ийе.

ТАБЕЛЬСИЗ кел. Табели жок, табельге ийе емес.

ТАБЕЛЬШИЛИК кел. Табельшиликке байланыслы

ТАБЕЛЬЩИК ат. Табельщик, табель жасаушы, есап-санақ алыушы. Өлшеген *табельщик* азын биледи, Жалқаудын кылұасын жасырмау керек (С.Нурымбетов).

ТАБЕЛЬЩИКЛИК ат. Табельщиктин жумысы, хызмети.

ТАБЛЕТКА ат. Бөлеклерге бөлінген дәри. Дәслепп бир таблетка, сонынан еки таблетка, акырғы күни бирден төрт *таблетка* кабыл еткен (М.Нызанов).

ТАБЛИЦА ат. 1. Графаларға бөлінген хәм санлар аркалы берилетуғын мағлыұмат, кесте. 2. Статистика. Қандай да бир процесслерди сыпатлайтуғын статистикалык дереклерди, санларды системаға түсирип көрсетиу тәртиби. Макалалар жәриялануы бойынша әмелге асырылған жумыслар хаккында мағлыұматты төменде көрсетилген *таблица* формасында Илимий бөлимге жеткизиуинизди сораймыз (Интернет мағлыұматлары).

ТАБЛО ат. Жарык сигналлары аркалы мағлыұматлар берип туратуғын арнаулы калқан. *Табло* мағлыұмат ушын арнаулы калқан болып, стадиондағы жарыс нәтийжелери хәм т.б. (Интернет мағлыұматлары).

ТАБОР ат. Қарындас, әулад.

ТАБОРАК ат. Қурандағы сүрелердин биринин аты.

ТАБРИЗ ат. Жүзим түрлеринин бири хәм усы жүзимнен таярланған кишмиш.

ТАБУ ат. Диний исеним, ырым, қоркыу хәм т.б. хәрекетлерден тыйылыу, оларды шеклеу, қадаған етиуден келип шыккан сөзлер. Каракалпак тилинде *табу* сөзлер оғада көп санда қолланылып келинди (Е.Бердимуратов).

ТАБУЛЯТОР ат. Клавиатура аркалы терилген мағлыұматларды автомат түрде дүзетіуіге хәм нәтиїжелерин кесте түрінде беріуіге арналған электромеханикалық есаплағыш машина. Буннан тыскары жазыу машинасына валетли каретка, каретканы хәрекетлендириу механизми, лента тартыу, механизми, *табулятор* киреди (Интернет мағлыұматлары).

ТАБУРЕТКА ат. Арка тәрөпинде сүйегиши болмаған квадрат яки дөнгелек көринистегі отырғыш. Бул атама каракалпак тилинде гүрси, *табуретка* сөзлери менен алмастырылып та колланыла береді (Г.Досжанова).

ТАБИЮН ат. дин. с. 1. Пайғамбардың заманласларын жақсы билетуғын адамлар. 2. Изинен ериуши шәкиртлер.

ТАБЫЛЫҰ табыу фейилинни өзгелик дәрежеси.

ТАБЫНДЫРЫҰ табыныу фейилинни өзгелик дәрежеси.

ТАБЫНЫҰ ф. дин. с. 1. Әрұакка жалынып-жалбарыныу, пирлерге сыйыныу, шүкирлик етиу, кудайға қулшылық етиу. Айы жаман алынып, атын айтып *табынып*, Бабахан сонда сөйледи («Мәспатша»). *Табынатуғын* кудай жок. Не қыласаң қалбығайды (Омар). Ертеде Хорезм оазисинде жасаушы халықлар отқа *табынған* (М.Нызанов). 2. аұыс. Бас ийиу, бағыныу. Сакка жүгинип шынты менен *табынып*, Әдебин тутып унилип аяғына бас урып, Қолынан алғанын билмей қалды («Мәспатша»).

ТАБЫНЫҰШЫ ат. дин. с. Қулшылық етиуши, пирге сыйыныушы, бағыныушы.

ТАБЫНЫҰШЫЛЫҚ ат. дин. с. Қулшылық етиушилиқ, пирге сыйыныушылық, бағыныушылық.

ТАБЫС ат. 1. Кирис, пайда, өним, мийнет хақы. Хәзирги турмысын есапка алсақ, *Табысы* дәрьядай тасып барады (К.Султанов). Айлығын мына Қыдырбай ағаның *табысынан* кем болмайды, — деп күлип койды (М.Нызанов). «Хаял еринен көп *табыс тапса*, үйде үстем болады» дегенди еситетуғын едим (М.Нызанов). 2. аұыс. Жетискенлиқ, женис. Каракалпак халқы мәденияттын барлық тарауында үлкен *табысларға* еристи (Б.Исмайлов).

ТАБЫСКЕР кел. Пайда келтиргиш, мийнет хақыны көп алатуғын адам. «Мен *табыскер* хаялман» жойбары тийкарында Қуяшлы МПЖ аймағында жасаушы исбилермен Г.Қазақбаеваның жұмыс орнына китапханамыз хызметкерлери тәрөпинен жана әдебиятлар алып барылды... (А.Оразов).

ТАБЫСКЕРЛИК ат. Пайда тапкышлык, мийнет хақыны көп табыўшылык.

ТАБЫСЛЫ кел. 1. Табысы көп. 2. Жаксы, нәтийжели. Күни кеше ол ен курамалы операцияны *табыслы* жуўмаклады (М.Нысанов).

ТАБЫС СЕПЛЕҰ ат. лингв. Кимди? Нени? деген сораўларға жуўап беретугын сеплеў жалғаўларынын бири.

ТАБЫССЫЗ кел. Табыска ийе емес, табысы жок. АҚШтын Forbes журналы «ен табыслы» хәм «ен *табыссыз*» актёрларынын рейтингин ислеп шыкты (С.Есемуратова).

ТАБЫСТЫРЫҰ табысыў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТАБЫСЫҰ ф. Дийдарласыў, жолығыў, бирине-бири түсинисиў. Саў-саламат *табысты* («Мәспатша»). Кирсиз кеўил *табысып*, Кадала берди көз-көзге (Г.Есемуратов). — Жок, дана Маман, өз халкым менен қалай *табысыўды* мен сеннен үйрендим, — деди Бородин оған кейнин айткызбай (Т.Қайыпбергенов).

ТАБЫТ ат. Өлген адамның денесин салыўға арналған зат, зәнги. Биреўлер *табыт* соғып атыр (Т.Қайыпбергенов). Мына *табыттың* алдын көтер, өликти Шүкиржаннын үйине апарамыз (А.Бекимбетов). Усыннан өлсем, көбиси өкинеди. *табытыма* барлық қонырат ереди (Т.Қайыпбергенов).

ТАБЫТТАЙ кел. Табыт сыяклы, яңлы, тәризли, табытка усаған, мегзес.

ТАБЫҰ ф. 1. Жоғалған затқа жолығыў. Оны күтпеген жерден бир танысы *табыла* кетип, оны районға алып кетти (Ө.Айжанов). Сөз жүйесин тапса, мал ийесин *табады* (ққ.х.н.). Қарақумда суў *табыў*, елге жетиў аңсат емес еди (Т.Қайыпбергенов). Хасылдын тастан, ақылдың жастан шығатуғынын өзи айтып, әзиз ханымыз, жас жигитлерди сынап, ертенги ел ағасын излеп *табыўға* мәсләхәт берди (Т.Қайыпбергенов). 2. Мийнет хақы алыў, кирис, табыс киргизиў. *Табыс* шеп болған жок, ен әўеле үйинин кемис кетигин толтырды (Ө.Айжанов). 3. Излеў, қарастырыў. ◇ **Ойлап табыў** — бир жаңалық ашыў. **Ойлап табыўшы** — Өзбекстаннын ойлап табыўшы хаяллары орайы тәрөпинен «Өзбекстан хаялларының 100 ен жаксы инновациялық жойбары» III республикалық танлаўынын жуўмаклаўшы басқышы өткерилмекте (Н.Усманова). **Мақул деп табыў** — қосылыў, хошкөриў. **Тилин табыў** — тетигин, сырын, әдисин билиў. **Қаза**

табыұ — өлиұ, кайтыс болыұ, жан бериұ. **Ақыл табыұ** — бир истин дурьс шешилнұ усылын билнұ, кыйыншылықтан кутылыұ. **Таұып айтыұ** — орынлы дурьс сөйлеұ. **Мал табыұ** — пайда келтириұ, мийнет хақы алыұ. **Теңин табыұ** — өзине қолай жубай табыұ. **Бабын табыұ** — кәлеген тилегин орынлаұ.

ТАВТОЛОГИЯ ат. Бир пикирди баска сөз якн сөзлер менен тәкирарлап, артықша сәўлелендирип бериұ, бир сөзди артықша тәкирарлаұ. *Тавтология* хәзирги журналистиканың, әсиресе тележурналистиканың тилине енгенлиги соншелли норма ретинде кабыллайтуғын дәрежеге жетти (Интернет мағлыұматлары).

ТАҒА ат. Аттын аяғы таймаұ, туяғы тозбаұ ушын туякка кағылатуғын дөнгелек темир. Бедеўге каккайсан полаттан *таға*, саұытка тутқайсан алтыннан жаға («Алпамыс»).

ТАҒАЛАНЫҰ тағалаұ фейилиниң өзлик дәрежесн.

ТАҒАЛАСЫҰ тағалаұ фейилиниң шериклик дәрежесн.

ТАҒАЛАТЫҰ ф. Таға салдырыұ, кактырыұ, таға койдырыұ. Жылкыларды женис тойға сайлағыл, *Тағалатын* атларынын дойнағын (С.Нурымбетов).

ТАҒАЛАҰ ф. Таға кағыұ, таға салыұ, таға койыұ. Дәўлет кетти Кегейлини жағалап, Торы атынын төрт аяғын *тағалап* (кк.х.к.).

ТАҒАЛЫ кел. Тағасы бар, таға кағылған, салынған. Жоталы жигиттин карыұлы еки билегинин сериппедей атылған күши менен асайдың *тағалы* аттын туяғындай музға гирш-гирш тийген даұысы еситиледи (К.Султанов). Төрт аяғы *тағалы*, ети жараұлы атлар такыр музға табаны тийген соң пишен толы шананы канбактай ушырып киятыр (К.Султанов).

ТАҒАСЫЗ кел. Тағасы жок, таға кағылмаған.

ТАҒАМ ат. 1. Тамак, аўкат, ас. Буны көрип Гүлайым, Жаксы *тағам* писирди («Қырк қыз»). *Тағам* толы дастурханын, Толған майлы шөрегин бар (И.Юсупов). Баяғы ишкениңиз Дәўлетбийке апаң писирген «Ши», ал мынаұ мениң «Ши» дин ийесиниң писирген *тағамы*, — деди өзин кеўилли көрсеткиси келгендей күлимсиреп (М.Нызанов). 2. аўыс. Аўкат, тамак, дән.

ТАҒЫ к. с. Буннан баска, бунын үстине, және деген мәнидеги көмекши сөз шакабы. Сержан тағы да сөйлей алмай калды (Т.Қайыпбергенов). Әтирапка бир карады да *тағы* түпирди (К.Султанов). Бир күни *тағы* бир хат алды (К.Султанов).

ТАҒЫЛЫҰ тағыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТАҒЫНЫҰ тағыу фейилинин өзлик дәрежеси.

ТАҒЫСЫҰ тағыу фейилинин шериклик дәрежеси.

ТАҒЫҰ ф. Кийимге ямаса баска затка бир нәрсени илиу, жапсырыу, кадау. Омырауына төрт орденди катарластырып тағыпты. Көрдиниз бе, ак бата кийген келиншек пенен. көксине гүл таккан жигитти (М.Нызанов). Он бес-он алты жаслар шамасындағы, келте көйлек кийген, шашының ушына бантик таккан сары сынлы кыз подноста шай халкас әкелип. мрамор столдың үстине койды (М.Нызанов). **Жаман ат тағылыу** — жала жабылыу, сөзге калыу. **Гүна тағыу** — айыпплау. гүналау. Муз бенен ығып кеткен ау да салаклықтан болған деген гүна тағылды (М.Абдреймов).

ТАЖ ат. Патша менен ханлардын жокары мәртебели белгиси ретинде кийетуғын әшекөйли бас кийими. Кырк кыз онын касында, Алтын *тажы* басында («Кырк кыз»). Фарры да дұньядан өтті, *Тажы*-тахтын таслап кетти (Бердак).

ТАЗ ат. 1. Баста болатуғын котыр, жара. Үлкен үйде шаш алыспа болса, кишкене үйде *таз* коркады (кк.х.н.). 2. Гей жағдайларда бас терисиндеги шаштын сийреклесуи, түклердин толыклай түсип калууы түриндеги ауырыу. 3. Басы таз адам. *Таз* таранаман дегенше той таркап кетеди (кк.х.н.). **Таз кебине келиу** — бурынғы кәддине түсиу. Тағы *таз кебине келдиң бе?* (К.Султанов). **Таздың шашындай** — жекке-сийрек. Пахтаныз *таздың шашындай*, Кесеклер аттын басындай (С.Нурымбетов).

ТАЗА кел. 1. Кирсиз, кири жоқ. *Таза* жууылып өрилген шаш бир тартар жипек орамалдан шығып бөксеге түсип тур (Ж.Аймурзаев). Ортаға барғаннан кейин үйилип турған палауды жайып-жайып жиберип, және *тазадан* жол салды (М.Нызанов). Кеште шешкен көйлегимди азанда кийгизбейди, *таза*, утюг басылғанын тутып турады (М.Нызанов). 2. ауыс. Нағыз хакыйкат, шын, хеш қандай қосындысы жоқ. ...*Таза* хак пейил балалар жасауылларды урып кашканын айтып берди (К.Султанов). **Таза хауа** — бузылмаған салқын жағымлы самал. **Дени таза** — анау-мынау менен иси жоқ, өз бетинше дурыс жүретуғын киши.

ТАЗАЛАНЫҰ тазалау фейилинин өзлик дәрежеси.

ТАЗАЛАСЫҰ тазалау фейилинин шериклик дәрежеси.

ТАЗАЛАТТЫРТЫҰ тазалау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТАЗАЛАТЫҰ тазалау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТАЗАЛАҰ ф. Заттың кир-конын кетиріу, артыу, жууу, сүртіу, сыпыру. Бийбиппн де машкаласы артып кетти. Ишек-карын *тазалау*, гелле үйтіу оның сыбағасына тийдн (Т.Қайыпбергенов).

ТАЗАЛАҰШЫ ат. Заттың кир-конын кетиріуші, тазартыушы.

ТАЗАЛЫҚ ат. 1. Кир жолатпаушылық, дуұпиязлық. *Тазалық* – денсаулықтың тийкары. Ол тәртіпн хәм *тазалығы* жақсы оқыушылардын бири (Ө.Айжанов). 2. аұыс. Хадаллық, хақ нийетлик. Бул тәжірийбе бизге кымбат бахалык, буны ким ислесе, кеуил *тазалық* (А.Дабылов). Аралымда тууылдын ба? *Тазалықтан* дәрегін бар (И.Юсупов).

ТАЗАРТҚЫЗЫҰ тазартыу фейилнннн өзгелік дәрежесн.

ТАЗАРТҚЫШ кел. Қандай да бир затты екнншнн менен тазалайтуғын зат.

ТАЗАРТЫЛЫҰ тазарыу фейилнннн өзгелік дәрежесн.

ТАЗАРТЫҰ тазарыу фейилнннн өзгелік дәрежесн.

ТАЗАРЫҰ ф. Заттың кир-конынан айырылыуы, таза болыуы.

ТАЗҚАРА ат. Жыртқышлар топарынын қаршығалар туқымласына тийнслн өлн дене калдыклары менен азыкланатуғын кус. Түркий-монғол тиллериндегн ескн орнитонимлерге мына атамалар киреди: тууалак, қаршыға, бүркіт, сункар, *тазқара*, бөдене хәм т.б. (М.Хожанов)

ТАЗША ат. Таз бала, кәл бала. Түсінде *тазша* пақыр бул сарайға патша болды (Ө.Шамуратов). Аш болған *тазшаға* қатык та табылмады («Қырк қыз»).

ТАЗШАДАЙ кел. Тазшаға усаған, мегзес, тазша сыяклы, тәрізлн.

ТАЗЫ ат. 1. Ан алатуғын жүни тықыр жүйрік пйт. Көз ушында шауып киятырған *тазыға* көзі түсти (Ж.Аймурзаев). Қыз қартайса қазы болады, Ийт қартайса *тазы* болады (кк.х.н.). Жүйрік *тазы* астында бар бедеу ат, Қуслар салып батыр қылды кеулін шад («Қырк қыз»). Мәхремннн әуелгн пәти қоян көрген *тазының* пәти едн (Т.Қайыпбергенов). 2. аұыс. Тазының ен жүйрік алғыр түрі.

ТАЗЫДАЙ кел. Тазы сыяклы, тазы яңлы, тазы тәрізлн, тазыға усаған, мегзес.

ТАЙ I ат. Бир жастан асқан еле екнге толмаған жылкынын баласы, төлі. Аталастың аты озғанша, ауылластың *тайы* озсын.

(кк.х.н.). Түйеге мингеннин *тайға* такымы толмайды (кк.х.н.).
◇ **Тайға тамға баскандай** — жүдә анык, белгили. **Тайда туяк калмау** — бәри, хәммеси келиү, адам калмау. Хәмме *тайда туяк қалмай* өз жумысларына киристи (Ш.Сейтов).

ТАЙ II ат. Буума, байлам, тен, яғный тен менен өлшенестуғын көлем өлшеуи. Он бес пудлык *тайларды* аркалағанда аяғы жерге тиймейди (Н.Дәўкараев). ◇ **Тай пахта** — белгили мөлшерде пресленген бир топ пахта.

ТАЙ III ат. Тен, барабар. Сөзге дәрья баксылыкта зор еди, тилге шешен мын адамға *тай* еди (Өтеш). Камшы таўлап, адам аўлап, ел жаўлап, Оған хеш ким келмептимис *тай* болып (И.Юсупов).

ТАЙГА ат. Азия, Европа, Американын аркасындағы калын орман зонасы. *Тайга* орманлары. *Тайга* климаты.

ТАЙҒАҚ кел. 1. Сырғанағыш, тайғыш, табан турмайтуғын. Жана ғана жарылып, үстине суў шыкса, демнин арасында катып, кайтадан көк *тайғақ* музға айланды (М.Абдреймов). Түн ишинде тар жол *тайғақ* кешиўден шыккандай болды (Ж.Аймурзаев). 2. аўыс. Қыйын-қыстау, кәўетерли, тураксыз. Ким табансыз *тайғақ* болса, Ондайлардан қол үземен (Д.Назбергенов). Басында азасы, минезинде *тайғақлығы* бар (Т.Кайыпбергенов).

ТАЙҒАҚЛАҰ к. тайғанаклау.

ТАЙҒАЛАҚ к. тайғанак.

ТАЙҒАНАҚ кел. Табаннын өз кәддинде турмай тая беретуғын, сырғанак.

ТАЙҒАНАҚЛАҰ ф. Таятуғын жерде табан турмай тая бериу, сырғанау. Елесин Әметке карсы тәрәпке карай батпакка *тайғанаклай-тайғанаклай* жуўырып кетти (Т.Кайыпбергенов).

ТАЙҒАНАҰ ф. Тайыу, сырғанау, табан тутпау. Аяклары *тайғанаса* да отрядка муз үсти менен жүрип өтиўге туўра келди (А.Оразов).

ТАЙҒЫЗДЫРЫҰ тайғызыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТАЙҒЫЗЫҰ ф. 1. Сырғанатыу, тайғанаклатыу. 2. Бир нәрсенин түбин тайдырыу.

ТАЙДЫРЫҰ ф. 1. Орнынан қозғау, шығарыу. Есикти *тайдырып* далаға каштым (И.Юсупов). Ергенекти *тайдырыудың* илажын таппадым (Қ.Айымбетов). 2. аўыс. Ұазыйпасынан алыу, жумыстан босатыу, шығарыу. ◇ **Бастан бағы тайыу** — дәўлети кайтыу, иси шебине кетиу. Қайсы бирин айтайын, *Тайдырды бастан бағынды* («Қырк қыз»).

ТАЙЖАҚ ат. Аякка кийітуғын шарық, етиктің ескі түрі. Қарақалпақ *тайжағыңды* бүр де малыңды бақ (ҚДС).

ТАЙЛАҚ ат. Бір жастан асып, еле екіге толмаған түйе. Сеннен туған *тайлақ* болса, Бул да берген сыйлық болса, Төлін менен байрақ болса, Өніп-өсер түйе екенсен (Күнхожа).

ТАЙЛАҚТАЙ кел. Тайлаққа мегзес, тайлаққа усаған, тайлақ сыяқлы, тайлақ тәрізлі, тайлақ янлы.

ТАЙЛАН ат. Нәретеннің бір түрі (ҚДС).

ТАЙЛАНДАЙ кел. Ири жоталы, денелі адам. *Тайландай* жігіт (ҚДС).

ТАЙЛАТЫҢ тайлау фейилиннің өзгелік дәрежесі.

ТАЙЛАҢ ф. Тенгериу, теңлеу. Алып барған затларының барлығын сатып, дән алып, түйелерге *тайлап*, артып қойды (кк.х.е.).

ТАЙМ ат. Спорт ойынында мәселен, футболда ойын ушын ажыратылған уақыттың 45 минутлық екі бөлімінен хәр бири (баскетболда — 20 минут). Бірінші *тайм*. Екінші *тайм*.

ТАЙМАС ф. Тайып жығылмайтуғын, таймайтуғын.

ТАЙМ-АУТ ат. Спорт ойындарының қағыйдалары бойынша топар, оның ұстазы яки айырым ойыншының өтініші менен рұқсат етілетуғын қысқа мүддетті тәнепис.

ТАЙМАҢ ф. 1. Сырғанамау, тайғанақламау. 2. Заттың өз орнынан басқа орынға жылжымауы.

ТАЙМЕР ат. 1. Берілген уақыт аралығындағы техникалық системаны, өндірісшілік яки турмысшық техникалық құралларды автомат түрде қосып өшіретуғын ретлеуші әсбап. 2. Ағымдағы уақытты яки уақыт аралығын анықлайтуғын электрон саат яки белгилі бір уақыт аралығында өзгертіліп туратуғын саат орнында жүретуғын регистр.

ТАЙНАПЫР кел. Үлкен, нәхән. Хәуиздің ғыр дөгерігине *тайнапыр* гүжимлер егілген (Қ.Аралбаев). Анау-мынау жігітті күшке мисе тутпайтуғын *тайнапыр* келіншеклердің бүгін кәдді бүгіліп, қызыл жүзі сарғайыуы қатты батты (Ө.Хожаниязов).

ТАЙПА ат. 1. Класшық жәмийетке шекемгі бір аймақта туратуғын, бір тилде сөйлейтуғын бири менен биринің туысқанлық байланысы бар адамлардың топары, халық, кәуім. Ырысқұл бий Ғайып бахадыр менен Хорезм ханлығы қол астында, бурын Сырдарьяны жағалаған, Жаңадарья бойларын мәкан еткен қарақалпақ *тайпаларының*

көпшилигинде болды (Т.Кайыпбергенов). 2. диал. Урыў атамасы. Кыят тағы баска *тайналарынан* бар (КДС). ◇ **Бир тайпа** ел – бир бөлек халық, халықтың бир тийреси. *Бир тайпа ел* сол жайынды бир ай аўкат етипти (кк.х.е.).

ТАЙПАҚ кел. Қандай да бир заттын тегислиги, жалпаклығы. Қаладан алғаным алты арба аскабак, алты арбаға жеккенім – Тарғыл ала *тайпақ* мүйіз ак бөксе баспак (кк.х.с.ж.). Бара-бара мениң де қарным тартылып, тырнаның жегениндесі. *тайпақ* тарелқаға-ак тойып қалатуғын болдым (М.Нызанов).

ТАЙПАҚЛАҰ кел. Тегислеу, жалпақлау.

ТАЙРАҚЛАНЫҰ тайрақлау феиилинин өзлик дәрежесі.

ТАЙРАҚЛАСЫҰ тайрақлау феиилинин шериклик дәрежесі.

ТАЙРАҚЛАТЫҰ тайрақлау феиилинин өзгелик дәрежесі.

ТАЙРАҚЛАҰ ф. Аяғың аннан-саннан басып жүриу, гәрдийиу, годдаслау, уайрақлау.

ТАЙСАЛАҚЛАҰ ф. Жалтақлау, қаймығыу, жасқаныу. Шайыршылықта *тайсалақлау* болмайды (С.Нурымбетов). Жарадар еткен ийемди, Бахадыр қыз сен бе деп, *тайсалақлап* нашардан, кашатуғын мен бе деп («Ер Зийуар»). Оксананың қолындағы ийис қалай *тайсалақласақ* та бизди қутқармас еді (М.Нызанов).

ТАЙСАЛДЫРЫҰ ф. Жасырындырыу, тасаландырыу. Копалақтың тасасына өзін хәм кемесін *тайсалдырды* (К.Султанов).

ТАЙСАЛЫҰ ф. 1. Жасырыныу, тасаланыу. Жолдасларымнан селкилик болмас, атқа ма, сууға ма, баслай бер, *тайсалған* адам нәмәрт, – деп жолдасларына қарады (К.Ирманов). 2. Қаймығыу, бугыу. Ол да өзіндей баладан *тайсалып* қалсын ба жанталаса кетти (Т.Кайыпбергенов).

ТАЙСАЛЫҰШЫ ат. Жасырыныушы, тасаланыушы.

ТАЙТУЯҚ ат. Нағыстың бир түрі (КДС).

ТАЙФУН ат. Күшли самал яки тасқын. Қубла Шығыс Азия хәм Узак Шығыста болып туратуғын жүдә күшли самаллы тропикалық циклонлардың жергиликли аты. *Тайфун* кемелер ушын кәуипли болып, көбинесе материк жағалауларында уайраншылықтарды келтирип шығарады («География» сабак.).

ТАЙША кел. Тайдың кишкене түрі, кишкене тай.

ТАЙШАҚ ат. Териден тигилген шалбар (КДС).

ТАЙЫЗ кел. диал. с. Дәрьядағы, көлдегі, каналдағы т.б. ирригациялық тармақлардағы суудың кәддин белгилеу уақтында айтылатуғын сөз (КДС).

ТАЙЫН р. Хәзир, таяр. Ақыл айтсан нәсиятынды алайын. Не мүтәжін болса *тайын* қылайын («Мәспатша»). *Тайын* астын күйінгі жаман (кк.х.н.). Менин баратуғын жерім *тайын* (М.Нызанов).

ТАЙЫНБАҰ ф. Қорыкпау, жасқанбау, қайтпау, шегінбеу. *Тайынбайды* қырк жигит, Белли урыс қылады («Қоблан»). Шайыр дәстан жазыуға да *тайынбас*. Қахарман қыз атак алсан Арыұхан (К.Султанов).

ТАЙЫНДЫРЫҰ ф. Бир заттын түбін жылыстырыу, тайдырыу.

ТАЙЫНЛАНЫҰ тайынлау феиілинін өзлік дәрежесі.

ТАЙЫНЛАСЫҰ тайынлау феиілинін шериклік дәрежесі.

ТАЙЫНЛАТТЫРЫҰ тайынлау феиілинін өзгелік дәрежесі.

ТАЙЫНЛАҰ ф. Хәзирлеу, таярлау. Ак сүттен де аппак сарпай *тайынлап*, үстинен сыпырып сырмағын алды (А.Дабылов).

ТАЙЫНЛАҰШЫ ат. Хәзирлеуші, таярлаушы.

ТАЙЫНЛЫҚ ат. Таярлық, хәзирлік.

ТАЙЫНШАҚ ат. Бир жастан өтип, екі жаска аяқ басқан жылқының баласы. Мын кубылтып тынбай ойын сап, Көл етекте шабар *тайыншақ*, Мойны бир гез дөңгелек туяк, жалы бир кушак (Т.Сейтжанов).

ТАЙЫНШАҚТАЙ кел. Тайыншақ сыяклы, тайыншақ тәрізлі, тайыншақ яңлы, тайыншақка усаған, тайыншақка мегзес.

ТАЙЫНЫҰ ф. 1. Тик турған заттын түбинен жылжыуы, тайыуы. 2. аұыс. Жумыс орнынан кетиу, жылысыу.

ТАЙЫҰ ф. 1. Сырғанақлау, тайғанақлау, сырғанау, ысырылыу, жылысыу. 2. аұыс. Бир жерден екінші жерге өзгериу. ◇ **Тайып турыу** — кашып кетиу.

ТАКСИ ат. Жүрилген жолға арнаулы таксометрдің көрсетиуі бойынша жол хақы алатуғын жолаушыларға арналған жеңіл автомобиль. Қолымдағы адрес бойынша *таксиге* отырдым (М.Нызанов).

ТАКСИС ат. Еркін хәрекет ететуғын жаныуарлардың, бактериялардың, сондай-ақ, гей бир клеткалардың бир тәреплеме хәрекет етиуші факторға жууап ретінде козғалыу реакциялары. *Таксислер* тийкарынан титиркендириуші жактылык (фототаксис), ығаллык (гидротаксис), температура (термотаксис) хәм т.б. болыуы мүмкин.

ТАКСИСТ ат. Таксидин шофёры, такси айдаушы алам. Кеширерсиз, Довженко деген фамилияны кәйсерделур еситкендеймен, — дедим *таксистке* (М.Нызанов).

ТАКСИШИ к. таксист.

ТАКСОМЕТР ат. Исленип атырған жумысты есапка алатуғын хәм белгиленген тариф бойынша жол хақы суммасын көрсетиўге арналған әсбап. *Таксометр* — такси автомобилнин канша жол басканлығын хәм канша хақы төлеў кереклигин көрсетиўши есаплағыш (Интернет мағлыўматлары).

ТАКСОМОТОР ат. Таксилердин пүткил жумысын басқаратуғын мәкеме.

ТАКСОН ат. Кәсийетлери менен белгилеринин уқаслығы, байланысынан ибарат болған дискретлик объектлер.

ТАКСОНОМИЯ ат. Барлыктың курамалы, әдетте иерархиялык структуралык катламларын (жанлы тәбият, жердин дүзилиси, география, геология, тил билими хәм т.б. объектлерин) классификациялаў хәм тәртипке салыў теориясы хаккындағы пән.

ТАКСОНОМИЯЛЫҚ кел. Таксономияға тийисли.

ТАКСОФОН ат. Ишине тийин, жетон салыў яки магнитли карта киргизиў аркалы ислеитуғын (сөйлесиў мүмкин болған) телефон аппараты.

ТАКТ ат. 1. Музыкалык термин. Музыкалык өлшемнин бирлиги. 2. Кандай да бир механизмнин жумыс циклинин бир бөлеги. 3. Сөйлеўдин буўыннан үлкен, фразадан киши болған фонетикалык бирлиги. **♦ Педагогикалык такт** — окытыўшынын кәсиплик шеберлигинин тийкары.

ТАКТИКА ат. 1. Урысты жүргизиў әдиси, усылы. 2. аўыс. Белгили максетке жетиў ушын колланылатуғын сиясий, жәмнiiетлик усыл, тәсил, жол. **♦ Тактикалык барлаў** — урыска таярлаў хәм оны реже тийкарында алып барыў ушын зәрүр мағлыўматларды алып барыў максетинде жүргизиледи. **Тактикалык ракета** — әскерий курал-жарак туратуғын орынларды хәм қарсыласлардың тактикалык түпкиринде орналасқан объектлерди жок етиўге арналған урыста колланылатуғын ракеталар.

ТАКТИКАЛЫ кел. Тактикаға ийе, тактикасы күшли.

ТАКТИКАСЫЗ кел. Тактикасы жоқ, тактикасы хәлсиз.

ТАҚ I ат. Жуп пенен алмасып келетуғын сан, жуптын бири (1, 3, 5, 7). Үйленбей дүньядан *тақ* өтесең бе? — деп сорады

атасы (кк.х.е.). Бүгін екеу болса малын, билип кой таңла *тақ* болар (С.Мәжитов). Шыңкилдекке *тақ* өгіз берипти (кк.х.е.). Дизенди кушақлап *тақ* өтесен! (М.Нызанов).

ТАҚ II так етиу ф. Сарт етиу, тырс етиу. Атып жиберген кесеги *тақ етип* есикке тийди (кк.х.е.). **Так турыу** – тайын болуу. Мен жолында *турыттан так* («Мәспатша»). Халықларым *так турған* гүрес исинде, Әскерлерим қахарманлық исинде (С.Нурымбеков). **Так келе алмау** – тен келе алмау, сәйкес келе алмау. Айбатына *так келе алмай*, Бурылды майдан ишинде («Мәспатша»).

ТАҚ III ф. Бир нәрсени кадау, илиу. Тағыу феиилинин буйрық мейил формасы. **Айып тағыу** – айыпкер деп карау. **Ат қойып айдар тағыу** – атын қойуу. **Ат тағыу** – лақап ат қойуу, атау. Маған ол шайыр бала деп *ат тағып* үйинен шығармайтуғын еди (М.Нызанов). **Сын тағыу** – кемшилугин көрсетиу, жетиспейтуғын жерин айтыу. Сыртымнан сырын билмей *сын тақна* тек, Жаксы де, жаман дей бер, өзіме аян (А.Лекеров).

ТАҚА I р. Хеш, илажсыздан, шыдамағанлық. *Тақа* болмаған соң биреуін майданда услап калып, биреуін үйге киргизип адамлар есикти басып турады (С.Мәжитов).

ТАҚА к. такау.

ТАҚАЛ ф. Жакынлау. Әдепсиз-көргенсиз боп аталғаның – адамнан хайуанға *тақалғаның* (Т.Есимжанов).

ТАҚАЛДЫРЫУ такалыу феиилинин өзгелик дәрежеси.

ТАҚАЛТЫУ такалыу феиилинин өзгелик дәрежеси.

ТАҚАЛЫСЫУ такалыу феиилинин шериклик дәрежеси.

ТАҚАЛЫТ такалыу феиилинин өзгелик дәрежеси.

ТАҚАЛЫУ ф. Жакынлау, тығылыу. Күннен бурын таярлап қоймасам, косық деген дүкәнда турған зат емес, *тақалып* қалғанда йош келмей қалса... (М.Нызанов)

ТАҚАЛЫҢҚЫРАУ ф. Жакынланқырау, тығылынқырау.

ТАҚАН ат. Қуырылған тары жүуери, арпаның хәм тағы басқаларды келиге түйип ямаса дигирманға тартып исленген азық-ауқат. Шарбақшы жол азыққа *тақан* таярлапты (Т.Қайыпбергенов). Уялмағыл беррегирек кел, Қуры шықпа, *тақаннан* же (Бердак). **Жийде тақан** – жийде қосылып исленген тақан. *Жийде тақан* менен кара тақанды қосып, сүтке былғап иштейимди ашқан (Ж.Аймурзаев). **Тақан шайысыу** – қатнасты барыс-келисти қойуу, татыулықты үзюу, ашшыласыу

... «Устазлары менен *тақан шайысқан*» молла бәшшелер соңында Палұанның өз илимин өзі корлап, илимин жолына түспей сахрайы кара пукараның бири болып алғанын көріп оған түниліушилик пенен карайтуғын болды (У.Хамийдов).

ТАКАНДАЙ кел. Тақан сыяклы, тақан тәризли, тақанға усаған, мегзес.

ТАКАТ ат. Шыдам, сабыр, төзим. Мүбәрек жамалын жәнс көрсем деп, *Тақатым* калмады көргеннен бери (Әжинияз). Күтти, күтти, шыдамады *тақаты* (Х.Сейтов.). **Такаты болмау** – шыдамы болмау, шыдамау. Ақыллас сырласым әй гөззал ярым! Сени көрмегенше *тақатым болмас* (Х.Сейтов). **Такат етиу** – шыдам бериу, шыдау. *Тақат етип* тура алмадым. Кисенди үзип бара алмадым (Бердак). Шайык хеш жердс турып, я отырып *тақат ете алмай*, аўылдын аркасындағы кен жазыклықка шығып дем алыуға хәм жекке жүрип жол карауға кетип баратырып Аманлықтын үйиниң үстинен өтти (Т.Кайыпбергенов). **Такаты калмау** – шыдамы болмау, шыдамау. Байда енди *тақат қалмады* (Ш.Сейтов).

ТАКА-ТАҚ к. так-так.

ТАКАТЛАНЫУ ф. Шыдам бериу, шыдау.

ТАКАТЛЫ кел. Шыдам беретугын, шыдамлы.

ТАКАТСЫЗ кел. Шыдамайтуғын, шыдамсыз. Оразан батыр менен бәрха бирге жүрмесе де, оның бир жактан жаналықлар әкелиуин айрықша *тақатсызлық* пенен күтип үйренген адам. енди хеш кашан күтпейди, ол хеш кашан жаналық әкелмейди (Т.Кайыпбергенов).

ТАКАТСЫЗЛАНЫУ ф. Шыдамсызланыу, шыдамау.

ТАКАТСЫЗЛЫҚ ф. Шыдамсызлық.

ТАКАТТЫРУ тақау феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ТАКАТЫУ тақау феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ТАҚАУ ф. Жакынлау, такалыу. Геўгим түсиуден мейлис ўактын *тақап* хәмме киятыр (К.Аралбаев). Тез жәрдем машинасын шамға *тақап*, бирден тоқтап калды (К.Султанов). Енди өзи айтпаса, кимге ашык болды, калай ашык болды, ояғын шық-шығына *тақап* сорау қолайсыз болар еди (М.Нызанов).

ТАҚЛАНЫУ таклау феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ТАҚЛАСТЫРУ таклау феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ТАҚЛАСЫУ таклау феиилиниң шериклик дәрежеси.

ТАҚЛАТТЫРУ таклау феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ТАҚЛАТТЫРЫҰ таклау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТАҚЛАТЫҰ таклау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТАҚЛАҰ ф. Таярлау, тәртіплеу. Өткен жылғы кемшиликті саплайық, Егис майданына исти *тақлайық* (С.Нұрымбетов). Ұәдесін берк услап Жуман ядында, Таклап жүрді ұазыйпасын алдағы (Т.Сейтжанов). Диван, кроваттын үстине *тақлауы* менен турған бет-қол сыпыратуғын, аяқ сүртетуғын, жууынатуғын сұлги, көпшик қап, прости́на хәм одеяло қапларды таслады (М.Нызанов).

ТАҚЛАҰЛЫ кел. Таярлаулы, тәртіплеулі.

ТАҚЛАҰСЫЗ кел. Такланбаған, тәртіпленбеген.

ТАҚЛАҰШЫ ат. Таклап, тәртіпке келтиріуші адам.

ТАҚМАҚ ат. Ядлап алып, көпшиликтің алдында айтыуға қолайлы қосық қатарлары. ... Ұатан, кітап, білім алыу, ұстазлар хаққында қосық, *тақмақ* айтыу жарыстары, мектеп оқыушылары арасында болса, белгили шайырларымыздың қосықтарын айтысуы мушайрасы, ал мектеп, колледж оқыушылары арасында таңдамалы кітаптар тийкарында таярланған «Зийрек кітапхан» интеллектуал таңлауы өткерилди (Ә.Жиёмуратов).

ТАҚМАҚЛАҰ ф. Қосықты такмаклап оқыу, айтыу.

ТАҚСЫР ат. гөн. с. 1. Жасуаллыларды хұрмет, иззет еткенде айтылатуғын сөз. *Тақсыр*, бул естияр шайырдың сөзине уксайды ғой (К.Султанов). 2. Жалыныу, жалбарыныу, өтинию мәнисинде айтылатуғын қаратпа сөз. *Тақсыр-ау*, еле меннен не тиледін, тиледін де мен саған бермедім бе? (Әжинияз).

ТАҚ-ТАҚ: так-так етиу ф. Такылдау, тарс-тарс етиу.

ТАҚ-ТУҚ ел. с. Такылдау, тарс-тарс етиу.

ТАҚТУЙНАҚТАЙ кел. Минсиз, кеуілдегидей. Барлығы да *тақ-туйнақтай* өз орнында болыуы керек (Ж.Аймурзаев). Бизін аўылда он бармағынан өнер тамған қолы бул үйди *тақтуйнақтай* етип безеген екен (К.Султанов).

ТАҚТЫРЫҰ тағыу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ТАҚЫЙЫҚ кел. Анық, нағыз, хақыйкат. Урыстың қашан питетуғынын *тақыйық* билетуғын ба едің? (К.Султанов). *Тақыйық* шежиредур сөзім, Бирак, қәдірим болған емес (Бердак). ◇ **Тақыйық көриу** – хақыйкат, анық көриу. Күнхожаны *тақыйық көрдім*, Әжинияздың сөзін билдим (Бердак).

ТАҚЫЙЫҚЛАНЫҰ тақыйыклау фейилинің өзлик дәрежеси.

ТАКЫЙЫҚЛАТЫҰ такыйыклау фейилинин өзгелік дәрежесі.

ТАКЫЙЫҚЛАҰ ф. Анығына шығыу, хақыйкатын біліу, негизін аныклау.

ТАҚЫЛДАҚ кел. Аўзы, жағы тынбай көп сөйлейтуғын адам. пысык, сөзге шебер адам, сөйлемшек, сөйлегіш. Шопанлардың ишінде ақыл, дана, гәпке уста, сөзге шебер, тилге шешен өзі хәм батыр, хәм шайыр, атын айтсам Аман *тақылдақ* дер еді («Алпамыс»),

ТАҚЫЛДАТЫҰ такылдау фейилинин өзгелік дәрежесі.

ТАҚЫЛДАҰ ф. 1. Тарсылдау, так-тук, тарс-турс етиу. Қайта-кайта сыртқы қапы *тақылдап* қағыла берді (А.Оразов). 2. Ир-килмей, анык сөйлеу. Онын такылдап сөйлегени хәмменін итибарын тартты. ♦ **Таңлайы такылдау** — таңланыу, хайран калыу.

ТАҚЫЛДАҰЫҚ кел. Такылдағыш, такылдақ.

ТАҚЫЛДЫ ат. Дауыс, сес. Уйқылап жатқан дәўдин кулағына бир *тақылды* еситилди (кк.х.е.). Баслык мениң кенсеге келгенимди балдағымның *тақылдысынан* сезип, дәрхал кабинетине шақырды (Ө.Хожаниязов).

ТАҚЫЛЕТТЕ к.с. Саяклы, тәризли, кәлипте, сыпатта. Күни менен усы *тақылетте* турып шықты (кк.х.е.). Кәл бала бир *тақылетте* бурынғы орында еле зинкийип турыпты (кк.х.е.). Оның есимде калғаны, жол шетинде бийик электр бағанасы болып, басында прожектор *тақылеттеги* үлкен лампа жанып тур еді (М.Нызанов). Лекин, қутлыклау хәзил *тақылетинде* болсын (М.Нызанов).

ТАҚЫМ ат. Дизениң бүгилетуғын жағы. Атка минген кисиниң айға *тақымы* толмас (кк.х.н.). Ер үстинде зорға отыр, Катты қысып *тақымын* («Қырк қыз»). Көптен бери атка минбегенликтен шығар, еки *тақымым* езилип, үйге шаршап келдим (Ө.Хожаниязов). ♦ **Такым бурау** — қыйнаудың, азаплаудың бир түри. Тили гүрмелгенлердин гә кулагын таулап, гә *тақым бурау* салып кәлегенше азаплады (Т.Қайыпбергенов).

ТАҚЫМЛАСЫҰ такымлау фейилинин шериклик дәрежесі.

ТАҚЫМЛАТЫҰ такымлау фейилинің өзгелік дәрежесі.

ТАҚЫМЛАҰ ф. 1. Такымға алыу, такымға басыу. 2. ауыс. Өшлесиу, касласыу, изине түсиу, куўдалау. Қоркытасан сен кимди? Гижинип тисин сақылдап, Ашыұланып Айдос бий хатымды алды *тақымлап* (Бердақ).

ТАҚЫМЛЫ кел. Тақымы кен, үлкен.

ТАҚЫР ат. Хеш кандай өсімлік өспеген, тегис қатты жер. Ат шапқан майдан *тақырлар*, Курылсын ак шатырлар («Мәспатша»). Асты *тақыр* екен, сонда отырып азлап дем алды (Т.Кайыпбергенов). Кенсе алдындағы *тақыр* майданда жақты шығып тұр (Ө.Хожаниязов). **Тақыр жерден шаң шығарыу** — орынсыз, себепсіз урыс шығарыу, дау шығарыу. Сол Жандос байдың кесапаты екен-ау әйтеуір Қоңыраттың баллары *тақырдан шаң шығарып* төбелескіш болып кетті (Т.Кайыпбергенов). **Тақыр жерде бугыу** — жасырыныу. **Тақыр бас** — шашы жок. **Тақырын шығарыу** — шерменде қылу, уялтыу.

ТАҚЫРЛАНЫУ тақырлау феѝилиннің өзлік дәрежесі.

ТАҚЫРЛАСЫУ тақырлау феѝилиннің шериклік дәрежесі.

ТАҚЫРЛАТТЫРТЫУ тақырлау феѝилиннің өзгелік дәрежесі.

ТАҚЫРЛАТЫУ тақырлау феѝилиннің өзгелік дәрежесі.

ТАҚЫРЛАУ ф. 1. Хеш нәрсе қалдырмау, тып-тыйпыл етіу, жок етіу. Байланған маллар алдын жылан жалағандай етіп *тақырлап* жеп болған (К.Султанов). Берсе телегі *тақырлап* қалатуғындай, дүнья-малынан айырылатуғындай көринеді (А.Бекимбетов). Арқан бойлы жерді *тақырлап* жеп болыпты. (газетадан). 2. Ойлы-бәлентлі, гедир-будырлы жерді катайтыу, тегіслеу.

ТАҚЫРЛЫҚ ат. Тақырдың орналасқан жері, тақырдың мол жері. Бир *тақырлықта* екі-үш бала лопай ойнап жүр (К.Султанов). Көрмейсең бе өткендегі түксіз *тақырлықты*, хәзир оны жасыл дөңген егісликлер орап алған (А.Бекимбетов). *Тақырлықта* бизлерді отырады деп кимнің есіне келеді дейсең? (Т.Кайыпбергенов).

ТАҚЫР-ТУҚЫР ел. с. Сестін, дауыстың еситилиуі. Дөңгелеклердің *тақур-туқыры* күн арқан бойы көтерілгенше еситилип турады (Ш.Сейтов). Олар өзлерінің *тақур-туқыры* менен булардың қапыны да ашқанын ескермеді (Т.Кайыпбергенов).

ТАҚЫҰА кел. Сөзіұар, шешен, көпті көрген, көпті билген. Сен жассаң, сөзіңе қарағанда *тақыұа* ғаррысаң (Т.Кайыпбергенов). Бир *тақыұа* адам сыкак етіп кетіпти ғой (К.Султанов).

ТАҚЫҰАЛЫҚ ат. Шешенлік, сөзіұарлық.

ТАҚЫҰАДАР кел. 1. Диний түсиникке ийе адам. диндар.
2. Харам ислерден өзін тыятуғын, пәк. Табыслы дегени *бай* дегени емес, бай деген пулы көп дегени емес, илимлі инсан менен *тақыұадар* инсаннын паркы бар, оқыған дегени ақыллы дегени емес, ақыллы дегени парасатлы дегени емес, кітап оқыды дегени кітапка әмел қылады дегени емес (И.Казахбаев).

ТАҚЫЯ ат. Сырып, кестелеп, нағысланып исленген жука бас кийім. Аркасындағы баланын *тақыясы* ушып түсті (А.Бекимбетов).

ТАҚЫЯДАЙ кел. Тақыяға мегзес, усас, тақыя сыяклы. тәрізлі.

ТАҚЫЯЛЫ кел. Басында тақыясы бар, тақыя кийген. Кубладағы аұылдан келген *тақыялы* бала скамейкадан жылысып түсіп, жерде жүресинен отырды (Т.Қайыпбергенов).

ТАҚЫЯСЫЗ кел. Басында тақыясы жоқ, тақыя киймеген.

ТАҚЫЯШАҢ кел. Тақыя кийген, тақыялы. *Тақыяшаң* шашын түйіп, келди бир қыз вокзал жайға (Ш.Артык). Кимн *тақыяшаң* бешпентлеринин шалғайларын төсеп жуп-жука бойранын үстінде бүрисип отыр (А.Шамуратов).

ТАЛ I ат. Жинишке жапырақлы, майыскак путаклы ағаштын бир түрі. Каракалпак жери тал-тереклі үлке (К.Досанов). Елиў жаста шаршадым ба, *талдым* ба, Бир жүз жыллык өмири бар *талдың* да (Т.Жумамуратов). **Тал түс** — нағыз түс, шаңқай түс. Азанғы нанымды *тал түсте* жедим (Ө.Айжанов). **Бир тал шаш** — бир түп шаш. Мын түменге койса *бир тал шашыңды*. Маған салса бермес едим Тиллахан (С.Нурымбетов). **Тал шайнаў** — алдаў, айныў, өтирик сөйлеў. Истин анық питиўажлыкка келейин деп турғанда *тал шайнағанлары* да болды (Т.Қайыпбергенов). **Талшыбықтай** — жинишке, дүзиў, нәзик бел. *Талшыбықтай* қыпша бели белбағы (Әжинияз). **Тал шыбықтай буралыў** — майысыў, кайысыў. Жаңа өспирим нәўбәхәр, *Тал шыбықтай бураласаң* (А.Дабылов).

ТАЛ II к. талыў.

ТАЛАБАН ат. Тилек билдириўши, умтылыўшы, кәлеўши, қуштар (жумыс орнына, партияға хәм т.б. хызмет түрлерине ылайыкты деп усынылған адам). Елатың мийман дос халқын абадан, Ул-қызларын мәртлик иске *талабан* (Т.Сейтжанов). Он төртимде болып едим *талабан*, Бахтым келди саған ойран саламан («Қырк қыз»). Сол дәўирде Арал машқаласы жүдә қызды, ким депутатлыкка *талабан* болса Аралды қутқарыў

мәселесін көтеріп, сайлаушылардың кеулінен шығыуға таласты (Ж.Базарбасев).

ТАЛАЙ I ат. Несіібе, бахыт, ығбал. Ат кекілін өресен, *Талайыңнан* көрерсең («Алпамыс»). Тас түссе *талайымнан*, тасбака түссе, манлайымнан көремен (кк.х.н.). *Талайым* ашылып сапар он болса, Мәуіж урып дәрьядай тасып келермен (К.Ирманов). Оннан да *талайыңа* қайыл болып, гүмирашылығыңды исле (М.Нызанов). **◇ Талайына қара тигіу** — бахытсыз етіу.

ТАЛАЙ II р. Бир неше, көплеген. *Талай* дослық пәрұаналық. Басланады усы жерден (И.Юсупов). Айналып *талай* бұрыұдан, Өтти *талай* көп урыұдан, Түсіп ярының ышқына («Мәспатша»). Урыс жыллары *талай* елаттын ашшы-душшы дузын татты (К.Султанов). Буны пляжға келгенде қатар-курбыларымыз бенен санауға бәсекилесіп, *талай* мәрте ғабырысканбыз (М.Нызанов). **◇ Бир талай** — жүдә көп. Мен усы аұхалым менен Ұатандарлық урысқа қатнасып, бомбаның зардабы менен *бир талай* жерге ушып кеткен жауынгерди еслетер едим (М.Нызанов).

ТАЛАЙЛЫ кел. Несіібелі, бахытлы, ығбаллы. *Талайлы* менен тарыспа (кк.х.н.).

ТАЛАЙСЫЗ кел. Талайы келіспеген, ығбалсыз.

ТАЛАҚ I ат. гөн.с. Ерлі-зайыплының ажыралысыұындағы бир-бирине қойылған шәрт. Неке, *талақ*, қалың малға, Сөйтіп ұайран салайық (Х.Ахметов). **◇ Талақ етіу** — **а)** неке бузыу, айырылысыу. Хаялын *талақ* етип, өзі баска журтка кетипти (кк.х.е.). **б)** бир нәрседен биротала беziу, бас тартыу. Мал-мүлки бахтымды, Тажым менен тахтымды, бәршесін *талақ* етемен («Алпамыс»). Малы қурысын нетейін, малды *талақ* етейін («Коблан»). **Талақ хат** — ерлі-зайыплылардың айырылысыу, неке бузыу жөніндегі гүұалық. Көне *талақ* хатты әкел, — деди айбарак салып («Әмиұдәрья»).

ТАЛАҚ II ат. Адамзаттын, жанлы-жаныұарлардың қарнының сыртына жабысып турып организмде қан бөлекшелерін таярлаушы хәм баска да түрлі ұазыйпаларды атқарыушы органы.

ТАЛАҚТАЙ кел. Талақ сыяқлы, талақ янлы, талақ тәризлі, талаққа усаған, мегзес. Былғары етиктің тумсығы қабыртқамды тесіп кеткендей болды, көйлегімди көтеріп қарасам, көк-көңбек *талақтай* болған екен (Ж.Аймурзаев). **◇ Талақтай**

көгериү — түри сурланыў, көгериү, бозарыў, ашыўланыў. Еки көзи кызарып, аўзынан көбик шашқан түр-түси *талақтай көгерип* кетти (А.Бекимбетов).

ТАЛАМПАЙ к. талан-тараж. Жалпылдақлары болып, *таламнай* етип кетпесин тағы, — деди Мәдияр (Ш.Сейтов).

ТАЛАМПАЙЛЫҚ ат. Талан-таражлық.

ТАЛАНДЫРЫҰ талаў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТАЛАНТ I ат. Жокары дәрежедеги туўма кәбилет. Ол жас талант кәлем алып толғанған, Мен де оған көптен таныс болғанман (И.Юсупов). Сенин *талантың* халыққа керек (М.Нызанов).

ТАЛАНТ II ат. Әйиемги Грециянын, Вавилоннын хәм т.б. аймақлардын аўырлық өлшеми хәм пул бирлиги.

ТАЛАН-ТАРАЖ: талан-тараж етиү ф. Талампай қылыў, жок етиү, бөлистириү, орынсыз жумсаў, үлестириү. Кайдан келдик, кайдан жүрсен деген адам болса, өзи өлимдар, малы-мүлки *талан-тараж* етилсин деген жарлық хат берди («Алпамыс»).

ТАЛАНТЛЫ кел. Уқыплы, кәбилетли, искер, зейинли. Әбдираман Өтепов *талантлы* драматург хәм актёр еди («ЕҚ» г.).

ТАЛАНТЛЫЛЫҚ ат. Уқыпшылық, кәбилетлилик. Көркем өнердеги *талантшылық* инсанның бир қатар уқыпшылықтарынын хәм кәсіптеринин үйлесикли биригип келиўи болып табылады (Т.Уразимова).

ТАЛАНТСЫЗ кел. Таланты жок, уқыпсыз, зейинсиз. Ким *талантсыз* ақша тапса, Менсинбейди шайырды (Т.Жумамуратов).

ТАЛАНТСЫЗЛЫҚ ат. Таланты жоклық, уқыпсызлық, зейинсизлик.

ТАЛАНЫҰ талаў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТАЛАП ат. 1. Жумыс, кәсип, бир исти ислеўге умтылыўшылық. Алланазардың атасы Әллек қол ушы *талап* излеп кеткен еди (К.Ирманов). Сөзимниң үстинен шығыўым ушын жумыстан келиўден *талабым* кийим танлаў болды (М.Нызанов). 2. Тилек, мақсет. Районнын алдына үлкен *талап*лар қойдық (Ж.Аймурзаев). Өмирдин өз заманына ылайық *талабы* болады (Ж.Аймурзаев). ◇ **Талап етиү** — тилек билдириү, умтылыў. Сениң кеўлин, қай нәрсеге шад болса, орынлаўға *талап етермен* енди (А.Дабылов). Боламан деп космонавт — Азат *талап етеди* (Ш.Мәмбетмуратов). Буны мәмлекет *талап етип* атырған жок (М.Нызанов). **Талабы келиспеү** — иси табыссыз

болмау, бахытсыздық. Биздің талап келіспеді, Қанша ғайрат салсам да (Күнхожа). **Талабы оңына баспау** — иси жүріспеу. Быйыл да оның талабы онына баспады (У.Хәмнїйдов). **Талабы оралыу** — иси жүрісіу. Өне талап соннан баслап оралыуға қарады (Ш.Сейтов). **Талап қойыу** — миннет жүклеу, жууапкершилик артыу. Олар кадр таңлауда қатаң талап қойды. **Талабына нур жауыу** — иси онынан келіу, иси жүрісіу. Алдыннан жарылкасын, бахытлы бол! *Талабыңа нур жауысын* деп тилек билдирді (Интернет мағлыұматлары).

ТАЛАПКЕР I кел. Талап ізлеуші, жұмыс іслеуші, бір исти орынлауға умтылғыш. *Талапкерлер* жәмлесіп, таң сәхәрден белгилі бір көшеге барып қатарласып тұрады екен (Қ.Ирманов). Белде дорба, қолында тал таяғы, Бәлкі бул бір дийұана яки *талапкер* (И.Юсупов).

ТАЛАПКЕР II ат. Дауагер, хақы талап етіуші, бір нәрсені өндіріп алыу үшін судқа арза беріуші. *Талапкер* өзі келіп мүрәжат еткен жағдайда, Мәмлекетлік хызметлер орайы хызметкері арза беріуші атынан, усы регламентке мууапық сораұнаманы электрон түрде толтырады (Б.Мамбетқаримов).

ТАЛАПЛАНБАУ ф. Хәрекет етпеу, орынламау.

ТАЛАПЛАНДЫРЫУ талапланыу фейилинін өзгелік дәрежесі.

ТАЛАПЛАНЫУ ф. Бір исти іслеуге умтылыу, алдына қойған максетке жетіуге тырысу. Хәмме *талапланды* сауат ашыуға, Анадай тәрбия қыла баслады (Д.Қасымов).

ТАЛАПЛАНЫУШЫЛЫҚ ат. Бір исти іслеуге умтылыу, алдына қойған максетке жетіуге тырысу.

ТАЛАПЛЫ кел. Талабы бар, белгилі бір жұмыс пенен шуғылланыушы адам. *Талаплы* елге нур жауар, Ел қорыған кем болмас (кк.х.н.).

ТАЛАПНАМА ат. Қандай да бір нәрсені талап етіп жазылған хужжетін түрі. Айырым фермер хожалықтары тәрөпинен тәбияттың бийбаха инамы есапланған сууды хеш қандай *талапнама* хәм хужжетлерсіз өз басымшалық пенен пайдаланыу жағдайларының ушырасып атырғанлығы ашынарлы (Интернет мағлыұматлары).

ТАЛАПНАМАСЫЗ кел. Талапнамасы жоқ. Қоңырат районындағы «Памир тау» фермер хожалығы тәрөпинен *талапнамасыз*, өз басымшалық пенен 3850 м³ сууды пайдаланғаны анықланып, бул жағдай бойынша 311 мың 850

сумлык жәрийма санкциясы колланылды (Интернет мағлыұматлары).

ТАЛАПСЫЗ кел. Жумысы жок, максетсиз. Адам баласынын ен жаманы — *талапсыз* (Абай).

ТАЛАПСЫЗЛЫҚ кел. Жумысы жоклык, максетсизлик. *Талапсызлык*, жигерсизлик, гедейликтин бәри усыннан шығады. Залымлык — адам баласынын душпаны (А.Калшабек).

ТАЛАПШАН кел. Хәүескер, кумар, куштар. Мал дегеннин силос десе *талапшаң*, Жеткерейик жаман атка калмаймыз (Т.Сейтжанов).

ТАЛАПШАҢЛЫҚ кел. Талапшан болыұ. Фосфорға болған *талапшаңлығы* сезилип турды (О.Бердимуратов).

ТАЛАС I ат. 1. Белгили бир мәселе жөнинде айтыс, тартыс. ерегис. Сондағы екеұимиздин таласымыз не? (Т.Нәжимов). Бәхәрги егиске суұ жетпеди, Суұ *таласы* жәнжеллерин питпеди (Ө.Шамуратов). 2. Үмит, дәме.

ТАЛАС II р. Қатарма-катар, теңбе-тен. Қарақшыға *талас* келдик, әттен жер жакын болды (Ғ.Мустафин).

ТАЛАСЛЫ кел. 1. Тартыслы, айтыслы, ерегисли. 2. Үмитли. дәмели.

ТАЛАССЫЗ кел. Даұсыз, гүмансыз. Дос пенен *талассыз*. Ойлаған ойын табады (Ө.Шамуратов).

ТАЛАС-ТАРТЫС кел. Тартыслы, айтыслы, ерегисли. Ен тийкарғысы жас алымнын бул мийнетинде бизин әдебияттаныұымызда еле жетерли *дәрежеде* изертленбеген, көп *талас-тартыс* туұдыратуғын лирикала көркем ой пикирди. сезимлерди жеткерийде форма *танлаұ* мәселеси бойынша изертлеұлери хәм тийисли жуұмақларға келгенлиги каракалпак әдебияттаныұ илиминде үлкен жаналык болды (С.Бахадырова)

ТАЛАСТЫРЫҰ таласыұ фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТАЛАСЫҰ ф. 1. Ийтлердин, пышықлардың, улыұма жанлы-жаныұарлардың бирин-бири тислеұи, жулысыұы, алысыұы. Онын изинен кеткен ийти ле *таласып*, тыртым болды (А.Бекимбетов). 2. аұыс. Тартысыұ, даұласыұ. Ақырында өзлери *таласып* кыран-пышақ болып төбелесип қалды (Н.Дәұқараев). Кишкенелигимизде Канатбай екеұимиз орынға *таласып*, гөзлеген жеримизге отыра алмай калсақ, төрге шығып алып мактанар едик (М.Нызанов). 3. аұыс. Жарысыұ. Мен турғанда жарқырап шыға коймас, менин менен *таласарлық* не малы бар (М.Дулатов). 4. аұыс. Ансаұ, умтылыұ. XIII әсирде адамзатка

белгилі аймақтың тең жартысына жууығын жер менен жексен еткен тас үстінде тас қалдырмаған Шыңғысхан тәңірлікке *таласады* (М.Булутай).

ТАЛАТТЫРЫҰ талау фейилинин өзгелік дәрежесі.

ТАЛАТЫҰ талау фейилинин өзгелік дәрежесі.

ТАЛАҰ ф. 1. Ийтін, пышықтың, қасқырдың бирин-бирі *талауы* ямаса жыртқыш аңның, шыбын-ширкейдің малды, адамды шағыуы, тислеуі. Көмекбайды шыбын *талады* (Ж.Аймурзаев). 2. ауыс. Биреудің мал-мүлкін зорлық пенен басып алыу, тонау. Аштарханнан өткен жерде Степка Разин адамлары оларды ары жибермейді *талап* (К.Ирманов). Топ-топ болып елден бір неше күнлік алыстарға кетіп бурынғысынша жолаушы *талады* (Т.Қайыпбергенов).

ТАЛАҰШЫ ат. Зорлық етиуші, тонаушы. *Талаушылардың* екеуі де бетлерін кара тері менен танып, кара қылқа, кара тумак кийген (Т.Қайыпбергенов).

ТАЛАҰШЫЛЫҚ ат. Зорлық етиушілік, тонаушылық.

ТАЛҒАМ ат. Адамның бір нәрсеге деген кумарлық көзқарасы, талғау, сөйлеу. Нанға *талғам* болмайды шырағым (М.Чимбергенов).

ТАЛҒАМЛЫ к. талғампаз. Терең *талғамлы*, сезімтал әдебиат изертлеушісі (С.Бахадырова)

ТАЛҒАМПАЗ кел. Таллағыш, сынағыш, талғаушы. *Талғампаз* халыққа тасқын жыр керек (Г.Есемуратов).

ТАЛҒАМПАЗЛЫҚ ат. Таллағышлық, сынағышлық, талғаушылық.

ТАЛҒАМСЫЗ кел. Таллай алмайтуғын, талланбаған.

ТАЛҒАМШЫЛ к. талғампаз

ТАЛҒАҰ к. талғам

ТАЛДАЙ кел. Тал сыяклы, тал тәрізлі, талға усаған, талға мегзес. Шығар арасынан сууырылып *талдай*, Қара триколы дилбар периште (И.Юсупов).

ТАЛДЫРЫҰ ф. Хәлсиреу, шаршау, күшсизлену. Қолларымды *талдырды*, Шийрин жүзим солқымы (И.Юсупов).

ТАЛДЫРМАШ кел. Нәзик, жинишке. Үлбиреген жас, *талдырмаш* бойлы, сулыұшықтан келген екі бетинен қан тамып тұрған қыз екен (С.Бахадырова). Қара көзі көлге ымырт түскендей. *Талдырмаш бойында* талдың сүмбили (И.Юсупов).

ТАЛДЫРМАШЛАҰ р. Нәзikleу, жинишкелеу. *Талдырмашлау* узын бойлы, қыр мурынлы, бадырак көз бала өтип

баратырған арбаны көріп, қасындағы отырған балаларға ым какты (Н.Дәукараев).

ТАЛДЫРТЫҰ талдырыу фейилинин өзгелік дәрежесі.

ТАЛИБАН ат. Ауғанстандағы пуштунлар арасында 1994-жылы қурылған ислам хәрекеті. *Талибанлар* 2021-жылы 15-августтан бастап Ауғанстан хұкіметін толық қолға алды (Интернет материаллары).

ТАЛҚАН: талқан етиу ф. Ұайран етиу, қыйратыу, бұлдириу. Алпамыс жаудын қалған үш танкисін жаздырмастан *талқан* етті (Ж.Аймурзаев).

ТАЛҚАН к. такан. Өзимді шашсан шаш, *талқанды* шашпа (КДС).

ТАЛҚАНЛАНЫҰ талқанлау фейилинин өзгелік дәрежесі.

ТАЛҚАНЛАҰ ф. Бұлдириу, сындырыу, қыйратыу, куртыу, жойыу, ұайран етиу. Қыйынлыққа көндик биз алға бастық. *Талқанладық* биз фашисттік бұғауды (Ә.Шамуратов). *Талқанлады* таудын қырын, Тартып сол қыздың зарын («Мәспатша»).

ТАЛҚОҒА ат. Сууда өсетуғын өсімлік (КДС).

ТАЛҚЫ ат. 1. Дәм. Адам ұғлы сыпатта түрлі-түрлі қулқы бар, Сууда сондай гайы ашшы, гайы душшы *талқы* бар (С.Мәжитов). 2. ауыс. Тексеріу, сынау, додалау, гезге салыу. Халыққа басшы болыу — бәрха олардың *талқысында* болыу (Т.Қайыпбергенов). ◇ **Талқыға түсіу** — тексеріуге салыныу, додаланыу. Институтқа қайтып келгеннен кейін бизін жауынгер листегиміз *талқыға* түсті (Т.Қайыпбергенов).

ТАЛҚЫЛАНЫҰ талқылау фейилинин өзлік дәрежесі. *Талқыланыу* режиміне НХХлердің жойбарларын көріп шығыу киргизилді (Интернет мағлыұматлары).

ТАЛҚЫЛАҰ ф. Тексеріу, бір истин анығына жетиу, көпшиликтің додаланыуына салыу. Буның барлығын биз өз оларды да қатнастырайық дейсіз бе? (К.Досанов). ◇ **Талқысына түсіу** — додалауына түсіу. Бұл мәселе күн илгери облыстарда исленип шығып, Орта Азиялық республикалардың кен *талқысына түссін* («Бил. илаж»).

ТАЛҚЫЛАС талқылау фейилинің шериктік дәрежесі.

ТАЛҚЫЛАСЫҰ талқылау фейилинин шериктік дәрежесі.

ТАЛҚЫЛАТ талқылау фейилинин өзгелік дәрежесі.

ТАЛҚЫЛАТЫҰ талқылау фейилинин өзгелік дәрежесі.

ТАЛЛАҰ ф. 1. Тарамлау, бир-бирлеу. Қыздың шашын *таллап* тарады да, оннан кейін жақсылап өрді (кк.х.с.). 2. аұыс. Анализ етиу, бир нәрсени жән-жаклы изертлеу. Жууапкерлерге додаланған хәр бир тема бойынша терең *таллау* тийкарында көрсетпе хәм усыныслар берди. 3. Сөзлерди мәнилерге, гәп ағзаларына, сөз шакапларына айырыу.

ТАЛЛАҰШЫ ат. 1. Тарамлаушы, бир-бирлеуши. 2. аұыс. Анализ етиуши, изертлеуши, тексеріуши. 3. Сөзлерди мәнилерге, гәп ағзаларына, сөз шакапларына айырыушы.

ТАЛЛИЙ ат. Менделеев периодлық системасынын III группасына тийнсли химиялық элемент. Гүмис ренли, ак, жумсак металл.

ТАЛЛОМ ат. Төмен дәрежелі өсімликлердин денелери. *Таллом* өсімликлер сабакка, жапыракка, тамырға ажыралмайды («Биология» сабак.).

ТАЛЛЫ кел. Талы көп, тал өсип турған орын. Гүллене бер, *таллы* жағыс, пахталы далам, Мен — сениң бир нарт шыбығың, мен — сениң балаң! (И.Юсупов).

ТАЛЫҰ ф. 1. Естен таныу, еси аұып калыу. 2. Күшсизлениу, хәлсиреу, катты шаршау. ♦ **Ойға талыу** — узак ойланыу, кыял сүриу.

ТАЛМА ат. 1. Аұырыу, кесел. Менин бундай *талма* кеселим жок еди ғой деймен өзимше (И.Юсупов). 2. Әззи, нәзик. Мынау ағашларын *талма* болады. 3. аұыс. Тынымсыз мийнет етиу, излениу, хәрекетлениу. Талабын бийик аскаp болса, сол аскаpдын шыңына *талмай* өрлей бер (К.Жармағанбетов). ♦ **Талма бой** — нәзик, узын бойлы. Ашыққа жарасқан *талма бойларын*, Себил калды хасыл кийген тонларым («Мәспатша»). Жипектен жинишке ашык жоллары, Нәушедей жетилген *талма бойлары* («Алпамыс»). Қызлары бар кызыл алма, Жумыр билек, бойы *талма* (Ә.Шамуратов).

ТАЛМАС-ШАРШАМАС кел. Талмайтуғын, шаршамайтуғын.

ТАЛМАҰСЫРАҰ ф. Хәлсиреу, талыу. Бийби жорта *талмаұсыраған* такылетте хеш нәрсени сезбегендей болды (М.Дәрибаев).

ТАЛОН ат. 1. Қандай да бир нәрсени алыу, яки зәрүр болған орынларға кириу хуқықын бериуши тексеріу қағазы. Көрпениң арасынан нан берилетуғын *талонларды*, акшаны алып, күн жаңа ғана батып баратырғанда Гүләсеннің үйине келдик (Ш.Сейтов). 2. Хүжжеттин ажыратып алынатуғын, яки ажыратып алынғаннан сон дәптерде калған дубликаты.

ТАЛОНЛЫ кел. Талоны бар, талонға ийе.

ТАЛОНСЫЗ кел. Талоны жок, талоны болмаған.

ТАЛПЫН талпыныў фейилинин түп дәрежеси.

ТАЛПЫНБАҰ ф. Хәрекет етпеў, умтылмаў, қызықсынбаў.

ТАЛПЫНДЫР талпыныў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТАЛПЫНДЫРЫҰ талпыныў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТАЛПЫНЫС ат. 1. Баланын енбеклеўге умтылыўы, жүриўге тырысыўы. 2. Бир максетке жетиў ушын тырысыў, талапланыў. Заман бийигине *талпыныс* нашар, Халқымыз мийнеткеш, исбилермен аз (И.Юсупов).

ТАЛПЫНЫҰ ф. 1. Баланын енбеклеўге умтылыўы, жүриўге тырысыўы. Бала апасына карай *талпынды*. 2. Бир максетке жетиў ушын тырысыў, *талапланыў*. Хәмме оны куткарыўға *талпынып*, умтылғаннан пайда болмады (Т.Қайыпбергенов). Барлығы да талпынып иске, Таркатыўға таяр кумарын (Т.Сейтжанов). Гүржи сумкадан шыккысы келип хәр бир талпынады (М.Нызанов).

ТАЛТАЙТЫҰ талтайыў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТАЛТАЙЫСЫҰ талтайыў фейилинин шериклик дәрежеси.

ТАЛТАЙЫҢҚЫРАҰ ф. Сәл талтайыў, аяғын ашыңқыраў.

ТАЛТАЙЫҰ ф. 1. Аяктын арасын еки жакка кенирек етип ашыў, тарбыйтыў. Турдын басында *талтайып*, Жәнибек хандай шалкайып (Бердак). ◇ **Талтайып кетиў** — менменсиниў, менсинбеў. Үшинши курстан кейин бул *талтайып кетти*. *Талтайғаны* сол, азымаз кыйсанланкырап келетуғынды шығарды (М.Нызанов).

ТАЛТАҚ I кел. Дүзиў, тик емес, алшайып кыйсык болып, кәлиплескен еки заттын арасы. *Талтақ* таяк. 2. Кыйсыклаў болып питкен еки аяктын арасы. *Талтайған* аяк. *Талтақ* аяк.

ТАЛТАҚ II ат. Жерди өлшеў ушын арналған ағаш. Онын узынлығы 2 метр хәм оннан үлкен болып та келеди (КДС).

ТАЛТАҚЛАНЫҰ талтаклаў фейилинин өзлик дәрежеси.

ТАЛТАҚЛАСЫҰ талтаклаў фейилинин шериклик дәрежеси.

ТАЛТАҚЛАТЫҰ талтаклаў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТАЛТАҚЛАҰ ф. 1. Аяктын арасын кенирек, алшак басыў. Кузьма Бородин *талтақлап* басыў менен оған жақынлады (Т.Қайыпбергенов). 2. Фоддаслаў, еркинсиў, ширениў. Алтақлама, *талтақлама*, Биреў урды деп жылама (Бердак).

ТАЛТАҢЛАҰ ф. 1. Аяктын арасын кең ашып талтанлап жүриў. — Бар, атланыңлар, бий намысы, урыў намысы, — деп

хан келте бакайларын *талтаңлатыуы* менен, кууанысып атырған ябылар топарына карай жүрүп кетти (Т.Қайыпбергенев). 2. аўыс. Мардыйыу, годдаслау, еркинсиу. Бизлердин жууаслыгымыздан пайдаланып олардың *талтаңлап* кеткени ырас (С.Бердикулов).

ТАЛТАҢЛАСЫҰ талтанлау фейилнин шериклик дәрежеси.

ТАЛТАҢЛАТЫҰ талтанлау фейилнин өзгелік дәрежеси.

ТАЛТАҢ-ТАЛТАҢ р. Талтанлап жүриу. Кара жерде *талтаң-талтаң* жүрмениз, Топырақта жатар ертен геудемиз (Д.Маликова).

ТАЛҰАС ат. күш-жигер. Сени кушсам дейіп еткендей *талұас*, Асау толқынлар да интизар саған (И.Юсупов).

ТАЛҰАСЛАНЫҰ ф. Талұас урыу, талұас етиу, жигерлениу, йошланыу, умтылыу. **Талұас урыу** — жигерлениу, йошланыу.

ТАЛШАЛАҢ ат. Шаланның бир түри, балық көбейетуғын уактында өзинин ууылдырығын усы шаланның үстине шашады (КДС).

ТАЛШЫҚ ат. Хәр қандай заттын курамын курайтуғын айырым бөлеклери, талы. Қой азғана уакытка аш қалса да жүни *талшықланады* (Ғ.Қыдырныязов). Ғауашанын Шымбай сорты бойынша алып барылған бирлемши тукумгершилигинде өткерилген илимий жумыслар бойынша хожалық бақалы белгилерин аныклау хәм *талшық* сапасын үйрениу нәтијјесин хакқында излениулер алып барылған (Ш.Шерниязов).

ТАЛШЫҚЛАҰ ф. Бир-бирлеу, тал-тал етиу. *Талшықлап* жыйналатуғын жүн планының орынланыуында Баймурат пенен Рахиманың қосқан үлесин үлкен (Б.Қыдырбек улы).

ТАЛШЫҚЛАНЫҰ талшықлау фейилнин өзлик дәрежеси. Қой азғана уакытка аш қалса да жүни *талшықланады* (Ғ.Қыдырныязов).

ТАЛШЫҚЛЫ кел. Талшығы бар. Жасына карай жылқы етинин майсыз қабатлары анық билинбейтуғын жиңишке ямаса жууан *талшықлы* болыуы мүмкин (Интернет мағлыуатлары).

ТАЛШЫҚСЫЗ кел. Талшығы жоқ.

ТАЛШЫҚТАЙ кел. Талшыққа уксас.

ТАЛЫҒЫҰ қ. талықсыу.

ТАЛЫҚСЫҰ ф. Есенкиреп, шала-шарпы есинен таныу, хәлсиреу, шаршау, маужырау, дәрманы кашыу. Ол *талықсып* кеткен еди, басы сылқ етип дастыққа *түсти* (К.Султанов). Әй,

уакыт, бол, бол..., Жол ортада мен *талықсам*. Демесин әллем ким маған (И.Юсупов).

ТАЛЫС ат. Ишине анау-мынау салып қоятуғын жылқынын бас терисинен исленген ыдыс. *Талыс* жылқынын, сыйырдың бас терисинен исленеди (Интернет мағлыұматлары).

ТАЛЫСТАЙ кел. 1. Ийкемсиз үлкен, зор, дәу, нәхән, гиддиман. Турпаты ылашықтай, билеклери арыстай, мурынлары карыстай, балтырлары *талыстай* бир бәтбешер («Алпамыс»). 2. ауыс. Ийкемсиз, сәлекет, укыпсыз. 3. Талыс сыяклы, тәризли, талыска усаған, мегзес.

ТАЛЫҰ ф. 1. Естен айырылыу, еси ауып калыу, есенкиреу, жансыз калыу, сәррийиу, силейиу. Ак тәнине жара салды, ер батты, *Талды* сулыу шынғырды дадым катты (И.Юсупов). Сол уакта ғана ядыма түсти, Бағана октан калғаным *талып* (Т.Жумамуратов). 2. Күшсизлениу, болдырыу, харыу, хәлсиреу, катты шаршау, мәдери кашыу. Булар Кызылқумда *талып* калды, Бууыным босасып, дизе тамырларым *талды* (Ж.Аймурзаев). ◇ **Өзек талыу** – ашыркау, аш болыу. **Көз талыу** – а) болдырыу, шаршау. Окый-окый көзим *талды*. б) көп күтиу. Жолына карай-карай *көзим талды*.

ТАЛЫК ат. хим. Ак яки жасыл түске ениуши, силикатлар класына киретуғын жумсақ минерал. *Талык* кәсип-өнердин бояу, кағаз, резина, парфюмерия, керамикалык буйымлар жасау тараулары менен медицинада кен қолланылады (Интернет мағлыұматлары).

ТАЛЫКИТ ат. Курамынын 75%инен көби талыктан туратуғын гидротермалык-метасоматозлык тау жынысы.

ТАЛЫКТАС ат. Тийкарғы минералы талыктен туратуғын тау жынысы.

ТАМ I ат. Гербиштен ямаса ылай пақсадан салынған үй, жай. Еки пақсасы питип турған *там* Жәлмендики еди (Т.Қайыпбергенов). Барды да бир *тамға* кирди, Бир аллаға жылай берди (Бердақ). *Там* басына тары жайдым кепсин деп, мен ярыма хат жазаман келсин деп (кқ.х.к.). Баллар, сизлер-әм апаныз бенен ана *тамға* барағойың (М.Нызанов). ◇ **Тамнын да қулағы бар** – әсте сөйлеу.

ТАМ II к. тамыу.

ТАМАДА ат. Той-тамаша, ойын-зауық, үлкен мереке, зыяпат, отырыспаны баскарыушы. Мени *тамада* етип қойды (И.Рахим).

ТАМАК I ат. Мойынның алдыңғы тәрепін, иіектің асты, жутқыншақ, алқым. Шамыратсыз жеген аўкаты, ишкен чайы *тамағынан* өтпейтуғын едн (Қ.Досанов).

ТАМАК II ат. Ишип жейтуғын ас, аўкат, тағам. Чай-пай ишип болған сон, *тамақ* жеп, екеў ара хәзлестик (С.Хожаниязов). **◊ Тамақ асыраў** — күн көриў, күн көрерликтеїі ғана тамақ табыў. Хәптеде бир күн дарқанлық береді, тек онда ғана отлап шығып *тамақ асыран* өлмей жүрмен деди (кк.х.е.). **Тамағы бүлкилдеў** — бир нәрседен дәме етиў. **Тамағы исиў** — дәмселениў. **Тамағынан ас өтпеў** — қайғырыў, уўайымлаў. **Тамақтан қалыў** — қатты аўырыў, наўкас.

ТАМАҚЛАНДЫРЫҰ тамақланыў феїилинин өзгелик дәрежеси.

ТАМАҚЛАНЫҰ ф. Тамақ жеў, аўкатланыў, қарын тоїғызыў. Мен енди биротала аўылға барып *тамақланарман* (Қ.Ирманов). Жүгин, арқанын беккем буўып тартты да, бир дүмпешиктің үстинде отырып, қойнындағы нанын жеп, *тамақланып* алды (С.Мәжитов).

ТАМАҚЛАНЫҰШЫ ат. Аўкатланыўшы, жеўши, пшиўши.

ТАМАҚСАҰ кел. Тамакка шыдамсыз, гөрқаў, мешкей.

ТАМАҚСАҰЛЫҚ ат. Тамақ кумарлық, гөрқаўлық, мешкейлік.

ТАМАМ I ал. Барлық, тутасы менен, тўел, удайы. Алты күн *тамам* жол жүріп, шықты қыя шөллерге («Мәспатша»).

ТАМАМ II к. тамамлаў.

ТАМАМЛАНЫҰ тамамлаў феїилинин өзлік дәрежеси.

ТАМАМЛАСЫҰ тамамлаў феїилинин шериклік дәрежеси.

ТАМАМЛАТТЫРТЫҰ тамамлаў феїилинин өзгелик дәрежеси.

ТАМАМЛАТЫҰ тамамлаў феїилинин өзгелик дәрежеси.

ТАМАМЛАҰ ф. Таўысыў, питкеріў, аяклаў, тўөесиў, куртыў, жоқ етиў. **◊ Тамам болыў — а)** таўсылыў, питиў, ақырына жетиў. Жұмыс ўақты *тамам болды* (А.Бекимбетов). Курс оқыўы *тамам болатуғын* күнлери жетти (Ө.Айжанов). Сөз өндирер узак жолды, Енди сөзлер *тамам болды* (Ө.Шамуратов). **б)** Халдан тайыў, динкеси қурыў. **Тамам қылыў** — халдан тайдырыў, шаршатыў.

ТАМАН к. с. Шейин, дейин, шекем, қарай, жақын, жуўық. Жазы менен көп мийуе жайып, *гүзге таман* қак етип алады (А.Бекимбетов). Көлди аралап, түске *таман* жолдасларына

келди (Т.Қайыпбергенев). Ағ ойнатып ер жигит, Гүлайым салған калаға, Кешке *таман* келеди («Қырк қыз»). Жараған түйе жайылып жүрген басқа түйелерге де қосылмастан, сағым болып көрінген көл *таманға* қарай жүріп, сон-сон көрінбей кетти (М.Нызанов). Түске *таман* дәруаза қағылды (М.Нызанов).

ТАМАША ат. Ойын-зауық, оғада қызыклы, айрықша жақсы, кеуилли. Келиң берман, танысайық, көрсет *тамаша* ойынды («Мәспатша»). Айдос бий сыйға қыз алып, *Тамаша* ойын басланып, Бақсы-жырау айттырған екен (Бердақ). Тәбият койны қандай *тамаша!* – деди ол киятырып.

ТАМАШАГӨЙ ат. Қызық көриуши, тамашалаушы. Сырнай шертилип, дәп дүнкілдеди, *Тамашагөйлер* силтидей тынды (Ө.Хожаниязов). *Тамашагөй* достым, шыдай тур бирақ, Хәзир басланады күткен ойының (И.Юсупов).

ТАМАШАЛАТ ф. Қызық көрсетиу, тамаша еттириу. Жан дүньяң гүйзелсе, оған өнерди *тамашалат*, дем алады (Дана Турарбек).

ТАМАШАЛАТЫУ тамашалау феилянин өзгелик дәрежеси.

ТАМАШАСЫЗ кел. Ойын-зауықсыз, қызықсыз. Буларда шадлық та бар, қайғы да бар. Адамның *тамашасыз* бар ма күни (К.Әзирбаев).

ТАМАШАЛАУ ф. Қызықсыныу, тамаша етиу. Як, жақсысы палубаға көтерилип, этирапты *тамашалайық* (М.Нызанов). Усы жерде отырып, түңги он еки-бирлерге дейин өткен-кеткенди *тамашалап* уақыт өткердим (М.Нызанов).

ТАМБУР I ат. 1. Төбеси гүмбезленип жабылған жайдың бир бөлеги. 2. Дүбелей дауылдан қорғау ушын исленген есиктин алдыңғы дәлизи хәм жолаушылар вагонының кирер ауыздағы төбеси жабық бос жери.

ТАМБУР II ат. Кесте тигиудин, тоқыудын бир түри.

ТАМҒА ат. Белги, дақ. Устине қызлар алмайын, қандай гүнан болса да, етине *тамға* салмайын («Алпамыс»). Бийбижанды берип сүймегенине, Ақыретке *тамға* салдырып неке (Омар). ♦ **Тамға басыу** – белги салыу. Малларына *тамға* басты, *Тамғасыз* мал қалған емес (Бердақ). ...Жас Маман бахадырды марапатлады, ахун ахиднаманы көширип үлгерсе, урыудын мөри салынып, *тамғасы* басылыуы онша мүшкілге түспейди (Т.Қайыпбергенев).

ТАМҒАДАЙ кел. Тамға сыяклы, тамға тәризли, тамға яңлы, тамғаға усаған, мегзес.

ТАМҒАЛАНЫҰ тамғалау фейилиннің өзлик дәрежесі.

ТАМҒАЛАСЫҰ тамғалау фейилиннің шериклик дәрежесі.

ТАМҒАЛАТТЫРТЫҰ тамғалау фейилиннің өзгелик дәрежесі.

ТАМҒАЛАТЫҰ тамғалау фейилиннің өзгелик дәрежесі.

ТАМҒАЛАҰ ф. Тамға салыу, белги салыу. Айдай жүзине ат туяғындай *тамға* салды (К.Султанов).

ТАМҒАЛАҰШЫ ат. Тамға, белги салыушы.

ТАМҒАЛЫ кел. Тамғасы бар, тамға салынған, басылған.

ТАМҒАСЫЗ кел. Тамғасы жоқ, тамға салынбаған, басылмаған. Малларына тамға басты, *Тамғасыз* мал қалған емес (Бердак).

ТАМДЫР II к. тамызыу.

ТАМДЫРЫҰ тамызыу фейилиннің өзгелик дәрежесі.

ТАМИЛ ат. Ҳиндстандағы Тамиланд штатының тийкарғы халқы.

ТАМОЖНЯ ат. Шегарадан өтетуғын товарларды тексеретуғын хәм сол товарларға бажы салығын алып туратуғын мәкеме, бажыхана.

ТАМПОН ат. Жараның аузына яки қанды токтатыу, синириу ушын койылатуғын пахта яки сийле.

ТАМСАНДЫРЫҰ тамсаныу фейилиннің өзгелик дәрежесі.

ТАМСАНТЫҰ тамсаныу фейилиннің өзлик дәрежесі.

ТАМСАНЫҰ ф. 1. Тамактын дәмін татыуға бейимлениу, татқандай болып сезиниу. Отыр екен төрінде, Тамақ ишип *тамсанып*, Өзи байдың баласы («Мәспатша»). 2. ауыс. Таңланыу, таңырқау, аузынын сууы қурыу. Караматдин *тамсанып* қойды (Ж.Аймурзаев). Жол бойында малдас қурынып нан жеп отырған үш адамды көрип, Ақбийдай *тамсанды*, ерине сыбырлады (Т.Қайыпбергенов). Бәри *тамсанысын*, жаңа қонысты, бул жердин балығын, сорпаны пал қылып писирген Бегдулланың хаялын қайта-қайта мактап, ауызбирлик пенен терлеп-тепшип аұкатланды (Т.Қайыпбергенов).

ТАМСАНДЫРЫҰ ф. Сүйсиндириу, таңыркатыу. Хәмире хәр қосығын жүрек пенен айтып, тынлаушысын *тамсандыратуғын* еди (Ж.Шәкәримов).

ТАМТАР к. тамтарыс.

ТАМТАРЫС кел. Қемис, жеткиликсиз, аз. Сууы да жүдә *тамтарыс*, Өрис қалды ап-алыс (Т.Жумамуратов). Суу *тамтарыс* болды быйыл (Бердак). *Тамтарыс* болды суулары, ексе егин питпеди (Жийен).

ТАМТАРЫСЛЫҚ ат. Кемлик, кемислик, аз, жеткиліксіз. Олар күш-көліктің *тамтарыслығын* айтып сарсылар еді (Айбек). Жерден, суудан *тамтарыслық* сап болды (И.Юсупов).

ТАМТЫМ кел. Азғана, шамалы.

ТАМШЫ ат. Сұйық заттың ең кішкене бөлегі, бөлшегі. Ол ерте ояңған инсан еді, Халықтың жүрегінен бір *тамшы* қан еді (И.Юсупов). *Тамшыдан* қашқан жауыңға жолығады (кк.х.н.). Усы мәхәл *тамшы* дәрі қуятуғын үскенені көтеріп, медсестра кирип келді (М.Нысанов). Оның көзлерінен екі *тамшы* жас бетінің алмасынан сызылып ағып түсті (М.Нысанов).

ТАМШЫДАЙ кел. Тамшыға усаған, тамшыға мегзес, тамшы сыяқлы, тәрізлі.

ТАМШЫЛАНЫҰ тамшылау феиілінің өзлік дәрежесі.

ТАМШЫЛАТ тамшылау феиілінің өзгелік дәрежесі.

ТАМШЫЛАТТЫРТЫҰ тамшылау феиілінің өзгелік дәрежесі.

ТАМШЫЛАТЫҰ тамшылау феиілінің өзгелік дәрежесі.

ТАМШЫЛАҰ ф. Тамшы тамыу, сұйық заттың жийі ағыуы. Базы бیرهудің қолында, Құндақлаулы баласы, Анасынан сүт шықпай, *Тамшылайды* көз жасы (Жийен жырау). Қанлары жерге *тамшылап* тұр (Ә.Шамұратов).

ТАМЫЗ қ. тамызыу.

ТАМЫЗЫҚ ат. От алыстыратуғын қуурақ шөгирдек, шырпы, кебіу отын. Жанқа қуурақ отын, *Тамызық* тауып от жак, — деді (С.Хожаниязов). Ол өзіннің гәпи менен отқа *тамызық* салыуға мақсет еткенін билдиргиси келмей, кейін шегінді (Т.Қайыпбергенов). Отын алып келген Ымсын қурғақ *тамызықты* тутатып жиберді (К.Кәрімов).

ТАМЫЗЫҰ ф. Сұйық затты тамшылатып қуыу, сорғалатыу, ағызыу. Улбосын набаттың суын Турымбеттің аузына *тамызды* (Н.Дәуқараев). Көзінің жасын *тамызып*, Ырза бір ұртлап сууға *тамызып*, үш мезгіл ишесен, — деді дәріханадағы қыз (М.Нысанов). ♦ **Майын тамызып айтыу** — сөзді кәміне келтіріп, тартымлы етіп сөйлеу. Ертенине Жоллыбайға оқыған әңгімелерінің уақыасын бірінен соң бирін *майын тамызып айтып бердім* (Б.Сокпақбаев).

ТАМЫЛЖЫТЫҰ тамылжыу феиілінің өзгелік дәрежесі.

ТАМЫЛЖЫҰ ф. 1. Елжиреу, маўжырау. Таң бүлбили *тамылжып*, сайраса, Мен де оған нама костым куўанып (И.Юсупов). 2. Капырык, ыссы, эптаб. Саратанның *тамылжыған* капырык ыссы күнлеринин бири еди (К.Султанов). 3. ауыс. Кийиниу, бүркениу, ораныу.

ТАМЫР ат. 1. Өсимликлердин түбирин, жерден азык алатуғын негизи. Терең *тамыр* урған саўлатлы шынар. Балта тийсе бирден жапырак төгер (И.Юсупов). 2. Адам яки хайуанатлар денесинде қан яки лимфа агатуғын най тәризли ағза. Қан жүретуғын жумыр билегинен таралған *тамырлары*, әдеуир-ақ билинип турады (Ж.Аймурзаев). Кеселдин *тамырын* услап көрди (А.Бекимбетов). Қасында еки доктор болғаннан кейин, олардың да сау ўактында айтысатуғыны кеселлик хәм онын дәслепки белгилери хаккында болған соң мен де өзимнин *тамырымды* услап көрип, пульсимди санап билетуғын болдым (М.Нызанов). 3. ауыс. Яр-дос, жакын-жуўык, кеўил жакын. Бизге де өте жакын *тамыр* болсан, Қашык емес ауылым барып консан (Әжинияз). Төркени менен *тамырды*, Бир қатар бәрин шақырды (А.Дабылов). Республиканыздағы бирден-бир институт Шевченконың атына қойылған екен, усы нәрселердин бәри туўысканлык *тамырындай* мени бул үлкеге баслап келген еди. Қандай болғанда да әкенди жеккесиретпе, сениң *тамырыңда* оның қаны ағып турыпты, — дедим (М.Нызанов). 4. ауыс. Бир нәрсениң шыққан, басланған жерин. **Тамыр услау** — а) тамыр арқалы ауырыўды табыу, ауырыўдың ауҳалын байқау. Айсәнем аттан түсип, Гүлсәнемнин *тамырын улады* (Ж.Аймурзаев). б) сынау, байқау, ойын билмекши болыу. **Тамыр урыу** — а) өсиу, өрбиу, таралыу, өркенлеу. Тауға өрмелей өсип турған карағай, *Тамыр урған* тарғылланған тасына (Х.Сейтов). Турды алдымда минези ауыр баладай, Жерге берик *тамыр урған* карағай (Г.Есемуратов). б) тамыры жүриу, тамыры соғыу. **Тамырынан куртыу** — жок қылыу, биротала қайтып көрместей ямаса ислеместей етиу. **Тамыр болыу** — досласыу, татыуласыу. **Тамыр жайыу** — өсиу өрбиу, раўажланыу. **Тамыр жаңалау** — тамыр-таныс болыу. **Тамырына балта урыу** — жок қылыу, куртыу. **Тамырын басыу** — ойын билмекши болыу. **Тамырын кесиу** — жок қылыу, өлтириу. **Тамырын табыу** — сырын билиу. **Шеке тамыры солқылдау** — басы ауырыу. Ахмедиярдың жүреги лүп-лүп соғып, өзинен-өзи демигип, *шеке тамыры солқылдап*, қаны басына шапшыйды (Ө.Канахин).

ТАМЫРАЯҚЛЫЛАР ат. биол. Саркодиналардың бір топар тармағы.

ТАМЫР-ЖАҚЫН ат. Ағайин, туўған.

ТАМЫР-ЖАҚЫНЛЫҚ ат. Ағайин, туўғанлық.

ТАМЫРЛАНЫҰ тамырлау фейилинин өзлик дәрежеси.

ТАМЫРЛАС кел. Түбирлес, тутас, теги бир.

ТАМЫРЛАСЫҰ тамырлау фейилинин шериклик дәрежеси.

ТАМЫРЛАТТЫРТЫҰ тамырлау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТАМЫРЛАТЫҰ тамырлау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТАМЫРЛАҰ ф. Өсимликлердин жән-жакка тамыр урыуы, тамырласыуы, таралыуы, өсиуи.

ТАМЫРМИЙҰЕЛИЛЕР ат. Топырактын астыңғы катламына мийуе салатуғын гешир, ләблеби хәм т.б мәдений өсимликлер.

ТАМЫРСАБАҚ ат. Жапырак шығармайтуғын көп жыллык өсимликлердин жерасты рауажланыуы.

ТАМЫР-ТАНЫС ат. Жакын-жууык, дос-яр, ағайин-туўған. — Хаўлыкпа шырағым, еле хаўлыкпа. *Тамыр-таныс*, ошак басын саўлык па (Бердак). *Тамыр-таныс*, жора емес пе баяғы (Б.Исмаилов). Милийсалар «бул болғаны емес, барлык ағайин-туўғанларын, жора-жолдасларын, *тамыр-танысларын* калдырмай тинтиу жасау керек» депти (М.Нызанов).

ТАМЫР-ТУҰҒАН ат. Ағайин, жакын-жууык. Менин ярым келди оған, Келе алмады *тамыр-тууған* (Күнхожа). Қутлы болсынға узактан-жакыннан аламдар, *тамыр-тууғанлар* келип жатты (К.Айымбетов).

ТАМЫРТҮЙНЕК ат. биол. Азык-аўкатка, мал отына колланылатуғын жуўан, етли тамыры бар өсимликлер (ләблеби, гешир хәм т.б.).

ТАМЫРТҮК ат. бот. Суў астында, аквариумда өсирилетуғын жокары дәрежедеги автотрофлы өсимлик.

ТАМЫРШЫ ат. Тамыр аркалы аўырыуды табатуғын киши, тамыр көриуши, төуип.

ТАМЫРШӨП ат. Тенизотлары тукумласына киретуғын көп жыллык суў өсимликлери.

ТАМЫҰ ф. Тер, жас хәм сол сыяклы суўык заттын тамшылап ағыуы, тамшылауы. Палдай *тамар* хәр бир сөйлеген сөзи, Гәўхардай жаркырап жайнаған көзи (Омар). Шийрин шекер, *тамған* палы, Қыз келсе, жигит ығбалы (Өтеш).

ТАНА ат. Бир жаска толған кара малдың еркек түрі. *Тана* жеккен тарыкпас (кк.х.н.). Хийуалы жасауыларға бий кой сойдырыуды мисе тутпай, бир гана *тана* сойдырып еди (К.Султанов). Оның үстине алдыңғы аяғы менен жер казып не бир *таналар* тур (М.Нызанов). ◇ **Тана көз** — мөлдиреген, дөнгелек, үлкен көз. Ол суу болған шашын сыйпалап, *тана көзлерин* төнкере Нуркасымға аударды (Д.Рамаданов).

ТАНАДАЙ кел. Тана сыяклы, танаға уксас, үлкен, ири. *Танадай* көзи жалтылдап, Бууыңлары былқылдап (Абай). Сырымбай байдың *танадай* бир ийти бар (Д.Насыров).

ТАНАП ат. Ески жер өлшемн, шама менен гектардын алтыдан бирине тен келетуғын жер. Еспм жаптын бойында бес *танап* жерим бар дийкан едим (К.Әуезов). Түйеге усыл ет десен, бир *танап* жерди уайран етеди (кк.х.н.). Быйылғы бәхәрде байдың карамағындағы көлден бир-еки *танап* жер сорап алып, пишенин орғызган екен (К.Султанов).

ТАНАТОЛОГИЯ ат. Адам өлиминин себеплерин, оның рауажланыу механизмин, клиникалык, бпoxимиялык хәм морфологиялык көринислерин изертлейтуғын медицинаның теориялык хәм әмелий бөлими. *Танатология* инсан өлими, оның себеплери, механизми хәм белгилерин, сондай-ақ, өлим алды азаптарын жеңиллестирюди үйренетуғын пән (Интернет мағлұматлары).

ТАНАТОЦЕНОЗ ат. экол. Өли суу денелеринин жыйналып калыуы.

ТАНАУ ат. Мурыннын дем алатуғын кууысы. Дем алғанда *танауы* гөне кериздин тонырткасындай корылдайды (Ж.Аймурзаев). Асханада әлле кандай ыдыслардың шақырлысы, газдин ысылдап жанғаны, сон иштей ашатуғын жағымлы ийислер жай ишине тарап, *танауымды* қытықлай баслады (М.Нызанов). ◇ **Танауын көтериу** — менсинбеу, менменсиу, төкаббирлениу. **Танауын тартыу** — қоркыту, тәртип берю.

ТАНБУР ат. Шығыс еллеринде кең таралған үш тарлы музыкалык әсбап.

ТАНГАЖ ат. Ушыу, жүзиу уактында ушыушы аппаратлардың (ракета) тийкаргы көлденең инерциясы менен салыстырғанда мүйешлик козғалысы.

ТАНГО ат. Төрт тактта ойналатуғын аяқ ойынның түри. Усынысларға шек койуу максетинде оның өзин *тангоға* алып түспекши болды (П.Кодиров).

ТАНГЕНС ат. Тригонометриялық функциялардың бири. *Тангенс* периоды π болатуғын шекленбеген так функция.

ТАНГЕНСЛИК кел. Тангенске тән.

ТАНДЫР ат. Нанды жабыуға арналып, капталларына ылайдан дөнгелетип исленген печь, ошак. Досларым кабымда дөним болмаса, Бир *тандыр* шыккандай наным болмаса (А.Дабылов). $\diamond$ **Тандырды кызганда жабыу** — хәр исти уактында ислеу. **Тандыр нан** — тандырға жабылған нан. **Тандыры шыгыу** — бүлинуу, бузылуу, уайран болуу.

ТАНДЫРДАЙ кел. Тандырға усаған, мегзес, тандыр сыякты, тәризли. Аманлык келип киргенде, барлык дослары *тандырдай* дөнгеленип, отқа жылынып отыр екен (Т.Кайыпбергенев).

ТАНЗИМАТ ат. Модернизация, жана бағдарға өзгертиу.

ТАНК ат. Брон яғный полат капланған өзи жүретуғын күшли каруу-жарак пенен куралланған шынжыр табанлы урыс машинасы. $\diamond$ **Танк взводы** — 3-4 танкиден туратуғын танк әскерлеринин тактикалык бөлимшеси. *Танк взводы* әдетте танк ротасынын курамында хәрекет етеди (Интернет мағлыұматлары). **Танк десанты** — биргеликте урыс хәрекетлерин жүргизиу ушын танклер менен алып жүрилетуғын атқышлар бөлимшеси. **Танк пулемёти** — танкте атыуға арналған пулемёт түри. **Танк ротасы** — танк взводларынан туратуғын танк әскерлеринин тактикалык бөлимшеси.

ТАНКЕР ат. Суйык затлар (суйылттырылған газ, азык-ауқатлар, химиялык суйыктықлар хәм т.б.) тасыйтуғын кеме. Бир уакытлары тынық тениздин үстинде мынлаған *танкерлер* гезип, сууды патаслайды (Интернет мағлыұматлары).

ТАНКЕТКА ат. 1. Разведка, байланыс ушын хызмет ететуғын гусеницалы женил машина (XX әсирдин 20—30-жылларында). 2. Табаны қалыңырақ болған хаял-қызлардың женил аяк кийими.

ТАНКЕТКАЛЫ кел. Танкеткасы бар, танкетка кийген.

ТАНКЕТКАСЫЗ кел. Танкеткасы жоқ, танкетка киймеген.

ТАНКИСТ ат. Танк айдаушы, танк жүргизиушы, баскаруушы.

ТАНТАЛ ат. Қатты хәм атом тығызлығы жоқары металл.

ТАНТЫҚ кел. Жағымсыз.

ТАНҰИН ат. Араб жазыуында хәриптин үстине яки астына қойылатуғын белги.

ТАНЫС-БИЛИС ат. Жакын-жууык, дос-яр, агайин-тууган. Көшеде де *таныс-билистиң* көзине түским келмейди (М.Нызанов).

ТАНЫСЛЫК ат. Биреўди-биреў бурыннан билетуғын, яр-дослык. *Таныслығым* болған менен олар менен хешкандай байланысым жок (А.Бекимбетов).

ТАНЫСТЫРЫҰ танысыў фейилинин өзгелик дәрежеси. Дәўлетбийке апа бөлмедеги үскенелерди бирме-бир қонак қызға *таныстырды* (М.Нызанов).

ТАНЫСЫҰ ф. Бурын таныс емес адам менен, ис пенен, жұмыс жағдайдан хабардар болыў. Есен саўлык сорасып, Бир-бирине карасып, Аманласып *танысты* (Бердак). Сиз бенен айрықша *танысыўға*, бир сөйлесиўге куштар едим (Ә.Шамуратов). Апа менен он-он бес жыллыкта *танысып* калып едик, саўдыраған ашык минезли хаял екен, «бирге ислесейик» *деди, соннан бери* жакын катнасамыз (М.Нызанов).

ТАНЫТТЫРЫҰ таныў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТАНЫТЫҰ таныў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТАНЫҰ I ф. 1. Биреўди умытып калмай еске түсириў, таныс екенин бирден билиў, бурыннан *таныс* болыў. Гүлпаршын Алпамыс екенин бирден *таныды* («Алпамыс»). Әжинияз екеўин де *таныды* (К.Султанов). 2. Бир затты ажырата билиў, сезиў, байқаў. Лизаның кийими екенин *көриўден-ак таний* кетти (Ж.Аймурзаев). Адамды бир көргеннен-ак *таныўға* болады (М.Нызанов). Мен мектеп сабаклықларында украин шайыры Тарас Шевченконың Арал бойына сүргин қылынғаны, лекин, ол сүргинде теңиз бойында жасап, сол этираптағы халықлар менен досласканы, қарақалпақлар оны тутқын емес, бир кәдирдан дос сыпатында *танығаны* хақында көп еситкенмен (М.Нызанов). ◇ Оны менен *солын таныў, оң қолы менен сол қолын таныў* — еси-ақылы кириў, жақсы-жаманды айыратуғын болыў. Естен *таныў* — ақылынан адасыў, еси аўып калыў.

ТАНЫҰ II ф. Мойнына алмаў, тайыў, биле тура билмеймен деў, бийкарлаў. Еситкенге инанба, көргеннен *танба* (кк.х.н.).

ТАҢ I ат. Күн шығар алдындағы мезгил, ўақыт. Сүмбиле туўса суў суўыйды, Тәрези туўса *таң* суўыйды (кк.х.н.). Хәр бир атқан жана *таңнан* өмирге *жақтылық күтип*, хәр күнги *таң* қуяшына жақсы үмит артатуғын халықты, бәхәрдин дәслепки белгилери-ак шексиз куўандырды (Т.Қайыпбергенов). Усыларды уўайымлаў менен *таңды* дерлик уйқысыз аткардым

(М.Нызанов). **◇ Таң атыў — а)** түнниң питиўи, күнниң шыға баслаўы. Шөлден және тили аўзына сыймай, бир сексеўилдин астын колы менен тырнап, ызғарға баўырын басып жатып, неше күн уйқылағаны биймәлим, оянса, *таң атып*, капталындағы жолдан онлаған ешекке жүк артып баратырған дузшыларды көрди де, излеринен бакырып жуўырды (Т.Кайыпбергенов). Акбийдайдың келгенинен пүткил аўыл хабарланып, *таң атыў* менен аўыл арасындағы дийканлардың шадлы косығы жанлады (Т.Кайыпбергенов). Бир уйқыласа *таң атады*, менин он-он бес долларым хеш кимниң ишине теппес (М.Нызанов). **б)** кыйыншылықтан қутылыў, талабы келисиў. Бизин де *таңымыз атып* колымызға кус конар деп тәселле берди (Т.Кайыпбергенов). **Таң атырмаў** — кыйнаў, азаплаў. **Таң саз бериў** — таң ата баслаў. **Таң қараңғысы, таң сәхәр** — таң атыўға бейимленген ўақыт. **Таң асыў** — емлениў максети менен пиядалап узак жол жүрип келип, ас-суў ишпей түн бойы жатып уйыклаў, тынығыў. **Таң намаз** — таң атқаннан куяш шыкканға дейин оқылатуғын таңғы намаз. Әдеўирден сон, *таң намазының* азанын еситип, шапшып түргелди (Т.Кайыпбергенов).

ТАҢ II кел. Инанарын да, инанбасын да билмейтуғын жағдай, аң-таң, хайран калыўшылық. Маған теңизде шомылыў, корабльге миниў *таң* емес, бизин Одесса порт кала, Қара теңиздин бойында (М.Нызанов). **◇ Таң қалыў** — таңланыў хайран калыў. Аўырыўдын кайдан келип қалғанын билмей *таң қалып* бир-бирине карады (Ж.Аймурзаев).

ТАҢБА к. тамға. **1. ат.** Дак, из. Мына пистолетте сизден баска бөтен адамның қолынын *таңбасы* жок (К.Тоқаев). **2.** Хәр бир урыўдын малға, жер бөлистириўге қоятуғын белгиси. Әййемги дәўирде хәр бир кәўимнин *таңбалары* болған (Интернет мағлыўматлары).

ТАҢБАДАЙ кел. таңбаға уқсас.

ТАҢБАЛАҰ ф. Белги салыў.

ТАҢБАЛАНЫҰ таңбалаў фейилинин өзлик дәрежеси.

ТАҢБАЛАТЫҰ таңбалаў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТАҢБАЛЫ кел. таңбаға ийе, белгиси бар.

ТАҢБАСЫЗ кел. таңбасы жок.

ТАҢҒЫ кел. Азанғы, таң ертенги. «*Таңғы* ас тәнирден» деп, ата-бабаларымыз таңғы асты үй иши менен бирге ишкен (Ф.Әбилова).

ТАҢҒЫЗЫҰ таңыў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТАҢҒЫШ ат. 1. Кийиз үйдин ууықларын, керегелеринин басын бириктирип байлау ушын жүннен токылған жалпаклау бау. 2. Жас баланы бесикке бөлегенде аяк-колының үстіннен оралатуғын жалпак бау.

ТАҢҒЫШЛАНДЫРЫҰ танғышлау фейилинин өзгелік дәрежесі.

ТАҢҒЫШЛАҰ ф. Орау, байлау, шырмау.

ТАҢДЫРТЫҰ ф. Орау, байлау, шырмау.

ТАҢДЫРЫҰ таныу фейилинин өзгелік дәрежесі.

ТАҢЕРТЕН р. Ертенгі мезгіл, азанғы уақыт. *Таңертен* уйкыдан шаршап оянуы бір емес, бирнеше ауырыулардың белгиси болыуы мүмкін (Л.Ахметова).

ТАҢҚАЛАРЛЫҚ кел. Өзгеше, ерекше, танқалатуғындай. Бүгінгі үлкен адамлар ушын бунын бәрі *таңқаларлық* нәрсе емес (С.Мәуленов).

ТАҢҚАЛАРЛЫҚТАЙ кел. Әжайып, айрықша. Сонғы дәуірде халқымыз турмысында *таңқаларлықтай* рауажланыулар әмелге асырылды (Интернет мағлыұматлары).

ТАҢҚАЛДЫРЫҰ ф. Танқалатуғындай жағдайға дуушар етиу, танландыру. Өнери менен елди *таңқалдырып* жүр деген сөзди Ғалия еситкен еди (С.Муканов).

ТАҢҚАЛЫҰ ф. Хайран қалыу, танланыу.

ТАҢҚЫ кел. Жалпак, келте. $\diamond$ **Таңқы мурын** — танауы үлкен, жалпак мурын. Кузма шок сакал, *таңқы* мурын адам екен, бет-ауызы исип кетипти (А.Толстой).

ТАҢҚЫЙТЫҰ танқыйыу фейилинин өзгелік дәрежесі.

ТАҢҚЫЙЫҰ ф. Мурынның пуштыйыуы, кийимнин келтериуі.

ТАҢҚЫЛДАҰ ф. Ғанқылдап катты сөйлеу, уадырлау, бадырлау.

ТАҢҚЫЛДАТЫҰ танқылдау фейилинин өзгелік дәрежесі.

ТАҢЛАЙ ат. Ауыз кууысының үстингі тиске шекемгі аралығы. Нур дарытып манлайына, суу дарытып *таңлайына* (И.Юсупов). $\diamond$ **Таңлайы кебиу** — шөллеу, суусырау. Хийуа ханның әскери, Бети кара ләшкери, Ишерине суу таппай, *Таңлайы кеуип* сорласын (Бердак). **Таңлайы тақылдау** — танланыу, хайран қалыу. Жолланарда талайлар *таңлайын тақылдатып* айтысса да, есапласарда қарыздар болып қутылған (Ш.Сейтов). **Таңлайына бериу** — а) шешенлік. б) Көп сөйлейтуғын, быжык. Токтат таңлайына берген, сен

көпшиликтің алдында кимнің абырайын төгесен (А.Бекимбетов). **Таңлайын қағыу** — таңланыу, хайран калыу. **Таңлайында татыу** — мазалы. Оксананың *таңлайында татып*, уйып кұртқан тағам бул! (М.Нысанов). **Тили таңлайына жабысыу** — ғәзеп, корқыу.

ТАҢЛАҚ: Таңлақ сөзлер — лексикалық жақтан номинативтік билдирмейтуғын, сөйлеушінің туйғы-сезімлерін хәм субъективтік бахасын билдириуші сөз шакабы.

ТАҢЛАМАЛЫ кел. Сайланды, жарамлы, ен жақсы. Т.Қайыпбергеновтың *таңламалы* шығармалары өзбек тилинде басып шығарылды (Интернет мағлыұматлары).

ТАҢЛАНАРЛЫҚ ат. Таңланыуға турарлық, таңқаларлық. Оннан баска да *таңланарлық* жери, олардың тек көбеийип баратырғанлығында ғана емес (Ж.Базарбаев).

ТАҢЛАНДЫРЫУ таңланыу феийлиниң өзгелик дәрежеси.

ТАҢЛАНЫСЫУ таңланыу феийлиниң шериклик дәрежеси.

ТАҢЛАНЫУ ф. Таң калыу, таңыркау, хайран болыу. Сол жерде турғанлардың хеш қайсысы буған *таңланбады* (М.Нысанов). Сонда маған жақсылық еткен жигитлерди әжептәуір қыялпаразлар көрип, *таңланған* едим (М.Нысанов).

ТАҢЛАТ таңлау феийлиниң өзгелик дәрежеси.

ТАҢЛАТЫУ таңлау феийлиниң өзгелик дәрежеси.

ТАҢЛАУ ф. Сайлау, унатыу. Мен ишинен биреуін *таңлап*, рульге отырдым (М.Нысанов).

ТАҢЛАУЛЫ кел. Таңламалы, сайланды, ен жарамлы, ен жақсы. Елимиздеги, дүнья жүзиндеги *таңлаулы* жаңалықлар каналы (Интернет мағлыұматлары). И.Юсупов *таңлаулы* шығармаларының еки томлығы.

ТАҢСӘХӘР р. Күннің мезгили, таң атыуға жақынлап қалған уақыт, таң алды, таң азанда.

ТАҢСЫҚ кел. Сийрек ушырасатуғын. Тансық емес бизлерге, тәбияттың айбаты (К.Султанов). Қазы жүдә бир *таңсық* аўқат емес, сонда да күнде палауға қазы төсеп атырған шаңарақлар шамалы (М.Нысанов). ♦ **Таңсық ас** — аўқат.

ТАҢЫЛЫУ таңыу феийлиниң өзлик дәрежеси.

ТАҢЫРҚАНЫУ таңыркау феийлиниң өзлик дәрежеси. Қосыбай таңланып *таңырқаныудың* да, әжиуалап табалаудың да есабын таппай, енжары көзқарас пенен ошак жаққа барып отырды (К.Султанов). Ғаррының қыйқашын келтирип сөйлеген әңгимесине, әсиресе орыс дини туұралы айтқан дәлийлине

тан калып, *таңырқанып* отырған Косыбай баласы Әжинияз бенен косыла жымыйып күлди (К.Султанов).

ТАҢЫРҚАТЫҰ таңырқау фейилинин өзгелік дәрежесі.

ТАҢЫРҚАҰ ф. Хайран калыу, таң калыу.

ТАҢЫҰ ф. Шандыу, байлау, тас кылып орап таслау, шешилместей етип байлау. Билегинен кан тамшылап ағып турғанын көрді де бас салып *таңыуға* киристи (Д.Досжанов).

ТАҢЫҰЛЫ кел. Танылған байланған.

ТАП I ат. Сөниуге жақынлаған шоктың қоламтасынын жыллылығы хәйир. Оттын *табы* билинип турыпты.

ТАП II ат. 1. Атыз ишінде гүнде менен дүзиулеп, узын тартылған из, жол, жарма, сокпак. Өгизлер де туура *тапқа* қайтарылмай тарта берипти (Т.Қайыпбергенев). Сон тазаланған жағына *тапқа* салып егеміз (М.Нызанов). **Тапқа түспеу** – тәртіпке бойсынбау, мойынтаулық етиу, төкаббирлік. Өзи *тапқа түспес* тон мойын екен, Маған ол айтады баласан дейди (И.Юсупов). **Тапқа түсиу, тапқа келиу** – а) тап пенен жүриу, тууры жүриу. б) суу қайтканнан сон дәрьянын, жаптын, салманын көнарында қалатуғын из. г) сууғарылған жердин бирканша кепкеннен кейин сүриуге таяр болыуы. **Тап таслау** – суудың, тағы баска нәрселердин қайтыуы, төмен түсиуі, пәсейиуі, төменлеуі. **Тап бериу** – көриниу шыға баслау. Он капталда буудай реңли, сакал-мурты жаңа ғана *тап берген* ири денели жигит мардан тоқып отыр (К.Султанов). **Тап болыу** – бир жаман иске, адамға, ауырыуға жолығуы. Ол безгектин қалтыратпасына *тап болғандай* секирип түсип, сууыксырап тонды (А.Бекимбетов). **Тап тартпау** – коркпау, уялмау, тартынбау.

ТАП III ат. Саулығы жоклық, кеселликтин белгиси болыушылық, ауырыушылық, бийтаплық, наўкаслық. Кызым өзінде бир *тап* барма деймен (Ж.Аймурзаев). **Табы жоклық** – денсаулығы жоклық. Оның көптен бери *табы жоқ* (кк.х.е). Ғайып хан *табым жоқ* деген соң, жас үлкенлердин өзлери. Полат жасауылға руксат етин, басшылық кылып қайтсын, деп алып шыккан (Т.Қайыпбергенев). **Табы қашыу** – ауырыу, наўкас болыу.

ТАП VI кел. Анық, дәл. Мантықтырды өмирдин сум ағысы. Айтып турған қандай сырым *тап* усы (Т.Жумамуратов). Жаслығымда *тап* сенин жаңағы балларындай, керек десен олардан да *сулыуырак*, узын бойлыдан келген сүлингир жигит болдым (М.Нызанов).

ТАП V к. с. Күшейтпү мәнісін беріп ушын басы «Т» сесінен басланған сөзге қосылады да оғада, күтә, жүдә, дым сөзлерінің мәнісін береді. *Тап-таза. Тап-тақыр. Тап-тар.* Мәнигүл келиншек болып түскен күнлери «Жайларымыз *тап-таза*, ийнс-пийнс жоқ» деп ойлайтуғын еди Нәзигүл (Ш.Сейтов). *Тап-туйнақтай* – жыйнақлы, тап-таза. Не буйырса да *тап-туйнақтай* етип орынлайды (Қ.Досанов). Нурхожа *тап-туйнақтай* сәтен кийинип жүретуғын, кеуили де сүттейі аппак, келбетли жууас жигит еди (Ө.Хожаниязов). *Тап-тақыр а)* басында шашы жоқ, тып-тықыр. *Тап-тақыр* етип алынған басын сыйпап бираз турды (З.Иманбаев). **б)** Өсимлик өспеген тықыр жер.

ТАП-ТАР кел. Жинишке, жүдә тар. *Тап-тар* қараңғы көшелердин жан-жағы жыбырлаған үйлер екен (Р.Рафымқұлов)

ТАПАЛТАС кел. Келте, қысқа бойлы. Үйден *тапалтас* бир жигит шықты (Г.Изимбетов). Ол кыр мурынлы, *тапалтас* көсе еди (А.Бекимбетов). Ол болса толысып, *тапалтас* жигит болыпты (М.Нызанов).

ТАПАНША ат. Жакын жерге ататуғын кишкене қол мылтық пистолет, револьвер.... Жасырып қойған *тапаншасы* менен Қоразбекти атты (Қ.Ирманов).

ТАПЖЫЛМАСТАН ф. Тырп етпестен, қозғалдырмастан. Ал Пайғамбарымыз болса оны еки-үш күннен бері *тапжылмастан* сол орында күтип тур еди (Интернет мағлыұматлары).

ТАПЖЫЛМАҰ ф. 1. Қозғалмау, жылжымау, тырп етпеу. Жаманлығы шыбын жанды аларсан, *Тапжылмастан* жасыл түсир басыма («Қырк қыз»). Олар жақынлағанша, хеш ким орнынан *тапжылмады* (Т.Қайыпбергенов). Олар хәзіргі қонысынан *тапжылмау* былай тұрсын, Хорезмше кийим кийиуғе еликлепти (Т.Қайыпбергенов). 2. Қайтпау, қарсы тұруу. Ол өзиниң, ойлағанынан *тапжылмады* (Т.Қайыпбергенов). **◇** *Тапжылтпай орынлау* – сөзсиз (иркинишсиз) орынлау. Тапсырманы *тапжылтпай орынлау* ушын хәрекетке киристи (Ж.Аймурзаев).

ТАПЖЫЛЫҰ ф. Қозғалыу, хәрекет етиу.

ТАПҚЫР кел. Тез ойлап қыйын жағдайдан шыға алатуғын, тапқыш, зийрек, зейинли, билгиш. Себеби, жазыушы өз қахарманы сыяқлы оғада ақыллы, *тапқыр*, дыққатлы болған (И.Матеков). *Тапқыр* хәм түсингиш адамлар – бул ойлауы тез адамлар болады (Интернет мағлыұматлары). **◇** *Қудайдан тапқыр* – ғарғыс сөз. Буннан баска да, айырым ата-аналар балаларына

«ийттин баласы», «ийттин туўғаны», «жүўернемек», «құдайдан тапқыр», «канкусқыр» сыяклы сөзлерди айтады (С.Есемуратова). **Берекет тапқыр** — танлак сөз. Әй, *берекет тапқыр!* Кейинги алты айда балаларынды китапханаға, ойын майданшасына апардын ба? (О.Сапарова).

ТАПҚЫРЛЫҚ ат. Тапкышлық, билгирлик, даналық, зейинлилик, укыплылық. Бул жүдә орынлы *тапқырлық* (Г.Есемуратов). *Тапқырлығыңыз* ушын сизлерге рахмет айтаман (Т.Кайыпбергенов).

ТАПҚЫШ к. тапқыр. Жасынан тентек, көпелимде *тапқыш*. өзинин дөгерегиндеги адамларды жыйнағыш еди (М.Дәрибаев).
◇ **Ойлап тапқыш** — көп идеяларға ийе адам. *Ойлап тапқыш* П.Л.Капица, астрофизиклер А.Эддингтон менен А.Милн. математикалық физиканын виртуозлары Ч.Дарвин, Р.Фаулер хәм Д.Харди Кембриджде ислеўшилер дүньядағы барлық лабораторияларда нелердин исленип атырғандығын толық билип отырды (А.Назаров). **Кеўилин тапқыш** — разы етиў, канаатландырыў. Өне мен кандай адамман! Бул жерде Кондратты адам емес, ал хәммениң *кеўилин тапқыш* бир әўлийе, алым сыпатында сүўретлеп атыр (М.Шолохов). **Мин тапқыш** — кемситкиш, айыплағыш. Хаял өзін жаман сезинсе: — ашыўшак, *мин тапқыш* хәм гиналай беретугын болып алады (Ж.Ийсаметова).

ТАПҚЫШЛЫҚ к. тапқырлық. Ал Гуктин характери де әпиўайы емес еди, бирак онда жүдә сийрек гезлесетуғын ойлап *тапқышлық* талант (оның жүзден аслам ойлап тапқанлары бар еди) пенен данышпанлық интуиция бар еди (А.Назаров).

ТАПЛАНЫЎ таплаў феиилинин өзлик дәрежеси. Ол *тапланыў* температурасынан төмен температураға шекем кыздырылады, бул температурада саклап турылады (Интернет мағлұматлары).

ТАПЛАСЫЎ таплаў феиилинин шериклик дәрежеси.

ТАПЛАТТЫРТЫЎ таплаў феиилинин өзгелик дәрежеси.

ТАПЛАТЫЎ таплаў феиилинин өзгелик дәрежеси.

ТАПЛАЎ I ф. Ыссы хәўирде услаў, отка кыздырыў, отка тутыў. Хә, зулым, өлмей колға түссен, арканды отка *таплап* өлтирер едим (М.Дәрибаев).

ТАПЛАЎ II ф. Бир затты яки нәрсени женип таслаў, басыў. Аш *көзинди* турсан хәзир *каякта*, Шашларынды *таплайынба* аякка (И.Юсупов).

ТАПОЧКА ат. сөйл. т. Өкшесіз жеңіл хәм жумсак аяк кийим. Оксананын карсылығына карамай, иштен *тапочка* алдырып, өзинин кабинетине баслап барды (М.Нызанов).

ТАПСЫРМА ат. Жүкленген, тапсырылған ұазыйпа, миннет, ис, жумыс. Темирхан атаға келеси күн ушын да *тапсырма* берди (Т.Кайыпбергенов). Ал Маманға тәнха *тапсырма*: Есенгелдинни ертип, туұры ханның өзіне барып хабарласыуы керек (Т.Кайыпбергенов). Түстен кейин сабак баслап жанадан, *Тапсырманы* тексерип бир баладан (И. Юсупов). Қаржаубай, саған *тапсырма*, — деди гәптин бағытын өзгертп (М.Нызанов).

ТАПСЫРТЫҰ тапсырыу фейилинин өзгелик дәрежеси. Математика факультетине *тапсыртыу* керек деп хәр бир муғаллим өз пәнинен қызықтырады (Интернет мағлыұматлары).

ТАПСЫРЫҚ к. тапсырма.

ТАПСЫРЫҰ ф. 1. Тапсырма, миннетлеме беріу. Кәримовты машинаға отырғызып алып кетиуди лейтенант Бекниязов пенен жанындағы милиционер жигитке *тапсырды* (А.Бекимбетов). 2. Бир затты биреуге тапсырыу, беріу. Алғаны Қарашаштың қолына *тапсырды* («Мәспатша»).... Зийбагүл бузаұларды караұылға *тапсырды* (Ө.Айжанов). Атқосшылықты *тапсырыу* мен ушын ойламаған жерде ең қымбат мүлкимди жоғалтып алған менен бирдей болды (М.Нызанов). ◇ **Имтихан тапсырыу** — а) тәлим алыушылардың билимлерин сынақтан өткеріу. Хәмме экзаменлерди жүдә ағла *тапсырып* шыққанлықтан Зийбагүл пединституттың өзінде муғаллим болып қалдырылған еди («Әмиүдәрья» ж.). Олардың бири сыпатында питкеріушилердин артықша әўере болмауы, тек ғана бир мәрте *имтихан тапсырыу* арқалы жокары оқыу орынларына кириу имканиятын жаратыу нәзерде тутылмақта (И.Матеков). б) ауыс. Өмир қыйыншылықларынан өтиу. Биз *имтихан тапсырыу* жасынан өткенбиз! (М.Нызанов).

ТАПҚАН-ТУПҚАН кел. Тапқан, жыйнаған-терген. *Тапқан-тупқанын* қоржынға салып гүзде және барыпты (ҚДС).

ТАПТЫРТЫҰ табыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТАПТЫРЫҰ табыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТАПЫЛДАТЫҰ тапылдау фейилинин өзгелик дәрежеси.

Аяғынды *тапылдатпайсаң*, жөтелмейсең (М.Нызанов).

ТАПЫЛДАТҚЫЗЫҰ тапылдау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТАПЫЛДАҰ ф. 1. Дүрсилдеу, тарсылдау, дүбирлеу. 2. Бадабат, шаўкым етиу.

ТАПЫЛДЫ ат. 1. Дүбирли, тарсылды, дүрсилди, сес. дауыс. Бир хаялдың аяк *тапылдысы* оның қыялын бөліп жиберді (Х.Сейтов). 2. Бадабат, шаўкым.

ТАПЫР: тапыр-тупыр р. Тарс-турс, сарт-сурт, қатты дабырлаған дауыс. Орта бойлы томпақ кисі, *Тапыр-тупыр* сөйлей қалды (Т.Жумамуратов). Көп ұақтан кейін қараңғыда *тапыр-тупыр* шапкыласып қиятырғандай мақлуклардың аяқтарының сесті есiтилди (Б.Бекниязова).

ТАПЫРАҚЛАҰ ф. 1. Ғоддаслаған, тайранлаған шабыс, жүрис. Ғунан тарсылдыдан үркіп *тапырақлап* шауып кетті (С.Хожаниязов). 2. ауыс. Жууырыс, шабыс.

ТАПШАН ат. Ағаштан жасалған отырып дем алатуғын, және жататуғын орын. Олардың жасы үлкенлері дәлізге қойылған *тапшанға* тығылысып отыр, қалғанлары түргелип тұр (М.Нызанов).

ТАР I кел. 1. Кен емес, киші, көлемсіз. Бизлер салманын *тар* жерінен өттік. Көшеміз *тар* дейді, екі маşын қабатласып өте алмайды дейді, асфальт жүргизілмегеніне қырк жыл болды, деп ядына түскен сәнени жазып қойыпты (М.Нызанов). 2. ауыс. Қыйын, ауыр жағдай, қысыныспалы мәхәл. Атты баксан ардақлап, тайға бермес *тар* жерде (кк.х.н.). ◇ **Иши тар** — күншил, қызғаншак. *Иши тар* адамға дауа жоқ (Интернет мағлыұматлары). **Териси тар** — шурт минез. **Минези тар** — қызғаншак. **Қолы тар** — саран, сықмар. Пейли тардың *қолы тар* (кк.х.н.). **Тарлық ислеу** — қызғаныу.

ТАР II ат. Дуұтарды шертиу ушын тағылатуғын сымнан, сабақтан хәм қой-ешкилердің ашшы ишеклерінен исленген зат. Жуп *тары* бар шарканадан шыйырылған, Бұлбиллер тұрғандай ышқында сайрап (С.Нұрымбетов). Бүгін *тарың* алтын сымнан, Халқым қайтадан тууылған (И.Юсупов).

ТАРАБА ат. гөн. дин с. Ораза ұақтында мешитте ямаса белгили бир жерге жыйналысып, оразашылар тәрeпинен ауыз ашардан кейін оқылатуғын намаз. Бир күні ғаррылар менен *тараба* оқыуға барды (Ж.Аймурзаев).

ТАРАЙТЫҰ тарайуу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ТАРАЙЫҰ ф. Киширейиу, тарылыу. ◇ **Сөз мәнисинин тарайуу** — сөз мәнисинин кемейиуі. Соның менен бирге *сөз мәнисиниң тарайуу* хәдийсеси де ушырасады. Бұл усыл арқалы

да каракалпак тилинде сөз мәнісінин аүйсыүй пайда болады (Е.Бердимуратов).

ТАРАҚ ат. Шаш, сақал хәм т б. сол сыяклы нәрсени жазып тарайтуғын курал әсбап. Он колы менен столдын үстиндеги *тарағын* алды (Ж.Аймурзаев). **Алтын тарақ** — алтыннан исленген тарақ. *Алтын тарақ* колға алып, Шашын сыйпап тарады («Қырк кыз»).

ТАРАҚАН к. нангөрек. *Тарақан* түнде шығады, ал күндиз асханадағы стол жарықларына, еденнин ернегине, плиталарға, жыллы хәм суу өтетугын т. б. кууысларға жасырынады (М.Садыкова).

ТАРАҚАНДАЙ кел. Нангөрекке уксас.

ТАРАҚТАЙ кел. 1. Таракка усаған, мегзес, тарак сыяклы, тақылетли, янлы. 2. аүйс. Жүдә аз, кишкене.

ТАРАҚШЫ ат. 1. Тарак ислеуши, соғыушы, жасаушы уста. Ата кәримиз *тарақшы* хәзирде тарак соға аламан (А.Өтемуратов). 2. *Тарақ* сатыушы.

ТАРАҚЫ I кел. Нағыстын бир түри.

ТАРАҚЫ II кел. Миллий гүресте колланылатугын усылдын атамасы.

ТАРАЛҒЫ ат. Зәңгини ерге байланыстыратугын жиптен, телетин кайыстан исленген бау. Бул *таралғың* кыйды әбден санымды, Куу шөллерде ағызды канымды («Қырк кыз»).

ТАРАЛЫҰ тарау феиилинин белгисиз дәрежеси.

ТАРАМ ат. Бир нәрсенин тарам-тарам болып бөлшекленген бөлеги, тармағы, бөлими, саласы. Бул тынык суу кайсы дәрья *тарамы* («Мәспатша»). Ешкисинин сүти жок, Ылағынын путы жок. Тарам-тарам ет берер (кк.х.с.ж.).

ТАРАМЛАНЫҰ тарамлау феиилинин өзлик дәрежеси.

ТАРАМЛАҰ ф. Тарам-тарам етип бөлиу.

ТАРАМЫС I ат. Булшык етлерди, скелет сүйеклерин байланыстырып туратуғын созылмалы синир.

ТАРАМЫС II кел. Арыклаудан келген, карыулы дене. *Тарамысланған* коллары дир-дир етеди (К.Султанов).

ТАРАМЫСЛАҰ тарамлау феиилинин шериклик дәрежеси. Бармаклары бүгилип, кумға кирип кетпеуи ушын колларымды оның бармаклары арасынан *тарамыслап* алдым (М.Нызанов). — Жақсы докторлар, балалар, ертеректе өтип кетти, — деди күни менен гәп коспай, уакты-уакты сакалын *тарамыслап* отырған жасыл шекпенли бир ғарры (М.Нызанов).

ТАРАНТАС ат. Төрт дегершиликли адам тасыўға арналған женил арба. Өмирбек *тарантас* арбаға ат жегип кенсенин жанына келди (Б.Майлин).

ТАРАНЫЎ тараў II фейилинин өзлик дәрежеси.

ТАРАСЫЎ тараў II фейилинин шериклик дәрежеси.

ТАРАТҚЫЗЫЎ тараў II фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТАРАТЫСЫЎ тараў II фейилинин шериклик дәрежеси.

ТАРАТТЫРЫЎ тараў II фейилинин өзгелик дәрежеси

ТАРАТЫЎ тараў II фейилинин өзгелик дәрежеси. Хорезм ойпатшылығына Ислам динин *таратыў* ушын келген Шамуннабий атлы руўханий арабтың Мазлумхан атлы сулыў кызы болады (М.Нызанов).

ТАРАЎ I ат. Бөлим, тарам, сала, тармак. Жакында гаражға медицина *тараўына* көнигелескен таза сегиз «Москвич» келеди (М.Нызанов). Өзиниз жақсы билесиз, хәзирги ўақытта халык хожалығынын хәмме *тараўы* дерлик толық механизацияласкан (М.Нызанов).

ТАРАЎ II ф. 1. Шаш, сакал, мурт хәм сол сыяклы затларды тарак пенен жазып бөлиў, тәртипке салыў, түтиў. Батыр туўған Хасен хан, Тулпардың жалын *тарайды* («Ер Зийўар»). Аўкаттан кейин ийилип табак аламан, пәтияға кол жаяман, қолына суў қуяман, тәрбиялайман, кир-қонын жуўаман, жуўып *тарайман*, басын қарайман (М.Нызанов). Бир жағында қыз-келиншеклер *таранып*, әткөншекте бир беткейлеў тур (К.Султанов). 2. Жәнжакка кетиў, дағыў, тарап кетиў. Жеген нәрсесинин бәри етине *тарала* бергенде кайда (М.Нызанов). Енди сизлер де үйли-үйиңизге *тараса* қойын! — деди (К.Султанов). 3. Ен жайыў, кеннен орын алыў. 4. Хабарланыў, еситилиў, белгили болыў. Бул хабар көзди ашып жумғанша, «Алғабас»қа *тарап* кетти (Ө.Айжанов). Усы әўлийенин кәраматы хаккында былтырдан бери бир хабар *таралып* кетти (К.Султанов).

ТАРАЎЛЫ кел. Салалы, тармаклы, бөлимли. Хожели районы Республикалык көп *тараўлы* санаториясы балаларды қабыллаў ушын таяр халға келтирилди (Интернет мағлыўматлары).

ТАРАЎСЫЗ кел. Тараўы жоқ, бөлимсиз, саласыз, тармақсыз. Хәр қандай өндирис тийқарында химиялық процесслер жатады, бул *тараўсыз* экономикада раўажланыў болмайды (Интернет мағлыўматлары).

ТАРАШ ат. Ылайдан салынған паксаны, қазылған жаптың, салманың, үлкен арналардың капталларына тегіслеудегі исленетуғын хәрекет, ис.

ТАРАША ат. Самовар қайнатыуға ылайықлап кесілген ағаш. Бир отқа *тарашалап* ағаш жағайық дейди (ҚДС).

ТАРАШЛАНЫҢ тарашлау фейилинің өзлік дәрежесі.

ТАРАШЛАСЫҢ тарашлау фейилинің шериклик дәрежесі.

ТАРАШЛАТТЫҢ тарашлау фейилинің өзгелик дәрежесі.

ТАРАШЛАТЫҢ тарашлау фейилинің өзгелик дәрежесі.

ТАРАШЛАҢ ф. Дүзетип тәртипке салыу. Биреулері қазыу қазған, биреулері шөпті шапқан, биреулері раш қайтарған биреулері салманы *тарашлаған* (Ж.Аймурзаев). Артқы аяғын тиреди, Қуйрықтарын *тарашлап*, Майдан да ойнап береді («Мәспатша»).

ТАРБАЙТЫҢ тарбайыу фейилинің өзгелик дәрежесі.

ТАРБАЙЫҢ ф. Турып алыу, алшайып турыу.

ТАРБАҢ кел. Жай, әсте жүрис. ◇ **Тарбаңлап жүриу** – әсте жүриу. Баяғы жүре жайылып киятырған қойдың аяқ алысы пәсенледі, тасбака *тарбаңға салынды* (Интернет мағлұматлары).

ТАРБАҢЛАНЫҢ тарбаңлау фейилинің өзлік дәрежесі.

ТАРБАҢЛАТЫҢ тарбаңлау фейилинің өзгелик дәрежесі.

ТАРБАҢЛАҢ ф. Исти тез питкериу ушын хәрекет етиу.

ТАРБАЯҚ р. Қарсыласыу, карманыу, тырманыу, көнбеу бойсынбау. Усланған балалар жылап, *тарбаяқ* атса да жиберилмеди (Ә.Шамуратов).

ТАРБАЯҚЛАҢ ф. Мелшийиу, табжылмау, өжетлениу, кырсығыу, орнынан қозғалмау. Қәдимги әдетинше ешеклер ярым шақырым жер жүрмей-ақ *тарбаяқлап* турып алады (кк.х.е.). Жыртқыш хайуан сууды көріп, турып алды *тарбаяқлап* (И.Юсупов).

ТАРҒЫЛ кел. Қызыл шубар түс. Бир күни анам қолыма *тарғыл* баспақты берди де, атызға апарып отлатып кел, деди (Ө.Айжанов). *Тарғыл* ала, тайпақ бас ақ бөксе баспақ (Ө.Шамуратов). Сакалы, мурты алкараған, сары тоны қанға боялып *тарғыл-тарғыл* болыпты (Т.Қайыпбергенов).

ТАРҒЫЛЛАҢ I кел. Түри, түси қызыл, шубарлау.

ТАРҒЫЛЛАҢ II ф. Дауыстың қарлығынқырап шығыуы. Дауысы *тарғыллау* шықты (Ө.Хожаниязов). Кудиярдың ашыуға буулыққан *тарғыл* дауысы шықты (М.Нызанов).

ТАРДАЙ кел. Кен еместей, көлеми жоктай, кишидей. Кен дунья *тардай* көринди (Ж.Аймурзаев).

ТАРЕЛКА ат. Аўкат салыўға хәм баска нәрсе салыўға қолайлы кишкене жалпаклаў ыдыс. Еки кишкене *тарелка* үстине койылған чашкалардағы кофелерден ийренлеген пуўлар жокары көтерилип, сон жайылып көзге көринбей кетип атыр (М.Нызанов). Сиз ише берин, мен хәзир, – деп Оксана менин алдыма қағазлы шоколад салынған *тарелканы* жакынлатып коиды (М.Нызанов).

ТАРИҚАТ ат. Суффизм тәлийматынын усылы, руўхый жактан көтерилиў, жаңа шынлықты мистикалық танып-билиў әмеллери. *Тариқат* яғный суўпы боламан деўши, өзин-өзи умытыўы керек, «хәр ким» бар деп ойламаўы керек, баскаша айтканда мүрит болыўы керек (К.Шүлембаев)

ТАРИФ ат. 1. Экон. Нызамластырылған төлеў нормасы, нырк баха, көрсеткиш. Мәмлекет транспорт *тарифин* өзи белгилейди. 2. Мийнет хақы мөлшеринин көрсеткиши, жумыстың хәр түрине белгиленген баха. Отыз тийинды коспаса да *тарифтен* артык алған жок па? (К.Токаев). 3. Коммуналлык хәм турмыслык хызмет көрсетиўши мәмлекетлик мекемелердин фирмаларға хәм халыкка көрсететуғын хәр кыйлы хызметлери ушын хақы төлеў мөлшеринин системасы.

ТАРИФИКАЦИЯ ат. Тарифти аныклаў, хәр түрли жумыслардын дәрежеге бөлиниўин белгилеў усылы. Пукараға 2-класстағы үй шараятында билим алып атырған оқыўшыны оқытыў ушын 8 саат сабак бөлистирилип, *тарификациядан* өткерилип, 2022-жылдың 1-мартына шекем оқытылып келинген (Д.Абибуллаев).

ТАРИФИКАЦИЯЛА ф. Тарификация жумысларын ислеў.

ТАРИФИКАЦИЯЛЫҚ ф. Тарификацияға қатнаслы. Китапханашы мийнет стажына карай айлык ис хақысын белгилейтуғын *тарификациялық* комиссиядан өте алады (Интернет мағлыўматлары).

ТАРИЙХ ат. 1. Хакыйкат, шынлык, өмирдин ямаса баска бир нәрсениң раўажланыўы, өсиў барысы. Мийнеткешлер баслап жаңа уйымды, Өткен ислер *тарийх* болды досларым (С.Нурымбетов). 2. Илим, пән. 3. Болған бир ўақыя, хәдийсе. Бул үлкен *тарийх*, сен оны көргин келсе, аўырыўдың мына карточкасына кара, бәри де усында жазылған (Ө.Айжанов). Енди болса тағы бирде және бир конакты баслап келип,

Мазлумхан сулыў хәм Шамуннабий *тарийхын* айтып бере аламан, егер умытып қалмасам (М.Нызанов).

ТАРИЙХТАЙ кел. Тарийхқа уксас. Узын хәм машақатлы жол.

ТАРИЙХШЫ ат. Тарийх илимлериниң маманы, тарийхты изертлеўши, тарийхтан сабак оқытатуғын адам. Оксана археолог емес, *тарийхшы* емес (М.Нызанов).

ТАРИЙХЫЙ кел. Өткен дәўирди сыпатлайтуғын белгили бир дәрек. белгили бир мәхәлге байланыслы болған ўақыя. Сен мени хеш қандай қызыклы яки усындай *тарийхый* орынларға мирәт етпейсең! (М.Нызанов).

ТАРҚАНАЛЫ кел. Колы өнерли. Әли тарқаналы нәзик миянлым (Әжипияз)

ТАРҚАТЫЛЫҰ тарқаў феїилининиң өзлик дәрежеси.

ТАРҚАТЫС тарқаў феїилининиң шериклик дәрежеси.

ТАРҚАТЫҰ тарқаў феїилининиң өзгелик дәрежеси.

ТАРҚАТЫҰ ф. 1. Жыйналған адамды қайтарыў, таратыў. Бул ойын Серкебайға айтқысы келип еди, хәзир хәммени *тарқатып* жибергенин еситкен соң пикиринен қайтты (Т.Қайыпбергенов). Оны он бес районға *тарқатыўым* керек (М.Нызанов). 2. Жипти ямаса тоқылған затты ыдыратыў, сөтиў, жазып жиберий. Өрилген-шашларын *тарқатты* (Ж.Аймурзаев). 3. Жанлы-жаныўарларды таратыў. 4. Улыўма барлық затларды дағытыў. Қалған он үш себетти *тарқатыўға* жигирма алты адам жол машынға шығып кеттик (М.Нызанов). Лекин, диктордың *тарқатқан* хабары төбемнен муздай суў куйғандай етти (М.Нызанов).

ТАРҚАҰ ф. 1. Дағыў, ыдыраў, бөлинип-бөлинип хәр тәрепке тарап кетиў. Орыс әскерлери келген соң, хан нөкерлери *тарқап* кетти (Қ.Ирманов). 2. аўыс. Қайғы, уўайым қусаған сезимлерден арылыў. ◇ **Кумары тарқаў** — кеўили жай табыў, рәхәтлениў. Сүйсинсин кулағым, *тарқасын кумарым* (Абай). Барлығы да талпынып иске, *тарқаўға таяр кумары* (Т.Сейтжанов). **Базары тарқаў** — заманы өтиў, дәўраны өтип кетиў. **Шери тарқаў** — кеўили жай табыў, рәхәтлениў. Жол жүрип *шери тарқап*, Айдосты куўа берди (Бердак).

ТАРҚЫЛДАҚ қ. дарқылдақ.

ТАРЛАН кел. 1. Тарғыл, шубар түсли таў бүркити. Әмет минген бос *тарланды* ойнатып, Минди сулыў полат суўлық шайнатып (И.Юсупов). *Тарлан* салмай өткен босқа, Сункардың

көдирин билмес (А.Дабылов). 2. аүйс. Шыныккан, ысылған, көпти көрген. Бүркиттин де еди *тарланы*. Кызлардын еди кыраны («Кырк кыз»).

ТАРЛАНДАЙ кел. Тарлан сыяклы, тарланға усаған, мегзес, тәризли. Рәхәт және таслап кетеди мени, Далбайға келмеген үркек *тарландай* (И.Юсупов).

ТАРЛАҰ кел. Үлкен емес, кен емес, кишилеу. Антилопалар менен сайғақларды услау ушын Үстиртте кырғызлардын таслы дийуал менен коршалған, узынлығы 300-400 адым, жергиликли жагдай бойынша кенлеу ямаса *тарлау*, бийиклиги 3-4 фут, кишкене санлаклы орын бар (Е.Канаатов).

ТАРЛЫҚ кел. 1. Белгили бир орынның, кенисликтин, кийимнин кен емес кысыңкы болыуы. 2. аүйс. Турмыс кыйыншылығы, аүйрлығы. Кемлик *тарлық*, корлык үшеу жолдасым, Кутыла алмай жүрмен аға бир басым (А.Дабылов).

ТАРМАҚ ат. Бир нәрсенин тарауы, бөлеги, саласы. Елеслетти көзине, Өмирдин неше *тармағын* («Кырк кыз»).

ТАРМАҚЛАНЫҰ тармаклау фейилинин өзлик дәрежеси. Өткизгишлердин ықтыярлы түрде *тармақланған*, онын хәр кыйлы участкаларында гальваникалык элементлер ямаса токтын баска да дереклери бар курамалы шынжырды караймыз (Б.Абдикамалов).

ТАРМАҚЛАСЫҰ тармаклау фейилинин шериклик дәрежеси.

ТАРМАҚЛАТТЫРТЫҰ тармаклау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТАРМАҚЛАТЫҰ тармаклау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТАРМАҚЛАҰ ф. Бөлшеклеу, тарауға бөлиу.

ТАРМАСЫҰ ф. Жакынласыу, жармасыу. Жанталасып, *тармасып*, тау басына шыккан (С.Сауырбеков).

ТАРНАҰ ат. Жаплардын, салмалардын, арналардын, дәрьялардын сууларын тыгып, мөлшерлеп жиберий ушын исленетуғын бөгеу. Таудан беккем бул *тарнаудың* өринен, Дәрья сууын каналларға бурамыз (Ә.Шамуратов).

ТАРНАҰДАЙ кел. Тарнау сыяклы, тәризли, янлы; тарнауға усаған, мегзес.

ТАРНАҰЛАҰ ф. Тарнау салыу, ислеу.

ТАРНАҰШЫ ат. Тарнау салыушы, ислеуши.

ТАРПА р. Бирден, сол заматта, күтпестен. Аңшы ийт азғана жууырды да,... қоянды *тарпа* басты (К.Султанов).

ТАРПАН ат. Жылкылар топарына киретуғын хәзирги ўақытта ушыраспайтуғын жабайы жылкының түри. *Тарпан* әййемги дәўирлерде Шығыс Европа мәмлекетлеринде кен таркалған (Интернет мағлыўматлары).

ТАРПЫЎ ат. 1. Хайўанатлардың алдыңғы аяғы менен тартыўы, астына басыўы. Ак түйедей *тарпып* кетсе, нешшелердин кабырғасын унтаўға шамасы жетеди (Н.Бөрекешов). 2. аўыс. Биреўдин кәхәринне, ғәзебинне, кысымына ушыраў. Аймереке Елмураттын *тарпыўына* түспп туўласа да, колынан шыға алмады (Ж.Аймурзаев).

ТАРРАШЛАЎ ф. Пакса хәм гербиштен салынған жайлардың сыртын әшкөйлеп ислеў. Жайдын *таррашын* бернў керек (ҚДС).

ТАРС: тарс етиў ф. Бир сестин катты шығыўы. Есикти *тарс* еттирип жаўып кетти (М.Абдреймов). Катты ашылған капы *тарс* етип қайта жабылды. (К.Смамутов). Соның арасынша шайы суўынқыраған болса керек, бир тынбастан симирп ишип, кесаны *тарс* еттирип столға қойды (М.Нызанов). Ен ақырында қазан да, аўкат писирп атырған келиншек те дәскелерин көтерип ишке кеткеннен кейин бул да машинасынын кабинасын *тарс* еттирип жаўып айдап кеткен екен (М.Нызанов).

ТАРСА-ТАРС ел. с. Тарс-тарс, тарс-турс, катты еситилген даўыс, сес. *Тарса-тарс* мылтык атылды (Х.Сейтов).

ТАРСЫЛДАТЫЎ тарсылдаў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТАРСЫЛДАЎ ф. Тоқылдаў, тарс етиў.

ТАРСЫЛДЫ ат. Тарсылдаған, тасыр-тусыр еткен даўыс.

ТАРСЫНЫЎ ф. Тар көриў, кишисиниў.

ТАРТҚЫ ат. 1. Баланы бесикке бөлегенде ямаса кундаклағанда қолланатуғын баў. 2. Тартыс, талас. 3. Кейис, түртки, жәнжел. Кемпир-ғаррылардың *тартқысынан* кутылды (К.Султанов).

ТАРТҚЫЗЫЎ тартыў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТАРТҚЫЛАЎ тартыў фейилинин өзлик дәрежеси.

ТАРТҚЫШ I ат. Дигирманды қол менен айландыратуғын таяк. Дигирманды *тартқыш* пенен айландырыў.

ТАРТҚЫШ II кел. Бир нәрсеге қуныккан, әдетленген, машыкланған үрдисленген. Текеки *тартқыш*. Дуўтар *тартқыш*. Дигирман *тартқыш*.

ТАРТПА ат. Столдын суўырылып алынатуғын кутысы, бөлеги. Уезд халкынын ашлықтан кырылғаны жөнинде рапорт

таярлаган Микелян стол *тартпасынан* кәлер-кәлемес кейпийт пенен бир бууат қағазларды алып алдына қойды (М.Нызанов).

ТАРТТЫРЫҰ I тартыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТАРТТЫРЫҰ II ф. Еркек төлдин аталык без тамырын үзіу, пишиу.

ТАРТЫҚ кел. Жыйырылған, тартылған. Қаслары кақайған мурны батық, Қулағы тикирейген, ерни *тартық* («Қырк қыз»).

ТАРТЫЛЫС ат. Тартылыу, тартыу күши. *Тартылыстын* тәсиринен аспан тек эллипс емес парабола, гипербола жоллары менен жүре алады (Х.Әбишов). **Тартылыс нызамы** — тәбиятта болатуғын тартылыу нызамы. Ньютон пүткіл дүньялык *тартылыс нызамын* ашқан (А.Калығұлов).

ТАРТЫЛЫҰ ф. 1. Жулыныу, алыныу. Суудын курып калыуы, азайыуы. Жүз жап, мын салмадан хағлап ағарсан. Сонда да *тартылмас* суўын, Кегейли (И.Юсупов). Атам еки атыз жүеринин ортасындағы жуўан шелге суў *тартылғаннан* кейин менин бой өсериме келтирип думпешик үйеди (М.Нызанов). 2. Кыскарыу, келтериу. Кайыпназар доктордын шеберлиги, укыплығы болмағанда күйген қолы *тартылып* қала жазлаған еди (Ж.Аймурзаев). Онын нерв жүйкелери *тартылған*, көпшилик алдында өзін тута алмайтуғын дәрежеге келген еди (М.Нызанов).

ТАРТЫМ кел. Шалым, орам. Мен басыма тартып қойған бир *тартым* орамалымды шештим (Ж.Аймурзаев). Гүлпаршын женгей бир *тартым* орамалды ушына түйилген тенгеси менен моллаға усынды. **Тартым жалғау** — лингв. Бир нәрсени бирейге меншиклеу ушын сөз акырына жалғанатуғын жалғау. **Бир тартым буұдай** — кепшиктин бетлеме шамасындағы бир писиримлик буұдай. **Бир тартым темекі** — бир шегийге жететуғын темекі.

ТАРТЫМЛЫ кел. Кеўил аударатуғын, қызыклы. Онын кәлеминен дөрелген косықлар, мине мен деген поэзия шайдаларынын да кеўлинен шығатуғын дәрежеде *тартымлы* (М.Мамбетниязова).

ТАРТЫНҒЫШ к. тартыншақ.

ТАРТЫНШАҚ кел. Жасқаншақ, уялшақ, натық. — Қызым, орны келген жерде күтә *тартыншақ* та болма (Т.Қайыпбергенов). *Тартыншақ* жолы жиңишке, Сарсылма каракалпағым (И.Юсупов). Қыз сорап келген тәреп айып ислеген адамдай *тартыншақ* болады (М.Нызанов).

ТАРТЫНШАҚЛАНЫҰ ф. Уялыұ, жасқаншақланыұ.

ТАРТЫНШАҚЛАҰ кел. Уялшақлаұ, жасқаншақлаұ, натыклаұ. Арзыұдың *тартыншақлаұ*, уялшақлық минези бар (Ж.Аймурзаев).

ТАРТЫНШАҚЛЫҚ ат. Жасқаншақлық, уялшақлық, натықлық. *Тартыншақлық* жақсы әдет емес.

ТАРТЫНЫҢҚЫРАҰ к. тартыншақлаұ.

ТАРТЫНЫҰ ф. 1. Көткеншеклеұ, шегиниұ, кейин тартыұ. Қастын тигип карақалпақ еліне. Шайқастын хан кәхәринен *тартынбай* (И.Юсупов). 2. Жасқаныұ, дәди бармаұ, батыллық ете алмаұ. Түсинбесем де сораұға *тартындым* (Ж.Аймурзаев). Хәзир жеке топылыұға бул да *тартынды* (К.Султанов). Изинен барыұға *тартындым* (М.Нызанов). Оксана екеұмиздин ортамызда ышқы-мухаббат хаққында *тартынбастан* айтылған гәп сөзлерди Бийбисара үйде отырып сезип койғандай өз-өзимнен қысынаман (М.Нызанов).

ТАРТЫҢҚЫ кел. Қымбат, шығынқы.

ТАРТЫС ат. Айтыс, талас, гүрес, айқас. Шатыр иши өз ара *тартыс*, таласлар менен шайқымға толды (Т.Қайыпбергенов). Хәзирги заман *тартыс* заманы, жамай тартысының гүжиген заманы (К.Ирманов). Бундай сөзди Зийбагүл күтпеген еди екеұиниң арасында бурын бундай *тартыс* болған да жок еди (Ө.Айжанов).

ТАРТЫСТЫРЫҰ тартысыұ фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТАРТЫСЫҰ ф. Айтысыұ, таласыұ, шайкасыұ, гүресиұ. Рәұшан менен бир неше рет шайкасып, талай *тартысты* (Ж.Аймурзаев). **Ылақ тартысыұ** — ылақ ойнаұ, көкпар шабыұ. *Ылақ тартысыұ* түөс, аяғында зәңги де жок (Т.Қайыпбергенов).

ТАРТЫҰ I ф. 1. Бир затты орнынан козғалтыұ ушын хәрекет жасаұ, орнынан суұырып жулып алыұ, жулып таслаұ. Гүржи менен көпеги, *тартыныты* сенин лашынды («Мәспатша»). Ойыншы қыз Оксананы колынан *тартып*, ойынға мирәт етти (М.Нызанов). Кейин ала жаслардын өзи де бул бийтаныс қызды өзлерине *тартып*, сүүретке түөс баслады (М.Нызанов). Қарасам, түйениң бир аяғы окпанға кирип кетип, *тартып* ала алмай буұырқанып атыр екен (М.Нызанов). Оны сеннен болип алып сүйген емеспен, Жулдызларға ракеталар кәрұанын *тартып* (И.Юсупов). 2. Белгили бир сазды шертиұ, сазенделик әсбабында ойнаұ. Гернай коймай *тартып*, Сырнай коймай шертти (Бердак). Ол айтты бир нама *тартып* бер енди, Қөле

Мактымкулы, Кәле Бердакты (И.Юсупов). 3. Байлаў, тағыў, шандыў. — Сизлерде де гежи орамал *тарта ма?* — дедим Оксанаға танланып (М.Нызанов). Киреберисте он кол тәрәпимизде узын етип *тартылған* сымға хәр кыйлы халатлар, хаял хәм ер адамлардын кеселханада кийетуғын көйлек хәм балак кийимлери илдириўли турар еди (М.Нызанов). Я усы жиптен бир ағашка *тартып* байлап койып, биреўимиз оған көз кулак болып турсак екен (А.Бекимбетов). 4. Бир нәрседен кутылыўға көмеклесий, жәрдемлесий. Шығарып тереннен *тартып* колымнан, ярыў-дослар бир миндирди (А.Дабылов). 5. Дән тукумларын дигирманнан, караздан өткерий, жегизий. Бир кепшик арпаны демде-ақ *тартып* келди (К.Султанов). 6. аўыс. Тукумлас, ағайинлес адамлардын түр-түси, минез-кулкы т. б. кәсийетлери жағынан бир-бирине уксас, үйлес келиўи. Кемпир «Косыбайдын баласы болған сон әкесине *тартар*» деп катты кайрым сөздин басына бармай отыр еди (К.Султанов). Ер дайысына *тартады* (кк.х.н.). Сениң тукумына *тартқан* (К.Султанов). Бет-әлпети маған онша усамайды, лекин, апама *тартқан* тәрәплери көп (М.Нызанов). 7. аўыс. Кызыктырыў, ынтыктырыў, кеўилин аўдарыў. Бәхәрги ўақыт жер бети атластай дөнип адамның көзин, ойын өзине еркисиз *тартады* (М.Дәрибаев). ♦ *Тартып алыў* — басып алыў, ыктыярына коймай зорлап алыў. Колы-жолына карамай *тартып алды* (кк.х.е.). Телефонымды *тартып алды* (Ө.Айжанов). *Баўырына тартыў* — ғамхорлық етиў, жәрдемлесий. Ол мийманды бир колы менен баўырына *тартып* жүзине ләбин тийгизди (М.Нызанов). *Дуз тартыў* — барыўға тийисли болған жерге барыў, сол жерде аўкатланыў. Дуз-несип *тартып* келген екенмен, енди сол бабамыздын аяғы тийген жерлерди көрмекшимен (М.Нызанов). *Мыйық тартыў* — жымыйыў, күлимсиреў. Әйсәнем *мыйығын тартып* күлди (Ж.Аймурзаев). Атызларда *мыйығын тартып*, Ашылады ақ алтын (Т.Сейтжанов). *Азап тартыў* — кыйналыў, жапа шегиў. *Жуўапқа тартыў* — жазалаў, айыплаў. Оны ислеген қылмысы бойынша *жуўапқа тартты*. *Жазасын тартыў* — жәбир көриў, жуўапқа тартылыў. *Жазасын тартсын* заңғар! — деди Кулбай күйгенинен (Ж.Аймурзаев). *Темеки тартыў* — шылым, папирос шегиў. *Қабағы тартыў* — манлай терисиниң жыйырылыўы. *Сазайын тартыў* — жазасын алыў. *Табақ тартыў* — қонаққа аўкат бериў. *Жол тартыў* — сапарға шығыў, узақ жолға шығыў, жүрип кетиў. Көтерилип

сөзлер кеше ушканда, *Жол тартып* куяшылы Өзбекстанга (А.Дабылов). **Тилин тартыў** — сөйлемей.

ТАРТЫЎ II ат. Сыйлык, саўга.

ТАРТЫЎШЫ ат. 1. Бөлистириўши, үлестириўши. Табак *тартыўшы*. 2. Айыплаўшы, гүналаўшы, жуўапка *тартыўшы*. 3. Сүзиўши, аўлаўшы. Жылым *тартыўшы*. 4. Шегнүши. Шылым *тартыўшы*. Темекни *тартыўшы*.

ТАРШЫЛЫҚ ат. Қыйыншылық, жокшылық, мүтәжлик. Сол *таршылық* тусаў не екенни баланын өзи де сезбейтуғын еди (К.Султанов). Жүрегимди жарды *таршылық* заман, Катар-курбы теңлик бермеген жаман (Күнхожа).

ТАРЫ ат. 1. Егистин ен акырында егилетуғын дәнли дақыллардын бир түри. Кимнин *тарысы* писсе, сонын таўығы (кк.х.н.). Шымшыктан қорыккан *тары* екпейди (кк.х.н.). 2. Сөк болатуғын дән. Жер аўдарса, тағы бир заң шығарса, бизден калып бир қап *тары* ишерсең (И.Юсупов). Соқыр таўыққа бәри *тары* (кк.х.н.). Там басына *тары* жайдым, кепсин деп, мен ярыма хат жаздым келсин деп (кк.х.с.ж.). Сонда Шамуннабийдин хаялы күйеўинин аяғынын астына *тары* шашады (М.Нызанов). Шамуннабий *тарыға* тайып, он аяғын дизеден бүгийге мәжбүр болады (М.Нызанов). ♦ **Тары гөже** — тарыдан писирилген тамак, аўкат, ас. **Тарысы пискенниң таўығы болыў** — тураксыз, жарамсак, қуянқышылық етиў.

ТАРЫҒЫҰ ф. Қыйыншылық, кемтарлық, жокшылық көрниў, қыйналыў, ренжиў. Аўкаттан *тарығып* отыр (К.Ирманов). Жалғыз атын сойып берип қонакка, Жаяў калып бул халық талай *тарыққан* (И.Юсупов). Сендей болып жан бармекен *тарыққан*, Буны қарап көрген барма тарийхтан (А.Дабылов). ♦ **Қыя шөлде тарығыў** — дүзде, майданда қыйланыў. Қыя шөлде *тарығып*, Алпамыстай батырын, Атына сүрен салады («Алпамыс»).

ТАРЫҒЫҰШЫ ат. Қыйыншылық, кемтарлыққа ушыраўшы, жокшылық көриўши.

ТАРЫҒЫҰШЫЛЫҚ ат. Қыйыншылық, кемтарлыққа ушыраў, жокшылық көрниў.

ТАРЫДАЙ кел. 1. Тарыға уксас. 2. Жүдә көп, майда. Қудайдын *тарыдай* күни, өтип атыр белгисиз (М.Нызанов).

ТАРЫҚТЫРЫҰ тарығыў феиилинин өзгелик дәрежеси.

ТАРЫЛТЫҰ тарылыў феиилинин өзгелик дәрежеси.

ТАРЫЛЫҰ ф. Белгили бир кенисликтин, кийимниң, заттын киширейиўи, тарайыўы. Қурысын бул дүнья заман *тарылды*,

Ғәпләттен ғой жүрегимиз *тарылды* (Омар). Адамсыз адам жасар ма, Жалғызға дүнья *тарылып* (И.Юсупов). **Тынысы тарылыу** — ысылуы, ентигиуы, демигиуы. Аўыр дәрт жүрегин кернеп, өкпесин исирди ме, Әйтеўир, тынысы *тарылғандай* сийрек хәм терен демин алады (К.Султанов). **Териси тарылыу** — пейили кашуы, нийети бузылуы. **Заманы тарылыу** — өриси кемейуы, кыйыншылық болуы. Бул дүнья курысын *заман тарылды*. Зардабынан кара жер как жарылды (Әжинияз). **Пейили тарылыу** — пейили кашуы, бузылуы.

ТАРЫС ат. Айтыс, талас, тартыс. Бизин хәзирги *тарысымызды* еситкен шығарсан (Ө.Айжанов). Балалар менен *тарыста*, Кыска жип келмей гүрмеўге (А.Дабылов). Бул журтты орыс патшасы менен Инкылыш деген елдин патшасы «мен бурын кол астыма аламан» деп бәсеки *тарыста* екен (К.Султанов).

ТАРЫСЛЫҚ к. тарлық.

ТАРЫСЫҰ ф. Айтысыу, тартысыу, таласыу, ежесуу, ерегисиу. Ешейинде бириниң ғәпин бири териске шығарып, кегирдеги кызарғанша *тарысатуғын* руу кәткудалары «қайсымыз жасаўылға жағынар екенбиз» дегендей өлшеўли сөйлеп, сыпайы мийзам көрсетип, танаўлары елп-елп етеди (К.Султанов). Орынсыз жерде *тарысна* Ретинде сөйле, балам (Бердак). **Абырайға тарысыу** — жетискенликке ерисиу. Тениздей кен пейилине таныспан, Мәпимиз тең *абырайға тарысқан* (К.Султанов). **Табан жолға тарысыу** — алға умтылуы, хәрәкет етиу, жарысуы. Абырай ушын *табан жолға тарысқан*. Тенлик ушын душпан менен алысқан (К.Ирманов).

ТАРХАН ат. Бурынғы патшалық дәуиринде патшаға унаған, жақын адамына берилетуғын атак. Бул екисин *тархан* қылды, *тарханның* мәниси: Ол хан есигине келсе хеш кимнен руқсат сорамайды, өзи кирип, өзи шығады (Әбилғазы Бахадыр «Түрк шежиреси»).

ТАС ат. 1. Таўдың үлкен хәм майда қатты жынысы, сонын бөлшектери. Таўда болар тарғыл *тас*, тарысса шығар көзден жас (кк.поэз.ант.). Ал, ортада болса гиддиман, келисиксиз формадағы, мен атларын билмейтуғын қатты *таслар* жатыр (М.Нызанов). 2. Зергерлик буйымларға салынатуғын бахалы кымбат, *тас*. 3. Адам денесинде (бүйрек, өт қалта, баўыр) зат алмасыуынан пайда болатуғын түйир зат. *Тас* жалғыз бүйректе емес, өт қабында да, баўырда да ушырасады (Е.Оразакөв).

4. аўыс. Аўыр, зилдей. 5. аўыс. Катал, жаўыз. Ол бир жүрген *тас* минез адам екен (Аўызекп). **Шар тас** — пышак, балта хәм соған усағанлардың жүзин егейтуғын тастың бир түри. **Көк тас** — тастың көк түри. **Шакмақ тас** — от тутандыратуғын тас. **Шағыл тас** — қурылыста қолланатуғын майда тас. **Сыйқақ тас** — жылтыр тас. **Үлкен тас** — тастың присп. **Қумалақ тас** — тастың майда домалақ түри. **Дигирман тас** — а) дән тартыўға арналған тас. б) дигирман ислеўге қолайлы жалпак тас. **Тас атыў** — душпаншылық ислеў. **Тас түнек** — оғада, дым қараңғы. **Тас баўыр** — мийримсиз, жаўыз. *Тас баўыр* хан еситсе ошағымыздың күлин суўырады (Т.Қайыпбергенев). **Тас болыў** — үндемеў. **Тас қылыў** — а) мыклаў, беккемлеў; б) табжылтпаў. **Тас жүрек** — мийримсиз. Ол *тас жүрек* жалғыз улын сойып жемекши болған (кк.х.е). **Тасын қалаў** — тийкарын салыў. Президентимиз бул станцияға тырнақ *тасын қалаў* мәресиминде Қарақалпақстанда әмелдеги бес жыллыкта қуўаты дерлик 1800 МВт болған 3 самал электр станциясы иске түсирилиўи, 2026 жылға барып мәмлекетимиз көлеминде 4000 МВт электр энергиясы ислеп шығаратуғын станциялар қурылысын ескертип өтти («Ел хызметинде»). **Тастай батып, суўдай сиңиў** — үйренисиў. *Тастай батып, суўдай сиңиў* деген даналық сөз қызбалаға ғана айтылмаған (М.Текесбаева). **Тасынды тер** — кет, жөне. **Тас-талқан болыў** — қыйралыў, жок болыў. **Тас-талқан етиў** — қыйратыў, жок етиў. Нарбай сизлердин планларыңыздың барлығын *тас-талқан етежақ* болды (Х.Сейтов). **Тас-тастан қалыў** — бир кәўипли нәрседен зорға қутылыў, зордан аман қалыў. Япырмай бала *тас-тастан қалған* екенсең, сен бахытлы адамсан (Ә.Шамуратов.) **Тас түссе талайынан** — маңлайға жазылған болады. **Тил көзим тасқа** — тилим тиймесин, бәледен аман болсын деген мәниде. *Тил көзим тасқа* усы келним саў болса, биз еле шаўлығымыздың нанын жеймиз (Ә.Әлишев). **Тас герен** — хеш нәрсени еситпейтуғын адам. **Тас төбе** — туўра дәл төбе. *Тас төбесине* шокмар менен қойып қалды (кк.х.е.). **Тас етиў** — бекитиў, беккемлеў, шешилместей етип байлаў, бәнт етиў, жол қоймаў. **Тас дәуири** — томпақ бужырланған қатты кекил. **Тас дәуири** — адамзат мәдениятынын раўажланыўының ең узақ, әййемги тас кураллар жасалған ўақыттан мыс дәуирине дейин созылған тарийхий-мәдений дәуир. *Тас дәуири* үш дәуирге палеолит, мезолит хәм неолит болып бөлинеди. **Тасборан етиў** —

мусылманшылыкта неке занын бузған хаялларға, кыянеткер инсанларға колланылатуғын жаза. *Тасборан етер* өлгенше халкын, Жерменликтин де есап-китабы бар (А.Дәрменов).

ТАСА ат. Кууыс, колтык, бүркениш, бирден көзге түспейтуғын аўлақ жер. Парктин *тасалау* бир мүйешинен рейкасынын биреуи алынып калған, караўсызлау скамейка таўып алдым (М.Нызанов). Кашан, кәйерде, маған айтсаңыз, мен *тасарақ* жерден баклап тураман (М.Нызанов). **Көзден таса болыу** – а) көзинин алдында жүрмеу. Бир саат сабыр кылмай сағынады, *Көзинен таса болса* жолдасы тек (А.Байтурсынов). б) көринбей кетиу, карасы үзилиу. Онғарбай таяғын сүйретип *көзден таса болды* (Б.Майлин).

ТАСАДА р. Жасырын жерде, кууыс-колтыкта. Бизлер адам көрместей *тасада* отырдык.

ТАСАДДЫҚ 1. Курбан, пидә, садака. Ишиме толды әрманым, *Тасаддық* тур шыбын жанын «Қырк қыз». 2. Данк, марапат, мактау, бәрекелла, яша, яшасын.

ТАСАЛАНЫУ тасалау феиилинин өзлик дәрежеси.

ТАСАЛАТТЫРТЫУ тасалау феиилинин өзгелик дәрежеси.

ТАСАЛАТТЫРЫУ тасалау феиилинин өзгелик дәрежеси.

ТАСАЛАТЫУ тасалау феиилинин өзгелик дәрежеси.

ТАСАЛАУ ф. Көрсетпеу, жасырыу, аўлақлау, көлегейлеу. Көринген адамнан бой *тасалағым* келеди (М.Нызанов). **Бой тасалау** – тығылыу, жасырыныу. Бирак бой *тасалап* карап отырыуға болмайды (К.Ертаев).

ТАСАЛЫ кел. Көзден таса, жасырын жер. Арыулар айткан сөзди кабыл алды, бөлинип бир *тасалы* жерге барды (Интернет мағлыұматлары).

ТАСБАҚА ат. Әстен жүретуғын, жер бауырлаушылар топарына киретуғын сүйек сауытлы маклук. Кесиртке менен *тасбақа*, Услатпады жеу ушын (Жийен жырау). **Тасбақа жүрис** – әстен жүриу. Мына *тасбақа* жүрис пенен кашан жетеміз (С.Бердикулов).

ТАСБАҚАДАЙ кел. Тасбақа сыяклы, тәризли, тасбақаға усаған, мегзес.

ТАСҚЫН ат. Суудын кәнарынан шығып курғақ жерди басып кетиуи, суудын тасыуы, көбейиуи. Бунын нәтийжесинде тау алды хәм таулы аймақларда сел-суу *тасқыны* хәдийселери жүзеге келиуи мүмкин (Интернет мағлыұматлары).

ТАСҚЫНЛАНЫУ таскынлау феиилинин өзлик дәрежеси.

ТАСҚЫНЛАТЫҰ тасқынлау фейилинин өзгелик дәрежесі.

ТАСҚЫНЛАҰ ф. Асып-тасыу, ағылу, төгиілу.

ТАСЛАҚ ат. Таслы жер, тасы көп.

ТАСЛАНДЫ кел. 1. Қалдык, жарамсыз, ыпырындык, ләтте.

2. Ата-анасы бас тартқан жетім баллар.

ТАСЛАНЫҰ таслау фейилинин өзлик дәрежесі.

ТАСЛАСЫҰ таслау фейилинин шериклик дәрежесі.

ТАСЛАТТЫРЫҰ таслау фейилинин өзгелик дәрежесі.

ТАСЛАТЫҰ таслау фейилинин өзгелик дәрежесі.

ТАСЛАҰ I ат. Таслы жер, жайылып жатқан таслы аймак.

ТАСЛАҰ II ф. 1. Жиберіу, беziу, шығарыу. — Ол гүлди мурнына жакынлатып көрiп, бирден аяк астына таслап жиберди (М.Нызанов). 2. Ылактырыу, зынғытыу. **Иш таслау** — үй хайуанларынын төлін уактынан бурын өлилей тууыуы. Қойдын аш калса *иш таслайтуғынын* билетуғын Аймукан шөпти көбирек берiп жүр (Ш.Дәрмағанбетов). 3. ауыс. Урыу, мушлау, дүмпишлеу.

ТАСЛЫ кел. Тасы бар, тасы көп.

ТАССЫЗ кел. Тасы жоқ, тасы аз.

ТАСПА ат. Ийленген, кеңнен тилинген қайыс, жинишке бау.

ТАСПАДАЙ кел. Таспа сыяклы, тәризли, таспаға усаған, мегзес. Оның тили *таспадай* узын.

ТАСТАЙ кел. Катты, берик, беқкем, мийтин. **Тастай түнек** — оғада қараңғы, дым қараңғы. **Тастай сууық** — катты сууық. Тастай катты **а)** бир орыннан қозғалмау, тапжылмау. **б)** дауыс шығармау, жым-жырт болуу.

ТАСТЫЙЫҚЛАНЫҰ тастыйықлау фейилинин өзлик дәрежесі.

ТАСТЫЙЫҚЛАТТЫРЫҰ тастыйықлау фейилинин өзгелик дәрежесі.

ТАСТЫЙЫҚЛАТЫҰ тастыйықлау фейилинин өзгелик дәрежесі.

ТАСТЫЙЫҚЛАҰ ф. Бекитиу, макуллау. Байқошқар бий өдепки жуабын қайта *тастыйықлады* (Т.Қайыпбергенев).

ТАС ШЫРА ат. Тастан исленген шыра. Өтемурат орнынан турып, қазан-табак туратуғын жакка барып, қармаланып жүрiп *тас шыраны* услady (К.Султанов). Ортадағы *тас шыра* пәсейген едi (Т.Қайыпбергенев).

ТАСЫМАЛ ат. 1. Бир жерден екінші жерге жеткизетуғын нәрсе. Арал тенизине усы *тасымал* менен куяды (К.Султанов).
2. грам. Бир катарға сыймаған сөздин бууынын екінші таза жолға көшириу яғный өткерме.

ТАСЫМАЛЛАНЫҰ тасымаллау фейилинин өзлик дәрежеси.

ТАСЫМАЛЛАҰ ф. Бир затты екінші бир жерге өткеріу.

ТАСЫНДЫРЫҰ тасыныу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТАСЫНЫҰ ф. Затларды әкелиу, апарыу, тасыу.

ТАСЫР е. с. Дүрсил, тарс-турс, еткен сес, үн. Киргеним сол, изимде *тасыр-тасыр* бола калды (М.Нызанов).

ТАСЫРАЙЫҰ ф. Бадырайыу, кампайыу, бакырайыу. Ау сууырып атырған кемедеги еки адам да *тасырайып* көринди (К.Султанов). Түн пердесин алған соң жер дүнья жаланаһ калғандай, шымылдық астындағы гүдишеклер менен дәрьянын еки бойындағы шокайтпа камыслар хәм буйығып жатырған жан-жаныуарлар *тасырайып* калды (К.Султанов).

ТАСЫРАҚЛАНЫҰ тасыраклау фейилинин өзлик дәрежеси.

ТАСЫРАҚЛАҰ ф. Тарбанлау, ойнаклау. Бир нәрсе *тасырақлап* ала кашты (К.Султанов). Ойын сөзге де *тасырақлап*, сиркен суу көтермейди (А.Бекимбетов).

ТАСЫРЛАНЫҰ тасырлау фейилинин өзлик дәрежеси.

ТАСЫРЛАСЫҰ тасырлау фейилинин шериклик дәрежеси.

ТАСЫРЛАТТЫРЫҰ тасырлау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТАСЫРЛАТЫҰ тасырлау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТАСЫРЛАҰ ф. Тасыр-тусыр етиу. *Тасырлап* баратыр бағдын алдында, Биреу кесип өтти жолды сол ўакта (И.Юсупов). Ғайып хан көп ийтлердин ортасында, хәр кайсысына нәше менен карап тур еди, *тасырлап* шаўып киятырғанларды көз астынан көрди (Т.Кайыпбергенов).

ТАСЫРЛЫ ат. Тарсылды, дүрсилди. Муздын гедир-будырындағы шананың *тасырлысы* оның кулағына куўып киятырған адамлардын аяғынын дүрсилдисиндей еситилип, артына алаклап карады (К.Султанов).

ТАСЫР-ТУСЫР е. с. Тарс-турс еткен катты сес, үн. Усы ўакта есик *тасыр-тусыр* етип, бирден ашылып кетти (А.Бекимбетов).

ТАСЫС тасыу фейилинин шериклик дәрежеси.

ТАСЫСЫҰ тасыу фейилинин шериклик дәрежеси.

ТАСЫТҚЫЗЫҰ тасыу феѝилинннн өзгелнк дәрежесн.

ТАСЫТТЫРЫҰ тасыу феѝилинннн өзгелнк дәрежесн.

ТАСЫТЫҰ тасыу феѝилинннн өзгелнк дәрежесн.

ТАСЫҰ I ф. 1. Суўдын көбейиўн, көнардан асыўы, баска жерге жайылыўы ямаса суўык заттың ыдыстан асып төгилуўн, көбейиўи. Әмиўдәрья сен кусап, *Тасып* толғым келеди, Кайнаған сүт сен кусап, Казаннан *тасып* төгилди (Т.Сейтжанов) Түркстаннан көшип келген жылы теңиз *тасып*, бес мың алтын бесикли бала суўға кетип еди (К.Султанов). 2. аўыс. Кеўили, жигери, куўаты, күши, дәўлети, мәртебеси артыўы, көбейиўн. Күши *тасып* қанасына сыймаған, Қоңыраттың ғайратлы жигити барды (Әжинияз). Бай болсаң *таспа*, жарлы болсаң саспа (к.к.х.н.). Бир әрманым мәртебемннн *тасқанын*, Атам менен анам ғарип көрмедн (Т.Жумамуратов). Қызды көрип *тасады*, Шайқалып аяк басады (А.Бегимов). ◇ **Өсек тасыу** — бир адам тәрәпинен айтылған ғәпти баска адамға жеткизиу.

ТАСЫҰ II ф. Затты бир жерден екншн жерге жеткизиу, жеткернй, апарыу. Шөп *тасыйды*, атыз шабады (Т.Қайыпбергенон). Арбалылар ылай *тасыйды* (К.Ирманов). Ана екеуи кессди, мен шанаға *тасыйман* (Ө.Айжанов). Үлкен үй менен отаудын ортасында пәйнк болып жуўырып, екн жигит дастурхан *тасып* жүр (К.Султанов). Қалтырап жүрип төменнен екншн кабатка ға ылай, ға гербиш *тасыдым* (М.Нызанов).

ТАСЫҰШЫ ат. Бир затты биреўге ямаса бир жерден екншн жерге апарыушы. Бир уақытлары сүт *тасыушы* машина келеди (М.Нызанов). Бул көрада кеше ғана хат *тасыушылыққа* адам алып койыпты (Т.Қайыпбергенон). Жүк тасыушы. ◇ **Сөз тасыушы** — өсекшил, шуғыл.

ТАТ ат. Темирге тотығыу тиікарында жабыскан қызғылт дақ, зән. Төменде кип-кишкене болып, бояўлары *тат* баса баслаған төрт-бес корабль катара турар еди (М.Нызанов). ◇ **Тат бастырмау** — тотыктырмау, зәнлетпеу. *Тат бастырмай* күнде берип қолларға, Майлап койдык қылышлардың қынабын («Қырк қыз»). **Таты кетиу** — зәни, таты кетиу. Мен күнде ислеген себептен, татым кетип, жарқырағанман деди гүнде (С.Мәжитов). **Тат баспау** — тотыкпау, зәнлемей. Алтынды *тат баспас* жатса да жерде, Қазып белбууардан көмсең де жерге (Бердақ). Алтынды *тат баспайды*, деген-әм даналык бар (Т.Қайыпбергенон). **Тат басыу** — зәнлеу, тотығыу. Қаншама

тат басқан менен, хасыл полат айнымас (Ж.Аймурзаев). Мен халкыма ырзаман, *Тат басқан* полат найзаман (А.Дабылов).

ТАТ ф. татыў

ТАТАЛАЎ ф. Болмаған нәрсени айта бериў, мыжыў.

ТАТАМИ ат. Дзюдо гүреси ушын мөлшерленген, эластик гилем. 2023-жылдан баслап дзюдо спорт түрин оқыўшылар арасында ғалаба ен жайдырыў бойынша таңланған мектептерди оқыў колланба, *татами*, аксессуар хәм баска да зәрүрли әнжамлар менен тәмийинлеў ушын Халық билимлендириў тараўында реформаларға көмеклесиў корының қаржылары есабынан хәр жылы 5 миллиард сомға шекем қаржыларды қаратсын (Интернет мағлыўматлары).

ТАТАР ат. 1. Татарстан Республикасының тийқарғы халқын қураўшы халықтың аты. Татар халқы. Татар миллети. Сол күнги нәўбетши гинеколог Фая Акчурина деген *татар* хаял екен. Үшинши болып қиятырған көк көзли *татар* хаялды таныдым (М.Нызанов).

ТАТАРЛАР ат. 1. Татарстан Республикасының тийқарғы халқын қураўшы, түркий тилде сөйлесиўши халық. 2. Волга-бойы, Сибирь хәм Қырымда жасаўшы түркий тиллерде сөйлесиўши бир қанша елатлардың улыўма атамасы.

ТАТАРША р. 1. Татар миллетине, тили, әдебияты хәм мәдениатына тийисли. *Татарша* қосық. *Татаршаны* үйрениў. *Татарша* сөйлесиў.

ТАТЛАНЫЎ татлаў фейилиниң өзлик дәрежеси.

ТАТЛАЎ ф. Зәнлеў, тотығыў, тат басыў.

ТАТЛЫ I кел. Зәнли, тотыққан, тат басқан.

ТАТЛЫ II кел. Мазалы, шийрин. Не *татлы* бул дүньяда, *татлы* екен дуз, Не суўық, өлим суўық, жүректе муз (Әжинияз). Не деген менен ханның нөкериниң де жаны *татлы* ғой (К.Султанов). ♦ **Татлы турмыс** — жақсы, хәзли, рәхәтли. *Татлы турмыс* өрнекли өмир ушын, туўысқанлар бәрхәма жан айма! (Ж.Аймурзаев). **Палдан татлы** — палдан мазалы, шийрин. Мына бала ул-қызымның баласы, *Палдан татлы* бул баланың анасы (кк.х.н.).

ТАТРАН ат. Моншак. Мойнына таққан *татраннан* ақылының кем екенін билип едим (КДС).

ТАТТЫРЫЎ татыў фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ТАТУИРОВКА ат. 1. Ийне яки баска қураллар жәрдеминде арнаўлы бояў менен сүүрет салыў, сөз жазыў. 2. Усындай жол

менен түсірілген суўрет, жазылған сөз. Мен оның билегиндегн *татуировканы* көріп қалдым (П.Қадиров).

ТАТЫМ ат. Бпр уртлам, бир жутым, азы кем.

ТАТЫМАҰ ф. Жеткиликли болмаў, жетиспеў.

ТАТЫМЛЫ кел. 1. Татымы бар, татымы жақсы. 2. аўыс. Жарамлы, кеўпл толғандай. Сен бир *татымлы* дузсан (Т.Қайыпбергенов). Нешше әдиўли ағалардың ақыл-кеңеслерин тыңлап, изинне ерип, усы тараўдын жука, бирак, *татымлы* нанына кәнәәт етип жасағанбыз (Х.Дәўлетназаров).

ТАТЫМСЫЗ кел. Татымы жок, татымы жақсы емес.

ТАТЫРЛЫҚ кел. Боларлық, жеткиликли. Қыска, бирак әлемлерге *татырлық* гәплер (А.Султанходжаев). Соңғы бес жыл даўамында елимизде бир нешше жылларға *татырлық* өзгерислер менен жаңаланыўлар жүз бермекте (Д.Абибуллаев).

ТАТЫСЛЫ кел. Аўызбиршиликли, иззетли-хүрметли адам мәнисинде. Кең қапыдан кеңеслим, Тар қапыдан *татыслым* (ҚДС).

ТАТЫСЫҰ татыў фейилинин шериклик дәрежеси.

ТАТЫҰ I ф. 1. Тамактын дәмин көриў, байқаў, тағамланыў. Көп жыллық, нәсип еткен дузды *таттық* (К.Ирманов). Мен бул коньякты бурын *татып* көрмеген едим (М.Нызанов). 2. аўыс. Турмыстың, өмирдин ашшы-душшысын көриў, биліў. Бүгинги күн күлип, мийнетимниң палын *таттым* (Ө.Шамуратов). Каслык сөз айтсам ырайдан қайттым, Дуздың зәхәр уўларын *таттым* (Өтеш). 3. аўыс. Тең келерлик, турарлық, барабар. Оны жеўге тамсанып такыя *татыр* нәрсе жок (Жийен). ◇ **Онға татыў** — онға турарлық, боларлық. Душпаннан алар өши бар, *Онға татыр* күши бар («Мәспатша»). **Татып алмаў** — хеш жемеў, нәрсе билмеў. Қыз алдына қойылған тағамлардан *татып алмастан*, өнирине сулаған кап-қара өриминиң ушларын түтип, үнсиз отырар еди (Ш.Сейтов).

ТАТЫҰ II кел. Сыйласыклы, араз емес, хүрметли, иззетли, кеўили жақын. Ағайын *татыў* болса, ат көп, Абысын *татыў* болса, ас көп (кк.х.н.). Токшылық пенен жокшылықтың паркы сонда — жокшылықта адам баласы бир-бирине мүтәж, бир-бири менен *татыў* болады екен дә, токшылықта хәмме нәрсе ағыл-тегил, биреўге биреўдин иси түспейди (М.Нызанов). Мен үш жылдан бери кекселиктин гәштин сүрип атырғанымды, көшемиз абаданласып атырғанын, ул-қызларым жумыс пенен тәмийинленгенин, шаңарағымыз бенен оғада *татыў* жасайтуғынымызды аўыз толтырып айттым (М.Нызанов).

ТАТЫҰЛАСЫҰ ф. Жарасыұ, маұаса болыұ, кайтадан жакынласыұ, досласыұ. Жумагүл өзинин күйеуи менен бурынғыдан да *татыұласты* (Ө.Айжанов). Халайыклар, ойлап кара, *Татыұласар* кем-кем ара (Әжинияз). Орыс князьлери менен *татыұласып*, биринин жаўы екншисине жаў, биринин досы екншисине дос болып биригип кетеди (Т.Кайыпбергенев).

ТАТЫҰЛЫҚ ат. Сыйласыклы, дослык, жаксы карым-катнаста болыұ. Бир-биреуимизге жәрдемлесип, жаксы оқып дослыкты, *татыұлықты* күшейтейик (А.Бекимбетов). Көрмегенлер кел конак бол Нөкиске, *Татыұлықта* татысайык палды тен (И.Курбанбаев). Сүттей *татыұлыққа* «уйыткы» болған тағы бир жағдай бар (К.Султанов).

ТАТЫҰШЫЛЫҚ ат. Сыйласыклы болыұшылык, карым-катнас жасаўшылык.

ТАҰ ат. Айналасындағы жерден көтеринки, бийиклик; оғада бийик таслы жер. *Таўды*, тасты жел бузар, Адамзатты сөз бузар (кк.х.н.). *Таў* таўға қосылмас, Адам адамға қосылар (кк.х.н.). Аўылдың аркасы менен батысы узынына жалғасқан пәскелтек *таў* дизбеклери еди (Т.Кайыпбергенев). — Киятырсын *таўдан* келип пе едик? — деди Оксана маған карап. Бул мын жыллардан арыда *таў* басына салынған қорған (М.Нызанов).
◇ **Таўтеке** — жабайы ешкинин еркеги. **Жанар таў** — вулкан. **Таўын жаздырмаў** — пәтин пәсенлетпеў. **Таўы кайтыў** — бети кайтыў, динкеси курыў. **Таўы шағылыў** — бети кайтыў, деминен түсиў, пәти кайтыў. **Таўына карай түлкиси** — таўлы жердеги жасайтуғын түлкилердин жағдайы, турмысы. *Таўына қарай түлкиси*, Заманына карай күлкиси (кк.х.н.). **Таўда таста турмаў** — айрықшалык, айрыкша шакканлык. Ессиз ашыклығым көзим кыймайды, Файрат-күшин *таўда-таста турмайды* («Мәстпатша»). **Таўды талқан қылатуғын** — күшли, ғайратлы, карыўлы.

ТАҰАП: таўап етиў ф. 1. Диний орынға ямаса белгили диний ўәкилге барып түнеў, табыныў. Хәрбир жерде жәрдем бергенмен саған, Аттан түсип, *таўап* ете бер маған («Мәспатша»). 2. аўыс. Тәжим етиў, бас ийиў, кәдирлеў. Сенин ушын тәнде жаным кәбапты, Асыкпайын көп етейин *таўапты* («Қырк кыз»). Мактымкулыны оқығанда, Сөзди *таўап* етер едим (Бердак).

ТАҰАР к. гезлеме. Ол шетте турған ак *тауар* менен жабылган еки бейитти нускады (М.Нызанов). Жүрегимдей пәк, ак сүп *тауар* менен ак жүзинди сыпырганда есинизге түсип турарман (К.Султанов).

ТАҰДАЙ кел. 1. Үлкен, зор, при. Усы күнге еки аралыктағы куры жерлер сол уаклары толкыны *таўдай* болган жерлердин асты екен (К.Ирманов). Көптен бери шабалмай жабыгып жүрген шабарман да бий ағасынан *таўдай* мәртебе алган соң хәм сары жорғанын белине минген соң колына ханнын хәм жарлыгы тийген кишедей курысланып шапты (К.Султанов). 2. Таў жарлыгы тийген кишедей курысланып шапты (К.Султанов). 3. Таў сыяклы, такылетли, таўға усаган, мегзес. Алдыңғы шанада *таўдай* үйин тийеген жылым тордын үстінде кара алтын дизгинин услап киятырған усы Сағыйдулла еди (К.Султанов).

ТАҰЛАНЫҰ таўлау фейиллинин өзлик дәрежеси. «Неге аў *таўланып* калды!» — деп Жәмийла хайран болды (К.Султанов). Маман гөне торға түскен арысландай ынырсей *таўланып*, үстіндеги хаяллар шынжырын серпип таслап тикейди (Т.Кайыпбергенов). Куйын хакыйкатында да *таўланып* барып, Сағынбайдың үйинин дийуалына урылды хәм сол жердеги патты-саттыны косып алып, аспанға көтерилди (М.Нызанов).

ТАҰЛАСЫҰ таўлау фейиллинин шериклик дәрежеси.

ТАҰЛАТТЫРЫҰ таўлау фейиллинин өзгелик дәрежеси.

ТАҰЛАТЫҰ таўлау фейиллинин өзгелик дәрежеси.

ТАҰЛАҰ ф. Бурау, шыйратыу, кайыстырыу. Минне баслык муртын *таўлап*, көмпейтеди еки уртын (Т.Жумамуратов). Маман бий муртларын *таўлап* койып, айбатлы нәзер менен жигитлерге бурылды (Т.Кайыпбергенов). ◇ **Қолын таўлау** — колын бурау. *Мойнын таўлау* — күш пенен басып бурау.

ТАҰЛАҰШЫ ат. Бураушы, шыйратыушы, кайыстырыушы.

ТАҰЛЫҚ ат. Таўлы, таслы жер.

ТАҰЛЫ-ТАСЛЫ кел. Таў менен тасы көп жер.

ТАҰ-ТАҰ кел. Көп.

ТАҰМЫЯ ат. Таўда өсетугын узын гернайлы жабайы өсимлик. *Таўмыядай* шашларын, Катарға койып өреди («Қырк кыз»).

ТАҰРАТ ат. Муўса пайғамбардын кәуимине Алла тааладан түскен төрт kitapтын бири. *Таўрат* ушын аятул курсып оқып бердим (Мәшхүр Жусип).

ТАҰСИП: Таўсип етиу ф. Мактау, баянлау, баха бериу.

ТАҰСЫЛМАС кел. Мәңги питпейтуғын, ада болмайтуғын. *Таұсылмас* көп олжа, Қудай саған берипти («Қырк қыз»). Бул үлке хасла *таұсылмас*, Ак алтыннын мәканы (Т.Сейтжанов).

ТАҰСЫЛЫҰ ф. Түөесилю, питиу, тамам болуу. От *таұсылады* деп корыкпан (К.Султанов). Сабыр-такаты, шыдамы *таұсылып*, енди турууды әнтеклик көрген жигит илажсыз атка минди.

ТАҰСЫҰ ф. Тамам етиу, куртыу, түөесиу, адалау. Такат сабырын таұысып, ханнын көшкисине карай жүрди (К.Султанов).

ТАҰСЫҰШЫ ат. Тамамлаушы, куртыушы, түөесиуши, адалаушы.

ТАҰТЕКЕ ат. 1. Жабайы ешкинин еркеги, текеси. 2. Тау да жүретуғын териси менен мүйизи, сти ушын аўланатуғын жабайы ан. Байекен бир *таўтекени* кулатты (К.Сегизбаев).

ТАҰҰА к. тәййе.

ТАҰШАН ат. Қоян. Таўшаннын туўған төбеси, ысык көринер өзине (кк.х.н.). Хәр кәдем атканда *таўшан* алса хәм Атасы Арабтан туўра келсе хәм, Әкеннин көзини көрип калса хәм, Өлтир көк ийтинди Дүйсен кәндекли (Әжинияз).

ТАҰЫҚ ат. 1. Қораз хәм мәкийен болып айрылатуғын үй қусы. Соқыр *таұыққа* бәри тары (кк.х.н.). Қақалаған *таұық* туўмай қоймас (кк.х.н.). Қус фермасында баслықпан, Абырай алдым үйрек пенен *таұықтан* (К.Султанов). Ол хәр биримизге *таұық* гөшинен исленген еки сосиска менен бир мәйектен қуўырып, столға қойды. Ол болса сыртта түйе *таұықтың* сойылғанын, шертектин астындағы қазанда писип атырғанын көрип отыра берипти (М.Нызанов). 2. аұыс. гөн. с. Қарақалпақша жыл атының бири. Жийенимиздин биреуи *таұық* жылы туўылған еди (М.Нызанов). ◇ **Таұық көз** — түнде көрмейтуғын көз аұырыуы. **Таұық қора** — таұықлар жасауы ушын арналып исленген орын.

ТАҰЫҚТАЙ кел. Таұық сыяклы, таұыққа уксас.

ТАҰЫС ат. Қырғауылға мегзес, сулыу қус. Хасыл кийим кийген сон, Хұр қызындай доланды, *Таұыс* қустай сыланды («Қырк қыз».).

ТАҰЫСТАЙ кел. Таұыс сыяклы, тақылетли, таұысқа усаған, мегзес. Пәр кепирен төсенип, пашшайы жегде жамылып, *таұыстай* доланып отыр (К.Султанов). Өткир қайшы шарт-шарт етти де, жана ғана *таұыстай* таўланып турған қоразды жупыны бир маклукка айландырды (М.Нызанов).

ТАХОМЕТР ат. Вал, дөнгелек хәм т.б. нәрселердин айланыу тезлигин өлшейтуғын әсбап.

ТАХТ ат. Патша, ханлардын салтанат мәхәлинде арнаўлы кабыл етип отыратуғын орны, хәкимликке ийелик белгиси, тахт. Патшанын алтын *тахтын*. Қалдырмай бәрин бузады («Қырк қыз»). Қуып салды қалмақты. Алтын *тағын* қулатты («Ер Зийўар»). Мухаммед Әмин инактын ак көкиреклик пенен маған айтқан сырын қудай қуўатласа, хан *тахтына* шығады (Т.Қайыпбергенев). Басына тажы, үстине ғайры нағышлы, зерли жипек шапанларды кат-кат етип кийген жас жигит алтын гүмис пенен аралас куйған *тахттың* үстінде қууыршақтай болып отыр екен (К.Султанов).

ТАХТА ат. Бөренени узынынан тилгенде алынатуғын еки жағы тегис ағаш кесиндисі, қурылыс материалы. Отаўға *тахта* пол салсам ба депте ойлаған еди (К.Айымбетов). Кебиў *тахта* әўели пыскып тутанды да, сонын ала шарпып жанды (К.Султанов). ♦ **Хүрмет тахтасы** — өндирис алдынғыларынын аты жазылып, сүүрети илинетуғын жер.

ТАХТАЙ қ. тахта. Мынаў кара *тахтайға* хат жазасызлар, — деп дийўалға қағыўлы турған кара *тахтаны* көрсетти (Т.Қайыпбергенев). Соған өрмелеп, *тахтайдан* қурастырып соғылған есиктиң алдына келдик (М.Нызанов).

ТАХТАКӨПИР ат. Қарақалпақстан Республикасындағы арка районлардын бири.

ТАХТАКӨПИРЛИ кел. Тахтакөпир районында жасаўшы.

ТАХТАПАРА ат. Тахтай белеги, кесиндисі

ТАХАМ қ. тағам.

ТАХИ қ.с. та, шекем

ТАЧАНКА ат. Кеңес хукимети дәўиринде пукаралық урыста қолланылған пулеметтин бир түри.

ТАЧКА ат. Зат тасыў ушын қолланылатуғын қол арба түри. Денсаўлығы мыктырак кисилер *тачкаға* қойылды (М.Қаратаев)

ТАШДИД ат. Араб тилинде бир сестин қосарлана айтылыўын билдиретуғын хәриптин үстине қойылатуғын белги. Усындай хәриптин үстине қойылатуғын «*ташдид*» белгиси даўыссыз сестин қосарланып айтылатуғынын көрсетти (Ә.Кекилбай).

ТАЭКВОНДО ат. Қарсылас еки адамнын қол хәм аяқлары қатнасында бир-бири менен гүрес алып барыўына арналған

спорт түрі. *Таэквондо* олимпия ойындары курамына 2000-жылы киргизилген (С.Тажибаев).

ТАЭКВОНДОШЫ ат. Таэквондо менен шуғылланатуғын спортшы. Маған Шығыс халықтары сүйсинип көретуғын түрес — шамалауымда мыннан тулпар деген усы жигиттей-ак болар — *таэквондошы* Мустафа Өзтүрк келген сайын сәлем береді (Д.Конаев).

ТАЯҚ ат. Курал орнына пайдаланылатуғын хәм де жүриу ушын колға услайтуғын ағаш, хаса. Мал бактын колында кайкы *таяғың*, Тилинип кырк жарык болып аяғың (А.Дабылов). Кыйсык *таяғымды* колыма алдым (Ж.Аймурзаев). Ким бел, ким балта менен, ким жаба, ким шокмар, *таяқ* пенен жалпыламай жауға шыкты (Т.Кайыпбергенев). Сөз сүйектен. *таяқ* еттен өгер (кк.х.н.). ♦ **Таяк жеу** — сабалыу, сабауға ушырау. Хүрметли кайнағасынан *таяқ жеу* жаман екен (А.Дабылов). **Таякка жығылыу** — таяк жеу, соккыға ушырау. Космағанбет *таяққа жығылып* атынан кулады. (Ө.Хошимов). **Таяк тийиу** — соккы жеу, сөгис еситиу. **Таяғын ийт ғайзау** — жумыссыз. Өзи де катардан калып *таяғын ийт ғайзағандай* болып жүрип еди («Алпамыс»). **Таяк таслам жер** — жакын аралык, арасы таяктын узынлығы куракым жер. *Таяқ тасламда* шонтаңлап баратырған ийт артына карап турды да касына келип шонкайды (Ш.Сейтов).

ТАЯҚЛАНЫУ таяклау фейилинин өзлик дәрежеси.

ТАЯҚЛАСЫУ таяклау фейилинин шериклик дәрежеси. Кууыс-колтыкларда *таяқласыулар*, былша-былш төбелеслер болып атырғаны (Т.Кайыпбергенев).

ТАЯҚЛАТЫУ таяклау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТАЯҚЛАУ ф. Урыу, сабау, жазалау. Еки жас косыламан десе — жағын сындырды, Косылмайман десе — *таяқлап* көндирди (К.Султанов). Хаял буннан жигирма жыл бурын үйине жылап-ениреп кайтып барғанда *таяқлап* кууып шыккан өгей әкесин таныған еди (М.Нызанов).

ТАЯҚЛАУШЫ ат. Таяк пенен урыушы, сабаушы, жазалаушы.

ТАЯҚЛЫ кел. Таяғы бар, колына таяк услаған.

ТАЯҚСЫЗ кел. Таяғы жоқ, колына таяк усламаған.

ТАЯҚША ат. 1. Таяктын киши түри, кишкене таяк. 2. Жук-палы ауырыудың микроскоп пенен көринетуғын курты.

ТАЯЛТЫУ таялыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТАЯЛЫҢ ф. Жакынлау, такалыу. Ушынан сынған қазықтай бүгилюн менен қос атлы көзден ғайып болғанша турды, соң куяшка карап, уақыт таялып қалғанын билди (Т.Қайыпбергенов).

ТАЯНДЫРЫҢ таяныу фейилинин өзгелік дәрежесі.

ТАЯНЫҢ ф. Сүйеніу. Онда басқа ғаррылардай хаса таяныу, бел бүгіу деген жок (А.Бекімбетов). Жок, жок, балам, әкен саған ат кылып ойна деп таяк әкеліп береди, сен әкене таянып жүр деп таяк әкеліп берерсен. (Т.Қайыпбергенов). **Жер таянып қалыу** — ауыр қайғыға, үлкен шығынға ушырау.

ТАЯНЫШ ат. 1. Қулап кетпеу ушын салынған тиреу, тирепберди. 2. ауыс. Қорғаушы, кәуендер, кастар, арка сүйер, ғамхор. Қудайдан басқа таянышым жок (Айбек). Туткынлардын ғамхорлары бар екен. Арка сүйер таянышы бар екен (Қ.Ирманов). 3. Пед. Баслапқы, баслауыш. Таяныш мектеп.

ТАЯР кел. Тайын, хәзир, таяр болған. Кәне, аўқат таяр болды, — деп Мәтеке костын ишине төсек салды. (Қ.Султанов). Егер ол ауылына алып кетсемен десе мен мектебимди таслап кетиуге таяр едим. Қол жууақыш болсам дәрхал сүлгисин ийинине салып, ләген-қуман менен алдымда таяр болады (М.Нызанов).

ТАЯРЛАНДЫРЫҢ таярлау фейилинин өзгелік дәрежесі.

ТАЯРЛАНЫҢ таярлау фейилинин өзлік дәрежесі. Абылқайыр хан бир жакка кетиуге таярланып атыр екен (Т.Қайыпбергенов).

ТАЯРЛАСЫҢ таярлау фейилинин шеріклік дәрежесі.

ТАЯРЛАТТЫРЫҢ таярлау фейилинин өзгелік дәрежесі.

ТАЯРЛАТЫҢ таярлау фейилинин өзгелік дәрежесі. Балықшыларға ау, нәрете, жылым жеткеріп беріу, қайық, шана, шолпы, хәтте керек десе асай, ескек таяуға шекем таярлатыу — усы Мәтеке ғаррының мойнында (Қ.Султанов).

ТАЯРЛАҢ ф. Хәзирлеу, ғамлау, ғамланыу, таярланыу. Кемпир чай-суу таярлаудан қолы босаған соң, жайласып отырып әнгиме баслады (Қ.Султанов). Өзим сыйғандай орын таярладым (Ж.Аймурзаев). Сүүретши аппаратын таярлап, бизлерди күтти (М.Нызанов). Ауыл хожалығы жұмысшылары келеси жыл ушын егис жер таярлап атыр (Т.Қайыпбергенов).

ТАЯРЛАУШЫ ат. Хәзирлеуші, ғамлаушы. **Таярлық көріу**

ТАЯРЛЫҚ ат. Хәзирлік, ғамланыушылық. Хийуадан келген хәзирлениу, ғамланыу, күтиніу.

жасауылбасы Есенгелдинин *таярлық* ушын өтинип сораған мәўлетли жумасына шекем шыдамады, асықтырады (Т.Кайыпбергенов).

ТАЯРЛЫҚЛЫ кел. Ғамланған, хәзирленген. таярлық көрген. Ябылардың *таярлықлы* Избасар бахадыры жакында таркаткан нөкерлерин бир акшамда жыйнап алды (Т.Кайыпбергенов). Султан Барахтын ләшкерлери *таярлықлы* еди, акыр-аяғында жениске еристи (Т.Кайыпбергенов).

ТАЯРЛЫҚСЫЗ кел. Таярлығы жоқ, таярлық көрмеген. ғамланбаған, хәзирленбеген. Өзлери шелли атлары тәсилпаз болыуы тийис екен, *таярлықсыз* ойынға араласып бир жигитинен айрылды (Т.Кайыпбергенов).

ТАЯҰ I ат. Кайықшының кайықты жылыстырыуы ушын куралы, сырық. Түпки жағына *таяу* шаншып көрди (Ж.Аймурзаев). Ескек ессе, *таяу* басса хәмменин алдында келетуғын усының кайығы (К.Султанов).

ТАЯҰ II ф. Такау, жакынлатыу. Колындағы канжарды. алкымына *таяды* («Мәспатша»).

ТАЯҰ БОЙЫ ат. Узынлык өлшеминин бир түри. Бул өлшем тийкарынан *таяудың бойлауына* карай алынған. Сумлыгына *таяу бойламайды* (ҚДС).

ТАЯҰДАЙ кел. Таяу сыяклы, тәризли, янлы, таяуға усаған, мегзес.

ТАЯҰЛАҰ ф. Таяу менен жүриу, таяу басыу.

ТАЯҰЛАҰШЫ ат. Таяу менен жүриуши, таяу басыушы.

ТАЯҰШЫ I ат. Кеме, усы сыяклыларды таяу менен жүргизиуши, таяу басыушы.

ТАЯҰШЫ II ат. Такаушы, жакынлатыушы.

ТӘӘЖИП кел. Хайран калған, таңланған. Ала жипти кесип атлар сызык, Куры турған *тәәжиптен* не пайда (Омар).

ТӘӘНЕТ ат. Ғам, мун

ТӘӘТ к. Такат

ТӘБЕТ ат. Адамның аўкатланыуға болған кеўил-күйи.
◇ **Тәбети тартпау** — тамак ишиуге заўкы болмау. Сапырылған шубаттын ийиси анкыды: *Тәбетим тартпайды*, өзин иш, — деди Махамбет (Т.Әлимкулов).

ТӘББЕТ ат. ғән. с. Хәптүйектин бир сүресинин аты. *Тәббетте* табак, ижазала ылақ, куранда кой апарыуды кәйтерсен? — деди (Ә.Шамуратов).

ТӘБЕРИК к. теберик.

ТӘБИЗ ат. 1. Иштей, мейил. Бул аўқатты *тәбизим* тартпады. 2. Минез, кулк, тәбият. Әжинияздын усы *тәбизин* сездн де Таўмурат та өткен иске өкингендей иштен тынып, өзін бир беткей алды (К.Султанов). Мен саған... - деп аўызын жаскап, батына алмай турған Кәлменнің *тәбизине* түсинип, Әжинияз әкесинин: «Кийим ал» деп берген теңгесинен төрт тилланы санап берди (К.Султанов).

ТӘБИЙҒЫЙ к. тәбийий.

ТӘБИЙИЙ кел. 1. Хакыйкый, жасалмалы емес, занлы, нызамлы, тәбияттын өзінде бар. Хәрбир ағаштын өзине ылайық *тәбийий* көркі, мийринди кандыратуғын пайызы бар (А.Бекимбетов). 2. Таза, коспасыз. Райондағы «Жылтырбас», «Судочье», хәм «Рыбаче» *тәбийий* суў хәўизлери тураклы. ♦ *Тәпайдаланыў* ушын берилди (Интернет мағлыўматлары). ♦ *Тәбийий газ* — химиялык курамы менен физикалык қасийетлери жағынан хәр түрли болып, геологиялык хәм геохимиялык жағдайларда ушырасатуғын газлардың улыўма атамасы. Бундай кеўилсиз жағдайлардың көпшилиги көмир, *тәбийий газ* хәм баска да жаныўшы затлардың толық жанбаўы себебинен жүзеге келмекте (А.Сейтова).

ТӘБИП к.тәўип.

ТӘБИЯ кел. Жакын, тән, дәрек, кеўиллес. Журт аўылма-аўыл хәрким өзине *тәбия* адамлар ишин косысып отырды (С.Хожаниязов). Хәр бир аўылда бир дүркін болып өскен жигиттин де, кыздын да өзине *тәбия* тартып, баўыр басатуғын курдасы болады. (К.Султанов). ♦ *Өзине тәбия қатар* — курбылары менен келди (Т.Кайыпбергенов). *Ол бизге тәбия адам* — бизге жакын адам, бизге бейим, биз тәрептеги.

ТӘБИЯТ ат. 1. Дүньядағы барлық нәрселердин хәммеси. *Тәбиятты* бағындырып, Елди бәрхә абат қылдык (Т.Сейтжанов). Бундай келбетти *тәбият* берерин берсе де Әжимуратка сақал буйртпапты (К.Смамугов). Адамлардың жақсы нийетине *тәбият* та жәрдем еткиси келгендей, хаўрайы күннен-күнге жақсыланып баратыр (Т.Кайыпбергенов). Бизин машинадан түскимиз келмес, бул тилсиз *тәбият* бизге «үстинен күлдирип қоймаў ушын» және бир қорқынышлы кәраматларын таярлап турғандай еди (М.Нызанов). 2. Дөгеректеги таў, тоғай хәм басқалардың өсимлик байлығы. Қум, төбешик, қарағай, қайық, *Тәбияты* не деген көркем (И.Юсупов). 3. аўыс. Хәр бир заттын предметтин өзине тән

өзгешелиги, кәсіпйети. Ашык айтпакшыман: менін *тәбиятым* бундай өтирик өмирди пүткиллей кабыл ете алмайды (С.Дәниязов). **Тәбияты алмау** — жийиркениу, мейилсизлениу, иштейсизлениу. **Тәбияты жеңил** — ынжык, ерке. **Тәбиятты корғау** — адамзат жәмийети менен бүгинги хәм келешек әуладтын материаллык, мәдений хәм руухый мүтәжликлерин тәмийинлеу максетинде тәбият пенен онын байлыкларынан тийисли пайдаланыуға хәм корғауға арналған мәмлекетлик хәм жәмийетлик ис-илажлар системасы. **Тәбият ресурслары** — жәмәәттин материаллык хәм мәдений мүтәжлигин канаатландыруу ушын колланылатугын адамзатты коршаған орталыктын ен әхмийетли ресурслары. Экологиялык кадағалау коршаған орталыкты корғау хәм *тәбийий ресурслардан* акылға уғрас пайдаланыу саласындағы нызамшылык талапларынын бузылыуынын алдын алыу, оны аныклау хәм оған шек койыуға, тәбиятты корғау жумысы нәтийжелилигин асырыуға каратылған мәмлекетлик хәм жәмийетлик илажлардын системасы болып табылады (Экология).

ТӘБИЯТТАНЫУ ат. Тәбият, жаратылыс тууралы түсиник. **ТӘБИЯТТАНЫУШЫ** ат. Тәбият, жаратылыс кубылысларын изертлеуши.

ТӘБЛЕ ат. Атлар туратуғын жай, аткора. *Тәбледе* бедеу көринсе, Ердин үйи деседи (кк.х.н.). Мажнүн деген тулпарды, сатып алып *тәблесине* байлады («Мәспатша»).

ТӘГӘРӘН р. Азмаз, сәл ғана. Тәгәран кыймылдайын десе (ҚДС).

ТӘҒБИР ат. Түс жорыу.

ТӘҒДИР ат. 1. дин. с. Жазмыш, талай, ығбал, буйрык. *Тәғдирге* бенденин барма шарасы, Бердак шайыр өгги деди дүньядан (Өгеш). Мени де *тәғдир* шамалы ертерек ушырып, усы жакларға әкелип таслады. Бул *тәғдир* дегенин сондай катал екен, аткан кесегин излемейди де! (М.Нызанов). 2. Өмир, турмыс, келешекте көретуғын күн. Хәзир дүнья дауылда, Толкынға түскен кемедей, Кемеге минген жаны бар, *Тәғдири* бар емеспе (И.Юсупов). Хәр кимнин *тәғдири* хәр түрли (М.Нызанов). **Тәғдир етиу** — а) өлиу, казаланыу. б) буйырыу, несийип етиу. Сизлерди айттырған бизин ағамыз, *Тәғдир етсе* сени бизлер аламыз («Алпамыс»). **Тәғдирге тән бериу** — разы болыу, көниу, шыдау.

ТӘҒДИРЛЕС кел. Тәғдири бир, тәғдири сәйкес, уксас. Өмирбай менен араз болсам да, онын менен өзимди бир

тағдирлес сезер едим (Т.Қайыпбергенов). Торанғыллары жана коныс басқанлар менен *тағдирлес* сыяклы (Т.Қайыпбергенов).

ТӘҒРИП к. тәрийип етиү. Хәрким *тағрип* етер, арзыұлы ярын (Әжіннияз).

ТӘҒЗИМ к. Тәжим.

ТӘДБИР ат. Мәлим максетте шөлкемлестиріушілік пенен әмелге асырылатуғын жумыслар. *Тәдбирде* Өзбекстан мусылманлары баскармасынын кәнигеси Хомидов Мухаммадаюб бийылғы танлаудын әхмийети хәм өткеріу тәртиплери хәм төреші ағзалары менен жыйналғанларды таныстырды (Интернет мағлыұматлары).

ТӘЖЖАЛ ат. 1. дин. с. Мусылман мифологиясында акыр заман болғанда шығатуғын қыялый түсиникти билдиретуғын маклук, айдарха. Бул нағыз ахырдың нышаны – *тәжжсал* (И.Юсупов). 2. аұыс. дин. с. Зулым, залым. Ханлар халық ушын шыққан *тәжжсал* болды ғой (М.Дәрибаев). 3. аұыс. дин. с. Апат, қырғын. Хорезмнің елине, шетинен *тәжжсал* дарыған («Қырк қыз»). Күн көрмеген қызлары. Дарыдыма *тәжжсалдан* деп, Терезеден карады («Мәспатша»).

ТӘЖЖАЛДАЙ кел. Тәжжалға усаған, тәжжал сыяклы, янлы, тәризли.

ТӘЖЖАЛЛЫҚ ат. Залымлық, мийримензлік, каталлық.

ТӘЖЖИП к. тәәжжип.

ТӘЖИК ат. Тәжикстан Республикасынын тийкарғы халкын кураушы халықтың аты. *Тәжик* халқы. *Тәжик* миллети.

ТӘЖИКШЕ р. 1. Тәжик миллетине, тили, әдебияты хәм мәдениятына тийисли. *Тәжикше* косык. 2. *Тәжик* тили. *Тәжикшени* үйрениу. *Тәжикше* сөйлесиу.

ТӘЖИМ ат. Иззет, хүрмет. Сизге *тәжим*, әзиз устазлар (Интернет мағлыұматлары).

ТӘЖИМ ЕТИУ ф. Иззет пенен бас ийиу, хүрмет етиу, сәлем бериу. Енди хызметинде мудам турыуға, Мен *тәжим етемен*, халкым алдында (И.Юсупов). Нуржамал кол қаусырып, молла төрге шығып отырғанша тик аякка минип, *тәжим етип* турды (К.Султанов). Маман бий еплеп тикейип, отырғанларға кайта-кайта ийилип *тәжим етти* (Т.Қайыпбергенов). – Хау, кайнаға! – деп ийилип *тәжим етип*, сәлемге қолын созды (М.Нызанов). **ТӘЖИРИЙБЕ** ат. Белгили бир исти мудамы ислеу, машкы өтиу нәтийжесинде пайда болған жумыс усылы. Дунья жарыспак қыйкыуды, Билим көнилге тоқыуды. *Тәжирийбе* де

бир оқыўды, Алға өрлеп асып турар (С.Мәжитов). Көп миллеттин балаларын бир коскан, Устанын бул исн уллы *тәжирийбе* (А.Дабылов). Мен Оксананы тексеріўши емес, *тәжирийбе* өткеріўге келгенин айтайын деп турдым да, бунын ушын бәрибир екенин ойладым да, еситпегенге алдым (М.Нызанов). Ол *тәжирийбе* топлаў жолында түрли мәмлекетлерди аралайды (М.Нызанов). Жасы үлкенлердин *тәжирийбесине* әмел кылып, хәр мукамнан тымсал келтирип көрдим (М.Нызанов).

ТӘЖИРИЙБЕЛИ кел. 1. Тәжирийбеси мол, өз исинин маманы болған адам. 2. Әмелиятта мол ислеп жүрген исин толық менгерип алған адам. Шамахмудов *тәжирийбели* өнерди, Таўып салып шеберлик хәм жигерди (А.Дабылов). 3. Әдетленген, көниккен. *Тәжирийбели* еки өмирдин дийканы, Елдин ғамын көп ойлаған ғаррысан (Т.Сейтжанов). Көз жетпес бийиклерди ансаған халықтың кыялын *тәжирийбели* Хийўа ханы уғып, салық жыйнаўға жиберген қырк нөкеринин бос кайтканына, жасаўылбасысының өлгенине гийне сакламапты (Т.Кайыпбергенов).

ТӘЖИРИЙБЕСИЗ кел. Тәжирийбеси жок, тәжирийбе алмаған. Олардын жайы тарлығын көрген мийзамкеш кемпир, алыстан ансап келген ана жана турмыс курған *тәжирийбесиз* кызы менен аўлағында сөйлесип, сырласып алсын деген ой менен: — Рахмет, шырағым. Той күни, әлбетте, бараман, — деп калды (Т.Кайыпбергенов).

ТӘЖИРИЙБЕХАНА ат. Тәжирийбе өткеретуғын орын жай. **ТӘЙ-ТӘЙ** т.с. Жас бала жүре баслаған ўақтында айтылатуғын сөз. *Тәй-тәй* басыў аяғын басып жүре баслаў. Баласының *тәй-тәй* басыўы үй ишиндегилерди куўандырды (Халық аўызеки).

ТӘЙЙЕ ат. Асықтың турыўы, оның тегис жағынын жокарыға карап турған жағлайы. Бул ойында «Пүк, шик, *тәййе*, алшы» деген сөзлер ислетиледи. Бул сөзлер асықты үлегенде онын қай халда турғанына байланысly болады (Интернет мағлыўматлары).

ТӘЙТИК кел. Қайкы, тәйтенки. Узын сары киси *тәйтик* сөзлер сөйлеп кирди (М.Әуезов).

ТӘКАББИЛ кел. Уқсас, сәйкес, мегзес. Ләә, илахаиллалахуу... - деп кәлийма кайтарып, ешеги атка *тәкаббил*, сәллесин динкейтип ораған, жасына карағанда

куўнак сын-сымбатлы, семизшик, бетинин кызылы эле басылмаған мәпиллик ғарры жасаўраған көзлерин ак орамал менен сыпырып, Маман бийге жакынлады (Т.Кайыпбергенов).

ТӘКАББИР кел. Менмен, өр көкирек. Жазы-кысы жалғыз турып, ол *тәкаббир* болып өскен (И.Юсупов). Әзиз бийлер, «ойланып карасак косыўыспыз, бирак *тәкаббир* елмиз (Т.Кайыпбергенов).

ТӘКАББИРЛЕНИЎ ф. Менменсиниў, өрлик етиў.

ТӘКАББИРЛИК ат. Менменлик, көкиреклик, өрлик. Жеңгейде азмаз *тәкаббирлик* бар (Т.Кайыпбергенов). Жасаўылдың бул *тәкаббирлигин* биреўлер жаманлықка жорыса, екіншин биреўлер, «дасмалшыға сол керек» деп орынсыз жорғалай берген бийди жазғырды. Еки жасаўылды үйден шығыўдан *тәкаббирлик* минези услady (К.Султанов).

ТӘКЕ: Тәке етиў ф. Сыйыныў, арка сүйеў. Тәке етип ялбармышам кудаға (Әжинияз).

ТӘКИБАЙ ат. Балалар ойынында утылғаннын басынан кол менен нуқып алынатуғын ойын шәрти. Ким бурын тапса менен *тәкибай* алады (Т.Кайыпбергенов).

ТӘКИРАР ат. Кайталама, ежелеме. Молла болса *тәкирар*, Дийкан болса сүдигар (кк.х.н.). Сабағымды *тәкирар* етейин деп тахтайыма карамай оқып көрсем, «Джим менен хә» ден баска хәрип есима түспеди (Ә.Шамуратов). — Кәне, сарай? Көринбейди-ғо!-деп ол *тәкирар-тәкирар* сарай берер еди. (М.Нызанов).

ТӘКИРАРЛАНЫЎ тәкирарлаў фейилинин өзлик дәрежеси. Сол күни Маман бийдин пәрманы екінши рет *тәкирарланды* (Т.Кайыпбергенов).

ТӘКИРАРЛАТТЫРЫЎ тәкирарлаў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТӘКИРАРЛАТЫЎ тәкирарлаў фейилинин өзгелик дәрежеси. Жандос байдын бир әдети — есигине келген жетимге, дийўанаға шаппаттай нан бергизсе, бул кимнин наны, кайсы руўдың наны соны *тәкирарлатып* пәтия еткизер еди (Т.Кайыпбергенов).

ТӘКИРАРЛАЎ ф. 1. Кайталап екінши рет ислеў. 2. Кай-талаў, ежелеў. Жумагүлдин нелерди *тәкирарлап* отырғанына түсинбей, ара-тура молла бир карайды (Т.Кайыпбергенов). Бул сөзлерди *тәкирарлаў* менен ойыма баска бир нәрселерди салды (Ж.Аймурзаев). Шайыктын ислегенин Маман бий де, Полат

жасауыл да *тәкирарлады* (Т.Кайыпбергенев). Түс ўақтында ғарры және бағанағы гәпти *тәкирарланты* (М.Нызанов).

ТӘКИРЛЕНИЎ тәкирлеў фейилинин өзлик дәрсесин.

ТӘКИРЛЕЎ ф. Биреўге анаў-мынаў сөз айтыў, хәкиренлеў, гүдиреклеў.

ТӘКИР: тәкир-түкир етиў ф. 1. Такылдайтуғын нәрселерден избе-из шығатуғын даўыслар. 2. Биреўдин екинши биреўге орынсыз сөйлеўи.

ТӘЛЕЙ ат. Талай, тәғдир, жазмыш.

ТӘЛИЙМАТ ат. 1. Илим, айрыкша турмыс, жәмийет хәм баска да белгили илим тараўы бойынша теориялык нызамлардың жыйнағы. 2. Оқыў, үйрениў. 3. сөйл. т. Бағдар, жол-жоба, көрсетпе.

ТӘЛИМ ат. 1. Илим-техника ямаса кәсип-өнер тараўлары бойынша билиўи зәрүрли болған мағлыўмат хәм көнлигиўлер жыйынтығы, билим. 2. Тәлим-тәрбия. 3. Тәлиймат, теория. 4. сөйл. т. Көрсетпе, жол-жоба, бағдар. ◇ **Тәлим алыў** — билим алыў. **Тәлим бериў** — үйретиў, билим бериў.

ТӘЛИМЛИ кел. Жаксы тәрбияланған, әдепли, икрамлы, тәрбия көрген.

ТӘЛИМСИЗ кел. Әдепсиз, көргенсиз, икрамсыз, тәрбияланбаған. Өндириллик *тәлимсиз*, лабораториялык жумысларсыз кайсы бир оқыўшы өз кәсибинин маманы болып шығар екен (К.Алламбергенев)

ТӘЛИМСИМЕЎ ф. Танланбаў, керилмеў, созылмаў, назланбаў. *Тәлимсимей* келип мына отаўға, Уўқаласын әбден аяқ-қолымды («Қырк қыз»).

ТӘЛИМСИЎ ф. Әлле кандай болыў, керилиў, созылыў, назланыў. Ийман исле шоклықта, *тәлимсиген* молланын сәллеси қалар боклықта (ққ.х.н.).

ТӘЛИМ-ТӘРБИЯ ат. Тәлим хәм тәрбияға байланыслы жумыслар, педагогика. *Тәлим-тәрбия* системасында айрыкша өрнек көрсеткен карақалпақстанлы бир топар пидайылар Президент пәрманы тийкарында сыйлықланды (Интернет мағлыўматлары)

ТӘЛТИЙИЎ қ. шәлтийиў.

ТӘЛТИК қ. шәлтик.

ТӘМБИ ат. 1. Есикти ашылмастай етип иштен бекитетуғын ағаш, тиреўиш. 2. Дәкки, жаза ◇ **Тәмбисин бериў** — жазалаў, айыплаў. Бул гәплер Бийбисараға жакпаса да, апамнын оған

бийтаныс адамнын алдында сыр бермеўи ушын сыпайылап айткан тәселлеси хәм *тәмбиси* еди (М.Нызанов).

ТӘМБИДЕЙ кел. Тәмби сыяклы, тәмби тәризли, тәмбиге усаған.

ТӘМБИЛЕНИҰ тәмбилеў фейилинин белгисиз дәрежеси.

ТӘМБИЛЕТТИРИҰ тәмбилеў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТӘМБИЛЕТИҰ тәмбилеў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТӘМБИЛЕҰ ф. Иштен басыў, ағаш тиреў.

ТӘМИЙЗ ат. Жаздын ен ыссы күни. Жаздын күни *тәмийзде* кус көтерип (Әжинияз).

ТӘМИЙИН: тәмийин етиў. ф. Үскенелеў, таярлаў. Оқыўшыларды оқыў кураллары менен *тәмийин* етиў. Машиналарды май менен *тәмийин* етиў.

ТӘМИЙИНЛЕНИҰ тәмийинлеў фейилинин белгисиз дәрежеси. Мен үш жылдан бери кекселиктин гәштин сүрип атырғанымды, көшмиз абаданласып атырғанын, ул-қызларым жумыс пенен *тәмийинленгенин*, шаңарағымыз бенен оғада татыў жасайтуғынымызды аўыз толтырып айттым (М.Нызанов).

ТӘМИЙИНЛЕСИҰ тәмийинлеў фейилинин шериклик дәрежеси.

ТӘМИЙИНЛЕТТИРИҰ тәмийинлеў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТӘМИЙИНЛЕТИҰ тәмийинлеў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТӘМИЙИНЛЕҰ ф. Керек жаракты жеткерип берйў, таярлаў. Ишки туризмди жедел раўажландырыўды *тәмийинлеў* илажлары ҳаккында Өзбекстан Республикасы Президентинин пәрманы шықты (Интернет мағлыўматлары).

ТӘМИЙИНЛЕҰШИ ат. Керек жаракты жеткерип берйўши, таярлаўшы. Жакында 750 адамды жумыс пенен *тәмийинлеўши* тоқымашылык фабрикасы иске түседи (Интернет мағлыўматлары).

ТӘН I ат. Адамнын тула бойы, денеси. Кудайға шүкир, *тәни-жаным саў*, — деди ол «динкем бар» дегендей, лаўысына күш берип (М.Нызанов). **Тәни тозыў** — картайыў. Жасы улғаяды, *тәни тозады*, солай ма? (М.Нызанов).

ТӘН II кел. Ылайык, ынғайлы, қолайлы, меншикли, тийисли. Нәрестеге *тән* кус уйқы хәмме балаларға да бир екен (М.Нызанов). **Тән алыў** — макуллаў, мойынлаў. Жаксы

билемиз, сырт ел мәмлекетлик жокары оқыу орнын питкерип алған диплом менен елимизде жұмыс ислеу ушын онын *тән* алыныуына ерисиу керек (Интернет мағлыұматлары). **Тән алмау** – мойынламау, мақулламау, менсинбеу. **Тән беріу** – мойынлау, қайыл қалыу, исениу. Оксананын тәғдирге *тән бере* баслағанын усыннан сездим (М.Нызанов).

ТӘНА: Тәна қылыу ф. Гәп-сөз етиу, кемшилигин айтыу.

ТӘНЕ АТ. Өкпе, гийне.

ТӘНЕПИС ат. Дем алыс, аралықтағы кишкене үзилс. Балалар диктантты шаққан жазып болғаны ушын *тәнепистен* еки-үш минут бурын шаўқымласпай шығып ойнауға руксат берди. Ертенине тап усындай *тәнепис* уактында устазы диктантларды онын алдына қойды (М.Нызанов).

ТӘНДАР кел. Қуұатлы, куұнақ. Тәндар ғарры.

ТӘНДАРЛАНЫУ ф. Қуұатланыу, куұнакланыу.

ТӘНДАРЛАУ кел. Қуұатлылау, куұнактылау.

ТӘНДАРЛЫҚ ат. Қуұатлылық, куұнактылық.

ТӘНХА к. с. 1. Тек ғана. *Тәнха* жалғыз Жаратқанға сыйынып (Интернет мағлыұматлары). 2. Хеш кимнің қатнасыуысыз, жәрдемисиз. 3. Хеш кимсиз, жалғыз өзи қалған. Жекке басы *тәнха* өзи, Бир кудаға сыйынып, Қалмақларға тийеди («Қоблан»). 4. Тени, тайы жок.

ТӘНХАЛЫҚ кел. Жалғызлық жағдайы, жалғызлықтағы жағдай. *Тәнхалық* журтына жарасар олар, Ұатаным, Анам, Жерим, *тәнха* Қуяшым! (Ш.Елмуратов).

ТӘҢИР ат. дин. с. Қудай, Алла. Шөмиштин аласы, *Тәңирдин* бәлеси. Қумырсканың да тасының батпан екени «*тәңирге*» аян. Тамыр берген түйеден, Тәңир берген токлы артық (кк.х.н.). ◇ **Тәңирдин зарын етиу** – жалбарынуу, жалынуу. «Өмирди кәстерлен» деп, бәри бирден зинхарлап, *тәңирдин көп зарын* қылар (И.Юсупов). **Тәңир жарылқасын** – берекет тап, рахмет. Харман, жигитлер! *Тәңир жарылқасын*, табанларыңыз тийген кумлық тениздин алпыс бес кулашлық ен шуқыр жері (Интернет мағлыұматлары). **Жер тәңириси** – улыұма жер жәхәннин ийеси. **Көк тәңириси** – әлемди жаратыушы. **Шөл тәңириси** – шөл жаратыушысы. *Шөл тәңирисиниң* асқан арыу қызы бар.

ТӘҢКИЙИУ ф. Арқайын, уұайымсыз жатыу.

ТӘП: тәп бериу ф. Бирден умтылу. *Тәп* бергенде тай озар, Жууыра келе ат озар (кк.х.н.).

ТӘПСИ ат. Тәсир, жуғыс. Ешектин қасына атты байласан, ешектин *тәпси* урады (кк.х.н.).

ТӘПСИР ат. гөн. с. Аныклама, түсіндірме, түсінник. ◇ **Ку-ранның тәпсирі** — қуанның түсиниги, аныklamасы.

ТӘПСИРШИ ат. Динний ұғымларға түсінник бериуші. *Тәпсирши*, диншил, суўпынын китабын да оқыдым (Ш.Кудайбердиев).

ТӘП-ТӘҰИР кел. Жап-жаксы, әжептәуір. Онын кымсына усынған дәптерин алып косыкларын оқып көрсем гей биреулері *тәп-тәуір* екен (С.Муканов).

ТӘРБИЯ ат. Адамнын жәмийетлик турмыс қәлиплес-тиретуғын, үйрететуғын минез-кулкы менен үрдиси. Усы *тәрбияны* көргеннен кейин өзим де таза жүриуге тырыстым (М.Нызанов). ◇ **Тәрбиясында болыу** — биреудің тәрбиясын көриу. **Тәрбия көрген** — әдепли, ийбелі. **Тәрбия көрмеген** — әдепсиз, кәснийетсиз, жаман. **Тәрбия ошағы** — тәлим-тәрбия көрсететуғын орын. Буннан баска да илаж дауамында жасларға шанарак бул үлкен *тәрбия ошағы* екенлиги, шанарак курыудын жууапкершилиги хаккында да түсиник берип өтилди (Интернет мағлыұматы). **Тәрбия сабағы** — мектеплерде оқыушыларға өтилетуғын сабак. Оған хәр жактан тымсаллап, керек болса ата-ананың хұрмети хаккында рәўиятлар айтып берип *тәрбия сабағын* өтесен (М.Нызанов).

ТӘРБИЯЛАНЫУ тәрбиялау феиилинин белгисиз дәрежеси. Майыплығы болған балаларды өзинин карамағына алған шанаракларға олардын *тәрбияланыу* дәуирин мийнет стажына косып есаплау тәртиби енгизиледи (Интернет мағлыұматлары).

ТӘРБИЯЛАСЫУ тәрбиялау феиилинин өзгелик дәрежеси.

ТӘРБИЯЛАТТЫРЫУ тәрбиялау феиилинин өзгелик дәрежеси.

ТӘРБИЯЛАТЫУ тәрбиялау феиилинин өзгелик дәрежеси.

ТӘРБИЯЛАУ ф. 1. Тәлим-тәрбия, өнер-билим бериу, өсириу, саклау, үйретиу, кәмалға келтириу. Кулласы, сол күни кайтаман дегенше «балларды дурыс *тәрбияламаған*, картайғанша жанның рәхәтин билмейтуғын, жансебил» мен болдым (М.Нызанов). Оқыушыларды заманагөй билим хәм тәжирийбе, миллий хәм улыұмаинсанийлык кәдириятлар тийкарында *тәрбиялау* процесинде мектеп, мәхәлле хәм шанарактың бирге ислесиуин беккемлеу зәрүр (Интернет мағлыұматлары). 2. Терек, мийуе, дийканшылык сыякдыларға карау, өсириу, кәмалға келтириу.

ТӘРБИЯЛАНЫҰШЫ ат. Биреудин тәрбиясын көрген, тәрбияланған адам. Бакша *тәрбияланыушылары* арасында да Республикалық жеңил атлетика бойынша жарыстарды жокары орынларды ийелегенлер көп болды (Интернет мағлыұматлары).

ТӘРБИЯЛАҰШЫ ат. 1. Белгили бағытта өнер-билим, төлим-тәрбия берип асыраушы, өсириуши, саклаушы, үйретиуши, көмалға келтириуши адам. Жасларды хадаллыкка, кенпейилликке, жаксылыкка, мийнет сүйиушиликке, билимли болыуға, кишипейилликке, сыйласыкты болыуға *тәрбиялаушы* усындай шығармаларды үзликсиз төлим системасында үйрениу мәмлекетимизде мәнауияттын рауажланыуында үлкен үлес косады деп ойлаймыз («Қаракалпак әдебияты» г.). 2. Тәрбия берип караушы, өсириуши, күтиуши. Алдында отырған мына адам оған жана өмирдин бағманы сыякты болып сезилди, өзи бир бағка кирип, бул отағасы сол бағдын *тәрбиялаушысы* сыпатында сезилип тур (Ө.Айжанов).

ТӘРБИЯЛЫ кел. Тәрбиясы бар, тәрбия етилген, жаксы тәрбияланған. *Тәрбиялы* екени билинип тур сәлеминен, Көргенлер ашық болып косық тамар көлеминен (Ереке Бескалалы). Халкымызда биреудин баласы жаксы, үлгили азамат болса: – «Онын әкеси ямаса атасы жаксы киси еди, *тәрбиялы* жерден шыккан ғой», – деп жаксы сөзлер айтып, алғыслайтуғыны сонлыктан (Ш.Алламуратова).

ТӘРБИЯСЫЗ кел. Тәрбиясы болмаған, тәрбия етилмеген, тәрбиялаусыз. Демек, ажырасқан шанарак көбейген сайын, ата-анасынын тәрбиясын алмай, көше урысы, жынаятшылардын тәрбиясын көрип өскен, *тәрбиясыз* балалар саны артыуы анык (Интернет мағлыұматлары).

ТӘРБИЯСЫЗЛЫҚ ат. Тәрбия көрмегенлик, әдепсизлик. «Ойына не келсе соны айтыу – *тәрбиясызлықтың* бир түри», демеп пе еди Райхан (З.Шашкин).

ТӘРБИЯШЫ ат. Балалар бакшасында, оқыу орынларында жасларға тәрбия бериуши, караушы. Кеште бакшадан алыуға барсам, *тәрбияшы* кыз, «аға, баланызды ертен кардиологқа апарын, туума парогы бар екен» деп докторлардын берген қағазын колыма услатты (М.Нызанов).

ТӘРЕЗИ I ат. 1. Бир нәрсениң салмағын аныклайтуғын өлшеуши әсбап, курал. Халык табысы *тәрезини* бассын деп, Ұатан байып, ел абаданлассын деп (И.Юсупов). Хаял

ериншеклик пенен орнынан туруп, еки каўынды *тәрезиге* тартты (М.Нызанов). 2. Өлшем, көрсеткиш. Жасасын адам өлшейтуғын Халықтың кабак *тәрезиси* (И.Юсупов). Уллы Өзбекстан қырманларында, Абырай өлшейтуғын *тәрезимбисең?* (И.Юсупов). **◇ Тәрезиге салыу** – ойлап көрiу, сынау, салыстырыу. Оларға деген қатнасымды *тәрезиге салдым* (Интернет мағлыұматлары). **Тәрезиси басым** – абырайлы, мәртебели. Әдилликтiң *тәрезиси басым ба?* (Интернет мағлыұматлары).

ТӘРЕЗИ II ат. Тек қыстың күни ғана таңға жақын тууатуғын жұлдыз, Орнон. Үркер барып *Тәрезиге* таялар. Хызметкерлер хан қасынан жай алар («Алпамыс»). Кел, бир сөйлесейiк рәхәтке батып, Үркер *тәрезиге* таялғанынша (И.Юсупов).

ТӘРЕЗИМАН ат. Тәрези менен затларды өлшейтуғын, тәрези өлшеушi, тәрези тартыушы. *Тәрезибан* тамаша халық, Ишинен бәрiн билiп қояр (И.Юсупов).

ТӘРЕЗИХАНА ат. Тәрезилер туратуғын орын, жай.

ТӘРЕЗИШИ к. тәрезиман. Өмир, зор *тәрезиши*, не нәрсеге ылайық болсаң, соны бередi... Тек арман-берман өткенде *тәрезиши* келiншек пенен ғана хәзиллеседi (Ш.Айтматов).

ТӘРЕЛКЕ к. тарелка.

ТӘРЕП ат. 1. Бир жак, бет, бағыт, бағдар. Ийт алжасып қай *тәрепке* жүрерiн билмей турды (Т.Қайыпбергенов). Не екен десек, еле ол *тәреплерде* кийiм дегеннiң не екенiн билмейтуғын жабайы адамлар бар екен (М.Нызанов). 2. Бир капитал, бир жак. Гүлсәнем менен Айсәнем каналдың он *тәрепiне* қарай серпилдi (Ж.Аймуразев). «Он *тәрептен* жығылған екен-ау» деп қойды ишлерiнен (М.Нызанов). 3. Адамлар топары, бөлiмi. Абылла *тәрепi* басым бола бердi (Ә.Шамуратов). 4. Адамлардың минезi, қулқы. Қай *тәрепте* бий ағаның мийзамы, Сыбырлап Қошқардың сарысын көрiп (Әжинияз). 5. Жән-жак, тумлы-тус. Төрт *тәрепке* қарады, Бедеўдiн жалын тарады («Мәспатша»). Төртеуi *тәрепi* айланып қарады (Ж.Аймурзаев). **◇ Тәрепiн алыу** – қорғау, болысыу, қоллап-қууатлау. Адамларда аңсатлық *тәрепiн алыу* хакқында сөз барғанда: «Суу болмаса, таяммум», делинген екен, ендi бул исти қыла беремиз», деп әдетке айланып қалған (Шайх Мухаммад Садык).

ТӘРЕПГӨЙ к. тәреппаз.

ТӘРЕПДАР ат. 1. Бир нәрсени, тәрепти қоллап-қууатлаушы, жаклаушы. Шамурат та тез көшиўдiң *тәрепдары* болды

(К.Досанов). Бунын мәниси: келин-күйеўдин (жас шанаракта) келиспеўшилиқ шығып калса, мурындық ата-ене олардын биреўине *тәрелдар* болып калмаўы керек (Ш.Алламуратова). 2. Бир хәрекетти қоллаўшы. Өзбекстан Республикасы Президентлигине партия электораты, *тәрелдар* хәм белсендилер тәрелинен усыныс етилген Максуда Ворисова партиянын қурылтайында көрип шығыў ушын талабан сыпатында көрсетилди (Г.Бобаева). 3. Белгили бир көзқарас, идея тәлийматты жақлаўшы, қорғаўшы, мақуллаўшы. Бул жерде ойлаў искерлиги ең аллы менен хәр бир мотивке «қарсы» яки «*тәрелдар*» екенлигин додалап, тийкарлаўдан ибарат болады (Интернет мағлыўматлары).

ТӘРЕПЛЕС ат. 1. Бир жағынын тәрелин алыўшы, тәрелдар. 2. к. тәрелдар.

ТӘРЕПЛИ кел. Тәрели болған. Шар түйме — төрт *тәрели* көринистеги көкирек безений буйымы есапланып, ири сердолик қаслар хәм майда перуза таслар менен безеледи (Интернет мағлыўматлары).

ТӘРЕППАЗ кел. Бирин-бири қуўатлаўшы, өзине тән топар, дүзиўши.

ТӘРЕППАЗЛЫҚ ат. Өзине тән топар дүзиўшилиқ. Болды *тәрелпазлық*, бос турыўшылық, Қайбир жерде өсти даў, урыўшылық (К.Ирманов).

ТӘРЕПСИЗ кел. 1. Тәрели жок, тәрели болмаған. Мын үлпеттен бир дос якшы *тәрелсиз*, Тәрийиплейсиз дийкан менен шопанды (Рүстем Мусырман). 2. Қуўатланбаған, қолланбаған.

ТӘРЕПШИ к. тәрелпаз.

ТӘРЖИМА ат. Бир тилден екіншисине аўдарыў. Пүткил мусылман әлеминин атынан сөйлеп, жөн алды қарабарак даўрық салғанша, автор өзи жақсы таныс болған түркмен тилиндеги шығармаларды, ең алды менен өзи қарақалпақ тилине *тәржима* қылған Мақтымқулы дәретпелерин еле де көбирек, теренирек үйрениўин усыныс еткен болар едик (А.Альниязов). Султан Хусайн заманында бул қитап парсы тилине *тәржима* қылынды (КДС).

ТӘРИЗДЕ р. Түрде, формада, түсте. Бүгинге шекем пахта таярлаў жұмыслары усы *тәризде* қызғын жүргизилди (К.Ирманов).

ТӘРИЗЛИ кел. Сыяқлы, ұқсас, мегзес. Менин де туўлаған жүрегим тақат таўып тынышланған *тәризли* (К.Смамутов).

Кейин ала, ишине хеш нәрсе салмайтуғын пирожнигиниз бар
гой, ромба *тәризли*, майға пискен (бауырсақты айтып атыр)
соны катты жегім келип жүр (М.Нызанов).

ТӘРИЙИП ат. Данк, атак, хабар. *Тәрийипиңди* сорап өткен
кеткеннен, Сени бир көриўди әрман еткенмен (И.Юсупов).
Ала қус *тәрийипи* журтка жайылды, Сонындай зәбердес бизин
ала қус (Әжинияз). ◇ **Тәрийип етиў** – а) хабарлаў, хабар етиў.
б) сүүретлеў, сыпатлаў. Сол маманы сенлерге *тәрийип етемен*
(«Алпамыс»). Сенин шадлы заманыңды, Тынбай *тәрийип етиў*
ушын, Шайырының қосығында, Жүреғи де шын арналған
(И.Юсупов).

ТӘРИЙИПЛЕМЕ ат. Баянлама, сүүретлеме, сыпатлама,
минезлеме. Бул тараўда исленген жұмысларға қысқаша
тәрийиплеме беріў талап етіледі (Е.Бердимұратов).

ТӘРИЙИПЛЕНИЎ *тәрийиплеў* феһилниннн өзлик
дәрежеси.

ТӘРИЙИПЛЕСИЎ *тәрийиплеў* феһилниннн шериклик
дәрежеси.

ТӘРИЙИПЛЕТИЎ *тәрийиплеў* феһилниннн өзгелік
дәрежеси.

ТӘРИЙИПЛЕЎ ф. Сүүретлеў, баянлаў, сыпатлаў, минезлеме
беріў. *Тәрийиплесем* бир гөззалды, Сулыўлығы асып түскен
(Ә.Шамұратов). Ел қутылып қылыш пенен қамшыдан, Соны
көрип *тәрийиплеген* жыршыман (Т.Жумамұратов).

ТӘРИЙИПЛЕЎШИ ат. Баянлаўшы, сүүретлеўши,
сыпатлаўшы, минезлеме беріўши. Дүнья еллеріндегі орны,
абырайы, гөззаллығын *тәрийиплеўши* миллий тилимиз
хакқында кең түрде түсниклер берилди (Интернет
мағлыұматлары). Солай етип, соқлығысыўды *тәрийиплеўши*
барлық шамалар анықланды (Б.Абдиқамалов).

ТӘРИП ат. Топты қакканнан кейин айланып қайтыў ушын
белгиленген орын.

ТӘРК: *тәрк етиў* ф. 1. Бас тартыў, қашыў. Ал десе хош
болар кеўили молланың, Бер десе *тәрк* етер хәмрин Алланың
(Қ.Султанов). 2. Безиў, таслаў, жоқ етиў. Көше өлген
адамларын, *Тәрк* етип қолда не барын, Хәр қимлерге айтып
зарын, Қапа болып турған екен («Бердақ»).

ТӘРНЕК ат. Қаўын топарына киретуғын палыз дақылы.
Көше ғана дәслепки *тәрнекти* жеп көрип едик (Қ.Досанов).

ТӘРНЕКТЕЙ кел. Тәрнекке *усаған*, тәрнекке мегзес, тәрнек
сыяқлы, тәрнек *тәризли*, тәрнек яңлы.

ТӘРТИП ат. Белгили бир жәмийет пенен шөлкем ағзаларына белгиленген режим, қағыйда. Ескертилген *тәртип* бойынша жөтелместен, пышык жүрис пенен тоғызыншы кабатка шықтык. Тексеріуши оқыұшыларды *тәртипке* шақырғандай, ручкасы менен столды тыкылдатты (М. Нызанов). ◇ **Темир тәртип** — катты, катан. Зәлели жоқ. армиянын аты армия! *Темир тәртип* (М. Нызанов). **Жабайы тәртип** — жөнсіз, өрески, ерси, турпайы, жат. **Күн тәртиби** — жыйналыста каралатуғын, талкыланатуғын мәселе. Жыйналыстың *күн тәртибине* әхмийетли мәселелер койылды. **Тәртип бериу** — бир нәрсени ислеуҗе буйрык бериу. **Тәртип бузыу** — белгили кәлиптеги режени сакламау. **Тәртипке келтириу** — жөнге түсириу, ретлеу. Сиз әуеле карамағыңыздағы адамларға ескертиниз, бүгин тийисли қағазларын ретлеп *тәртипке келтирип* койсын (Н. Фабуллин). **Тәртипке салыу** — жөнге келтириу, ретлеу. ...Мисли оған бизин республика турмысын ийнесинен сабағына дейин изертлеу тапсырылған да, ал ол болса усы мысалда пүткил дүньяны *тәртипке салыу* ушын бел байлаған иләхий периштеге усар еди (М. Нызанов). **Тәртипке түсиу** — жөнге түсиу. Жөни келсе ол да *тәртипке түсер* еди (Ж. Молдағалиев). **Тәртипке шақырыу** — тәртипли болыу кереклигин ескертиу, айтыу. Мәжилис баслығы Үрпек журттын дыбырлаған сөзин токтатып, *тәртипке шақырды* (Б. Майлин). **Тәртип орнатыу** — белгили бир режени, тәртипти кәлиплестириу, жөнге түсириу, ретке келтириу. Жана директор ай сайын мал есабын алып, кирис-шығысларын катты қадағалап отыратуғын *тәртип орнатты* (К. Серикбаев). **Тәртип саклау** — кәлиплескен тәртипти бузбау, әдеп саклау. Кәне *тәртип саклап*, тыныш туруп, гүрес кызығын көриниз (К. Салғарин).

ТӘРТИПЛИ кел. Тәртиби бар, әдепли, тәрбияланған. Камбар мектепке кейин келсе де сабакты жаксы окыйды, *тәртипли* бала (С. Шаймерденов).

ТӘРТИПСИЗ кел. 1. Қалай болса солай, жөнге келмеген, ретсиз. Бир нешшениз гедейликтен кырылдың, Бирликсиз, *тәртипсиз* надан колдаулы (Өтеш). Приём басындағы үшеуи де ғайыптан келген бул «балыкшынын» *тәртипсиз* өскен сакал-муртына, жүдеген келбетине, алба-далба кийим-кеншеклерине түксирейип карап турды да, ғарры киси зәмбердин екінши капталын көтерди (К. Султанов). 2. аұыс. Уятсыз, әдепсиз,

арсыз. Быйылғы келген балалардын ишинде кандай *тәртипсизлери* болды? (Т.Кайыпбергенов).

ТӘРТИПСИЗЛЕҮ кел. Әдепсизлеу, уятсызлау, арсызлау. Конвертти асығыс, *тәртипсизлеу* жыртып, хат сөзин сол тик турған кәлпінде оқыды (Ж.Жумаханов).

ТӘРТИПСИЗЛИК ат. Әдепсизлик, уятсызлык, арсызлык, бийбастаклык. Тыныш тур, Жийемурат, биреу сөз айтып турғанда *тәртипсизлик* етпе (А.Бекимбетов). Молла оған карап жекиринип: ол кәлпен ғой, ол *тәртипсизлик* етпейди деди (Ө.Шамуратов).

ТӘСЕЛЛЕ ат. Жубатыу, тынышландыруу, кеуилин алыу. Сауыты жетпей дизесине, *Тәселле* берип өз-өзіне, Жолға түсти Мәспатша, Ярын ертип изине («Мәспатша»). Оны қасындағы ерип киятырған адамлар *тәселле* берип тоқтатты (Қ.Ирманов). Менин бир таңланғаным, олардын изінде Оксана хәм бағана оны күтип алған келіншек те кемпирге *тәселле* берип, ерип келер еди (М.Нызанов).

ТӘСИЙИН: тәсийин қалыу. ф. Хайран болыу, таңланыу. Екеуинин гүресине *тәсийин* қалып турады («Мәспатша»). Бул артисттиң шеберлигине, ойынына *тәсийин* қалып тамашагөйлер оны қатты қол шаппатлаулар менен узатып салды (Ө.Хожаниязов).

ТӘСИЛ ат. 1. Белгіли бир исти ислеу, оны бәржай келтируу ушын қолланылатуғын усыл, әдис, хийле. Шеберлик қыл, шекпенине тийгизбе, Тийгизбестин *тәсили* бар, жөни бар (Қ.Ирманов). Урылар қашарға жер де қалмады. Сонша *тәсил* ойласа да болмады (Ж.Аймурзаев). Костянын *тәсили* де жақсы нәтийже берген қусайды, қысым-қысым ақшаларды Женьға услатып, есесине хошамет еситетуғын болды (М.Нызанов). 2. аұыс. Қуұлык, шакқанлык. Абылқайыр ханнын *тәсили* жөнинде айтпай баратырсыз (Т.Кайыпбергенов).

ТӘСИЛЛИ кел. Хийлекер, усыллы, әдисли, мәккар, тәсилхор, тәсилпаз. Болды дейди *тәсилли*. Бир есаптан надан дейди (Т.Жумамуратов).

ТӘСИЛЛИЛИК к. тәсил.

ТӘСИЛПАЗ кел. Хийлекер, мәккар, қуу, шайтан, сум. Алды менен көшкен *тәсилпаз* байлар болса керек (Т.Кайыпбергенов). Өзлери шелли атлары *тәсилпаз* болыуы тийис екен, таярлықсыз ойынға араласып бир жигитинен айырылды (Т.Кайыпбергенов). «Алды менен көшкен *тәсилпаз* байлар болса керек» деп ойлады Аманлык (Т.Кайыпбергенов).

ТӘСИЛПАЗЛЫК ат. Хийлекерлик. мәккарлык. тәсилхорлык.

ТӘСИЛСИЗ кел. Тәсил ислемейтуғын, хийле кылмайтуғын.

ТӘСИЛХОР кел. Тәсил менен ис алып баратуғын. Балыктын гүмис калашы көриниүден карманшынын шәпиклиги де, шеберлиги де, *тәсилхорлығы* да керек (К.Султанов).

ТӘСИЛШИЛ к. тәсилпаз.

ТӘСИР ат. 1. Тәпси, тәпси тийиү, тәсирин тийгизиү. Апам өзине *тәсир* еткен жерлерин кайта-кайта оқыўға мәжбүр етеди (Ә.Шамуратов). Бул ўакта бийтап шаншыўдын *тәсири* менен бираз тынышланған еди (М.Нызанов). Он сегизге келдин хәзир, Сөзим етсин саған *тәсир* (К.Ирманов). 2. Сырткы дүнья көринислеринин, предметлердин яки сөзлердин адамлардын түсинигинде, руўхында калдырған изи. Бағларда сайрап турған бүлбиллердин сести жүрегинди куўанышлы *тәсирлер* менен тастырады (Ж.Аймурзаев). Биз таярлаған күтилмеген саўға кимге калай *тәсир* еткенин билмеймен, әйтеўир хаялдын алдында бойым карыс көтерилип калды. Мениң илимий мийнетимди оқыған адам, әлебий шығарма оқығандай *тәсир* алады (М.Нызанов).

ТӘСИРЛЕНДИРИҮ тәсирлениү фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТӘСИРЛЕНИҮ ф. Бир нәрседен, сөзден тәсир алыў, пикир алыў.

ТӘСИРЛИ кел. Тәсирин тийгизетуғын, тәсирли, маңызлы, унамлы. Апамнын сөзи бир мениң ушын емес, барлык тынлаўшылар ушын да күтә *тәсирли* болып тур (Ә.Шамуратов). Музыка, ойын-күлки, косык — булардын бәри шаршағанды естен шығаратуғын ен *тәсирли* искусство (А.Бекимбетов).

ТӘСИРСИЗ кел. Тәсири жоқ, тәсири тиймеген, тәсир етпеген.

ТӘСИРШЕҢ к. тәсирли.

ТӘСЛИМ: жан тәслим етиү ф. 1. Өлиү, каза табыү, дүньядан кайтыү. Жанын *тәслим* етеди. Жылап-жылап балалары, Басына белги салады (Жийен жыраў). Өз ана журтымда жан *тәслим* етиүге келдим (М.Нызанов). ◇ **Тәслим болыү** — бағыныү, бойсыныү берилиү. Солайынша бир неше тәғдирлерди курбан еткен даўасыз бир кеселлик кейнинде инсаниятқа *тәслим болар* еди (М.Нызанов). Өтемурат аға *тәслим болған* мәниде

күлімсіреп, төмен қарады (М.Нызанов). **Тәслим болмау** — бағындырыу, бағынбау, бойсынбау. **Тәслим етиу** — бағындырыу. Сасык мазардың тусында, Қалмақлар *тәслим етеди* («Ер Зиййар»). Көрген адамды *тәслим етти*, Бундай жигит болған емес (Бердак).

ТӘСПИ ат. гөн. с. дин. с. 1. Алланы көтермелеп, мақтап оған шүкірлік кылып айтылатуғын сөзлер, дуғалар. 2. Зикир хәм *тәспи* сөзлерін санап айтыу үшін, әдетте курма шаңғалағынан, рябина ағашынан исленген, отыз үш яки тоқсан тоғыз түйме дизілген хәм еки **басы бирге** байланған жип, дизбе, яғный диний адамлардың қолына услап санап отыратуғын катара жипке өткерілген моншақлар дизбегі. Намазды оқып болған соң, Қойнындағы *тәсписин*, Ол қолына алғанды («Қоблан»). Бир нәрселерди быдырлап-былдырлап оқыды да қолындағы *тәсписин* таслап жумған көзін ашпастан басын жокары көтеріп «Әумийин», — деди (Ә.Шамуратов). Ешнияз. ахунның *тәсписин* көрдім (Т.Қайыпбергенев). Қолларында таяк, билегінде *тәспи*, моншақлар (К.Султанов). **Тәспи тартыу** — Аллаға жалбарынып, тілек тілеу. **Әкеси** төмен қарап *тәспи тартып* еле табжылмай отыр екен (Ғ.Мустафин).

ТӘСПИДЕЙ кел. Тәспи сыяклы, тәспи тәрізлі, тәспи яңлы, тәспиге усаған.

ТӘТӘРРИК ат. Таярлық, хәзирлік. Ол қызыл, көк, сары, сабақлар менен кестеленген орамалын жыйнастырып чай кайнатыудың *тәтәрригине* киристи (Ө.Хожаниязов).

ТӘҰАП: тәуап етиу ф. Хүрмет етиу, бас ийиу, сыйыныу.

ТӘҰӘЗЫҒ: Тәуәзығ алыу ф. Ийилиу, хүрмет етиу.

Тәуәзығлығ алып берген сәлами (Әжинияз).

ТӘҰБЕ: тәубеге келиу ф. Райдан қайтыу, өзін пәске алыу, шүкірлік етиу, қәлпине келиу, тәубе кылу. Бундай сауалды бизін жактың қызларына берер ме един, қайтып «ғын етпейте» *тәубе* кылдырар еди (М.Нызанов). **Тәубеге келтириу** — коркыту. **Тәубе етиу** — қанаат кылу, шүкірлік етиу. Усы күнимизге *тәубе етемиз*, шүкірлік кыламыз (С.Бакбергенев).

Тәубесине таяныу — коркыу, райдан қайтыу.

ТӘҰЕКЕЛ ат. 1. Хеш нәрседен тайсалмай хәрекет етиу, бел байлау, кәуип-кәтерден корыкпау. Бар, кете бер, жолын болсын Қаражан, Мен *тәуекел* шубарыма миндирдим («Алпамыс»). **Тәуекелге бел байлау** — гүманлы бир иске таярланыу, келисим беріу. Киятырмыз *тәуекелге бел байлап*,

жокшылык әрманы жүректи дағлап («Бозуғлан»). 2. Ер адамның аты, исми. ◇ **Тәуекел етиұ** – батырсыныұ, жүрексиниұ. Неғылайын бир *тәуекел етейин*. Жаным барда елатыма жетейин (Омар).

ТӘҰЕКЕЛШИ кел. Хеш нәрседен тайсалмайтуғын, корыкпайтуғын, батыр. Тәуекел батырлықка баслайды, гейде көринип турған бәледен куткарады, соның ушын халық: «*тәуекелшиниң кайығы суўға батпас*» дейди (М.Абдирсеймов). Акыллы ойланаман дегенше, *тәуекелши* дәрьядан өтеди (кк.х.н.).

ТӘҰЕКЕЛШИЛ к. тәуекелши.

ТӘҰЕЛЛЕ ат. Өтиниш, жалбарыныұ, жалыныұ. Журттын *тәуеллесин* тынламады ол, Жигиттин алқымына бара салды кол (И.Юсупов). Мен өзим хеш қандай *тәуелле* айта алмадым. Жаназаларда *тәуеллеге* турмай, аўнап жылаған нашарларға кейип таслар, куран оқып атырғанда болса хәммесин жынк еттирмей қояр еди. Мен бул *тәуеллелерге* тәуир жибисип, изимнен келиўинди күтип жүр едим. «Ушарымды жел билсин, конарымды сай билсин» деп жөн алды қарабарак ылағып баратырсам да, ебиндей сөзи өтимсиз байғустың *тәуеллесине* жибиским келмеди (М.Нызанов). ◇ **Тәуелле қылыұ** – көтере етиұ, араға түсиұ, жарастырыұ. Жасаўыл басының қойына жамбас салажак қыялынды қоягөр шырағым, – деди *тәуелле қылды* (Қ.Ирманов). Сырымбет араға киси салып, баланын әкесине *тәуелле қылып* зорға дегенде даўды басты (Қ.Айымбетов).

ТӘҰИП ат. гөн. с. Хожа, моллалар сыяклы ел арасында аўырыұды емлейтуғын адам. Кемпир сол елдин хұрметлеп сыйлайтуғын бир *тәуиби* екен (Қ.Айымбетов). Оны хан сораўындағы хеш бир *тәуип* жаза алмапты (Қ.Аралбаев). Емлеўханада не хаккында гәп болар еди, қайсы шыпакер қандай, ким билгиш, ким шала саўат, кәйерде қандай аты шыққан *тәуип* бар, әнгиме сол әтираптан узаклап кетпес екен. Негизинде атаклы докторлардың, *тәуиплердиң* данкы узакка еки-үш есе бөрттирилип жетип барады (М.Нызанов).

ТӘҰИПТЕЙ кел. Тәуип сыяклы, тәуип тәризли, тәуип янлы, тәуипке усаған, мегзес.

ТӘҰИПШИ к. тәуип.

ТӘҰИПШИЛИК ат. гөн. с. Ел арасында жүрип адам емлеўшилиқ кәсиби. Ара-тура *тәуипшилиқ* ететуғын әдети бар

(К.Аралбаев). Жаксы, балам, егер сениң тәўипшилигиң болса, ертип барайын (К.Айымбетов).

ТӘҰИР кел. 1. Жаксы, жарамлы. — Кап-калын, тәўир костюм екен, — деди күлімсіреп (М.Нызанов). 2. Күсейтуғын, кәлейтуғын. 3. Пәкизе, әндамлы. ◇ **Тәўир болыў** — саўалыў, аўырыўдан жазылыў. Танға таман тәўир болдым. Әстелеп орнымнан турдым (Бердак). **Тәўир көриў** — унатыў, кәлеў, жаратыў. Апам дүкәнның булка нанынан гөре колдан жабылған пәтирди тәўир көреди (М.Чимбергенов). Себеби, түйетауык сууыкка төсин тутып жатканды тәўир көреди (М.Нызанов). **Тәўир көрмеў** — унатпаў, кәлемей.

ТӘҰИРЛЕНИЎ тәўирлеў I феишлинин өзлик дәрежеси.

ТӘҰИРЛЕНИЎ тәўирлеў I феишлинин өзгелик дәрежеси.

ТӘҰИРЛЕЎ I ф. Аўырыўдан жазыла баслаў, бетти бери караў, жаксарыў, жаксылаў, жаксартыў.

ТӘҰИРЛЕЎ II кел. Пәкизе, әндамлы, жаксырак. Сон каранғыда ярым сааттай айланып, үстине азырак пул косып көзине тәўирлеў, прилеў көринген бир баспакты сатып алыпты (к.к.х.е.). **Тәўирлеў** асын коңсысына апарып беретугын сый-хүрмет табағына айтылады (Интернет мағлыўматлары).

ТӘҰИРМИЯ ат. Далалы, суўсыз жерлерде өсетугын, бийиклиги 5—40 см дей буршак туқымласына киретугын көп жыллык өсимлик.

ТӘҒСИР ат. Куран сүрелеринин мазмунын хәм ондағы ескирген сөзлердин мәнисин түсиндиретугын китаплар. Аллахтың атына өтирик тоқығанлар қутыла алмайды» аятын табыска ериспейди хәм азаптан (ақырет азабынан) аман қалмайды, деп тәғсир қылған. Дүньяда азғана неъматланып қалса да, ақыретте олар ушын аўыр азап бар, деп тәғсир қылған (Интернет мағлыўматлары).

ТӘХАРӘТ ат. дин. с. Диний үрп-әдет бойынша табыныўдан бұрын мәжбүрий түрде жыныс ағзаларын хәм аяқ-қолларын жуыў тазаланыў, хадалланыў. Үшеўи де тәхәрәт алыў ушын орынларынан турды (Айбек).

ТӘХАРӘТЛИ кел. Тәхәрәт алған, тәхәрәти болған.

ТӘХАРӘТЛИК: тәхәрәтлик суў ат. Тәхәрәт алыўға арналған суў.

ТӘХАРӘТСИЗ кел. Тәхәрәтлик болмаған, тәхәрәт алмаған, жуўынбаған.

ТӘХАРӘТХАНА ат. Тәхәрәт алатугын арнаўлы орын, жай. Молла қуманын алып, тәхәрәтханаға кетти (Ә.Шамуратов).

ТЭШИР ат. Балыктын бир түри (КДС).

ТЭШҮЙИШ ат. 1. Машкала, машакат. Лекин, ол мени көриўге де жибермейди, деген гүман сени үлкен *тэшүйишке* салды (М.Нызанов). 2. Қозғаў, түртки. Сонда утасан, — деди *Тэшүйиш* берип өзине (Б.Кайыпназаров). Миллетиниздин келешеги Сизди *тэшүйишке* салмай ма?! (М.Нызанов). 3. Кәуетер, корқыныш. Пүткил дүньяны *тэшүйишке* салып турған бул инфекция тез арада сапластырылып, кеселликти жуктырып алған адамлардын сауалып *кетиўин* тилеймен (Интернет мағлыўматлары). ◇ *Тэшүйишке койыў* — әўере кылыў, әбигерлеў, кыйнаў. *Тэшүйишке түсиў* — кыйналыў, кайғырыў, кәуетерлениў. *Тэшүйиш шегий* — кыйналыў, кәуетерлениў.

ТЭШҮЙИШЛИ кел. Ғам-тэшүйишке ийс, ғамлы. Өз дининен кешип, түрли секталар жолынан жүргенлердин жәмийетимизде ушырасып атырғаны әлбетте, *тэшүйишли* жағдай (Интернет мағлыўматлары).

ТЭШҮЙИШСИЗ кел. Тэшүйиши жок. Бул дүньяда кыйын, *тэшүйишсиз* жүрмек, *Тэшүйишлер* де дәрттен туўылар, демек (Г.Нурлеспесова).

ТЭШҮЙИШЛЕНИЎ тэшүйишлеў феиилинин өзлик дәрежеси. **ТЭШҮЙИШЛЕЎ** ф. 1. Машакатланыў. 2. Қозғаў, түртки салыў. 3. Кәуетерлениў, корқыў, кәуиплениў.

ТВИСТ ат. Жуплықлардын импровизациясына тийкарланған жуп болып тез кыймыл хәрекетлер менен ойналатуғын ойын түри. Сен *твист* билетуғын ба едін? (Е.Домбаев).

ТВОРЧЕСТВО ат. Мийнет, дәретпе. Жазыўшынын творчествосы.

ТЕАТР ат. 1. Драмалық шығармаларды сахнада ойнаў көркем өнери. 2. Опералық, драмалық шығармалар койылатуғын орын, жай. 3. Драмалық шығармалардын жыйнағы, спектакль. ◇ **Балет театр** — шығарманың мазмуны музыкалы хореографиялық образлар аркалы берилетуғын театр. Бул Моисеев басқаратуғын халық ойыншылар ансамбли емес, шын мәнидеги *балет театры* (газетадан). **Драма театры** — драмалық шығармаларды сахнада көрсететуғын театр. Өзбек миллий академиялық *драма театры* - Өзбекстанда жана сахна өнеринин кәлиплесиўи хәм раўажланыўына кәрўанбасылық еткен театр жәмәәти ен ески театрлардан (Интернет мағлыўматлары). **Қуўыршақ театр** — қуўыршақ пенен ойналатуғын балаларға арналған театр. Нөкис каласы хәм районлық мәденият

бөһимлеринин хәүескер халык театры жәмәәтлери хәм қууырмақ театр жәмәәтлери арасында Республикалық таңлау болып өтти. Қууырмақ театрлары арасындағы таңлауда болса, Нөкис қаласындағы Үлгіли балалар, Төрткүл районындағы «Болажан» хәм Қараөзек районындағы қууырмақ театрлары жәмәәтлери 1—2—3-орынларды ийелеуіге миясар болды (А.Оразов). Опера театр — опералық қосықларды атқаратуғын театр. 1918-жылдан Ташкентте орыс опера театры өз искерлигин баслаған (Интернет мағлыұматлары).

ТЕБЕГЕН кел. Жанына хеш қимди жакынлатпайтуғын, теуип жиберстугын, тебеуік. Жылқылардың ишинде харам-катқыр бир тебеген байтал бар еди (кк.х.е.).

ТЕБЕН ат. Ийненің ең ири жууан түрі. Шууда ийрип күннен бурын, Тебен алып кемпир келип, Үзигинің жыртык жерин, Жамап алмақ оның ойы (С.Мәжитов).

ТЕБЕНДЕЙ кел. Тебенге усаған, тебенге мегзес, тебен янлы, тебен тәризли, тебен сыяқлы. Кирпиги қайысқан тебендей еди, Кумаі көзлер мени жегендей еди (И.Юсупов).

ТЕБЕНЛЕУ ф. Тебенге сабак өткеріу, сабақлау.

ТЕБЕРИК ат. 1. Әширепи, қымбатлы, қадирли. 2. аұыс. Қараматлы, шарапатлы, бахыт беріуші, құрметли. Журынның гөне шапанын, Туұмай жүрген хаяллар, Теберик деп бөлишти («Қырк қыз»).

ТЕБЕРИКТЕЙ кел. Теберикке усаған, теберикке мегзес, теберик янлы, теберик сыяқлы, теберик тәризли. Батыр тууған Айдос бий, Ханның берген қағазын, Тебериктей иззетлеп, Еки қоллап алады (Бердақ).

ТЕБЕУИК к. тебеген. Танланардай хеш гәп жоқ-ғо бул жерде, Бир атың тебеуік, бир атың хәкер (Ә.Қайпов).

ТЕБИЛИУ тебиу феиилинин белгисиз дәрежеси.

ТЕБИНГИ ат. Тақымды, кийимди аттын теринен саклау ушын, ерге жалғастыра тигилген үзенгинин үстин жауып туратуғын былғары. Тебегиге тер катып, Тепсине алмай барады, Айпарша аұыр жаралы, Дем ала алмай барады («Мәспатша»).

ТЕБИНДИРИУ тебиу феиилинин өзгелік дәрежеси.

ТЕБИНИУ тебиу феиилинин өзгелік дәрежеси.

ТЕБИРЕНДИРИУ тебирениу феиилинин өзгелік дәрежеси. Оның жан толқыуы, толғаныс. Оның жан

ТЕБИРЕНИС ат. Жан толқыуы, толғаныс (Н.Ғабдуллин). дүньясында бир тебиренис болғанын ишим сезди (Н.Ғабдуллин).

ТЕБИРЕНИУ ф. Тула бойды, кеуилди, жүректі тербеу. Жау қолында қазаланып, Қалдың да жер тебиренди, Ғарры Кавказ

ызаланып, Сени жоклап ениренди (Т.Сейтжанов). Бийгүна тийген таяктын зардабы тула бойымды *тебирентип* баратыр (Ж.Аймурзаев). Жүректи *тебирентетуғын* ырғаққа косылып иштегі хәуири сыртқа шықты ма деймен (К.Султанов).

ТЕБИСИҮ тебиұ фейилинің шериклик дәрежеси. Тайдай тебисиұ.

ТЕБИҮ ф. 1. Аяк пенен катты урыұ, қағып жибериұ, сәдделеұ. Өз баланды өзекке *тепсең* де кетпейди, киси баласы кисенлесен де турмайды (кк.х.н.). Кесе турған гүрсини *теуш* кулаттым да, кадала калған апама жакынладым (К.Султанов). 2. Аякка сырғанак (коньки) байлап ямаса шананын велосипедтин үстине отырып сырғанаұ, жылжыұ. Еки-үш күн коньки *тебиұден* жалықладым (И.Юсупов). ◇ **Әткөншек тебиұ** – әткөншекке отырып тербелиұ. Бир шетте *әткөншек тепкен* адамлар көринди (Т.Нәжимов). **Тепсе темир үзгендей** – күшли, куұатлы, карыұлы, мыклы. *Тепсе темир үзгендей* табанлы таймастың өлим зәнгисине аяғын салып турғаны калай? (М.Дәрибаев). **Тепки жеұ** – урыұ, сабаұ.

ТЕБИҮШИ ат. 1. Бир затты тебетуғын адам. Ен әўметсиз пенальти *тебиұши* футболшы, Пеленин пенальтиден урған 1000-голы (Интернет мағлыұматлары). 2. Аяк пенен сырғанаұшы.

ТЕГЕРАҢ р. Сәл-пәл, аз-маз, болар-болмас, әйтеұир. Мүмкин, *тегераң* нәрсеге кек етип тамағын да ишпейтуғын шығар (Т.Қайыпбергенов). *Тегераң* көзинди ашсан кар менен толады (С.Хожаниязов).

ТЕГИН I ат. Әйjemги түркий халкында қағаннан кейинги лаўазым. *Тегин* қағанлықтағы жокары лаўазым ийеси ретинде әскерлерге жолбасшылық еткен ямаса айырым улыслардын баскарыұшысы болған.

ТЕГИН II кел. Мут, мутка, бийпул, боска. Ексен егин, ишерсен *тегин* (кк.х.н.). Бул женис бизлерге *тегин* келмеди. Женис ушын көплер басларын берди (Ә.Шамуратов). *Тегин* емес туұған топырак, Безе алмайды адам деген (И.Юсупов). Дүньяға шыккандағы жалғыз кызын еди, «тени келсе *тегин* бер» деген, рийзалығын алмай басып-женип жылатып көкнаршыға келин кылып берсең исиңниң кырынга кеткени! (К.Султанов). ◇ **Тегин гөзлеұ** – ешейин, қуры, мутка. Сәтенлер рәхәтти *гөзлейди тегин*, Ыныранса жалқаұдын күнлери кешер (И.Юсупов).

ТЕГИНГЕ р. Пулсыз, ешейинге. Ұакыт кымбат, ысырап етпе *тегинге*, Қыйынлықтан кыйпалақлап шегинбе

(И.Юсунов). Ийт *тегинге* жети ғазийнениң бирине кирмеген (Ө.Өтеўлиев).

ТЕГИНДЕ р. Хасылы, сирә, шамасы, негизинде. *Тегинде* тәрбия сырттан келетуғын қураллардан емес, тереңнен иштен келетуғын қураллардан болады (Ж.Аймаўытов).

ТЕГИНЛИК қ. тегин.

ТЕГИНЛИКТЕ р. Ансат емес, қыйын жағдай. Оған *тегинликте* оқ тиймейди (М.Нызанов). Мендеги сол беглик әпиуайы айдаўшы болып қатарға қосылғаннан кейін де *тегинликте* сынбады (М.Нызанов).

ТЕГИС кел. 1. Ойы, қыры жок, жап-жазық, жалпак. Ол тәрәп ашық: аржағы *тегис* дала хәм от кәўпинен де аўлақ боламыз (М.Чимбергенов). 2. Тутас, алағатсыз. Шықты деп толық нәл тегис, Аркайын болып жүрменлер (Б.Қайыпназаров). 3. Бирдей, хәмме, түүел, барлығы. Бәри де *тегис* таяр тур, Туўылған жерди қорғаўға (Ө.Шамуратов). Мәрдиқарға хәмме *тегис* бармайды, ақша тапқанлар адам жаллап жибереди (Қ.Әўезов). Кәне, *тегис* отырыңлар, Артистлер сизлерге ойын көрсетеди (Ө.Хожаниязов). Бармақларыңды *тегис* соз (М.Нызанов).

ТЕГИСИРЕК кел. Ойы-бәленти азырақ тегислеў. Сеннен де келбети *тегисирек* жигитке аўып кетпесин деп Сапар сүйеп салды сөз айтып еди (К.Султанов).

ТЕГИСЛЕНИЎ тегислеў ф. феиилинин өзлик дәрежеси.

ТЕГИСЛЕСИЎ тегислеў ф. феиилинин шериклик дәрежеси.

ТЕГИСЛЕТТИРИЎ тегислеў ф. феиилинин өзгелик дәрежеси.

ТЕГИСЛЕТИЎ тегислеў ф. феиилинин өзгелик дәрежеси. Ток бағанасы көшенин дәл ортасына орнатылғаны, арнаулы техника менен көшени *тегислетиў* кереклиги хаккында сынға алынған видеоматериал жәрияланды (Интернет мағлыұматлары).

ТЕГИСЛЕЎ ф. Ой-қырын кетириў, тегисирек етиў, артық-кемин жойыў, бирдей етиў, теңлигин келтириў. Бизин атыздағы пақсанын түбинен тандырға орын *тегислеўге* киристи (М.Чимбергенов). Жер аўдарып хәм *тегислеп*, Дүзетер шел, оқ қарық, Жумыслардын хәммесин де, Роза жүр гой басқарып (Т.Сейтжанов). Азы-кем төмен қарап отырды да, дастурханның шетинде турған сұлгини *тегислеп*, еки бүкледи (М.Нызанов).

ТЕГИСЛЕЎШИ ат. 1. Бир нәрсени тегислейтуғын адам. 2. Жолды, яки басқа да нәрселерди тегислеўге арналған қурал. Жол *тегислеўши* каток жәрдемінде соңғы басқыш – қапламаны

тегислеу жумыслары жүргизилди (Интернет мағлыұматы). Усы ўазыйпалар шенберинде республикамызға 200 жер *тегислеуши* лазер курылмасын алып келиу белгиленди (Интернет мағлыұматы). Баскарылыушы тураклы ток өзгерткнши, инвертор, *тегислеуши* реактор, импульс-баскарыу системасы, инвертордын баскарыу системасы (Интернет мағлыұматы).

ТЕГИСЛИК ат. 1. Жердин, заттын бир тегис болып келиуи, бирдейлик. 2. Геометриядағы тийкарғы түсиниклердин бири. Тегисликтин бағыты усы *тегисликке* түсирилген нормалдын бағыты менен аныкланады (Интернет мағлыұматлары).

ТЕЖЕЛИУ тежеу фейилинин белгисиз дәрежеси. Енди болса халыктын артыкша әуерегершиликлерин сапластырыу, олардын артыкша ўактының хәм кәрежетинин *тежелуи* имканияты жаратылды (Интернет мағлыұматлары).

ТЕЖЕНКИРЕУ тежеу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТЕЖЕСИУ тежеу фейилинин шериклик дәрежеси.

ТЕЖЕСТИРИУ тежеу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТЕЖЕТИУ тежеу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТЕЖЕУ ф. 1. Кыстау, асықтырыу, тезлеу. Арыўхан тезирек жетиу ушын ешегин *тежесди* (А.Бекимбетов). 2. аўыс. Бетин кайтарыу, басыу. Шалағай ис көп ғой, оны *тежес*, Жөнге салыўға ўакыт жок (А.Оразов). Өз канасын кернеп таскан гезинде, Мыклы акыл менен *тежес* сезимди, Оны кайта куяр өз арнасына (И.Юсупов). **Тезеп-тергеу** — сарп-кәрежетлерди, тәлим-тәрбия хәм т.б. мәселелерди кадағалап, реже тийкарында ис тутыу.

ТЕЖЕУШИ ат. Кыстаушы, тезлетиуши, асықтырыушы.

ТЕЗ I р. Жылдам, дәрриу, шаккан. Гүлайша *тез* оқып өтти де, Ербайға усынды (Т.Кайыпбергенов). Суўыкта тонып турған шығар, бар Дәулет *тез* ашып кел. Дәулеттин барыўынан кайтыуы *тез* болды (М.Нызанов). **Тез болдырыу** — хә демей шаршау, харыу. Албыраған *тез болдырар*, Кайғыдан жүзин солдырар, Аўзындағысын алдырар (С.Мәжитов). **Тез ержетиу** — бой жетиу, камалға келиу. *Тез ержетип* камалыма, Салсан бир нәзер халыма (А.Дабылов). **Тез жәрдем** — бахытсыз хәдийселер хәм тосаттан пайда болған кеселликлерди көриуге арналған, күни-түни хызмет атқаратуғын медициналык жәрдем көрсетиўдин түри. Арасында ана емлеўханадан мына емлеўханаға медикамент апарыу, районлардағы қатты болып қалған наўкасларға *«тез жәрдем»* хызметин көрсетиу, кулласы,

универсаль көлік болды. Бул жерде Нәкістегидей «тез жәрдем» тез-тез сирена сигналларын жағып кирип-шыға бермес екен (М.Нысанов). **Тез пейил** – сәл нәрсеге ашыулана беріу.

ТЕЗ II ат. Кереге, ууық, тоғын т.б. ийетуғын ямаса дүзиулейтуғын курал. **Тезге салыу** – дүзеу, бойсындырыу. тәртинке салыу, жөнлеу.

ТЕЗЕК ат. Отын орнына пайдаланатуғын малдың кепкен кыйы, дәріси. Терс берсен *тезек те қызык* (кк.х.н.). Тең тені менен, *тезек* кабы менен (кк.х.н.). Ийинде *тезек* салатуғын кабы болғаны ушын екеуі де танымады (Т.Қайыпбергенев). **Тезек теріу** – тезек жыйнау. Бенде болып қалмақлардың қолында, Жеті жыл көшеде *тезек терітпен* («Мәспатша»). Сонлықтан гедейлер хукиметін кулатып, есигінде сені *тезек тергизип*, маған от жактыражак (К.Султанов).

ТЕЗАУРУС ат. 1. Белгилі бір тилдегі барлық сөзлерді камтып алатуғын, олардың тексте колланылыуын толық сәулелендирип беретуғын сөзлик. 2. Қандай да бір илим тарауына тийісін сөзлердің семантикалық байланысы. *Тезаурус* синонимлер сөзлігі болып табылады, ол көбинесе өз ара байланысly сөзлерді камтыйды.

ТЕЗЕКТЕЙ кел. Тезек сыякly, тезек тәрізлі, тезек яңлы, тезекке усаған, тезекке мегзес.

ТЕИЗМ ат. Қудайдың барлығын, оның дүньяға, адамларға қарым-қатнасын тийікарлап түсіндіретуғын диний илим. Теизмді термин ретінде ингліс философы Н.Ведворт енгізді.

ТЕИСТ ат. Теизмді жаклау шы адам.

ТЕЙЛЕРИЙ ат. Қан қурамында өсетуғын мал ауырыуын қоздырыушы вирус.

ТЕЙЛЕРИОЗ ат. Мал ауырыуының түрі. Эритроцитлерде жасайтуғын бір клеткалы әпиуайы насекомалар – гемоспоридийлер қоздыратуғын ауырыу. *тейлериоз* ерте қан ұрпағы аркалы тарайтуғын болғанлықтан, урпағы аркалы август, сорып, түлеп үлгерген кенелердің урпағы аркалы мүмкін сентябрь айларында екінші рет өршиуі мүмкін (З.Шойынбаев).

ТЕЙЛЕРИЯ ат. Малда болатуғын ауырыу түрі. Малдың инвазиялық ауырыуларының екінші топарына *тейлерия* киреди (Интернет мағлыұматлары).

ТЕЗИС ат. Лекция, баянат ямаса шығармада баянлайтуғын тийкарғы қағазға түсірилген ойдың қысқаша сүлдері. *Тезислер*

өзбек, рус, англис тиллеринде кабылланады (Интернет мағлыұматлары).

ТЕЗИРЕК р. Тезлеў, шакканлаў. Мен де тезирек өлейин, еле жаспан демейин (М.Жумабаев).

ТЕЗЛЕНИЎ ф. Ўақыт бирлигинде дененин тезлигинин өзгериўи. Әсте-акырын *тезлениў* менен бир орыннан кыска сериппели жулкыныў. Козғалыстағы система ушын тәсир етиўши күшлер, айтайык *тезлениў* козғалыстағы дененин координаталары аркалы берилсе, онда козғалыстың дәслепки жағдайы хәм дәслепки тезлиги берилген халда бул системанын козғалысы толығы менен аныкланады (Интернет мағлыұматлары).

ТЕЗЛЕСИЎ тезлеў фейилинин шериклик дәрежеси.

ТЕЗЛЕСТИРИЎ тезлеў фейилинин өзгелик дәрежеси. Мәйиттин исин *тезлестириў* хәм мүсәпирликтеги өлим («Хәдис хәм турмыс»). Турак жай коммуналлык хызмет министрлиги және Суў хожалығы министрлигине Кризиске карсы гүресиў корынан каржыландырылатуғын объектлерде курылысты *тезлестириў* ўазыйпасы жүкленди (Интернет мағлыұматлары).

ТЕЗЛЕТТИРИЎ тезлеў II фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТЕЗЛЕТИЎ тезлеў I фейилинин өзгелик дәрежеси. Пахтанын раўажланыўын *тезлетиў*, агротехникалык илажларды өз ўақтында белгилеп, тийисли илажларды әмелге асырыў максетинде «Ылғаллы 30 күнлик» илажлары өткерилмекте (Интернет мағлыұматлары). Бажыханадағы рәсмийлестириўди *тезлетиў* хәм шегара бажыхана постларындағы гезекте турыўларды азайтыў мүмкиншилигин береди (Интернет мағлыұматлары).

ТЕЗЛЕЎ I ф. Шәпиклеў, жылдамлаў, шакканлаў. Жигитлер кызды көрип калайык, — деп *тезлеў* жүре баслады (К.Султанов).

ТЕЗЛЕЎ II ф. Кереге, уўык, тоғын сыяклыларды тезге салып ислеў.

ТЕЗЛИК ат. 1. Хәрекеттин өсиўи, көбейиўи, таралыўи т. б. ўақытка байланыслы басқарылыў дәрежеси. 2. тех. Механизмлердин жүриў, тартыў күши. Ол меннен макуллаў күтпей-ақ *тезликт* асырды (М.Нызанов).

ТЕЗ-ТЕЗ р. 1. Тезлик пенен, жедел, асығыў-үсигиў. Тез-тез жүриў. Мәмлекетимиздин түрли аймакларында *тез-тез* бакланып атырған кум боранлары хакқында «Өзгидромет» мәлимлеме хызмети түсиник берди (Интернет мағлыұматлары).

2. Көп уақыт өткермей. Каракалпакстан Республикасы Ишкі ислер министрлиги жеке курамы олардың хал-жағдайынан *тез-тез* хабар алып, хәр бир байрам сәнелеринде саўғалар тапсырып келмекте (Интернет мағлыўматлары).

ТЕК I ат. Арғы түби, шыққан жери, шығысы, нәсли, туқымы. Жаксыда кек болмайды, жаманда тек болмайды (кк.х.н.). **Ата теги** — арғы атасы, заты, сүйегі. Биреў менен жолдас болсаң. *Ата тегин билгейсиз* (Бердак). Биз кыздын *ата-тегин*, кәспи-кәрин сорастырып болып келип отырмыз (М.Нызанов). **Тегі жаман** — ата-бабасы, туўысы төмен. *Тегі жаман* адам. **Тегине тартыў** — ата-бабасына уксаў, негизине тартыў.

ТЕК II р. Куры, боска, тыныш, бийкар, текке. Еситкенде сенин зарлы сестинди, Гүлайымжан *тек* жатпаспан гөримде («Қырк кыз»). **Тек отырыў** — тыныш, хеш кимге сүйкенбеў. **Тек жүриў** — тыныш жүриў. *Тек жүрсең* тоқ жүрерсен (кк.х.н.).

ТЕК III к.с. Дәслепки жай гәптен аңлатылған ис-хәрекет уақыяға соңғы жай гәпти карама-карсы мәниде қойыўда (дәнекер), өзи катнаслы сөзлерди баска сөзлерден айырымлап, шеклеп көрсетиўде (жанапай) колланылатуғын көмекши сөз. Апа, хәзир менин куўаныштан кус болып ушкым келеди, *тек* канатым жок-дә (Ө.Хожаниязов). Орынлаў унамлы нәтийжеге алып келетуғын болса орынланады, кери жағдайда оны *тек* қағаз көтереди (М.Нызанов). Бул үйде «қудайы қонақ»тын мәнисин *тек* кемпир екеўимиз билемиз (М.Нызанов).

ТЕКЕ ат. Жанлыктын еркеги. Қасқырлар қағып таслапты, *Текелердиң* күйегин («Қырк кыз»). **Теке сакал** — шокланған, шошайған селдир сакал.

ТЕКЕДЕЙ кел. Теке сыяклы, теке тәризли, теке янлы, текеге усаған, текеге мегзес. **Текедей тиресиў** — бир-бирин жеңе алмаў.

ТЕКЛИК кел. Тыныш, жым-жырт, хәрекетсиз.

ТЕКЕМҮЙИЗ ат. Гилемге, кийизге текениң мүйизине уксас етип салынуатуғын қол өнериниң түри.

ТЕКЕНЕ ат. Сийле, көпшилик жағдайларда медициналык ислерде ораў, таныў мақсетлери ушын керекли, сийрек етип тоқылған жука товар (ҚДС). Хаялдын басындағы шаршы болып тоқылған *текене* дүньяға белгили сабын менен суўдың шырайын көрмегенин билдирип тур (Қ.Ерманов).

ТЕКЕСАҚАЛ ат. Дәрилик, көп жыллық өсімліктің түрі. *Текесақалды* асқазан ауырыуларына қарсы ем ретінде қолланылады (Интернет мағлұматтары).

ТЕКЕСАРЫҚ ат. Халықтың түсинигінде Иран елі ұсылай аталған (ҚДС). *Текесарықтан* үш палуан келеді.

ТЕКЕТИРЕС ф. Бирин-бирин және алмаушылық. Көпке дейін *текетиресип*, сүзисіп, бири қалай қарай бурылса, екіншісі солай бурылып, әбден демлері қурып шаршады (Ө.Бөкеев).

ТЕКЕШИК ат. Бир жасқа толмаған еркек ылақ, піштірилмеген ылақтың түрі.

ТЕКИЙМЕТ ат. Нағысланып ісленген кишкене кийіз. Соннан кейін *текийметтің* үстине жайған бір салым гилемшениң үстине барып малдасын қурынды (К.Султанов) ◇ **Өре текиймет** — нағысланбаған, түксіз үлкен текиймет. Аяғы жерге минәсіп емес екен, — деп бір өре *текиймет* таслады («Коблан»).

ТЕКИЙМЕТЛИК кел. Текийметке тийісли, тән, арналған.

ТЕКИЙМЕТСИЗ кел. Текиймети жоқ, текиймет төселмеген.

ТЕКЛЕС кел. 1. Теги, шығысы, негизи бир. 2. Бир нәрсеге уқсас, сол сыяқлы, мегзес.

ТЕКЛИ кел. Шығысы жаксы, жаксы нәсил, хасыл туқым.

ТЕКОДИН ат. Дәринің түрі.

ТЕКОРИЛ ат. Жутқыншак безлері аязлағанда қолланылатуғын дәрі.

ТЕКСЕРИЛИҰ тексеріу фейилинің белгисіз дәрежесі. Кеселлікті ерте басқышында анықлаудың ең жаксы ұсылы бул лабораторияда *тексерилиу* есапланады (Интернет мағлұматтары).

ТЕКСЕРИЛИҰЛИ кел. Изертлеулі, анықланған тексеріп қойылған.

ТЕКСЕРИСИҰ тексеріу фейилинің шериклік дәрежесі.

ТЕКСЕРИҰ ф. Изертлеу, анығына жетиу. Ишин жарып *тексеріп* көрсем, шынында да ууланған екен (Г.Изимбетов). Оны *тексеріу* мәселесі пайда болса пүткіл республикаға жайылады (М.Нызанов). ◇ **Тексеріу орны** — тергеу жүргізетуғын орын.

ТЕКСЕРИҰСИЗ кел. Тексерилип қойылмаған, тексерілмеген.

ТЕКСЕРИҰШИ ат. Изертлеуші, анықлаушы. Мен Оксананы *тексеріуші* емес, тәжірийбе өткеріуге келгенин

айтайын деп турдым да, бунын ушын бәри бир екенін ойладым да, еситпегенге алдым (М.Нызанов).

ТЕКСЕРТТИРИҮ тексеріу фейилинин өзгелік дәрежесі.

ТЕКСЕРТИҮ тексеріу фейилинин өзгелік дәрежесі. Баламды хәмме кабинетке өзи ертип барып, *тексертти* (М.Нызанов).

ТЕКСЕРТКИЗИҮ тексеріу фейилинин өзгелік дәрежесі.

ТЕКСИЗ кел. Хаслы жаман, нәсيلي жаман, шығысы жаман.

ТЕКСТ ат. Қандай болмасын жазылған, көшірілген яки баспада басылған дәретиушлик мийнет, әдебий шығарма, хужжет ямаса онын бир бөлими, үзиндисі. Ол дәрхал орнына отыра сала телеграмманын *текстін* жазды (А.Бекимбетов). Онын мәсләхәти бойынша сөйлейтуғын сөзимнин *текстін* кисеме салып мен де бардым (Ө.Айжанов). Бир ай бурын олардың конференцияда сөйлейтуғын сөзлеринин *текстлери* басылған китаплар адреслерине жиберилди (М.Нызанов). Әнжуманға катнаса алмайтуғын айырым алымлардың адресине айтылған *текстлерди* алып таслап, оны издеги сөзлер менен байланыстырыу зәрүр болды (М.Нызанов).

ТЕКСТИЛЬ ат. 1. Тоқымашылық санааты, өнимі. 2. Тоқымашылық комбинаты. Буннан сон Жокарғы Кеңес Баслығы район орайындағы Бозатау *текстиль* қарханасы жұмысларын көзден өткерди (Интернет мағлыұматлары).

ТЕКСТОЛОГ ат. Текстология кәнигесі, текст изертлеушісі.

ТЕКСТОЛОГИЯ ат. Хәр қандай көркем шығарма текстинин қол жазбасы, түп нускасы менен салыстырып изертлейтуғын филология илиминин бир тарауы.

ТЕКСТОЛОГИЯЛЫҚ кел. Текстологияға катнаслы.

ТЕКСТОИНОВИНИТ ат. Буйымларды қаплау ушын қолланылатуғын жасалма былғары.

ТЕКТОНИКА ат. Жер қатламын хәм онда болатуғын өзгерислерди изертлейтуғын геология илиминин бир тарауы. *Тектониканың* тийкарын XVII ғосирде даниялы илимпаз Н.Стенон қалаған (газетадан).

ТЕКТОНИКАЛЫҚ кел. Тектоникаға тийисли.

ТЕКТОНОФИЗИКА ат. Тектониканын тектоникалық деформациялардың пайда болуының физикалық жағдайларын изертлейтуғын тарауы.

ТЕКШЕ ат. 1. Өжиренин ишки қабырғасында кесе, чайник т. б. сондай затларды қойу ушын исленген орын. Артындағы

текшеден бир тахтайды Сейтжанға әперип: — Кел, мында, сабак үйретейин, — деди (Ә.Шамуратов). 2. Ылайдан, тастан, топырактан хәм баска да затлардан бийиклетип салынған баскалдақлар. Каналдын еки жағындағы ырашты қайтарып, еки-үш адам қатар жүретуғындай *текше* жасап қойыпты (Н.Дәукараев). Сол бөлектіктен ултанға қарай цемент пенен куйылған сыпканак *текше* бар екен (М.Нызанов). Бахтыма онлаған саяхатшы топарласып, *текшеден* төмен түсе баслады (М.Нызанов). 3. Вагонда отырыу хәм жатыу ушын тахтайдан арналып исленген орын.

ТЕКШЕЛЕНИУ текшелеу фейилинин өзлик дәрежеси.

ТЕКШЕЛЕСИУ текшелеу фейилинин шериклик дәрежеси.

ТЕКШЕЛЕТТИРИУ текшелеу фейилинин өзгелик дәрежеси,

ТЕКШЕЛЕТИУ текшелеу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТЕКШЕЛЕУ ф. Кат-кат етип, қабатлап, тахтайлап жыйнау. Алыс жолдан шауып келипсең, атынды, *Текшелепсең* гүмис менен алтынды («Қырк қыз»).

ТЕКШЕЛИ кел. Текшеси бар, текшеленген.

ТЕКШЕ-ТЕКШЕ кел. Текшеленген, қатар-қатар.

ТЕКШЕМЕ-ТЕКШЕ ат. Интерактив сабак өтиу ұсылы.

ТЕЛЕ ат. 1. Узак аралықтан турып хәрекет етиуши ямаса әмелге асырыушы. 2. Телевизион мәнисине мууапык келиуши мәнилерди билдиреди. Мыс: телебайланыс, телебағдарлама, телекөрсетиу, телеминара хәм т.б.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ ат. Барлық көринислерди, сүүретлерди узак аралықларға электр ямаса радио толқынлар аркалы жибериу хәм қабыл етиу ұсылы. Дурыс болса былай ет, бир күн ралиоға, бир күн *телевидениеге* барып, косықларынды лентаға түсир (М.Нызанов).

ТЕЛЕВИЗОР ат. Телевидение аркалы болған ўақыяны анык өзіндей етип, сүүрет хәм даўысты экран аркалы көрсететуғын хәм еситтиретуғын айналы аппарат. *Не* ушын радиодан, *телевизордан* реклама қылмайды?! Дәрхал *телевизордың* алдында тоқтап қалдым. Үйде *телевизордың* пульти аклықларда болады (М.Нызанов).

ТЕЛЕВИЗОРШЫ ат. сөйл. т. 1. Телевидение кәнигеси. 2. Телевизор дүзетиуши уста.

ТЕЛЕГА ат. Төрт дөңгелекли арба.

ТЕЛЕГЕЙ ат. Үлкен көлемдеги құрғақлықты басып атырған суу. Бир күни ассыз, нансыз кетип баратырса, жол жағалаған

телегей шалкар көк теңизге дуушар болды (кк.х.е.). ◇ **Телегей теңиз** — Ушы-кыйыры жок, көз жеткисиз.

ТЕЛЕГЕН ат. Көликке жегилетуғын дөнгелеклин арбалардын бир түрi. ◇ **Телеген арба** — төрт дөнгелеклин арба. Сонлыктан, олардын барлығына *телеген арба* болса да көлик керек (Ж.Искендеров).

ТЕЛЕГРАММА ат. Телеграф аркалы жиберилген яки алынған хабар ямаса сол хабар жазылған қағаз, бланк. Ертеңине *телеграмма* кайтып келди (М.Нызанов).

ТЕЛЕГРАФ ат. 1. Узак жерлерге телеграмма, радиотелеграмма түрінде асығыс хабар жиберіу үшін электр хәм радио байланысынын бир түри хәм онын әсбабы, куралы. Баланын әкеси Эдисонға міннетдаршылык ретинде *телеграф* машинасын баскарыуды үйретеди (А.Дабылов). Почта - *телеграф* жөнелтпелери мәмлекетлик тилде ямаса пукаралардын тилеги бойынша баска тилде әмелге асырылады («Мәмлекетлик тил хаккындағы нызам»). 2. Усындай хабарларды жиберетуғын хәм кабыллайтуғын байланыс мәкемеси хәм онын жайы. Каракалпакстан хабар агентлиги 1954-жылы бурынғы Өзбекстан *телеграф* агентлиги ӨзТАГтин Каракалпакстан бөлими сыпатында жумыс баслаган (С.Есемуратова).

ТЕЛЕГРАФИСТ ат. Телеграммаларды жиберіуши хәм кабыллаушы телеграф хызметкери. Сүүретте усы байланыс бөлиминде *телеграфист* болып мийнет еткен (Интернет мағлыұматлары)

ТЕЛЕГРАФИСТКА ат. Телеграфист хаял-кыз.

ТЕЛЕГРАФИЯ ат. Илим хәм техниканын телеграф сигналларын таратыу менен оларды жүзеге асыратуғын курылмаларды ислеу шығыу, телеграф байланысын курыу принциплеринин хәм телеграф аркалы таркатылған хабарды бахалау мәселелери менен шуғылланатуғын тарау. Радио байланысы дәслеу «Сымсыз *телеграфия*» деп аталған (С.Есемуратова).

ТЕЛЕЖКА ат. 1. Кишкене телеген арба, арбаша. 2. Базы бир машинанын хәм механизмлердин тиркелип жүретуғын бөлими.

ТЕЛЕЖУРНАЛИСТ ат. Телевидение журналисти. Үшкудык халкынын айтыуына карағанда жол алыслығы себепли бул районға журналистлер, әсиресе *тележурналистлер* онша келе бермейди (Интернет мағлыұматлары).

ТЕЛЕЖУРНАЛИСТИКА ат. Арнаўлы техникалык кураллар аркалы жаналыктарды жеткеретуугун, жәмәәттин ой-пикири менен дүңьятанымын кәлиплестиретуугун көркем публицистиканын түри, тележурналисттердин дөрөтнүшлик усулларын изертлейтуугун илимнин бир тараўы.

ТЕЛЕЖҮРГИЗИҮШИ ат. Телебағдарламаларды жүргизиүши журналист. Белгили россиялы *тележүргизиүши* Андрей Малахов «Россия-1» телеканалында, өзинин ток-шоу көрсетиүи уакында кыргызстанлы мигрант Исламбек Акбаров хаккында: «Ол пулга россиялыны өлтириүи мүмкин, себеби ол кәмбағал аўылдан келген!» — деп пикир билдирди.

ТЕЛЕЗИҮ ф. Кангырыў, тентиреў, албыраў, адасыў (КДС).

ТЕЛЕИНСЦЕНИРОВКА ат. Телевидение аркалы берилетуугун инсценировка.

ТЕЛЕК ат. Дәнди саклаў ушын исленген текшелл орын. Пахта абзал ак алтыннан, Телеклерим дәнге толған (И.Юсупов).

ТЕЛЕКАНАЛ ат. Телехабарлар хәм т.б. көрсетиўлерди шөлкемлестиретуугун мәкеме.

ТЕЛЕКОММУНИКАЦИЯ ат. Сигнал, белги, текст, көринис, хаўазлы хәм т.б. түрдеги хабарларды узатыў, кабыл етиў хәм кайта ислеў системалары жыйындысы.

ТЕЛЕКОМПАНИЯ ат. Арнаўлы түрде үскенеленген, телевизиялык студияға ийе болған, телекөрсетиўлер алып барыўшы жеке меншик яки мәмлекетлик кәрхана.

ТЕЛЕКОРРЕСПЕНДЕНТ ат. Телевидение аркалы берилетуугун хабарларды ўакыя орнына жеткеретуугун, баянлайтуугун журналист.

ТЕЛЕКС ат. 1. Абонентлик телеграфтын халықаралык бөлими. 2. Усындай байланысты әмелге асырыў аппараты.

ТЕЛЕМАРАФОН ат. Үзликсиз, сутка даўамында көрсетилетуугун, әдетте кайыр-сақаўат ислерин гөзлеп шөлкемлестирилген телевизиялык көрсетиў.

ТЕЛЕМАРКЕТИНГ ат. Телевидение аркалы товар хәм хызметлерди ен жайдырыў хәм сатыў.

ТЕЛЕМЕТРИЯ ат. Хәр кыйлы физикалык узынлыктарды узактан өлшеў хәм онын усуллары хаккындағы пән.

ТЕЛЕМЕХАНИЗАЦИЯ ат. Ислеп шығарыў процесслерин узактан баскарыў хәм тексерийде байланыс куралларынан пайдаланыў.

ТЕЛЕМЕХАНИК ат. Телемеханика кәнигеси.

ТЕЛЕМЕХАНИКА ат. 1. Техниканың информацияларын кодлау, оларды сымлы байланыс хәм радиобайланыс каналлары аркалы узатыу куралларын ислеп шыгыу, жаратыу хәм олардан пайдаланыу менен шуғылланыушы бөлими.

2. Хабарларды узактан баскарыу хәм оларды тексеріу максетинде оларды узатыу, кабыл етиу кураллары хәм усылларын ислеп шыгыушы пән. Автоматика хәм телемеханика тарауындағы илимий-изертлеу ислери.

ТЕЛЕМЕХАНИКАЛЫК кел. Телемеханикаға тийісли.

ТЕЛЕОЛОГИЯ ат. Тәбиғат кубылыслары хәм онын рауажланыуы хақындағы илим. *Телеология* тәлиийматы тәбиғат кубылысларына максетлерди себеп етип көрсетеди, бул максетлер кудай тәрепинен белгиленеди (Интернет мағлыұматлары).

ТЕЛЕОРАЙ Телеведение байланысы ушын хызмет ететугын арнаулы түрде үскенеленген орай хәм онын бинасы.

ТЕЛЕПАТИЯ ат. Айырым адамларда пикир хәм туйғыларын сезіу ағзалары катнасыуысыз мәлим аралыкка узатыу кәбилети. Аралыктан берилетуғын *телепатияның* биринши түрп өзинен-өзи болатуғынлықтан, буны тексеріуге көп жағдайда мүмкиншілік болмайды (М.Муканов).

ТЕЛЕРАДИОКОМПАНИЯ Телеведение хәм радио жумысларын шөлкемлестиріуши хәм кадағалаушы орай. Ушырасыу дауамында *телерадиокомпания* басшылары тәрепинен салада болып атырған көплеген өзгеріслер, рауажланыулар, радио хәм телевидение еситтиріулериндеги туурыдан-тууры эфирлер хәм оны шөлкемлестиріу жумыслары хақында түсиник беріп өтилди (Интернет мағлыұматлары).

ТЕЛЕСКОП ат. астр. Аспан денелерин, жулдызларды баклау, сүүретке алыу, үйрениу ушын белгиленген астрономиялык оптикалык әсбап. *Телескоп* – аспан денелерин фотографиялык, фотоэлектрлік хәм спектрал усылларда баклау ушын мөлшерленген астрономиялык, оптикалык әсбап (Интернет мағлыұматлары).

ТЕЛЕСКОПИЯ астр. Аспан денелерин телескоп аркалы баклау.

ТЕЛЕСПЕКТАКЛЬ ат. Телевидение аркалы көрсетилетуғын спектакль. Косымша түсирилген кинокадрлар сахна шенберин кенейтти, *телеспектаклерди* анағурлым тартымлы етти (Интернет мағлыұматлары).

ТЕЛЕСТАНЦИЯ ат. Телевидение аркалы сүүретли хабарларды жеткеретуғын станция.

ТЕЛЕСТУДИЯ ат. Телевизиялык орай касындагы тиккелей телевидение көрсетиўлери алып барылатуғын студия.

ТЕЛЕТАЙП ат. Жазыў машинасына уксас клавиатуралы, узактан жиберилген хабарларды, кағаз лентаға автомат рәўиште жазып алатуғын механизмли телеграф аппараты.

ТЕЛЕТАМАШАГӨЙ ат. Телевизор аркалы берилетуғын көрсетиў хәм еситтириўлерди көриўши хәм еситиўши тамашагөй.

ТЕЛЕТИН ат. Ийленген тери. Аяғындагы майланған *телетин* етиги босап калған (А.Бекимбетов).

ТЕЛЕТИНДЕЙ кел. Телетин сыяклы, телетин тәризли, телетинге усаған, телетинге мегзес.

ТЕЛЕТИНШИ ат. Телетин ислеўши, маман кәниге.

ТЕЛЕФАКС ат. 1. Баспа хабарларды узатыўға мөлшерленген халыкаралык факсимилия телефон байланысы. 2. Усындай байланысты әмелге асырыўға мөлшерленген, хәрип териў курылмасы бар болған аппарат.

ТЕЛЕФИЛЬМ ат. Телевидение ушын мөлшерленип исленген фильм.

ТЕЛЕФОН ат. 1. Электр куўаты менен ислеўши байланыс түрлеринин бири. 2. Узакта турып сөйлесиўге хызмет ететуғын курылыс системасы. 3. Усы системанын, курылманын сигнал аркалы сөйлеўшинин шақырыў, сөйлеў хәм тынлаў трубкасы бар аппарат. Қолымдагы *телефонды* хәм кабинеттеги *телефонларды* да өширдим (М.Нызанов). 4. Усы аппараттын номери. 5. Кол телефон.

ТЕЛЕФОНИСТ ат. 1. Телефон станциясынын хызметкери. 2. Телефон линияларын өткериўши кәниге, маман.

ТЕЛЕФОНИСТКА ат. Телефонист хаял-кыз.

ТЕЛЕФОНΙΑ ат. Телефон ислери, жумыслары.

ТЕЛЕФОНЛАҰ ф. Телефон етиў.

ТЕЛЕФОНЛАС телефонлаў феиилинин шериклик дәрежеси.

ТЕЛЕФОНЛЫ кел. Телефоны бар, телефон курылған.

ТЕЛЕФОНОГРАММА ат. Телефон аркалы арнаўлы берилген, жаздырылған хабар, яки мағлыўмат.

ТЕЛЕФОНСЫЗ кел. Телефоны жоқ, телефон курылмаған.

ТЕЛЕХАБАР ат. Телевидение аркалы берилетуғын жаналык, хабар.

ТЕЛЛУР ат. Менделеев периодтық системасының VI топарына тиісін химиялық элемент. гүмиске ұқсас, ак кристаллы зат. Металлургияда теллур көбінесе шойынға, полатқа, мысқа, қорғасынға механикалық қасиеттерін жақсылау үшін қоспа ретінде қолланылады.

ТЕЛИҮ ф. таныу, тенеу, ерттиру.

ТЕЛМИНЛЕҮ ф. Жалтанлау, дәмелену, жалтаклау. Қыс болып түн бораған, Көп *телминдеп* караған. Аш болғанда албыраған. Жөн тапсырмас баслық жаман (С.Мәжітов). Үш күн болды Санда ал атым хаулықты. Дәрбент жолға *телминдейди*, карайды («Мәспатша»).

ТЕЛМИРИНИҮ телмириу феиілінің өзлік дәрежесі.

ТЕЛМИРИСИҮ телмириу феиілінің шеріклік дәрежесі.

«Ал, айта бер» дегендей, тексеріушіге *телмиристи* (М.Нызанов).

ТЕЛМИРИҮ ф. 1. Тигіліу, көз алмай дәмеленіп карау, кайғылана күтіу. Есік бетке *телмирип* карап отыр (К.Султанов). Келіншек гүалардың бетіне *телмирип* карап, өзіне кереклі сөзді күтіп турып қалды (Ө.Айжанов). Өзінің дауасыз дәртке жолыққанын билгеннен кейін хәмме нәрсеге көзлери тоймай *телмирип* карай беретугын әдетті шығарды (М.Нызанов). 2. Ынтығыу, жутыну.

ТЕЛМИРИҮШИ ат. 1. Дәмеленіп караушы, тигіліуші.

2. Ынтығыушы, жутынушы.

ТЕЛМИРТТИРИҮ телмириу феиілінің өзгелік дәрежесі.

ТЕЛМИРТИҮ телмириу феиілінің өзгелік дәрежесі.

ТЕЛОГРЕЙКА ат. Алды сәдеп пенен илдирилетугын, келте,

пахталы үстки кийім.

ТЕЛОМЕРЛЕР ат. Хромосомалардың тәбійгый ушлары. *Теломерлер* хромосомалардың бір-бірі менен жақынласуына зыян келтиреді («Биология» сабақ.).

ТЕЛОФАЗА ат. Аналық клеткадан екі жас клетка дүзілетугын митоздың соңғы фазасы. *Телофаза* бөлінуінің соңғы фазасы. Бул басқышта хромосомалар полюске жетіп, хроматин жіпшелерінің ауысуы қайтадан басланады («Гистология» сабақ.).

ТЕЛПЕК ат. Бас кийімнің бір түрі, төбесі домалақ, қойдың сенсен терісінен жіекленген, ыссы бас кийім. Белин бууып *телпегін* кийіп, қолына хасасын алып кетіуге айланды (Ө.Шамуратов). Басына *телпек* кийген менен бәрі еркек бола бермейді екен-ға... (М.Нызанов).

ТЕЛПЕКЛИ кел. Телпеги бар, басына телпек кийген.

ТЕЛПЕКСИЗ кел. Телпеги жок, басына телпек киймеген.

ТЕЛПЕКТЕЙ кел. Телпек сыякты, телпек тәрізлі, телпек яңлы, телпекке мегзес, телпекке уксас.

ТЕЛПЕКШИ ат. Телпек тигиуши, ислеуши.

ТЕМА ат. 1. Илимий тексеріу, макала, көркем шығарма яки улыұма пикир жүритиу ушын танлап алынған объект. «Оксана бул *теманы* бийкарға танламаған екен ғой, онын үстине буны бизге жиберіуі де тегин емес екен» деген қыяллар келди кеулиме. Сиз тек өзиниздин *темаңыз* бенен шуғылланып жүрген жоксыз, барған жеринизден негатив мағлыұмат жыйнап жүрсиз! Баратырып-киятырып улыұма бундай *темада* маған гәп ашпаған. Сол гәпимди ол *тема* кылып алағойыпты (М.Нызанов). «Мен кандидатлык *теманы* надурис танлап кәтелескенмен, — деди ол (М.Нызанов). 2. Музыкалык шығармаға яки онын бир бөлимине тийкар болған мотив.

ТЕМАТИКА ат. Танлап алынған исленген яки исленип атырған *темалардың* жыйнағы. Көркем шығармалардың тематикасы.

ТЕМБР ат. Бир пердедеги, бирдей жокарылықтағы хәр бир сестин өзине тән тәрепи. *Тембр* — хәр бир музыка әсбабының яки косыкшы хаўазының өзине тән характери.

ТЕМЕКИ ат. 1. Паслен туқымына жататуғын үлкен жапыраклы өсимлик. Себеби, *темеки* туўылажак нәресте ушын оғада кәуипли (М.Нызанов). 2. Усы өсимликтин кептирилип, унтаған жапырағынан таярланылған шегимлик. Бурын молшылығым бар еди, оны коидым, Куранның қағазына *темеки* орап тартатуғын болдым (К.Смамутов). Женя *темекини* бурқыратып, төбемде турады (М.Нызанов).

ТЕМЕКИДЕЙ кел. Темеки сыякты, темеки тәрізлі, темекиге усаған, темекиге мегзес.

ТЕМЕКИШИ к. шылымкеш.

ТЕМИР ат. 1. Химиялык элемент, гүмис түсли, салмакты металл, шойын менен полаттын тийкаргы бөлеги. *Темир* менен тастын айырмасы бар дегендей жетим менен жетимлердин де айырмасы бар екен (Ж.Аймурзаев). Ертеде усталар ен катты тасларды сайлап алып, ол таслардың *курамында темир*, титан сыякты катты металлдар да болған, оларды еки мын-еки ярым мын градушта кыздырған (М.Нызанов). 2. Сол металлдан исленген түрли зат, буйым. Анау, шокмар, канжар, найза

жарағы. Мынаў турған ушлы *темир таяғы* (Ш.Артык). Ылай тасыйтуғын. *темирден* исленген зәмберимиз бар, кеминде сексен-токсан кило ылай сыяды (М.Нызанов). **◊ Темирден түйин** түйиў — уста, өнерли, шебер. **Темирди қызғанда бас** — хәр нәрсени өз уақында исле деген мәнини аятады. **Темир тәртип** — қатаң тәртип, реже.

ТЕМИР-БЕТОН ат. Ишине темир, арматура сымларын орнатып қуыйлған бетон. Мойнақта *темир-бетон* өнімлері, гербиш заводлары хәм нан цехы қурылмақта (Интернет мағлыұматлары).

ТЕМИРДЕЙ кел. Темир сыяклы, темир янлы, темир тәризли, темирге усаған, темирге мегзес.

ТЕМИРЕҰ ат. мед. Адамлардың хәм жанлы-жаныўарлардың денесине, яғный терисине түсетуғын түри ақтаңлак дөңгеленип, бөртип шығатуғын жукпалы тери аўырыўы.

ТЕМИРЕҰДЕЙ кел. Темиреў сыяклы, темиреў тәризли, темиреў янлы, темиреўге усаған, темиреўге мегзес.

ТЕМИРЕТКИ к. темиреў.

ТЕМИРТЕК ат. Колдан исленген кишкеке пышак. Мен биреўдин нахак қанына қалмакшы емеспен, Қанға емес, суўға шап *темиртек*, — деп қолындағы пышағын ылақтырып жиберди (Ө.Хожаниязов).

ТЕМИРТОН ат. Саўыт.

ТЕМИРТОНЛЫ ат. Жаўынгер, қахарман.

ТЕМИР ЖОЛ ат. 1. Поезд, трамвай сыяклы көликлерге арналған темирден исленген жол. Әйтеўир алдында *темир жол* бар дегенге солай қарай баратырған адамлар әкеліп таслапты (Т.Ахтанов). 2. Темир жол хызметин көрсететуғын мәкеме яки өндиристин улыўма атамасы. Сибирь *темир жолларында* тас қазыўға жалланыў ушын еллеринен посып кеткенин көзлери көрген еди сонда (М.Дулатов). *Темир жол вокзалы* — жолаўшылар тасыйтуғын, темиржол транспорты хызметлерин шөлкемлестиретуғын орын, имарат. *Темир жол станциясы* — темир жол транспорты хәм жолаўшыларға хәр қыйлы хызметлер, жүклерди қабыллаў, оларды тийеў хәм түсирий, саклаў хәм жеткизиў жумыслары жүргизилетуғын, локомотивлер менен вагонлардан қурастырылған хәм т.б. техникалық хызметлерди көрсететуғын жумис орны.

ТЕМИРҚАЗЫҚ Темирқазық жулдызы. *Темирқазық* синип кеткен қаранғылыққа қулап баратырғанын сизди (К.Кәримов).

Сон бир орнынан табжылмай туратуғын «*Темир қазық*» жұлдызды дәстаныса жүрди (Ө.Өтеұлиев).

ТЕМИР ОШАК ат. Аўкат писириўге хәм суў кайнатыўға арналған темирден исленген үш аяклы ошак.

ТЕМИРШИ ат. Темирди шөккишлеп, оннан түрли буйымлар ислейтуғын устасы. Еки жигит бунда менин колыма карар, Бири токарь, екиншиси *темирши* бала (И.Юсупов).

ТЕМИРШИЛИК ат. Темир менен шуғылланыўшылык, кәсип.

ТЕМП ат. 1. Музыка әсбапларын шертиў, әдебий оқыў, театр хәм спорт ойынларын орынлаўдағы тезлик дәрежеси, пәт. Ойын *темпин* (пәтин) пәсендетип жиберди. 2. Бир исти орынлаўдын дәрежеси. Курылыс *темпи*, Өндирис *темпиниң* өсиўи.

ТЕМПЕРАМЕНТ ат. психол. 1. Адамның руўхый-психикалык кәсийетлериниң жыйнағы. 2. Жигерлилик, куўатлылык, йошлылык. ◇ *Темпераментли* адам — жигерли, куўнак адам. **Сангвистикалык темперамент** — кызба канлы темперамент. **Флегматикалык темперамент** — салкын канлы темперамент.

ТЕМПЕРАТУРА ат. Бир нәрсениң жыллылык, суўыктык дәрежеси. Пиллекешлер наўқан куртларының туратуғын жайын мудама 23—24 градус жыллылык *температурада* тутады («ЕК» г.). 2. Тири организмдеги ыссылык дәрежеси. Оның *температурасы* жокары.

ТЕМПЕРАТУРАЛЫ кел. Температурасы бар, температурасы көтерилиў. Жокары температуралы хаўа райы шараятларында кәрханаларда ислеп атырған хызметкерлер хәм жумыс бериўшилер тәрәпинен белгиленген тәртиптеги микроклимат бойынша санитариялык-гигиеналык қағыйдаларға әмел еткен халда жумысларын әмелге асырыўы талап етиледі (И.Матеков).

ТЕМПЕРАТУРАСЫЗ кел. Температурасы көтерилмеген, болмаған.

ТЕМПОЗИЛ ат. Ишкиликке карсы колланылатуғын дәри. *Темпозил* — Канаданың алкоголизмниң созылмалы түрин емлейтуғын дәриси (С.Субханбердин).

ТЕМУРИЙЛЕР XV—XVI әсирлерде Орта Азиядағы хәр кыйлы мәмлекетлерде хұкимранлық еткен Әмир Темур әуладлары. А.Бегдуллаева китап көргизбеси менен катнасып *Темурийлер* салтанатының мүнәсип даўамшысы болған

Бабурдың кітаптары хақында мағлыұматлар берди (Интернет мағлыұматлары)

ТЕНАРДИТ ат. Сульфатлар класына киретуғын металл. Тенардит дузлы көллерде пайда болады.

ТЕНДЕНЦИЯ ат. 1. Тийкаргы максет, ой пикир. 2. Бағдар, алға умтылыұ, өрлеу. 3. Тенденция өсиу, рауажланыу. Бул тенденция реформаларымыздын нәтийжесин арттырыуға, жәмийетлик кадағалауды, пукараларымыздын жәмийетлик белсендилегин күшейттиуге хызмет етпекте (Интернет мағлыұматлары). 4. Бир жаклама идея, бир жаклылык.

ТЕНДЕР I ат. Тиккелей паровозға тиркелетуғын, суу яки жанылғы калдыклары, майлау-тазалау затлары сакланатуғын арнаулы вагон. Жаркын колына майлы шүберек алып, котел менен *тендерди* жаркыратып тазалады (Н.Ғабдуллин).

ТЕНДЕР II 1. Ол яки бул хызметлерди орынлайтуғын, арнаулы жойбар ушын үскене хәм материаллар жеткерип беретугын фирма яки компанияны аныклау максетинде дағза етилген танлау. 2. Ашык түрдеги яки шекленген сандағы катнасыушылар ушын жабык түрдеги конкуренциялы сауда-сатык: буйыртпаны жайластырыудын танлау формасы. Ашык *тендер*. Жабык *тендер*. Мәмлекетлик мүкти сатыуда *тендер* саудаларын өткернуу бойынша мәмлекетлик комиссияның курамы 4-косымшаға мууапык тастыйыклансын (Интернет мағлыұматлары). 3. Халықаралык базарда машина-үскенелер сауда ислеу, курылыс-монтаж жумысларын орынлау, инженерлик хызметлер көрсетнуу ушын танлау тийкарында буйыртпалар бернуу.

ТЕНЕ ат. Дене, беден, тән.

ТЕНЗОР ат. Координатлар бир системадан баскасына өткен уақытта арнаулы нызам тийкарында өзгеретуғын өлшем.

ТЕНЗОРЛЫҚ кел. Тензорға катнаслы.

ТЕННИС ат. Курыулы тордың үстинен кишкентай топты калак пенен урып өткеретуғын спорт ойыны. *Теннис* ойыны XIX әсирдин акырында Уллыбританияда пайда болды (Интернет мағлыұматлары).

ТЕННИСШИ ат. Теннис ойнаушы.

ТЕНОР ат. муз. Ерлерге тән ең жокары дауыс, жууан дауыслы косықшы ер адам.

ТЕНОРИТ ат. Оксидлер класына киретуғын минерал. *Тенорит* оксидлениу зонасында мыстын баска минераллары менен бирге казып алынады (Интернет мағлыұматлары).

ТЕНСАТРИН ат. Кан басымын төменлетиүге арналған дәри. *Тенсатрин* кан басымын пәсенлетип, жүрекке кууат беретугын Венгрияда исленген дәри (С.Субханбердин).

ТЕНТЕК кел. 1. Тәртипсиз, бузақы. *Тентегине* таяк силтетип, жасауыллардын намысына тийдик (К.Султанов). *Тентектен* тууған саў болмайды, Ешкинин жүни аў болмайды (кк.х.н.). Төбелесте *тентек* женеди (М.Нызанов). 2. Биймаза, шатак.

ТЕНТЕКЛИК ат. 1. Тәртипсизлик, бузакылык. Апарып карсыға жабың, тамакты аз берин, булардын тентеклиги пәсейсин (К.Әүезов). 2. Биймазалык, шатактык.

ТЕНТЕКТЕЙ кел. Тентекке усаған, мегзес, тентек сыяклы, тәризли, яңлы.

ТЕНТИРЕКЛЕНИҮ тентиреклеу фейилинин өзлик дәрежеси.

ТЕНТИРЕКЛЕСИҮ тентиреклеу фейилинин шериклик дәрежеси.

ТЕНТИРЕКЛЕТТИРИҮ тентиреклеу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТЕНТИРЕКЛЕТИҮ тентиреклеу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТЕНТИРЕКЛЕҮ ф. Шайкалыу, басы айланыу. *Тентиреклен* барып жан айбатым менен жүөрилердин арасынан шыктым (Ж.Аймурзаев). Оксана *тентиреклен* барып, креслонын кырына жамбасы менен урылды (М.Нызанов).

ТЕНТИРЕНИҮ тентиреу фейилинин өзлик дәрежеси.

ТЕНТИРЕСИҮ тентиреу фейилинин шериклик дәрежеси.

ТЕНТИРЕТТИРИҮ тентиреу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТЕНТИРЕТИҮ тентиреу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТЕНТИРЕҮ ф. 1. Каңгырыу, гезиу, күн көриу ушын ел аралап кетиу. Жесир катын, жетим уллар, *Тентиреп* ботадай бозлар, Шабакка сатылды кызлар, *Хәсирет* кайғы болды заман (Күнхожа). 2. Анда-мында куры жүриу, боска каңгырып жүриу.

ТЕНТИРЕҮИК ат. Гезенде, каңгыбас, саяк.

ТЕҢ I ат. 1. Тай, байлам, бууат.

ТЕҢ II кел. 1. Бирдей, катар, барабар, сай. Аўкаттын *тең* ярымын бизлер бетке салыпты. Ой-бу-ў, пүткил континентти айланып шыкканда оған *тең* келетуғын аўкатты таба алмайды хеш ким! (М.Нызанов). 2. Катар-курдас, жолдас. Душпаныңды койып доска ерилсең, Теңиң менен аз күн ойнап күлипсең («Қырк кыз»). ◇ **Теңи-тайы жоқ** — әжайып, жүдә жаксы,

айрыкша. **Тен көриү** — өзимсиниү, жатыркамау. **Тен көрмеү** — менсинбеү. **Тен курбы** — заманлас.

ТЕҢБЕ-ТЕҢ кел. Барлык жагынан бирдей, барабар. Егер де, кепиллик шартнамасында баскаша тәртип нәзерде тутилган болмаса, кепил кредитор алдында *теңбе-тең* көлемде жууап береди (Б.Баймуратов).

ТЕҢБЕ-ТЕҢЛИК ат. Барабарлык, барлык жагынан бирдейлик, сайлык. Бул *теңбе-теңлик* Өзбекстан шахматшыларынын женис мәңзилл алдынан үлкен белеске шыгыуын тәмийинледи, десек көте болмайды (Т.Рүзиев).

ТЕҢГЕ ат. 1. Акша, пул. Колыма азлы-көпли *теңге* түссе, саған жибере беремен (К.Султанов). 2. Металлдан исленген тийинлик акша. Кырма тазға кырк *теңге*, ойма тазға он *теңге* салык түсипти (кк.х.е.). Кәткудалардың алдына төрт-бес *теңгеден* инам койды (К.Аралбаев).

ТЕҢГЕБАЛЫК ат. Үстинде дөңгелек кишкене таслары бар балыктын түрл. *Теңгебалык* майда, узынлыгы 15—22 см, массасы 250—300 грамм («Биология» терм.)

ТЕҢГЕДЕЙ кел. Тенге сыяклы, тенге тәризл, тенге янлы, тенгеге мегзес. Жаз бойы *теңгедей* күн түспейтуғын тунғыйык жерлерл де көп (К.Мәмбетов).

ТЕҢГЕРИЛИҮ тенгерилу фейилинин белгисиз дәрежесл.

ТЕҢГЕРИСИҮ тенгерилу фейилинин шериклик дәрежесл.

ТЕҢГЕРТТИРИҮ тенгерилу фейилинин өзгелик дәрежесл.

ТЕҢГЕРТИҮ тенгерилу фейилинин өзгелик дәрежесл.

ТЕҢГЕРИҮ ф. Бирдей етил, барабарлау, тенлеу. Ашты байға *теңгерди*, Ели-халкын *теңгерди*. Жеримди гүлленген гүлистанға куурап жаткан шөллерди, Жеримди гүлленген гүлистанға *теңгерди* (И.Юсупов). Анам мени бай кызына *теңгерди*, Атам сорлы мени малдан кем көрди (И.Юсупов).

ТЕҢЕЛИСИҮ тенеу фейилинин шериклик дәрежесл.

ТЕҢЕЛИҮ тенеу фейилинин өзлик дәрежесл.

ТЕҢЕЛТИҮ тенеу фейилинин өзлик дәрежесл.

ТЕҢЕҮ ф. 1. Барабарлау, тенлеу. Өмир бойынша өз басыма *теңеймен* (М.Дәрибаев). 2. Салыстыруу, өлшестиреу. *Теңеу* деген, Табылғыш, излегенге асыкпай-ак, Сазенденин төрт саусағы, мысалы төрт епшил аяк (И.Юсупов). Кушағында ой-өрисим кеңейген, Ел мийримин жан анаға *теңеймен* (Т.Жумамуратов). Кызларымызды сол кыялындағы Ай-жулдызға *теңеп*, басын айландырып, мәнгүр етип койыпты, — депти (М.Нызанов).

ТЕҢЕҰЛИ кел. Салыстырылған, өлшестирилген, теңленген.

ТЕҢЕҰСИЗ кел. Салыстырыўсыз, өлшестирилмеген, теңленбеген. Ол сонындай тексиз, *теңеўсиз* тулға, Ол Ибрайым, Юсуп ахун перзенти (Д.Сейтназарова).

ТЕҢИЗ ат. Жән-жағы курғаклық пенен тутасқан үлкен көлемли суў. Кара суўық кысты елди, Булт басып *теңиз* көлди (Бердак). **Тениз авиациясы** – бир катар мәмлекетлердеги әскерий тениз флоты күшиниң түри. Көплеген мәмлекетлердин әскерий тениз флотында *теңиз авиациясының* курамына ракеталық, кайыкка карсы колланылатуғын бузыўшы хәм барлаўшы арнаўлы авиация киреди (Интернет мағлыўматлары). **Тениз алабуғасы** – тенизде тиришилик етиўши кызыл түсли, көзи үлкен алабуға. Атлантика океаны менен Тыныш океаннын кубла бөлегинде кызыл түсли көзи үлкен *теңиз алабуғасы* тиришилик етеди (Интернет мағлыўматлары). **Тениз балдыры** – тениз суўында жактылық түсип туратуғын теренликте өсетуғын өсимлик. **Тениз геодезиясы** – геодезиянын тениздеги илимий хәм пайдалы геодезиялық тәреплерин изертлейтуғын тараўы. **Тениз геоморфологиясы** – океан пенен тениз ултанынын курылысын хәм раўажланыўын изертлейтуғын илим. **Тениз жағалаўы** – тениздин шети. **Тениздин шегиниўи** – курғаклықтың көтерилюи, тениздеги суўдың азайыўы. **Тениз пияда әскери** – тениз десантлары курамында урыс хәрекетлерин жүргизиўге, сондай-ак, әскерий тениз базаларының, портларды корғаў хәм т.б. ўазыйпаларды атқарыўға арналған хәм арнаўлы таярланған әскерий флот. **Тениз карталары** – тениз ағысы, тениз жоллары, теренлиги хәм т.б.сәўлеленген арнаўлы географиялық карта. **Тениз күшлери** – айырым мәмлекетлерде тенизде урыс жүргизиўге арналған жеке флот. **Тениз операциясы** – белгили бир оперативлик хәм стратегиялық максетке жетиў жолында белгиленген *реже* бойынша әскерий тениз флотынын оперативлик топарлары арасындағы тениз урысы. **Тениз полигоны** – флоттың урыс хәм техникалық куралларды санаў ушын ямаса кемелерди урыска таярлаўға арналған тениздеги белгиленген орын. **Тениз саяхатшысы** – тенизде жүрип саяхат етиўши адам. **Тениз суўы** – дузлылығы 24,695% тен жокары, тениз хәм океанларда топланған жер үсти суўлары. **Тениз тактикасы** – тениздеги әскерий бөлим. **Тениз тасбақалары** – жүзиў кәбилети өзгеше раўажланған суўда тиришилик ететуғын

тасбакалардың туқымласы. **Теңіз толқындары** – теңіз суының тербеліуі. Сүмелекте *теңіз толқындарының* көрінісі пайда болды (Интернет мағлұматтары). **Теңіз фаунасы** – теңізде жасаушы хайуанаттар дүнясы. **Теңіз шөгінділері** – теңіздің түбіне шөккен жыйынтықтар. **Теңіз шөгінділері** 1) теңіз түбіне шөккен материктік шөгінділер; 2) организмдердің қалдықтарынан пайда болған органикалық шөгінділер; 3) суудағы хәр қыйлы дузлардың шөгуінен пайда болған химиялық шөгінділерден ибарат (Физика, география).

ТЕҢІЗДЕЙ кел. 1. Теңізге уксас. Жән-жақтың бәрі *теңіздей* толқыған сағым (М.Жумабаев). 2. аұыс. Көп, шексиз. Мендегі сәл ғана мун. – *Теңіздей* қайғы еді оған (Ж.Жақыпбаев). **Теңіздей жалтырау** – жып-жылтыр, жалт-жулт етіу. **Теңіздей тебиреніу** – күшлі сезімде болу, толкыу. Чеховтың жаны *теңіздей тебиренеді* (Ә.Нұршайықов). **Теңіздей терең** – ушы қыйыры жоқ, шек-шеғарасыз. Ол *теңіздей терең* ойға кетті. **Теңіздей толкыу** – ашыулану, астан-кестен болу. *Теңіздей толқыған* көп халықтың қайнаған ашыуы қатты сескендірді. Асқардың ойы *теңіздей толқыды* (С.Муканов). **Теңіз климаты** – океан яки теңіздің атмосфераға тийгізетуғын тәсірінен пайда болған климат.

ТЕҢІЗШИ ат. Теңіз флотында іслеуші, кәніге алам. Жигит яки *теңізши*, яки ушыушы болса керек (Ж.Молдағалиев).

ТЕҢІЗШИДЕЙ кел. Теңізши сыяқлы. Кәруандағылардың тап хәзіргі кеуіл-күйі дүняны толқыны менен тербеп атырған теңіз шетіне шығуға зар болған *теңізшидей* еді (Д.Досжанов).

ТЕҢКЕЙИСИУ теңкейіу феіілінін шеріклік дәрежесі.

ТЕҢКЕЙИУ ф. Бадырайып көрініу, тасырайыу.

ТЕҢЛЕМЕ ат. мат. Берілген екі функцияның мәнілері өз ара тең болатуғын аргументті анықлау хакқындағы есаптын аналитикалық түрде жазылуы.

ТЕҢЛЕС кел. 1. Жас жағынан қатар, қурбы. Муқаррама достымыздың да қосықтарынан *теңлес* қурбы-құрдастарына қарағанда дүняға көзқарасы әдеуір жоқарылап кеткенлігін біліу қыйын емес (М.Мәмбетниязова). Менин менен *теңлес* жасларды көрсем жүдә хәуесім келеді өзі таңлаған кәсібін ийелеп, ғәрезсіз ана диярына өз үлеслерін қосып атыр (С.Авезов). 2. Тең бола алатуғындай, бірдей, уксас, дәрежелес. Ултым уллыларға болсын деп *теңлес*, Урпакқа үндеу салдың,

Аллаяр баба! (А.Сейтеков). Байбөри, Байсары деген еки *теңдес* бай болып, булар дүньяға келди («Алпамыс»).

ТЕҢЛЕСИҮ тенлеу фейилинин шериклик дәрежеси. Мессидин Марадона менен *теңлесиү* имканияты тууылмакта (Интернет мағлыұматлары). Әскерий хызметкерлердин жауынгерлик таярлығы, оперативлиги, хәзирги заман талабына жууап беретуғынлығы менен рауажланған еллердин заманагөй армияларына *теңлесиү* дәрежесинде (Ә.Жийемуратов).

ТЕҢЛЕСЛИК к. тенлик.

ТЕҢЛЕСТИРИҮ тенлеу фейилинин өзгелик дәрежеси. Жуұмаклаушы мәмлекетлик имтиханларын кириу тест сынақларына *теңлестириу*, яғный унификациялау хаккындағы қарар жойбары ислеп шығылған хәм тийисли мәмлекетлик уйымға усынылған. (И.Матеков) Электрли байланыскан хауа линиясын хәм байланыс хауа линиясын қосыу яки үзийден алдын бул бөлим потенциалын *теңлестириу* зәрүр (Интернет мағлыұматлары).

ТЕҢЛЕТИҮ тенлеу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТЕҢЛИК ат. 1. Барабарлық, бирдейлик, сәйкеслик. 2. Еркінлик, бостанлық. Балық аулап *теңлик* алмаған сон орақшылықка кетти (Қ.Ирманов).

ТЕҢЛИКЛИ к. тенлик.

ТЕҢСЕЛДИРИҮ тенселиу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТЕҢСЕЛИҮ ф. Шайкалыу, қозғалуы.

ТЕҢСЕЛМЕ кел. Тенселетуғын, шайкалатуғын.

ТЕҢСЕЛТИҮ тенселиу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТЕҢСИЗ кел. Тени-тайы жоқ, мәртебели. Өзбекстан халқының урыс майданларында хәм фронт артында көрсеткен *теңсиз* мәртлигин хәм жигерин тарийх бетлерине мөрлеу, жас әуладымызды Ұатанға мухаббат хәм садықлық руұхында тәрбиялау максети жәмленгени сизлерге жаксы мәлим (Интернет мағлыұматлары). Әзимбек Сапарбаев спорттын белбеули гүрес түри бойынша 60 кг салмакта Қарақалпақстан көлеминде *теңсиз* деп табылғаны хаккында мағлыұмат берген едик (Интернет мағлыұматлары).

ТЕҢСИЗЛИК ат. 1. Әдалатсызлық, сәйкессизлик. Ол *теңсизлик* заманда-ақ, өзиниң бас бостанлығын, еркинлигин ансаған қыз (Интернет мағлыұматлары). *Теңсизлик* хәм әдалатсызлықтын кескинлесиуи, климаттың айрықша төменлеуи, пүткил дүньяны қамтып алған машқалаларды

шешиўге өз үлесин косыўы зәрүр (Интернет мағлыўматлары).
2. Математикалык термин. Тенсизликтин еки тәрәпинне де бирдей санды коссак яки алсак, онда *тенсизлик* өзгермейди (Математика)

ТЕҢШИЛИК қ. тенлик.

ТЕҢ ХҰҚЫҚЛЫЛЫҚ ат. Хәммеге тең болған конституциялык қағыйда. Қарақалпақстан Республикасында жасайтуғын тийкарғы 5 миллеттин ўәкиллерин сайланып, бул улыўма *тең хұқықлылық принциплерин* тастыйықлайды (Интернет мағлыўматлары). Шөлкем жокары билимлендириў тараўында билимлендириў процесин жетилистириў хәм баскарыў, сондай-ак, *тең хұқықлылық* хәм хәр түрлиликти төмийинлеў жумысларын алып бармакта (М.Хусанова).

ТЕОДОЛИТ ат. Ашык орынларда горизонтал хәм вертикал мүйешлерди өлшеўге арналған әсбап. Аспан денелеринин горизонталь координаларын *теодолит* деп аталатуғын универсал әсбап пенен өлшейди (Астрономия).

ТЕОГОНИЯ ат. Қудайлардың пайда болыўы хәм олардың туўысқанлық карым-катнасы туўралы аңыз әпсаналары, кудайлар шежиреси. Бул дәўирде Геснод «*Теогония*» (яғный Қудайлар шежиреси), «Мийнет хәм күнлер» дәстанларын жазды.

ТЕОКРАТИЯ ат. Мәмлекетти баскарыў түри, мәмлекет басшысы бир ўақыттың өзинде диний баскарыўды да өз қолына алады.

ТЕОЛОГ ат. дин. с. Теология бойынша кәниге, диншил алым.

ТЕОЛОГИЯ ат. дин. с. Қудай, Алла аты менен дин догматларын дәлиллеп, барлықка болған диний көзкарасларды үйретиўши диний тәлиймат. Диний китаплар *теологияның* тийкарғы дереклеринен есапланады (Интернет мағлыўматлары).

ТЕОРЕМА ат. 1. мат. Математикада дәлиллеўди талап ететуғын жағдай яки өзи хақыйкатка тийкарланған қағыйда. Фалес математикадағы шынлықты дәлиллеў зәрүрлигин шәрт етип койған, өзи бир неше *теоремалар* дәлиллепти деген дәрек бар (А.Көбесов). 2. Қағыйда, реже. Теманы түсиниў ушын алдыңғы үш *теореманы* билип алыў шәрт (Ә.Тарази).

ТЕОРЕТИК ат. Белгили бир теориялык мәселелер менен шуғылланыўшы алым, теорияшы. Бүгинги *теоретиклердин*

бирканшасы, әсиресе ески формалар, арханкалык түрлер жөнінде А.Н.Веселовский пикирлерине сүйенеди (Р.Нурғалиев).

ТЕОРИЯ ат. 1. Әмелияттағы тәжірийбени жыйнаклап, тәбият, жәмийет хәм адам ойының ыызамлықларын билдиретуғын илимий принциплердин системасы, қағыйдасы. Билимлендириў процесинде *теория* менен әмелияттың бир пүтинлиги тәмийинленбегенлиги, шет елдің билимлендириў мәкемелери менен нәтийжели бирге ислесиў толық жолға қойылмағаны сыяклы кемшилиқлер атап өтилген (Интернет мағлыўматлары). 2. Белгили бир илимнің тараўына арналған қағыйдалар жыйнағы. Еритпелер ҳаққында *теория*.

ТЕОРИЯЛЫҚ ат. Теорияға байланыслы. Романның сюжети, жазыўшының колланған усылы әдебиятымыздың алдына *теориялық* мәселелер қойып отыр (Ғ.Мустафин). **Теориялық конференция** – белгили бир илимий темаға тийкарланып өткерилетуғын конференция.

ТЕОРИЯШЫ ат. Белгили бир теорияны жаклаўшы адам.

ТЕОСОФИЯ ат. Сыйқырды, иләхий күшлерди изертлейтуғын диний илим тараўы. Бирден-бир барлықты, хәмме нәрсени қамтып алыўшы қудай ҳаққындағы, барлық нәрселердин иләхий мәнис-мазмуны *Теософияның* теориялық тийкарын қурайды (Интернет мағлыўматлары).

ТЕОТАНИН ат. Шай қурамында болатуғын элемент. Атап айтқанда шайдың қурамында *теотанин*, кофеин, углевод, эфир майы, С витамин бар (С.Субханбердин).

ТЕП I к. с. Те буўыннан басланған сөзлердин алдынан қосылып күшейтиў мәнисин береді. Теп-тегис, теп-терен.

ТЕП II к. тебиў.

ТЕПЕЙ ат. Асық ойынның түри

ТЕПЕРИШ кел. 1. Белсенди. 2. Шебер, уста, искер. Төртінши класс ўақтында бул дәнки тебиўге *тепериш* еди, – деп гәп қыстырып қалды күтип алыўшылардың биреўи (М.Нызанов).

ТЕПЕРИШЛИК ат. 1. Белсендилик. Ол жерге барыўы менен қурамалы және қыйын жағдайлар орын алған болса да, *теперишлик* пенен изертлеў жұмысларын даўам етиўге киристи (А.Абдикамалов). 2. Шеберлик, усталық, искерлик.

ТЕПКИ I ат. 1. Аяқ пенен урыў, аяқ астына алып тебиў, қағыў. Сонда Айдос сөйледі, Тыңлаўға болмас сөзинди, *Тепкиге*

алып-бир-бирлеп, жулайынба шашынды (Бердак). 2. Азап, корлык, дэкки. Кашанга шекем мийнеткеш халык байлардын, бийлердин, молла-ийшанлардын *тепкисинде* жасайды (К.Ирманов). **Тепки жеу** — азапланыу. Дуньядан, турмыстан усыншама *тепки жеген* кisinin кеули калмаганда, кимнин кеули калады (С.Муканов). **Тепкинин астына алыу** — барынша тебиу, аямай урыу. Шашынан суйреп шык. Ал *тепкиниң астына* (И.Есенберлин).

ТЕПКИ II ат. Гейбир хайуанлардын аягында болатуғын мүйнзге уксас дене ағзасы.

ТЕПКИЗ тепкилеу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТЕПКИЗИУ тепкилеу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТЕПКИЛЕНИУ тепкилеу фейилинин өзлик дәрежеси.

ТЕПКИЛЕСИУ тепкилеу фейилинин шериклик дәрежеси.

ТЕПКИЛЕТТИРИУ тепкилеу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТЕПКИЛЕТТИРТИУ тепкилеу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТЕПКИЛЕУ ф. Аяк пенен бир нәрсени тебиу, соғыу, урыу, женшиу, баскылау. Мени *тепкилеп* орнымнан турғызды да мектепхананың ишине салып кулып урды (Ә.Шамуратов). Хожа болды қорамыздан мал алды, *Тепкиледі* урамыздан дән алды (И.Юсупов). Шала жанған көйлекті *тепкилеп* өширди (М.Нызанов).

ТЕПКИЛЕУШИ ат. Аяк пенен тебиуши, аяк астына алыушы. Аталар нәсили, көргенсиз әулад, *Тепкилеуши* куллық өкшесі менен Пакыр-мискинлердің ығбалын қорлап! (И.Юсупов).

ТЕПКИР к. тепкиш.

ТЕПКИШ кел. Тебиуди жаксы билетуғын, тебеуик, тебиудин жолын билгиш.

ТЕПЛИЦА ат. Жыллы орын болып, қыста, суық уақытлары палыз егинлерин хәм т.б. өсімликлерди өсириу ушын арналған жай ямаса қурылыс. Балыкшылық, *теплица* қурыу, лимон хәм роза терегинен қосымша дәрамат көриу, банктен жеңилликлі кредит алыу бойынша жүзеге келген машқалалары избе-из додалау хәм әмелий жәрдем беріу мәселелери қойылды (Интернет мағлыұматлары). *Теплица* ушын хәм исбилермен болып дизимнен өтиуде районлық мәмлекетлик хызметлер орайына төленетуғын төлемлер ушын субсидиялар ажыратылатуғынлығы хаккында түсиндириу жұмысларын алып барылмакта (Интернет мағлыұматлары).

ТЕПЛОВОЗ ат. Иштен жанатуғын двигатель жәрдеми менен жүретуғын локомотив. *Тепловоз* барынша бозлап, түн тынышлығын бузды (Ш.Муртазаев).

ТЕПЛОВОЗШЫ ат. Тепловоз баскарыўшы. Бул жер *тепловозшылардың* техникалык оқыўын жүргизетуғын, жыйналыслар өткерилетуғын орын есабында пайдаланылды (Интернет мағлыўматлары).

ТЕПЛОИЗОЛЯЦИЯ ат. Хәр кыйлы имарат хәм курылмаларды ыссылык тәсиринен саклаў хәм ыссылыктын жок болып кетиўине жол коймаў ушын оларды ыссылык өткизбейтуғын материал менен каплаў.

ТЕПЛОТЕХНИКА ат. Илим хәм техниканын ыссылык энергиясын пайда етиў хәм оннан пайдаланыў менен шуғылланатуғын тараўы.

ТЕПЛОХОД ат. Иштен жанатуғын двигатель жәрдеми менен жүретуғын кеме. Берилген мағлыўматларға карағанда *теплоходта* 208 адам болған (Интернет мағлыўматлары).

ТЕППЕ I ат. Дәнди түйиў ушын жерден ойып исленген орын, кели сыяклы шуқыр. Менин де мәнисим кашып отыр, салыны өзін ак *теппеден* шығар (Ж.Аймурзаев).

ТЕППЕ II ат. 1. Белгили бир орыннын бурын көл болып, сонынан курғакка айланып, тағы көлге айналған ўактына айтылады. Усындай суўдын хәрекетине байланыслы балыклар бир жерге топланып жыйналады (ҚДС).

ТЕПСЕҢ ат. 1. Аяктын басылыўы менен катып қалған жер, катты жер. 2. Шөпли жер, мал жайылымы. *Тепсең* жерде самал канша хуўлеген менен топырақ бармайды (С.Мәжитов).

ТЕПСИНДИРИҰ тепсиниў фейилинин өзгелик дәрежеси. **ТЕПСИНИҰ** ф. 1. Бир жерде турып аякты көтерип басыў, көтерип таслаў, силкиў. 2. Ашыў менен, ыза менен хәрекет етиў. 3. аўыс. Алға умтылыў, урыныў, таслаў, жулкыныў. Ишинде *тепсини*п турған асаў жорға бар (К.Султанов). Арғымақлар жер *тепсини*п киснесип, Омыраўдан ойма көбик акты тер (И.Юсупов).

ТЕПТИРИҰ тебиў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТЕПШИТИҰ тепшиў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТЕПШИҰ ф. 1. Онша жийи де, сийрек те емес орташа тигис. Сабактын *тепшиўи* де белгили болып турыпты (Х.Сейтов). 2. к. тигиў.

ТЕР I ат. 1. Денедеги айырым безлер арқалы шығатуғын суўык зат, суў. Ыссыда *тер* төгип еккен паядан, Жыйған пахтан

сая болар, нан болар (И.Юсупов). Баслык адамлардын ийегинен *тери* сорғаласа да костюмын шешпейтуғын әдети бар дә! (М.Нызанов). 2. аүйс. Адамнын мийнети. Бул жерге ата-бабаларымыздың, өзимиздин мийнетимиз, *теримиз* синген жок па? (Ә.Бөкейханов). **Ашшы тер** — артыкша исленген мийнетке сарыпланған күш. **Терлеп-тепшиу** — шын терге түсиу, жүдө терлеу. Бала болса *терлеп-тепшип*, Жемисти алды көзи кыймай (Б.Исмайлов). **Қара терге түсиу** — а) жумысты ықлас пенен, интасы менен тер шығарып ислеу. Мен оннан сайын *қара терге түсип* ықласланып оқыйман (Ж.Аймурзаев). б) Қый-ланғаннан, қысынғаннан тер шығарыу. **Маңлай тер** — хадал мийнет. Ол каракалпак елин *маңлай терин* төгіп мийнет етиуге, адамға жаксылык кылыу ушын жанын пидө кылыуға, ардын тууын жокары көтеріуге шақырды (С.Мәуленов). **Маңлай тери менен табыу** — аянбай мийнет етиу, күш-жигерин сарыплау. Усы күни *маңлай терим менен тапқан* хадал кәсібимди ансап жүриппен (Ә.Нурпейсов). **Қарам тер болыу** — мийнети боска кетиу, зая болыу. **Тери безлери** — адамнын денесиндеги тер шығаратуғын безлер. **Тер бөлиниу** — тердин тер безлери аркалы адам денесинин сыртына бөлинип шығуы. **Тер шығарыу** — адам терисинин бет тәрепине орналасқан тер безлеринин тәсиринен пайда болатуғын жағдай. **Терин алыу** — белгилі бир узаклыкка шауып аттын терин алып баплау.

ТЕР II к. териу террористлик хәрекет.

ТЕРАКТ ат. Террорлык акт, террористлик хәрекет.

ТЕРАПЕВТ ат. мед. Ишкн аүйрыуларды аныклаушы хәм емлеуши кәниге, шыпакер. Әсиресе *терапевтлер* менен педиатрларға зөрүрмиз (И.Жаканов).

ТЕРАПИЯ ат. мед. 1. Ишкн аүйрыуларды хирургия катнасыуынан баска тийисли дәри-дәрмақлар, арнаулы режим менен емлеу усыллары. 2. Медициналык ишкн аүйрыуларды айыра билиу, белгилеу хәм аныклау усылларын үйренетуғын бөлими.

ТЕРАПИЯЛЫҚ кел. Терапияға тийисли. Тамаранын аүйрыуы былай карағанда *терапиялык* хәрекеттен деп жазылады (М.Сатыбалдиев).

ТЕРАТОЛОГИЯ ат. Өсимликлер, хайуанатлар, адамлардын рауажланыуы барысында хәр кыйлы өзгерислерди изертлейтуғын илим.

ТЕРБЕ к.тербеу.

ТЕРБЕЛДИРИҮ тербелиү фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТЕРБЕЛИҮ ф. Ырғалыу, тенселиу, ырғалысыу. Сууы әлле кашан тартылып, куурап атырған салманың ултанында әлжууаз суушигинлер самал менен зорға *тербелип* турар еди (М.Нызанов).

ТЕРБЕЛИС ат. 1. Тербелиу, кыймылдау, козғалыу. Самолёттын билинер-билинбес *тербелиси* ерксиз маўжыратады (Ы.Жақаев). 2. Физ. Белгили бир дәрежеде кайталанып туратуғын процесс. Физикалық системанын *тербелислери* уактында онын энергиясы бир түрден екннши түрге ауысып отырады. 3. Линг. Дауыс ырғағынын белгили бир жийиликтеги козғалысы нәтийжесиндеги дауыс толкыны.

ТЕРБЕЛМЕЛИ кел. Тербелип туратуғын. Радиотолкын тарататуғын антенна *тербелмели* козғалыс жасап, портты толығы менен шолып шығады (М.Бекбауов). **Тербелмели контур** — электрлик тербелислерди коздыратуғын индуктивлиги L орама менен сыйымлылығы C конденсатордан куралған электр системасы.

ТЕРБЕНИС к.тебиренис. Фанидин кыскы каникулы усылай, биймаза тынымсыз *тербенислер* менен өтсе де, бирак алға карай жетелеген әрман менен үмит онын бәрнн умыттырып, жумыска бурынғысынан бетер кызығыушылык пенен киристи (А.Хангельдин).

ТЕРБЕНИҮ к. Тебирениу.

ТЕРБЕНДИРИҮ тербениу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТЕРБЕЛТИҮ тербеу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТЕРБЕСИҮ тербеу фейилинин шериклик дәрежеси.

ТЕРБЕТИЛИҮ тербеу фейилинин өзлик дәрежеси.

ТЕРБЕТИҮ тербеу фейилинин өзлик дәрежеси.

ТЕРБЕҮ ф. 1. Шайкау козғау. Бағларда шешек атқан дараклардын шакаларын елпип ескен самал *тербеп* тур. (Ж.Аймурзаев). 2. ауыс. Айрыкша тәсир етиу, сезимге салыу, *тебирендириу*. Сырнайдан шыккан жағымлы нама, мауиж урған хәуижли сес, биреулердин жүреклерин елжиретип, кеуиллерин *тербеп*, хауаға синип атыр (Ө.Хожаниязов). **Кәлем тербеу** — қағаз бетине жазыу, дәретиушилик пенен шуғылланыу. Хадал мухаббат, гиршиксиз кеуил, минсиз сулыулық шайыр *кәлемин тербейди* (С.Мауленов).

ТЕРБЕҮШИ ат. Шайкаушы, козғаушы.

ТЕРБИЙ ат. Мендеселев периодлык системасынын III топарына киретуғын химиялык элемент. *Тербийди* фторидинен металлотермиялык оксидлендириү аркалы алады (Химия).

ТЕРГЕЛИҰ тергеу фейилинин белгисиз дәрежесі.

ТЕРГЕСТИРИҰ тергеу фейилинин өзгелік дәрежесі.

ТЕРГЕҰ ф. Тексеріу, сорау, барластыруу, себебин ашыу. Жынаятшылар усланып, *тергеу* алынғаннан кейін ғана Қылышевтың өлиу себеби, онын жағдайлары толық анықланды (А.Бекимбетов). **Тергеу хәрекетлери** — жынайый хәрекетлерди ашыу ушын дәлиллер топлау максетинде жүргизелетуғын хәрекетлер. **Тергеуге алыу** — жынайый хәрекетлери ушын сорау-жууап ислеу. Қалада үйге киргизбестен услап алып, онаша үйге апарып *тергеуге алды* (Д.Әбилев). **Тергеу изоляторы** — гүманланыушылар менен айыпланыушыларды уактынша камакта услап туратуғын арнаулы мәкеме. **Тергеу орны** — тергеу хәрекетин жүргизетуғын мәкеме.

ТЕРГЕҰЛИ кел. Тергеу жүргизилген. Өзинин достын менен душпанынды айыра алмасан неге иштин? — деген сыяклы *тергеули* сөзлерди тынлаған мәскүнем жууап таппай ернин тислей берди (К.Досанов).

ТЕРГЕҰСИЗ кел. Тексеріусіз, пслеген хәрекетинин ағы-карасы анықланбау. *Тергеусіз*, сораусыз апарып, түрмеге камап таслады (К.Жумадилов).

ТЕРГЕҰШИ ат. юрид. Тексеріуши, сораушы, изертлеп себебин ашыушы. Мен *тергеушимен*, дурыс жууап беребер (К.Ирманов).

ТЕРГЕҰШИДЕЙ кел. Тергеуши сыяклы. Ағаны сонша әуерелегениң не, *тергеушидей* сорау кылып (Ә.Нуршаіыков).

ТЕРГЕҰШИЛИК кел. Тергеуге байланысly. Ал шынында, нағыз *тергеушилик* кәбилетти көрсететуғын ислер жок ғой бизде (К.Баялиев).

ТЕРГИЗДИРИҰ териу фейилинин өзгелік дәрежесі.

ТЕРГИЗИҰ териу фейилинин өзгелік дәрежесі.

ТЕРДИРИҰ териу фейилинин өзгелік дәрежесі.

ТЕРДИРТИҰ териу фейилинин өзгелік дәрежесі.

ТЕРЕЗЕ ат. Жайға жарык түсиу, хауа кириу ушын дийуал аралығына қойылған, арнаулы орынға орналастырылған әйнек. *Терезениң* тақылдысы ана менен улы арасындағы әңгимени бузып жиберди (Т.Қайыпбергенов). Ол қолындағы оклау менен *терезени* урып, айна көзлерди шил-пәрше етти (М.Нызанов).

ТЕРЕЗЕДЕЙ кел. Терезе сыяклы, тәризли. янлы, терезиге усаас мегзес.

ТЕРЕК ат. Өсип турған ағаштын улыўма аты. дарак. *Кала* жатыр кубла батыс тәрәпте, Оранып көп бүртик жарған *терекке* (Т.Сейтжанов). Жинишкенин бойында конысын. Нәўше ак *терегин* бултты шолысын (И.Юсупов). Алпамыс уйықдан турған, *теректин* саясындағы әткөншекте жән-жакка жаўтанлап карап жатырған екен (М.Нызанов). Бәхәрде мын *терек* отырғызылады, он бес күннен кейин хәммеси куўрайды (М.Нызанов). **◊ Күн бир жаўса терек еки жаўады** — үсти-үстине кыйыншылык келиў, азапланыў.

ТЕРЕКЕ ат. Ийесиз мүлк. Егерде өлген еринин туўысканларынын ишинде турмыска шыкпайман деп турып алса, хаялдың турмыска шыккан кызы болса, мал-мүлик ийеси адамнын заты ретинде туўысканлары ортасында бөлистирилген. Ол «*тереке*» деп аталған. *Терекениң* тәртиби бойынша мүлктин 4/1 бөлеги хан менен казыға қойылған, 8/1 бөлеги өлген кисинин турмыска шыккан кызына берилген. Қалғаны жесир катыннын пайына тийген (КДС).

ТЕРЕКЛИ кел. Терегі көп, мол.

ТЕРЕКЛИК ат. Өсип турған ағаштын мол жайласқан жері, тоғайлық, дараклық.

ТЕРЕКСИЗ кел. Терегі жок, болмаған.

ТЕРЕКТЕЙ кел. Терек сыяклы, тәризли, янлы, терекке усаған. *Теректей* бой бергенше, түймедей ақыл бер (кк.х.н.)

ТЕРЕҢ кел. 1. Тунғыйық, түпсиз, түби, жок шуқыр. Шынар тамыры канша кетсе де *тереңге*, Сонша беккем, сонша қойыу саясы (И.Юсупов). Көп қорқытады, *терең* батырады (кк.х.н.). Шығарып *тереңнен* тартып қолымнан, Ярыў-дослар бир төбеге миндирди (А.Дабылов). 2. аўыс. Белғили бир аймақтың ишки тәрәпи, *тереңи*. Мотор даўысынан суў жаныўарлары үркіп, *тереңге* кетеди (М.Нызанов). 3. Жүдә қымбатлы, бахалы, маңызлы. *Өтқир, терең* мәнили қосықлары менен ноғай әлемине өзін жаслай танытқан Ғабдолланың өлими *жақынларынын*, поэзияны танығанлардың жүрегін өртеди (М.Дулатов). 4. аўыс. Хәр тәрәплеме, жән-жаклы. *Терең* тексермей, асығып үстиртін нәтйже шығарсақ, бул нәтйжемиз кәте болады (М.Жумабаев). 5. аўыс. Бай, көп, мол. Найза салса жетпейтуғын, Ақылға *терең* теңизим (Базар жыраў). **◊ Қармақты тереңнен таслаў** — терең ойланып ис

жүргизиү. Отырды Дәуран кадалып, *тереңнен таслап қармағын* (А.Шамкенов). **Тереңге кетиү** – машкаланы түбiрiнен қозғау, кыйынлатып жиберiү. **Терең ой** – әхмийетли, маңызлы ой. Әжайып қосық денени балкытып, адамға *терең ой* салмай ма (М.Жумабаев). **Терең ойлы** – а) Мәнили, әхмийетли. *Терең ойлы* (М.Жумабаев). б) Жүдә нақыллар Ғабит Мүсиреповта да көп (М.Алпмбаев). в) Жүдә ақыллы. Кең пейiл, *терең ойлы*, бир сөзли иним (К.Әзирбаев). **Терең орналасқан шөгіндилер** – 3 км.ден аслам тереңликте орналасқан теңиз шөгіндилери. *Терең орналасқан шөгіндилер* жүдә майда организмнің қалдықтарынан, тау жынысларының бузылыуынан пайда болған майда бөлшектерден, химиялық шөгіндилерден дүзиледи (Физика, география). **Түпсиз терең** – шегарасыз, шексиз.

ТЕРЕҢИРЕК кел. 1. Шүңгилірек, шуқырырак, тереңлеу. 2. аұыс. Хәр тәрәплеме, жән-жаклы. Бул тилимизди еле де *тереңирек* үйреніуҗе, жас әуладқа үйретіуҗе болған зәрүрликті бир канша арттырды (К.Қадиров). Бундай илажлар сол дәуірдеги тарихий уакыяларды *тереңирек* биліу хәм дурыс баха беріу, халқымыздың зыялы перзентлеринин атын мәңгилестиріу, жасларды уатан сүйіушилик рууҳында тәрбиялауда үлкен әхмийетке ийе деп есаплаймыз (А.Алимбетов).

ТЕРЕҢЛЕНИУ тереңлеу феиилинин өзлик дәрежеси.

ТЕРЕҢЛЕСИУ тереңлеу феиилинин шериклик дәрежеси. Дүньяның атаклы экспертлери тәрәпинен билдирилип атырған пикирлерге карағанда, бул дағдарыс 2009-жылда хәм 2010-жылда да дауам етиуи хәм *тереңлесіу* мүмкиншилиги күтилмекте (Интернет мағлыұматы).

ТЕРЕҢЛЕТТИРИУ тереңлеу феиилинин өзгелик дәрежеси.

ТЕРЕҢЛЕТИУ тереңлеу феиилинин өзгелик дәрежеси.

ТЕРЕҢЛЕУ I ф. 1. Түби төмен кетиү, алыслау. Уры сай менен Ашшы сай, Хауадан көрсен *тереңлеп*, Тау төсинде дөңгелеп, Көринеди зерендей (Т.Сейтжанов). 2. аұыс. Муқыят ойлау, ойланыу. Ол бойын тиклеп *тереңлеп* кеткен сайын умытыуға урынды (Т.Қайыпбергенов).

ТЕРЕҢЛЕУ II кел. Шүңгиллеу, шуқырлау.

ТЕРЕҢЛИК ат. Шүңгиллик, түпсизлик. Егер труба белгиленген *тереңликте* көмилмеген болса қайта көріп шығыу зәрүр (Интернет мағлыұматлары). Халық ауызеки дәрәтпелерин жаксы билиуи хәм оларды өз шығармаларында шеберлик пенен

синдире алыуы онын дөретпесине көркем образлылык, *тереңлик* бағыш етеди (Интернет мағлыұматлары).

ТЕРИ ат. Адамзаттын, хайуанаттын хәм жанлы-жаныуарлардын денесинин сырткы кабы. Жаксы катын ийлесе, Гүдары етер *терини*, Султан етер ерини, Жаман катын ийлесе, Гағырдак етер *терини*, Қарыздар етер ерини (кк.х.н.). Өткир пышак кеселдин *терисине* тийиуден кесилген жерден зымырап қызыл кан шыкты (А.Бекимбетов).

ТЕРИДЕЙ кел. Тери сыяклы, тери тәризли, тери янлы, териге усас, териге мегзес. Пискен *теридей* жүзлери («Қырк қыз»).

ТЕРИЛИУ териу фейилинин белгисиз дәрежеси.

ТЕРИМ ат. 1. Зүрәетти терип, жыйнап алыу. 2. Жыйын, мәүсим. Пахта *терими* басланып кетти («Жеткиншек» газетасы).

ТЕРИМШИ ат. Жыйнаушы, териуши. Онын анасы алдыңғы катардағы *теримшилерден* еди («ЕК». г.).

ТЕРИОДОНАТЛАР ат. Жер бауырлаушылардын жойтылып кеткен бөлеги.

ТЕРИОЛОГИЯ ат. Зоология илиминин сүт емизюушилерди изертлейтуғын тарауы.

ТЕРИПУРЫШ ат. Тери алып сатыушы, тери саудасы менен шуғылланыушы адам.

ТЕРИС кел. 1. Кәте, надурис. Өмирбекке мәселенин жайын *терис* түсиндирипти (кк.х.н.). 2. Оң емес, шеп. Кәл бала асығыста көйлегин *терис* кийипти (кк.х.е.). ◇ **Терис пәтия** — терис айландырып жайыу. **Терис путақ** — а) Теректин тарбайып өскен зыят путағы. б) ауыс. Шеп минез, тик минез. *Терис путақ* көрсен көз бенен, Дүзетпей оны тез бенен (А.Дабылов). **Терис карау** — жаратпау, унатпау. Есберген тонкылдап *терис қарады* (К.Султанов). **Терис айналыу** — а) жактырмау, унатпау. Сөзим жанына түрпидей тийсе керек, пишини гүнгирт тартып *терис айланды* (К.Смамутов). б) шебине, керисине, артына, кейнине айланыу. **Терис аяқ** — терис минез, тик минез, терис жонка. **Терис қайтқан** — жолдан шыккан, бузакы. Тарт колынды *терис қайтқан*, Пиринмен деп едің озалдан («Мәспатша»). **Териси калың** — уятсыз, арсыз. **Териси жука** — өкпелегиш. **Терисине сабан тығыу** — катты жазалау, азап бериу. **Терисине сыймау** — а) катты ашыулануу, ызалануу. б) мактаныу. **Терис минез** — өжет, кайсар. **Терис айуан** — сырткы дәлиз.

ТЕРИСИУ териу фейилинин шериклик дәрежеси.

ТЕРИСКЕН ат. 1. Адамға сууык тийиўи, каннын өзгериўинен денеде сызлаўык сыяклы пайда болатуғын кишкене исик, бөрттик. 2. Шөлди жерлерде өсетуғын, тикенли, тамырын қыста отын ушын пайдаланатуғын өсимлик. *Терискен* мал шаруашылығы ушын әҳмийетли өсимлик, онын бийиклиги 50-100 см.ге шекем жетеди, ярым путалы болып келеди. Көп жылға дейин өсе береди (КДС).

ТЕРИСКЕНДЕЙ кел. Терискен сыяклы, терискен тәризли, терискен янлы, терискенге усаған, терискенге мегзес. Кирпик астынан шыккан *терискендей*, пүткил кәўимди ығыр кылған мазасыз офицер (А.Сулейменов).

ТЕРИ-ТЕРСЕК ат. Тери хәм баска да шийки зат. Келер ертең *тери-терсек*, Кудайға айтқан исек ... (Бердак).

ТЕРИТИЎ териў феиилинин өзгелик дәрежеси.

ТЕРИЎ ф. Бир затты алыў, жыйнаў. Бийтап қолы менен компьютердин клавишаларын *терип* көрсетти (М.Нызанов). Жиззак, Кашқадарья, Сырдарья хәм Ташкент ўәлаятларындағы пахта *териў* машиналары хызметинен пайдаланғанлық ушын көрежетлердин 30 процентин Финанс министрлиги тәрепинен қаппап бериў әмелияты 2020-жылда саклап қалынады (Интернет мағлыўматлары).

ТЕРИЎЛИ кел. Терилген, жыйналған терилип алынған.

ТЕРИЎСИЗ кел. Терилмеген, терилип алынбаған. Қыр астында *териўсиз* қалған сулыў қызғалдағы есинен шықпас сирә (Д.Досжанов).

ТЕРИЎШИ ат. Затты алыўшы, жыйнаўшы. Ол усы ой менен саныраўкулак *териўшилер* менен сөйлескиси келди (С.Бакбергенов).

ТЕРИШИ ат. Терини ийлеўши, көнши.

ТЕРЛЕГИШ кел. Көп терлейтуғын. Өзим жүдә *терлегиш* болып кеттим (Ж.Өмирбаев).

ТЕРЛЕТТИРИЎ терлеў феиилинин өзгелик дәрежеси.

ТЕРЛЕТИЎ терлеў феиилинин өзгелик дәрежеси. Суйықлық иширип баланы *терлетиў*, мурынды дузлы еритпедешайыў, ыссылық 38,5 нан жокары көтерилгенде балалар парацетамолын бериў керек (Интернет мағлыўматлары).

ТЕРЛЕТПЕ ат. Денениң ыссылығы көтерилип, ауыратуғын наукас, сүзек ауырыў.

ТЕРЛЕЎ ф. 1. Денеден хөл, суў, тер шығыў. Қасындағылар сезбесе де, қысынып *терлей* баслады (Б.Қайыпназаров). 2. ауыс.

Уялыу, кысыныу. Мен таныс емес адамнан жүдө коркып жатып, кара суу болып *терледим* (А.Бекимбетов). 3. Күйиниу, кыйналыу, жаны аўырыу. ◇ **Тер төкпеу** – мийнет етпеу, кыйналмау. **Тер төгиу** – мийнет етиу, күш сарыплау, кыйналыу. **Маңлайы терлеп көрмеген** – мийнет ислемер. Сен дүньяға келгели *маңлай терлеп* жумыс ислегенинди көрмедим (кк.х.е.).

ТЕРЛИК ат. Терли жокарыға шығармау ушын аттын. ешектин үстине салыуға арналып исленген зат. Астындағы жыртылып калған жабыуын атка *терлик* етип салды («Коблан»).

ТЕРЛИКЛЕУ ф. Терлик салыу. Ушыгадан *терликлен*, Саўаш ерин салады («Мәспатша»). Макпал менен *терликлен*, Гудары айыл шалады («Ер Зийўар»).

ТЕРЛИКШЕ кел. Терликтин киши түри, кишкене терлик.

ТЕРМЕ ат. Толғау сыяклы поэзиянын бир түри. Бирнеше *терме*, толғаўларды аз ўақыттын ишинде ядлап алдым (Қурбанбай жыраў).

ТЕРМЕДЕЙ кел. Терме сыяклы, терме тәризли, терме янлы, термеге усаған, термеге мегзес.

ТЕРМЕЛЕУ ф. Термелеп шубыртып айтыу. Баян етти *термелеп*, Журын менен *Шунактын*, Кушакласып өлгенин («Қырк кыз»). Кашан көрсен *жыйналыста*, ол *термелеп* сөйлеп тур (Б.Исмайлов).

ТЕРМЕЛЕУШИ ат. Термелеп айтыўшы, сөйлеўши.

ТЕРМИД ат. Сняярд түри. Немешлер *термид* сняярдды менен атты, болмаса олар онайлык пенен берилмейтуғын жигитлер еди (М.Дүйсенов).

ТЕРМИН ат. Илимде, техникада, көркем өнерде, кәсип тараўларында т. б. белгили бир *уғымды* билдиретуғын анык түсиниги болған сөз яки сөз бирикпеси, атама, атама сөз. Каракалпак тилиндеги *терминлерди* бир қанша топарларға бөлип карасак болады (Е.Бердимуратов).

ТЕРМИНАЛ ат. 1. тех. Есаплау системасы курамына кириўши, хабарларды системаға киритиу хәм оннан шығарып алыу ушын мөлшерленген сырткы курылма (компьютерде ислегенде, монитор, тышқанша, клавиатура хәм т.б. терминал есапланады). 2. Порттын (хаўа яки теңиз портынын) контейнерли хәм дәстеленген жүклерди саклау хәм қайта ислеўге мөлшерленген бөлеги. 3. Улыўма, үлкен муғдардағы жүклер, буйымлар ўақтынша, мәўсимлик сакланатуғын склад. 4. Пластик карточкалар жәрдемінде ислеитуғын, хәр кыйлы

есап-санақ хәм төлемлерди әмелге асырыў ушын хызмет ететугын электрон қурылма. Өзимнің пулымды *терминалыңнан* алып, пластикке салып берсең! (М.Нысанов)

ТЕРМИНАТОР ат. 1. астр. Планеталар хәм спутниклер шеңберинин жактылық хәм қараңғы ярым шарларын ажыратыўшы сызық, шегара. 2. Жок етип, қырып таслаўшы робот; жок етип болмайтуғын адам тәризли робот. 3. аўыс. Мийнеткеш, тыным билмейтуғын, шаршамайтуғын адам. Жумамурат — *терминатор*, хәзир ана дийўалды басы менен урады» десе, өзіне исеним менен копыйып, соны барып ислеїтуғын еди (Б.Айтмуратов).

ТЕРМИНЛИК ат. Терминге тән. Хәзирги күнде қарақалпақ терминологиясы системасында *терминлик* атамалардың жасалыў жоллары да нызамлылық сыпатында қәлиплескен (Е.Бердимуратов).

ТЕРМИНОЛОГИЯ ат. 1. Илим, техника, кәсипшиликтің белгили бир тараўында қолланылатуғын терминлер жыйнағы, системасы. Илимий терминология. 2. Тил билиминин терминлерди үйрениў, тәртипке салыў менен шуғылланыўшы тараўы. Терминология бөлими.

ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ кел. Терминологияға қатнаслы, терминологияға тән. ◇ **Терминологиялық сөзлик** — белгили бир тилдеги илим хәм техникаға байланыслы бир мәнили сөзлер. Жәмийетимиздин раўажланыўындағы әхмийетли ролине байланыслы көплеген изертлеўлер алып барылды, бир қанша *терминологиялық*, аўдарма, этимологиялық, түсиндирме сөзликлер, энциклопедиялар дүнья жүзин көрди (М.Элмуродов). **Терминологиялық орай** — терминлер, атамалар хәм т.б.тиллик мәселелерде жұмыс алып барыўшы орай. Жоқарғы Кеңес Президиумының арнаўлы қарары тийкарында *терминологиялық орайдың* дүзилгенлиги, Шымбай районында қарақалпақ әдебиятының ири ўәкиллери болған Күнхожа хәм Бердақ шайырлардың хұрметине мақбара хәм музейдин қурып питкерилгенлигин айрықша атап өтиўимиз тийис (Д.Абибуллаев).

ТЕРМИТ I ат. хим. Алюминий яки магнийдин айырым металлар оксиди менен пайда болатуғын, жанғанда жүде күшди ыссылық шығаратуғын унтақ араласпасы (техникада хәм әскерий мақсетлерде қолланылады). *Термит* бомба.

ТЕРМИТ II ат. Климаты ыссы мәмлекетлерде үлкен уяларда жәмәат болып (бир неше жүзден, миллионға дейин) жасайтуғын

перде канатлы насеком, ағаш, тери, қағаз хәм айырым егинлерге зыянкес. Каракалпакстан Республикасы аймағында *термит* зыянкеслери жүдә көп таркалған болып, олар топырак пенен байланыслы хәр кыйлы экологиялык орталыкларда топар дүзип тиришилик етеди (Газетадан).

ТЕРМО ат. Жыллылыкка температураға байланыслы бириккен сөзлердин дәслепки бөлеги.

ТЕРМОГРАФ ат. Температура өзгерислерин автоматикалык рәуиште изшил жазып баратуғын әсбап.

ТЕРМОДИНАМИКА ат. Физиканың термодинамикалык тураклылык жағдайында болған системалардын улыўма өзиншеликлерин хәм бул халатлар ортасындағы өтиў процесслерин (бунда ыссылык – энергиянын баска түрлерине айланады) үйрениўши тараў.

ТЕРМОКРАСТ ат. Музлыктардын хәм жер асты музларынын ериўи нәтийжесинде пайда болатуғын жер бетиндеги хәр кыйлы ойыктар.

ТЕРМОМЕТР ат. Температураны, ыссылык яки суўыктык дәрежени өлшейтуғын курал, әсбап. Дене жыллылығы *термометр* деген бир курал менен өлшенеди (М.Жумабаев).

ТЕРМОМЕТРИЯ ат. 1. Физиканың температураны өлшеў усылларын изертлейтуғын бөлими. *Термометрияда* температуралык шкалалар белгиленеди, хәр түрли температураны өлшейтуғын *термометрлер* курастырылады. 2. Геол. Тәбияттағы минераллардың дүзилиў процесинин температуралық жағдайы туўралы болжаў жасаўға мүмкиншилик беретугын минераллық курылмалар.

ТЕРМОПАР ат. Жыллылык өлшейтуғын әсбап. *Термопарлар* күнделикли турмыста *холодильниклерде*, *автомобильлерде* колланылады (Интернет мағлыўматлары).

ТЕРМОПЛАСТЛАР ат. Қыздырғанда жумсарып, суўығанда қатаятуғын пластикалык массалар. *Термопластлар* әдеттеги шараятта қатты халатта болады (Интернет мағлыўматлары)

ТЕРМОПСИС ат. Далалы жерде өсетуғын жабайы өсимлик.

ТЕРМОС ат. Ишиндеги заттың жыллылығын яки суўыклығын узак ўақыт бир кәлипте саклайтуғын ыдыс. Ол *термостағы* ыссы шайдың ең соңғы кружкасын төңкере куйып берди (М.Әўезов).

ТЕРМОСТАТ ат. Затларды барлық жағдайда бирдей температурада саклайтуғын арнаўлы аппарат. Қыяр туқымын.

егнүден алдын, үш суткаға дейін 50-51 дәрежедегі ыссылықта *термостатта* қыздырылып, сыя түр метилен еритпесі менен араластырылады («Пән хәм турмыс»).

ТЕРМОТАКСИС ат. Қарапайым насекомалардың температура өзгеріуінің тәсірінен пайда болған қозғалысы.

ТЕРМОТЕРАПИЯ ат. мед. Жыллылық пенен аұырыұды емлеу методларын үйренетуғын бөлімі.

ТЕРМОРЕАКТИВЛЕР ат. Қыздырғанда балқымайтуғын, ерімейтуғын түрге көшетуғын, жасанды үлкен молекулалы араласпалар.

ТЕРМОРЕГУЛЯТОР ат. Бөлме, печь хәм т.б. керекли температураны автомат рәуиште пайда ететуғын хәм сақлап туратуғын әсбап.

ТЕРМОФОСФАТ ат. Фосфорлы төгин. Тәбийғый фосфатқа хәр қыйлы коспа қосыу арқалы алынған фосфорлы төгин *термофосфат* деп аталады (К.Иманғазиев).

ТЕРМОХИМИЯ ат. Хәр түрлі процесслердің жыллылық эффектлерін, затлардың жыллылық сыйымлылығын хәм оларға байланыссы басқа да кубылыстарды изертлейтуғын физикалық химия менен химиялық термодинамиканың бир тарауы.

ТЕРМОЭЛЕКТРИК кел. Қатты өткізгішлердегі жыллылық хәм электрлік процесслердің өз ара байланысынан пайда болған физикалық кубылыстардың жыйынтығы.

Пельтьенің термоэлектрлік коэффициенттери.
ТЕРМОЭЛЕКТРОНЛЫҚ кел. Қызған қатты яки сұйық денелердің электронлар шығаруы. Денелер қызғанда ушып шығатуғын электронларды *термоэлектронлар* деп те атайды (Б.Абдикамалов).

ТЕРМОЯДРОЛЫҚ кел. Термоядроға қатнасты. Термоядролық бомба – ыдырау реакциясынан энергия алатуғын ядролық курал. Себеби плазманы пайдалану арқалы басқарылатуғын *термоядролық* реакцияларды әмелге асыру мүмкіншилиги пайда болады (Б.Абдикамалов).

ТЕРМОХИМИЯЛЫҚ кел. Термохимияға тийисли.
ТЕРРАКОТА ат. Қызыл хәм сары реңге күйдирилген ылай.

Терракотаны саз ылайда кәліште күйдиреди (Интернет).
ТЕРРАМИЦИН ат. Антибиотиклердің түрі. Антибиотиклердің түрі жүдә көп болғанлықтан, пенициллин, стрептомицин, *террамицин*, тетрациклин хәм тағы басқаларын ғана атауға болады (Ж.Кодаров).

ТЕРРАРИУМ ат. Тәжірийбе яки көрсетиу ушын сууда хәм курғаклыкта жасаушы хайуанатларды саклау, үйрениу хәм көбейтиуге мөлшерленген арнаулы орын. Баклау постлары тауыс, кийик сакланатуғын кетекшелерде, курбака хәм жыланлар бағылатуғын *террариумларға* орнатылған (Интернет мағлұматлары).

ТЕРРАСА ат. 1. Жай алдындағы бастырма, бастырылған балкон. *Террасаның* алдында ойнап жүрген еки бала келди (Ғ.Мүсирепов). 2. геогр. Жаркабак, жардын баскышы, жердин майданшасы.

ТЕРРЕНКУР ат. Курортлар менен санаторияларда дауаланыу максетинде мәлим сызык бойлап пияда жүриу ушын таярланған, аралықлары көрсетилген арнаулы жол.

ТЕРРИГЕН ат. Океанлар менен тенизлерге курғаклыктан әкелинген майда шөгіндилер хәм тау жыныслары. Шөгіндилер — генезиси бойынша *терриген*, биоген, хемоген түрлерге ажыратылады (Б.А.Исахожаев).

ТЕРРИКОН ат. Шығындылар, көмир кәнлери хәм баска да пайдалы казылмаларды жер асгынан казып алыу уақтында, казып алынып атырған затлардан яки тау жынысларынан жасалған жасалма төбелик. Бундай *терриконлар* узак уақыт сакланыуы нәтижесинде кызып тутанады да өзін коршаған орталыкка зиянын тийгизеди (Қаз.Тил.терм)

ТЕРРИТОРИЯ ат. Белгили шегара менен бөлінген жер, белгили бир мәкеме орналасқан жер, орын. ◇ **Мәмлекетлик территория** — белгили бир мәмлекет ийелик ететуғын жер шарының бөлегі.

ТЕРРИТОРИЯЛЫҚ кел. Белгили бир территорияға тән.

ТЕРРОР ат. Сиясий душпанға қарсы қолланатуғын зулымлық, өлтирип жок етип жиберіуе шекем баратуғын зорлық сиясаты. Гитлердің концентрациялық лагерлери барып турған хайуанлық пенен *террордың* көриниси (Қ.Аманжолов).

ТЕРРОРИЗМ ат. Террор жолы менен әмелге асырылатуғын сиясат хәм тактика, терроршылық. *Терроризм* сиясий қарсыласларын жок етиу яки қорқыту, халық арасында тәртипсизликлерди келтирип шығару мақсетиндеги зорлық хәрәкетлери (Энциклопедия)

ТЕРРОРИСТ қ. терроршы. Хәзирги жағдайларда *террористлер* аманат алыуды, хәкимият имаратларын басып алыу, жарып жиберіу, транспортлық куралларды басып алыу,

жарып жибернү хәм т.б. хәрәкетлерди ислемекте (Сиясий түсіндирме сөзлик).

ТЕРРОРИСТЛИК кел. Террорлык хәрәкетке байланыслы. Интернет тармагынан *террористлик* хәм экстремистлик максетлерде пайдаланыўға карсы гүрес бойынша тәжірийбе алмасылды. Интернет аркалы *террористлик* хәм экстремистлик идеологияны үгит-нәсиятлаўдын алдын алыў, бул иллетлерге шақырыўға, сондай-ак, адам жаллаўға карсы халыкаралык бирге ислесиўди жетилестириў зәрүрлиги атап өтилди (Интернет мағлыўматлары).

ТЕРРОРЛЫК кел. Террорға байланыслы. Экстремистик ағымларды бирлестириўши улыўма тәрәпи олардың ис-хәрәкетлери зорлыкка, *террорға* тийкарланған.

ТЕРРОРШЫ ат. Өз пикир хәм максетин террор жолы менен әмелге асырыўшы адам, терроризм тәрәпдары хәм катнасыўшысы. Вашингтоннан хаўаға көтерілген 4 жолаўшы самолётларының баскарыўын колына алған бир топар *терроршылар* Нью-Йорк каласында жайласкан егизек имаратларға хәм Вирджиния штатында жайласкан АҚШ Корғаныў министрлигинин штаб-квартирасы – Пентагонға барып урылды (Интернет мағлыўматлары).

ТЕРРОРШЫЛЫК к. терроризм. Сол күни АҚШта дүньядағы ен коркынышлы *терроршылык* хәрәкети әмелге асырылды. Бул хұжимлер «Аль-Каида» *терроршылык* шөлкеми басшысы Усама бен Ладенниң арнаўлы тапсырмасы тийкарында әмелге асырылғаны атап өтилди (И.Матеков).

ТЕРШЕН к. тершил.

ТЕРШИЛ кел. Көп терлейтуғын, мудамы терлей беретугын, тез терлейтуғын. Кисиниң кийими киришил, Кисиниң аты *тершил* (кк.х.н.). Қапты аркалап киятырып, өзи *тершил* адам, бетин сыпырғанда, түсирип алған ғой (Т.Кайыпбергенов).

ТЕРШИЎ ф. Азы-кем тер шығарыў, терлей баслаў, терлеў. **ТЕРЦЕТ** ат. Үш адамнан ибарат қосық атқарыўшыларына арнап жазылған музыка хәм курамында үш атқарыўшысы болған ансамбль.

ТЕРЦИЯ ат. Диатоникалык даўыс катарының үш баскышын камтыйтуғын интервал.

ТЕСИК ат. Бир заттың тесиги, санлак. Ортасы *тесик* такта тур, ески парталар, отыра калсаң шақыр ете түседи (Ж.Молдағалиев). ♦ **Кирерге тесик таппау** – катты уялыў.

Жадырап келип күлімлеп қолын созғанда Коспан *кирерге тесик таппай* көзі менен жер шуқып қалған еді (Т.Ахтанов). **Қырк тесик** — сау жери жоқ, жыртық. **Тесиги жамалмау** — иси ретленбеу. **Тесик моншақ жерде қалмас** — а) хасыл зат керексіз болып қалып қоймайды деген мәніде. Жазған соң *жерде қалмас тесик моншақ*, Биреуден биреу алып елге тарар (Абай). б) Күн-лердин күнінде бахты ашылады, турмыс қурады деген мәніде көбинесе хаял адамларға байланыссыз қолланылады. **Тесик тийін қалмау** — хеш нәрсесі қалмау.

ТЕСИКЛИ кел. Тесиги бар, тесілген, пүтин емес. Адам тиришилигине керекті жеті *тесикли* бир зат. Олар — екі кулак, екі көз, екі танау, ауызы (интернет мағлыұматлары).

ТЕСИКСИЗ кел. Тесиги жоқ, тесілмеген, пүтин, сау. Илимсіз шәкірт *тесиксіз* үйге, Мәрипатсыз саяхатшы канатсыз қуска (Сайфы Сарай).

ТЕСИКШЕ кел. Тесиктин киші түрі, кішкене тесик.

ТЕСИЛИҮ I тесіу фейилинің өзлік дәрежесі. Егер уақытында емленбесе, өкпеде *тесилиу* процесі жүзеге келіуі мүмкін (Интернет мағлыұматы).

ТЕСИЛИҮ II к. тигилиу. Махсұт еле бийдайға *тесилиуи* менен отыр (Н.Оразов).

ТЕСИРЕЙІҮ ф. Қозғалмау, кірпік қақпау, қадала қарау, тесилиу, тигилиу.

ТЕСИҮ ф. Бир затқа тесик іслеу, пүтин затты ойыу, шуқыу. Былғары етиктің тумсығы қабырғамды *тесип* кеткендей болып еді, көйлегімнің етегін түріп қарасам көп-көмбек талақтай болған екен (Ж.Аймурзаев). 2. ауыс. Кеуліне ғұлғула салыу. Билип ұмытқан әрманың, көкірегінді *тесер* турар (С.Мәжитов). **Тесиле қарау** — көз алмай қадалып қарау. Сөзін жасына ылайық емес, — деп биреу ғаррының сөзін бөліп жіберді, оған ғарры *тесиле қарады* (Ө.Айжанов).

ТЕСКИЗДИРИҮ тесіу фейилинің өзгелік дәрежесі.

ТЕСКИЗИҮ тесіу фейилинің өзгелік дәрежесі.

ТЕСКИЛЕҮ к. тесіу.

ТЕСКИШ I ат. Бир затты тесіу үшін арналған ұшы бар құрал, әсбап.

ТЕСКИШ II кел. Тесіуді жақсы тесетуғын, шебер билетуғын адам.

ТЕСЛА ат. Магнит индукциясының бірліклерінің халықаралық өлшем бірлігі.

ТЕССИТУРА ат. Музыкалык әсбаптын ямаса косыкшы дауысынын диапозоны.

ТЕСТ ат. 1. психол. пед. Шахстын акылыи раўажланыўы, кәбилети, тәжирийбе хәм көнликпелери, сондай-ак, онын баска руўхый өзгешеликлерин аныклаўда, тексерийде колланылатуғын кыска стандарт тапсырмалар. 2. Анык социаллык изертлеўлер ушын пайдаланылатуғын материал сыпатында таркатылатуғын сораўнама.

ТЕСТИРИЙ теснў фейнлинин өзгелик дәрежеси.

ТЕСТИРТИЙ теснў фейнлинин өзгелик дәрежеси.

ТЕТАНИЯ ат. Денедеги жеке булшык етлердин өзлигинен жыйырылып тартылыўы. Малды поезд бенен тасыған уақытта мал тек жаракатланып ғана қоймайды, геї жағдайларда хәлсиреп *тетания* ауырыўына да дуўшар болады (Ғ.Әбишев).

ТЕТЕ кел. 1. Арасында баска бала жоқ, биринен кейин бири өскен бала, сонын кишиси, кишкенеси. Ол үйде маған тайлас жигит жоқ, еситиўимше, кемпир ғаррысы, өзинен *тете* үкеси бар (Ө.Хожаниязов). Оннан *тете*, үпелек жүнли көк атлысы, Есенгелдилер менен әуелги топарда көшкен кенегеслердин хәзирги бийи Аманкул бий (Т.Қайыпбергенев). 2. Қатар, сыбайлас, жакын. Дилўарлықты қоя турын кемпирлер, — деди оннан *тете* отырған кемпир (К.Султанов). Бәриниң басында Айдос, оннан *тете* — мектеплеси Кабыл отыр (Т.Қайыпбергенев).

ТЕТЕЛЕС кел. Сәл киши, жас жағы шамалас, қатарлас. Сабыр өзиме *тетелес* қонсы жигит еди, фронтта болдық (А.Оразов).

ТЕТЕЛЕЎ р. Кишилеў, жаслаў. — Ауа, Маман бий, — деди әуелги сөйлеген ғаррыдан *тетелеў* қара сақаллы киши (Т.Қайыпбергенев).

ТЕТИК I ат. 1. Техникалык қурал әсбаптын, механизмниң бир бөлеги, соны жүргизип баскарып туратуғын шешиўши бир бөлеги, түйини. Токтаған мотордын *тетигин* таўып дүзетти де, машинаға ход берип жиберди (Ж.Аймурзаев). 2. Истин, хәрекеттин ямаса бир нәрсениң негизи, сыры, шешиўши тийкары. *Тетигин* билип айдаған, Ержигит пенен мәрт қызлар (Б.Қайыпназаров).

ТЕТИК II кел. Тәндар, қуўатлы. Спорт пенен тураклы шуғылланыў адам организмниң саламат хәм *тетик* етиў менен бирге, инсанның акылыи раўажланыўына да унамлы тәсир етеди (У.Сабиrow).

ТЕТИКЛЕНИЎ ф. Тетиклесиў, шакканласыў.

ТЕТИКЛИК кел. Тетик, күш-куўатка толы. Чай өзінде сақлаўшы теин элементи себепли адамға *тетиклик*, күш-куўат бағышлайды (Интернет мағлыўматы).

ТЕТРА баска тиллерден кирген коспа сөзлердин биринши бөлеги болып, 4 саны менен байланыслы.

ТЕТРАКОР ат. Орайлык нерв системасын тынышландыратуғын дем алыў хәм кан айланыў жолларына тәсир ететуғын дәри.

ТЕТРАЛОГИЯ ат. Бир автордын бир идея, мазмун хәм образлар менен өз ара байланыскан төрт әдебий, музыкалы яки сахналык шығармасы.

ТЕТРАПОДЛАР ат. Негизинен курғаклыкта тиришилик ететуғын төрт аяклы хайўанлар. *Тетраподларға* көпшилик сүт емизйўшилер, амфибиялар киреди (Интернет мағлыўматлары).

ТЕТРАЦИКЛИН ат. Алам денесиндеги бактериялык инфекциялардын айырым түрлерин емлеў ушын колланылатуғын дәри. *Тетрациклин* хәр кайсысы өз кәсийетлери менен көзге түсетуғын үш препараттан турады (С.Субханбердин).

ТЕТРАЭДР ат. Хәр бир тәрәпи өз ара тең үш мүйешликтен ибарат болған төрт тәрәпли пирамида.

ТЕТРИЛ ат. Күшли партлаўшы зат. Тетрил ак кристалл зат, жактылыкта сарғаяды (Комус.Инфо).

ТЕТРОД ат. Төрт электродлы электрон лампа.

ТЕФЛОН ат. Аўкатты күйип кетиўден сақлаў ушын ыдыстын түбине жағылатуғын арнаўлы материал. Полимеризациялык пластиклердин ишиндеги конструкциялык материал ретинде колланылатуғыны тек ғана *тефлон* (Химия).

ТЕФТЕЛ ат. Аўкаттын түри болып, майдаланған гөшке гүриш, пияз хәм т.б. косып, домалақ көринисте писириледи. *Тефтел* Швециянын тийкарғы миллий тағамларынан есапланады (Интернет мағлыўматлары).

ТЕХНЕЦИЙ ат. Менделеев периодлык элементлер системасынын VII топарына киретуғын химиялык элемент. Менделеев дәўирлик системадағы ызыамлыкка тийкарланып 11 элементтин ашылыўы керек екенлигин (франций, радий, актиний, скандий, галлий, германий, протактиний, полоний, технеций, рений, аstat) алдыннан айтып берди (Б.Танирбергенов).

ТЕХНИК ат. 1. Орта дәрежелі техникалық билими бар кәниге, техника илим тарауының маманы. Мурап кайда, арык ақсақал кайда? *техник* кайда? (К.Ирманов). 2. Техника тарауында іслеуші адам.

ТЕХНИКА ат. 1. Өндиріс қуралларының жыйнағы. 2. Бир исти орынлағанда қолланылатуғын әдіс, тәсіл. Өз исинин *техникасын* ийелеген, механизаторлардын саны жылдан-жылға көбейіуде (Ө.Хожаниязов).

ТЕХНИКАЛЫҚ кел. Техникаға тән, техникаға қатнасты. Шынында бизин конструкторлар жүде талантлы *техникалық* билимлерди меңгерген адамлар (Ғ.Мустафин). **Техникалық бақлау** — шығарылған буйымлар сапасынын көрсетилген стандартлар менен техникалық талаптарды қанаатландырыуын қадағалау хәм өндиріслік нұксанды жибермеу мақсетинде кәсип-өнер орынларында атқарылатуғын жұмыстардын жыйнағы. **Техникалық билим** — өндиріс, қурылыс, байланыс, үй турмысындағы техникалық мәселелерди шеше билиуге арналған билимлердин жыйнағы.

ТЕХНИКУМ ат. Арнаулы ямаса орта дәрежелі оқыу орны. Быйыл ауыл хожалық *техникумын* алпыс киси питкерип шықты («Жеткиншек»). Көп санлы ата-аналар, жаслар, сонын ишинде, быйылғы жылы жоқары оқыу орынларына оқыуға кириу ушын жетерли балл топлай алмаған абитуриентлердин колледж хәм *техникумларда* оқыу имканиятын жаратыу мақсетинде абитуриентлердин хужжетлерин онлайн кабыллау мүддети узайтылды. (И.Матевов)

ТЕХНОЛОГ ат. Технология бойынша маман, кәниге.

ТЕХНОЛОГИЯ ат. Материалды іслеу, кайта іслеу усуллары менен процеслери хаккындағы билимлердин жыйынтығы. Сол виолардын іслеу *технологиясын* билмейсен бе? (М.Нызанов).

ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ кел. 1. Технология бойынша іслеп тийисли болған. 2. Материалларды технология бойынша іслеп шығарып беріудеги метод хәм усуллары менен байланысты болған. Сондай-ақ, *технологиялық* процесслерди автоматластыруу аркалы оны жедел кәлиплестируу жұмыстары әмелге асырылады. Программалар жаратыу аркалы «санлы хәм *технологиялық* майданшалар жаратыу аркалы «санлы исбилерменлик»ти рауажландыруу мәселелери қарастырылады (Интернет мағлұматлары).

ТЕХНОРУК ат. Техникалық басшы, техник, инженер.

ТЕХРЕДАКТОР ат. Техникалык редактор.

ТИГЕЛЬ ат. 1. Хәр кыйлы материалларды кыздырыу хәм еритиу ушын пайдаланылатуғын графит хәм отка шыдамлы материаллардан таярланған арнаўлы ыдыс. Мәмлекетимизде графиттен... ренли металллар еритилетуғын *тигеллер* жасаўда, буннан тысқары керамика, бояу өндирисинде пайдаланылады («Пән хәм турмыс»). 2. Баспахана үскенесинде қағазды баспа кәлпине келтириу ушын колланылатуғын металл плита.

ТИГИЛИЙ тигиу феиилинин белгисиз дәрежеси. Ол маған узак *тигилип* турды (М.Нызанов).

ТИГИНИЙ к. тигиу.

ТИГИРЕК кел. 1. Тиклеу, дүзиўирек. Көкиректи сәл көтерип, *Тигирек* бас аяғынды (И.Юсупов). 2. Минези ашыўшағырак, турпайырак, шуртырак.

ТИГИС I ат. Заттын тигилген изи, жип өткен жол.

ТИГИС II тигиу феиилинин шериклик дәрежеси.

ТИГИЙ ф. 1. Жип сабакланған ийне менен кийим тағы баска затты бириктириу, жыртыкты, тесикти жамау, улыўма затларды тигиу. Мен келгенде Мийирхан кесте *тигип* отыр екен (Ө.Хожаниязов). 2. Үй, шатыр т. б. Затты көтериу, кондырыу. Кайып өз алдына шанырак болғалы үйин Косыбайға иргелес *тигип* киятыр (К.Султанов). 3. Кандай да бир дүзден жана жер ашып, оған мийўалы ағашлардың нәллерин өсимликлерди, нәллерди отырғызыу, шаншыу. Нурбаев кула *тигипти* (А.Бекимбетов). ◇ **Көз тигиу** — кеўил аударыу, көз салыу, карау, күтиу. Еки көзин *тигип* жолға, Рульди нык тутып қолға (И.Юсупов). **Қулағын тигиу** — дыққат пенен тынлау. *Қулағын тигип* аўзын ашып керилип, гүлдир-гүлдир киснеди («Мәспатша»). **Бас тигиу** — басты өлимге байлау, жолына қурбан болыу. Басты тигип жолына, жүрмен «олла» ырасым (А.Бегимов). **Қастын тигиу** — ашыўланыу ғәзеп пенен карау. *Қастын тигип*, кәхәрленип, Қасарысып, байың ойран салыпты (К.Султанов).

ТИГИЙЛИ кел. 1. Тигип қойылған, тигилген. 2. Үй, шатыр т. б. Затты көтериу, кондырыу. Қап бул жерге қалай әкелингени ядымда жоқ, *Тигийли* кара үйде есимди жыйдым (Ш.Айтматов). Қос қуаныш бүгин, йошып турыппан, Қара үй *тигийли*, келин тойлаймыз (П.Сулайманов).

ТИГИЙСИЗ кел. Тигип қойылмаған, тигилип питпеген, тигилмеген.

ТИЙ кел. Түп, төмен

ТИЙГИЗИҮ тийиү фейилинин өзгелік дәрежесі.

ТИЙДИРГИШ кел. Мерген, атқыш.

ТИЙДИРИҮ тийиү фейилинин өзгелік дәрежесі.

ТИЙЕК ат. 1. Муз. Дуўтардың сымын, сабағын, тарын көтеріп туратуғын ағаштан исленген зат, ешек. Әсирлердин аўыр шегин аркалап, Туқыл ашып жаўыр болған *тийегиң* (И.Юсупов). 2. аўыс. Тетпк, тутқа, гилт. Онын тетигин таўып турған какпанның *тийегиң* кайда екенін билмей отыр (А.Аймурзаев). ◇ **Тилге тийек етиү** – айтыўға арзырлық, мактаўға турарлық. Қаракалпак хатамтайлары хәм олардың бүгінги даўамшылары хаккында бир-еки аўыз сөз ... айтылатуғын бул адамның да саўаплы ислери *тилге тийек етиўге* турарлық. Усы 30 жыл даўамында мәмлекетимізде кен көлемдеги реформалар алып барылып, *тилге тийек етерлик* (Интернет мағлұматлары).

ТИЙЕКЛЕҮ ф. Дуўтарға тийек салыў, койыў, орнатыў.

ТИЙЕКЛИ I кел. Тийеги бар, тийек салынған, койылған, орнатылған.

ТИЙЕКЛИ II ат. Қаракалпак урыўы. Жаўынғырлар Қоңыраттың шеп канаты есапланып, ол негизинен жети урыўға бөлінген. Булар: 1. Теристамғалы, 2. Баканлы, (Шәўжейлини де тап усы урыў менен байланыстырады), 3. Тийекли, 4. Ырғаклы, 5. Баймаклы, 6. Қазаяклы, 7. Уйғыр (К.Мәмбетов).

ТИЙЕКСИЗ кел. Тийеги жок, тийек салынбаған, койылмаған, орнатылмаған.

ТИЙЕКТЕЙ кел. Тийек сыяклы, тәризли, янлы, тийекке усаған, мегзес.

ТИЙЕЛИҮ тийеү фейилинин белгисіз дәрежесі.

ТИЙЕСИ кел. Үлес, алатуғын, тийетуғын, сыбаға.

ТИЙЕСИҮ тийеү фейилинин шериклик дәрежесі.

ТИЙЕТИҮ тийеү фейилинин өзгелік дәрежесі.

ТИЙЕҮ ф. Бир нәрсеге жүкти ямаса баска бир затты артыў, салыў, жүклеў. Мал менен коса дәнди шүйелтип *тийеп* жүкли арбалар-арбаға қағысады (К.Султанов).

ТИЙЕҮЛИ кел. Тийелип турған, тийелген.

ТИЙЕҮСИЗ кел. Тийелип турмаған, тийелмеген.

ТИЙЕҮШИ ат. Бир нәрсеге жүкти, затты жүклеўши, салыўшы, артыўшы. Сол жакта шахтада жүк *тийеуши* деген жұмыс таптым, келиншегим де өзим менен бирге ислейди, деди (М.Нызанов).

ТИЙИМЛИ кел. Пайдалы, колайлы, ыкшамлы. Ошақтағы оттын *тийимли* жерин еки баласы менен хаялына берип, өзи бир беткей отыр (К.Султанов).

ТИЙИМСИЗ кел. Пайдасы жок, пайдасыз.

ТИЙИН ат. Бир сомның жүзден бирине тен пул бирлиги. Усындай бахаға ийе болған мыс, жез сыяклы металлардан исленген майда *тийин* пул. — Әне, айттым саған, өзине сол керек! Сенин хақыкатшыл, хадал болғанын адамлар ушын бир *тийин*! (А.Султанов).

ТИЙИНДИ ат. мат. Еки санды бөлгеннен кейін келип шығатуғын сан.

ТИЙИНЛИК ат. Пул бирлигинин бир түрі.

ТИЙИНСИЗ кел. Пулсыз калыұ.

ТИЙИП-ҚАШЫҰ ф. Бир нәрсени тыянаклы сарсылып ислемей анда-санда бардым-келдим ислеұ, қол ушын тийгизиұ. Сонда да өжет балықшылар *тийип-қашып*, бәндирги жерлерге аұ сала береді (К.Султанов). *Тийип-қашпай* фраз. Ара арасында көриниұ.

ТИЙИС к. тийисли. Сөйтип, болыслар, уездлер, ўәлаятлар бойынша тез күнде жумыска шақырылыұшылардың дизими алыныұы кереклиги, олардың өзлери менен бирге жыллы кийим-кеншек хәм аяк кийимлерин алып жүриұи *тийис* екенлиги көрсетип өтилди (А.Султанов).

ТИЙИСИҰ тийиұ феиилинин шериклик дәрежеси.

ТИЙИСЛИ кел. Керекли, миннетли, хәжетли. Ертенине Палұан өзине тийисли жумысты аткарып, бир шелдин қасына отырды (Ө.Айжанов). Лекин, бәри бир Аллаяр бабамызға *тийисли* ўақыялар спектакльге сыймай, сахнадан тыскарыда қалып кете берди (А.Султанов).

ТИЙИСПЕ ат. Хәзил, күлки, дәлкек. Әбден кәминә келтирип пуштарлай баслады, ара-арасында маған да *тийиспе* етип сөз айталы (Ө.Хожаниязов). Бәрекелла, шырағым, келе ғой, — деп *тийиспе* етти (К.Султанов).

ТИЙИҰ ф. 1. Бир заттын екинши бир затка тирелиұи, соклығыұы. Кескир қылыштын бир жүзи болмаса бир жүзи менен *тийип* кетеди (К. Султанов). 2. Биреўге урысыұ, урыныұ, топылыс жасаұ. Қаттырақ сөйлесем, болыстың кеўлине *тийип* аларман, — деп ойлап қойды ол (К. Ирманов). Көтерилисшилер оннан Хийұа ханы хәм яўмытлардың пукаралардың намысына *тийиуине* шек қойыұын хәм бийбастаклықты тоқтатыұын талап

етти (А.Султанов). 3. Биреуден бир затты алыў, колға түсириў. Базар таркағаннан кейин бирнеше денгенешилер бир кашарды ортаға алып, коллары кызылга *тийиш* кумбыл болып атырған еди (К.Айымбетов). Күйеўге, ерге тийиў, турмысқа шығыў. Тәртип бойынша ерге *тийиўди* өзим де билемен (кк.х.е.). Әкешешем бас болып, зорлап берди, мен көндим, *тийдим* (А.Бекпмбетов).

ТИЙИЎШИ ат. 1. Бир затты алыўшы, колға түсириўшп. 2. Турмысқа, ерге, күйеўге шығыўшы. 3. Биреўдин кеўилин, зейинин қалдырыўшы.

ТИЙКАР ат. Белгилл бир нәрсенин түп-тамыры болатуғын ишки мазмун, баслы белги, негиз, уйытқы. Караматдинди көп жибергисп келди де, сөздин *тийкарын* басла дегендей болды (Ж.Аймурзаев). Усы жуўмактын *тийкарында* Пүткилаўкамлык Орайлык комитетинин Орта Азия бюросы 1926-жылдын 14-декабринде өз мәжілісинде Досназаров хаккындағы мәселени додалап, қарар қабыл етти (А.Султанов). *Тийкары* ат. Бир нәрсенин негизин, *тийкарғысы*.

ТИЙКАРҒЫ кел. Шешиўши, негизги, ен баслысы. *Тийкарғы* ўақыялардан сизге толық дәрек берип, сораўыңызға жуўап қайтарыўға жүдә шаршадым (А.Бекимбетов).

ТИЙКАРЛАНБАЎ Медицина илиминин нызам-қағыдаларына *тийкарланбаған* онын усынысларына муўапык хызметкерлер хәр күни хан сарайына балағат жасына келген бир қызды әкелиўи керек еди (А.Султанов).

ТИЙКАРЛАНЫЎ ф. Бир нәрсеге негизлениў, сүйениў. **ТИЙКАРЛЫ** кел. Хәр тәреплеме изертлеп, үйренип айтылатуғын тыянаклы дәлилленген ой, пикир. Туўры хәм *тийкарлы* кеңес нызамы бойынша жуўапқа тартыў соралсын (Ж.Аймурзаев).

ТИЙКАРСЫЗ кел. Негизсиз, дәлилсиз. Ленинград областы УНКВДсы айрықша үшлигинин қарары да *тийкарсыз* еди (А.Султанов). Ол хешўакта да бунындай *тийкарсыз* сөзлерге инанбайды (Ө.Айжанов).

ТИЙПУЛ ат. Базарда отыратуғын орынға салынатуғын салғырт, алым. Салғыртым деп бир алар, Зәкатым деп бир алар, *тийпулым* деп тағы алар,...

ТИЙРЕ ат. 1. Бир тараўдын белеги, түри, шақабы, бөлими. Қосыбай ашамайлы урыўынын, «сакыў» *тийресинен* еди (К.Султанов). Хаслым мүйтен, *тийреси* Абыз, Бүгин саған сөзи үстем емеспе (Өтеш). 2. грамм, к. тире. Тийреси ат.

ТИЙРЕЛЕҮ ф. 1. Бир тараўды бөлеклерге бөлиү, бөлеклеү.
2. Сызыкша қойыу.

ТИЙТТАЙ кел. 1. Оғада кишкене, мирттай. 2. Аз, азғана, азмаз.

ТИЙТЫРНАҚ ат. Жайдын, паксаның астына салынған тырнақ, астынғы тырнақ, тийдеги тырнақ. *Тийтырнақтағы* меруерт тастан, Жарма қапы бир ағаштан (Бердақ).

ТИК I кел. Туўры, дүзиү. Бендеден ийбенбестен басын *тик* услап, айыбы жок адамдай алшанлап келе береді (К.Смамутов).

ТИК II кел. Шурт, турпайы, ашыўшақ. **Тик минез** — минези жаман, ашыўшақ. Баршын қыз да болса, *тик минез*, маған азырақ мәўлет берин (Н.Дәўкараев).

ТИК АЯҚТАН ТУРЫҮ фраз. Жакыннан жәрдем етиү.

ТИК КЕЛИҮ фраз.

ТИК КАРАҮ фраз. Тикленип, тесилип карау.

ТИК МИНЕЗ фраз. Өжет, хеш нәрседен қайтпайтуғын.

ТИКЕЙИСИҮ тикейиү *фейилиниң* шериклик дәрежеси.

ТИКЕЙИҮ ф. 1. Тик турыу, дүзиу, турыу. 2. Түргелиу, турыу. Уйкыдан кәуип еткен Әмет шешинсе де, басын дастыкка қоймай, *тикейиш* отырып қалды (Т.Қайыпбергенов).

ТИКЕЙТИҮ тикейиү *фейилиниң* өзгелик дәрежеси.

ТИКЕН ат. Базыбир өсимликлер менен мийўели ағашларға шығатуғын ийне сыяклы ушы өткир, киретуғын зат. Тасла ол жийде ғой, *Тикен* бар онда, Сезбейсең қолыңның, қанағанында (И. Юсупов). Табанына *тикен* киргенине де қайылшылығы жок (Ө.Хожаниязов).

ТИКЕНДЕЙ кел. Тикен сыяклы, тикен тәризли, тикен янлы, тикенге усаған.

ТИКЕНЕК к. тикен.

ТИКЕНЛИ кел. Тикени көп, тикени бар, тикенге ийе.

ТИКЕНСИЗ кел. Тикени жок, тикенге ийе емес, тикени болмаған.

ТИКЕШ ат. Жабылатуғын нанға болар-болмас хәртүрли тесик түсиретуғын жинишке темирден, сымнан, тауық пәрлеринен исленген әсбап. Қызлар рәпийда, оклау, *тикеш*, астақталарды алып келиң (Б.Бекниязова). Апам Уғылжаннан алған *тикешин* жойтып алыпты (М.Чимбергенов).

ТИКЕШТЕЙ кел. Тикеш сыяклы, тәризли, янлы, тикешке усаған, мегзес.

ТИКЖАР ат. Жаскасы жок дәрьянын ямаса жаптын канары. Салма *тикжар* болган менен *снша* терен емес (А.Бекимбетов). Абайлап *тикжардан* жаскаға түстү (Х.Сейтов).

ТИКИРЕЙИҮ ф. 1. Кадалып, ашыўланып караў, тулланыў. Жылтыр кара жактырмай Шамуратка *тикирейип* карады (К.Досанов). 2. Шоршыў, үркиў, үрпейиў. Жан жолдаслар бул сөзиме жуўап бер. Не себептен *тикирейинти* кулағы («Қырк кыз»). Қасында еки ылағы. *Тикирейген* кулағы (Х.Тәжимуратов).

ТИКИРЕЙТИҮ тикирейиў *фейилинин* өзгелик дәрежеси.

ТИКИРЕҢЛЕНИҮ тикиренлеў *фейилинин* өзлик дәрежеси.

ТИКИРЕҢЛЕТИҮ тикиренлеў *фейилинин* өзгелик

дәрежеси.

ТИКИРЕҢЛЕҮ ф. Айбат шегнў, айбат етиў, коркытыў, коқыранлаў.

ТИККЕ р. 1. Туппа-туўры жүрген, туўры кеткен. Ол бир-еки күнликте повестканы алып, *тикке* военкоматқа кетип калған (К.Султанов). 2. Төменге, жокарыға *тик* қойылған, орнатылған.

ТИККЕЛЕЙ р. Туўрылап, туппа-туўры, дүп-дүзиў, туўра. Бул жынаятлы иске кимлердин *тиккелей* катнасы барлығы еле ашылған жок (Т.Сейтмуратов). *Лекин*, Түркстан шөлкеми Әмиўдәрья облгоркомының *тиккелей* наразылығына қарамастан партияның Пүткілаўкамлык Орайлык комитетинин Орта Азия бюросы А.Қ.Досназаровты қаракалпактын киши комиссиясының қурамында өзгериссиз қалдырды (А.Султанов).

ТИККИЗДИРИҮ тигиў *фейилинин* өзгелик дәрежеси.

ТИККИЗИҮ к. тиктириў.

ТИКЛЕНГЕН кел. 1. Қурылған, салынған. Бунда хәрбир *тикленген* жай. Хәр бир түп терек. Сен өсирген нәлше тоғай. Топылыстан берер дәрек (И.Юсупов). 2. Көтерилген, қадалған, желбиреген. Мәрт болып туўған ер жигит. *Тикленген* туўды қулатпас, Елге жаўды жолатпас (Бердақ). 3. Сайланған, қайылған, тайынланған, отырғызылған.

ТИКЛЕНДИРИҮ тиклеў *фейилинин* өзгелик дәрежеси.

ТИКЛЕНИҮ тиклеў *фейилинин* шериклик дәрежеси.

ТИКЛЕСИҮ тиклеў *фейилинин* өзгелик дәрежеси.

ТИКЛЕТТИРИҮ тиклеў *фейилинин* ерксиз дәрежеси.

ТИКЛЕТТИРТИҮ тиклеў *фейилинин* өзгелик дәрежеси.

ТИКЛЕТИҮ тиклеў *фейилинин* өзгелик дәрежеси.

ТИКЛЕҮ 1. ф. 1. Көтериў, салыў, қурыў, дүзиў, орнатыў. Сержан дүс төменинен жығыла берип, кәддин зорға *тикледу*

(Т.Қайыпбергенов). 2. Тайынлау, қойылыу, отырғызыу, сайлау. Хорезмге хан болып *тикленди* (К.Ирманов).

ТИКЛЕУ II кел. Минези ашыушаклау, шуртлау, турпайылау.

ТИКЛЕУШИ ат. Тиклеп қойыушы, көтеріуші, қурыушы, дүзиуші, орнатыушы.

ТИКСИНИУ ф. 1. Пансыу, жеркениу. Тозаннан *тиксинип*, аузы-мурнын бастырды (Ж.Аймурзаев). 2. Тартыныу, сезиклениу. Өтеген *тиксинип*, аржағын айта алмай турды (К.Султанов). Баланын ашыу толқыны бетине теуіп турғанын сезген Жумабай кәхәрин қайтарыу ушын *тиксинип* сөйледі (К.Султанов).

ТИКТИРИУ тигиу фәйилинин өзгелік дәрежесі.

ТИКТИРТИУ тигиу фәйилинин өзгелік дәрежесі.

ТИЛ ат. 1. Адамлардың бір-бірі менен қатнас жасайтуғын, пикир алысып өз ара түсинисетуғын қатнас қуралы. Жағым сиресіп, *тилим* гүрмеуге келмей, сылқ етип қулағанымда, басымның ауырғанын сезлим (Ж.Аймурзаев). 2. Жанлы-жаныуарлардың дәм билдиретуғын, сес шығаратуғын бір организми, мүшесі. Басты бөлістиргенде төрт кемпирдин биреуінін шегіне қашардың *тили* түсіпті (К.Айымбетов). 3. ауыс. Хәр бір халықтың миллий тили. Оқыу мүддетінде ол рус *тили* менен айрықша шуғылланды (А.Султанов). 4. ауыс. Бир нәрсенің сыры, тетиги. Истин *тилин* еркін түсіне, Аркалықтар қолда жарқырап (Ш.Мәмбетмуратов). 5. ауыс. Сааттың уақыты (минутын, саатын) көрсетіп туратуғын көрсеткіш. Сарсыла күткенім соншелли, илиули турған саатқа *кайта-кайта* қарайман, оның *тили* бір орыннан қозғалмағандай көринеді (Ө.Айжанов). $\diamond$ **Тили шығыу** — сөйлеу, гәпти сөйлеуді үйреніу. Сонын ала ол да сөйлейтуғын болды, кем-кемнен *тили* шықты (Ө.Хожаниязов). **Тил алмау** — өтиништи орынламау, айтқанды тыңламау, қылмау іслемер. Билгендерден жөн сора, Нәмәрттин *тилин алма* («Мәспатша»). Кәрдің бе, анасының *тилин алмай* жүргенін? (Т.Қайыпбергенов). **Тил қатпау** — үндемер, сөйлемер. Әллен уақытқа шекем сазарып, хеш қайсысы *тил қатпады* (К.Султанов). **Тилге ериу** — биреудің сөзіне исеніу, көніу, инаныу. Шуғыл сөзден қолындағы қызың да *тилге ереді* (К.Султанов). **Тилден қалыу** — а) сөйлеу уқыбынан айырылыу, сөйлей алмау. Ол гүн адамдай сөйлесе алмай *тилден қалды* (А.Бекимбетов). б) ауырыуы қатты болып естен таныу. **Тили**

келмеу — а) айта алмау, сөйлеуден калыу. *Тилимиз келмей*, казыдан неше рет таяк жегенбиз (С.Хожаниязов). б) ауырыудан тәуір болмау, дүзелмеу.

ТИЛАЗАР кел. 1. Тил алмайтуғын, айтканды ислемейтуғын. 2. Сөйлеп азап беретугын, қорлайтуғын, жәбірлейтуғын. Зарлатып Есет геренди, *Тилазары* бабан сенин (Бердак).

ТИЛГИЛЕУ тилиу фейилинин өзлик дәрежеси.

ТИЛДАР к. дилуар.

ТИЛДИРИУ тилиу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТИЛДИРТИУ тилиу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТИЛЕК ат. Әрман, максет, мурат. Сени көрсем деген бир *тилек* пенен, Кеше клуб жакка барып едим мен (И.Юсупов). Биреуге өлим *тилегенше*, өзиде жүрим *тиле* (кк.х.н.). Оның *тилеги* орынланды, ол 1927-жылдың ноябринен тағы да Шығыс халықлары университетинин тыңлаушысы болып қабыл алынды (А.Султанов). Еркін заман деп *тилеги*, Шәукилдеп турса жүреги (А.Дабылов).

ТИЛЕКЛЕС кел. Нийетлес, максетлес, мүддәлес. Шынаргүл дер сөзім тамам, *Тилеклесиң* ғәрип анан (А.Дабылов). Мен сенин оқыуына *тилеклеспен*, — деди Дәлжан (Т.Нәжимов).

ТИЛЕКЛЕСЛИК ат. Нийетлеслик, мүддәлеслик. Бердак көтерілісшілерге өзинин *тилеклеслигин* билдирди (И.Сағыйтов).

ТИЛЕМСЕК К. тиленшек.

ТИЛЕНИУ ф. 1. Өз ықтыяры менен, өз еркі менен сораныу, өтиниу. 2. Ел аралап қайыршылық етиу, халыққа ауырманлығын салыу. Бар кете бер, Сен бул жерге ендигиден былай *тиленип* келиуши болма (Ө.Айжанов).

ТИЛЕНШЕК кел. Алымсак, сораншак, тилемсек.

Тиленшектің өзи тойса да, көзи тоймайды (кк.х.н.).

ТИЛЕНШИ ат. Қайыршы, дийуана. *Тиленишинің* мын да бир үйи бар (кк.х.н.). *Тиленишинің* сүйген асын ким берер (кк.х.н.).

ТИЛЕНШИЛИК ат. Мусылманшылық, мийрим-шәпәәт бар бул қалада *тиленшилик* етсен де, жүрек жалғап, күн көриуге болатуғын еди (А.Султанов).

ТИЛЕСИУ тилеу фейилинин шериклик дәрежеси.

ТИЛЕТИУ тилеу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТИЛЕУ ф. Сорау, өтиниу, жалынуу, жалбарынуу. Гүлленген басын ырғалтып, Пахталар ак жол тиледи (Б.Қайыпназаров).

♦ **Тилек тилеу** — бир нәрсе хакқында *тилену*. Кемтирлер тилек *тилеп* атырғандай басларын ийзейди (Ө.Хожаниязов).

ТИЛЕҮШИ ат. Тиленип сораушы, жалынушы, жалбарынушы, өтинуші.

ТИЛИК ат. Тилинген, кесилген бөлек. Есик алдында ойнап жүрген баланы шақырып алып, колына бир *тилик* қауын услатты (кк.х.е.).

ТИЛИКЛЕНИҮ тиликлеу фейилинин өзлик дәрежеси.

ТИЛИКЛЕСИҮ тиликлеу фейилинин шериклик дәрежеси.

ТИЛИКЛЕТИҮ тиликлеу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТИЛИКЛЕҮ ф. Қауынды, ғарбызды кесіу, тилиу, жарыу.

ТИЛИМ ат. Кесик, бөлек. Шөлистанда көп күн адасып жүріп бир уртлам суу, бир *тилим* нанға зар болғанда, койшынын қасына тап болды (кк.х.е.).

ТИЛИМЛЕНИҮ тилимлеу фейилинин белгисиз дәрежеси.

ТИЛИМЛЕТИҮ тилимлеу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТИЛИМЛЕҮ ф. Тилиу, жыртыу, бөлиу.

ТИЛИНИҮ тилиу фейилинин белгисиз дәрежеси.

ТИЛИҮ ф. 1. Жарыу, тиликлеу. 2. Айырыу, кесіу. Ашыуы келип атаныз, Табанын оның *тилипти* («Қырк қыз»).

ТИЛКИМ ат. 1. Жыртылған, тилинген нәрсе. 2. Майдаланған, қыйқымланған зат, **Тилким-тилким болыу** — пыррым-пыррымы шығыу, жыртылыу. Темирхан атанын кийимлери *тилким-тилким болыпты* (Т.Қайыпбергенов).

ТИЛКИМЛЕҮ ф. 1. Жыртыу, тилиу. *Тилкимлеп* онын табанын, Қырк жарық қылған өкшелерин (Ж.Аймурзаев). 2. Майдалау, қыйқымлау. Ақмақтың сауытын, *Тилкимледі* майданда («Ер Зийуар»).

ТИЛЛА ат. гөн. с. 1. Химиялық элемент, сары қызғыш ренді бахалы алтын. 2. Усы металлдан исленген монета. Қосыбай қисесине қолын урып, *еки тилланы* молланын алдына қойды (К.Султанов). 3. Усы металлдан исленген зат, бұйым. Ақ отауын тиктирсин, *Тилладан* маржан тактырсын («Алпамыс»). 4. ауыс. Бир нәрсенің екінші затқа, *тиллаға* теңлиги, барабарлығы. Дөп айтқанлар заманында көп болды, «Мын, *тиллаға* арзан бир басқан изи» (Омар).

ТИЛЛЕСИҮ ф. 1. Сөйлесіу, бир-бири менен пикирлесіу. Жұмагүл түйинді, бирәк *тиллесіу*ге батылы бармай, тек көз асты менен оған қарап қояды (Т.Қайыпбергенов). Әжинияз усы Гүлбий арқалы қыз бенен *тиллесермен* бе деп қиятыр (К.Султанов). 2. ауыс. Хабарласыу, ушырасыу, жолығысыу.

ТИЛЛЕСТИРИҮ тиллесіу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТИЛЛИ кел. 1. Шешен, сөзге жүйрик. Өзи жүдө *тилли*, көркөм шырайлы, өткир хаял болган (К.Айымбетов). 2. аүйс. Аүйзлы, бийхая.

ТИЛМАШ к. дилмаш.

ТИЛМЕ кел. Бөлекленген, кесилген, тилинген.

ТИЛСИЗ кел. 1. Гүнелек, сакаў, сөйлемеитуғын. 2. Бирден сөйлемеи калатуғын, үндемеитуғын. ...оның сораўына жуўғарада жуўап бериўди ойламағандай, *тилсиз* катып калды (Т.Қайыпбергенов). ◇ **Тилсиз жаў** – бирден болатуғын апат, от пенен суўдын ақыбети.

ТИЛСИМ ат. 1. Сыйқыр, сырлы, астыртын сыр. Кулласы Джонды китаптын *тилсими* өз кушағына сондай етип тартқан еди, оқыған сайын әтирапка, өмирге болған бийпәрўалықтың орнын кызығыўшылык пенен хәўес әстелик пенен болса да ийелеп алмакта еди (К.Көримов). Хәр биреўге *тилсим* кести, Хәр биреўлер етип бести (Өтеш). 2. аүйс. Хәрқандай сырлы нәрсе.

ТИЛСИМЛИ кел. гөн. с. дин. с. Сыйқырлы кәраматлы, жасырын сырлы. Театр, театр – *тилсимли* айна, Бир сырлы күш бар-аў сенде калайда (И.Юсупов). Китаптан ашып оқылған, *Тилсимли* аспан сырларын (И.Юсупов).

ТИЛСУҚ кел. дин. с. гөн. с. Көз өтиў, көз тийиў. Қызында *тилсуқтан* жабыскан дәрт бар екен, тез суқ шығарып жибере ғой (К.Султанов).

ТИЛХАТ ат. Бир нәрсени алғанлығы жөнинде қол қойып тастыйыклап берилген гүўалық, хұжжет. Болыс Шерипти қарыздар етип, *тилхат* жаздырып алып қалған еди (Қ.Ирманов).

ТИЛШИ ат. Тил маманы, тилди изертлейтуғын, тил билими бойынша кәниге адам.

ТИМИСКИЛЕНИЎ ф. Излениў, қараныў, түртиниў. Ах, сол гезде ийтлер *тимискиленип*, бизди тапты (И.Юсупов).

ТИМИСКИЛЕЎ ф. Излеў, қараў, тинтиў.

ТИНТИЎ ф. Излеў, қараў. Усы ўақытта Есенгелди жетип келди, жасаўыл үйме-үй *тинтип* киятыр (К.Султанов). Бизлер барған аўылды түнде нөкерлер *тинтти* (Қ.Досанов). ◇ **Тинтип қараў** – тумлы-тусты қалдырмай қарап шығыў, излеў. Хәр күни немец солдатлары еки-үш рет үйди *тинтип* қарап кетеди (Қ.Жуманиязов).

ТИНТИЎШИ ат. Излеўши, қараўшы.

ТИНТИНИҮ тинтиү фейилинин өзлик дәрежеси.

ТИНТИСИҮ тинтиү фейилинин шериклик дәрежеси.

ТИНТКИЛЕҮ ф. Тинтиү, караү, излестиріу. Бир тарда кайсыдур тактты ойнамақшы болып, көзлери менен смычокты *тинткиледи*, бунын менен өзинин Кэтиге деген наразылығын *билдирмекши* еди, бирак излеген нәрсеси көзге түсти (К.Кәримов).

ТИП ат. әдеб. 1. Түр, үлги, образ, характер. 2. Минези, кулқы. *Усындайды* кәсип еткен, менинде дым маман *тип* (Ш.Артык). 3. биол. Жанлы-жануарлардың, өсімликлердин бир-бирине уксаслык түрлери.

ТИП-ТИК кел. Туп-туұры, дүп-дүзиу.

ТИП-ТИККЕ кел. Туұры, дүзиу.

ТИРАЖ ат. 1. Кітап, журнал-газета хәм баска да нәрселердин шыққан нускалары, саны. «Правда» көп *тиражда* шығатуғын хәм таралатуғын газеталардың бири. 2. Заём ямаса лотереяның утыу ойыны.

ТИРЕ ат. грамм. 1. Горизонтал сызык (—) түриндеги иркилис белгиси. 2. к. сызыкша.

ТИРЕК ат. 1. Сүйениш, исеним, исениш. Перзент *тирек*, Кеуіл хошы билгенге (Ә.Шамуратов). Суу болады халықтың күтә кереги, Жер ислеудің хәм турмыстың *тиреги* (кк.позз.ант.). 2. Бир нәрсени сүйеуге арналған зат. Жүзимлерге *тирек* әкелийге кеткен қусайды (Айбек).

ТИРЕЛИҮ I ф. Ырғалыу, пیتیу.

ТИРЕЛИҮ II тиреу фейилинин өзлик дәрежеси.

ТИРЕНИҮ тиреу фейилинің өзлик дәрежеси.

ТИРЕНИШ ат. Бир нәрсени тиреп қоятуғын зат. Қыйын қыстауда сүйенетуғын киси, кәуендери, батыры, қорғаны, тирек. Усы турған Саркоптың, Исеними сен един, *Тирениши* сен един («Қырк қыз»).

ТИРЕПБЕРДИ ат. Бир нәрсениң қулап кетпеуі ушын хәм көтерип турууы ушын қойылатуғын зат.

ТИРЕСИҮ ф. 1. Ийтерисиу, соқлығысыу, қағылысыу. 2. Шу-бырысыу, тенселисиу. Көшеде адамлар бир-бирине ийин *тиресип*, сендей соғысады (Н.Дәуқараев). 3. Айтысыу, тартысыу, қарсыласыу, шертисиу. Партылдаған бомбадан да ийбенбей, көкке қарсы ести қайта *тиресип* (Ө.Хожаниязов).

ТИРЕСТИРИҮ тиреу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТИРЕТИҮ тиреу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ТИРЕҮ ат. 1. Коллайтуғын, сүйейтуғын, жаклайтуғын, ғамхор. Қаражанның қатты ашыуы келип, қарамаңдай хан қайғысыз Султан бизге хабарласпай, қимнен *тиреуи*, Қимнен сүйеуи бар екен, елге келген олжаны бизге кенеспей өзі ала қояма екен, ... («Алпамыс»). 2. Бир нәрсенің қулап ямаса майысып кетпеуі үшін астына, қапталына сүйеп қоятуғын таяныш, өре, тірепберді. *Тиреп* тұрған аспанды. Екі бірдей өре бар (Бердақ).

ТИРЕҮШИ ат. 1. Бир нәрсені екіншісі менен көтеріп, тіреп қойыушы. 2. ауыс. Қоллаушы, сүйеуші, жаклаушы, ғамхорлық етіуші.

ТИРИ кел. 1. Тиришилік еткен, өмір сүрген, жаны бар, өлмеген. Айналада екеуінен басқа *тири* жан жоқ (К.Досанов). 2. Өлмеген, сау, аман. Сап жүрегі өртеніпті дүт болып, *Тири* келдим ақыр түбі күт болса (Т.Жұмамуратов) Мен Сапарды *тири* деген дәмем бар (К.Султанов).

ТИРИЙЕК ат. Көкнар мағызынан ісленген жент, опиум. Тирийек сатыу мәмлекет тәрәпинен қадаған етілген.

ТИРИЙЕКТЕЙ кел. Тирийек сыяқлы, тәрізлі, янлы, тирийекке ұсаған, мезгес.

ТИРИЙЕКШИ ат. 1. Тирийек жеуге үрдісленген, нәшебент. 2. Тирийек іслеуші, таярлаушы.

ТИРИЙЕКШИЛИК ат. Тирийек іслеушілік, тирийекхорлық, нәшебенттік пенен шұғылланыушылық.

ТИРИЛЕЙ Р. Тири түрінде, тири халында.

ТИРИЛТИҮ ф. 1. Жан питуі, тиришилікке енуі. Хауазы жер жарған Бийбижан қыздың, *Тириліп* әкелгендей гөрдегі елі (Омар). 2. ауыс. Мәулен болса бұрында шала жансар еді, енді көзі ашылып *тирилипті* (Ө.Хожаниязов). *Тирилипті* өмір кирип, Көтерилді күн қабағы (И.Юсупов).

ТИРИЛИҮШИ ат. 1. Жан питуіші, тиришилікке өтуіші. 2. ауыс. Жаңарыушы, жасарыушы, түрленуіші.

ТИРИЛТИҮ тирилиу фейилинің өзгелік дәрежесі.

ТИРИШЕ кел. 1. Қандай да бір нәрсені іслеуге, питеуіге ұқыпты, хәрекетшен, шаққан. Ол балам *тирише* болмас деп қорықты (Ө.Айжанов). Оның жасайынан *тирише* болып, ақырында жоқары билим алып, колхозға баслық болғанына қууанышты еді (Ж.Аймурзаев). 2. ауыс. Алғыр, өткір, кескір.

ТИРИШИЛИК ат. Өмір, күнделікті хәрекет. — Әйтеуір, *тиришилік* жақсы (К.Султанов). *Тиришилікте* не бар жасаудан

зыят, Кайтып сүрсен, сөйтип өтер үстиннен дәўран (И.Юсупов).

ТИРКЕЛИЎ тиркеў фейилинин белгисиз дәрежеси.

ТИРКЕС кел. Катар, жалғас, дизбек.

ТИРКЕСИЎ тиркеў фейилинин шериклик дәрежеси.

ТИРКЕТИЎ тиркеў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТИРКЕЎ ф. 1. Бир затты екншисине жалғастырыў, бири-бирине дизиў. Флоттан карагөрим кашыклықта тениздин ортасында 4-5 аштарканды изине *тиркеген* катер гудок берди (К.Султанов). Еки дийканнын еки қос өгизди *тиркеп*, гүнде сүйретип киятырғанын көрипти (Т.Кайыпбергенов). 2. Дизимге алыў, есапка қосыў. Неше түрли сөздин басын. Шандып *тиркеп* келеди (Б.Исмайлов).

ТИРКЕЎИШ ат. грам. Сөзлерден кейин келип, олардын мәнилерин толықтырып, сол дизбеклескен сөзи менен кейинги сөзлердин хәр түрли қарым-қатнасын аңлатыўшы көмекши сөз.

ТИРКЕЎШИ ат. 1. Бирин-бирине жалғастырыўшы, дизиўши. 2. Дизимге, есапка алыўшы.

ТИРСЕКЛЕЎ кел. Хәкислеў, хәккилеў, қырсықлаў.

ТИРСЕКЛИК ат. Хәкислик, хәккилик, қырсықлық.

ТИРСЕК ат. 1. Адамлардын, жанлы-жаныўарлардын буўыны, дизесинин ишки жағы. Жети жасар бала дизесине түскен бөз көйлегинин етеги менен, аяғын, *тирсегин* суўық самалдан қымтап бүрсенлейди (К.Султанов). 2. аўыс. Хәкис, хәкки, қырсық. *Тирсек*, хәкки, қырсық, қыныр дейсен бе. Толып атыр не бөлелер тағы да (Б.Исмайлов). ◇ **Тирсек бала** — өжет, қайсар, минези шатақ бала.

ТИС ат. 1. Адамлардын, жанлы-жаныўарлардын тамақты шайнаўға ямаса бир нәрсени тислеп үзип алыўға бейимленген аўыз қуыслығындағы сүйеклер дизбеги. Өзинше өкпели екенлигин өспиримниң қас қабағынан, жалған сөйлегегин қызарып кеткенлигинен аңламаған Зулайха төмен қарап, ернин *тислегенде* гүриштей аппақ тислери көринип кетти (К.Кәримов). Тула бойым түршигип, *тислерим* солқылдап, Жүрегимде *кек* қазабы қайнады. (Ж.Аймурзаев). *Тиси* шыққан балаға, шайнап берген ас болмайды (ққ.х.н.). Қарсы алдынан қарасан, *Тислери* мысал гүректей («Мәспатша»). 2. аўыс. Аўыл хожалығына керекли жерди тырнайтуғын, топырақты майдалайтуғын тырма сүретуғын қуралдың ушы, жүзи. Тырманын *тиси* кетилип

калыпты. ◇ **Тис каккан** — көпти көргөн, ысылған. **Тис жарыў** — а) жас баланын кызыл ийегине тиси шығыўы, көрине баслаў. б) аўыс, сөйлөў, пикир билдириў. Түстен кейин бәри де аш болғанын сезді, жейтуғын хешнәрсе болмағанлыктан бул туўралы бир-бирине *тис жарып* хешнәрсе айтпады (М.Абдрейимов). **Тис қайраў** — а) ғижиниў. б) өшегисиў, ерегисиў. Қайғы менен қападан, қайралды мениң тислерим («Мәспатша»).

ТИСЕЛИЎ тисеў фейилинин белгисиз дәрежеси.

ТИСЕСИЎ тисеў фейилинин шериклик дәрежеси.

ТИСЕТТИРИЎ тисеў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТИСЕТИЎ тисеў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТИСЕЎ ф. Жарғы, пышкы, дигирман т. б. затлардың жүзин өткірлеў, тисин қайраў. Жумабай азаннан кешке шекем орак тисеў менен болды (кк.поэз.ант.).

ТИСЛЕМ ат. Нан хәм баска да нәрселердин бир бөлеги, курттаи, шаппаттай. Буларға жакын келип, хаял бир *тислем* нан сорап, бир сөз айтты («Мәспатша»). Өзлеринин нанынан, бир *тислем* нан бермеді («Қырк қыз»).

ТИСЛЕНИЎ ф. 1. Қатты ызаланыў, ашыўланыў, сыр бермей, ашыўын сыртқа шығармай, иште саклаў. — Бизин бекирени алды! — деп *тисленип* қызғанды (К.Султанов). Бир ўақытта ол *тисленип* турып, бир нәрселерди айта баслады (Т.Қайыпбергенов). Ғарры жағы карысып қалғандай *тисленип* үн шығармады (Ө.Айжанов). 2. Бир нәрсениң екнши бир нәрсе менен илинисиўи, уласыўы. 3. Бир нәрседен жаракатланыў, жараланыў.

ТИСЛЕСИЎ тислеў фейилинин шериклик дәрежеси.

ТИСЛЕТКИЗИЎ ф. Бир затты, нәрсени екнши бир затқа, нәрсеге тислетиў.

ТИСЛЕТТИРИЎ тислеў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТИСЛЕТИЎ тислеў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТИСЛЕЎ ф. Тис пенен бир нәрсени кымыў, шайнаў, тислеп жибермеў. Өткен иске өкинп, қапа сакал *тиследі* (Ө.Хожаниязов). Алыста жүрсе киснеген, жақында жүрсе *тислеген* (кк.х.н.).

ТИСЛЕЎИК I кел. Тислеп алатуғын, тислегиш. Тислеўик бала.

ТИСЛЕЎИК II ат. Бир нәрсени екнши нәрсе менен тислететуғын зат, курал, әсбап, атаўыз. Набатты *тислеўик* пенен майдалады.

ТИТИРЕНИҮ титиреу фейилинин өзлик дәрежеси.

ТИТИРЕСИҮ титиреу фейилинин шериклик дәрежеси.

ТИТИРЕТИҮ титиреу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТИТИРЕҮ ф. 1. Катты ашыуланганда, корыкканда ямаса кууанганда калтырау, дирилдеу, Ешимбеттин тула бойы *титиреп*, жүрегинин соғыуы тезлесип кетти (А.Бекимбетов). Инилеринен коркып Хийуа хан, Тәнинде *титиреп* шийрин жан, Айдоска карсы турмады (Бердак). 2. Катты күштин тәсиринен жердин, дөгеректин силкингендей, козғалгандай аўхалда болыуы. *Титиреп* кумнын койыны, Мың машина кетти каплап (И.Юсупов).

ТИТИРКЕНДИРИҮ титиркениу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТИТИРКЕНИҮ ф. Денеси түршигиу, шимиркениу. Етим титиркенип, шоршып кеттим (Т.Кайыпбергенев). Тула бойым *титиркенип*, кайғынын кара булты әтирапымды каплап кеткендей болды (Ж.Аймурзаев).

ТИТИРКЕНТИҮ титиркениу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТИШҰАН ат. Тиске жағатуғын ак зат. Тислерине *тишұан* жағып, Ара берип өзине, Сүрме жағып көзине («Алпамыс»).

ТКАНЬ ат. биол. Тири заттын, организмнің, тор клеткасы, организм клеткаларынын топары.

ТОБА ат. Бир нәрсеге танланыуды ямаса ырайдан қайтып, өзинен-өзи шүкирлик етип канаатланыуды билдиреди. Әжеп болды балам деп, Кабыл болды *тобаң* деп («Алпамыс»). ◇ **Тоба қылыу** — а) шүкирлик етиу, тәубеге келиу. б) хайран болыу, тәслим қалыу. Ешек қылған сумлығына *тоба қылып*, костан қутылды (кк.х.е.). **Тоба** — шүкирлик етип канағат етиуди билдиреди. Жанылдым неғып *тобадан* (Бердак). **Тоба етиу** ф. Шүкиршилиқ етиу. *Тәубеге келиу. Тәубеге қылыу.*

ТОБАНАЯҚ: тобанаяқ болыу, ф. 1. Аяк-колы ислемей қалыу, мешел болып қалыу. 2. аўыс. Бир нәрсени ислеуге куралы болмай қалыу, иркиниште қалыу. Тобанаяқ болыу. Аяк-колы хәрекетке келмей қалыуы.

ТОБАРСЫТЫҮ ф. тобарсыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТОБАРЫСЫҮ ф. Кебиу, курғау, исиу. Еки ерни *тобарсып*, пыт-шыт болып жарылып кеткен (Ө.Хожаниязов).

ТОБАРЫҮ ф. Кебиу, курғау. Ерни кеуип пақырдын, *аузы-басы тобарды* («Қырк қыз»). *Шыдамай мәрттин күшине*, Қайтпас деген батырдың, Қызыл жүзи кабарды, *Аузы басы тобарды* («Алпамыс»).

ТОБЫК ат. 1. Аяктын жилиги менен табанын байланыстырып туратуғын бууындагы дәнекер сүйек, жумыр сүйек. *Тобығы* ат. Мен анғалак ойнаганда таяк тийгенликтен *тобығым* аўырып, кәтте жатыр едим (К.Смамутов). Жолға шыкса ат айрылар *тобықтан*, Бенде кандай кутылады зорлыктан («Қырк кыз»). ◇ *Дәрья тасса тобығына келмеу* — хеш нәрсени ойламайтуғын, пәрўайы пәнсерп, уўайымсыз.

ТОБЫҚТАЙ кел. Тобык яңлы, тәризли, сыяклы, тобыкка усаған, мегзес.

ТОБЫЛҒЫ ат. Түрп қызғыш ағашка усаған жабайы гүл, таўлы жерлерде ушырайтуғын өсимлик, буннан көбинесе камшыға сап ислейди. Колында гүмис жалатқан *тобылғы* камшы (К.Султанов). Сен не кылып отырсан, — деди камшысының өрими менен *тобылғы* сабын косып услап (С.Хожаниязов).

ТОВАР ат. Сатыўға, сатып алыўға, алмастырыўға болатуғын. өзиниң белгили куны, бахасы бар зат, мийнет өними. Бир күни сатылып атырған *товарлардан* түскен пуллар менен кызыккан Джон сайтка кирип еди, сонғы бир неше күн ишинде дүкәнның есап бетине түскен пуллардын тек ғана бир неше доллар екенлигин көрип, Кәти менен сөйлесиўге асықты (К.Кәримов). Мынаў берген *товарын* жуўдырып тиктир (Ж.Аймурзаев). *Товар* экономикалык категория ретинде капитализм жойылғаннан кейин де, социализм тусында да сақлана береді (Сияс. сөзлик).

ТОҒА ат. Қайыс белбаў, айыл хәм зәңги баў қусаған затларды бир-бирине тутастырыў, бекитиў ушын металлдан исленген зат. Белимде үлкен *тоғалы* қайыс белбаў (К.Султанов). Қайыс *тоға* буўдым кыпша белиме, хош-хошласып кеттим салған елиме (Омар). Темир *тоға* ат. Темирден исленген буйым. *Тоғалы Тоғасы* бар.

ТОҒАДАЙ кел. Тоға сыяклы, тоға тәризли, тоға яңлы, тоғаға усаған, тоғайға мегзес.

ТОҒАЙ ат. Жабайы өскен қалын ағашлык, орман. Сокпак *тоғай* ишинен өтетуғынлығын ойлаған баланың жүреги артына тартып кетти (К.Кәримов). Рота командири Сергеев үш солдатты татлап алды да, қарағай кесип әкелиў ушын *тоғайға* жиберди (Ө.Айжанов). Ел аралаған сыншы болар, *тоғай* аралаған үйши болар (кк.х.н.). Ерназар кашкынды куўған жоқ, *тоғайда* қалған жасаўылға қарай жүрди (К.Султанов).

ТОҒАЙДАЙ кел. Тоғай сыяклы, тоғай тәризли, тоғай янлы, тоғайға усаған, тоғайға мегзес.

ТОҒАЙЛАНЫҰ фейилдин белгисиз дәрежеси.

ТОҒАЙЛЫ кел. Тоғайы бар, тоғайы көп. Тоғайлы жер.

ТОҒАЙЛЫҚ ат. Жабайы ағаштын калын өскен жери, орманлык. Ол заманларда Мойнак *тоғайлық* болған (А.Бегимов). Жағасы калын *тоғайлық*, Қойны толы ақсазан, Бәхәрде *шалкып* үстинен, Қумартып өткен бирғазан (Т.Сейтжанов).

ТОҒАЙСЫЗ кел. Тоғай өспеген, болмаған, тоғайы жок.

ТОҒАЙШЫ ат. Тоғай хызметкери, тоғайда ислеуши адам. Тая баслап түн *ауғанда*, *Тоғайшылар* ашты суўды (И.Юсупов).

ТОҒАНАҚ ат. Затларды байлау, *бууыу* ушын арканнын бир ушына бекитилген ағаштан исленген *аша ағаш*. Және бир ушын арканнын, *тоғанақтан* өткерип, сырлатып тартып *алады* («Ер Зийұар»). ◇ **Тоғанақ салыу** — гүресте иштен илиу, шалыу. Арыслан барып тығылды, Жүн шығып кеткен омырауға, *Тоғанақ* салды ишинен (Д.Дабылов). *Тоғанақ* салыу, ф.

ТОҒАНАҚЛЫ кел. Тоғанағы бар, тоғанақка ийе. *Тоғанақлы* арканын керегеде илиули турған жеринен алып, әтештаннын қасына жыйнады (К.Аралбаев).

ТОҒАНАҚСЫЗ кел. Тоғанағы жок, тоғанақ тағылмаған.

ТОҒАНАҚТАЙ кел. Тоғанақ сыяклы, тоғанақ тәризли, тоғанақ янлы, тоғанақка усаған, тоғанақка мегзес.

ТОҒАЛЫ кел. Тоғанағы бар.

ТОҒЫЗ сан. Сегиз бенен *оннын* арасындағы сан. Турпатына карасан *тоғыз* жасар түлектей («Мәспатша»). Тойған жерге *тоғыз* кел (кк.х.н.). *Тоғыз* жүз сан. Бир нәрсенин сан муғдарын билдиреди.

ТОҒЫЗ ҚАБАТ кел. Бир нәрсенин неше кабат екенлигин билдиреди.

ТОҒЫЗЛЫҚ кел. Бир нәрсенин өлшем бирлиги.

ТОҒЫЗЛЫҒЫ ат.

ТОҒЫЗЫНШЫ сан. Қатарлык санлык. Затлардын қатар тәртин билдирип келеди.

ТОҒЫЛТЫҰ тоғытыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТОҒЫН ат. Арбанын дөнгелегине, үйдин *шанарағына* ийип исленген *ярым дөнгелек* ағаш.

ТОҒЫНДАЙ кел. Тоғын сыяклы, тоғын тәризли, тоғын янлы, тоғынға усаған, тоғынға мегзес.

ТОҒЫНШЫ ат. Тоғынды ислейтуғын адам, тоғын таярлайтуғын уста.

ТОҒЫС ат. астр. 1. Күнге карама-қарсы тұрған әлемдегі планеталардың тұрқы. 2. Көбинесе бәхәрде, күзде белгилі бір уақытта келетуғын арнаулы күнлер.

ТОҒЫСЫҰ ф. Дүгисиу, жақынлау. Дегенинде жылап қызы. Токсанның тоғысты музы (Бердак).

ТОҒЫТЫҰ ф. Биринин изинен бирин айдау. Хорезмлі Хасен хан, Ләшкерлерин тоғытып, Қалаға ғаулап киреди («Ер Зийуар»). Арбаларды тоғытып, Ели-журтын ызғытып, Тастай камал болыпты («Ер Зийуар»).

ТОҒЫРТҚА ат. Жаплардың, салмалардың сууларын ашыу. жабыу үшін ағаштан хәм басқа да затлардан исленген иши кууыс арнаулы зат, буйым.

ТОҒЫРТҚАДАЙ кел. Тоғыртқа сыяклы, тоғыртқа тәризли, тоғыртқа янлы тоғыртқаға усаған, тоғыртқа мегзес.

ТОҒЫРТҚАЛАҰ ф. Жап, салма т. б. тоғыртқа салыу, куруу, орнатыу.

ТОҒЫРТҚАЛЫ кел. Жап, салмаларда тоғыртқалардың бар болыуы.

ТОҒЫРТҚАЛЫҚ ат. Тоғыртқа боларлық, тоғыртқаға жарарлық.

ТОҒЫРТҚАСЫЗ кел. Жап, салмаларда тоғыртқалардың болмауы.

ТОЗ I ат. 1. Шан, шаңгыт. Гәхи тозын көреді, гәхи өзін көреді. Шакмак оттай шығады, жұлдыздай болып ағады («Қоблан»). 2. к. тозақ.

ТОЗ II к. тозыу.

ТОЗАҢ ат. Қыймылдың, қозғалыстың, шамалдың тәсиринен хауаға көтерілген шан. Батырдың кеуілі тасады, Бир төбенің тозаңын, Бир төбеге қосады («Алпамыс»). Шегіртке жеді арпаны, Қалыпты тозаң топаны. (Бердак). Курылысты иркердей-ак, Тозаң бүркіп етер қысым (И. Юсупов). Ат шапқанда көз қамасқан тозаңы, Сен инансан хатқа жазған сөзі де («Алпамыс»). Тозаң хауа. Шан, патаслы хауа.

ТОЗАҢҒЫТЫҰ ф. Шанды көтеріу, шаңғытыу. Колхоз ауылының арасын өрістен қайтқан маллар тозаңғытып, шаңын аспанға шығарды (Т. Қайыпбергенов).

ТОЗАҢҒЫҰ ф. Шаңғытыу, шанның көтерілиуі.

ТОЗАҢЛАТЫҰ тозаңғыу фейилинің өзгелік дәрежесі.

ТОЗАНЛАҰ ф. Шанның, патаслықтың шаңғытыуы.

ТОЗАНЛАНЫҰ тозанлау фейилинин белгисіз дәрежесі

ТОЗАНЛАНДЫРҒЫШ ат. Хауаны патаслаушы нәрсе, зат.

ТОЗАНЛАНДЫРЫҰШЫ ат. Хауаны патаслаушы нәрсе, зат.

ТОЗАНЛАНДЫРЫҰ Тозанлау фейилинин белгисіз дәрежесі.

ТОЗАНЛЫҚ ат. Шаңлы, шаңғытлы жер. Балалар тозанлықта ойнап жүр.

ТОЗАНЛАҰ ф. Шаңғытыу, патас болыу.

ТОЗАНЛЫҒЫ ат. Шан, патас болып атырған жердин атамасы.

ТОЗАНЛЫ кел. Топырағы, шаны шығып патас болып атырған жер.

ТОЗБАҰ ф. Гөнермеу, ескермеу. Кен кийим тозбас, Кенесли ел азбас (кк.х.н.).

ТОЗҒАҚ ат. Жекеннің басындағы собығының ушы тозанлы жумсақ, ақ мамық зат. Гөне кемелердин жарығын *тозғақ* пенен питеп, минип жүремиз (К.Султанов). *Тозғағы* ат.

ТОЗҒАҚЛЫ кел. Тозғағы бар, көп, тозғақ өсип тұрған жер.

ТОЗҒАҚСЫЗ кел. Тозғағы жоқ, тозғақ көгермеген.

ТОЗҒАҚТАЙ кел. Тозғақ сыяқлы, тозғақ тәрізлі, тозғақ яңлы, тозғаққа усаған, тозғаққа мегзес.

ТОЗҒАН кел. Гөнерген, ескерген.

ТОЗҒАНЛЫҒЫ ат. Тозған сөзинің тартымланып қолланылуы.

ТОЗҒАНЛЫҚ ат. Гөнергенлік, ескергенлік.

ТОЗДЫРҒЫЗЫҰ тозыу фейилинин өзгелік дәрежесі.

ТОЗДЫРТЫҰ тозыу фейилинин өзгелік дәрежесі.

ТОЗДЫРЫҰ тозыу фейилинин өзгелік дәрежесі.

ТОЗ-ТОЗ: тоз-тоз етиу, тоз-тоз болыу ф. Бөлек-бөлек етип ыдыратыу, бас-басына бөліп жиберіу, ұайранын шығарыу, бузыу. Мына бала да *тоз-тоз* еткен екен (Ә.Атажанов). *Тоз-тоз* болып дәстем жатыр, Буны шашқан қандай батыр (Бердак). *Тоз-тоз* қылып, душпанды, Алдына салып айдады («Қыркыз»). *Тоз-тоз* болыу. *Тоз-тоз* етиу. *Тоз-тоз* қылыу.

ТОЗЫҒЫ жетиу ф. Бір нәрсенің тозыуы, гөнеріуі.

ТОЗЫҚ кел. Гөнеріп, тозыуы жеткен, ескеріп қалған. Қыз орамалды төрт бүклеп *тозық* қоржынның ишине тығып қойды (Ө.Хожаниязов).

ТОЗЫҰ ф. 1. Гөнеріу, ескеріу. Тыныш таппай аяғы, тебингиси *тозады* («Мәспатша»). Шашым сипседей *тозғанша*

күтемен (К.Султанов). Ак кеуиллиниң аты азбайды, тоны *тозбайды* (кк.х.н.). Еки мәрттин сауыты *тозған* тондай сөгилди («Ер Зийүар»). 2. аўыс. Бас-басына канғырып кетпү, посыу, ылағыу. Хийүа ханынын зулымлығынан жарлы-жакпайлар тум-туска *тозып* кетти (К.Ирманов). **Тозыуы жетпү** – гөнерпү, ескерпү, ләттесп шығыу, пайдаланыудан калыу. Соңынан гөне коржыннан *тозыуы жеткен* бир китапты алып. Әжиниязға усынды (К.Султанов). *Тозыуы жеткен* етиктиң баслығын айландырып ойып кесип, геуиш орнына кийип алыпты (Т.Қайыпбергенов).

ТОЙ ат. Турмыстағы кууанышлы жағдайларға өткерилетуғын салтанатлы жыйын, мереке. *Тойға* барсан бурын бар, бурын барсан орын бар (кк.х.н.). Айт атлыники, *той* тонлыники (кк.х.н.). Бизин бир жакын ағайинимиз *той* берип атыр, сени соған шақырып келдим (К.Султанов). **Той** *тойлау* – тойға катнасыу, барыу. Халкы менен. Гүлайым үлкен *тойды* тойлады («Қырк кыз»). **Жаслык той** – жаслардын турмысындағы кууанышлы мереке. Келин, жаслар фестивалыға. Келин, жаслык *тойына* (И.Юсупов). **Той баслау** – узатылған кыздың тойында айтылатуғын кәдели косык. Отырыспалардын *басланыуы «Той баслар»* болады (Ә.Тәжимуратов). **Той-мереке** – салтанатлы жыйын, отырыспа. *Той-мереке* менен садака, жыйын бир-биринин катнасығысыз өтпейди (Т.Қайыпбергенов). **Той-тамаша бериу** – салтанатлы мереке, ойын-күлки. Үш ағайинли жигит елине барып, *той-тамаша берип*, мақсет-мурадына жетеди (кк.х.е.). **Той-тамаша болыу** – салтанатлы жыйынның болыуы. Мерген алтын кабак атты, *Той-тамаша болған* екен (Бердак).

ТОЙ-ТАМАША ат. Жуп сөз. Тамаша, тойда болатуғын кууанышлы мәуритлерди билдиретуғын сөз.

ТОЙҒЫЗДЫРЫУ тойыу феиилинин өзгелик дәрежеси. **ТОЙҒЫЗЫУ** ф. Аўкатты тойғанша жегиздириу, нәрлендириу. Тез-тез киримди жууып берип, тамағымды кеуилдегидей *тойғызды* (Ж.Аймурзаев).

ТОЙДЫРТЫУ тойыу феиилинин өзгелик дәрежеси. **ТОЙДЫРЫУ** ф. Аўкат жегиздириу, тойғызыу. Қасындағы қырк кызды паллар менен *тойдырды* («Қырк кыз»). Аш-арығын *тойдырып*, ел кууантып пәтия алды («Мәспатша»). Нийетлери – аркадағы Аралды еслеп, көптен хәуес еткен балык кууырдакка қарнын бир *тойдырыу* еди (А.Султанов).

ТОЙЛАСЫҢ ф. Тойлау фейилинин шериклик дәрежеси.
ТОЙЛАТЫҢ тойлау фейилинин шериклик дәрежеси.
ТОЙЛАТТЫРЫҢ тойлау фейилинин өзгелик дәрежеси.
ТОЙЛАТЫҢ ф. Тойға катнастырыу. жыйында, мерекедө болдырыу, тойға жиберу. Ели-халкын *тойлатты*, Аттын жалын таратты, Мәспатшанын жолына, Алты түлик малынын, Бәршесин коймай таратты («Мәспатша»).

ТОЙЛАҢ ф. Мерекелеу, байрамлау, салтанатлы түрдө жыйын өткеру, кууанышты белгилеу.
ТОЙЛАҢШЫ ат. Тойға барыушы, катнасыушы.
ТОЙТАҢЛАҢ ф.
ТОЙТАНЫҢ ф.
ТОЙТАРЫЛЫҢ тойтарыу фейилинин белгисиз дәрежеси
ТОЙТАРЫСЫҢ тойтарыу фейилинин шериклик дәрежеси.
ТОЙТАРЫТТЫРЫҢ тойтарыу фейилинин өзгелик дәрежеси.
ТОЙТАРТЫҢ тойтарыу фейилинин өзгелик дәрежеси.
ТОЙТАРЫҢ ф. Темир, полат хәм усы сыяклы нәрсенин, бетин, жүзин кайтарыу, бекемлигин жумсартыу, жалпаклау.
ТОЙТАРЫҢШЫ ат. Затты тойтаратуғын адам, киши.
ТОЙХАНА ат. Той болып атырған үй, жай, орын. Бул нағыз *тойхана* (Т.Нәжимов). Бизлер келдик, *тойханаға*, Жарма берди конактарға, Мың бир нәлет Кулманбайға, Тен көрмеген хәммелерди (Бердак).
ТОЙШЫ ат. Тойға барғанлар, катнасканлар. Буны көрип *тойшылар*, Жүдә хайран болады («Қырк кыз»). Бала екеу болса, биреуи койшы, биреуи *тойшы* болар (кк.х.н.).
ТОЙЫМ ат. Канаат, нәр. Келтирсем акыл-ойымды, Дүньянын жокдур *тойымы* (Әжинияз). Хауа тап-таза, хеш *тойымы* жок, үсти-үстине симирип жута берсем екен деймен (Ө.Хожаниязов). Кулактың аңлығаны гәп пенен сөз, оған *тойым* жок (С.Хожаниязов).
ТОЙЫМЛЫҚ ат. Бар нәрсеге канаат етиу. Тойымлығы ат. Тойымлы кел. Тойымсызлығы.
ТОЙЫМСЫЗЛАНЫҢ ф. Тойымсызлык ат. Бар нәрсеге канаат етпеу.
ТОЙЫМСЫЗ кел. Канаатсыз, ашкөз, гөркау. *Тойымсыздан* тон сорама (кк.х.н.).
ТОЙЫНДЫРЫҢ тойыу фейилинин өзгелик дәрежеси.
ТОЙЫНТЫҢ тойыу фейилинин өзгелик дәрежеси.
ТОЙЫНЫҢ тойыу фейилинин өзлик дәрежеси.

ТОЙЫТЫҢ тойыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТОЙЫТ ф. Тамакты керегинше, тойганынша жеу, нәрлениу. канаатланыу. Шопан тамакка *тойын* болып, жатыуға колайласты (кк.х.е.)

ТОЙЫҢ ф. Аўкатка яки бирер нәрсеге карны тойыу.

ТОК ат. Өткизгиштеги электр *зарядынын* козғалысы. Станокка темир жұмысы менен шуғылланыушы, *ток* жиберип, оны хәрекетке келтирди (газетадан).

ТОКАРЬ ат. Токарлык жұмыстың шебері, уста. Токари ат. Токарлык кел.

ТОКСИКОЛОГ ат. Диагноз етиуіші, организмнің зәхәрлі затлар менен зәхәрлениу себеплерін үйреніуші, емлеуші медицина кәнигесі.

ТОКСИКОЛОГИЯ ат. (грек. *toxikon* — зәхәр хәм *logiya* — илим) — медицина тарауы, зәхәрлі затлардың физикалық хәм химиялық кәсийетлери, олардың тири организмлерге тәсири механизми, зәхәрлениу белгилерін үйренеди.

ТОКСИН ат. Микроорганизмлердің өмирі дауаында пайда болатуғын зәхәрлі затлар.

ТОҚ кел. 1. Ишетуғыны, жейтуғыны, кийетуғыны хәм баска да кереклі затлары мол, аўкатлы адам. Аш адам не жемейди, Тоқ адам не демейди (кк.х.н.). Бекпанның балаларынын тамағы тоқ ғой, олардың бизлердей қайғысы жоқ ғой. 2. Аўкатланған, нәрленген, тамағы тойған. Наз бедеулер жууыра алмас тоғынан, Қудайым сақлағай жалын шоғынан («Мәспатша»).
♦ **Тоқ етерін айтыу** — гәпти созбай, болар жерін айтыу. *Тоқ етерін айт*, шырағым? Ол муғаллим менен гәплесип отырып, гәптің *тоқ етерін айтты* (Ө.Айжанов). Тоқ-тоқ, тоқ-тоқ еткізиу, тоқ ишек, тоқ турмыс, тоқ қарын.

ТОҚАЛ ат. гөн.с. Биринші хаялдан кейін, оның үстине алынған хаял. Ерекен сулайтып салды шапанды, Бас үстине қойды еки *тоқалды* (Бердак). Биреуі бәйбише, биреуі тоқал бола алмайды (Ж.Аймурзаев). *Тоқал* болыу ф.

ТОҚАЛЛЫҚ ат. Тоқал болатуғын, тоқал боларлық. Сол Арзыны *тоқаллыққа* алыуды, Ойлап узак көп жумсады қарыуды (И.Юсупов). Аллаярдың бул қызын, *Тоқаллыққа* алмадым («Қырк қыз»).

ТОҚАЛАҚ кел. Шаксыз, мүйизсиз, шакы жоқ, шак шықпаған. *Тоқалақ* ешки мүйиз тилеймен деп, кулағынан айырылған (кк.х.н.).

ТОҚҚЫЗ – тоғыз. *Тоққыз* атлы болыс келди бир жактан (Бердак).

ТОҚЛЫ ат. зол. Алты айдан бир жаска шекемги козы. Бир *тоқлыны* Ержан инимнин жолына койды (К.Султанов). Фарры жүзин солдырды, Сол *тоқлының* етлери, Мыс казанды толтырды («Коблан»).

ТОҚЛЫДАЙ кел. Токлы сыяклы, токлы тәризли, токлы янлы, токлыға усаған, мегзес.

ТОҚПАҚ ат. Бир нәрсени урыў ушын ағаштан шөккиш сыяклы исленген курал, әсбап. *Тоқпағы* күшли болса, кийиз казык жерге кирер (кк.х.н.). **Тоқпак жеў** – аўыс. Таяк. Ким жегиси келеди, залымлардын *тоқпағын* («Ер Зийўар»).

ТОҚПАҚЛАНЫЎ тоқпаклаў фейилинин өзлик дәрежеси.

ТОҚПАҚЛАСЫЎ тоқпаклаў фейилинин шериклик дәрежеси.

ТОҚПАҚЛАТТЫРТЫЎ тоқпаклаў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТОҚПАҚЛАТЫЎ тоқпаклаў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТОҚПАҚЛАЎ ф. 1. Токпак пенен үсти-үстине урыў. 2. Урғышлаў, дүмпишлеў. 3. аўыс. Фарғаныў, зарланыў. Фарры жер *тоқпақлап* фарғанды (С.Салиев).

ТОҚПАҚЛАЎШЫ ат. Токпак пенен бир нәрсени урыўшы.

ТОҚПАҚТАЙ кел. 1. Токпакка усаған, тоқпакка мегзес, тоқпак сыяклы, тоқпак тәризли, тоқпак янлы. 2. аўыс. Дуғыжым, жуўан, толық. Жаўырынлары какпактай, Билеклери *тоқпақтай* («Ер Зийўар»). *Шашын тоқпақтай* еки бурым етип артка таслаған (Г.Изимбетов).

ТОҚСАБА – кыпшаклардын ураны. *Тоқсаба* уран болған екен (Бердак).

ТОҚСАН I ат. Кыстық суўык мәўсими, төрт мәўсимнин бири. Жаздын күни болғанда, *Тоқсан* түсти жаўды кар («Қырк кыз»). **Кыс тоқсан** – кыстың суўык айлары, мәўсими. Мыс казандай кайнағанда Саражан, Берилмей ме *кыс тоқсанның* сазайы (И.Юсупов). Хәр наз еткенде *кыс тоқсанды* жаз етер (кк.х.н.). **Тоқсан кириў** – кыс кириў, суўык түсиў, кыстың басланыўы.

ТОҚСАН II сан. Сексен менен жүздин арасындағы онлык сан. *Тоқсан* кило хасыл алды, Ярым куты пилледен (Т.Сейтжанов). **Тоқсан баслы** – аўыс. Токсан уўык. *Тоқсан* баслы ак орда, Үй сеники яр-яр (кк.х.к;с.ж.). **Тоқсан кириў** ф.

Токсан түсиү ф. Токсан кило ат. Өлшем бирлиги. Токсан бир сан. Токсаныншы катарлык сан.

ТОҚСАҰЫЛ ат. Жарыскан атлардың тоқтап өтетұғын жери. Кеше-күндіз уйқыламай. Бирде күлип ойнамай, *Тоқсауылдың* орнына, ақ шатыр құрғызып, Халқына йупка додақ, пилте бармақ он қыз жыйнап, Шашын азадалап қойыпты («Алпамыс»).

ТОҚТАЛЫҰ тоқтау фейилінің өзлік дәрежесі.

ТОҚТАМ ат. Жуумақ, шешім, нәтиже, тоқтайтуғын жер.

ТОҚТАМҒА КЕЛИҰ ф. Бир шешімге келиу.

ТОҚТАМАСТАН хал фейил топламы. Ис-хәрекеттің дауамлылығын билдиреди.

ТОҚТАМАСТАН ислеу ф. Ис-хәрекеттің дауамлылығын билдиреди.

ТОҚТАСЫҰ тоқтау фейилінің шериклік дәрежесі.

ТОҚТАТТЫРЫҰ тоқтау фейилінің өзгелік дәрежесі.

ТОҚТАТЫЛЫҰ тоқтау фейилінің белгісіз дәрежесі.

ТОҚТАТЫҰ тоқтау фейилінің өзгелік дәрежесі.

ТОҚТАҰ ф. 1. Турыу, иркилип калуу, жүриуди дауам етпеу, иркилиу, гидириу, жүрмеу. Арзыгүл тезлік пенен адым басып, сыпасының қасына келип тоқтады (Ж.Аймурзаев). Машина есик алдына келип *тоқтады* (С.Хожаниязов). 2. Толысыу, нығайыу. 3. ауыс. Түсиндириу, баянлау. ... оларға баспа-бас *тоқтау*, хәр тәрепме дәлиллеу керек болады (газетадан).

ТОҚТАҰЛЫ кел. Бир ис-хәрекеттің қозғалысқа түспеген жағдайы.

ТОҚТАҰСЫЗ кел. Иркинишсіз, гидириүсіз. Партизанлар *тоқтау*сыз штабқа кирип, документлерди сыртқа шығара баслады (К.Досанов). Булардың хәммеси бизге қараңғы, сонлықтан ол *тоқтау*сыз анықлады, тексеріуди талап етеди (А.Бекимбетов).

ТОҚТАҰШЫ ат. 1. Турып калуышы, иркилиуышы, гидириуышы, жүрмеуышы. 2. ауыс. Бир нәрсени түсиндириуышы, баянлауышы.

ТОҚШЫЛЫҚ ат. Молшылық, бардамлық, баршылық, мүтәжсізлік. Жыл жақсы келип, дийқаншылық та, шаруашылық та табыссы болды, елге *тоқшылық* самалы есетуғын болды (Т.Қайыпбергенов).

ТОҚЫЛДАҚ ат. Тик тумсығы менен қатты шоқыйтуғын, өпепек сыяқлы тоғайда жасаушы жабайы қус. Балаларын

тойдырыуға жем болғандай курт излеу ушын *тоқылдақ* тан сәхәрден уясынан ушып шығып, тынбай тоғайды аралайды (газетадан).

ТОҚЫЛДАҚТАЙ кел. Тоқылдақ сыяклы, тоқылдақ тәризли, тоқылдакка янлы, тоқылдакка усаған, мегзес.

ТОҚЫЛДАТПАҰ ф. Бир нәрсени урмау, тарсылдатпау. Ескек, таяуын көп *тоқылдатпай*, узын аўларын дәрьянын ортасына киреди (К.Султанов)

ТОҚЫЛДАТЫҰ тоқылдау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТОҚЫЛДАҰ ф. Ток еткен сес шығарыу, тарсылдау. Ат сүрниктиретуғын томарларды копарған балталар кулактын түбинде *тоқылдайды* (Х.Сейтов).

ТОҚЫЛДЫ ат. Тоқылдаған дауыс, сес. Жаңа ғана көзи илинген баслықтын хаялы дәруазадағы кулакты жарып жиберерликтей *тоқылдыны* еситип оянды (А.Бекимбетов).

ТОҚЫЛЫҰ тоқыу фейилинин белгисиз дәрежеси.

ТОҚЫМ ат. Аттын үстине, ердин астына салатуғын кийиз, т. б. исленген зат. Нокта салып *басына*, Жүен салып аўзына, *Тоқым* салып астына, Писент етпей бул атгы («Қоблан»). Ер *тоқымын* арқалады етип бәнт, Ешекти мингенде айтты көп нәлет (К.Ирманов).

ТОҚЫМ САЛЫҰ ф. Атка отырыу ушын тоқым салыу.

ТОҚЫМА ат. Тоқылған материал, гезлеме.

ТОҚЫМАШЫ ат. 1. Текстиль хызметкери, кәнигеси. 2. Гезлеме тоқыушы, хызметкер яки өнермент.

ТОҚЫМАШЫЛЫҚ ат. Тоқыушылық кәсиби, усылы, өнери.

ТОҚЫМДАЙ кел. Тоқым сыяклы, тоқым тәризли, янлы, тоқымға усаған, тоқымға мегзес.

ТОҚЫМЛЫ кел. Тоқымы бар, тоқым салынған.

ТОҚЫМСЫЗ кел. Тоқымы жоқ, тоқым салынбаған.

ТОҚЫРАҰ ф. 1. Токтау, иркилиу, бир орында турып калыу. Отыз жети, отыз сегиз, Келер ме жигирма бес хәрғиз, Келди енди отыз тоғыз, *Тоқыраған* күнлерим (Бердак). 2. к. токтау.

ТОҚЫСЫҰ тоқыу фейилинин шериклик дәрежеси.

ТОҚЫТТЫРЫҰ тоқыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТОҚЫТЫҰ тоқыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТОҚЫҰ ф. 1. Нағыслау, кестелеу, торлау. 2. Бир затты тайын етиу, таярлау, ислеу. Жүннен тоқылған ала каптын капталында саз ылайдан үшпелек соғып отырған баласына жекиринди (К.Султанов). 3. Өриу, дизию. Егин орыу, камыс

тоқыұ, пишен жыйнаұ, шыпта, ший тоқыұ — бәрин де кылдын (К.Ирманов). 4. аұыс. Ядында услаұ, билиұ, саклаұ, ағарыұ, үйрениұ, айырыұ. Қолында қағазы койнында дәптери, Жок, бәринде мийинде *тоқыпты* заңғар (Ө.Айжанов). 5. аұыс. Есапка алыұ, дизиұ.

ТОҚЫҰЛЫ кел. 1. Нағыслаұлы, торлаұлы, кестелеұлы. 2. Өриұлы, дизиұлы. 3. аұыс. Ядында услаұ, саклаұлы. 4. аұыс. Есапка алыұлы, дизиұлы.

ТОҚЫҰСЫЗ кел. 1. Тоқылмаған, нағысланбаған, торланбаған, кестеленбеген. 2. Өрилмеген, өриұсыз, дизиұсыз.

ТОҚЫҰШЫ ат. Тоқыұ исинин маманы, тоқыұ кәсиби менен шуғылланыұшы киси, шебер, бир нәрсени тоқып ислеұшы.

ТОҚЫҰШЫЛЫҚ ат. Тоқыұ кәсиби, маманшылық, тоқыұ иси менен шуғылланыұшылық.

ТОЛАЙЫМ кел. Барлық адамлар, көпшилик, хәмме. Толайым журт. Барлық адамлар, хәмме, көпшилик.

ТОЛАРЫМ р. Жалпы, тегис, бәри. Қаланын бир көшесин *толайым* әкелип кондырған сыяклы (Т.Қайыпбергенев). Байдын келини аұкаттан сон атамның тарығып жазып жиберген хатын мынаұ отырған адамларға *толайым* оқып береди (К.Айымбетов).

ТОЛАРСАҚ ат. Асық жиликтин тобык пенен қосылыскан жериндеги бөлек туратуғын кыйсық сыйрак, жилик, сүйек.

ТОЛАРСАҚТАЙ кел. Толарсак сыяклы, толарсак тәризли, толарсак янлы, толарсакка усаған, толарсакка мегзес.

ТОЛҒАҚ ат. Жүкли хаяллардын, буұаз жанлы-жаныұарлардын балалаұ алдындағы кыйналыұ жағдайы. Усы пайыт оны толғак тутты (К.Каримов). *Толғак* келип биресе турады, биресе жатады (Ө.Айжанов). Журт егин-тегинин жыйнап алған мәхәлде *Улбосынды толғак* қыстады (Н.Дәўкараев).

ТОЛҒАНДЫРЫҰ толғаныұ фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТОЛҒАНТЫҰ толғаныұ фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТОЛҒАНЫҰ 1. ф. Ойланыұ, кыйналыұ, терен ойға кетиұ. Жүректи козғап жибериұ. Ол жас талант кәлем алып *толғанған*, Мен де оған көптен таныс болғанман (И.Юсупов). Караматдийин екеұинин *толғанып* тапқан акылы еди (Ж.Аймурзаев). Хак жол тилеп каламан әсте, *Толғанаман* жазып жырымды (Т.Сейтжанов). 2. к. толғатыұ.

ТОЛҒАНЫҰШЫ ат. Ойланыушы, кыйналыушы.

ТОЛҒАТЫҰ ф. Жүкли хаялдын, жанлы-жаныуарлардын босанарла кыйналып ауырыуы, толғак тутыуы. Көрінлер бул хасыл затты, Еситинлер илтиратты, Кәдир акшамы *толғатты*, Айы-күни толған екен (Бердак).

ТОЛҒАТЫҰШЫ ат. Толғак тутыушы.

ТОЛҒАҰ I ат. Жыраулардын, халық шайырларынын белгили бир ўақыяға ямаса биреўге арнап егитилип айткан жыры. Кемсенлетип ғаррылардын ийегин, «Поскан елди» *толғау* еткен Жийенин (И.Юсупов). Бул сөзлерди куп тынланыз, Мәзи бир *толғау* болмасын (С.Мәжитов).

ТОЛҒАҰ II ф. Жазыушылардын, шайырлардын шығармаларын толғанып айтыуы, жырлауы.

ТОЛҒАҰШЫ ат. Бир ўақыяны, косыкты, жырды айтыушы, жырлаушы.

ТОЛҚЫН ат. Самал менен дауылдын катты турыуынан пайда болатуғын суў бетиндеги ерсили-карсылы шайкалыс. Оның кас-кирпиклери жамғырлы, найзағайлы бултлардан жаратылған болып, бултлар еглениўди билмей көшер еди, ал көзлеринин орнында түпсиз көк-көнбек океан *толқынлары* шуўылдап жартастарға келип урылып атты (К.Кәримов). *Толқын* туўлап күшейтсе де ағысты, Үңгий алмас бизин беккем жағысты (И.Юсупов).

ТОЛҚЫНДАЙ Жүрип киятырып, сап жүреги ағыстағы сүйриктей дирилдейди, *толқындай* туўлайды, батыл жүрекли жигит әлле неден қысынып-қаймығады (К.Султанов).

ТОЛҚЫНЛАНЫҰ толқынлау феиилинин өзлик дәрежеси. **ТОЛҚЫНЛАСЫҰ** ф. Суў хәм баска затлардын қозғалысыуы, шайкалысыуы. *Толқынласын* куу-кууатлар, Бузайык жаўдын қорғанын (С.Нурымбетов).

ТОЛҚЫНЛАТТЫРЫҰ толқынлау феиилинин өзгелик дәрежеси.

ТОЛҚЫНЛАТЫҰ ф. Суўды хәм баска нәрселерди қозғалтыу, шайкалтыу. Бүгин жүзин гүлдей жазык пахтакеш, Кекти *толқынлатып* данқын пахтакеш (К.Султанов).

ТОЛҚЫНЛАҰ ф. Суў бетинин ерсили-карсылы шайкалыуы, қозғалыуы. Кен жерди көлденен кесип өткен канал мәуиж урып *толқынлап* ағып тур (Ж.Аймурзаев). Ол гейде силтидей тынып турады, Гейде *толқынлап* келип жарға урады (И.Юсупов).

ТОЛҚЫНЛЫ кел. Толқыны бар, толқынланған, толқын ескен.

ТОЛҚЫНСЫЗ кел. Толқыны жоқ, толқынланбаған, толқын еспеген. *Толқынсыз* теңіз болмайды (К.Султанов).

ТОЛҚЫТЫҰ ф. 1. Сұйықтың шайпалып қозғалыуы, толқынланыуы. 2. Жигерлендіріу. Йошландырыу, хәуижендіріу, тасыуы. Бұл мәселе әсіресе, Сержанды *толқытты*. Оның сөзлері менің жүрегімді *толқытын* жиберді (К.Султанов).

ТОЛҚЫҰ ф. 1. Толқынның суы бетінде ерсілі-қарысly қозғалыуы, шайпалыуы. 2. Қозғалыу, тербеліу, тасыу, буркасынлау, күшейіу. 3. Қозғау, қубылу.

ТОЛТЫРҒЫЗЫҰ толыу фейілінің өзгелік дәрежесі.

ТОЛТЫРТЫҰ толыу фейілінің өзгелік дәрежесі.

ТОЛТЫРЫЛУҰ толыу фейілінің белгісіз дәрежесі.

ТОЛТЫРЫСУҰ толыу фейілінің шеріклік дәрежесі.

ТОЛТЫРЫҰ толыу фейілінің өзгелік дәрежесі.

ТОЛЫ I кел. Бос емес, тығыз орналасқан. Менің анамның 335 жеуілі *толы* дана екен. Мийі *толы* сана екен (А.Дабылов). Ау салса ақшам қайығы ақмарқаға *толы* еді (К.Султанов).

Гүлнихал жас *толы* көзлері менен тигілді (К.Кәрімов).

ТОЛЫ II р. Көп, мол. Бұл жер хәрдайым жас жигітлер менен қыз-келіншектерге *толы* болатуғын еді (Ө.Айжанов).

Толы жұрт. Хәмме адамлар. Көпшілік.

ТОЛЫҒЫСУҰ толығыу фейілінің өзгелік дәрежесі.

ТОЛЫҒЫҰ ф. Жетіліу, жууаныу.

ТОЛЫҚ кел. Түуел, артық та емес, кем де емес. Дузын *толық* ақламадым жұртымның. Еле талай қарызым бар бермеген (Т.Жұмамуратов). Қоразбектің сөзің *толық* тыңлады (К.Ирманов). 2. аұыс. Семіз, ирі, жууан, тайнапыр. Денесі шойындай нық, *толық* денелі, ұзын бойлы жигіт екен (К.Султанов). Милиция *начальнигі* қызыл шырайлы, *толық* денелі жигіт екен (Т.Қайыпбергенов).

ТОЛЫҚЛАНЫҰ толығыу фейілінің өзлік дәрежесі.

ТОЛЫҚЛАҰ кел. Жетіліскен, жууанырақ.

ТОЛЫҚЛАҰЫШ ат. лингв. Баянлауыштың объекті болатуғын екінші дәрежелі гәп ағзасы. *Толықлауыш* туура, қыя *толықлауыш* болып екіге бөлінеді (ққ.т.саб.синт.).

ТОЛЫҚЛЫҚ ат. Жууанлық, семізлік, толысқанлық. Толықлығы ат. Тартым жалғауы

ТОЛЫҚСЫЗ кел. Толық емес, арык.

ТОЛЫҚСЫЗ фейил. лингв. Тил билиминдеги терминлердин бири.

ТОЛЫҚСЫҰ ф. Кеўли көтерилю, шадланыў, мәўиж урыў. Карточка табылған мәхәлде, Жәмийла *толықсып* кетти (Ө.Айжанов). Жүз токсанлық жорғадай, *Толықып* ойнап барады («Алпамыс»). ◇ **Толықсып аққан суў** — суўдын толып, буркасынлап ағыўы. *Толықсып аққан суў* бәхәрде, жазда кәнарына сыймай еки жағасынан асырылып ағып, тармак-тармак бир неше өзеклерге бөлинеди (К.Султанов). **Толықсып аққан дәрьядай** — дәрьянын толып ағыўы, буркасынлаўы. *Толықсып аққан дәрьядай*, жүз токсанлық жорғадай («Алпамыс»).

ТОЛЫҚТЫРЫЛЫҰ толықтырыў фейилинин белгисиз дәрежеси.

ТОЛЫҚТЫРЫҰ ф. Көбейтиў, толтырыў, үстине косыў. Бердак шығармаларын жыйнаў, басылып шыққан топламын *толықтырыў* еле де даўам етип атыр.

ТОЛЫҚТЫРЫҰШЫ ат. Жетилистириўши, көбейтиўши, толтырыўшы, жетистиривши.

ТОЛЫСЫҰ ф. 1. Жетилиў, ержетиў, камалына келиў. Бурынғыға карағанда *толысайын* депти (Ж.Аймурзаев). Жылай-жылай күни өтти, Жолдас кылып кайғы-дәртти, *Толысып* Гүлим ержетти, Атасы картайған екен (Бердак). Жасым *толысқаннан* кейин кыз апамнын колына келдим (А.Бекимбетов). 2. Семириў, жуўаныў.

ТОЛЫҰ ф. 1. Бир нәрсениң иши затка толы болыўы. Онын бир өжиреси китапка *толды* (Ж.Аймурзаев). 2. Йошланыў, жетилиў, ырза болыў. 3. аўыс. Белгили бир жаска толыў, шығыў, есейиў, жетилиў, үлкейиў, камалына келиў. Айтбайдын баласынын жасы жетиге *толып* мектепке оқыўға барды. («Жеткиншек» г.). ◇ **Көкиреги шерге толыў** — дәрт болыў, кайғыланыў, капаланыў. Нурекен өз колы менен курыскан колхозын ойлағанда, *көкиреги шерге толды* (Ө.Айжанов). **Кеўил толыў** — кайыл болыў, куўаныў. *Кеўлим толып* бир сезимге, Сүүрет турған жерге бардым (И.Юсупов). *Кеўли толып* мәккелерди аралап, Гүлзийрасы мыйык тартты күлимлеп (Т.Сейтжанов). **Толып-тасып — а)** оғада көбейиў, тасыў. Әмиўдәрья *толып-тасып* акса да, Бойында отырып шөллеген едик (И.Юсупов), **б)** кеўиллениў, жигерлениў, йошланыў. Әмиўдәрья *толып тасқан*, Мол ғәзийнеге тилегим *бар*

(И.Юсупов). Ел күшине ырза болып, *Толып-тастым* қуғанғанда (Ж.Аймурзаев).

ТОЛҚЫН ат. Суудың бетінде самал есиуі нәтижесінде пайда болатуғын нәрсе.

ТОЛҚЫНЛАНДЫРЫҰ фейилдің белгисіз дәрежесі.

ТОЛҚЫНЛАНЫҰ ф. қуаныу.

ТОЛҚЫНЛАСЫҰ фейилдин шериклик дәрежесі.

ТОЛҚЫНЛАТЫҰ фейилдин өзгелик дәрежесі.

ТОЛҚЫНЛЫ кел. Суудың бетінде самал есиуі тәсирінде толқын пайда болуы.

ТОЛҚЫНСЫЗ кел. Суудың бетінде толқынның болмауы.

ТОЛҚЫТЫҰ фейилдин өзгелик дәрежесі.

ТОЛҚЫҰ ф. Бир нәрсеге қуаныу, кеуіл кейпияты көтерілиу.

ТОЛТЫРЫҰ фейилдин өзгелик дәрежесі.

ТОЛТЫРЫСЫҰ фейилдин шериклик дәрежесі.

ТОЛТЫРҒЫЗЫҰ фейилдин өзгелик дәрежесі.

ТОЛТЫРТЫҰ фейилдин өзгелик дәрежесі.

ТОМ ат. Базы бир шығармалардың бөлек-бөлек кітап болып басылып шығуы. Жолмурза Аймурзаев шығармалары 2 том болып қарақалпақ тилинде басылып шықты. ♦ **Тәжірийбе томы** — топланған, жыйналған тәжірийбе. Өзбек, ол пахтаның агрономы. Хәр басқан кәдеми тәжірийбе томы (И.Юсупов).

ТОМАҒА ат. Аңға салатуғын қуслардың көзін жауып турыу ушын басына кийгизетуғын былғарыдан тигилген ныкап. *Томағасы* менен сункар ушарма, *Қаршыға* ийтелги кустың баласы (А.Дабылов). Кустай ушты ердин аты, Алған яңлы *томағасын* (Ж.Аймурзаев).

ТОМАҒАЛАҰ ф. Аң алатуғын қуска томаға кийгизиу. *Томаға салыу* ф. *Томағасын алыу* ф. *Томағасы* менен ушырыу ф.

ТОМАҒАЛАНЫҰ фейилдин белгисіз дәрежесі.

ТОМАР ат. Сексеуілдин, улыума тоғай ағашларының қуураған түбири. Қара үйдин ишин *томардың* қойыу түтини қаппа кетти (Ж.Аймурзаев). Кәниз *томарларды* қаппа салды («Қоблан»).

ТОМАРДАЙ кел. Томар сыяклы, томар тәризли, томар яңлы, томарға усас, томарға мегзес. Ыққан томардай қаңғып бир келдик-дә! (К.Султанов).

ТОМАРЛЫК кел. Томары көп жер. Томарлы көл – Порлы тау хэм Таллык дәрйясының арасындагы жер аты. *Томарлы* көлден суўғарып (Бердак).

ТОМАРЛЫ кел. Томары көп болған жер.

ТОМАТ ат. Помидордан кайнатылып исленген аўкатлык зат.

ТОМАТЛАҰ ф. Томат салыў, косыў, араластырыў.

ТОМАТТАЙ кел. Томат сыяклы, томат тәризли, янлы, томатка усаған, томатка мегзес.

ТОМАТ САЛЫҰ ф. Аўкатка кызартатуғын помидордан исленген зат салыў.

ТОМЛЫК ат. Китаплардын бөлек-бөлек болып шығарыўы. Көп томлык.

ТОМАҰЫЛ – Шынғыс ханның баласы. Биринин аты Томаұыл (Бердак). *Томаұылдың* кәхәри катты (Бердак).

ТОМПАЙТЫҰ томпайыў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТОМПАЙЫҰ ф. 1. Көмпейиў, Дүмпийиў. Бүйири мысалы буўдайға толған қаптай *томпайып* шыға келди (Ө.Айжанов). Болыска сайланған *томпайып* урты, Таяк тислегендей сорайған мурты (Омар). 2. аўыс. Бир нәрсеге өкпелеў, ренжиў.

ТОМПАК кел. 1. Семиз, дуғыжым, былшыйған. Орта бойлы *томпақ* киси, Тапыр-тупыр сөйлей калды (Т.Жумамуратов). *Томпақ* кыздын аты Перийза (К.Досанов). 2. Денеси исик.

ТОМПАКЛАҰ кел. 1. Семизлеў, жуўанлаў, дуғыжымлаў. 2. Дөнислеў, исиклеў.

ТОМПАКЛЫК ат. 1. Семизлик, жуўанлык, дуғыжымлык. 2. Дөнислик, исиклик.

ТОМПАҢЛАНЫҰ томпаклаў фейилинин өзлик дәрежеси.

ТОМПАҢЛАСЫҰ томпаңлаў фейилинин шериклик дәрежеси:

ТОМПАҢЛАТЫҰ томпаңлаў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТОМПАҢЛАҰ ф. Жас баланың асығып жүриўи, аякты оннан-соннан басыўы. Атасының қолынан жаздырыла алмай *томпаңлап* жүрип киятыр (К.Досанов).

ТОМПАҢЛАҰШЫ ат. Томпаңлап жүриўши.

ТОМПЫЙЫҰ ф. Өкпелеў, түнериў, томпайыў.

ТОМПЫЛДАҰ ф. Томп-томп етиў, томпылдап түсиў.

ТОМПАҢ-ТОМПАҢ етиў ф. Жас баланың онға-солға аўып жуўырыўы.

ТОМПАҢЛАНЫҰ томпаңлаў фейилинин белгисиз дәрежеси.

ТОМПАҢЛАТЫҰ томпаңлаў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТОМПАҢЛАҰ ф. Томпан-томпан етип жүриў.

ТОМПАЙЫҰ ф. Биреўге өкпелеў. Өкпелеп томпайып отырыў.

ТОМПАЙТЫҰ ф. Бир нәрсени исириў. Томпак етиў.

ТОМПАЙТҚЫЗЫҰ Фейилдің өзгелик дәрежесі.

ТОМП-ТОМП ЖЫҒЫЛЫҰ ф. Жүріп баратырып адым жерде жығылыў.

ТОМПЫЛДАҰ ф. Еркелеп жүриў.

ТОМПЫЛДЫ ат. Бир нәрсенің томп-томп еткен даўысы.

ТОМПЫР қ. топыр.

ТОМСЫРАЙМАҰ ф. Томсырайып турмаў, ашыўланбаў, тымсыраймаў, катыўланбаў.

ТОМСЫРАЙТЫҰ томсырайыў фейилинің өзгелик дәрежесі.

ТОМСЫРАЙЫСЫҰ томсырайыў фейилинің шериклик дәрежесі.

ТОМСЫРАЙЫҰ ф. Жактырмаў, туўланыў, түнериў. Кәмекбай алыстан *томсырайып* өтті (Ж.Аймурзаев). Төребай дәслеп бираз *томсырайып* отырды (К.Султанов). *Томсыраймас* ишимдегини билиң деп (И.Юсупов).

ТОМСЫРАЙЫҰШЫ ат. Томсырайып отырыўшы, түнериўшы.

ТОМ-ТОРЫС кел. Үндемес, сөйлемес, ашыўшак. Халқына *Том-торыс* суўық муз болма (А.Дабылов).

ТОН ат. Ийленген қой терисинен, жүн жағы ишине қаратылып тигилген жыллы кийим, постын. Ийinine қой терисинен тигилген *тон* кийген, көзлери әлемге мехир менен бағатуғын хоширей жигит суғдлар патшасының қолларын сүйип, аяғына бас қойыўды қыялына келтирмеді (К.Кәримов).

ТОНАЛЫҰ тонаў фейилинің белгисіз дәрежесі.

ТОНАСЫҰ тонаў фейилинің шериклик дәрежесі.

ТОНАТТЫРЫҰ тонаў фейилинің өзгелик дәрежесі.

ТОНАТЫҰ тонаў фейилинің өзгелик дәрежесі.

ТОНАҰ ф. Биреўдің мүлкін, затын, кийим-кеншегин зорлық пенен тартып, басып алыў. Қарақшылар байды тутып алып, өзін өлтирип, астындағы атын, үстиндеги кийим-кеншегин *тонап* алмақшы болады (қ.х.е.).

ТОНАҰШЫ ат. Тонап, басып алыўшы, басқыншы.

ТОҢЫҰ ф. Адам денесинің суўық хаўада суўығы, музлаўы.

ТОҢЫҰШЫЛЫҚ ат. Хаўаның суўык болыўы себепли дененин тоңыўы.

ТОНЛЫ кел. Тоны бар, тонға ийе, тон кийген. Тон *тонлыныки*, хайт атлыныки (кк.х.н.).

ТОНЛЫҚ кел. Тон хәм постын тигилетуғын материал.

ТОН ЖАБЫҰ ф. Сыйлы, жасы үлкен инсанға тон саўға етиў.

ТОН КИЙИҰ ф. Хаўа райының суўык болыўына байланыслы калын кийиниў.

ТОННА ат. Мын килограммға тен аўырлык өлшеў бирлиги. Бизин класстын оқыўшылары быйыл бес мың *тонна* пахта терип, колхозшыларға көмегин тийгизди (А.Бекимбетов).

ТОННАЛАҰ ф. Тонна етиў, тонна етип бөлеклеў.

ТОН ТИГИҰ ф. Мал терисинен исленген суўыкта кийиў ушын тигилетуғын сыртқы кийим. **Тон пишиў.** фраз. Биреўдин сыртынан билмей турып гәп айтыў, яки ойлаў.

ТОНУС физиол. Нерв орайлары, булшык ет токымалары хәм артериялар дийўалындағы булшык ет талаларынын шаршамай, узак ўакыт козғалған халаты.

ТОҢ ат. Суўыктан музлап каткан топырак кабаты. Қамыр янлы жибисип жер *тоңлары*, Амурда сен жүрип, ериди музлар (Т.Сейтжанов). **Тон май** – жанлы-жаныўарлардын майларынан шыжытып, күйдирилип алынып катырған май. *Тоң майға* писирилген палаў да әкелинди («Әмиўдәрья» ж.).

ТОҢАЗЫҰ ф. Музлаў, тона баслаў, тоңыў.

ТОҢБАҰ ф. Музламаў, катпаў. Кебир *тоңбас*, тентек онбас. Шығымсыздың үйине қонақ келмес (кк.х.н.).

ТОҢҒАҚ к. тоңғыш.

ТОҢҒАҚЛАҰ к. тоңғыш.

ТОҢҒЫШ кел. Суўыққа шыдамайтуғын, суўыққа шыдамсыз, тоңғақ.

ТОҢДЫРҒЫШ кел. Музлатқыш, тоңлатқыш.

ТОҢДЫРМАҰ Музлатпаў, тоңлатпаў. Тағы бир қәсийети, жесең етинди лаплатып, суўыққа *тоңдырмайды* (К.Султанов).

ТОҢДЫРТЫҰ ф. Музлатыў, тоңлатыў, катырыў.

ТОҢДЫРЫҰ тоңлаў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТОҢҒАЛАҚ тоңқалақ атыў ф. Жығылыў, домаланыў, ушып түсиў.

ТОҢҚАЛАҚ АСЫҰ ф. Домалаў, жерге жығылып домалаў.

ТОҢҚАЛАҚЛАТЫҰ тоңқалақлаў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТОҢҚАЛАҚЛАҰ ф. Басын төмен салып, аяғын жокары көтерип айланыў, домалаў.

ТОҢҚАНЛАНЫҰ тонқанлаў фейилининн өзлик дәрежеси.

ТОҢҚАНЛАСЫҰ ф. Бүкшенлесий, буккышлаў.

ТОҢҚАНЛАТЫҰ тонқанлаў фейилининн өзгелик дәрежеси.

ТОҢҚАНЛАҰ ф. Баўырын жерге тийгизбей, басын төмен салып бүкшенлеп жүрий, буккышлаў. Тап сол ўакта берип-берип жиберсе мақаўлар *тоңқаңлап* түспесе еди, — деп Абат баба кызып кетти (Ө.Хожаниязов).

ТОҢҚАНЛАҰШЫ ат. Бүкшенлеўши, буккышлаўшы.

ТОҢҚЫЛДАҚ кел. Урыскыш, биймаза, бир нәрсеge тонкылдай беретугын. Бурында тоғыз *тоңкылдақ*, бир шәңкилдек он ағайинли киши болыпты, булар өз ара бәрхама таласып, урысып турыпты (кк.х.е.).

ТОҢҚЫЛДАНЫҰ тонкылдаў фейилининн өзлик дәрежеси.

ТОҢҚЫЛДАСЫҰ тонкылдаў фейилининн шериклик дәрежеси.

ТОҢҚЫЛДАТТЫРТЫҰ тонкылдаў фейилининн өзгелик дәрежеси.

ТОҢҚЫЛДАТЫҰ тонкылдаў фейилининн өзгелик дәрежеси.

ТОҢҚЫЛДАҰ ф. Урысыў, сөйленнў, быжылдаў, гүбирлеў, биймазалык етиў. Даўысын көтерип, өзинен-өзи *тоңкылдады* (М.Тәжетдийнов). Кел, көмеклес кыршын, — деп *тоңкылдаған* даўыслар еситилди (К.Султанов).

ТОҢҚЫЛДАҰШЫ ат. Сөйленнўши, быжылдаўшы, гүбирлениўши.

ТОҢҚЫЛДЫ 1 ат. Гүбирли, быжылды.

ТОҢҚЫЛДЫ 1 кел. Гүбирлеген, быжылдаған.

ТОҢЛАНДЫРЫҰ тонлаў фейилининн өзгелик дәрежеси.

ТОҢЛАНЫҰ тонлаў фейилининн өзлик дәрежеси.

ТОҢЛАСЫҰ тонлаў фейилининн шериклик дәрежеси.

ТОҢЛАТТЫРЫҰ тонлаў фейилининн өзгелик дәрежеси.

ТОҢЛАТЫҰ тонлаў фейилининн өзгелик дәрежеси.

ТОҢЛАҰ ф. Музлаў, катыў.

ТОҢМОЙЫН кел. 1. Айтканға турмайтуғын, келисимге келмейтуғын, турпайы, гүдибузар, тентек, өз айтканы болмаса, баскаға женилик пенен көнбейтуғын кыыр, шүрт минез адам! Ағажанлап алдымда, Ойнар ондай *тоңмойын* (Б.Кайыпназаров).

2. Урыўдын аты.

ТОҢМОЙЫНЛЫҚ аўыс. мәни. Кырсығысыў, ерегисиў, карсы болыў.

ТОҢ ЖЕР Сууыктан катып калған жердің беті. ◇ **Тоң май** — тоңлатылған май. **Тоң ет** — Сууыкка тоңдырылған гөш. **Тоң балық** — музлатқышта тоңдырылған балық гөші, еті.

ТОҢЫҰ ф. 1. Сууык өткенликтен жаурау, музлау, аязлау, тымаулау. Арбаға минсем, *тоңатуғын* болдым (Ж.Аймурзаев). 2. Сууыктан жер ямаса баска бир заттын музлауы, катыуы, сиресиуі, сәррийиуі. ◇ **Тоңып ояныу** — уйкыдан тонып түргелиу. Келиншек таң азанда *тоңып оянды* (Х.Сейтов). **Тона баслау** — аязлау, катыу, дирилдеу. Бойымды сууык карып, *тоңа басладым* (Г.Изимбетов). **Қатты тоңыу** — жүдә аязлау, музлау. Бала *қатты тоңды* (А.Әметов).

ТОҢЫҰШЫ ат. Аязлаушы, тымаулаушы, музлаушы.

ТОП I ат. Жыйын, топар. Сайлау кешиктирилди деп, *топты* дағытты (К.Ирманов). Бир *топ* атлы өтип кетти тусымнан. Сон үнгирге бет алғанын көріп-ем (И.Юсупов). Басы *топқа* кирмегенлер, Азамат кәдирин билмес (А.Дабылов). ◇ **Жигерли топ** — жеделли, йошлы, жыйын, топар. Косканаттай куска питкен, *Жигерли топ* келип калды (И.Юсупов).

ТОП II ат. Ок ататуғын куралдын бир түри, зәмбәрәк. Шүйкилдесип оклар өтер қасыннан, Гүйилдесип *топ* оғы өтер басыннан (Ә.Шамуратов). Он мын әскер жыйнатып, Алты *топты* сүйретти («Қырк қыз»).

ТОП III ат. Ойнауға арналған шүберектен, жүннен, резинкадан исленген, жерге түскенде секиретуғын домалак зат. Асық ойнаған азар, *Топ* ойнаған тозар (кк.х.н.). *Топ* ойнау, сууда шомылып калақ ойнау күтә аз болатуғын еди (Ә.Шамуратов).

ТОП АТЫҰ ф. Топты бир-бирине атып ойнау.

ТОП ОҒЫ ат. Атыу куралы. Техникалык курал.

ТОП ОЙНАҰ ф. Топ пенен ойнау.

ТОПАЙ к. топай.

ТОПАЛАҢ I ат. Жанлы-жаныуарларда пайда болатуғын ауырыу. Ветеринарлык жәрдем болмағанлыктан революциядан бурын *топалаңнан* көп кой қырылатуғын еди (газетадан).

ТОПАЛАҢ II ат. 1. Топылыс, хұжим, көтерілис, баскыншылык. Қорғанда жатқан калмаққа, *Топалаң-тозан* салалы («Ер Зийуар»). 2. Астан-кестен, тәртипсизлик. Тағы шауқым-сүрги, тағы *топалады* (К.Султанов). 3. Әбигерлик, тынышсызлык. Тып-тыныш парахат отырған елге *топалаң* тийди (Ж.Аймурзаев). ◇ **Ала топалаң** — баса-бас, астан-кестен.

Ойламаған жерден Төрткүлдин ишн ала *топалаң* болды да калды (Н.Дәукараев).

ТОПАЛАҢШЫ ат. Топылысшы, хұжим жасаушы, баскыншылык етиүшн.

ТОПАН ат. Бийдай, арпа хәм баска да дақыллардын түйеклегеннен кейинги дәннн айырып, пакалынын майдаланып унталған түрн. Шегіртке жедн арпаны, Калыпты тозаң *топаны* (Бердак). **Терисине топан тығыу** — ауыс. көрмегеннн көрсетіу, азап беріу, кыйнау. Егер ол алдаса, *терисине топан тығамыз* (Т.Кайыпбергенов). **Топан тасыу** — бийдай, арпа писиктеги суудын таскыны. Сол ушын өз ара ғауқылдасып, *топан тасыуда* суу көбейедн, тарыны мол егемиз десип тұрыпты (Т.Кайыпбергенов). **Топан суудай** — бийдай писиктеги суудын тасыуы сыяклы суу таскыны. Әлем жийегиннен бәхәргн *топан суудай* акшыл думан көтерілип киятыр (К.Султанов).

ТОПАН ЕТИУ ф. Майдалау, езиу.

ТОПАНДАЙ кел. Топан сыяклы, топан тәрізлі, топан янды, топанға усаған, топанға мегзес.

ТОПАНЛЫ кел. Топан қосылған, араласқан, топаны бар көп, мол. ...Ишнн *топанлы* ылай менен сыбаған какыраларына кирип атыр (К.Ирманов).

ТОПАНЛЫДАЙ кел. Топан қосылғандай, топаны бардай.

ТОПАНСЫЗ кел. Топан қосылмаған, араласпаған, топаны жок, көп емес.

ТОПАР ат. 1. Жыйын, шок, топ. Балалардын бир *топары* дүмшелерн менен суу әкеліп, отқа басып атыр (Т.Кайыпбергенов). Фазыл бир ауылға барып, болыс-аксақалларға наразы болып атырған бир *топар* жигитлердин үстинен шықты (К.Ирманов). ...Көп узамай бир *топар* адамлар 1916-жылдын 8-январында Хожели қаласынын аймағындағы қала хәкими Әуезжан бийдин хәулисине жыйналады (А.Султанов). 2. Тәреп, группа. Гүлайымдай батырдың, Көбейди әбден *топары* («Қырк қыз»).

ТОПАРЛАНЫУ топарлау фейилиннн өзлік дәрежеси.

ТОПАРЛАСЫУ топарлау фейилиннн шериклик дәрежеси.

ТОПАРЛАТТЫРЫУ топарлау фейилиннн өзгелик дәрежеси.

ТОПАРЛАТЫУ топарлау фейилиннн өзгелик дәрежеси.

ТОПАРЛАУ ф. 1. Топ-топка бөлиу, классификациялау. Жыйнау, топлау, жәмлеу. 3. Айыруу, бөлиу, бөлшеклеу.

ТОПАРЛАҰШЫ ат. 1. Топ-топка бөліуші, классификациялаушы. 2. Жыйнаушы, топлаушы, жәмлеуші. 3. Айырыушы, бөліуші, бөлшеклеуші.

ТОПАС кел. Ладан, көргенсиз, билимсиз, мәдениетсыз. Бабахан *топас* зулым ермешилик, ақылсызлык кусаған кәсіятлерге ийе («Мәспатша»).

ТОПАС АДАМ – жаман адам мәнісінде.

ТОПАС БОЛЫҰ ф. Ладан болыу. Көргенсиз болыу.

ТОПАСЛАНЫҰ фейилдин белгисиз дәрежеси.

ТОПАСЛЫҚ ат. Ладанлык, билимсизлик, көргенсизлик, турпайылык.

ТОПА-ТОРЫСТАН р. Күтпеген жерден, тосыннан, бирден. Усы уақытта *топа-торыстан* есик ашылып молла кирди (Ө.Шамуратов). Зийбагүл телеграмма бериу орнына Атамурат пенен *топа-торыстан* кушакласып көрисиуди макул көрди (Ө.Айжанов).

ТОПА-ТОРЫСТАН КЕЛИҰ ф. Бирден, тосаттан, айтпай келиу.

ТОПАЙ ат. Ойынның бир түри.

ТОПАЙ ОЙНАҰ ф. Топ пенен ойналатуғын ойынларды ойнау.

ТОПЛАМ ат. 1. Бир адамның ямаса көпшилик адамлардын мийнетлеринин жыйнағы. Косықлар *топламы* шыққаннан хабарсыз еди (К.Әметов). 2. Белгили бир тәртіпте жыйналған нәрселердин жыйынтығы.

ТОПЛАМЛЫ кел. Китап яки журналлардын көп нускада шығыуы.

ТОПЛАМСЫЗ кел. Китап яки журналлардын нускасыз шығарылыуы.

ТОПЛАНЫСЫҰ ф. Көп адамлардын бир жерге жыйналыуы.

ТОПЛАНЫҰ топлау фейилинин белгисиз дәрежеси.

ТОПЛАСЫҰ топлау фейилинин шериклик дәрежеси.

ТОПЛАТТЫРЫҰ топлау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТОПЛАТЫҰ топлау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТОПЛАҰ ф. Жыйнау, жәмлеу. Капитан кайтадан колхозға келип жана материаллар *топлап* жыйнады (А.Бекимбетов). Тахполат залымхан ләшкерин *топлап* алады («Ер Зийуар»).

ТОПЛАҰШЫ ат. Жыйнаушы, жәмлеуші.

ТОПОГРАФ ат. Топография илими менен шуғылланатуғын маман, кәниге.

ТОПОГРАФИЯ ат. 1. Геодезияның жер бетінің құрылысын планға, картаға түсіретуғын, ізертлейтуғын тарауы. 2. Жер бетінің хәм бир районның айырым пунктлерінің көрінісі.

ТОПОГРАФИЯЛЫҚ кел. Жер бетінің яки бир орынның картаға яки сызылмаға түсіріліуін.

ТОПОНИМИКА ат. 1. геогр. Белгилі бир жердің, аймақтың, географиялық атамалардың жыйынтығы. Карақалпақстан топонимикасы. 2. лингв. Лексикологияның географиялық атамаларды үйренетуғын бөлімі, бөлекшесі.

ТОПОНИМИЯ К. топонимика.

ТОПОНИМИКАЛЫҚ кел. Географиялық атамалардың тіл білімінің бир бөлімі сыпатында үйреніліуін.

ТОППЫ ат. Ишине пахта салып, сырылып тигілген балаларға арналған бас киім. Жас балаларға *топпы*, гүпн, көйлек сатып, соның менен күнелтеді (Т.Қайыпбергенев). Бердимурат сууы болды, Кімге мегзер сенің *топпың* (Бердак).

ТОППЫДАЙ кел. Топпы сыяқлы, топпы тәрізлі, топпы яңлы, топпыға усаған, топпыға мегзес.

ТОППЫЛЫ кел. 1. Топпысы бар, топпы кийген. 2. сөйл. т. Ауырыудың түрі, жаман кесел, мақау кесел.

ТОППЫСЫЗ кел. Топпысы жок, топпы киймеген.

ТОППЫШЫ ат. Топпы тигиуші адам, ислеуші киші.

ТОПСА ат. Есик, қапы, терезе, шкаф сыяқлы затлардың аңсат ашылып-жабылып туруы ушын орнатылатуғын металлдан исленген зат, кулап. Ливадияда сарай иші салқын.

Топса менен туткасы сары алтын (И.Юсупов).

ТОПСА САЛЫҰ ф. Қапыға, айнаға аңсат ашылып-жабылыуы ушын салыныуы.

ТОПСАЛАНЫҰ топсалау фейілінің белгисіз дәрежесі.

ТОПСАЛАСЫҰ топсалау фейілінің шериклік дәрежесі.

ТОПСАЛАТЫҰ топсалау фейілінің өзгелік дәрежесі.

ТОПСАЛАҰ ф. Есикке, қапыға, терезеге, шкапка хәм басқаларға топса салыу, қойыу, орнатыу.

ТОПСАЛЫ кел. Топса салынған, топсасы бар, топсаға ийе.

ТОПСАСЫЗ кел. Топса салынбаған, топсасы жок, топсаға ийе емес.

ТОПТАЙ кел. Топ сыяқлы, топ такылетлі, топ тәрізлі, топ яңлы, топқа усаған, топқа мегзес. ♦ **Мәйек топтай думалау** — домалақ заттың айланыуы, жумалауы. *Мәйек топтай думалап*, ошақтың ишіне ушып түсті (Ж.Аймурзаев).

ТОП-ТОҚАЛАҚ к. токалақ.

ТОП-ТОПЫР к. топыр.

ТОП-ТОҚ кел. Организмнің керекті нәрселер менен тоқ болыуы.

ТОП-ТОМПАҚ кел. Бір нәрсенің әдеттегіден толық. томпақ, семіз болыуы.

ТОП-ТОП кел. Заттың көп болып, орам-орам болыуы. Топ-топ адам. Көп адам.

ТОПХАНА ат. гөн. с. әск. Топтан оқ ататуғын жер. Міне бұлар гезіндегі *топхана*, Буннан жауға оқ атылған көп ғана (Т.Сейтжанов).

ТОПЫЛДЫРЫҰ топылыу фейилинің өзгелік дәрежесі.

ТОПЫЛЫМ ат. 1. Жыйын, топар, топ. Тай тапсан *топылымға* кирме (кк.х.н.). *Топылымға* косылған тайдай әуелі озса да, узакка шаба алмай кейінде калып койды (Ж.Аймурзаев). 2. Топылыс, көтеріліс, басабас.

ТОПЫЛЫНЫҰ топылыу фейилинің өзлік дәрежесі.

ТОПЫЛЫС ат. әск. Алға карай *душпанға* карсы *хұжим* жасау. Бирақ, мәртлер минут санап, Күшейтпекте *топылысын* (И.Юсупов). Керекті болған күшлерді топлап, таң атқан мәхәлде *топылыс* басладық (Ө.Хожаниязов).

ТОПЫЛЫСШЫ ат. Душпанға карсы *хұжимге* шығатуғын әскерлер яки адамлар.

ТОПЫЛЫСЫҰШЫ ат. Топылыска шығыушы адамлар.

ТОПЫЛЫСЫҰ топылыу фейилинің шериклік дәрежесі. **ТОПЫЛЫҰ** ф. Хұким етиу, *хұжим* жасау, карсы шабыу. Техникалық илим менен, *Топылдық* биз Шөлистанға да, соңынан шыдамай *жыламсырап*, күйеуіне *топылды* (К.Султанов).

ТОПЫЛЫҰШЫ ат. Хұжим жасаушы, *хұжим* етиуші, карсы шабыушы.

ТОПЫР кел. Ушы кайтқан, *жүзи* кайтқан, өтпес. Ушы *топыр* көп оқлар, шешкен *уакта* белбеуди, Саудырап түсти койнынан («Қырк кыз»).

ТОПЫР-ТОПЫР р. Көп адам яки жаныуарлардың бир жерден топарласып шығыуы.

ТОПЫРАҚ ат. 1. Жердің үстіндегі жумсақ қабаты. Тегисін айт бұл даланың пахтадай, *Топырағын* айт мамық, пахтадай (Т.Сейтжанов). 2. аұыс. Аймақ, коныс. Кешегі Украина *топырағындағы* сауашта ғайбар ашыуы кайта курсады

(К.Султанов). **Топырақтан тысқары болыу** — тири болыу, өлмеу. *Топырақтан тысқары болсақ тағы да ушырасамыз, хәзирше керіскенше хош сау бод!* (Н.Дәүкараев).

ТОПЫРАҚЛЫ кел. Топырағы көп, мол.

ТОПЫРАҚЛЫҚ ат. Топырағы көп, шаңлы жер.

ТОПЫРАҚТАЙ кел. Топыраққа усаған, топыраққа мегзес, топырақ сыяклы, топырақ тәрізлі, топырақ янлы.

ТОПЫРЛАНЫУ топырлау фейилиннің өзлік дәрежесі.

ТОПЫРЛАСЫУ топырлау фейилиннің шериклік дәрежесі.

ТОПЫРЛАТЫУ топырлау фейилиннің өзгелік дәрежесі.

ТОПЫРЛАУ I ф. Топырласып келиу.

ТОПЫРЛАУ II кел. Өтпейтуғын, кеспейтуғын топыр.

ТОПШЫ ат. Топ атыушы, зәңбәрәкші.

ТОР ат. 1. Керегеннің көзіндеі етип токылып исленген зат. Урыстың қытгершілік жыллары ғой, бір сүйем *тор* бир келеп жинектей кәдірлі! (К.Султанов). Мурат үш қырғауылды *торға* салып алды (Ж.Аймурзаев). 2. ауыс. Балық, қус хәм басқа да нәрселерди аұлау ушын токылған зат, аұ. Ер жаңылып қолға түседі, Қус жаңылып *торға* түседі (кк.х.н.).

ТОРАЙ ат. Шошканың баласы, төлі. Азан менен *торайлар* гә арман, гә берман қарай топарласып жууырыу менен болды (Ө.Хожанов).

ТОРАЙДАЙ кел. Торай сыяклы, торай тәрізлі, торай янлы, торайға усаған, тоғайға мегзес.

ТОРАЙЛАУ ф. Шошканың төллеуі, балалауы.

ТОРАҚ ат. 1. Айранды сүзбе қалтаға қойыуландырып, қайнатып кептирип тулыпқа салып исленген аұкат, тағамның түрі. Бул ийт урлық қылар жақын-жырақтан, Кимди айырап майдан, кимди *торақтан* (Әжинияз). 2. ауыс. Таздың қотыры, таз бастың қайызғағы. Ата-анасы өлип қалып жасынан, Таз басып *торағы* ағып басынан, Жай таба алмай жүрген мынау шопанлар (Күнхожа).

ТОРАҚЛЫ кел. Торағы бар, торағы көп, торақ қосылған.

ТОРАҚСЫЗ кел. Торағы жок, торақ қосылмаған.

ТОРАҚТАЙ кел. Тораққа усаған, тораққа мегзес, торақ сыяклы, торақ тәрізлі, торақ янлы.

ТОРАҚШЫЛ кел. Торақты жақсы көретуғын, торақкумар адам, киси.

ТОРАҢҒЫЛ ат. Тоғайда қыйсық шакалы болып өсетуғын үлкен жабайы дарактың бир түрі. Печьтін қақпағын ашты

да, оған майдаланған *тораңғыл* отынды толтырып сала баслады (Т.Нәжимов).

ТОРАҢҒЫЛДАЙ кел. Торанғылға мегзес, торанғылға усаған, торанғыл сыяклы, торанғыл тәризли, торанғыл янлы.

ТОРАҢҒЫЛЛЫ кел. Торанғылы мол, көп торанғылдын өсип турған жери.

ТОРАҢҒЫЛЛЫҚ ат. Торанғылы көп болып өсип турған жер.

ТОРАҢҒЫЛСЫЗ кел. Торанғылы жоқ, торанғыл өспеген, болмаған.

ТОРАП ат. Жолдын бір-бирине косылысқан ямаса баска нәрселердин кесискен жери.

ТОРҒАЙ ат. Денеси пәр менен жабылған мүйиз тумсыклы кишкене дала кус. Шәменлерде сайрап турған бүлбиллер, *Торғайша* жок конар гүли болмаса (Әжинияз).

ТОРҒАЙДАЙ кел. Торғай сыяклы, торғай тәризли, торғай янлы, торғайға усаған, торғайға мегзес.

ТОРҚА ат. Ең кымбатлы жипектің бір түри. Тоғыз жаска келгенде *торқадан* кийим кийгизди («Қырк кыз»). *Торқа* кийим. *Торқадан* тигилген кийим.

ТОРҚАДАЙ кел. Торқа сыяклы, торқа янлы, торқа тәризли, торқаға усаған, торқаға мегзес.

ТОРҚАЛЫ кел. Торкасы бар, торқадан исленген.

ТОРҚАСЫЗ кел. Торкасы жоқ, торқадан исленбеген.

ТОРЛАНЫҰ торлау II феиилинин белгисиз дәрежеси.

ТОРЛАСЫҰ торлау II феиилинин шериклик дәрежеси.

ТОРЛАТТЫРЫҰ торлау II феиилинин өзгелик дәрежеси.

ТОРЛАТЫҰ торлау II феиилинин өзгелик дәрежеси.

ТОРЛАҰ ф. 1. Қауынның, аскабактын жетилип, сыртының писиуи, шакмақланып котырланыуы. Олар хә демей *торлап* пискен төрт қауынды көтерип кайтты (А.Бекимбетов). 2. аұыс. Писик болыу, хәр тәреплеме *канык* болыу. Жулдызлар макпал көкти *торлап* тур (К.Султанов).

ТОРЛАҰ II ф. 1. Кийим-кеншек т.б. буйымлардын жыртылған жерин сабак пенен тигиу. 2. Бир нәрсенин сыртын сабак пенен тигиу, нағыс салыу. 3. аұыс. Қаплау, бүркеу. Жасыл бақа тоскын *торлады* үстин, Сайызлар тынысы тарыла түсти (И.Юсупов).

ТОРЛАҰШЫ ат. Тигиуши, нағыслаушы, нағыс салыушы.

ТОРМОЗ ат. Машина, механизм хәм усы сыяклылардын хәрекетин пәсенлетіуі яки токтатыуі ушын хызмет ететугын бөлегі, механизм системасы.

ТОРМОЗ БЕРІУІ ф. Жүріп баратырған машина яки үскенени иркіуі.

ТОРМОЗЛАУ ф. Машиналардын, механизмлердин хәрекетин пәсенлетіуі яки токтатыуі, иркіуі.

ТОРМОЗЛАУШЫ ат. Машина, механизм хәм басқа да хәрекет етіушілерге тормоз беріуші, иркіуші, токтатыушы, турғызыушы.

ТОРМОЗЛЫ кел. Тормозы бар, тормозы ислейтуғын.

ТОРМОЗСЫЗ кел. Тормозы жоқ, тормозы ислемейтуғын, тормозы тутпайтуғын.

ТОРПАҚ к. топырақ.

ТОРПЕДА ат. 1. әск. Кемелердин суу асты бөлімлеринің зыян тийгізіуі ушын қолланылатуғын, өзі жүретуғын суу асты миңасы. 2. ав. Авиация бомбасының бір түрі.

ТОРПЕДАЛАУ ф. Кемелердин астыңғы бөлімнің зыянлау ушын миңалардан пайдаланыу. Торпеданы катер.

ТОРПЕДАЛЫ кел. Торпедасы бар.

ТОРС ел. с. Сеске еліктеуіш сөз. Бір нәрсенің түсіуі.

ТОРС ЕТИУІ ф. Бір нәрсенің жерге түсіуі.

ТОРСЫЙЫ ф. Исиу, көмпейіу. Бет-жүзі қызарып, көз қабақтары торсыйды (К.Аралбаев). Қарға суккан қоллары қып-қызыл болып торсыйып кетті (Ө.Хожаниязов).

ТОРСЫҒЫН БАЙЛАУ ф. Денедегі исиу, көмпейген жерін бір нәрсе менен байлау.

ТОРСЫҚЛАНЫП ИСИУ ф. Дененің зақым алған жерінің торсықланып исиуі.

ТОРСЫҚЛАНЫУ ф. Торсықлау феиілінің белгісіз дәрежесі.

ТОРСЫҚЛАУ ф. Торсық болыу.

ТОРСЫҚ I ат. Отқа, майға, денеге бір нәрсенің тийіуінен пайда болған зақым, жара, исиу.

ТОРСЫҚ II ат. Қымыз қуыу ушын теріден исленген қалта, ыдыс, мес. Жаман атқа жал пйтсе, жанына торсық байлатпас, Жаман ерге мал пйтсе, жанына қонсы қондырмас (ққ.х.н.). Белінде торсығы, қолында уршығы, мың ярым қойдың изінде көзінің жасын ағызып жүре берді («Алпамыс»).

ТОРСЫЛДАК ат. Балыктын ишинде болатуғын иши хаўға толы калтаға усаған, мәйек сыяклы жуқа зат. Балыкшыға қасын қаккан. *Торсылдақтан* түйме таккан, Қызларын бар сенин мүйтен (Бердак)..

ТОРСЫЛДАҚТАЙ кел. Торсылдак сыяклы, торсылдак тәризли, торсылдак янлы, торсылдаққа усаған, торсылдаққа мегзес.

ТОРСЫЛДАТЫҰ торсылдаў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТОРСЫЛДАҰ ф. Бир заттын жерге түскенде торс етиўи, тырсылдаўы, томпылдаўы.

ТОРС-ТОРС ТҮСИҰ ф. Бир нәрсенин жерге торсылдап түсиўи.

ТОРТА I ат. Балыктын майда бир түри. Түүесилмес балығы, Ким сүймесин Аралды, Сүүен, сазан, *тортасы*, Жер жүзине таралды (Т.Сейтжанов).

ТОРТА II ат. Сары майды кайнатып күйдиргенде бетине шығатуғын көбик ыдыстын түбине тынған қалдық. коқым.

◇ **Торта аў** – Майда шабак сүзетуғын аў.

ТОРТА БАЛЫҚ биол. Балыктын бир түри.

ТОРТАДАЙ кел. Тортаға усайды, тортаға мегзес, торта янлы, торта киби.

МАЙДЫҢ ТОРТАСЫ Май кайнатылғанда түбине шөгетуғын шөгинди.

ТОРЫ кел. Сарғыш қоңырлаў түс, түр. Атаңа нәлет көргенсиз, кимниң тойын бузады – деп, Токпак жаллы *торы* атқа, бул да ерди салады («Алпамыс»). ◇ **Қара торы** – кара пәрең сарғышлаў түр. *Қара торы*, күйгелек көзли шырайлы хаял қапталымдағыға сыбырлады (К.Султанов).

ТОРЫ АЛА АТ зоол. Аттың *бир* түри. Кара торы кел. Затлардын реңки.

ТОС к. тосыў.

ТОСАҢ кел. Әсте, акырын, жай.

ТОСАҢЛАНЫҰ тосаңлаў фейилинин өзлик дәрежеси.

ТОСАҢЛАСЫҰ тосаңлаў фейилинин шериклик дәрежеси.

ТОСАҢЛАТЫҰ тосаңлаў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТОСАҢЛАҰ ф. Әстелеп жүриў, акырынлап ислеў, жай басыў.

ТОСАҢСЫҰ к. тосаңлаў.

ТОСАТТАН р. Бирден, күтпегенде.

ТОСҚЫЗЫҰ тосыў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТОСҚЫНЛЫҚ к. тосқын.

ТОСҚЫНЛЫ кел. Тосқынылық ететуғын заты бар.

ТОСҚЫНСЫЗ кел. Тосқынылық ететуғын заты жоқ.

ТОСҚЫНШЫ ат. Тосқынылық етиуші адам.

ТОСҚЫН ат. Қарсылық, ирқиниш, бөгет.

ТОСҚЫНЛАҰ ф. Тосыу.

ТОСҚЫНЛАНЫҰ Тосқынлау феиілинин белгисиз дәрежесі.

ТОСТ ат. Биреудің жақсы хызметлеріне, хұрметіне айтылған сөз, жақсы тілек. Не бір шйірін сөзлер менен жақсы *тост*лар да айтылуыда еді (Б.Исмайлов). *Уездной тост* көтерді (К.Аралбаев).

ТОСТАҒАН ат. Ағаштан ямаса баска заттан жасалған кишілеу дөңгелек ылыс, кишкене табак. Көкнар езіп ишетуғын оның мыстан жасалған *тостағаны* бар (Ә.Шамуратов). Кишкене сырлы *тостағанға* гөже қуя баслады (К.Досанов).

♦ **Көзі тостағандай** — бадырайған үлкен дөңгелек көз.

ТОСТАҒАНДАЙ кел. Тостаған сыякы, тостаған тәрізлі, тостаған яңлы, тостағанға мегзес, тостаған сыякы.

ТОСТЫРЫҰ тосыу феиілинин өзгелік дәрежесі.

ТОСЫЛУҰ тосыу феиілинин белгисиз дәрежесі.

ТОСЫННАН р. Күтпеген, ойламаған жерден, тосаттан. *Тосыннан* қалаға келіп қалды, ондағы ойы баласына костюм сатып алыу еді (Ә.Айжанов).

ТОСЫҰ ф. 1. Күтіу, қарсы алыу. Жолды *тосып* жолаушыны камаса, Тартып жаза көрер еді тамаша (И.Юсупов). 2. Жас бөпени, баланы далаға шығарыу. Жас баланы жатар алдында *тосқан* мақул. ♦ **Қулағын тосыу** — тыңдау, сығалау. Ол не? — деп Көлмен сыртқа *қулағын тосты* (К.Султанов).

ТОСЫҰШЫ ат. 1. Күтіп алыушы, қарсы алыушы. 2. Жас бөпени, баланы далаға шығарыушы.

ТОТ қ. тат.

ТОТ БАСЫҰ ф. Темир бұйымларының тат басыуы, зәнлеуі, қарайыуы.

ТОТЫҒЫҰ ф. Тат басыу, зәнлеу, қарайыу. Жигит ис пенен ысылып *тотыққанын* ашар жүрер (С.Мәжитов).

ТОТЫДАЙ кел. Тоты сыякы, тоты яңлы, тоты тәрізлі, тотыға усаған, тотыға мегзес.

ТОТЫҚЛАНЫҰ Тотыклау феиілинин белгисиз дәрежесі.

ТОТЫҚЛАҰ ф. Тот басыу. Зән басыу.

ТОТЫҚЛЫ кел. Зәни бар, зәнлескен.

ТОТЫҚСЫЗ кел. Зәни жоқ, зәнлеспеген.

ТОТЫ: тоты кус ат. 1. Узун куйрыклы кырғауыл тукумлас түрлі түсте болатуғын сулыу кус. Тоғай түси *тоты* қустын пәріндей, Көрмейсен бе мын кубылып турғанын (И.Юсупов). 2. Хаял-қызлардын аты, исми,

ТОТЫ ҚУСТАЙ кел. Тоты куска усаған, тоты куска мегзес, тоты кус сыяклы, тоты кус тәризли, тоты кус янлы. Сен өзін Гүлбазар *тоты қустай* көзін, Аспандағы айдай жарқырап жүзін (Омар).

ТОТЫЯ I ат. Халық түсиниги бойынша таудан табылатуғын дәринин бир түрі.

ТОТЫЯ II кел. 1. Кәдірли, кымбатлы, хасыл, бахалы. Көзіме *тотыя* ізлерін сенин, Жанымның жананы жаным Гүлайым (Омар). 2. Хаял-қызлардын аты, исми.

ТОТЫЯДАЙ кел. Тотыя сыяклы, тотыя тәризли, тотыя янлы, тотыяға мегзес, тотыяға усаған.

ТОЧКА ат. 1. Иркилис белгисинин аты. Кос *точка*. Үтирли *точка*. 2. Бәри, хәммеси. Қалдырмастан хәр *точкасын* хәр сөзін, Оқып шық сен бул китапты он рет (Б.Исмаилов). 3. Белги, дақ, қал. Алдыңғы ыйығында еки қара *точкасы* бар (Ә.Жәлменов).

ТОЯТ ат. Куска берилетуғын жем, тамақ, аўкат, көрек. Қустын жеми *тоят* болды, Қылған исін уят болды (Бердақ).

ТОЯТ АЛЫҰ – кеули толыу, қанаатланыу. Ислеримди көриуге кел, *Тоят алсын* көзім ғана (Б.Қайыпназаров).

ТӨБЕ I ат. Топырақтан, кумнан ямаса тастан үйилип қалған бийік төбешик, дөн жер. Кудияр бир *төбеге* шығып, еки ийттин қызығына қарады да турды (К.Султанов). Мәсләхәт *төбеге* барайық, Айналайын инилерим (Бердақ).

ТӨБЕ II ат. 1. Бастын ең үстіндеги бөлеги, үсти. Бул гәп менин *төбеме* муз куйғандай боллы (Ә.Шамуратов). Гә куұарып, гә бозарып келбет-пишини атып киятырған тандай кубылып, денеси безгек тийгендей калтырап гәзеби атлыққан Сапарға тарлык еткендей өкпеси исти (К.Султанов). 2. Жайдын жоқарғы жабылған жағы. Жайдын *төбеси* ортасына түсти (Т.Қайыпбергенов). 3. Бир заттың ең бийік жери. ◇ **Төбеси көкке тийиу** – нийетине жетиу, тилеги орынланыу. *Төбеси көкке тийгендей* болды (Ө.Хожаниязов). **Төбе шашы тик турыу** – азарланыу, үрейи ушыу, ыза болыу. Тақ қалғаннан *төбе шашы тик турды* (Б.Исмаилов). **Жүрегі тас төбесине шығыу** – қатты

коркыу, шоршыу. Жолбарыстын дауысын еситкенде, жүрегим тас төбөмө шыкты (кк.х.е.). **Төбесинен орын бернү** — хурметлеу, иззетлеу. Устаз болган рус шайырларына, Мен төбөмнен орын бергим келип тур (А.Дабылов). **Бир төбе** — а) бир затты бир неше зат пенен салыстырғанда онын айрыкша, артык, жаксы екенлигин көрсетеди. Эне ер жигитке келген мәртебе, фашистлер бир жокдур. Өзин **бир төбе** (С.Нурымбетов). б) бөлек, дана.

ТӨБЕДЕЙ кел. Төбе сыяклы, төбе тәризли, төбе янлы, төбеге усаған, төбеге мегзес.

ТӨБЕЛ ат. Малдын манлайында болатугын киширек, дөңгелек ак түс. **Төбел** торы атка минип алып шабандозлы өнер көрсетти (К.Смамутов). **Төбел** торы жорға өз алдына бир турған жылкы еди, хеш камшы сүймейди, тек дизгинин жаздырсақ болғаны, кустай ушады (К.Султанов). **Төбел** тон.

ТӨБЕЛДЕЙ кел. Төбел сыяклы, төбел янлы, төбел тәризли, төбелге усаған, төбелге мегзес.

ТӨБЕЛЕНИҮ төбелеу фейилинин белгисиз дәрежеси.

ТӨБЕЛЕС ат. Жәнжел, урыс. **Төбелести** оғада жек көретугын едим (Ж.Аймурзаев). **Төбелести** кыскартпакшы, Байлап таслап Зарманды (А.Дабылов).

ТӨБЕЛЕСИҮ ф. Жәнжеллеснү, жудырыкласыу, айкасыу, урысыу. Жалғас өр көкиреклеу еди, такыр жерден шаң шығарып **төбелесип** кала береди (К.Смамутов).

ТӨБЕЛЕСКИШ кел. Урысыуды, айкасыуды жаксы билетуғын, урыскыш.

ТӨБЕЛЕСТИРИҮ төбелесиу фейилинин өзгелік дәрежеси.

ТӨБЕЛЕТИҮ төбелеу фейилинин өзгелік дәрежеси.

ТӨБЕЛЕҮ ф. Бир нәрсени хәр жерге бөлиу, айырыу, бөлшеклеу.

ТӨБЕЛЕҮШИ ат. Бөлиуши, бөлшеклеуши, айырыушы.

ТӨБЕЛИ кел. Төбеси бар, төбеге ийе, төбеси болған.

ТӨБЕЛИК ...Ески қорған қалдықлары бәлентликте жайласқанлықтан оған көтерілиу әдеуір қыйынлық туұдырды, әдетте ески қорғанлар алабындағы естеліклердин барлығы да **төбеліклерде** жайласқан, олардын биразлары тәбийғый бийік орынлар болса, биразлары инсаннын мийнети менен топырактан үйілгенлиги көринип турар еди (К.Кәримов).

ТӨБЕСИ КӨККЕ ТИЙИҮ фраз. Адамнын бир нәрсеге қатты қуаныуы.

ТӨБЕСИЗ кел. Төбеси жок, төбеси болмаган.

ТӨБЕТ ат. Ийттин көпеге, еркеге. Айдалада айға үрген *төбетлер*, Көштен калып жол бойында гүм болар (И.Юсупов).
◇ **Төбет** - шерийүши урыуынын бабасы. **Шерийүшиде төбет** - тайлак (Бердак).

ТӨБЕТТЕЙ кел. Төбет сыяклы, төбет тәризли, төбет янлы, төбетке усаган, төбетке мегзес.

ТӨБЕ ШАШ Адамнын басынын орайына яки төбесине шаш өсирип койыуы.

ТӨБЕШИК ат. Дөн хәм бийик болып турган жер, төбенин кишкене түри.

ТӨБЕШИКТЕЙ кел. Төбешикке усаган, төбешикке мегзес, төбешик сыяклы, төбешик янлы, төбешик тәризли.

ТӨГИЛИҮ төгийү фейилинин белгисиз дәрежеси.

ТӨГИН ат. Егис жерлерин азыкландыратуғын дәрис ямаса химиялык жол менен исленген минерал затлар. Биреулер *төгін* төксе, биреулер *кәс* айдайды (Т.Кайыпбергенев). Шор болып калган жерине, хасыл *төгін* төккизди («Қырк қыз»).

ТӨГИНДЕЙ кел. Төгінге усаган, төгінге мегзес.

ТӨГИНЛЕҮ ф. Жерге төгін төгийү, төгін берийү.

ТӨГИНШИ ат. Жерге төгін төгетуғын адам.

ТӨГИСИҮ Төгийү фейилинин *шериклик* дәрежеси.

ТӨГИҮ ф. Затты бир орыннан екинши орынға актарыу, аударыу, шашыу, куйыу. Хәш *екиленбестен* олжа ушын кан *төгийүге* таяр болган кенесшилер бул сорауға жууап берийүге таяр емес еди (К.Кәримов). Қора *ишине* аумастырылып, таза кум *төгип* турады (Ө.Айжанов). ◇ **Нурын төгийү** – сәулесин түсирийү, жайыу, жаркырау. Булт тарқап, жадырап күн шыкты да, куяш жер бетине *нурын төге* баслады (Ө.Айжанов).

ТӨГИҮШИ ат. Аударыушы, актарыушы, шашыушы, куйыушы.

ТӨЗИМ ат. Шыдам, такат. Дауылға *төзим* бермей базы бир тереклер кулап атыр («Жеткиншек» г.).

ТӨЗИМЛИ кел. Шыдамлы, беккем. Шынар тамыры канша кетсе тереңге, Сонша бийик, сонша желге *төзимли* (И.Юсупов).

ТӨЗИМЛИЛИК кел. Шыдамлылык, беккемлик.

ТӨЗИМСИЗЛИК кел. Шыдамсызлык.

ТӨЗИМСИЗ кел. Шыдамсыз, беккем емес.

ТӨЗИҮ ф. Шыдау, көнийү, көнлигийү. Төздин сен ыссыға, сууыкка, отка, Сулыулығын карыйдарды молайтты (И.Юсупов).

ТӨЗИҰШИ ат. Шыдаушы, көннұши, көнлигиұши.

ТӨККИЗДИРИҰ төгиұ фейилиннің өзгелік дәрежесі.

ТӨККИЗИҰ төгиұ фейилиннің өзгелік дәрежесі.

ТӨККИШ кел. 1. Сұйықты, бір нәрсені жақсы төге билетуғын адам. 2. Сұйықты бір жерден екінші бір жерге алып төгетуғын қурат, әсбап.

ТӨКПЕ кел. Хеш нәрсені аямайтуғын, қолы ашық. *Төкпе* шайыр. Қосық қатарларын ядтан тұрған жерінде айтыұ.

ТӨКТИРИҰ төгиұ фейилиннің өзгелік дәрежесі.

ТӨЛ ат. 1. Малдың жас туқымы, баласы. Жер гүннентти малардың, Жас *төлдер* анасын емер таласып (С.Нұрымбетов). 2. ауыс. Урпақ, туқым, әулад. Қысылғанда қол бермеген, тарыққанда жәрдем етпеген, азғын *төлди* пахтадай түтсе кәйтеди (К.Сұлтанов).

ТӨЛЛЕНИҰ төллеұ фейилиннің өзлік дәрежесі.

ТӨЛЛЕТТИРИҰ төллеұ фейилиннің өзгелік дәрежесі.

ТӨЛЛЕТИҰ төллеұ фейилиннің өзгелік дәрежесі.

ТӨЛЛЕҰ ф. Туыуы, балалауы. Бәхәрде мал да *төллейди*, от-шөп те көгереді.

ТӨЛЛЕҰШИ ат. Туыуышы, балалауышы.

ТӨЛЕ ат. Жерди қазып, үстин бастырған баспана, отыратуғын жай. Ерлер жыйнап күші менен ғайратын, Жауды кууды *төле* менен қорадан (Ж.Аймурзаев). Гөне *төлениң* аузы алыстан-ақ көрінди (Х.Сейтов). Сизің жер *төлениң* аузына барып жатайық (Т.Қайыпбергенов).

ТӨЛЕДЕЙ кел. Төле сыяқлы, төле тәрізлі, төле яңлы, төлеге усаған, төлеге мегзес.

ТӨЛЕМ ат. Кереклі нәрсе, зат ушын төленетуғын ақша муғдары.

ТӨЛЕМЛИ кел. Пуллы, Ақша төлейтуғын нәрсе.

ТӨЛЕМСИЗ кел. Пулсыз. Ақша төлемейтуғын нәрсе.

ТӨЛЕНИҰ төлеұ фейилиннің белгисіз дәрежесі.

ТӨЛЕСИҰ төлеұ фейилиннің шериклік дәрежесі.

ТӨЛЕТТИРИҰ төлеұ фейилиннің өзгелік дәрежесі.

ТӨЛЕТИҰ төлеұ фейилиннің өзгелік дәрежесі.

ТӨЛЕҰ ф. Бір заттын нырқын, қунын, бақасын өтеу. Мийманхананың сегизінші кабаттағы буфетте ишкен кофеси менен жеген бутерброд пулын *төлеу* ушын шыжланын ашқан жигит онда бір неше қағаз пуллардың қалғанлығын көрий.

пластик картадағы ақшанын каякка ғайып болғанлығын ойлай
баслады (К.Кәримов).

ТӨЛЕҰЛИ кел. Төлеп қойылған, төленген.

ТӨЛЕҰСИЗ кел. Төлеп қойылмаған, төленбеген.

ТӨЛЕҰШИ ат. Заттын нырқын, бахасын, қунын өтеуіші,
беріуіші.

ТӨМЕН р. 1. Жокары сөзинин карама-карсы мәніси, пәс.
Төмен карап, нуқырып балык таслау менен: — Киров атындағы
колхоздан, — деди (К.Султанов). Тақыр болған кара жер,
Дизеден *төмен* казылды («Қырк кыз»). 2. аұыс. Пәс, нашар.
Турмысынын *төмен* екенин көрди (К.Ирманов). 3. аұыс. Хәлсиз,
күшсиз.

ТӨМЕНДЕ р. Төменги тәрәпте, пәсте.

ТӨМЕНГИ кел. Пәсте турған.

ТӨМЕНДЕГИ кел. Төмендеги кабат. Төменги баскыш.

ТӨМЕНЛЕНИҰ төменлеу фәйилинин өзлик дәрежеси.

ТӨМЕНЛЕСИҰ ф. Жағдайдын, аұхалдын хәлсиреуі.

ТӨМЕНЛЕТИҰ төменлеу фәйилинин өзгелик дәрежеси.

ТӨМЕНЛЕҰ I ф. 1. Кеміу, пәсейіу, азайыу. 2. Пәслеу,
жаманлау. 3. Төменге жакынлау, сыркыу. 4. Наұкастын
хәлсиреуі.

ТӨМЕНЛЕҰ II кел. Пәслеу, жаманлау, жарамсызлау,
насазлау.

ТӨМЕНЛЕҰШИ ат. Төменге жакынлаушы, сыркылыушы.

2. Хәлсиреуіші, кыстаныушы, болдырыушы, шамаласыушы.

ТӨМЕНСИҰ ф. Пәс көріу, менсинбеу, жерге урыу.

ТӨМЕНИК кел. Уялшак, насаз, жасканшак, натык.

ТӨМЕНИКЛЕҰ кел. Уялшаклау, натыклау, насазлау,
жасканшаклау.

ТӨҢБЕК ат. Асказан исип, көмпейип аұыратуғын
аұырыудын түри.

ТӨҢБЕКЛЕҰ ф. Асказан исип, көмпейип аұырыуы,
көмпейіуі, төнбекленіуі.

ТӨҢКЕРГИЗИҰ төңкеріу фәйилинин өзгелик дәрежеси.

ТӨҢКЕРИЛИҰ төңкеріу фәйилинин белгисиз дәрежеси.

ТӨҢКЕРИС ат. Аұдарыспак, өзгерис. Төңкерилис ат.

ТӨҢКЕРИСИҰ төңкеріу фәйилинин шериклик дәрежеси.

ТӨҢКЕРИҰ ф. Бир заттын үстин астына каратып аұдарыу.
Ылашыктын алдында адам көтергисиз үлкен кара қазанды
төңкерип қойды да өзи ишкери кирди (кк.х.е).

ТӨҢКЕРИҮШИ ат. Төнкерип койыушы адам.

ТӨҢКЕРТКИЗИҮ Төнкериу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТӨҢКЕРТИҮ Төнкериу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТӨППЕЛЕМЕ: төппелеме етиу ф. Бир затты екінші

ыдыска толтырып, үстине сатыу, толтырыу.

ТӨР ат. 1. Үйдин, жайдын есигине карама-карсы бағытланган ен жокаргы жагы. Егер шашы жок адам бейишке барса, Кәлнйла *төрінде* отыраp деп шакалаклап күлди (К.Султанов). Аягы жаман *төрди* былгайды. Өзи жаман елди былгайды (кк.х.н.). 2. аүйс. Түпкиp, түп. Гейде сынк-сынк күлер шын ыкласы менен. Күлкиси шыккандай жүрек *төринен* (И.Юсупов).

ТӨРАҒАСЫ ат. Жасы үлкен, орны төрден болган инсанлар.

ТӨРГИ БӨЛМЕ Үйдин ен төринде жайласкан бөлме.

ТӨРГИ кел. Ен ишкеридеги, төриндеги етиуши.

ТӨРЕ ат. 1. Феодаллык жәмийетте үстемлик етиуши, бийлеуши адам, аксүйек. Илаж канша, бизин елге *төре* әулады аүйспайды (Т.Кайыпбергенев). 2. аүйс. Хасыл, жаксы. Ат кекилин бестен таллап өрессен, *Кыз да болсан, ак үйіме төресен* («Алпамыс»). Ханға бермес кара бар, Бийге бермес *төре* бар (кк.позз.ант). *Төре* — хан хәмелдарларынын аты. Ол хәм *төре* болган екен (Бердак).

ТӨРЕ ӘҮЛАДЫ ат. Хан хәм хәмелдарлардын балалары.

ТӨРЕЛИК ат. Бийлик, шешим, карар, жуумак. Дүйсенбайдын *төрелиги* керек емес (Т.Кайыпбергенев). *Төрелигиңизге* куллык, кайнаға (К.Султанов). Сонда турып Арыслан, *төрелигин* береди («Кырк кыз»).

ТӨРЕЛИК ЕТИҮ ф. Дау, жәнжел яки жарысларға басшылык етиу. Тууры карар шыгарыу.

ТӨРЕШИ ат. Дауласкан еки елдин ямаса еки адамнын арасына жаксы нийет пенен бийлик етиуши адам.

ТӨРЕШИЛИК Бийлик етиушилик.

ТӨРКИН ат. 1. Күйеуге шыккан кыздын тууған-тууысканы, ел-журты. Нуржамалдын *төркини* бир тапканы бир тапканына жетпеген аш-жалаңаш еди (К.Султанов). *Төркини* менен тамырды, Бир катар бөрин шақырды (А.Дабылов). 2. аүйс. Түпки негизи, түп мәниси. Әбдирейим сөздин *төркинине* түсинбеди (К.Досанов). Бул сөзлердин төркинinde хакыйкатлык бар еди (К.Кәримов).

ТӨРКИНЛЕС кел. 1. Хаяллардын бир жерден болууы, аүйллас. 2. аүйс. Сыбайлас, сабаклас.

ТӨРКИНЛЕТИҮ төркинлеу фейилинин өзгөлүк дәрәжеси.

ТӨРКИНЛЕҮ ф. Күйеүгө шыккан хаялдын тууган-тууысканларына, ел-журтына кыдырып барууы.

ТӨРКИНЛЕҮШИ ат. Төркинге баруушы, кыдыруушы.

ТӨРКИНДИ кел. Төркини бар, төркини болган.

ТӨРКИНСИЗ кел. Төркини жок, төркини болмаган.

ТӨРКИНШИЛ кел. Төркинди жаксы көрөстүгүн, төркинге көп баратуугын.

ТӨРЛЕТИҮ төрлөү фейилинин өзгөлүк дәрәжеси.

ТӨРЛЕҮ ф. Жокары шыгыу, төргө өрлөү.

ТӨРЛЕҮШИ ат. Жокары шыгыушы, төргө өрлөүши.

ТӨРТ сан. Үш пенен бестин арасындагы санақ сан. Кыдырнияздан *төрт* кыз, бир ул тууды (Ж.Аймурзаев).

ТӨРТ АЙЛЫҚ Бир нәрсенин яки уакыттын муғдары.

ТӨРТ ЖАҚ ат. Бул дүньянын 4 тәрәпи дегени билдиреди.

ТӨРТМҮЙЕШЛИ Күн сәске болмай атырып, кызып кеткен куяш желкелерди аяусыз күйдирмекте, алыста сағымға оранган тау карайып көринеди, аяқ астында гүзе сыныклары менен анда-санда себелеп өтөтуугын *сахра* жамғырлары шетлерин жемирген *төртмүйешли* гербишлер арасынан шөл кесирткелеринин жууырып баратырғаны көзгө тасланады (К.Кәримов).

ТӨРТ ТҮЛИК Хәммә нәрсеси бар, өзине ток, бай.

ТӨРТ-БЕС Бир нәрсенин муғдарын шамалап айтыу.

ТӨРТ-БЕС БАЛА Адамлардын сан муғдары.

ТӨРТЕҮЛЕҮ ф. Төрт адам болып бир нәрсе ислеу.

ТӨРТЕҮ сан. Жыйнаклаушы санлығы. Алтау ала болса аүйздагы кетер, *Төртеу* түөл болса төбедеги келер (кк.х.н.).

ТӨРТИНШИ сан. Катарлык санлык. *Төртинши* күни ғана «Казакдәрьянын» ырыскына шериклести (К.Султанов).

ТӨРТИНШИ КЛАСС Бир нәрсенин жас хәм катар тәртиби.

ТӨРТЛИК ат. 1. Төртти билдиретуугын цифр. 2. Қосық түри.

ТӨРТ-ТӨРТТЕН Бир нәрсенин муғдарын топлап көрсетиу.

ТӨС ат. 1. Адамлардын, жанлы-жаныуарлардын кабырғасын бириктирип, геүдесин қурастыратуугын мүше. 2. Үстине темир қойып соғатуугын үлкен ломалақ темир, устанын қуралы.

ТӨС ҚАЛТА ат. Төсинин қасына қыстырып қоятуугын қалта.

ТӨСЕК ат. Адамлардын астына төсейтуугын, қататуугын.

отырып дем алатуғын хәр түрли материаллардан исленген зат. Темирхан ата қапталдағы *төсекке* шығып, малдасын қурып отырып алды (Т.Қайыпбергенов). **Төсек тартып жатып алыу** — наўқасланыу, ауырыу. Күни-түни үйден шықпай, *төсек тартып жатып алды* (А.Бекимбетов). **Төсек жанарыу** — қайта үйлену, хаялды өзгертю.

ТӨСЕКШЕ ат. Төсектин кишкене түри, кишкене төсек.

ТӨСЕЛДИРИУ төселиу фейилнинн өзгелик дәрежеси.

ТӨСЕЛИУ ф. 1. Бир жерге жығылу, қулау, жапырылу.

2. Жайнау, жайрау. 3. Төсектин жайылуы, салынуы.

ТӨСЕНИУ төсеу фейилнинн өзлик дәрежеси.

ТӨСЕНШЕ к. төсекше.

ТӨСЕСИУ төсеу фейилнинн шериклик дәрежеси.

ТӨСЕСТИРИУ төсеу фейилнинн шериклик дәрежеси.

ТӨСЕТИУ төсеу фейилнинн өзгелик дәрежеси.

ТӨСЕТТИРИУ төсеу фейилнинн өзгелик дәрежеси.

ТӨСЕУ ф. Төсек салу, төсек жайу.

ТӨСЕУЛИ кел. Төселип қойылған, төселген.

ТӨСЕУСИЗ кел. Төселип қойылмаған, төселмеген.

ТӨСЕУШИ ат. Төсек салушы, төсек жайушы.

ТӨСЛИК ат. Адамлардың, жанлы-жаныуарлардың көкірек сүйегинин үстине питкен майлы ети, төси. Күйеуге *төслик* тарту атамзаманнан қиятырған ески дәстүрлердин бири (Қ.Айымбетов).

ТӨСЛИКЛИ кел. Төслиги бар, төсликке иіе.

ТӨСЛИКСИЗ кел. Төслиги жоқ, төслиги болмаған.

ТӨТЕ кел. Жакын, дүзиу, тууры, тикке, туппа-тууры. *Төте* жол. *Төте* оқыу.

ТӨТЕ ЖОЛ ат. Ең жакын, туурылап бара алатуғын жол.

ТӨТЕ СОҚПАҚ ат. Ең жакын адамлардың тез жетип баруы

ушын аяқ жол.

ТӨТЕЛЕНИУ төтелеу фейилнинн өзлик дәрежеси.

ТӨТЕЛЕТИУ төтелеу фейилнинн өзгелик дәрежеси.

ТӨТЕЛЕУ ф. Туурылау, дүзиулеу, шыгу.

ТӨТЕЛЕУШИ ат. Туурылап, дүзиулеп, тикке шыгушы, жүриуши.

ТӨТЕПКИ ат. Шыдам, сабыр. Ауыруға *төтепки* берю хәр кисинин қолынан келмейди. Жарыс десе өжет минези өршеленип кететуғын Жәмийланын күшли билеклеринин пәтине ағыс та *төтепки* бере алмады (Қ.Султанов).

ТӨТЕПКИ БЕРИҰ ф. Қыйыншылықка шыдау. Сабырлы болыу.

ТӨТЕПКИЛИК ат. Төтепки.

ТРАГЕДИЯ ат. Көркем әдебиеттің бір жанры. Ұақыялардың кеуілсизліклер менен тамамланыуы.

ТРАГЕДИЯЛЫҚ кел. Ұақыяның кеуілсизліклер менен жуумакланыуы.

ТРАГИК АКТЁР ат. Трагедиялық рольерди ойнаушы актёр.

ТРАГИЗМ Ұақыялардың кеуілсизлік пенен жуумакланыуы.

ТРАКТАТ белгили бир теманы талқылайтуғын хәм шешіу жолларын көрсететуғын.

ТРАКТОР ат. Өзи жүретуғын дөңгелекли, двигательли ауйлхожалық машинасы.

ТРАКТОРШЫ ат. Тракторды жүргизетуғын, басқаратуғын, менгеретуғын адам.

ТРАМВАЙ ат. 1. Қалада электр кууаты менен жүретуғын жер үсти темир жолы. 2. Усындай жолдың поезды, вагонлары.

ТРАМВАЙШЫ ат. Трамвай хызметкери, трамвай паркинде ислеуши адам.

ТРАНСЛЯЦИЯ ат. Ұақыя, ис-хәрекетлерди түсириу. Радио хәм телевидениеде колланылады.

ТРАНСЛЯЦИЯЛАҰ ф. Болып атырған ис-хәрекет, Ұақыяларды көширип алыу.

ТРАНСЛЯЦИЯЛЫҚ кел. Көширип алыу жолы.

ТРАНСКРИПЦИЯ ат. лингв. 1. Тил билиминде, белгили бир тилдеги сеслерди бузбай жазып көрсетиу ушын колланатуғын жазыу. 2. лингв. Сөздеги сеслердин өзгешеликлерин дәл көрсетиу ушын колланылатуғын таңбалар.

ТРАНСКРИПЦИЯЛАҰ ф. Тилдеги сөзлерди бузбай жазып көрсетиу.

ТРАНСКРИПЦИЯЛАМАҰ ф. Тилдеги сөзлерди бузбай жазып көрсетпеу.

ТРАНСМИССИЯ ат. Машинасазлыкта машинаның жүриуи менен байланысly кураллар хәм тийисли барлық механизмлер.

ТРАНСПАРАТ ат. Ак қағаздағы дурыс, дүзиу жазыу ушын кара менен сызылған сызықлар.

ТРАНСПЛАНТАЦИЯ ат. Медицинада денениң бир мүшесин ямаса органын басқа орынға көшириу.

ТРАНСПОРТ ат. Бир орыннан екінши орынға тасыушы курал, техника. Усылай халық хәр төреплеме албырап турған

бир пайытта Арал теңизин *транспорттын* баскарыушы Шилов топалаңшылар тәрәпинә өтүп кетип, ол жерде барлаушылар хәм байланысшылардын *баслығы* лауазымын ийеледи (А.Султанов).

ТРАНСПОРТЛЫК кел. Тасыушы техника яки құрал.

ТРАНСПОРТИР ат. (лат. *transporto* — *көшіремен*). Сызылмаларда түрлі мүйешлерди сызыу хәм өлшеуге арналған сызыушылық құралы.

ТРАНСПОРТЁР ат. (лат. *transporta* — *тасырман*). 1. Машина-сазлыкта — конвейердин екінші аты, роликли Транспортёр ролығанг, винтли транспортёр деп аталады. 2. Ауыл хожалығында өнімлерди оңша узак болмаған аралыкка үзликсіз ямаса белгіленген уақытта тасыу үшін арналған машина.

ТРАНСПОЗИЦИЯ ат. (лат. *transpositio* — *көшіріу*) көп мәнили термин сөз. Тил билиминде бул бир сөздин екінші сөздин мәнісине өтүуи яки бир тил формасынын баскасынын уазыйпасында қолланылыуы.

ТРАНСФОРМАТОР ат. (лат. *Transformo* — *өзгертемен*). Бул пәс күшленіуді жокары күшленіуге, жокары күшленіуді пәс күшленіуге айландырып беретугын электростатик аппарат.

ТРАНСФОРМАЦИЯ — (лат. *transformatio* — *қайта өзгеріу*, *қайта пайда болыу*). Клеткаға жат ДНК кириуи нәтијјесинде оның генетикалық кәсіпјетлери өзгеріуи, прокариотларда генетикалық зат алмасыу усылларының бири.

ТРАНШЕЯ ат. Узын, терен қазылған шуканак, қазылған ор, қарым (окоп).

ТРАССА ат. (нем. *Trasse* — *Линия, жол жөнеліси*). 1. Узак мәнзилге созылған қатнау жолы яки жол, канал, электр узатыу яки байланыс линиясы, жер асты жоллары сыяклы жүдә узын жолды билдириуши сызык.

ТРАУЛЕР (анг. *trawler* — *жайма тор*). Балык хәм баска теңиз жаныуарларын аұлайтуғын хәм оларға биринши ислеу беріуге арналған кеме.

ТРАПЕЦИЯ (гр. *trapezion* — *столша*). Еки карама-қарсы тәрәпи параллель болған төрт мүйешлик.

ТРАФАРЕТ ат. Нағыс, хәрип, сан, топонимикалық белгилер, машина хәм құрылмалардын шәртли график белгилери хәм баска сызылмасы, реңли көринис яки нағысты сүүретлеуге арналған құрылма, ахта.

ТРАХЕИТ ат. (трахея хәм *itis* — *ириндесіу*), Трахея жука пердесинин ириндесіуи.

ТРАХОМА ат. мед. Жукпалы көз ауырыуы.

ТРЕНЕР ат. сп. Спорт ойындарын үйрететугын маман, шынықтырыушы.

ТРЕСКА (балык).

ТРЕСТ ат. 1. Бурынғы аўкамда бир тараўға тийисли болған бир неше өндирис орынларын шөлкемлестириу формаларынын бир түри хәм онын баскарыу органы. 2. Капиталистлик елдерде монополия формаларынын бири, оған карайтуғын кәсип орынлары өзлеринин өндирис хәм коммерция ислерин өзінше баскара алмай, тек ғана бир жерден баскарады.

ТРИАДА ат. (гр. triados — үшлик). Барлык хәм түсиник раўажланыуынын үшінши баскышта екенлигин билдириуши түсиник.

Трибуна ат. 1. Оратор шығып сөйлейтуғын орын, минбер (минбәр). 2. Спорт хәм баска да ойындарында тамашагөйлер отыратуғын отырғыш.

Трибунал ат. Базы бир жокары суд мәкемелеринин органы хәм усы органның суд мәжилиси. Әскерий трибунал.

ТРИГОНОМЕТРИЯЛЫҚ

ТРИГОНОМЕТРИЯ ат. Геометрияның үш мүйешлик тәреплерин хәм мүйешлердин арасындағы қатнасықларды үйренетуғын бөлими.

ТРИКО ат. 1. Сырт кийимге арналған жүннен ямаса пахтадан исленген гезлеме. 2. Трикотаж гезлемеден тигилген, организмге жабысып туратуғын спорт костюмы.

ТРИЛЛИОН сан. Он екилик санау системасында 1 хәм 12 ноль менен түсиндирилиуши сан.

ТРИЛОГИЯ ат. (гр. tri — үш, logos — сөз). Улыўма мазмуны, идеясы, тийкарғы қахарманлары, сюжетинин өз ара байланыслы болған 3 томлық шығарма.

ТРИО ат. Үш қосықшы ушын жазылған музыкалық шығарма.

ТРИУМФ ат. (лат. Triumphus) — Ески Римде сәркарданын әскерлер менен пайтахтқа дәмдебели кирип келиу мәресими.

ТРОЛЛЕЙБУС ат. Электр қуаты менен жүретугын көп орынлы автобус сыяқлы пассажир машинасы — рельссыз қала транспортынын бир түри.

ТРОМБ ат. (гр. thrombos — лахта, тығын). Организм тири уақтында тамыр яки жүрек бослығында уйып қалған қан.

ТРОМБОН муз. Хроматик сеске ийе болған музыкалық әсбап.

ТРОПИК ат. Бул куяш нуры тик түсетугын хәм булттын кем болганынан куяш радиациясы көп болатугын орынлар.

ТРОПОСФЕРА ат. (гр. *tropos* — *бурлыс хәм сфера*). Атмосферанын Жер бетине тәсирин анык сезилетугын тийкарғы орны.

ТРОТУАР ат. Көшенин еки жағындағы пиядалар жүретугын жол.

ТРОФЕЙ ат. Урыста жеңилген жактан, ягный душпаннан колға түскен олжа, курал-жарак.

ТРУБА ат. 1. Иши кууыс түтин шыгыу, суу агыу, хәр түрли нәрселердин жүриуи ушын арналган узун дөңгелек түтик. 2. аүйс. Жезден жасалган күшли даүйс шығатуын музыкалык әсбап, курал, көрнай, сырнай.

ТРУБКА ат. 1. Темеки шегийге арналган түтик, әсбап. 2. Телефон аппараты аркалы сөйлескенде тынлайтуын зат. 3. Жиңишке труба, найша. 4. тех. Труба сыяклы хәр кыйлы әсбаплар аты.

ТРУППА ат. (нем. *Truppe* — *топар*). Театр яки цирктин дөретийшлик жәмәәти.

ТРЮМО ат. Үлкен дийуалға яки жерге койылатугын айна.

ТУБА ат. Дәрьяның жай агатуын кишкене бир тармағы ямаса көл, колтык, шығанак. Ак *тубаның* аккан сууы ылайды. Қазы ийшанға шатқан бизди кудайды, Еки дийкан үн косысып жылайды, Дийкан аштан өлер болды қазы ийшан (кк.х.к.).

ТУБА ТИЛИ Түркий тиллердин бири.

ТУБАДАЙ кел. Туба сыяклы, туба яңлы, туба тәризли, тубаға усаған, тубаға мегзес.

ТУБАЛАНЫҢ тубалау фейилинин өзлик дәрежеси.

ТУБАЛАТЫҢ тубалау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТУБАЛАҢ ф. Билмеу, албырау, хайран болуу.

ТУБЕРКУЛЁЗ ат. мед. Адамлар менен жанлы-жаныуарлардын көбинесе өкпесинде болатугын жукпалы ауырыу.

ТУҒЫР ат. Асыранды ан алыушы қусларды кондыратугын орынлык. *Туғыр* — кус кондыратугын ағаш. Сунқар түлеткен *туғыр* бар (Бердак). Ол *туғырдың* қазығыны (Бердак).

ТУЖУРКА ат. Астар салынып тигилген үстке кийетугын лахталы сырмак, капламалы куртка.

ТУЖЫРТЫҢ тужырыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТУЖЫРЫЛЫҢ тужырыу фейилинин белгисиз дәрежеси.

ТУЖЫРЫҰ ф. Бир нәрсени кесип таслау, келтертиу, кыскартыу.

ТУЖЫРЫҰШЫ ат. Кесиуши, келтертиуши, кыскартыушы.

ТУЙҒЫ ат. Сезим, ан. Якуббай болса Зулайхаға деген ықласы тууысканлықтан да артығырақ *туйғы* екенлигин уғып жетти (К.Кәримов).

ТУЙҒЫН ат. Ак алғыш жыртқыш қустың бир түри, каршыға.

ТУЙНАҚ: тап-туйнақтай кел. Шаккан, туяна.

ТУЙЫҚ кел. Алға карай жүриуге болмайтуғын, алды жабык, туйык көше. 2. ауыс. Баланың кеулиндеги кобалжыған гүптикей ойын ажарынан сезген апасы иштеги *туйық* сырын ашқысы келди (К.Султанов).

ТУЙЫНЫҰ ф. Сезиу, аклау, байкау, билиу, анғарыу, абайлау.

ТУҚЫЛ ат. Тистин омырылып калған жағы, түби, түбирі.

ТУҚЫЛЛАНЫҰ ф. Тистин кемтилиуи, омырылып қалыуы.

ТУҚЫМ ат. 1. Урпак, зүряд, әулад, нәсил. 2. ауыс. Ауыл хожалық дақыллары менен түрли өсимликлердин урығы, дәни.

ТУҚЫМГЕРШИЛИК ат. Туқым алыу кәсиби.

ТУҚЫМЛЫҚ ат. 1. Туқымға арналған дән. 2. Шағылысыу мүшеси, урык.

ТУҚЫМЛАНДЫРЫҰ туқымлау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТУҚЫМЛАНЫҰ туқымлау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТУҚЫМЛАС кел. Шығысы жағынан бир, нәсиллес, тууыскан.

ТУҚЫМЛАСЫҰ туқымлау фейилинин шериклик дәрежеси.

ТУҚЫМЛАТЫҰ туқымлау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТУҚЫМСЫЗ кел. Туқымы жоқ, туқымы болмаған.

ТУЛ ат. 1. Жесир, күйеуи өлген хаял. 2. ауыс. Жетим-жесир, жалғыз-жарым. ◇ **Тул-жетим** – ата-анасы тири, бирақ ата-анасынан айырылған бала. *Тул-жетимнің* көзде жасы (Бердак).

ТУЛА: тула бой ат. Пүткил дене, турқы. Айтбайдың түни менен тула бойы сырқырап шықты.

ТУЛА БОЙЫ Адамның пүткил пишими, организми.

ТУЛҒА ат. 1. Сыртқы көринис, жота, пишим. 2. ауыс. Тирек, сүйениш, ғамхор. Изимде калған менен сен кимге *тулға* боласан, – деди ғарры (ққ.х.е.).

ТУЛҒАЛЫ кел. Тулғасы келискен, денели, жоталы.

ТУЛҒАСЫ Нәтиҗеде. Досназаровтың *тулғасын* толық көрсетіу нийетинде сизлерге усынылып отырған шығарма дүньяға келди (А.Султанов).

ТУЛҒАСЫЗ кел. Тулғасы келіспеген, жотасыз.

ТУЛЛАНЫҰ ф. Ашыұланыу, қырсығыу.

ТУЛПАР ат. 1. Халық дәстандарында батырлар минетуғын канатлы ат. 2. аүйс. Қуұса жететуғын, кашса қутылатуғын ен жүйрик ат. $\diamond$ Тулпар ен жүйрик ат. Шәхәрбайдың бул *тулпарын*. (Бердак).

ТУЛПАРДАЙ кел. Тулпарға усаған, тулпарға мегзес, тулпар сыяклы, тулпар яңлы, тулпар тәризлі.

ТУЛЫМ ат. Жас баланың еки шекесинен салбыратып арнап койылған азырак шаш. Баланың *тулымы* салбырап тур.

ТУЛЫМШАҚ ат. Қыз баланың еки шекесинен арнап койылған шаш. Қыздың өрилген *тулымшағына* оның көзі түсті («Әмнұдәрә» ж.).

ТУЛЫМШАҚЛЫ кел. Тулымшағы бар, тулымшақ койылған.

ТУЛЫМШАҚСЫЗ кел. Тулымшағы жоқ, тулымшақ койылмаған.

ТУЛЫМШАҚТАЙ кел. Тулымшақ сыяклы, тулымшақ тәризлі, тулымшық яңлы, тулымшаққа усаған, тулымшаққа мегзес.

ТУЛЫП I ат. Жаңа тууған малдың төлі өлгенде, оның терисинин ишине сабан, шөп ямаса хауа толтырып тигилген териси.

ТУЛЫП II ат. Ишине торак тығылатуғын териден исленген қапшық сыяклы ыдыс.

ТУЛЫПЛАҰ ф. Бир затты тулыпқа салыу, тығыу.

ТУЛЫПТАЙ кел. Тулып сыяклы, тулып яңлы, тулып тәризлі, тулыпқа усаған, тулыпқа мегзес.

ТУМАҒА — жаңа усланған қусты қолға үйретіу ушын басына кийгизетуғын териден бас кийім. *Тумағасы* зерлі гүмис (Бердак).

ТУМАҚ ат. Бас кийімнің бир түрі, малакай.

ТУМАҚЛЫ кел. Тумағы бар, тумак кийген.

ТУМАҚСЫЗ кел. Тумағы жоқ, тумак киймеген.

ТУМАН к. думан.

ТУМАР ат. дин. с. 1. Диний түсиник бойынша көз тиймеу ушын молланың жазып берген дуұасын ишине салып койыуға арналған, мыстан, гүмистен домалақ етип исленген зат хәм

үш мүйешли етип (таўардан), гезлемеден тигилип, кийимнинг купыя жерине тигип, тағып жүретуғын зат. **2.** Хаял-қызлардын кийим үстинен мойынға яки желкеге асып, колтыкка түсирип жүретуғын заты. **◇ Тумар** — үш мүйешли дуға жазылған хат. Атларынын мойны *тумарлы* келген (Бердак).

ТУМАРДАЙ кел. Тумар сыяклы, тумар янлы, тумар тәризли, тумарға усаған, тумарға мегзес.

ТУМАРЛАҰ ф. Бир нәрсеге тумар тағыу.

ТУМАРЛЫ кел. Тумары бар, тумар тағылған.

ТУМАРСЫЗ кел. Тумары жоқ, тумар тағылмаған.

ТУМАҰ к. тымау. Тумау-сүзек

ТУМАҰ ТИЙИҰ ф. Шамаллап ауырыу.

ТУМБОЧКА ат. Кроватьтын жанында туратуғын кишкене шкаф.

ТУМҒЫЙЫҚ к. тунғыйық.

ТУМСЫҚ ат. **1.** Адамлардын, жанлы-жаныўарлардын ауыз қуыслығы. **2.** Географиялық атама, яғный өзиниң сүйирленген мүйеши менен тенізге ямаса көлге барып кирген курғак жердин бир бөлеги. **◇ Тумсығын көтериу** — менменсиу, тәкәббирлик етиу, хәдден асыу.

ТУМСЫҚЛЫ кел. Тумсығы бар, тумсыққа ийе.

ТУМСЫҚСЫЗ кел. Тумсығы жоқ, тумсығы болмаған.

ТУМСЫҚТАЙ кел. Тумсық сыяклы, тумсық янлы, тумсық тәризли, тумсыққа усаған, тумсыққа мегзес.

ТУННЕЛ ат. Жер асты жолы. Транспорт жүриуи, суу өтиуи, коммуникациялар жайласыуы хәм баска мақсетлерге арналған жатық ямаса қыя жайласқан жер асты яки суу үсти жасалма имараты.

ТУМ-ТУСҚА Хәр жакта.

ТУМ-ТУСТАН Хәр жактан.

ТУНЖЫРАСЫҰ тунжырау фейилинин шериклик дәрежеси.

ТУНЖЫРАТЫҰ тунжырау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТУНЖЫРАҰ ф. **1.** Кабағын үйиу, түнериу. **2.** Қапаланыу, ууайымға салыныу, терен ойға кетиу. Оның сөзин тынлап, *тунжырап* отырған Узакбаев гәпке араласты (К.Султанов).

ТУНШЫҒЫҰ ф. Дем ала алмау, буулығыу.

ТУНШЫҚТЫРЫҰ туншығыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТУҢҒЫЙЫҚ ат. Түпсиз, шуқыр, түби жоқ, орын. Карсы алдында түнерип турған *туңғыйық* сууға өзін атып жибергиси

келди де, өлим есине түсип, өмір жамалына ынтыкты...
(К.Султанов).

ТУҢҒЫШ кел. Ең биринши, дәслепки. *Туңғыш* бала, дәслепки, *туңғыш* бала.

ТУППА-ТУҰРА к. туұры.

ТУППА-ТУҰРЫ к. тикке.

ТУР ат. Жарыс хәм онын бөлимлери. Биринши *тур*.

ТУРАҚ: турак жай ат. Туратуғын орын, мәкан.

ТУРАҚ ЖАЙ Жасау орны, Жасайтуғын жер.

ТУРАҚЛЫ ОРЫН Хәрдайым бир жерде туратуғын нәрсе.

орын.

ТУРАҚ ТАБЫҰ ф. Жасайтуғын жер, баспана табыу.

ТУРАҚЛАНДЫРЫҰ тураклау феишлинин белгисиз дәрежеси.

ТУРАҚЛАНЫҰ тураклау феишлинин өзлик дәрежеси.

ТУРАҚЛАСЫҰ тураклау феишлинин шериклик дәрежеси.

ТУРАҚЛАТТЫРЫҰ тураклау феишлинин белгисиз

дәрежеси.

ТУРАҚЛАТЫҰ тураклау феишлинин өзгелик дәрежеси.

ТУРАҚЛАҰ ф. Бир жерде орныгып калыу, орналасыу,

турыу, орныгыу, дәйеклениу.

ТУРАҚЛАҰШЫЛЫҚ ат. Бир орында көп уакыт турыу.

ТУРАҚЛАҰШЫ ат. Бир жерде орныгып калыушы, турыушы.

ТУРАҚЛЫ кел. Табанлы, дәйекли, инабатлы, бир жерде

орнығатуғын.

ТУРАҚЛЫЛЫҚ ат. Табанлылык, тыянаклылык, дәйеклилик.

ТУРАҚСЫЗ кел. Тыянаксыз, табансыз, аумакай, дәйексиз, бир жерде орныкпайтуғын адам. Тураксызларға өндиристен орын жок.

ТУРАРЛЫҚ кел. Жарарлык, жетерлик, арзыйтуғын. Мактауға турарлык адам.

ТУРБАЖ ат. Көринис, түс, пишим, сымбат.

ТУРБАЗА ат. Туристлер базасы, туристлер токтайтуғын, конатуғын орын, жай.

ТУРБИНА ат. Пуудын, газдин ямаса суудын күши менен хәрекет ететуғын пәрикли двигатель.

ТУРҒЫСЫЗ Бир жерде турмайтуғын.

ТУРҒЫСЫЗ ЖАҒДАЙ Бир кәлипте турмайтуғын жағдай.

ТУРҒЫЗДЫРЫҰ турыу феишлинин өзгелик дәрежеси.

ТУРҒЫЗЫЛЫҰ турыу феишлинин өзгелик дәрежеси.

ТУРҒЫЗЫҰ турыў фейилинин белгисиз дәрежеси.

ТУРҒЫЯНСЫЗ кел. перзентсиз.

ТУРҒЫЯНСЫЗ КЕТИҰ ф Перзентсиз өтиў.

ТУРҒЫШ кел. Бир нәрсенин тик халда турыўы.

ТУРИЗМ ат. Өз елинен баска шет еллердин турмысын пияда хәм көликли өткеретуғын саяхат.

ТУРИСТ ат. Туризм менен шуғылланыўшы киси, саяхат етиўши адам, саяхатшы. Оны абайлаған *турист* жигит кыздын кеўлин кәтиржам қылғысы келди ме, жанына жакынлап... (К.Кәримов).

ТУРИСТЛИК Гүлнихалдын сыртынан бағып турған тек Жахангир ғана емес, кейинги күнлери *туристлик* фирманын гид қызына деген ықласы артып баратырған Джоннын көзлери де өзине кадалып турғанын көрген Гүлнихал қысынғанынан қызарып кетти (К.Кәримов).

ТУРҚЫ ат. Көринис, сыртқы мүше, пишими, тулға. Жигит каранғыға жүзин жасырып, көзинин астынан сығаланып Жәмийланын *турқына* карады (К.Султанов). Айсулыў сыртқы *турқы* келискен келиншек екен («Әмиўдәрья» ж.).

ТУРҚЫ КЕЛИСИҰ фраз. Түр-түси, бет-әлпети келискен.

ТУРМАН: ер-турман ат. Ер хәм ерге тийисли баска да барлық затлары.

ТУРМЫС ат. Хал-жағдай, тиришилиқ, күн көрис. Әсиресе, олардын аўзына буралап тығып *отырған* гүмпей нанын, қырт-қырт етип тислеп атырған кантын, *турмыс* хәзлигин, ләззетлик пайызын көргенде димары қурып, жутқыншағы бүлик-бүлик етти (К.Султанов). ♦ **Турмысқа шығыў** — күйеўге, ерге тийиў.

ТУРНИК Темирден исленген спорт буйымы.

ТУРНИРИ Жарыс.

ТУРНИР ат. 1. Бир неше кисинин катнасы менен жүргизилетуғын спорт жарысы. 2. Ески заманларда батырлардын өз ара бәсеки жарысына түсиўи.

ТУРПАЙЫ кел. 1. Сүйкимсиз, түри келиспеген, сыйкы жоқ. әжептәўир. 2. аўыс. Қолайсыз, копал.

ТУРПАЙЫЛАНЫҰ ф. Қопалланыў, Қолайсызланыў.

ТУРПАЙЫЛЫҚ ат. 1. Сүйкимсизлик, әжептәўирлик, келиспегенлик. 2. аўыс. Қолайсызлық, копаллық.

ТУРПАТ ат. Түр-түс, келбет, сымбат. Кеменин ишинде еки адамнын қылтыйған *турпаты* көринеди (К.Султанов).

ТУРПАТЛАС кел. Келбетлес, формалас, тулғалас, сымбатлас.

ТУРПАТЛЫ кел. Сымбатлы, келбетли, тулғалы.

ТУРПАТСЫЗ кел. Келбетсіз, сымбатсыз, тулғасыз.

ТУРЫҰ ф. 1. Адамлардың хәм жанлы-жаныуарлардың тик аяқ үстінде болыуы, тоқтауы. Отырғанлардың бәрі де орнынан *турды*. 2. Бір заттың белгилі жерде болыуы. Аспа саат өжіредегі гилемнің үстіндегі мыйықта иліуі *турынты*. 3. Уйқыдан ояныу. Тан атыудан орнынан *турды*. 4. Өмір сүріу, бірге тиришілік етіу. Фатима күйеуі менен қырк жыл *турды*. 5. Бір нәрсенің бір жерде тоқтауы, иркіліуі. Қиятырған жолаушы олардың жанына *барып турды*. ◇ **Ұдесінде турыу** — сөзінен шығыу, айтқанын орынлау.

ТУРЫҰШЫ ат. Бір жерде жасаушы, қонысланыушы.

ТУРЫШЛЫ к. түршікли.

ТУС ат. 1. Қарама-қарсы жақ, қатары, тәрәп. Айтбайдың үйі жаңылмасам усы *туста* болыуы керек. 2. Заманында, дәуірінде, мәхәлінде, уақытында. Қарақалпақ әдебиі тили кеңес хуқиметинің *тусында* ғана кәліплексти хәм кең қулаш жайды. 3. Жән-жаққа, хәр жаққа, хәр тәрәпке, бағдарға. Оқыу тоқтаған соң оқыушылар *тус-тусына* тарап кетти.

ТУСЫ Хәр тәрәпи

ТУСАҚ ат. Екі жасқа қараған қой.

ТУСАҚ МАЛ Екі жасар қой.

ТУСАЛЫҰ тусау II феиілінін белгисіз дәрежесі.

ТУСАСЫҰ тусау II феиілінін шеріклік дәрежесі.

ТУСАТТЫРЫҰ тусау феиілінін өзгелік дәрежесі.

ТУСАТЫҰ тусау II феиілінін өзгелік дәрежесі.

ТУСАҰ I ат. 1. Кәліктің алысқа узап кетпеуі ушын алдыңғы екі аяғына байлауың қайыс ямаса қысқа жіп, арқан. 2. ауыс. Кесент, бөгет, иркініш. Тәркініне биротала кетейін десе, қолындағы екі жасар нәресте қызы Жумагүлдің аяғына *тусау* болды («Әмиудәрә» ж.).

ТУСАҰ II ф. Кәліктің алысқа жайылып кетпеуі ушын, алдыңғы екі аяғын байлап қойыу. Қиятырған жолдан бираз шетірекке шығып, азмаз көз илдирип дем алыу ушын атын *тусады* да, Халмурат қыйсая кетти (газетадан). ◇ **Тусауын кесіу** — жас баланың тез жүріп кетіуі ушын бирінші кәдем таслап жүре баслағанда исленетуғын ырым, хәр түрлі жіп пенен аяқты байлап кесіу. **Аяғына тусау салыу** — а) өз еркінде болмау, қараслы болыу. б) ауыс. Үйленіу, аяқланыу.

ТУСАҰЫН КЕСИҰ Миллий дәстүрлерден бири. Кишкене баланын дәслеппи жүрген ўақытларда иркилмей, тез жүрип кетиўи ушын исленетугын миллий дәстүрлерден бири.

ТУСАҰЫН САЛЫҰ ф. Жип бенен байлаў.

ТУСАҰЛАҰ ф. Көликтиң алдыңғы еки аяғын тусаў жип пенен байлаў.

ТУСАҰЛЫ кел. 1. Алдыңғы еки аяғы тусалған көлик. 2. Тусаўы бар, тусаўға ийе, тусалған.

ТУСАҰСЫЗ кел. Тусаўы жок, тусаўланбаған.

ТУСАҰШЫ ат. Аякка тусаў салыўшы, байлаўшы.

ТУС-ТУСТАН Ҳәр тәрәптән, ҳәр жактан.

ТУТ I ат. Жапырағынан жипек курты азыкланатуғын наўқан. теректин түри, наўқан.

ТУТ II ф. Услаў, тутыў. Ертенине азанда усы кайғылы хәдийсеге байланыслы хожелишиләр аза *тутты* хәм ханның кыз салығын жыйнаўшылары калаға келгенде оларға гәзеп пенен тас ылактырып, көтериликке шыкты (А.Султанов). ◇ **Гүрес тутыў** – гүресий, айкасыў.

ТУТ АҒАШ Бот. Мийуе терегинин бир түри.

ТУТАМ ат. Белгили заттын көлемнин мөлшерин өлшейтуғын колдык уўысы, бес саўсакты кыскандағы арасы. Өтириктиң куйрығы бир *тутам* (кк.х.н.).

ТУТАМЫ КҮШЛИ Услап-тутыўы күшли.

ТУТАМЛАҰ ф. Колдын саўсакларын жумып өлшеў. тутамлап, кысымлап өлшеў.

ТУТАНАҒЫ ТУТЫҰ 1. Кеселликтиң бир түри. 2. фраз. Кырсығыў, ерегисий.

ТУТАНАК ат. 1. Есинен танып, аўзынан көбик шашып жығылып калатуғын талма аўырыўы, қояншық. 2. аўыс. Шакқан, шәпик. 3. аўыс. Биймаза, шатақ, қыныр, урныкқыр.

ТУТАНҒЫШ кел. Жаксы жанатуғын, тутанатуғын, алыскыш.

ТУТАНДЫРЫҰ тутаныў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТУТАНДЫРЫҰШЫ ат. 1. Жағыўшы, алыстырыўшы. 2. Раўажландырыўшы, күшейтиўши. Урыс отын *тутандырыўшылар*, жынаят жуўапкершилигине тартылсын (газетадан).

ТУТАНЫҰ ф. 1. От алып жана баслаў, алысыў. Қамыс қора бирден тутанып, жана баслады. 2. аўыс. Ызаланыў, ашыўланыў, өшесиў, өсиў, өршиў.

ТУТАС кел. 1. Тегис, түүел, толык. Бизин аўыл 1931-жылдын өзинде-ак тутасы менен колхозласып болды (газетадан). 2. Бир бөлим, бөлек, жалгас.

ТУТАСЛЫК кел. Бир-бирине жақын.

ТУТАСТЫРЫҮ тутасыў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТУТАСТЫРЫҮШЫ ат. Еки арасын бириктириўши. жалғастырыўшы, байланыстырыўшы.

ТУТАСЫҮ ф. Байланысыў, жалғасыў, биригиў.

ТУТҚА ат. 1. Есиқтин ямаса басқа заттын қолға усаытуғын жери. Қапының *тутқасы*. 2. аўыс. Таяныш, сүйениш, тирек. Дүньяға хеш ким де жалғыз өзи *тутқа* бола алмайды.

ТУТҚА БОЛЫҮ ф. Тирек, сүйениш болыў.

ТУТҚАДАЙ кел. Тутқа сыяклы, тутқа тәризли, тутқаға усаған, тутқаға мегзес.

ТУТҚАЛЫ кел. Тутқасы бар, тутқа орнатылған.

ТУТҚАСЫЗ кел. Тутқасы жоқ, тутқа орнатылмаған.

ТУТҚЫН ат. Бас паналығынан, еркинен айырылған, камаўға алынған адам. Қорғанға басып кирген душпан. Гүлдирсиннин әкеси Айорақты, калынлығы Күноракты, олардан басқа ер адамларды өлтирип, өзгелерин *тутқынға* алыпты (К.Кәримов).

ТУТҚЫНХАНА ат. Тутқынға алынғанларды иркетуғын. камайтуғын арнаўлы орын.

ТУТҚЫНШЫ ат. Тутқынға алынған адам.

ТУТҚЫР кел. Илгир, зейинли, тапқыр, өткир.

ТУТҚЫРЛЫК ат. Илгирлик, зейинлилик, өткирлик.

ТУТҚЫШ I ат. 1. Кол күймеў ушын усаытуғын арнаўлы зат. исленген зат. 2. Келинин түбине салынатуғын арнаўлы зат.

ТУТҚЫШ II кел. 1. Тез усаыўшы, алғыр. Қоянды тез тутқыш тазы. 2. Тез көгериўши, тез илиўши. Тутқыш нәл.

ТУТЛЫҒЫҮ ф. Иркилип, үзип-үзип сөйлеў, тили гүрмелмеў,

ТУТЛЫҚПА ат. Иркилип сөйлейтуғын, тили гүрмелмейтуғын.

ТУТТЫРЫҮ тутыў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТУТЫЛЫҮ ф. 1. Усланыў, қолға түсиў. 2. аўыс. Айдын, күнниң бетине көленке дақ түсиў. Айдын тутылыўы. Күнниң тутылыўы. 3. Заттын бир жерге илдирилиўи, кыстырылыўы.

ТУТЫМ ат. Устамы.

ТУТЫМЫ ЖАМАН фраз. Услап-тутыуы катты.

ТУТЫНЫҰ ф. Затты жумсау, пайдаланыу. Кен тутыныу маллары көп муғдарда шығарылып атыр («ЕК» г.).

ТУТЫНЫҰ БУЙЫМЛАРЫ ат. Ол үйме-үй кирип, каракалпаклардың миллий кийимлерин, тутыныу буйымларын жыйнады (А.Султанов).

ТУТЫНЫҰШЫ Жумыс излеуи керек! Өзиниң ислеген сауда базасына барып еди. базаны бир ўақытлары өзинс «жаксылык» кылып, айлығынын есабынан бир жүз жигирма манат карыз берген, алдына киргенлерден көре пәтикке тигилиўди унататуғын *тутыныушылар* жәмийетиниң семизшик баслығы сатып алып, караўылына дейин жумыстан босатып, өзиниң жакынларын әтирапына жыйнап, барлығын меншиклестирип алыпты (К.Кәримов).

ТУТЫСЫҰ тутыу феиилинин шериклик дәрежеси.

ТУТЫҰ ф. 1. Бир нәрсени кол менен услау. Гүреске түсиўден-ак бирден жағасынан *тутып* сүйрей баслады. 2. Жайдың, үйдин кабырғасына гилем, кийиз қусағанларды илип қойыу. ◇ **Дос тутыу** — жакын көриу, жакын болыу. **Есинде тутыу** — есинде саклау, умытпау. **Аза тутыу** — кайғырыу, ызаланыу. **Ораза тутыу** — гөн. с. ораза күнлери аўкат, ас ишпеу, жемеу.

ТУҰ I ат. Бир мәкеме ямаса шөлкемге арналып белгили бир түсли гезлемеден (полотнодан) жасалған жалау, байрақ. Сол пайытта *туу* сыртынан шыққан таныс адамның даўысы онын ойларын бөлип жиберди (А.Султанов).

ТУҰ II кел. Хасла туўмаған, балаламаған, төллемеген. *Туу* бийе сойып, конак асы берди (кк.х.е.).

ТУҰ ӘНЕ Ана жерде.

ТУҰ БИЙЕ Туўатуғын бийе.

ТУҰ СЫЙЫР Туўатуғын сыйыр.

ТУҰ УЗАҚ Дым узак. Алыс.

ТУҰАЛАҚ ат. Үлкен кустың бир түри.

ТУҰАР I ат. Төрт түлик малдың урғашысы. ◇ **Қырк туўар** — гөн. с. ески әдет бойынша берилетуғын калың мал, калыңдық.

ТУҰАР II ф. 1. Босатыу, шығарыу. Арбаны туўар. 2. аўыс. Токтатыу, қыскартыу. Сөзди туўар 3. к. туўыу.

ҚЫРҚ ТУҰАР ат.

ТУҰАР — туўатуғын калың мал. Артық бахан елиу *тууар* (Бердак).

ТУҰАРЫЛЫҰ тууарыу феиилинин белгисиз дәрежеси.

ТУҰАРЫСЫҰ туұарыұ фейи́линин шериклик дәрежеси.

ТУҰАРЫТЫҰ туұарыұ фейи́линин өзгелік дәрежеси.

ТУҰАРЫҰ ф. Жегілген көлікті тоқтатыұ, жұмыстан босатыұ, шығарыұ, қойыұ.

ТУҰАРЫҰШЫ ат. Тоқтатыұшы, босатыұшы, шығарыұшы, қойыұшы.

ТУҰҒАН: ағайин туұған ат. Жакын ағайин, туұыскан. Ағайин туұған болама. Керегинде жаўға шаппаса, Қысылғанда: қол беріп. Кеўилінди таппаса (кк.позз.ант.).

ТУҰҒЫЗДЫРЫҰ туұғызыұ фейи́линин өзгелік дәрежеси.

ТУҰҒЫЗЫҰ ф. Хаялларды, жанлы-жаныұарларды балалатыұ, төллетіу, туұдырыұ.

ТУҰДЫРЫҰ туұыұ фейи́линин өзгелік дәрежеси.

ТУҰЛАҒЫШ кел. Ойнақлағыш, ойнақлаұшы, асаұ.

ТУҰЛАҚ ат. 1. Төсениш орнына қолланатуғын жүни алынбаған тері жарған, постек. 2. аұыс. Жүдеұ, арық, қатпа. Асқардың туұлағы шығып қалыпты («ЕК» г.).

ТУҰЛАНЫҰ туұлаұ фейи́линин өзлік дәрежеси.

ТУҰЛАСЫҰ туұлаұ фейи́линин шерпқлик дәрежеси.

ТУҰЛАТТЫРЫҰ туұлаұ фейи́линин өзгелік дәрежеси.

ТУҰЛАТЫҰ туұлаұ фейи́линин өзгелік дәрежеси.

ТУҰЛАҰ ф. 1. Секиріу, ойнақшыұ, ойнақлаұ. Тай туұлап, үйиринен шықпас (кк.х.н.). 2. аұыс. Қатты ағыұ, бурқыраұ. 3. Ашыұланыұ, туұланыұ.

ТУҰРА кел. 1. Дүзіу, тикке. Туұра жол. Туұра айтыұ. 2. Дұрыс, нақ.

ТУҰРА ГӘП 1.Тіл билиминдегі бір мәселе, тема. 2. Туұ-рыдан-туұры айтылған, хеш қандай өзгеріске ушырамаған гәп.

ТУҰРАДАН-ТУҰРА р. Туұрылап.

ТУҰРАЛАНЫҰ туұраұ фейи́линин өзлік дәрежеси.

ТУҰРАЛЫ к. с. Хаккында, жөнінде. Жаслығында батырлар туұралы айтылған ертекті маманнан көп тынлайтуғын едим («ЕК» г.).

ТУҰРАЛЫҰ туұраұ фейи́линин белгисіз дәрежеси.

ТУҰРАМА ат. Гөш пенен гүртиктен майда етип туұралған аұкат. **Жүөери туұрама** — жүөери унынан гүртик араластырып исленген аұкат. **Буұдай туұрама** — буұдай унынан исленген гүртик пенен гөш араластырылған аұкат.

ТУҰРАМА ИСЛЕҰ ф. Аұкатты туұрап таярлаұ.

ТУҰРАСЫҰ туұраұ фейи́линин шериклик дәрежеси.

ТУҰРАТТЫРЫҰ туұраұ фейи́линин өзгелік дәрежеси.

ТУЎРАТЫЎ туўраў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТУЎРАЎ ф. 1. Майдалап кесиў, тилиў. 2. Бөлөк-бөлөк етип сындырыў. **◊ Гөш туўраў** — гөшти майдалап кол ямаса пышак пенен бөлөклөў. **Нан туўраў** — кол яки пышак пенен нанды бөлөклөў.

ТУЎРАЎШЫ ат. Затты майдалаўшы, кесиўши.

ТУЎРЫ кел. 1. Анык, дурыс, дәл. Иркилмей туўры сөйледи. 2. аўыс. Хадал, хак, хак нийетли. *Туўрыға* өлим жок (кк.х.н.). 3. Туп-туўры, туппа-туўры, дүп-дүзиў. **◊ Туўры адам** — хадал, хак нийетли киши.

ТУЎРЫСЫ Сәлийма, бириншиден, курдасынын өкпесин аршығысы келсе, екиншиден, *туўрысы* ырыс мийнетти қыйып таслап кеткиси келмеди (К.Султанов).

ТУЎРЫ ЖҮРИЎ Тилемис шығып, *туўры* кенсеге карай жүрди (К.Султанов).

ТУЎРЫЛАНЫЎ туўрылаў фейилинин белгисиз дәрежеси.

ТУЎРЫЛАСЫЎ туўрылаў фейилинин шериклик дәрежеси.

ТУЎРЫЛАТТЫРЫЎ туўрылаў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТУЎРЫЛАТЫЎ туўрылаў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТУЎРЫЛАЎ ф. 1. Дүзиўлеў, төтелеў. 2. Дурыслаў, наклаў.

ТУЎРЫЛАЎШЫ ат. 1. Тикке шығыўшы, дүзиў жүриўши. 2. Дурыслаўшы, дүзетиўши, аклаўшы.

ТУЎРЫЛЫҚ ат. 1. Дурыслық, аныклық, хақыйкатлық. 2. аўыс. Хадаллық, хак сөзлилик. **◊ Туўрылығын айтыў** — хағын, хақыйкатын, анығын айтыў.

ТУЎРЫ СӨЙЛЕЎ ф. Хеш кандай өтириксиз, тек хақыйкатлықты сөйлөў.

ТУЎРЫ СЫЗЫҚ Туўрыдан-туўры сызылған сызық.

ТУЎША ат. Еки жастағы тымса ешки.

ТУЎШАДАЙ кел. Туўша сыяклы, туўша янлы, туўша тәризли, туўшаға усаған, туўшаға мегзес.

ТУЎЫЛЫЎ туўыў фейилинин белгисиз дәрежеси..

ТУЎЫНДЫ ат. Бир нәрседен келип шыққан нәтийже, жуўмақ.

ТУЎЫРЛЫҚ ат. Кара үйдин сыртынан белине шекем жабатуғын кийиз.

ТУЎЫСҚАН ат. Бир анадан туўылған ағайин, қарындас, каналас. Ол әкесинин инам қылған өмирин, анасынын берген ак сүтин, *туўысқанларының* баўырманлығын, кәўимлеслеринин

тилеклеслігін аяқ асты қылды, олардың өліміне себепші болды (К.Кәрімов).

ТУҰЫСҚАНДАЙ кел. Бірге туғылғандай, бауырман дос, бауырлас.

ТУҰЫСҚАНЛЫҚ Атана-анасы бір болған адамлар.

ТУҰЫСҚАНСЫЗ Ата-анадан жалғыз, басқа туғысқанлары болмаған адамлар.

ТУҰЫСҚАНШЫЛ Өзіннен басқа туғысқанлары менен жақыс қатнаса тұғын адамлар.

ТУҰЫСҚАНШЫЛЫҚ ат. Туғысқанлық.

ТУҰЫҰ ф. 1. Нәрестенің дүньяға келіуі, шығыуы. 2. Хаялдардың туғыуы, жас босаныуы. Алым анадан *тууады* (кк.х.н.). Сол баяғы қарабахана жайдан әке-шешесін, ғарип анасы Күнбийкеден *туғылған* қаналаслары — Алламберген менен Тансықты тауып алды (А.Сұлтанов). 3. Жанлы-жаныуарлардың төллеуі. 4. ауыс. Пайда болыу, жарыққа шығыу, бінә болыу, бінәят болыу, дөреліу. ◇ **Туғыған жер** — туғыған мөкан, ел.

ТУҰЫҰШЫ ат. 1. Балалаушы, төллеуші. 2. Пайда болыушы, жарыққа шығыушы, бінә болыушы. 3. Бала туғыушы, жас босаныушы.

ТУҰША Бирінші мәрте бұаз болған жанлық.

ТУҰШАДАЙ туғышаға усаған, туғыша сыяқлы.

ТУФЛИ ат. Қоныссыз, жеңіл аяқ киім. Турсын апасы тауык сатып, алып берген шүберек *туфлийін* ядына алды (К.Кәрімов).

ТУШЬ ат. Сүүрет салыу, сызыу ямаса жазыу үшін арналып ісленген түрлі түрдегі өшпейтуғын сыя, бояу.

ТУЯҚ ат. 1. Малдың аяғының басындағы, ушындағы жер басатуғын мүйіз табаны. Төп бергенде тай озады, *туяғы* қыза *ат* озады (кк.х.н.). 2. Малдың бас саны. Он туяк мал. 3. Урпак, перзент. ◇ **Изінде туяк қалмау** — кейінінде урпак қалмау.

ТУЯҚЛЫ кел. Туяғы бар, туяғы болған.

ТУЯҚСЫЗ кел. Туяғы жоқ, туяғы болмаған.

ТУЯҚТАЙ кел. Туяк сыяқлы, туяк тәрізлі, туякка усаған, туякка мегзес.

ТҮБИ Бир нәрсенің ең түбі, түпкірі.

ТҮБЕК ат. Баланы бесикке бөлегенде денеси, жөргеги ылас болмау үшін бесикти тесіп астына орнатыу үшін ылайдан ісленилип кумбызда писирилген кишкене гүзеше. Сәлкем еки жүз шаңарак сексеуіллери қарағайдай болып өскен бир *түбекти* толтырып, мың жыллар бойы қалғып атырған

Кызылқум шөлинің койнын уйқыдан оятып жиберди (К.Кәримов).

ТҮБЕКЛИ кел. Түбеги бар, түбеги болған.

ТҮБЕКСИЗ кел. Түбеги жоқ, түбеги болмаған.

ТҮБЕКТЕЙ кел. Түбек сыяқлы, янлы, тәризли, түбекке усаған, мегзес.

ТҮБЕЛЕК ат. Казанды ошақтан түсиргенде астына қойылатуғын ағаштан, темирден исленген дөңгелек зат.

ТҮБЕЛЕКТЕЙ кел. Түбелек сыяқлы, түбелек янлы, түбелек тәризли, түбелекке усаған.

ТҮБИР ат. 1. Өсимликтің жерде қалған тамыры менен түби. Гөне *түбир* жоңышканы бузып, орнына пахта ексек максетке мууапық болар деп ойлайман, — деди агроном (газетадан). 2. грамм. Хеш қандай қосымтасыз сөз формасы. Сөздің дәслепки мәнісин билдиретуғын ең кишкене бөлеги *түбир* деп аталады (Қ.т.саб.).

ТҮБИРИ ат. Негизи, түп-тамыры.

ТҮБИР СӨЗ Негизги сөз, дәслепки сөз.

ТҮБИРДЕЙ кел. Түбир сыяқлы, түбир янлы, түбир тәризли, түбирге усаған, мегзес.

ТҮБИРЛЕС кел. Түбири менен бир, тамырлас.

ТҮБИРЛЕС СӨЗ Түбири, тамыры, шығысы бир сөз.

ТҮБИРЛИ кел. Түбири бар, көп, түбири болған.

ТҮБИРСИЗ кел. Түбири жоқ, болмаған,

ТҮБИРШИК ат. Түбирдің кишкене түри.

ТҮБИТ ат. Хайуанаттың қылшық жүнинин астындағы мамық жүни.

ТҮБИТЛЕНИҰ ф. Түбити көтерилю.

ТҮБИТЛИ кел. Түбити бар, түбити болған.

ТҮБИТСИЗ кел. Түбити жоқ, түбити болмаған.

ТҮБИТТЕЙ кел. Түбит сыяқлы, тәризли, янлы, түбитке усаған, мегзес.

ТҮЙ к. түйиу.

ТҮЙГИЗИҰ түйиу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТҮЙГИЗДИРИҰ фейилдің өзгелик дәрежеси.

ТҮЙГИЗИҰ фейилдің өзгелик дәрежеси.

ТҮЙГИЛЕҰ к. түйгишлеу.

ТҮЙГИШ кел. Түйиуди жақсы билетуғын.

ТҮЙГИШЛЕНИҰ түйгишлеу фейилинин өзлик дәрежеси.

ТҮЙГИШЛЕҰ ф. Ийтермелеу, нуқыу, жудырыклау.

Түйгилелен үйден зорға шығарды.

ТҮЙГИШЛЕҰШИ ат. Түйгилелейтуғын адам.

ТҮЙДЕК ат. 1. Шығырылып оралған зат. Бир *түйдек* жип.

2. Тутас, буудак, буркырап шыққан зат. Печьтін түтінн морыдан *түйдек*-түйдеги менен шығыуда.

БИР ТҮЙДЕК ҚАБЫҚ Бир орам балык.

ТҮЙДЕК-ТҮЙДЕК Буудак-буудак. Бөлек-бөлек.

ТҮЙДЕКЛЕНИҰ түйдеклеу феиһлиһинң белгисиз дәрежесі.

ТҮЙДЕКЛЕСИҰ түйдеклеу феиһлиһинң шериклік дәрежесі.

ТҮЙДЕКЛЕТИҰ түйдеклеу феиһлиһинң өзгелік дәрежесі.

ТҮЙДЕКЛЕҰ ф. 1. Шығырып орау, бууыу, түйіу. 2. Буу-

даклау, үсти-үстине, буркырау.

ТҮЙДЕКЛЕҰШИ ат. Затты түйдеклейтуғын адам.

ТҮЙДЕКТЕЙ кел. Түйдек сыякы, яһлы, тәрізлі, түйдекке

мегзес, усаған.

ТҮЙДИРТИҰ түйіу феиһлиһинң өзгелік дәрежесі.

ТҮЙДИРИҰ түйіу феиһлиһинң өзгелік дәрежесі.

ТҮЙДИРГИШ кел.

ТҮЙЕ ат. Бир ямаса еки өркешлі, шөлге шыдамлы, гүйсейтуғын, табанлары үлкен, жалпак, төрт түлік малдын бир түрі. *Түйе* картайса ботасына ереді (кк.х.н.).

ТҮЙЕБАСТЫ ат. Топланысып, биринин үстине бирин басып ойнайтуғын ойын.

ТҮЙЕБАСТЫ ИСЛЕҰ ф. Ойынның бир түрі.

ТҮЙЕДЕЙ кел. 1.Түйе сыякы, түіе тәрізлі, түіе яһлы, түіеге мегзес, түіеге усаған. 2. Үлкен, нәхән, гиддиман, тайнапыр.

ТҮЙЕК ат. Дәнлі дақылларды сабанынан айырыу, дизіп байланған ат, ешек, өгіз, тиркес. *Түйек* айдау басланды.

ТҮЙЕК АЙДАҰ ф. Дәнді, дақылларды сабағынан айырыу.

ТҮЙЕКЕШ ат. 1. Түйе жайыушы, түіе бағыушы. 2. Түйе менен жүк тасыушы.

ТҮЙЕКЕШЛИК ат. 1. Түйе асырау менен шуғылланыушылык. 2. Түйе менен жүк тасыу кәсібі.

ТҮЙЕКЛЕНИҰ түйеклеу феиһлиһинң белгисиз дәрежесі.

ТҮЙЕКЛЕСИҰ түйеклеу феиһлиһинң шериклік дәрежесі.

ТҮЙЕКЛЕТИҰ түйеклеу феиһлиһинң өзгелік дәрежесі.

ТҮЙЕКЛЕҰ ф. Дәнлі дақылларды сабанынан айырыу, айдау.

ТҮЙЕКЛЕҰШИ ат. Түйек айдаушы адам.

ТҮЙЕКШИ к. түйеклеуши.

ТҮЙЕЛИ кел. Түйеси бар, түйеси болған.

ТҮЙЕСИЗ кел. Түйеси жок, болмаған.

ТҮЙЕТАБАН ат. Түйениң табаны, оған усаған улыўма затлардын формасы.

ТҮЙЕТАБАНДАЙ кел. Түйетабан сыяклы, янлы, түйетабанға усаған, мегзес.

ТҮЙЕТАЙДЫ кел. Тик емес жалпак жер, жаска, жайпауыт.

ТҮЙЕТАЙДЫ КЫЛЫҰ ф. Нәрсениң, жердин тегис болыуы.

ТҮЙЕТАҰЫК ат. Мойыны узын, тауыктын үлкен түри.

ТҮЙЕШИ к. түйекеш.

ТҮЙИЛИҰ ф. 1. Байланыў, шийслениў. Түйилип қалған жип. 2. Астын өнештен иркилип өтиўи, шакалыўы. Мен гөшке *түйилдим*. 3. аўыс. Жана ғана жайдары минез аккуба жигиттин қабағы *түйилип*, жүзи түнерди (К.Султанов). Әлле қандай күннин шуағы бедениң жылытып, муздай бершимек, тастай *түйилген* жүрегин босатып, көкирегин ериткендей, емиренип кетти (К.Султанов). ◇ **Ишеги түйилиў** — ишектен хешнәрсе өтпей қалыў.

ТҮЙИН ат. 1. Бир нәрсениң (жип, аркан) байланып қалған жери. 2. аўыс. Жуўмақ, нәтийже. 3. аўыс. Шатасық, былғасық. 4. Дық, қайғы хәсирет. Оның жүрегинде үлкен *түйин* болды.

ТҮЙИНДЕЙ кел. Түйин сыяклы, түйин янлы, түйин тәризли, түйинге усаған, мегзес.

ТҮЙИНИҰ ф. 1. Токтаў, иркилиў, ойланыў. 2. Затларды түйип қойыў, байластырыў.

ТҮЙИНЛИ кел. Түйини бар, түйилген.

ТҮЙИНСИЗ кел. Түйини жоқ, түйилмеген.

ТҮЙИНШИК ат. Оралып буўылған зат. Келиншектин қолтығына қысылған бир *түйиншиги* бар.

ТҮЙИНШИКЛИ кел. Түйиншиги бар, түйиншикке ийе, түйиншик усаған.

ТҮЙИНШИКСИЗ кел. Түйиншиги жоқ, түйиншиги болмаған, түйиншик усламаған.

ТҮЙИР ат. 1. Бир заттын кишкене бөлеги, усағы, қыйқымы. Ошағымыздағы от қуяштын бир *түйир* бөлегинен жаратылған, — деди Магупта (К.Кәримов). 2. аўыс. Мазмуны, мәниси. *Түйири* жоқ. Сөзиниң *түйири* жоқ.

ТҮЙИРИ Көз ашып-жумғанша кумырскалардан бир нешеўи иримшик *түйирине* аўыз салды (К. Кәримов).

ТҮЙИРЛЕНИҮ ф. Бир нәрсенин түйир болыўы.

ТҮЙИРЛИ кел. Түйири бар, түйири болған.

ТҮЙИРСИЗ кел. Түйири жок, түйири болмаған.

ТҮЙИРТПЕК ат. 1. Суйыклықка салынған заттын түйирлениўи, домалакланыўы. 2. Безеўге уксас денедеги майда-майда бөрттик, бөртпек. Денесин *түйиртпек* басып кетипти.

ТҮЙИРТПЕКЛИ кел. Нәрсе яки заттын, домалак түйиртпекли болыўы.

ТҮЙИРТПЕКСИЗ кел. Нәрсе яки заттын, домалак түйиртпекли болмаўы.

ТҮЙИС феһилдин шериклик дәрежеси.

ТҮЙИСИҮ түйиң феһиллинин шериклик дәрежеси.

ТҮЙИСТИРИҮ түйиң феһилинин өзгелик дәрежеси.

ТҮЙИҮ ф. 1. Затты келиге ямаса баска нәрсеге салып майдалаў, унтаклаў, кабығынан айырыў. Көзди ашып жумғанша — салыны келиде *түйди де*, палаўға боларлықтай түриш таярлады. 2. Нуқыў, дүмпишлеў, мушлаў. 3. Бир затты ямаса жипти *түйип* байлаў, шандыў, ораў.

ТҮЙИҮЛИ кел. Түйилип қойылған, түйилген, байлаўлы.

ТҮЙИҮСИЗ кел. Түйилип қойылмаған, түйилмеген, байланбаған.

ТҮЙИҮШИ ат. Түйип қойыўшы, байлаўшы.

ТҮЙМЕ ат. 1. Теректин домалак болып туқымланыўы. 2. Қой хәм ешқилердин алқымындағы домалак зат. 3. Илгек, сәдеп.

ТҮЙМЕ ТАҒЫҮ ф. 1. Теректин туқымланыўы. 2. Қийимге сәдеп қадаў.

ТҮЙМЕДЕЙ кел. Түйме сыяклы, түйме янлы, түйме тәризли, түймеге мегзес, усаған. Түйедей бойын болғанша, *түймедей* ойың болсын (кк.х.н.).

ТҮЙМЕЛЕҮ ф. Түйме салыў, түйме пайда етиў.

ТҮЙМЕЛИ кел. Түймеси бар, түймеге ийе, түймеси болған.

ТҮЙМЕСИЗ кел. Түймеси жок, түймеси болмаған

ТҮЙНЕК ат. Палыз егинлеринин мийўеси, түйнеги.

Колхоздың қаўын-ғарбызлары *түйнек* салып атыр.

ТҮЙНЕКЛЕҮ ф. Түйнек ямаса жемис салыў. Парникке егилген қыярлар менен помидорлар тегис *түйнеклен* турыпты («Жеткиншек»).

ТҮЙНЕКЛИ кел. Түйнеги көп, түйнеги бар.

ТҮЙНЕКСИЗ кел. Түйнеги жок, түйнек салмаган.

ТҮЙНЕКТЕЙ кел. Түйнек сыякты, тәризли, янлы, түйнекке усаган, мегзес.

ТҮЙНЕҮ ф. Жүректин, карыннын, ишектин катты шаншып аўырыуы.

ТҮЙРЕЛИҮ түйреу феиилинин белгисиз дәрежеси.

ТҮЙРЕТИҮ түйреу феиилинин өзгелик дәрежеси.

ТҮЙРЕҮ ф. Ушы истей бир затты екншисине шаншыу ямаса өткерий.

ТҮЙРЕҮИШ к. илмешек.

ТҮЙРЕҮЛИ кел. Түйрелип койылган, шаншыулы.

ТҮЙРЕҮСИЗ кел. Түйрелип койылмаган, шаншылмаган.

ТҮЙРЕҮШИ ат. Бир нәрсени түйрейтуғын, шаншатуғын адам, киши.

ТҮГИ Жасы бир жайга барган, бирак бетинде бир *түги* жок, сол ушын адамлар онын атына «көсе» лакабын койып айтар екен. Бекчан әдеуир ойланып алды (К.Каримов).

ТҮК ат. 1. Адамлардын, жанлы-жаныуарлардын денесинде болатуғын майда жүн. Нийетбайдын бет-аўызын *түк* басып кетипти (газетадан). Ат аўнаган жерде *түк* калады (кк.х.н.). 2. аўыс. Хештене, хешнәрсе. ◇ **Түк жоқ** – дым жоқ. **Жүрегинин түги бар** – хешнәрседен корыкпайтуғын батыр. **Түк таслау** – жүни түсий, түлеу. **Түги жығылу** – бети кайтыу. **Бетинин түги шыгыу** – ашыулануы, тулланыу.

ТҮГИ ШАНШЫЛУ фраз. ашыулыныу, гәзеплену.

ТҮКИРГИЗИҮ к. түпиргизу.

ТҮКИРГИШ к. түпиргиш.

ТҮКИРИК к. түпирик.

ТҮКИРИҮ к. түпириу.

ТҮКЛИ кел. Түги бар, түги көп.

ТҮКСИЗ кел. Түги жоқ, түги болмаган.

ТҮКСИЙСИҮ түксийу феиилинин шериклик дәрежеси.

ТҮКСИЙТИҮ түксийу феиилинин өзгелик дәрежеси.

ТҮКСИЙИҮ ф. Кабағын үйиу, жаратпау. Көмекбай үйге киргенлерге *түксийе* карады (Ж.Аймурзаев).

ТҮКСИРЕЙИҮ Келбети сууык. Кемпир келбетине *түксирейи* карап, «приёмнан сыбалғы сорауға киятырган боздын адамы шыгар» деген кыялга келди (К.Султанов).

Жәмийлаға *түксирейин* бир карады да, оннан соң иси болмады (К.Султанов).

ТҮЛЕН к. тюлень.

ТҮЛЕНИҮ түлеу феһилнинн өзлик дәрежеси.

ТҮЛЕТИҮ түлеу феһилнинн өзгелик дәрежеси.

ТҮЛЕҮ ф. 1. Жанлы-жаныуарлардын жазгы мэхәлде жүнинин түсиуи. Жас жүрек асау тайдай туулап, *түлеген* каршыгадай әласпанды күсейди (К.Султанов). Азатлык таңында куслардай *түлен*, Көзлерин шын бахыт нурларын көрди. (И.Юсупов). 2. Адамлардын терисинин кабыршакланып түсиуи, сыйырылыуы.

ТҮЛИК: төрт түлик мал ат. Шаруа малларынын төрт түринин жыйнакланган улыума аты. Ак ордалы ашамайлы кыяттын, Совхозында төрт *түлик* мал өседи (К.Султанов).

ТӨРТ ТҮЛИГИ САЙ Хәмме нәрсеси бар, бай.

ТӨРТ ТҮЛИК МАЛ Хәмме нәрсеси бар.

ТҮЛКИ ат. Ийт туқымлас узын тумсыклы сүт емизипүшн сумлыклы жыртқыш ан. ◇ **Түлки малакай** — түлки терисинен тигилген малакай.

ТҮЛКИДЕЙ кел. Түлки сыяклы, түлки тәризли, түлкіге усаған, мегзес. Ырасында да, еки арысланнын қағыспасында калып, өрисинен безиккен *түлкидей* Сәлиһма қағалаклап шыққан еди (К.Султанов). Караматдһийин *түлкидей* сөзди баска жақка бурды (Ж.Аймурзаев).

ТҮЛКИЛИК ат. Куўлык, сумлык, хийлекерлик, жалатайлык.

ТҮЛКИШЕК ат. 1. Түлкинин күшиги, баласы. 2. Балалар ойынынын аты. Хәй *түлкишек-түлкишек*, түнде кайда барарсан? (кк.х.с.ж.).

ТҮЛКИШИ ат. Түлки аўлаушы, услаушы.

ТҮН ат. Күн батканнан таң атканға дейинги уакыт, акшам. Январдың бас гези, *түн* хәм ызғырык (Б.Қайыпназаров). Караңгы *түнде* кара булттай түнерген дәрәя жағасынын пәренжесин серпкендей жамалы жарк етти (К.Султанов). ◇ **Түн бойы** — түни менен. Олар узак *түн бойы* сөйлесип жатты (К.Ирманов).

ТҮН ЖЕР Шығыстан түнерип келген *түн жер* жәхәнге кара шымылдығын серипти (К.Султанов).

ТҮН БОЙЫ Түни менен.

ТҮН ОРТАСЫ Түннин ярымы.

ТҮН ИШИНДЕ Түннин бир мезгилинде.

ТҮН ЖАРПЫ Түннин тен ярымы.

ТҮНГИ кел. Түннин бир мезгили.

ТҮНГИ ЖУМЫС Түн мезгилиндеги уақыт.

ТҮНИ МЕНЕН Какаман кыстың аязы аздай, *түни менен* жапалаклап кар жаўды (А.Султанов).

ТҮНЕК ат. 1. Каранғы, тас түнек. *Түнекти* жакты етер жүзин гөззал кыз (Ж.Аймурзаев). 2. аўыс. Камаў, езиў, қуллық. Халық умытып ески *түнек* дәўирин, Мәнги тутты нәўбәхәрдин сәўирин (Т.Кабулов). ◇ **Тас түнек** — тастай каранғы. Шыра өшкен жайдын иши *тас түнек* (А.Шамуратов).

ТАС ТҮНЕК Оғыры каранғы. Хеш нәрсе көринбейтуғын каранғылық.

ТҮНЕРИСИҰ түнериў фейилинин шериклик дәрежеси.

ТҮНЕРИТИҰ түнериў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТҮНЕРИҰ ф. 1. Булттын бир жерге топланып, жаўайын деп турған уақыты. Аслан *түнерип*, қабағын қарсы жаўып тур (Н.Дәўқараев). 2. аўыс. Қабағын үйиў, түйиў, ренжиў. — Жумабай әдеттеги аўыр минезинде теңиздей *түнерип* тур (К.Султанов). «Әх» — деди де ғарры қалды *түнерип*, Жас жигитти сөгетуғын түр берип (Т.Сейтжанов).

ТҮНЕРИҰШИ ат. Қабағын үйиўши адам, тулланыўшы қис.

ТҮНЕСИҰ түнеў фейилинин шериклик дәрежеси.

ТҮНЕТИҰ түнеў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТҮНЕТТИРИҰ феилдин өзгелик дәрежеси.

ТҮНЕҰ ф. 1. Қоныў, жатып шығыў, танды атырыў. Нөкерлерге арнаўлы буйрық болғанынша, сол жерде *түнеп* қалыўға буйрық берилди (К.Султанов). — Жалғыз өзим анам шыққан жерде *түнеўге* қорқаман, — деди Зулайха адамлар кетип болған соң (К.Кәримов). 2. аўыс. дин. с. Сыйыныў, жалыныў, жалбарыныў, тилек етиў максетиндеги диний уғым. Әўлийе қоймай тиледи, Масайық қоймай *түнеди* («Қоблан»).

ТҮНЕҰГИ кел. Баяғы, ана күнги. *Түнеўгиден* берли өлим үстинде нәмәртлик етким келмеди («Әмиўдәрья» ж.).

ТҮНЕҰШИ ат. 1. Қоныўшы, жатыўшы. 2. аўыс. дин. с. Сыйыныўшы, жалбарыныўшы.

ТҮНЛЕТИП КЕЛИҰ ф. Түнде жүриў.

ТҮНЛЕТИҰ ф. Түнде жүриў, ақшамлап қыдырыў.

ТҮНЛИК кел. Түн бойына тен. Бир түнлик жол екен (кк.х.е.).

ТҮҢИЛДИРИҮ түнлиңү фејиллиниң өзгелик дәрежеси.

ТҮҢИЛТИҮ түнлиңү фејиллиниң өзгелик дәрежеси.

ТҮҢИЛИҮ ф. 1. Үмүтленбеў, гүдер үзпү. Шийрин жаннан *түңилип*. Айдос кашып барады (Бердак). 2. Капаланыў, уўайымланыў.

ТҮҢЛИК ат. Кара үйдин шанарағынын үстине жабатуғын төрт мүйешинде байлайтуғын жиби бар, кийизден ямаса баска нәрседен исленген зат. *Түңликті* түсирип сөйлесті олар. Еснте алмадым, не десті олар (И.Юсупов).

ТҮҢЛИКЛИ кел. Түнлиги бар, түнлик жабылған.

ТҮҢЛИКСИЗ кел. Түнлиги жок, түнлиги жабылмаған.

ТҮҢЛИКТЕЙ кел. Түнлик сыяклы, түнлик тәризли, түнлик яңлы, түнликке усаған, мегзес.

ТҮП ат. 1. Иши куўыс ыдыстың ямаса баска бир заттын ен төменги жағы, асты. Полат найза кап түбинде жатпайды (кк.х.н.). 2. Өсип турған ағаштын, шөптин, өсимликтің хәрбир данасы. Есигимиздин алдында еки *түп* ағаш өсип турыпты данасы. Есигимиздин алдында еки *түп* ағаш өсип турыпты (Ө.Айжанов). 3. Жаны, касы. Тарам-тарам ет берер, оны кайда қоясаң? Тал *түбине* қояман (кк.х.с.ж.). 4. Ақыбеті, шыққан теги, негизи. Урлық — урлықтын *түби* корлық. Жаксы менен тамыр болсаң *түби* биліс болар, жаман менен тамыр болсаң *түби* урыс болар (кк.х.н.). 5. аўыс. Терек, шөптин т. б. өсимликлердин жерге кирип турған бөлими. Есик алдындағы байтеректин биреўин *түбинен* шаўып жок етип, биреўин геллеклеп қайтыңыз деп, әмнр етти (кк.х.е.). ◇ **Түбине жетиў** — а) туқымын куртыў, жок етиў. Бес тоқсан боп *түбиңизге* — *жсетемиз* (Омар), б) аныклаў, белгилеў, мәлимлеў. **Түп нуска** — дәслепки айтылған ямаса жазылған түри. **Түп тамырынан жок болыўы** — изи қалмай жойылыў, қурыў. Жынаятлы элементлер *түп-тамырынан жоқ болып*, милицияның бурынғы күтә аўыр, қыйын хәм кәўетерли иси аңсатласып қиятыр (А.Бекимбетов).

ТҮП НУСКА ат. Тийкарғы нуска. Түп сағасы — ен әуели. *Түп сағасы* Ерназар бий (Бердак).

ТҮПӘЛАМ т. с. Қуўанышта, таңланғанда айтылатуғын сөз.

ТҮПИРГИЗИҮ фејилдин өзгелик дәрежеси.

ТҮПИРГИШ ат. 1. Түкирик таслайтуғын ыдыс. 2. Көп түпириўши адам.

ТҮПИРИК ат. 1. Аўыз куўыслығындағы безлердин ислеген шығарыўшы хәм аўкатты шайнаўға хызмет ететуғын суйыклық, силекей. 2. Усы суйыклықтын *түпирилетуғын* бөлегин. Түп дегенде *түпирик* жерге түспейтуғын суўык еди (кк.поэз.ант.).

ТҮПИРИКТЕЙ кел. Түпирик сыякты, түпирик тәризли, түпирик янлы, түпирикке усаған, тәризли.

ТҮПИРИНИҢ түпириў фейилинин өзлик дәрежеси.

ТҮПИРИҢ ф. Түпирикти, силекейди аўыздан шығарып таслаў. Жамал жүреги айнып, жан-жағына *түкире* берди (газетадан).

ТҮПИРТИҢ түпириў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТҮПКИ кел. 1. Әдепки, дәслепки, баслапкы. Адамлардын бәри... деген ой жаздын тамызында шексиз аспанда пайда болған бир пәрше булттын саясын паналамакшы болған жолаўшынын кеўлиндеги тәме киби үмит оятқан еди, бирак оны жүрегинин *түпкиринен* бас көтерген бир туйғы бийкарлады (К.Кәримов). 2. Негизги, тийкарғы. Суффикслер түбир сөздин *түпки* мәнисин өзгертип жана мәниге көширеди (кк.т.грамм.). 3. Ең төменги, пәски. Түркстан — хәзирги Түркстан каласы. Ата журты Түркстанға (Бердак, 65) Амангелди Түркстанда (Бердак).

ТҮПКИ МӘНИСИ ат. Ең тийкарғы мәниси.

ТҮПКИ ШЫҒЫСИ ат. Ең тийкарғы шығысы.

ТҮПКИЛИКЛИ кел. 1. Тураклы, жергиликли. Аўкам дәўиринде Казакстанда хәм Орта Азияда *түпкиликли* халыктын интеллигенциясы кәлиплести. 2. Негизги тийкарғы.

ТҮПКИР ат. 1. Ең шет, алыс жер. Келиншек көз көрмес кулак еситпес *түпкирге* келдик ғой (Н.Дәўкараев). 2. Ең төрги түби.

ТҮПКИРГЕ КЕТИҢ ф. Ең төрине кетиў.

ТҮПЛЕГИШ кел. Заттың түбин түплеўди жаксы билетуғын ислей алатуғын адам.

ТҮПЛЕНИҢ түплеў фейилинин белгисиз дәрежеси.

ТҮПЛЕСИҢ түплеў фейилинин шериклик дәрежеси.

ТҮПЛЕТИҢ түплеў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТҮПЛЕТТИРИҢ фейилдин өзгелик дәрежеси.

ТҮПЛЕҢ ф. 1. Мукабалаў, каплаў. Диссертация *түплеўге* тапсырылды. 2. Түби түскен шелекке жанадан *түп* салыў. Темирши сәл ўакыт ишинде бес-алты шелекти *түплен* болды.

ТҮПЛЕҮШИ ат. 1. Мукабалаушы, каплаушы. 2. Түп салыушы, түп орнатыушы.

ТҮПЛИ кел. Түби бар, түп қойылған, исленген.

ТҮПСИЗ кел. 1. Тесик, жыртык. *Түпсиз* шелек. 2. аұыс. Терең шүңгил, шүңқыр. Онын қас-қирпиклери жамғырлы, найзағайлы бултлардан жаратылған болып, бултлар еглениуді билмей көшер еді, ал көзлеринин орнында *түпсиз* көк-көмбек океан толқынлары шуұылдап жартасларға келип урылып атты (Қ.Кәримов). Қырк қулаш *түпсиз* зинданға апарып таслатты («Қырк қыз»). 3. аұыс. Ойланбайтуғын, ойсыз, турпайы.

ТҮР ат. 1. Ажар, пишим, әлпет, рен, түс. Хә бийкеш, бул не түрин қашып кетипти ғой (А.Бекимбетов). 2. Тийіре, қыйлы. Тартым жалғаулары еки *түрлі* болады. *Түри* суұык. *Түрінде* қан қалмау. *Түри* ағарыу.

ТҮРИ ат.

ТҮРИ ЖАҚСЫ Түр-түсін жақсы.

ТҮРИ БУЗЫҚ фраз. Түр-түсін жақсы емес.

ТҮРИ ҚАШҚАН фраз. Түр-түсін жақсы емес.

ТҮР ҚӘЛЕМ Хәр түрлі рендегі қәлемлер.

ТҮР КӨРСЕТИҮ Фраз. Өзинин бар екенлігін билдириу.

ТҮРГЕЛИҮ ф. 1. Орнынан турыу, тикейиу. — *Түргел* не қылып атырсаң? — Құдай урды, мен винтовкадан айырылдым (Ө.Айжанов.) 2. Уйқыдан ояныу, турыу.

ТҮРГЕЛТИҮ ф түргелиу.

ТҮРИК кел. Түрилген томпайған. Түрик ерин — түрилген салпы ерин. Өтеняз Ахметов сулыушықтан келген, *түрик* еринлеу қара шашлы бала еді (Ж.Аймурзаев).

ТҮРИК ЕРИН Томпайып, түрилип туратуғын ерин.

ТҮРИКЛЕҮ кел. Сәл түрилген, томпайғанлау.

ТҮРИЛДИРИҮ түриу фейилинин өзгелік дәрежесі.

ТҮРИЛИҮ ф. Қайырылыу, көтерілиу. *Түрилген* етек ашылып, Өз аяғына басылып, Жасырған сыры шашылып, Толы журтқа көринген бар (С.Мәжитов).

ТҮРИНИҮ түриу фейилинин өзлік дәрежесі.

ТҮРИҮ ф. 1. Қайырыу, көтеріу. Еки женин *түрип* алған (Қ.Досанов). 2. Тық-тықлау, байқау. Журт жолына қарап отыр, *Түрип* қулағын жаслар (С.Мәжитов). **Қулағын түриу — а)** кеуіл қойып, ықлас пенен тыңлау. Әмиудегі асау толқын дауысын. Еситкендей *түрилди* бир қулағы (Т.Сейтжанов). **б)** үмитлениу, дәмелениу.

ТҮРИҰЛИ кел. Кайырылыұлы, көтериұлы.

ТҮРИҰСИЗ кел. Көтерилмеген, кайырылмаған.

ТҮРИҰШИ ат. Кайырып қоятуғын адам, көтериұшн.

ТҮРК миллет, түркий тиллердин бири.

ТҮРКЛЕР ат. Түркиянын тийкаргы халкын курайтугын халык, түрк халкы.

ТҮРК ТИЛИ Түрк халкынын миллий тили.

ТҮРКИЙ Түрк тиллес, аталас халыктар.

ТҮРКИЙ ТИЛЛЕС Соған карамастан, айырым кимселер бул халыкты кемситип, «каракалпак миллет емес, ол *түркий тиллес* халыктардын бир руўы» деген гәплерди таркатып жүр (А.Султанов).

ТҮРКМЕН миллет, түркий тиллеринин бири.

ТҮРКМЕНЛЕР ат. Түркменстаннын тийкаргы халкын курайтугын, пайда ететуғын халык, түркмен халкы.

ТҮРКМЕНШЕ түркмен миллетине тән нәрселер.

ТҮРЛЕНДИРИҰ түрлениў фсйилинин өзгелик дәрежеси.

ТҮРЛЕНИҰ ф. 1. Кулпырыў, өзгериў, гүллениў, жайнаў. дөниў. Кестесиндей шебердин *Түрленип* жер жасанды (К.Султанов). 2. грамм. Сеплениў, өзгериў.

ТҮРЛЕС Бир-бирине уксас, бир-бирине жакын.

ТҮРЛЕСИҰ түрлеў фсйилинин шериклик дәрежеси.

ТҮРЛЕТИҰ түрлеў фсйилинин өзгелик дәрежеси.

ТҮРЛЕТТИРИҰ фсйилдин өзгелик дәрежеси.

ТҮРЛЕҰ ф. 1. Бир заттын үстине бояў жағыў. 2. грамм. Сөзди сеплеў.

ТҮРЛЕҰШИ ат. 1. Затты бояўшы, жағыўшы. 2. грамм. Сөзди сеплеўши.

ТҮРЛИ кел. Хәркыйлы, хәртүрли. Бирак Сраоша менен Рашну хаккында яшытларды шарўалар жаксы көреди, ол падаларды *түрли* кәўип-кәтерден саклайды (К.Кәримов).

ТҮРЛИ АДАМЛАР Хәр түрли адамлар.

ТҮРЛИ ЖЕРЛЕР Хәр түрли жерлер.

ТҮРЛИ-ТҮРЛИ Хәр кыйлы, рәнбәрән.

ТҮРЛИ-ТҮРЛИ КИЙИМЛЕР Хәр түрли кийимлер

ТҮРЛИЛИК ат. Хәр түрлилик

ТҮРЛИШЕ р. Хәр түрли, түрли-түрли, Жалғыз баласынын белгисиз жоғалғанын кандай жоллар менен аныклаўға *түрлише* план дүзди (А.Бекимбетов).

ТҮРМЕ I ат. гөн. с. Қыз-келиншеклер басына орайтуғын ямаса жигитлер белине буўатуғын жипектен тоғылған гезлеме.

Аш-әппада, *түрме* кийими менен өз үйүнө кирип келгенде хаялы мойнына асылып, жылап жиберди (К.Каримов). Бакан курды, жүөн салды. Белине *түрмесин* шалды (Бердак).

ТҮРМЕ II ат. 1. Жынаятлы адамларды услайтуугун жай. 2. Суд тәрөпинен белгилеп жыл берилген адамларды камап коятуугун орын. бина. *Түрмеге* салыў. *Түрмеге* камаў. 3. аўыс. Адамалардын турмыс кешириўи аўыр болған, экономикалык хәм сиясий жактан езилүүде жасап атырган орын. Патша Россиясы халықлардын *түрмеси* болған.

ТҮРМЕ III к. түрмеў.

ТҮРМЕЎ ф. Бир затты көтермеў, жыйнамаў, кайырмаў. Үйднң есигин жокары *түрмеў* керек, — деди ғарры (К.Айымбетов).

ТҮРМЕХАНА ат. Судланған, айыпланған, кылмыс еткен адамларды камайтуугун, саклайтуугун бөлме, камакхана. Ол *түрмеханада* жатыр.

ТҮРП ат. Түрп көгислеў болатуугун, шалғамға усаған, аўкатка косылып писирилмей желнетуугун палыз өсимлиги хәм онын түйнеги, өними.

ТҮРПИ ат. 1. Бир нәрсени егейтуугун ямаса сүргилеп тазалайтуугун әсбап. Жезден ислеген куманның сырты тотыгып кирлесе, оны *түрпи* менен сыпырады. 2. аўыс. Сыйқы, түрп. Жигиттин тәрөпи сондай. Аға беглер *түрпи* кандай, Хеш ўакытта адам бундай. Болған жерини көрмедим (Бердак).

ТҮРПИ ЖЕЎ ф. Мийўе-палыз өними хәм оны пайдаланыў, жеў.

ТҮРПИ МЕНЕН АРТЫЎ ф. Нәрселерди артыў, тазалаў.

ТҮРПИДЕЙ кел. Түрпи сыяклы, *түрпи* тәризли, *түрпи* янлы, *түрпи*ге усаған, мегзес.

ТҮРПИЛЕНИЎ түрpileў *фейилинин* өзлик дәрежеси.

ТҮРПИЛЕСИЎ түрpileў *фейилинин* шериклик дәрежеси.

ТҮРПИЛЕТИЎ түрpileў *фейилинин* өзгелик дәрежеси.

ТҮРПИЛЕЎ ф. Түрпи менен сүргилеў.

ТҮРПИЛЕЎШИ ат. Түрпи менен сүргилеўши.

ТҮРПИЙИЎ ф. Бир сырткы күштин тийиўи нәтийжесинде денениң исиўи, томпайыўы.

ТҮРТИНДИРИЎ *фейилдин* өзгелик дәрежеси.

ТҮРТИНИЎ түртиў *фейилинин* өзлик дәрежеси.

ТҮРТИСИЎ түртиў *фейилинин* шериклик дәрежеси.

ТҮРТИҰ ф. Колдын ямаса баска бир заттын ушы менен биреўди ямаса бир нәрсени нуқыў, ийтериў. Жубаныш жанындағы Базарханды әсте *түртип* жиберди (Ө.Хожаниязов).

ТҮРТИҰШИ т. Ийтериўши, нуқыўшы.

ТҮРТКИ ат. 1. Козғаўшы, ийтериўши. 2. Себепши, себепкер. Ташкентке оқыўға кетиўиме Календердин сөзи маған үлкен *түртки* боллы. 3. ауыс. Биреўлердин сыйыстырғысы келмеўи, кейнине түсиўинен керген жәбир, жапа. *Түртки* болыў.

ТҮРТКИ САЛЫҰ ф. Бир нәрсенин ислениўине себеп болыў.

ТҮРТКИЛЕҰ ф. Кайта-кайта түртиў. Аўкатланып болыўдан-ак кайтайык деп Бектемирди *түрткилеў* менен болды (Х.Сейтов). Олар бизди *түрткилеп* коймады (Х.Сейтов).

ТҮРТКИЛЕҰШИ ат. Түртетуғын адам.

ТҮРТКИШ кел. Түртиў, түрткилеў.

ТҮРТКИШЛЕҰ к. түрткилеў.

ТҮРШИГЕРЛИК кел.

ТҮРШИГИҰ ф. Титирениў, дирилдеў, калтыраў. Баяғы баксыда берди ызаны, Сөйлесе *түршигин* денем кызады (С.Нурымбетов).

ТҮРШИГИҰШИ ат. Дирилдеўши, калтыраўшы.

ТҮРШИК кел. Ашкылтым, ашшырак.

ТҮРШИКЛИ кел. Ашкылтымлы, турышлы.

ТҮРШИКТИРЕРЛИК кел. Дененин жағымсыз бир нәрседен түршигиўи.

ТҮРШИКТИРИҰ түршигиў фейилинин өзлик дәрежеси.

ТҮС I ат. Уйқылағанда ойға түсетуғын кыял, елес. ◇ **Түс көриў** — уйқылағанда кандай да болмасын бир хәдийсени көзине елеслетиў. Кеше кеште болған исти, Өткен акшам *көрген түсти* (И.Юсупов).

ТҮС II ат. Күннин мезгили, күн ортасы, күннин ярымы. Түс ўағында тербеп самал, Турды сапка нарт нәлшелер (И.Юсупов).

ТҮС III ат. Түр, келбет, рен. ◇ **Түси суўық** — ашыўлы, кәхәрли, гәзеpli, зәхәрли. Музапат буларды *суўық түс* пенен кабыл етги (К.Ирманов). Турды орнынан, *түси суўық*, Колда канжар жаркылдап (И.Юсупов). **Түси оныў** — өзгериў, бети куўараў. Бийдин *түси оңып* кетти (К.Султанов). **Ашыўлы түс** — кәхәрли, гәзеpli. Айымжан бул ретте де *түсине ашыўлы* карағаны болмаса, хеш жуўап кайтармады (С.Хожаниязов). **Түси** бузылыў. *Түси* кашыў. *Түсин* бермеў. *Түсин* бузыў. *Түсинде* көриў.

ТҮС КӨРИҮ ф. Инсанның уйыклап жатырып түсінде хәр түрлi нәрселерди көриүи.

ТҮС ҰАҚТЫ Күнниң дәл ортасы.

ТҮСИ ат. Түри.

ТҮСИ СУҰЫҚ фраз. Бет-әлпети, түр-түси жағымсыз, сүйкимсиз болыуы.

ТҮСИ ӨЗГЕРИҮ ф. Адамның түр-түсиниң өзгерип кетиүи.

ТҮСИ ӨНИП КЕТИҮ фраз. Түри өзгерип кетиү.

ТҮСИК ат. 1. Ұакты толмай жансыз тууылған төл, бала. 2. ауыс. Бала, нәресте, хәмме. Әкемниң бизди таслап кеткенин ауылдың *түсигине* дейин билепти (К.Смамутов).

ТҮСИКТЕЙ кел. Түсик сыяклы, түсик тәризли, түсик яңлы, түсикке усаған, мегзес.

ТҮСИМ ат. Өним, кирис, пайда. Былтырғыға карағанда быйыл бизиң колхоздың *түсими* анағурлым артты (газетадан).

ТҮСИМЛИ кел. Өнимли, пайдалы, дәрәматлы.

ТҮСИМЛИЛИК ат. Пайда, түсип турған нәрсе.

ТҮСИМПАЗ кел. Пайдакүнем, жырындохор. Алламберген жас ўактынан-ақ жырып жеўди, қалай да болса пул жыйып мал табыўды билетуғын, улыўма айтқанда *түсимпаз* жигитлердин биреўи болып өсти («Әмнүдәрья» ж.).

ТҮСИМПАЗЛЫҚ ат. Инсанлардағы бар жағдайды түсиниўге болған кәсипет.

ТҮСИМСИЗ кел. 1. Өнимсиз, пайдасыз. 2. Түсиниги жок түсинбейтуғын.

ТҮСИМСИЗЛИК ат. 1. Пайдасызлық, өнимсизлик. 2. Түсиниги жоклық, түсинбейтуғынлық.

ТҮСИНБЕСЛИК ат. Билмеслик, аңқаўлық. Ол бул мәселеде *түсинбеслик* ислепти (газетадан).

ТҮСИНБЕҮ ф. Болып атырған ис-хәрекет, ўакыяларды түсинбеў.

ТҮСИНБЕҮШИЛИК ат. Билмеўшилиқ, аңғармаўшылық. Буның бәри *түсинбеўшиликтен* шығып отыр (Ө.Хожаниязов).

ТҮСИНБЕҮШИ кел. Болып атырған ис-хәрекет, ўакыяларға түсинбеў.

ТҮСИНГИШ кел. Илгир, уккыш, түсимпаз.

ТҮСИНДИРИЛИҮ түсиниў фейилиниң белгисиз дәрежеси.

ТҮСИНДИРИҮ түсиниў фейилиниң өзгелик дәрежеси. Айдаўшы бул жерлик адамлардың арзымаған кол көмек, жәрдем

ушын пул алыўды өзлерине мүнәсин көрмейтуғынлығын айтпакшы ели, бирак оны *түсиндириўге* көп ўақыт сарыплаў кереклигин ойлады ма, ямаса англисше сөзлигим жетпейдиге, деп гумансырады ма, кыска ғана етип: — Бизде солай... (К.Кәримов).

ТҮСИНДИРИҰШИ ат. Билдириўши, уғындырыўшы, аңғартыўшы.

ТҮСИНДИРМЕ ат. 1. Бир нәрсениң мәнисин, жағдайын ашып беретуғын сыпатлама. 2. Болған ўақыяны жазба түрде баянлайтуғын анықлама. Кәлессениз *түсиндирме* жазып берейин ямаса аўызеки айтайын ықтыяр сизде («Әмнүдәрә»). ◇ **Түсиндирме сөзлик** — сөздин және **сөз** тиркеслеринин хәм фразеологизмлердин мәнилерин ашып, оларды таклайтуғын сөзлик. ...тарийх тил хәм әдебияты институтының сөзликлер хәм терминология бөлими усынылып отырған каракалпак тилинин *түсиндирме сөзлигин* иследи (кк. т. түс. с. I. т.).

ТҮСИНГИШ кел. Ис-хәрекет, ўақыяларды дурыс түсинетуғын адам.

ТҮСИНИГИН БИЛИҰ ф. Бирер нәрсе хаккында түсинигин билиў.

ТҮСИНИК ат. 1. Уғым анықлама. 2. Пикир, ой.

ТҮСИНИК ХАТ ат. Болып атырған ис-хәрекет, ўақыяларды түсиндириўши хат.

ТҮСИНИКЛИ кел. Белгили, мәлим, анык, айқын. Кайсы тилде айтылып атырғаны нәмәлим, бирак мәниси *түсиникли* еди (К.Кәримов). Аллабергенниң астарлы сөзи Оразгүлге де, моллаға да *түсиникли* болды (Ж.Аймурзаев).

ТҮСИНΙΚСИЗ кел. Белгили емес, анык емес, мәлим емес. Джонға менюдеги аўкатлар *түсиниксиз* еди (К.Кәримов).

ТҮСИНИСИҰ түсиниў фейилинин шериклик дәрежесин.

ТҮСИНИҰ ф. Бир нәрсениң ямаса хәдийсе менен процесстин хал-жағдайын, сыр-сыпатын билиў, уғыныў, аңғарыў. Кәйдем, өзи *түсинетуғын* да Индемес минезли Жумабай терен демин алып, жәбирленген кисидей сөйледи (К.Султанов).

ТҮСИНИҰШИ ат. Аңғарыўшы, уғыныўшы, билиўши.

ТҮСИНИҰШИЛИК ат. Болып атырған ис-хәрекет, ўақыяларды дурыс түсиниў.

ТҮСИМПАЗ кел. Илгир, уккыш, өткир. *Түсимпаз* хаял молланын тағы бир гәптин ушлығын алып келгенин сезип, иши ғым етти (К.Султанов).

ТҮСИРГИШ ат. 1. Затты бир жерден екпнши бир жерге түсириүшн. 2. Сүүретке, киноға алыўшы.

ТҮСИРИЛИҮ түсириү феиинлинин белгисиз дәрежеси.

ТҮСИРИСИҮ түсириү феиинлинин шериклик дәрежеси.

ТҮСИРИҮ ф. 1. Машинаға ямаса бир нәрсеге тиїелген ямаса көликтн үстінде турған затларды, адамды жерге алып койыў, таслаў. Оразгүлдин үйине жакынлағанда мени атган *түсирди* (Ж.Аймурзаев). Акырғы төгинди *түсирин* болыўға жакынлаған еди, шылап тура алмай өзи де жәрдемге барды (Ө.Айжанов). 2. Калдырыў, таслаў. 3. Хұрмет тахтасынан көзин жаздырмай усы минезлерин есине *түсирин* турған Сапар енди Жәмийлаға бурылғанда, есик тарс етин ашылды (К.Султанов).

ТҮСИРИҮШИ ат. 1. Затларды жерге койыўшы, таслаўшы. 2. Сүүретке алыўшы.

ТҮСИРТИҮ түсиү феиинлинин өзгелик дәрежеси.

ТҮСИРТТИРИҮ түсириү феиинлинин өзгелик дәрежеси.

ТҮСИҮ ф. Заттын жокарыдан төмен барып жерге ямаса баска бир нәрсеге тирелиўн, келиўн, токтаўы. Аспаннан не *түснейди*, жер нени көтермейди (кк. х.н.). ◇ **Қыс түсиү** — қыс болыў, қыс келиү. **Суўға түсиү** — а) суўдан жүрнү, кешнү. б) жуўыныў, шомылыў. **Көзге түсиү** — белгили бир кәснїieti менен атағы шығыў, мәлим болыў, көриннү. **Мийрими түсиү** — жаны ашыў, аяў. **Енсеси түсиү** — мәниси кашыў, сүмireйнү, капаланыў. **Жүреги орнына түсиү** — кеўили жай табыў, қоркыныштан қутылыў. **Қакпанға түсиү** — а) қакпанға усланыў, тутылыў. б) аўыс, алданыў, усланып калыў. **Талаўға түсиү** — бар-жоғынан айырылып калыў. **Изине түсиү** — қуўдалаў. **Шық түсиү** — түнге карай өсимликтн үсти ләмленнү. **Келин түсиү** — турмыска шыққан қыздың күйеўинин үйине келиўн. **Тутқынға түсиү** — камаўға алыныў. **Сүүретке түсиү** — заттын көринисин өзинен айынытпай фотоаппарат аркалы қағазға түсириү. **Сәти түсиү** — онайы келиў. **Ымырт түсиү** — геўгим түсиү, күн батып тас карайыў. **Еске түсиү** — бир нәрсени көз алдына келтириў, ойына алыў.

ТҮСИҮШИ ат. Жокарыдан ямаса бир нәрседен төменге келиўши, токтаўшы, тирелнўши.

ТҮСЛЕНДИРИҮ түслениү феиинлинин өзгелик дәрежеси.

ТҮСЛЕНИҮ ф. Түсте чай ишиўге, аўкатланыў, дем алыўға шығыў, отырыў.

ТҮСЛЕНИҮШИ ат. 1. Түсликке шығыушы. 2. Түсленип кетиушы.

ТҮСЛЕС кел. Түси жағынан сәйкес келиу, бирдей болуу.

ТҮСЛЕСИҮ түслениу фейилинин шериклик дәрежеси.

ТҮСЛЕТИҮ түслениу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТҮСЛИ кел. Шырайлы, ренли, сәтли. **Түсли металл** – алтын, гүмис, мыс, жез, коргасын т.б. усындай казба байлыктардын улыума атамасы.

ТҮСКИ Күннин ортасындағы мәхәл.

ТҮСКИ АҮКАТ Күн ортасында жейтуғын аүкат.

ТҮСКИЛИК Бир неше хәпте бойы дауам етип киятырған түскинликтен кейин жигит сәл ғана өзине келгендей сезинди (К.Кәримов).

ТҮСЛИК I ат. Кубла тәрәп.

ТҮСЛИК II ат. 1. Түски уакыт, мезгил, мапаз. 2. Түс уағында жейтуғын аүкат. – Пай, сен-әм каяктағы *түсликти* айтасан-ау, ал мен болсам жумыстан пүткиллей босап калдым (А.Султанов). **Түслик жер** – азанда көлик пенен шығып, түсте келип жететуғын еки араның узынлык өлшеуи, бир мезгиллик аралык.

ТҮССИЗ кел. Түси, рени жок.

ТҮССИЗ ГАЗ Түси, рени жок нәрсе.

ТҮСТЕЙ кел. Түс сыяклы, тәризли, яңлы, түске мегзес. усаған. Елеслер тап кеше көрген *түсимдей*, Мәртлик сауашларын сениң «Арсенал» (И.Юсупов).

ТҮСТЕН КЕЙИН рәу. Мезгилди билдириуши уакыт.

ТҮТЕ ат. 1. Жип хәм сабак орайтуғын зат. Курбангүл көйлек тигиу ушын дүканнан бир *түте* жип алды. 2. Шийшеден, металлдан хәм баска да затлардан исленген иши кууыс зат. Карасам пистолеттин *түтеси* ушып кетипти (Ж.Аймурзаев). 3. гөн. с. Шарыктағы ийиктен үлкен дүрбезеге кийгизилип сабак орайтуғын үлкен нар камыстан исленген, узынлығы 20 см. ге шамалас зат, түтик, най.

ТҮТЕДЕЙ кел. Түте сыяклы, түте яңлы, түте тәризли, түтеге усаған, мегзес.

ТҮТЕЛЕНИҮ түтелеу фейилинин өзлик дәрежеси.

ТҮТЕЛЕҮ ф. Сабакты, жипти түтеге салыу, орау.

ТҮТЕЛЕҮШИ ат. Сабакты, жипти түтеге ораушы.

ТҮТЕНИҮ түтеу фейилинин өзлик дәрежеси.

ТҮТЕТИЛИҮ I түтеу фейилинин белгисиз дәрежеси.

ТҮТЕТИЛИҮ II түтеу фейилинин өзгелік дәрежеси.

ТҮТЕТИҮ ф. От жағып түтін шығарыу, пыскытыу. Бийбнайым өзинин ошағын *түтетип*, келе қылсын (Т.Қайыпбергенов).

ТҮТЕТКИЗИҮ түтетіу фейилинин өзгелік дәрежеси.

ТҮТЕГТИРТИҮ түтетіу фейилинин өзгелік дәрежеси.

ТҮТЕҮ ф. Бір заттың жанар алдындағы пыскый баслауы. Мине, жана ғана хәр жер, хәр жерден морылар *түтей* баслады (Т.Қайыпбергенов). Печи тартпай *түтеп* түр (Ө.Айжанов). *Түтеп* кетіу.

ТҮТЕСИ ШЫҒЫП КЕТИҮ фраз. Қатты ашыұланыу.

ТҮТИГИҮ ф. 1. Ыссы күнде жұмысты көп ислеген ямаса жол жүрген адамның қатты шаршап мазасызланыуы. Ол қап-кара болып *түтиккен*, қалт-култ етип орнынан жүреді, тарамысланған қоллары дір-дір етеді (К.Султанов). 2. Қыйналыу, қапаланыу.

ТҮТИК ат. Суйық зат өтетугын сыбызғы сыяклы жинишке узынша зат, най. *Түтик* пенен суұлы бояу себилген (Т.Жұмамұратов).

ТҮТИКШЕ ат. Түтиктің кишкене түрі, кишкене түтік.

ТҮТИЛИҮ түтіу фейилинин белгисиз дәрежеси.

ТҮТИН ат. 1. Оттан буұдаклап шығатуғын зат. Пыскып атырған *түтинди* көріп жетіп келді (Т.Қайыпбергенов). Сапар орнынан өрре турып солдат гимнастеркасынан папиросын алып, тутандырып, исинген өкпесине буұдак-буұдак ашшы *түтинди* серипти (К.Султанов). Мылтықтан шыққан *түтинге*, Ай менен күнлер тутылды («Мәспатша»). 2. аұыс. Өз алдына шаңарак болып отырған хожалық, семья. Ол да өз алдына *түтин* түтетіп бір шаңарак болды (Н.Берекешов). 3. аұыс. Қапалық, күйік. Сырым түтин, Ишим *түтин* (Бердақ).

ТҮТИНДЕЙ кел. Түтин сыяклы, түтин тәрізлі, түтин яңды, түтинге мегзес, усаған.

ТҮТИНЛЕТИҮ түтинлеу фейилинин өзгелік дәрежеси.

ТҮТИНЛЕҮ ф. Оттың жанбай түтеуі, пыскыуы.

ТҮТИНЛИ кел. Түтині көп.

ТҮТИНЛИК ат. Жаздың күні шыбынларды келтирмеу ушын шөп-шарды, тезекті алыстырып, пыскытып қойған үйинді. Хәммемиз дәріс тасыймыз, *түтинлик* саламыз (К.Досанов).

ТҮТИНЛИК САЛЫҮ ф. Шыбынларды кетириу ушын шөп-шарды түтетіу.

ТҮТИН ТҮТЕТИҮ ф. Шөп-шарды түтетіу.

ТҮТИНСИЗ кел. Түтини жок, түтемеген.

ТҮТИСИҮ түтиу фейилинин шериклик дәрежеси.

ТҮТИҮ ф. 1. Жүнди, пахтаны ийириу ямаса баска нәрсеге салыу ушын түиортпегинен жазып жумсартыу, тазалау, сабау, созыу. Жүнлер киби *түтилди*, Қуйқадағы шашлары («Қырк кыз»). 2. аұыс. Таркау, тарап кетиу. Көкте болса *түтилген* ак пахтадай, шубатылар тарғыл булттын дизбеги (М.Қарабаев).
◇ **Түтип жеу** — өз еркине қоймай бары-жоғын зорлық пенен алыу.

ТҮТИҮШИ ат. Жүнди, пахтаны жазыушы, тазалаушы.

ТҮТТИРИҮ фейилдин өзгелик дәрежеси

ТҮТТИРТИҮ фейилдин өзгелик дәрежеси

ТҮҮЕ к. с. Мойынламау, бийкарлау. Сөйлемек *түе* демимди каттырак алыуға да батылым бармады (Қ.Смамутов).

ТҮҮЕЛ р. Толық, нақ, тегін, пүтін, кемис емес. Алты аұыз ала болса, аұыздағыны алдырар, Төрт аұыз *түуел* болса, төбедегини түсирер (кк.х.н.). Он еки мүшеси *түуел* (Ө.Хожаниязов). Тенизге кеткен балықшылар еле *түуел* келген жок (М.Абдиреймов). ◇ **Аман түуеллик** — аман-есенлик, жағдай, аұхал, турмыс. Әжинияз женгеси менен *аман түуеллик* сорасып отырды (Қ.Султанов).

ТҮҮЕЛ БОЛЫҮ ф. Хәмме нәрсенин толық болыуы.

ТҮҮЕЛ КЕЛИҮ ф. Хәмменин толық келиуі.

ТҮҮЕЛЛЕНИҮ түуеллеу фейилинин өзлик дәрежеси.

ТҮҮЕЛЛЕСИҮ түуеллеу фейилинин шериклик дәрежеси.

ТҮҮЕЛЛЕТИҮ түуеллеу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТҮҮЕЛЛЕТТИРИҮ түуеллеу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТҮҮЕЛЛЕҮ ф. Бары-жоғын есапка алыу, зат санынын артық кемисин тексеріу. Ұактын-ұактын шопанлар бағып жүрген қойын *түуеллеп* турады.

ТҮҮЕЛЛЕСИҮ фейилдин шериклик дәрежеси

ТҮҮЕЛЛЕҮШИ ат. Артық-кемин тексеріуші, дурыслаушы.

ТҮҮЕСИЛИҮ түуесиу фейилинин белгисіз дәрежеси.

ТҮҮЕСИЛМЕС кел. Таұсылмайтуғын, қурылмайтуғын, азаймайтуғын. *Түуесилмес* гәзийнеге тап болды (кк.х.е.). Оғы *түуесилмес* сур пулеметти, Тарийх тас үстине орнатып кетти (И.Юсупов).

ТҮҮЕСИЛМЕҮ ф. Таұсылмау, құртылмау, азаймау.

ТҮҮЕСИҮ ф. Тауысыу, куртыу, тамам етиу.
ТҮҮЕСИҮШИ ат. Тауысыушы, куртыушы, тамамлаушы.
ТҮҮЕСТИРИҮ түүесиу фейилинин өзгелік дәрежесі.
ТҮФИҮ т. с. Күйиниуди, ашыұланыуды, ызаланыуды билдиреді. *Түфиу*, бети кара, жолама жаныма.
ТҮШКИРИК ат. Ауыздан, мұрыннан шыққан хауа, сес, пыскырық. Балаға *түшкирик* тийді.
ТҮШКИРИНИҮ түшкириу фейилинин өзлік дәрежесі.
ТҮШКИРИСИҮ түшкириу фейилинин шеріклік дәрежесі.
ТҮШКИРИҮ ф. Хауаны мұрыннан да, ауыздан да тосыннан бірден еркесіз шығару.
ТҮШКИРТИҮ түшкириу фейилинин өзгелік дәрежесі.
ТҮШКИРГИЗИҮ феиілдің өзгелік дәрежесі.
ТҮШКИРГИШ кел. Көп түшкіретуғын адам.
ТЫҒЫЗ кел. 1. Қалың, жиің. Хан ауылында үйлер жүдә *тығыз* қонысласады екен (Т.Қапыпбергенев). 2. ауыс. Асығыс, қыстау. Ұақыт *тығыз* жұмыстары көп. Жыйнақ қысқа өткерілді (Б.Исмайлов).
ТЫҒЫЗЛАНЫҮ тығызлау феиілінің белгісіз дәрежесі.
ТЫҒЫЗЛАСЫҮ тығызлау феиілінің шеріклік дәрежесі.
ТЫҒЫЗЛАТЫҮ тығызлау феиілінің өзгелік дәрежесі.
ТЫҒЫЗЛАҮ I кел. Қалыңлау, жиіңілеу.
ТЫҒЫЗЛАҮ II ф. Ныклау, нығызлау. Беккемлеп, көтеріп *тығызлап* бойды. Хәр исти шешіуге жумсап мол ойды (Ә.Шамуратов).
ТЫҒЫЗЛЫҚ ат. 1. Жиіңдік, қалыңдық. 2. Нықлық, тарлық.
ТЫҒЫЗЫРАҚ кел. 1. Қалыңырақ, жиіңірек. 2. Нығырақ, нығызырақ. Сол дәуірде мийнеткешлерді бір мақсетке *тығызырақ* жәмлеуде оған Қонырат районлық дийқанлар шөлкеминин жууаплы хатшысы Ораз Ерманов, жаслар шөлкеминин хатшылары Пиржан Бекишев хәм Рахим Мәжитовлар, районлық халық ағарту шакабының баслығы Сейфулгәбит Мәжитов, пидәкерлік хызметіне бола соң Қонырат районлық комитеттің ағзалығына сайланған Жаббарберген Бекишев хәм Аллакул Айтаковлар жакыннан жәрдем берді хәм исенимлі қолғанатлар болды (А.Султанов).
ТЫҒЫЛЫНЫҮ тығылыу феиілінің өзлік дәрежесі.
ТЫҒЫЛЫС кел. Жийі, қалың.

ТЫҒЫЛЫСТЫРЫҰ тығылыұ фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТЫҒЫЛЫСЫҰ тығылыұ фейилинин шериклик дәрежеси.

ТЫҒЫЛЫҰ ф. 1. Егиннин, өсимликлердин жийилениуи, питиуи. 2. Ыдыстын аўзынын, пителиуи, бекитилиуи, жабылыуы. *Тығылатуғын* тесик таппау.

ТЫҒЫН ат. Ыдыстың аўзына тығатуғын зат. Тығын-таян болыу.

ТЫҒЫНЛАНЫҰ тығынлау фейилинин өзлик дәрежеси.

ТЫҒЫНЛАҰ ф. Ыдыстын аўзын питеу, жабыу, бекитиу.

ТЫҒЫНЛЫ кел. Тығыны бар, тығын тығылған.

ТЫҒЫНСЫЗ кел. Тығыны жок, тығын тығылмаған.

ТЫҒЫҰ ф. 1. Шаншыу, суғыу, салыу киргизиу. 2. Бекитиу, жабыу, питеу.

ТЫҒЫҰШЫ ат. 1. Шаншыушы, суғыушы, салыушы, киргизиуши. 2. Бекитиуши, жабыушы, питеуши.

ТЫЗЫЛДАТЫҰ тызылдау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТЫЗЫЛДАҰ ф. Суйык заттың атлығып шығыуы, атлығыуы.

ТЙЫҒЫЗЫҰ тыйыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТЙЫДЫРТЫҰ тыйыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТЙЫДЫРЫҰ тыйыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТЙЫПЫҚ кел. Хеш нәрсеси жок, тып-тыйпыл.

ТЙЫПЫЛ кел. Өтпейтуғын, ушы, жүзи жок.

ТЙЫТАҚЛАҰ ф. Қыйсаклау, былғаклау, ойранлау.

ТЙЫЫҚ ат. Курал, жарак.

ТЙЫЫЛДЫРЫҰ тыйыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТЙЫЫЛТЫҰ тыйыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТЙЫЫЛЫҰ ф. 1. Токтатыу, койдырыу, иркиу. 2. аўыс. Болдырмау, тыйым салыу.

ТЫҚҚЫЗЫҰ тығыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТЫҚҚЫШЛАҰ ф. Бир затты жасырыу, буйынтыклау, тығыу.

ТЫҚПАЛАҰ к. тыккышлау.

ТЫҚСЫРМАЛАҰ к. тыккышлау.

ТЫҚСЫРЫҰ к. тыккышлау.

ТЫҚ-ТЫҚ ат. Түри көгис куркылдайға усаған кишкене жабайы қус, ол көбинесе сағал, каскыр жүретуғын жерлерде жүреди.

ТЫҚЫЛДАТЫҰ тыкылдау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТЫҚЫЛДАҰ ф. 1. Бир заттың екннши бир затқа тийиуи, такылдау, тырсылдау. 2. Көбинесе жас балалардың шакқан сөйлеуи.

ТЫҚЫЛДЫ ат. Бір заттың екіншісіне тийіуін нәтііжесінен пайда болған сес.

ТЫҚЫР кел. Көбінесе теринин келте, қысқа жүні.

ТЫҚЫРЛАНЫҰ тықырлау феіілінін өзлік дәрежесі.

ТЫҚЫРЛАСЫҰ тықырлау феіілінін шериклік дәрежесі.

ТЫҚЫРЛАТЫҰ тықырлау феіілінін өзгелік дәрежесі.

ТЫҚЫРЛАҰ ф. 1. Тықырлаған сестің шығыуы. 2. Хеш нәрсесін қалдырмау. 3. Бір нәрсені ізінен қалмай сорап беріу, мазаны алыу. 4. Келтертіу, қыскартыу.

ТЫҚЫРЛАҰШЫ ат. 1. Сесті шығарыушы, тоқылдатыушы. 2. Бір нәрсені тықырлап алыушы.

ТЫҚЫРЛЫ кел. Тықырлап шыққан сес, тысырлы.

ТЫЛ ат. Урыс болып атырған елдің фронт сызығы аржағындағы басқа аймақ. Екінші жер жүзілік урыс жыллары *тылда* хадал хызмет етіудің тарііхта болмаған мәртлік үлгісін көрсетті (газетадан).

ТЫЛТЫЙЫСЫҰ тылтыйыу феіілінін шериклік дәрежесі.

ТЫЛТЫЙЫТЫҰ тылтыйыу феіілінін өзгелік дәрежесі.

ТЫЛТЫЙЫҰ ф. Өкпелеу, ашыұланыу, ызаланыу, тулланыу бултыйыу, қылтыйыу.

ТЫМАҰ ат. Суық тийіудің нәтііжесінде мұрыннан суу, сөзінен жас ағып, түшкіре беретугын ауырыуы, грипп.

ТЫМАҰРАҰ тымаулау феіілінін өзлік дәрежесі.

ТЫМАҰЛАТЫҰ тымаулау феіілінін өзгелік дәрежесі.

ТЫМАҰЛАҰ ф. Суық тийіп ауырыу, аязлау. **Тумау тийіу** — аязлап тонып ауырыуы.

ТЫМАҰЛАҰШЫ ат. Суық тийіп ауырыушы, аязлаушы.

ТЫМПЫЙЫСЫҰ тымпыйыу феіілінін шериклік дәрежесі,

ТЫМПЫЙТЫҰ тымпыйыу феіілінін өзгелік дәрежесі.

ТЫМПЫЙЫҰ ф. Хешнәрсе билмегенсіу, сырын жасырыу, сам-саз болыу, сазарыу, бозарыу.

ТЫМПЫЙЫҰШЫ ат. Сазарыушы, бозарыушы.

ТЫМПЫҚ кел. 1. Кишкене, келте, тапалтас. 2. Ишінен тынған, ишкірне.

ТЫМПЫЛДАҰ ф. Шалт жүріу, шаккан жүріу аяғын дик-дик басыу.

ТЫМСАЛ ат. 1. Болжау, шама, такмийін. 2. Мысал, ұақия. Хәдийсе. 3. әд. Басня. 4. — «Ахурамазданың *тымсалын* неде көрдің?».

ТЫМСЫРАЙЫҰ ф. Тымсырайып отырыу, сазырайыу.

ТЫМСЫРАЙЫҰШЫЛЫҚ ат. Тымсырайып отырыушы, сазырайыушы.

ТЫМ-ТЫРАҚАЙ р. Тумлы-тусқа кетіу, жән-жакка тарау, ыдырау.

ТЫМ-ТЫРЫС р. Тып-тыныш, хешкандай сес-семир жок, тынышлык.

ТЫМЫҚ кел. Самалсыз, желсиз.

ТЫМЫҚЛАҰ кел. Самалы жок, самал еспеген.

ТЫМЫРАЙЫҰ д. тымсырайыу.

ТЫМЫРСЫҚ кел. Сыр шашпайтуғын, ишкирне, тымсырайған. *Тымырсық* болса ер онбас, Тонға жатса мал онбас (кк.х.н.).

ТЫН I к. тыныу.

ТЫН II ат. Бир дана, биреу, данасы.

ТЫНБА ат. Суудын айланып иркилетуғын жери, айланба шуқыр жер, суудын тынып турған жери.

ТЫНБАҰ ф. Иркилмеу, тоқтамау, гидирмеу.

ТЫНДЫРТЫҰ тындырыу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ТЫНДЫРЫҰ тыныу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ТЫНЫҒЫҰ ф. 1. Иркилиу, тоқтау, дем алыу. 2. Ке-үйллениу, жеделлениу, йошланыу. Көнлим көтеринки сайрайды тилим, *Тынығын* сайрасам тыңлайды елим (Д.Назбергенов).

ТЫНЫҚ кел. 1. Карағанда жүзиң көринетуғын, мөп-мөлдир, шийшедей, таза. 2. Тыныш, тымық.

ТЫНЫҚТЫРЫҰ тынығыу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ТЫНЫМ ат. Тынышлык, дем алыс. Кууыршаклар *тыным* билмес, бир орында турмас, бир нәрселердин үстинде таласып-тармасып, жәнжеллесип, урысып, бир-бирин тис-тырнағы менен жаракатлап атар еди (К.Кәримов). Таң атқалы *тыным* таппай шаршаған изшилер палауға да ширенип тойып алды (Т.Қайыпбергенов). Тыным таптырмау. Тыным таппау. Тыным көрмеу. Тыным бермеу. Тыным алмау.

ТЫНЫМСЫЗ кел. 1. Тынымсыз, биймаза, тәртипсиз, шатак. 2. Тынбайтуғын, хәрекетшен. Тентек хәм *тынымсыз* кууыршакларды соғыудан бир замат тоқтамаған баланың жасыл көзлеринин биринен *тынымсыз* моншақ-моншақ жаслар жамғыры төгилмекте, ал бир көзи жаз куяшындай жадырап турар еди (К.Кәримов).

ТЫНЫМСЫЗЛЫК ат. 1. Тынышсызлык, биймазалык, тәртіпсізлік, шатаклық. 2. Тынбайтуғынлық, хәрекетшендік.

ТЫНЫС ат. 1. Дем алыс, иркіліс. 2. Тыныш, тыным. Елге душпан тийсе боларма *тыныс*. Ел ушын туўған ер жатарма тыныш? (Ж.Аймурзаев). Ағасы бардың ырысы бар, Иниси бардың *тынысы* бар (кк.х.н.).

ТЫНЫСПА ат. Иркіліспе, үзіліспе. Узак күнге бир *тыныспа* етпеди (Т.Сейтжанов). Гәптин бир *тыныспасында* Есенгелди баланы әкелгенін сездирди (К.Султанов).

ТЫНЫҰ ф. 1. Токтаў, иркілиў. 2. Питиў, болыў. 3. Мөп-мөлдир болыў, тазаланыў, тыныкланыў.

ТЫНЫҰШЫ ат. Дем алыўшы, тоқтаўшы, иркілиўши.

ТЫНЫШ кел. Жайлы, қолайлы, жым-жырт! Уйқыла *тыныш* сүйген, ярым, Қаражан, Дүнядан әрмансыз өттим мен бүгін (И.Юсупов). Тынышын алыў. Тынышы кетиў. Тыныш таптырмаў. Тыныш отырмаў.

ТЫНЫШЛАНДЫРЫҰ тынышланыў феиһлиһин өзгелик дәрежеси.

ТЫНЫШЛАНЫҰ ф. Иркілиў, тоқтаў, басылыў, Бала анасының қолына келиўден *тынышланды* (К.Досанов).

ТЫНЫШЛАТЫҰ тынышланыў феиһлиһин өзгелик дәрежеси.

ТЫНЫШЛЫҚ ат. 1. Жым-жыртлық, хәрекетсізлік. Өзиниң әкеси берген тойда *бас* байрақты алған Торықасқаны көрди де Төлесинниң тынышы бузылды, басқаларға *тынышлық* бермейди (К.Кәримов). Жайдың иһи *тынышлыққа* бөленген (Ө.Айжанов). 2. Парахатшылық, еркин өмир. *Тынышлық* мийнет ураның, Сен азатсан, жактысан (И.Юсупов). Тынышлық таптырмаў. Тынышлық бермеў.

ТЫНЫШСЫЗ кел. Тынымсыз тынбайтуғын.

ТЫНЫШСЫЗЛАНЫҰ ф. Мазасы кетиў, биймаза болыў. Баласынан көптен хат-хабар келмегенге Гүлайым *тынышсызланыўда* еди.

ТЫНЫШЫҰ ф. Басылыў, тынышланыў, сабыр етиў.

ТЫҢ тын жер кел. Егин егилмеген, тазадан ашылған, партаў жер.

ТЫҢ ТЫҢЛАҰ Кулак түрип, *тың-тыңлады*, шапқан аттай болып урған өз жүрегиниң дүрсилдисин еситти (К.Кәримов).

ТЫҢАЙТЫҰ тыңайыў феиһлиһин өзгелик дәрежеси.

ТЫҢАЙЫҰ ф. Қуўатланыў, нығайыў. Уатан-ана максетине ылайық, Еле берин өсе бермек *тыңайып* (Ш.Сейтов).

ТЫНЛАҒЫШ кел. Тынлаўды жақсы көретуғын, адам.

ТЫНЛАНЫҰ тынлаў фейилинин белгисиз дәрежеси.

ТЫНЛАСЫҰ тынлаў фейилинин шериклик дәрежеси.

ТЫНЛАТТЫРЫҰ тынлаў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТЫНЛАТЫҰ тынлаў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТЫНЛАҰ ф. Еситиў, кулак салыў, кулак түриў. Токта полат майданда, Қызынын сөзин *тынлайды* («Ер Зийўар»).

ТЫНЛАҰШЫ ат. Тынлап отыратуғыш, тынлайтуғын. Ол енди аўылына кайтса да, көлеген ўақытта университетке келип оқыўын даўам етиў хуқыкындағы *тынлаўшы* болып қалған еди (А.Султанов).

ТЫҢШЫ ат. Жасырын түрде аңлыўшы жансыз, агент, шпион. Есенбай *тыңшыға* да, хабаршыға да, сеннен қолайлы жигит жоқ (К.Султанов).

ТЫҢШЫЛЫҚ ат. Жасырын түрде аңлыўшылық, жансызлық, шпионлық.

ТЫПЫРЛАНЫҰ тыпырлаў фейилинин өзлик дәрежеси.

ТЫПЫРЛАСЫҰ тыпырлаў фейилинин шериклик дәрежеси.

ТЫПЫРЛАТЫҰ тыпырлаў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТЫПЫРЛАҰ ф. Бир орында турмаў, аяғын козғап кыймылдатыў, тыпырыў. Алға карай сермейди, Аяқлары *тыпырлайды* (Т.Жумамуратов).

ТЫПЫРШЫЛАҰ ф. Шыдамаў, тыпырлаў, бир жерде турмай козғала бериў.

ТЫПЫРШЫҰ ф. Шыдамсызланыў, мазасы қашыў, тыпырлаў. Борис астынғы ернин тислеп *тыпыршын* турды (Ж.Аймурзаев).

ТЫРАҒАЙЛАҰ ф. Қашыў, зырлаў, зытыў, зып бериў. Пирнияздын тасасын алыўдан ийшан *тырағайлап* қашты (К.Ирманов) *тырағайлап* қаша бермен алдымда, Қатын кылып мен аларман хәмменди («Қырк қыз»).

ТЫРАН: тыран балық ат. Балықтың кишкене кеселеп өскен түри, жалпақ балық.

ТЫРБАҚАЙ кел. Кеселеў, жампыйған.

ТЫРБАНЫҰ ф. Талпыныў, тырмасыў, тырбаклаў, умтылыў. Ғарры да болсак бизлерде, Бар күшти салдық *тырбанып* («Қырк қыз»).

ТЫРБАҢЛАНЫҰ тырбанлаў фейилинин өзлик дәрежеси.

ТЫРБАҢЛАСЫҰ тырбанлаў фейилинин шериклик дәрежеси.

ТЫРБАҢЛАТТЫРЫҰ тырбаңлау феһилниһ өзгелик дәрәжеси.

ТЫРБАҢЛАТЫҰ тырбаңлау феһилниһ өзгелик дәрәжеси.

ТЫРБАҢЛАҰ ф. Тырмасыу, компаклау. Қырда қалған бақа тәризли *тырбаңлап* шығып кетти (Ж.Аймурзаев). Еки гөззал тыныш таппай *тырбаңлар* (И.Юсупов).

ТЫРБЫЙЫҰ ф. Келтерну, қысқарыу, жампыйыу. Келте ғана *тырбыйған* қарабарақларды омырып, атлар да адым атып киятыр (Т.Қайыпбергенев).

ТЫРБЫҚ кел. Келте, қысқа, тапал, мыртық, пәс, аласа.

ТЫРДАЙ: тырдай жалаңаш кел. к. жалаңаш.

ТЫРЖАЛАҢАШ кел. Үстинде кийимни жоқ, қыппажалаңаш. *Тыржалаңаш* шомылып ырашта құмға аўнап жүрген көн бала капитаннан уялып, өзлерин суўға атты (А.Бекимбетов).

ТЫРЖАҢЛАСЫҰ тыржанлау феһилниһ шериклик дәрәжеси.

ТЫРЖАҢЛАҰ ф. Ыржанлау, қыйсанлау.

ТЫРЖЫЙТЫҰ тыржыйыу феһилниһ өзгелик дәрәжеси.

ТЫРЖЫЙЫҰ ф. 1. Тырысыу, жыйырылыу, бүрисиу. 2. Қырсыкланыу, қырсығыу, хәкисленну, өжетленну.

ТЫРЖЫҚ кел. 1. Тырыс, бужыр. 2. Кекшил, тырыс, тәкәббир.

ТЫРҚЫРАСЫҰ тырқырау феһилниһ шериклик дәрәжеси.

ТЫРҚЫРАТЫҰ тырқырау феһилниһ өзгелик дәрәжеси.

ТЫРҚЫРАҰ ф. 1. Қашыу, зытыу. 2. Жаптағы суўдын әсте сызатланып ағыуы.

ТЫРМА ат. Орылған шөпни жыйнағанда ямаса сүрилген жердин топырағын майдалап жумсартыуға арналған көликке, тракторға тиркеп қолланатуғын яки қол менен пайдаланатуғын ағаштан, темирден исленген тисли қурал.

ТЫРМАДАЙ кел. Тырмаға усаған, мегзес, тырма сыяқлы, яңлы.

ТЫРМАЛАНЫҰ тырмалау феһилниһ белгисиз дәрәжеси.

ТЫРМАЛАСЫҰ тырмалау феһилниһ шериклик дәрәжеси.

ТЫРМАЛАТТЫРЫҰ тырмалау феһилниһ өзгелик дәрәжеси.

ТЫРМАЛАТЫҰ тырмалау феһилниһ өзгелик дәрәжеси.

ТЫРМАЛАҰ ф. 1. Шөби орылған жердин шөбин тырма менен жыйыу хәм де сүрилген жерди тырма менен тырнап кесегин және қабыршағын майдалап босатыу, жумсартыу.

Шүдигарланған жерлерди бәхәрде *тырмалау* керек (А.Жалменов). Хәзирше бәхәрги егис ушын колхозға плуглар, *тырмалар* бериледи (Т.Кайыпбергенов). 2. Есикти, көмикти яки соған уксас баска бир затты ашыу ушын аяк ямаса кол менен тырнау. Алынлар деп көп жылады. Дәрүазаны *тырмалады*, Асханаға кире алмаған пышыктай (И.Юсупов).

ТЫРМАСЫҰ ф. Асылыу, өрмелсү, умтылыу, жабысыу. Үлкен лардан машина тасбакадай *тырмасын* зорға шыкты (Ж.Аймурзаев).

ТЫРМЫШ ат. Бир затты аркан менен еки ийинге байланған жер, айкастырылып байланған нәрсе. Фарры *тырмышын* шешти де, аркасына танған шөпшегин таслап, ...жигитлердин алдына түсти (Т.Кайыпбергенов).

ТЫРМЫШЛАНЫҰ тырмышлау фейилинин өзлик дәрежеси.

ТЫРМЫШЛАТЫҰ тырмышлау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТЫРМЫШЛАҰ ф. Бир затты беккемлеп байлау, такыу.

ТЫРНА I ат. Аяғы менен мойыны узын жыллы жерде өсетуғын кус. Аспанда *тырна* тыр етсе, Жердеги ғаз коркады. Үлкен үйде шаш алыспа болса, Киши үйдеги таз коркады (кк.х.н.).

ТЫРНА II к. тырнау.

ТЫРНАҚ ат. 1. Аяк, колдың башпайындағы өсип, жетилип туратуғын сүйек кусаған катты зат. Үш күнде бир рет моншаға салды. Шаштаразлар шашын, *тырнағын* алды (А.Дабылов). Түрпидей тырнайды хәр бир *тырнағы*, Мазандаран бәлесине усайсан (С.Нурымбетов). 2. Жайдың паксасының ең астынғы кабаты, тырнак, фундамент. ◇ *Тырнағына да турмайды* — тен емес, миясар емес. *Жаны тырнағының ушына келди* — жаны кысылды. *Әжел тырнағынан кутылды* — өлимнен аман қалды. Тырнак астынан кир излеу. Тырнакка зар болыу. Тырнағын батырыу. Тырнағына турмау. Тырнағына арзымау. Тырнағы батыу. Тыр жалаңаш.

ТЫРНАҚЛАҰ кел. Жайдың түбине тырнак салыу, ислеу.

ТЫРНАҚТАЙ кел. 1. Кишкене, мирттай, оғыры киши. 2. Тырнакка усаған, тырнакка мегзес, тырнак сыяқлы, яңлы.

ТЫРНАҚША ат. гр. Туура гәптиң, китап, мақалалардың, газета-журналлардың атлары және өз мәнисинде колланылмайтуғын сөзлердің еки жағынан қойылатуғын белги.

ТЫРНАЛАҰ к. тырнау.

ТЫРНАЛЫҰ тырнау феѝилинннн белгисиз дәрeжесн.

ТЫРНАСЫҰ тырнау феѝилинннн шериклик дәрeжесн.

ТЫРНАТТЫРЫҰ тырнау феѝилинннн өзгелик дәрeжесн.

ТЫРНАТЫҰ тырнау феѝилинннн өзгелик дәрeжесн.

ТЫРНАҰ ф. Бир затты тырнакты батырып из калдырыу
яки бир заттың екнншнснн *жырып* кетнүн. Ийнннде күнлик
шапаны, Пакалга *тырналып* саны (Күнхожа).

ТЫРНАҰЫҚ кел. Тырнауға үрднсленген, тырнап
жнберетуғын.

ТЫРП: тырп етнү ф. Қозғалмау, табжылмау, кыймылдамау.
Хеш кайсысыңыз *тырп* етнп козғалман, нәүбеттн бнзге бернп
(Н. Бөрекешов).

ТЫРПЫЛДАТЫҰ тырпылдау феѝилинннн өзгелнк дәрeжесн.

ТЫРПЫЛДАҰ ф. Аяғын тнк басып жүрнү. Туяғы *тырпыл-*
дап баспақлар да суу ншнүге жаскаға келдн (А. Шамуратов).

ТЫРРЫЙСЫҰ тыррыйыу феѝилинннн шериклик дәрeжесн.

ТЫРРЫЙТЫҰ тыррыйыу феѝилинннн өзгелнк дәрeжесн.

ТЫРРЫЙЫҰ ф. 1. Аяк-колын жаһып сәррнһнп жатыу.
2. ауыс. Кекшнһннү, менменснү, тәкәббнрленнү, өзнн жокары
санау. Мурынын көтернп *тыррыйып* тойда. Бундай кнсн
табылмайды хәр жаһда (кк.х.н.).

ТЫРРЫҚ кел. Тәкәббнр, менмен, пан шыррық.

ТЫРРЫҚЛАҰ кел. Тәкәббнрлеу, менменлеу панлау,
шыррыклау.

ТЫРС: тырс етпеу ф. Сес, дауыс шығармау.

ТЫРСЫЙТЫҰ тырсыйыу феѝилинннн өзгелнк дәрeжесн.

ТЫРСЫЙЫҰ ф. 1. Толыу, томпайыу, кампайыу. Желннн
тырсыйып жүрген көк қасканың тууатуғын уакты жақынлады.
(О. Айжанов). 2. ауыс. Ашыулануы, ызалануы, нснннү.

ТЫРСЫЛДАТЫҰ тырсылдау феѝилинннн өзгелнк дәрeжесн.

ТЫРСЫЛДАҰ ф. Тақырлау, токылдау, сықырлау.

ТЫРСЫЛДЫ ат. Сес, үн, дыбыс, дауыс.

ТЫРТАҢЛАНЫҰ тыртанлау феѝилинннн өзлнк дәрeжесн.

ТЫРТАҢЛАСЫҰ тыртанлау феѝилинннн шериклик
дәрeжесн.

ТЫРТАҢЛАТЫҰ тыртанлау феѝилинннн өзгелнк дәрeжесн.

ТЫРТАҢЛАҰ I ф. Қолынан келмейтуғын, күшн
жетпейтуғын затқа жармасыу, босқа әүере болуы, компанлау,
жыртаңлау. Қарыз алсан карбанлайды, Қарап турып
тыртаңлайды (Өтеш).

ТЫРТЫҚ кел. Жараланыўдан денеге түскен лак, танба. белги. Тамақ ушын талап еттим, *Тыртық* болды күйип бетим (Бердақ). Ол *тыртық* кетпейди сыйпаған менен, Ол мәни калады манлайымызда (И.Юсупов).

ТЫРТЫҢЛАТЫҰ тыртыклаў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТЫРТЫҢЛАҰ I ф. Карманыў, жыртанлаў.

ТЫРТЫҢЛАҰ II кел. Жаралаў, жырттыклаў.

ТЫРТЫСТЫРЫҰ тыртысыў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТЫРТЫСЫҰ ф. 1. Тар, тығыз болыў. 2. аўыс. Айтысыў, өжетлесіў.

ТЫРЫС I кел. Каксал, арық.

ТЫРЫС II кел. Қызғаншақ, бүрис.

ТЫРЫСҚАҚ кел. Болар-болмасқа ашыўланатуғын, күйгелек, қызба, ашыўшақ.

ТЫРЫСПАЙ ат. мед. Ең кәуипли жукпалы аўырыў. Апам пақырдын иси қайттыма, әкем ертерек *тырыспайдан* өлип калды (К.Султанов).

ТЫРЫСТЫРЫҰ тырысыў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТЫРЫСЫҰ ф. 1. Умтылыў, талапланыў, хәрекет етиў. Биринши күннен баслап-ак баланың не ислеў керек екенин түсиндириўге *тырысты* (Ө.Айжанов). Жыллы сөйлеп бир жумыс ислеўге буйырса, күн деместен орынлаўға *тырысаман* (Ж.Аймурзаев). 2. Дененин бүрисиўи, жыйырылыўы, калтыраўы. Тимурдын *тырысын* калтырап атырған денеси бир канша жай тапты (А.Бекимбетов). 3. Тулланыў, бүрисиў.

ТЫС ат. 1. Бир заттың сыртқы кабаты, бөлеги, бети. 2. Дала, сырт. 3. Артық, бөлек, зыят.

ТЫСАҰ к. тусаў.

ТЫСҚАРЫ р. 1. Далаға, майданға, сыртқары. 2. Зыятлық, бөлеклик, артықлық.

ТЫСҚАРЫЛАҰ кел. Бөлеклеў, былайлаў.

ТЫСЛАНЫҰ тыслаў фейилинин белгисиз дәрежеси.

ТЫСЛАСЫҰ тыслаў фейилинин шериклик дәрежеси.

ТЫСЛАТТЫРЫҰ тыслаў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТЫСЛАТЫҰ тыслаў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ТЫСЛАҰ ф. 1. Затты екинши зат пенен қаплаў, кийгизиў. 2. мед. Денеге қызыл бөртиктің шығыўы, бөртиўи.

ТЫШҚАҚ ат. Асказанның бузылыўынан пайда болатуғын иш аўырыў, наўқас, кесел, бийтап.

ТЫШҚАҚЛАҰ ф. Иш өтиу ауырыуы менен ауырыу, наұқасланыу, кеселдениу, бийтапланыу.

ТЫШҚАН ат. 1. Кемиреушілер топарына киретуғын жәнлик. Өли арысланнан тири *тышқан* артык (кк.х.н.). 2. Жыл аты.

ТЫШҚАНДАЙ кел. Тышқан сыяклы, тышқан тәризли, янлы, тышқанға усаған.

ТЫШТАБАН ат. Аяк кийимнин ен әпиуайы түри. Кәл бала аяғына қырк жамау *тыштабан* кийип, қолына иймек таяк алып, жолға рауана болды (кк.х.е.).

ТЫШТАБАНДАЙ кел. Тыштабанға усаған, тыштабан сыяклы, тыштабан янлы, тыштабан тәризли.

ТЫЯНАҚ ат. 1. Исеним, турак. 2. Сүйениш, тирениш.

ТЫЯНАҚЛАҰ ф. Исти питкеріу, кеуилдегідей ислеу.

ТЫЯНАҚЛЫ кел. Тураклы, исенимли. Ол *тыянақлы* етип сөйледі (Т.Нәжимов).

ТЫЯНАҚСЫЗ кел. Тураксыз, исенимсіз, үәдесіз. Оның *тыянақсыз* жүрегі сенің менен жолдас емес (Ж.Аймурзаев).

ТЫЯНАҚСЫЗЛЫҚ кел. Тураксызлық, исенимсізлік.

ТӘ ат. «Т» хәрибинин аты.

ТЮЛЕНЬ ат. Теңизде тиришілік ететуғын, гүрек аяклы сүт емиуши жаныуарлардын бири.

ТЮРКОЛОГ ат. Тюркология бойынша кәниге. Тюркологиялык мийнетлер Түркий тиллері бойынша жазылған мийнетлер.

ТЮРКОЛОГИЯ ат. Түрки халықларының тиллерин, тарийхын хәм мәдениатын изертлейтуғын илим, илимлер жыйнағы.

ТЮРЬМА к. түрме II.

ТЮРЬМАХАНА к. түрмехана.

У

У ат. 1. Каракалпак әлипбесинин жигирма алтыншы хәриби хәм онын аты. 2. **У** хәриби кулын, жулын, жулдыз, кундыз сөзлеринде тил арты кыска айтылатуғын дауыссыз сестил билдирсе, физкультура сыяклы сөзлерде созылыңкы болып айтылады, яғный бул еки жағдайда да **У** хәриби жазылады. ◇ **У** витамини — организмге керекли витаминлердин бири.

УБЫРЫП-ШУБЫРЫҰ ф. Биринин изинен бири дизилисип жүриў, шубырысыў, шубырыў, шожыў, ығылыў. Аўылдың маллары *убырып-шубырып* жайлаўға карай кетти (Ө.Хожаниязов).

УВЕРТЮРА ат. муз. 1. Опера, балет, кинофильм хәм т. б. музыкалы кириспе. 2. Оркестр менен аткарылатуғын концертке тийисли музыкалық шығарма.

УГЛЕВОД ат. хим. Хайўанлар яғный жанлы-жаныўарлар менен өсимликлер организмнин тиришилиги ушын керекли углерод, кислород, водородтан турған көп санлы кен таралған органикалык бирикпелер топары.

УГЛЕВОДЛЫ кел. Курамында углеводы бар, углевод болған.

УГЛЕВОДОРОД ат. хим. Углерод хәм водородтан куралған органикалык бирикпе.

УГЛИКИСЛОТА ат. хим. Көмир кислотасы.

УГЛЕРОД ат. хим. Тәбияттағы барлық органикалык затлардын ен әхмийетли бөлеги — химиялық элемент.

УҒЛАН ат. Жас өспирим ер бала. Атадан айрылып гулпаклы *уғлан*, Сатылып басын әйледі (Әжинияз).

УҒЛАН-УШАҚ ат. тар. с. Ул-кыз, бала-шаға.

УҒРАС р. Сәйкес, сай, тен, жакын. Сулыўлығына акылын *уғрас* келместей сарайлары бар («Әмиўдәрья» ж.)

УҒЫМ ат. 1. Түсиник, ой, пикир. 2. Белгили бир затты яки кубылысты танып билиў.

УҒЫМЛЫ кел. 1. Түсиникли, айқын. Анык пикир *уғымлы* сөзлерди керек етеди (Г.Есемуратов). 2. Түсингиш, зейинли, пәмли, ойлы.

УҒЫМСЫЗ кел. 1. Түсиниксиз, тәсірсиз. 2. Пәмсіз, зейінсіз.

УҒЫНДЫРЫҰ уғыу феиілинин өзгелік дәрежесі.

УҒЫНЫЛЫҰ уғыу феиілинин белгисіз дәрежесі.

УҒЫНЫСЫҰ уғыу феиілинин шериклік дәрежесі.

УҒЫНЫҰ уғыу феиілинин өзлік дәрежесі.

УҒЫҰ ф. Түсиниу, аңлау, билиу. Хауа райын *уғып* болмас.

Бар өзінде қандай қылық (И.Юсупов).

УҒЫҰШЫ ат. Түсиниуші, аңлаушы, билиуші.

УДАЙЫ р. Үзликсиз, бирдей, мұдамы, бәрқулла, бәрхама, хәмме уақыт. Ол ораққа шыкса, күнликші халқы Шадлы күлкілерге батар *удайы* (И.Юсупов).

УДАЙЫНА р. Бирдейіне, бәрқулла, хәмме уақытта. Жигит болсаң арысландай тууылған. Хызмет еткіл *удайына* халық ушын (Бердіак).

УДАРНИК I ат. Атыу қуратынын затворының он капсюлін урып шығатуғын, от жандыратуғын күшлі *бөлегі*.

УДАРНИК II ат. Жұмыс нормасын артығы менен орынлайтуғын алдағы іскер, мийнеткеш.

УДМУРТ ат. Удмуртияда жасайтуғын, угро-фин тиллері топарына тиісін тиллердің биреуінде сөйлесетуғын халық.

УДМУРТША р. Удмурт тилинде. Удмуртша сөйлеу. Удмуртша жазыу.

УЖЫБАТ к. Ужыбатлы.

УЖЫБАТЛЫ кел. 1. Әхмийетли, абырайлы, пнабатлы, тәсірли. Кеңесбай отырғанларға *ужыбатлы* хеш нәрсе айта алмады (К.Султанов). 2. Ғайрат, батыл. 3. Жигерли, ғайратлы, батыл. 4. Жарамлы, тәуір. Оның қысынғанына жаны ашығанынан жүрегінен шығарып бир *ужыбатлы* тәселле сөз жазып қойды-ау (Г.Есемуратова).

УЖЫБАТСЫЗ кел. Жигерсиз, ғайратсыз, батылсыз.

УЗАҒЫРАҚ кел. Алысырақ, көбирек, әдеуір, бираз бир талай. Бир мәхәлде *узағырақ* жерден мылтықтың дауысы еситилди (Ә.Шамуратов).

УЗАЙТТЫРЫҰ Узайу феиілинин өзгелік дәрежесі.

УЗАЙТЫЛЫҰ Узайу феиілинин белгисіз дәрежесі.

УЗАЙТЫҰ Узайу феиілинин өзгелік дәрежесі.

УЗАЙЫҰ ф. Созылыу, керилиу, тартылыу. Адамның саясы жолдың шетіне түсіп, ой жерде *узайыт* дән жерде қыскарып көринеди (Ө.Хожаниязов).

УЗАҚ р. 1. Алыс, кашык. Теңизде жүрген балықшылар күтә *узаққа* кетипти (К.Султанов). 2. Бирталай, бирканша, кән, көп. Буннан кейин көрпеге екеуі де кирип *узақ* ўақыт сөйлесті (Т.Қайыпбергенов). ◇ **Узақ жаса** — өмирин узак болсын. *Узақ жаса*, бахытлы бол кызым деп, Көрдим халықтың гүўлеп шаппат қағысын (К.Султанов). **Узақ сапарға шығыў** — алыс жолға шығыў. Ағаш устасы, зергер, молла үшеуі *узақ сапарға шығынты* (К.Айымбетов). **Узаққа созылыў** — көпке даўам етиў, таўсылмаў. Отырыспа *узаққа созылды* (К.Айымбетов). **Өмири узак болмаў** — көп жасамаў, өмири кыска болыў. Бийшараның *өмири узак болмады* (А.Дабылов).

УЗАҚЛАНЫЎ узаклаў феиилинин өзлик дәрежеси.

УЗАҚЛАСЫЎ узаклаў феиилинин шериклик дәрежеси.

УЗАҚЛАТТЫРЫЎ узаклаў феиилинин өзгелик дәрежеси.

УЗАҚЛАТЫЎ узаклаў феиилинин өзгелик дәрежеси.

УЗАҚЛАЎ ф. Алыслаў, кашыклаў. Көринбей *узақлап* кеткенше олар, Барлык халык карап козғалмай турды (Ж.Аймурзаев).

УЗАҚЛЫҚ ат. Алыслык, кашыклык. Жолдың *узақлығы* хәммени болдыртты (К.Айымбетов).

УЗАҚСЫНЫЎ ф. Алыссыныў, кашықсыныў.

УЗАҚША ат. Фарғалар семьясына киретуғын, пәри карамтыл кус.

УЗАҚШЫЛЫҚ к. узаклык.

УЗАНҚЫРАЎ к. узаклаў.

УЗАРТЫЎ узарыў феиилинин өзгелик дәрежеси.

УЗАРЫЎ ф. Созылыў созыў, узайыў. Қайта бул дәстүр бурынғыдан да жаксы болды, жол *узарып* барды (А.Оразов).

УЗАТТЫРТЫЎ узатыў феиилинин өзгелик дәрежеси.

УЗАТТЫРЫЎ узатыў феиилинин өзгелик дәрежеси,

УЗАТЫЛЫЎ узатыў феиилинин белгисиз дәрежеси.

УЗАТЫСЫЎ узатыў феиилинин шериклик дәрежеси.

УЗАТЫЎ ф. 1. Кол созыў, бериў, услатыў. Ол колын Ерназарға *узатып* сәлем берди (К.Султанов). 2. Қызды турмыска шығарыў, күйеўге бериў. Ержанның қарындасын *узатып* жиберіў бийдин мойнында (К.Султанов). 3. Биреўди шығарыў, жолға шығарып салыў, жиберіў, атландырыў. Оны *узатып* салыў ушын гүллән бийлер атланды (Т.Қайыпбергенов).

УЗАТЫЎШЫ ат. 1. Қол созыўшы, бериўши, услатыўшы. 2. Қызды турмыска шығарыўшы. күйеўге бериўши. 3. Биреў жолға шығарып салыўшы, шығарыўшы, атландырыўшы.

УЗАҰ ф. Алыслап, кашыклап, жыраклап кетіу.

УЗЫН кел. 1. Кыска емес, үлкен. Сыртынан *узын* гөне шекпен кийіп, белін буўған (Ж.Сапаров). 2. Биік төбе, шық.
♦ **Узын кулак** — аўыздан-аўызға өтип, ел арасында тараған хабар. Сапарбайды үлкен жумыска алады деген гәпти *узын кулақтан* еситтим (А.Оразов).

УЗЫНЛАҰ кел. Бир нәрсенін екіншісінен, басқасынан *узынлығы, улынырак*.

УЗЫНЛЫҚ ат. Өлшем, бир нәрсенін *узын бойы, туркы*. Ол жер *узынлыққа* келгенде айтарлықтай емес, бирақ енли (К.Досанов).

УЗЫНЛЫ-КЕЛТЕЛИ кел. *Узынлығы бирдей емес улын хәм келте, хәртүрли*. Оның қолында *узынлы-келтели* еки шыбығы бар (Х.Сапаров).

УЗЫННАН-УЗАҚ р. Бир нәрсенін өне бойына созылыуы, *узынлығы*. Анау *узыннан-узақ* жарқырап атырған Әмиүдәрья (Н.Дәукараев).

УЗЫНША кел. Сопаклау, созылынкы, өне бойы, уп-узын. Ол *узынша* шайнектен шайды симирип атыр (К.Смамутов).

УЗЫНЫНА р. *Узыны бойына, өне бойына*. Көйлегі *узынына* жыртылған екен — деди бала кемпирге («Жеткіншек» г.).

УЙҒАРТЫҰ уйғарыу феиһлинин өзгелик дәрежеси.

УЙҒАРЫЛЫҰ уйғарыу феиһлинин белгисиз дәрежеси.

УЙҒАРЫЛ к. уйғарыу.

УЙҒАРЫСЫҰ уйғарыу феиһлинин шериклик дәрежеси.

УЙҒАРЫҰ ф. 1. Белгилі бир тоқтамға, шешімге келиу, ойды мақуллау, келисү, жуумаклау. Олар гезек пенен көзгир алыуды *уйғарды* (М.Абдреймов). 2. Жорыу, шамалау. Фаррылардың өзлеринин *уйғарыуы* шығар (Г.Изимбетов).

УЙҚАС ат. 1. Сәйкес, ылайық, уқсас. Жолаушылардың түрі, кийимлери де бир-бирине *уйқас* (А.Оразов). 2. Қосықтың иши яки акырынын бир-бирине үнлес, сәйкес, болып келиу. Баяғы теңеулер, баяғы *уйқас* (Б.Исмайлов).

УЙҚАСЛАНЫҰ уйкасыу феиһлинин белгисиз дәрежеси.

УЙҚАСЛЫЛЫҚ кел. Бирдейлик, сәйкеслик.

УЙҚАСТЫРЫҰ уйкасыу феиһлинин өзгелик дәрежеси.

УЙҚАСЫҚ ат. Ылайық, сәйкеслик, уқсаслык. Бундай орынлар көбинесе поэзиялык, *уйқасық* түрінде сакланған (А.Кәримов).

УЙҚАСЫҚЛЫ кел. уйкасығы бар, уйкасыққа ийе.

УЙҚАСЫҚСЫЗ кел. уйкасығы жок, уйкасыкка ийе емес.

УЙҚАСЫМЛЫ кел. үйлесимли, байланыслы.

УЙҚАСЫМСЫЗ кел. Уйкасымы жок, уйкасыкка ийе емес

УЙҚАСЫҰ ф. Үнлесиұ, үйлесиұ, сәйкеслениұ, сөзлердин бир-бирине уксасып келиұи. Ким билмейди кара сөз, *Уйқасып* келген накылды айт (Бердак).

УЙҚЫ ат. 1. Адамлардын хәм жанлы-жаныұарлардын организмдинде белгили бир ўакытта кайталанып отыратуғын, сана хызметин токтататуғын физиологиялык тынышлык, дем алыұ ўакты. Оны *уйқы* кыстағаны соншелли отыра алмады (С.Сәлиев). 2. аұыс. Дәстүрли тынышлыктын баска нәрседен хабарсыз халы. Аұыл тым-тырыс, тыныш *уйқыда* (Ж.Аймурзаев). **Уйқы ашар** – уйыклаған адамды сергек етиұ. Уйқыда жатыұ **а)** жатып дем алыұ, уйқылаұ. **б)** аұыс. мәңгилик көз жумыұ, елиұ. **Уйқыға кетиұ** – **а)** жатыұ, уйқылаұ. **б)** аұыс. о дұньяға кетти, дұньядан өтти. Камола көп аұырыұдан сон мәңгилик *уйқыға кетти* (С.Айний). **Түн уйқысын төрт бөлиұ** – тыным бермеұ, кайта-кайта тұрғызыұ, оятыұ, тынышын алыұ. **Уйқылы көз** – уйқысын ашпай. Көзи жумыұлы түринде. Қус уйқылы, уйқысы кашкан, тез-тез ояна беретуғын.

УЙҚЫЛАТЫҰ ф. Уйқыға жибериұ, жатқарыұ.

УЙҚЫЛАҰ ф. Жатып дем алыұ, көзди жумып уйқыға кетиұ, уйқыда жатыұ. Шаршаған Арзым келиұден *уйқылады* (С.Арысланов).

УЙҚЫЛЫ-ОЯҰ р. Шала уйқы болыұ, катты уйқыламаұ, азы-кем уйқыда болыұ. Апам усы күни бир аласаттын болатуғынын сезгендей *уйқылы-ояұ* жатыр екен (К.Султанов).

УЙҚЫПАЗ к. уйқышыл.

УЙҚЫСЫЗ кел. Уйқысы жок, уйқысы кашкан. Талай түним өтти *уйқысыз* қыйналып, Сени хаслан кыя алмадым хеш кимге (И.Юсупов).

УЙҚЫСЫРАҰ ф. 1. Шала уйқыда болыұ, уйқысы келиұ, манаұсыраұ, еснеұ. Азанғы *уйқысыраұ* дегеннен нышан да калмады (Ш.Сейтов). 2. Уйқыда жатып сөйлеұ, сөйлениұ, бастырыныұ. Мехмет базда *уйқысырап* түнлерде, «Жанна!» деп бакырап, буұлығып жасқа (И.Юсупов).

УЙҚЫШЫЛ кел. Көп уйыклайтуғын, уйқыдан бас көтермейтуғын, уйқышыл.

УЙЛЫҒЫСТЫРЫҰ уйлығыұ фейилинин өзгелик дәрежеси.

УЙЛЫҒЫСЫҰ уйлығыу феѝилинин шериклик дәрeжеси.

УЙЛЫҒЫҰ ф. 1. Самалдың күши менен түтиннин, шаннын, булттын бир орынға жыйналыуы, топланыуы. 2. Топланыу, шокланыу, бир жерге жыйналыу. Карсында *уйлығысып* карлы таулар, Таласып созар еди-ау саған колын (И.Юсупов).

УЙЛЫҚТЫРЫҰ уйлығыу феѝилинин өзгелик дәрeжеси.

УЙМА ат. Жайылып жаткан койыу батпак, батпаклык, балшык. Геѝде ағаман деп омыраулар жер. Бирак, ултандағы *уйма* бермес жол (И.Юсупов).

УЙМАЛЫҚ кел. Батпаклык, балшыклык.

УЙПА-ЖУЙПА кел. Тәртипке салынбаған, әрре-тәрре. Дуударланған мойылдай кара шашлары да жабағы жүндей *уйпа-жуйпа* (Ө.Хожаниязов).

УЙПАЛАҚЛАНЫҰ ф. Былғасыу, хәррийнсиу.

УЙПАЛАНДЫРЫҰ уйпаланыу феѝилинин өзгелик дәрeжеси.

УЙПАЛАНЫҰ ф. Үрпейген, тәртипке келмеген, тикирейип турған. Шашлары да *уйпаланып* қалған... (С.Айний).

УЙПАЛАСЫҰ ф. Келисиу, синнисиу, бирлесиу. Болса егер жапырағы жанымнын, *Уйпаласып* ағар еди бул сенге (Ж.Избасканов).

УЙЫҚ ат. Суудын түбине шөккен койыу батпак. Бир ғана күн тынып акса егер де, *Уйық* тебер еди Әмнүдәрьяда (И.Юсупов).

УЙЫҚЛАҰ I кел. Батпағы барлау, ылайы барлау, ылайлылау.

УЙЫҚЛАҰ II к. Уйкылау.

УЙЫМ ат. 1. Мәмлекетлик яки жәмнийетлик шөлкем. Бүгинги күни мэхәлленің курамына мәмлекетлик *уйымлар* киргизилмекте («ЕК» г.). 2. Белгили максет жолына апаратуғын адамлардын топары. Жас-үлкен шакырып жасап *уйымды*, Көпшилик аркалы шешип түйинди, (А.Дабылов).

УЙЫМЛАСТЫРТЫҰ уйымласыу феѝилинин өзгелик дәрeжеси.

УЙЫМЛАСТЫРЫҰ уйымласыу феѝилинин өзгелик дәрeжеси.

УЙЫМЛАСТЫРЫҰШЫ ат. 1. Жәмлестириуши, бириктириуши, шөлкемлестириуши. 2. Топластырыушы, жыйнастырыушы.

УЙЫМЛАСЫҰ ф. 1. Жәмлесиу, биригиу, шөлкемлесиу. *Уйымласып* барлык күшти бириктирип душпанға карсы турыу керек (А.Бекимбетов). 2. Топланыу, жыйылыу. Дәулет молла дәслеп елди *уйымластырып*, усы жерден зыяратка келгенлер ыклап отырғандай какра салдырды (М.Нызанов).

УЙЫМШЫЛ к. уйымластырыушы.

УЙЫСТЫРЫҰ уйысыу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

УЙЫСЫҰ ф. 1. Қунығыу, буйығыу. Мениңше шеп болған жок, тап адамлар *уйысын* қалды. («Әмиўдәрья» ж.). 2. Биригиу, топланыу. Мурты сипседей, сакалы ажырықтай *уйысын* қалыпты,... (К.Айымбетов).

УЙЫТҚЫ ат. 1. Сүтти уйытыу ушын салынатугын азғантай қатык. Саўылған сүт шетинен писирилип, оған *уйытқы* салып хәм бастырылып қойылды (А.Оразов). 2. аўыс. Тийкар, негиз. Сүттей татыўлықка *уйытқы* болған тағы бир жағдай бар (К.Султанов).

УЙЫТҚЫЛАҰ ф. 1. Уйытқы салыу, уйытыу. 2. к. уйытқыу.

УЙЫТҚЫТЫҰ уйытқыу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

УЙЫТҚЫҰ ф. Шанның, кардын самал менен үйирилип қуйынға айланыуы. Сендеги дүбелей *уйытқын*, қозғалмас хасла (С.Салиев).

УЙЫТЫЛЫҰ уйыу фейилиниң белгисиз дәрежеси.

УЙЫТЫҰ ф. 1. Суйык затты қойылтыу, сүттен қатык ислеу. 2. аўыс. Тынлаўшыларды еликтириу, ықласландыруу Ол, узын жийрен сакалына ушып келип жабыскан гөне жылдын камыс үпелегин ара-тура бир сыйпалап, тынымсыз сөйлеп, жолдасларын әнгимеге *уйытып* қиятыр (Т.Қайыпбергенов).

УЙЫҰ ф. 1. Қатыктын қойыўланыуы, биригиуи. 2. аўыс. Қол яки аяктын жаны қозғалтпай кетип уйып қалыуы. Мардыйған жигитлер, туяна қызлар, Аяк *уйыса* да, өтсе де ызғар, (И.Юсупов). 3. аўыс. Ықлас қойыу, зейин салыу, тынлау. Отырысын бузбай сәхәрге дейин, Баксы тынлар еди *уйып*, енағар (И.Юсупов). 4. Бирликли, аўызбиршиликли. Тилла дарды қурғызар, *Уйып* жатқан халыққа, Бүлик салған найсапты, Гүнасын қойып мойнына, («Ер Зийўар»). 5. дин. с. Намаз оқығанда молланын изинде турып бирге намаз оқыуы. Матрос казаклардын мунлы қосығын, Балықшылар *уйып* тынласар, әне (И.Юсупов).

УКАЗ ат. Хүкиметтинң нызам күшине ийе болған қарары.

УКРАИН ат. Украинада жасаўшы тийкарғы халық атамасы, усы халықтың айырым адамы, ўәкили.

УКРАИНША р. 1. Украин тилинде. 2. Украин сыяклы.

УКРОП ат. бот. Аўкатка пайдаланылатугын ийисли көк шөп.

УКСУС ат. Аўкатқа қосылатугын, себетугын қышқылтым дәмлі суйықлық, сирке.

УҚҚЫЗДЫРЫҰ уққызыу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

УҚҚЫЗЫҰ ф. Айтып түсіндириу, уқтырыу, билдиріу, аңлатыу.

УҚҚЫШ кел. Түсингнш, ақлағыш, зңірек, алғыр.

УҚСАС кел. Сәйкес, мегзес, тәризли, секилли. Қоңырат руының қоңысласқан жери **Жанакент**тен атлыға бир мезгиллик қублада. Аралға жакын. Батысы тениз, қалған үш тәрепи бир-бирине **уқсас** (Т.Қайыпбергенов).

УҚСАСЛАҰ кел. Сәйкеслеу, мегзеслеу.

УҚСАСЛЫҚ ат. Сәйкеслик, биргелкилик, мегзеслик. Олардын арасында аз да болса **уқсаслық** бардай сезиледи (Қ.Камалов).

УҚСАСТЫРЫҰ уқсасыу, феиилиннің өзгелик дәрежеси.

УҚСАСЫҰ ф. Мегзесиу, усасыу, сәйкес келіу.

УҚСАТЫҰ уқсау, феиилиннің өзгелик дәрежеси.

УҚСАҰ ф. Бир нәрсенин, адамның, малдың ис-хәрекеттин яки уакыяның өзиндеи баска бир затка, уакыяға сәйкес келіуи, сол сыяклы болыуы. Шопан да баска күнликши талапкерлерге **уқсап** өзін базарға салады (Қ.Айымбетов).

УҚТЫРҒЫЗЫҰ уқтырыу, феиилиннің өзгелик дәрежеси.

УҚТЫРЫЛЫҰ уқтырыу, феиилиннің өзлик дәрежеси.

УҚТЫРЫҰ ф. Түсіндириу, билдиріу, аңлатыу. — Бул пәрманды бериуиме сиз себепкер болғаныңызды дуйым журтка **уқтырыңыз!** (Т.Қайыпбергенов).

УҚЫП ат. Еп, зейин, ийкем. Өзинде **уқып** жоқ халык байлардан көп азап көрди (С.Арысланов).

УҚЫПЛЫ кел. Епли, зейинли, пысык. Хакыйкатында да Жумагүл **уқыплы** басшы болған (Т.Қайыпбергенов).

УҚЫПЛЫЛЫҚ ат. Пысыкылык, ийкемлилик, зейинлилик. Қайыпназар доктордың шеберлиги, **уқыплығы** болмағанда оң аяғы жазылмас еди (Ж.Аймурзаев).

УҚЫПСЫЗ кел. Епсиз, салак, олак, ийкемсиз. Ол улыўма **уқыпсыз** еди (И.Қурбанбаев).

УҚЫПСЫЗЛЫҚ ат. Зейинсизлик, ийкемсизлик, олаклык, салаклык. **Уқыпсызлықтан** бәрхәма жумыстан босатылған (А.Әлиев.).

УҚЫПШЫЛ к. уқыплы.

УЛ ат. Ер бала. Хаялы **ул** туўды, оның атын Шынберген койды (Ж.Аймурзаев).

УЛАМА ат. дин. с. Дин ийелеринин ең саўатлы, билимли, молла, алым адамы. **Улама** менен ғаррынды, **Елиннен** жыйнап алғанды, **Кууырдакты** кууырып **Дара** табак койғанды («Коблан»).

УЛАПА I диал.с. 1. Зыяпат. Үлкен қазанға асып *улана* таркатайын деп атырсыз ба? 2. Пай, үлес. Патшалықтан *улапасын* берди... (Д.Насыров, О.Доспанов).

УЛАПА II ат. тар. с. Сый, саўға.

УЛАСҚЫЗЫҰ уласыұ фейилинин өзгелік дәрежесі.

УЛАСТЫРЫҰ уласыұ фейилинин өзгелік дәрежесі.

УЛАСЫҰ ф. 1. Жалғасыұ, ушласыұ, бир-бирине қосылып тутасып кетиұ. Қуслар намасы бир-бирине *уласып* алыстан еситиледи (К.Досанов). 2. Жетисиұ, байыұ, раўажланыұ, курғынласыұ. Кеше әтирапын жатса кулазып, Бүгін көрсем турмыс кеткен *уласып*, ... (Б.Қайыпназаров).

УЛҒАЙТҚЫЗЫҰ улғайтыұ фейилинин өзгелік дәрежесі.

УЛҒАЙТҚЫШ кел. Күшейткиш, зорайтқыш.

УЛҒАЙТТЫРЫҰ улғайыұ фейилинин өзгелік дәрежесі.

УЛҒАЙТЫЛЫҰ улғайыұ фейилинин белгисіз дәрежесі.

УЛҒАЙЫҰ ф. 1. Үлкейиұ, көбейиұ, асырыұ, өсиұ. Қырман басындағы сүрен кем-кем *улғайып* аўылдың ишине келди (К.Султанов). 2. Жасы үлкейиұ, есейиұ. Нәлше өсти жапырақ жайып, гүл жайып, Ораз келген жылғы баллар *улғайып*, ... (И.Юсупов). 3. Қайталаұ, азығыұ, күшейиұ, зорайыұ, асқыныұ. Патша алды халықтың айын, Дәртлер күн сайын *улғайып*. (Бердақ). Аўырыұ сәл жерде *улғайып* кеткен (Ж.Сапаров).

УЛЛЫ кел. 1. Үлкен, зор, күшли. Халық деген бир *уллы* күш (С.Хожаниязов). 2. Кен пайтахт. *Уллы* атаклы, данклы болыұ. Адам болып *уллы* атак алмаға, Есигинде үйир-үйир мал керек (Бердақ). 3. Ер балалы. ◇ **Уллы ис** — әхмийетли, пайдалы жұмыс. **Уллы мәртебе** — аты шығыұ, жақсы атлы болыұ, данкы көтерілиұ. Олар қызды ханға берип, *уллы мәртебеге* ийе болыұға умтылады (З.Насуруллаева). **Уллы сәске** — түске жақынлаған ўақыт. *Уллы сәскеде* оянып көзин ашса жер бети аппақ қарға малыныпты (К.Султанов). **Уллы болыұ:** а) дәрежели болыұ, мәртебелі болыұ; б) ер балалы болыұ. Өзбек жасында үйленди. Он бесінде *уллы* болды (Бердақ).

УЛЛЫЛЫҚ ат. 1. Салтанатлылық, хүрметлилик. Тамырларда кернеп күшли кек қаны *уллылыққа* және бөленди Грек (И.Юсупов). 2. Үлкенлик, нәхәнлик. — Менинше, бул қала жердің ең бийик шокқысына ғана салынған емес, өзи *уллылықтың* ең бийик шыңы, — деди Сағындық бағадырлар (Т.Қайыпбергенов).

УЛЛЫРАҚ кел. Үлкенирек, нәхәнирек.

УЛЛЫСЫНЫҢ I ф. үлкөнсіннүү, нөхөнспннүү.

УЛЛЫСЫНЫҢ II кел. Өзин баскалардан жокары санау.

УЛПА кел. Жүдө майда зат. Салма ишине *улпа* топырак толып калган, аягыңды бассан бурк етеди (Ш.Сейтов).

УЛПАЛАНЫҢ ф. 1. Майдаланыу, унталаныу. 2. Түтиліу таралыу. Койыу кара булт *улпаланыт*. Күн нурына жол берди (К.Досанов).

УЛТ к. миллет.

УЛТАБАР ат. Адамлардың, жанлы-жаныуарлардың карнының бир бөлөги яғный ток ишек пенен үлкөн карынды байланыстырып турған ағза.

УЛТАН т. 1. Аяк кийимнің табанға басылатуғын, жерге тийістуғын жери, табаны. Шерим стигиннің *ултаны* түсип аяғына тас батты (С.Хожаниязов). 2. Кайык, кеме хәм т. б. усы сыяклы төменги жағы, асты, ишннің төменги жағы, түби. 3. Жап, дөрья хәм т. б. ишкн төменги жағы. Жыйналған халык жап-салмалардың *ултанына* түсти (Ж.Аймурзаев).

УЛТАНДАЙ кел. Ултанға усаған, ултан сыяклы.

УЛТАНЛАНЫҢ ултанлау феиилиннің өзлик дәрежеси.

УЛТАНЛАТЫҢ ултанлау феиилиннің өзгелик дәрежеси.

УЛТАНЛАСЫҢ ултанлау феиилиннің шериклик дәрежеси.

УЛТАНЛАҢ ф. Ултан салыу, ултан койыу, ултан орнатыу.

УЛТАРАҚ ат. Аяктың табанына жумсак, жыллы болыу ушын кийизден яки баска заттан кесип алып, аяк кийимнің ишкн жағының ултанына салынатугын *нәрсе*.

УЛТАРАҚЛАНЫҢ ултараклау феиилиннің өзлик дәрежеси.

УЛТАРАҚЛАСЫҢ ултараклау феиилиннің шериклик дәрежеси.

УЛТАРАҚЛАТТЫРТЫҢ ултараклау феиилиннің өзгелик дәрежеси.

УЛТАРАҚЛАТЫҢ ултараклау феиилиннің өзгелик дәрежеси.

УЛТАРАҚЛАҢ ф. Аяк кийимге ултарак салыу, койыу.

УЛТАРАҚЛЫ кел. Ултарак салынған, ултарағы бар.

УЛТАРАҚСЫЗ кел. Ултарак салынбаған, ултарағы жоқ.

УЛТАРАҚТАЙ кел. Ултаракқа усаған, ултарак сыяклы, тәризли.

УЛТАРЫҢ ф. Етикке улыума аяк кийимге жаңадан ултан салыу. Кызыл тақырдың майданында аяғында жаңа *ултараған* етиги бар биреу жүрди (К.Ирманов).

УЛЫ-ДУБИРЛИ: улы-дүбирли болыу ф. 1. Кәүетерлениу, сескениу, кәуиплениу. Бир сөз айтпаса болар еди деп иши улы-дүбирли болды (К.Ермаков). 2. Басабас, шауқым, тәртипсизлик.

УЛЫҚПАН ат. Ишип жейтуғын азық-ауқат, напақа, бары. *Улықпаның* да бар болса калдырмай аламыз (С.Арысланов).

УЛЫ-ҚЫЙҚЫҰ улы-қыйқыұ салыұ ф. Шаўкым шығарыұ, бакырыс болыұ. Биреўлер *улы-қыйқыұ* салып косық айтады (К.Айымбетов).

УЛЫ-ТАСЫРЛЫ улы-тасырлы болыұ. ф. Хәр кыйлы сес шығарыұ, аласапыран болыұ. Жайдың иши *улы-тасырлы* болып кетти (Х.Сейтов).

УЛЫҰ I ат. 1. Суўда жасайтуғын жанлы-жаныўар, маклук, әпсаналық әжайып үлкен жылан. Суўда не түрли жәнлик болмайды, солардын бири *улыұ* да суўда жасайды (А.Оразов). 2. Халық астрономиясындағы сол жәнликке бағышлап койылған жылдын аты. Жигирмаға кирдим, жылымыз *улыұ*... (И.Юсупов).

УЛЫҰ II ф. Ийт, каскыр яки шағалдың даўысын созып кансылаўы, сес шығарыўы. Тоғай жакта каскыр *улып*, шағаллар шуўласты (Ш.Сейтов).

УЛЫҰМА ат. Жалпы, барлығы, бәри.

УЛЫҰМАЛАНЫҰ улыұмалаұ фейилинин өзлик дәрежеси.

УЛЫҰМАЛАСТЫРЫҰ улыұмалаұ фейилинин өзгелик дәрежеси.

УЛЫҰМАЛАСТЫРЫҰШЫ улыұмаластырыўшы сөз кел. лингв. Гәп ишиндеги биргелки ағзаларды жәмлеп, улыұмаластырып келеди.

УЛЫҰМАЛАСЫҰ улыұмалаұ фейилинин шериклик дәрежеси.

УЛЫҰМАЛАТЫҰ улыұмалаұ фейилинин өзгелик дәрежеси.

УЛЫҰМАЛАҰ ф. 1. Жуўмаклаў, жәмлеў. 2. Жалпылаў, хәммесин камтыў.

УЛЫҰМАЛЫҚ кел. 1. Бирдейлик, уксаслық, мегзеслик. 2. Жалпылык, хәммелик. Исте *улыұмалық* бағдарды есапка алған макул болады («Әмиўдәрья» ж.).

УЛФА диал.с. Камырды ашытып *гүртик*, кеспас т.б таярлаў алдынан ун себелейди. Усындай максет ушын колланылатуғын унның ең майда түри *улфа* деп аталады (Д.Насыров, О.Доспанов).

УЛЬТИМАТУМ ат. 1. сияс. Халықаралық жағдайларда яки урысларда ең катты шаралар көрилетуғынлығын ескертетуғын дипломатиялық талап, нота. 2. сөйл.т. Қәуипли, катты талап.

УМАЖЛАҰ диал.с. Бир нәрсени *мыжырыклаў*, *жыйрыклаў* ямаса ийлеў (Д.Насыров, О.Доспанов).

УМАРА ат. тар.с. Хан сарайындағы жокары лауазымлы шахс.

УМБАР-ЖУМБАР кел. Домаланған, айқасқан. Атылған кырғауыл *умбар-жумбар* болып түсті («Әмиүдәрә» ж.).

УММАН ат. Океан, бул жерде: түпсиз тунғыйык. *Умманлар* кырларды жутнақышы болар. Кырлар... *Умманларды* көмбекши – олар (Б.Генжемуратов).

УМРА ат. Ислам дәстүрлеринде киши хаж сапары, зыярат; Куран аяты хәм Пайғамбар алайхиссалам сүннети менен пайда болған әмел (Умраны жыл он еки айда орынлау мүмкин). Мүбәрәк Рамазан хайыты хәм Курбан хайыты байрамларын кеннен белгілеу, Хаж хәм *Умра* зыяратларына барыу бойынша жана имканиятлардың жаратылыуы – елімізде Ислам дініне болған жокары хүрмет-итибардың нәтиіжесі болып табылады («ЕК» г.).

УМТЫЛДЫРЫУ умтылыу феиілинин өзгелік дәрежесі.

УМТЫЛЫСУ умтылыу феиілинин шеріклик дәрежесі.

УМТЫЛЫУ ф. 1. Алға жүріу, ентелеу, омыраулау, сүріу. Ешимбет көкірегін ашып, алға карай *умтылды* (А.Бекимбетов). 2. Белгили бир максет жолында талпынуу, талапланыу. Үстинизге алғансыз сизлер. Аўыр блокларын заманның, Кран болып көтересизлер. *Умтылыулар*, бәлентке ушыулар (И.Юсупов). 3. Окталыу, гезену, тәуекел ету. Автоматты душпанға гөзеп, ок атыуға *умтылдым* (Х.Сейтов).

УМЫТ умыт болыу ф. Естен шыгу, умытылыу, *Умыт* болды енди маған, Қыйынлық ислер түскени («Мәспатша»).

УМЫТШАҚ кел. Естен көп нәрсені шығаратуғын, есте сакламайтуғын, шалағай, алағадалык, жаңылғыш, умытатуғын. Күтә *умытшақ* екенсен, сол есінде жоқпа (Х.Сейтов).

УМЫТШАҚЛЫК кел. Умыта беріушілік, есте сакламаушылық.

УМЫТТЫРЫУ умыту феиілинин өзгелік дәрежесі.

УМЫТЫЛЫУ ф. Естен шыгу, ядта болмау, ядтан шыгу.

УМЫТЫУ ф. Естен шығару, ядында сакламау, ядына келмеу. Баяғы урысканды да *умытып* кеткен еди (Т.Қайыпбергенов).

УН ат. Дәнди дигирман яки каразға тартып майдалау аркалы таярланған шийки аўкаттын майда түрі.

УН//УНАСЫ//УНАШЫ диал.с. Кеспас, бийдайдың унынан исленип, майда-майда белекшелерге бөлінетуғын суйык тамақтың түрі. Буны карақалпак тилинің кубла диалектінде

уна, арка диалектинде *унасы//унашы* түрінде жумсалады (Д.Насыров, О.Доспанов).

УНАМЛЫ кел. Жаксы, пәкизе, тәуір. Ойы *унамлы* болған соң ол кууанып кетти (С.Арысланов).

УНАМЛЫЛЫҚ ат. Пәкизелік, жағымлылық, тәсірлилік, унайтуғын.

УНАМСЫЗ кел. Унамлы емес, жағымсыз, тәсірсіз. Онда *унамсыз* кәсіyet хеш болған емес (Ж. Сапаров).

УНАМСЫЗЛЫҚ ат. Унамлы емеслік, жағымсызлық, тәсірсізлік.

УНАТТЫРЫҰ унаў фейилинин өзгелік дәрежесі.

УНАТЫҰ I унаў фейилинин өзгелік дәрежесі.

УНАТЫҰ II ф. Копарып алыў, копарыў, түсириў.

УНАҰ ф. Жаксы көриў, кәлеў, жағыў, жағыныў. Онын барлық әдеті, минези Жумашовка *унап* қалған еді (А.Бекимбетов).

УНИВЕРМАГ ат. Хәр түрлі затларды сататуғын үлкен дүкән. Қаслары кырылғандай жинишке, кийинип көшеге шыкса, ушлап алып *универмагтың* әйнегі алдына витринаға қойыўға болады (Т.Қайыпбергенов).

УНИВЕРСАЛ I ат. Хәр түрлі кәнигеге ийе адам. — Бизин Әмет ҳакыйкат *универсал* адам. Ол колхоздын экспедиторы, пилле таярлаўшысы, пахта тапсырыўшысы, хәттеки, ол колхоздын бөтен жакка аўысып кеткен ҳақысын өндириўши юрист — консультанты да (А.Бекимбетов).

УНИВЕРСАЛ II кел. 1. Хәр кыйлы, хәр тәрәплеме билиўши. 2. Хәр түрлі нәрсени ислеўге арналған.

УНИВЕРСАМ ат. Таяр затларды карыйдарлардын өзлери алатуғын дүкән.

УНИВЕРСИТЕТ ат. Хәр кыйлы кәнигелерди таярлап шығаратуғын жокарғы оқыў орны, билим беретуғын арнаўлы орын.

УНСЫЗ кел. Уны жоқ.

УНСЫЗЛЫҚ ат. Уны жоқлық.

УНТАҚ ат. Майда, усақ, кыйқым. Онда хәмме нәрсе орынлы орнында сыяклы еді, ал мынаў жайдан *унтақ* күлдин қалай төгилип кетпейтуғынына таңланып, жокары бир карады да, Қудияр сейистин сабаяктын үстинен алып төсеген кара кийизинин шетине отырды (Т.Қайыпбергенов).

УНТАКЛАНЫЎ унтаклаў феѝилининн белгисиз дэрежеси.
УНТАКЛАСЫЎ унтаклаў феѝилининн шериклик дэрежеси.
УНТАКЛАТЫЎ унтаклаў феѝилининн өзгелик дэрежеси.
УНТАКЛАЎ ф. Майдалаў, кыйкымлаў, усаклаў, унтаў.
УНТАЛАНЫЎ унтаў феѝилининн белгисиз дэрежеси.
УНТАЛАЎ унтаў феѝилининн өзлик дэрежеси.
УНТАЛЫЎ унтаў феѝилининн белгисиз дэрежеси.
УНТАСЫЎ унтаў феѝилининн шериклик дэрежеси.
УНТАТТЫРЫЎ унтаў феѝилининн өзгелик дэрежеси.
УНТАТЫЎ унтаў феѝилининн өзгелик дэрежеси.
УНТАЎ ф. Майдалаў, ундай етип езиў. Өмирбек үйге келип
 оклаў менен дэнди *унтай* баслады (кк.х.е.).
УНТАЎШЫ ат. Майдалаўшы, езиўши.
УНТЕР к. унтер-офицер
УНТЕР-ОФИЦЕР ат. әскер. Патша хукиметинде хәм баска
 да сырт еллердеги армия солдатларының арасынан шыккан
 киши командир дэрежеси, сол дэрежеге ийе болған әскерлер.
УНЫРАТЫЎ уныраў феѝилининн өзгелик дэрежеси.
УНЫРАЎ ф. Омырылыў, майдаланыў, унырап түсиў.
УҢҒЫ I ат. Бел, кетпен, шөккиш, шот, балта әсбапларының
 сап туратуғын жери, орнататуғын тесиги.
УҢҒЫ II Жарактын ойык тусы. *УҢҒЫсы* пәрең ақ найза, Ақ
 найзаны колына алып, Ары келип күйип-жанып, ... («Қырк
 қыз»).

УҢҒЫЛАНЫЎ уңғалаў феѝилининн өзлик дэрежеси.
УҢҒЫЛАСЫЎ уңғылаў феѝилининн шериклик дэрежеси.
УҢҒЫЛАТЫЎ уңғылаў феѝилининн өзгелик дэрежеси.
УҢҒЫЛАЎ ф. Бел, кетпен, шөккиш, шот, балталардын
 уңғысын ислеў, соғыў.
УҢҚЫЛ-ШУҢҚЫЛ ат. Толығы менен, майда-шүйдесине
 дейин калдырмастан, түүел, толык, хәммесин бастан-аяк. Бул
 көзқараста «хәмме *уңқыл-шуңқылды* сен айтып берип жүрген
 жоқсан ба» дегендей гүман сезилип турды (М.Нызанов).
УППЫҚУЛ ат. тар.с. Гүрес тәсили.
УП-УЗАҚ кел. Дым алыс, оғада алыс, житирим.
УП-УЗЫН кел. 1. Бийик, жоқары. Есиқтин алдындағы
 терек *уп-узын* болып өскен (А.Әлиев). 2. Дым узын, әдеўир
 узын, бираз узын.
УР к. урыў.

УРА ат. 1. Дәнди, картофель, гешир хәм т. б. саклаў ушын жерден казылған орын, шуқыр. 2. Шығынды, керексиз нәрселерди таслайтуғын орын, ой жер. — Усы кала ма! — деди келиўден айнадан сыртты көрсетип. — Азанлы-кеш коланса сасыйды. Бахты ашылмаған кала бул! Шығынды таслайтуғын *ураның өзи!* (М. Нызанов).

УРАЛАҰ ф. Дәнди ураға салыў, ураға көмиў.

УРАН I ат. Сиясий мәнили шақырык, үндеў.

УРАН II ат. 1. хим. Атом энергиясын алыў ушын колланылатуғын радиоактивлик химиялық элемент. 2. Радиоактивли кәсийетлери бар ак түсли металл.

УРАН III ат. Сүрен, баслама, курал. Алпамыслар *уран* етип урыста, Бердак сени курал етип саплаған (И. Юсупов).

УРАШЫ ат. Ура казыўшы адам, киси.

УРҒАШЫ кел. Адамзаттын хәм жанлы-жаныўарлардын нашары, нашар түри.

УРҒЫЗДЫРЫҰ урыў фейилинин өзгелик дәрежеси.

УРҒЫЗЫҰ урыў фейилинин өзгелик дәрежеси.

УРДЫРТЫҰ урыў фейилинин өзгелик дәрежеси.

УРДЫРЫҰ урыў фейилинин өзгелик дәрежеси.

УРҚАН ат. 1. Палыз хәм хәркыйлы өсимликлердин гүллеў алдында жана шығып киятырған кишкентай сабағы. 2. Шарыктын пәриги менен ийикти тутастырып айландыратуғын жип, сабак.

УРҚАНАТЫ УШЫҰ//УРҚАНАТЫН УШЫРЫҰ диал.с. Хүрейлениў, сезиклениў, гүманланыў. Соң Назарбайға карады, жигиттин *урқанаты ушып* тур (Д. Насыров, О. Доспанов).

УРҚАНЛАНЫҰ урканлаў фейилинин өзгелик дәрежеси.

УРҚАНЛАҰ ф. Уркан шығарыў, уркан жайыў.

УРЛАНЫҰ урлаў фейилинин белгисиз дәрежеси.

УРЛАСЫҰ урлаў фейилинин шериклик дәрежеси.

УРЛАТТЫРЫҰ урлаў фейилинин өзгелик дәрежеси.

УРЛАТЫҰ урлаў фейилинин өзгелик дәрежеси.

УРЛАҰ ф. Баска биреўдин затын жасырын алыў, билдирмей алыў. Бузаўды *урлаған* өгизди де урлайды (кк.х.н.).

УРЛАҰШЫ ат. Биреўдин затын жасырып алыўшы, билдирмей алыўшы, ийелеўши.

УРЛЫҚ ат. Биреўдин затын, мүлкин, ийесине билдирмей, оннан руксатсыз меншиклеў түриндеги қылмыс, кәсип, қылық. Пара жеў, косып жазыў, *урлық* деген. Бәлени көмген жерден казып алды (И. Юсупов).

УРЛЫҚШЫ ат. Урлық ислейтуғын адам, каракшы киши, уры, гәззап. *Урлықшы* өлген адамды гүә тутады (кк.х.н.).

УРЛЫҚШЫЛЫҚ ат. Урлық етиўшилиқ, урлық пенен шуғылланыўшылық.

УРНЫҒЫҰ ф. Тәртипсизлик етиў, тынышсыз, тынымсыз. *Урнығып* өлгир сен. Мордар, Өз пейлиннен таптын сен («Ер Зийўар»).

УРНЫҚҚЫР кел. Тәртипсиз, биймаза, шатак. Жаста — *урныққыр*, хәзир — тек тил екени, Буннан Улбийкеннин хабары болар... (И.Юсупов).

УРПА ат. Ийленген камырды жайғанда камырдын үстине салынатуғын ун. Сыпыранда унын болса, *урпа* неге излейсен, Қалынлығың бар болса, Басканы неге гөзлейсен (кк.х.н.).

УРПАҚ I ат. Туқым, нәсил, әулад. Наўайынын *урпақлары*, Колларында тилла тары. ... (И.Юсупов).

УРПАҚ II урпақ қар. Жумсак майда қар.

УРПАҚЛЫ кел. Урпағы бар, урпақ салынған, урпаққа ийе.

УРПАҚСЫЗ кел. Урпағы жоқ, урпақ салынбаған.

УРТ ат. Жак сүйегі менен ийектин аралығын тутастырып туратуғын ет, аўыз қуыслығы. Дүньянын барлық халқы *урт* толтырып үплесе, даўыл турып, күн гүркирер (И.Юсупов).

УРТЛАМ ат. Бир жутым, урттын толыў мөлшері, жутым. Анкамыз кеўип баратыр, бир-еки *уртлам* суў жутайық, — деді әўели сөз баслаған жигіт (А.Султанов).

УРТЛАНЫҰ уртлаў фейилинин белгисіз дәрежесі.

УРТЛАТТЫРЫҰ уртлаў фейилинин өзгелік дәрежесі.

УРТЛАТЫҰ уртлаў фейилинин өзгелік дәрежесі.

УРТЛАҰ ф. Уртлап ишиў, уртын толтырып жутыў.

УРШЫҚ I ат. Сүйектен, ағаштан, тастан, кесектен, ярым шар формасында исленген сабы узынша болып келген, жүн яки пахта ийириў яшын қолайланған әсбап, курал. Жас түүе, *уршық* ийирип отырған шешелерім, Ырғалып ыклас пенен тынлаған талай сапар (И.Юсупов).

УРШЫҚ II ат. Адамлардын, жанлы-жаныўарлардын асық жилиги менен ортан жилигинин жумыр басы.

УРШЫҚЛЫ кел. Уршығы бар, уршыққа ийе.

УРШЫҚТАЙ кел. Уршыққа усаған, уршық сыяқлы, тәризли.

УРЫ ат. Урлық ислейтуғын адам, каракшы киши. Хан келди йурты тоқ болды, *Уры*-каракшы **йок** болды, ... (Бердак). ◇ **Уры**

көз — хешкимге билдирмей жасырын түрде караўшы адамнын караған көзи.

УРЫҚ I ат. Хәр кыйлы жанлы-жаныўарда, адамзатларда болатуғын тукум.

УРЫҚ II ат. Жумсак жерлерде өсетуғын. майда жапыраклы. бийиклиги бир метрге шамалас, киши бойлы баслайтуғын өсимлик.

УРЫҚЛЫ//УРЫҚЛЫҚ ат. тар.с. Отлак.

УРЫҚЛЫҚ I кел. Адамзатта, жанлы-жаныўарларда болатуғын тукумлык.

УРЫҚЛЫҚ II кел. Урык өсип турған жер, майданлык.

УРЫҚСАТ к. руксат.

УРЫЛЫҰ урыў фейилинин белгисиз дәрежеси.

УРЫМ-ПУТАҚ к. үрим-путақ.

УРЫНДЫРЫҰ урыныў фейилинин өзгелик дәрежеси.

УРЫНШАҚ кел. Жулпыс, тынышсыз.

УРЫНЫҰ ф. Талпыныў, тырысыў, умтылыў. Тириликке урынасаң, тириликке урыныўдың өзи-өзине өлим излеў (Т.Кайыпбергенев). 2. Соклығысыў, дүгисиў, қағысыў.

УРЫНЫҰШЫ ат. 1. Талпыныўшы, умтылыўшы, тырысыўшы. 2. Соклығысыўшы, дүгисиўши, қағысыўшы.

УРЫНЫҰШЫЛЫҚ ат. 1. Талпыныўшылык, умтылыўшылык, тырысыўшылык. 2. Соклығысыўшылык, дүгисиўшилик, қағысыўшылык.

УРЫС ат. 1. Кураллы көтерилис, саўаш, соғыс. Оннан сон тағы сондай *урыслар* болды (К.Ирманов). 2. Гүрес, төбелес, жәнжел, кейис, тартыс.

УРЫС-КЕЙИС ат. Кейис, сөгис, бакырыс, жәнжел.

УРЫС-КАҒЫС к. урыс-кейис.

УРЫСҚАҚ кел. Ашыўшақ, даўкес, жәнжелпаз, урыскумар. Аш адам *урысқақ*, арық адам *тырысқақ* (кк.х.н.).

УРЫСҚАҚЛЫҚ ат. Ашыўшақлык, даўкеслик, жәнжелпазлык, урыспазлык.

УРЫСЛЫ кел. Жәнжелли, тартыслы, кейисли.

УРЫСПАЗ к. урысқақ.

УРЫСПАЗЛЫҚ к. урысқақлык.

УРЫСТЫРЫҰ урысыў фейилинин өзгелик дәрежеси.

УРЫСЫМАҚ к. урыға уксаған.

УРЫСЫҰ I ф. 1. Төбелесиў, айкасыў. Сарыбай менен Айман кишкене пышық үстинде кәпелимде *урысып* қалды

(«Жеткиншек» г.). 2. Жөнжеллесиү, бакырысыү, ашшыласыү.
3. Кағысыү, дүгисиү.

УРЫСЫҰ II урыү феиининин шериклик дәрежеси.

УРЫҰ I ат. 1. Кәүим, тийре. Хәр урыүға хабар салды. Коныр ат минип Майкы келди. ... (Бердак). 2. Нәсил, урпак.

УРЫҰ II ф. Сабаү, соғыү. Алтаклама, талтаклама, Биреү урды деп жылама. ... (Бердак). **Кулаш урды** — тамамланды. алға умтылды. **Шарк урды** — халасланыү, талпыныү, гезиү.

УРЫҰЛАС кел. Бир урыудан, тийрелес, кәүимлес. Ағайин болсан урыұлас, Арымыз ушын даұлас (кк.х.н.).

УСАҒАН к. усаү.

УСАҒЫРАК кел. Майдарак, кыйкымырак, унтағырак.

УСАҚ кел. 1. Майда, бир нәрсениң майда түри, усағы. 2. Киши, шағым, майда.

УСАҚЛАНЫҰ усақлаү феиининин белгисиз дәрежеси.

УСАҚЛАСЫҰ усақлаү феиининин шерпклик дәрежеси.

УСАҚЛАТТЫРЫҰ усақлаү феиининин өзгелік дәрежеси.

УСАҚЛАТЫҰ усақлаү феиининин өзгелік дәрежеси.

УСАҚЛАҰ I ф. Майдалаү, унталаү, кыйкымлаү, бөлиү. — Отын усақлаүға шамам жоклаү, кәйним. Көмеклес (Т.Кайыпбергенов).

УСАҚЛАҰ II кел. Кишилеү, шағынлаү.

УСАҚЛЫҚ ат. 1. Майдалык, кыйкымлык, унтаклык. 2. Кишилик, шағынлык, майданлык.

УСАҚ-ТҮСЕК ат. Майда-шүйде, ол-пул, анаү-мынаү. — Чтонды койып тур, сөзди тынла, — деп, калайы кәтке диз бүктим де усақ-түсигине шекем калдырмай хәммесин айтып бердим (Ш.Сейтов).

УСАҚ МАЛ диал.с. Кой менен ешкини бирликте усылай атайды (Д.Насыров, О.Доспанов).

УСАС кел. Сәйкес, мегзес. Бердимурат суўпы болдын, Сен кимлерге усас болдын? ... (Бердак).

УСАСЛАҰ кел. Сәйкеслеү, мегзеслеү.

УСАСЛЫҚ кел. Мегзеслик, сәйкеслик.

УСАСЫҰ усаү феиининин шериклик дәрежеси.

УСАТҚЫШ кел. Бир нәрсени екнши бир нәрсеге мегзеткиш, сәйкеслендиргиш, салыстырғыш.

УСАТТЫРТЫҰ усаү феиининин белгисиз дәрежеси.

УСАТТЫРЫҰ усаү феиининин белгисиз дәрежеси.

УСАТЫҰ I усаү феиининин өзгелік дәрежеси.

УСАТЫҰ II ф. Майдалаў, бөлеклеў.

УСАҰ ф. Сәйкес келиў, уксас болыў.

УСҚЫН диал.с. Түр, келбет, сымбат. Мен зор деген қызлардың, *Усқыны* болар өзінде... (Д.Насыров, О.Доспанов).

УСЛАҒЫШ кел. 1. Услап алғыш, тутқыш. 2. Бир заттын услайтуғын арнаўлы жери, орны. Миздакхан комплексине төменнен жокарыға шығатуғын арнаўлы текшелер, текшениң еки тәрәпине темирден услап минетуғын *услағыш* исленип, естеликлерди көриўге қолайлы шараятлар жаратылған («ЕК» г.).

УСЛАНЫҰ услаў феиилинин белгисиз дәрежеси.

УСЛАСЫҰ услаў феиилинин шериклик дәрежеси.

УСЛАТТЫРТЫҰ услаў феиилинин белгисиз дәрежеси.

УСЛАТТЫРЫҰ услаў феиилинин өзгелик дәрежеси.

УСЛАҰ ф. 1. Бир нәрсени кол менен тутып турыў. — Не?! — Тирилип келген хәмелдар шеп көкирегин *услаўы* менен бирден ларс етип кулады (М.Нызанов). 2. Камалға алыў, туткынға алыў. ◇ **Өзин услаў** — 1. бек болыў, өз орнында турыў. 2. Өзине тән тәрәплерин көрсетиў. Жүрис-турысы, сөйлеўи шалт болғаны менен усындайда *өзин услаўға* академик Сабыр Камаловтан калыспайтуғын яшуллымыз Теләпберген Қайыпбергенов... (Т.Мәтмуратов).

УСТА ат. 1. Темирден, ағаштан т. б. нәрселерден буйым, зат ислеитугын шебер адам, кәниге адам. *Уста* жигит, мине, сөйтип, масайрап, Жумыска түсирди Фархад кашаўын (И.Юсупов). 2. Қолынан хәр нәрсе келетугын өнерли киши. устаз. «*Уста* кәйним, әкелдим саған сүт, Мә, ишип ал маўкынды басып (И.Юсупов).

УСТАВ ат. Жумыс тәртиби, оның орынланыўының, пайда болыўын белгилейтуғын нызам қайғыйдаларының жыйнағы. — Және бир мәселе, сени басланғыш шөлкемнің ендиги жыйналысында партияға өткерий мәселесин усыныс етпекшимен. *Уставты* оқынқырап жүр (М.Нызанов).

УСТАДАЙ кел. Уста сыяклы, усаған, уста яңлы.

УСТАЗ ат. 1. Өнер, кәсип үйретиўши. 2. Ақыл бериўши, муғаллим. Келип-кетти не бир дана *устазлар*, Ақыл-ойын келешекке сарп етип! (И.Юсупов)

УСТАКӘР ат. тар.с. Атақлы *уста*, усталардың устасы.

УСТАЗЛЫҚ ат. 1. Өнер, кәсип үйретиўшилиқ. 2. Ақыл, жол-жоба бериўшилиқ.

УСТАЛЫҚ ат. Еплилик, шеберлик, укыплылық, билгишлиқ.

УСТАХАНА ат. Хәр түрли нәрселәрди сағатуғын жай, орын. Сыртта жайлардын бирин *устахана* етип, сениң жонған ағаш кыйкымларыңды, сүйеклерди, желимлерди, ағашларды сол жерге қоямыз (К.Рахманов).

УСТАШЫЛЫҚ ат. Түрли өнер менен шуғылланыў, кәр. кәсип. Бул жерде барлық уәлаятлардан келген делегация ағзалары төрешинен этнографиялық қалашалар жаратылып, хәр бир уәлаят өзиниң миллий кәдириятларының үлгилерин, өнерментшилик, зергерлик, ағаш *усташылық*, кестешилик, сүүретшилик, үй руўзыгершилик буйымлары көргизбесин шөлкемлестирип, мийманларға өзиниң аймағына тән фольклор-этнографиялық өнерлерин көрсетип, қосық айтып, аяқ ойын ойнап, тамашалар көрсетип («ЕК» г.).

УСТАҚАН ат. Тартылған аўқаттағы гөштен хәр бир адамға берилетуғын пай, үлес.

УСТУХАН диал.с. Сүйек, дене мәнисинде. *Устуханым* ағыр келди (Д.Насыров, О.Доспанов).

УСТЫҚАН ат. Жилик

УСТЫҚАНЛЫ кел. тар.с. Боласынлы, дәулетли.

УСЫЛ ат. Өнер, хәдис, жол, тәсил. Ис үстинде табылған тыңнан, Озық *усыл* табыс дәретер... (И.Юсупов).

УСЫЛКЕР к. хийлекер.

УСЫЛКЕРЛИК к. хийлекерлик.

УСЫЛПАЗ к. хийлекер.

УСЫЛПАЗЛЫҚ к. хийлекерлик.

УСЫНДЫРЫҰ усыныў фейилинин өзгелик дәрежеси.

УСЫНЫЛЫҰ усыныў фейилинин белгисиз дәрежеси.

УСЫНЫС ат. Тилек, пикир, өтиниш. Кимде қандай *усыныс* бар, жолдаслар, Кимлер қандай үлес қосады бұған? (И.Юсупов).

УСЫНЫҰ ф. 1. Бир нәрсени басқа биреўге инам етиў, 2. Қолын созыў, бериў. 3. Белгилі бир мәселеге таярлаў, белгилеў. 4. Тилек билдириў, пикир айтыў, усыныс киргизиў.

УТИЛЬ ат. сөйл. т. Пайдаланыўдан қалған хәр түрли зат, тасланды.

УТҚЫЗДЫРЫҰ утыў фейилинин өзгелик дәрежеси.

УТҚЫР к. уткыш.

УТҚЫШ кел. Ута беретугын, утқыр.

УТОПИЯ ат. 1. Турмысқа аспайтуғын қыял, фантазия. 2. әд. Жәмийет дүзиминин идеал келешегин сүүретлеўши көркем шығарма.

УТТЫРТЫҰ утыұ фейилинин белгисиз дәрежеси.

УТТЫРЫҰ утыұ фейилинин өзгелик дәрежеси.

УТЫЛЫҰ утыұ фейилинин белгисиз дәрежеси.

УТЫРЫ ат. рети, пайыты, колайы. Жерге манлайдан тер төгип, *утырын* таўып, хызмет етсен бәркулла сени багады («ЕК» г.).

УТЫС ат. 1. Женис, табыс. 2. аўыс. Утыстан түсетуғын олжа, пайда, түсирим.

УТЫСЛЫ кел. Табыслы, сәтли. Болыс *утыслы* сөзлер айтқысы келди (К.Айымбетов).

УТЫСЫҰ утыұ фейилинин шериклик дәрежеси.

УТЫҰ ф. 1. Түрли жарысларда жениске ерисиү. 2. Хәр түрли жағдайларда өзинин табыска жетиүи, жениүи.

УҰ ат. Денеге зердабы жайылатуғын, адамды өлтиретуғын химиялык зат, дәри, зәхәр. Билмей жүрген екенмен, Душпанлар уў салыпты, ишетуғын асыма (Бердак). **УҰ шашыұ** — аўыс. кәхәрин тигиү, зәхәрин жыйыұ, ашыұы келиү.

УҰАЙЫМ ат. Кайғы, капа, мун, зар. Жәнеүит келер деп еситсе де, журттын көп *уҰайымы* болмады (К.Ерманов). **УҰайым жеү** — капаланыұ, кайғыланыұ. Бир нешеден *уҰайым жеп*, кайғыланды кеүлим менин (Бердак). **УҰайым-кайғы** — мун, капа. Каратаўдын тасындай аўыр *уҰайым-кайғы* баса баслады (Ж.Аймурзаев).

УҰАЙЫМЛАҒЫШ кел. Бир нәрсени уҰайымлай беретуғын, кайғыра беретуғын.

УҰАЙЫМЛАНЫҰ уҰайымлаұ фейилинин өзлик дәрежеси.

УҰАЙЫМЛАСЫҰ уҰайымлаұ фейилинин шериклик дәрежеси.

УҰАЙЫМЛАҰ ф. Кайғырыұ, капаланыұ. *УҰайымлап* болдым катты кайғырып, Әжим енип, катты етлер беттеги (А.Дабылов).

УҰАЙЫМЛАҰШЫ ат. Кайғыра бериүши, уҰайым етиүши.

УҰАЙЫМЛЫ кел. Кайғылы, мунлы, хәсиретли, зарлы.

УҰАЙЫМСЫЗ кел. Бийғам, аркайын, кайғысыз. Бир неше ойнап күле алмай, Жайнатып кийим кийе алмай, *УҰайымсыз* бир жүре алмай, Көп азаплар көрген екен (Бердак).

УҰАЙЫМСЫЗЛЫҚ ат. Аркайынсызлык, бийғамсызлык, кайғысызлык.

УҰАЙЫМШЫЛ кел. УҰайымға берилгиш, кайғышыл. Ол жүдә күйгелек хәм *уҰайымшыл* еди (А.Әлиев).

УҰАЛАНЫҰ уҰалаұ фейилинин белгисиз дәрежеси.

УЎАЛАСЫЎ уўалаў фейилинин шериклик дәрежеси.
УЎАЛАТТЫРТЫЎ уўалаў фейилинин белгисиз дәрежеси.
УЎАЛАТТЫРЫЎ уўалаў фейилинин өзгелик дәрежеси.
УЎАЛАТЫЎ уўалаў фейилинин өзгелик дәрежеси.
УЎАЛАЎ ф. 1. Мыжғылаў, мыжымырлаў. 2. Майдалаў, уўкалаў, уўатыў.
УЎАТЫЛЫЎ уўатыў фейилинин белгисиз дәрежеси.
УЎАТЫЎ ф. Майдалаў, унтаў, бөлеклеў, езнү. Өзлеримиз шай уўатып жараға тартатуғын едик (Ө.Шамуратов).
УЎДАЙ кел. Жүдә ашшы, дым зәхәр, зәхәрдей. Ашшы болсаң уўдай бол, Тийген жерин күйдирсин (кк.х.н.). **Уўдай** ашыў — кыйнаў, күйдириў, катты ашыў. Көрин, қандай екен ышқының күши! Ханнын уўдай ашып өртенди иши (И.Юсупов).
Уўдай ашшы — өткир, тәсирли.
УЎДЫР-ЖУЎДЫР ел. с. Уллы-сынғырлы, шаўдырлы.
УЎКАЛАНЫЎ уўкалаў фейилинин белгисиз дәрежеси.
УЎКАЛАСЫЎ уўкалаў фейилинин шериклик дәрежеси.
УЎКАЛАТТЫРТЫЎ уўкалаў фейилинин өзгелик дәрежеси.
УЎКАЛАТТЫРЫЎ уўкалаў фейилинин өзгелик дәрежеси.
УЎКАЛАТЫЎ уўкалаў фейилинин өзгелик дәрежеси.
УЎКАЛАЎ ф. 1. Мыржыў, мыжғылаў. Биібимәрям, аркамды азғана уўқалап жибер (Т.Алланазаров). 2. Майдалаў, унтаў.
УЎКАЛАЎШЫ ат. 1. Мыжыўшы, мыжғылаўшы. 2. Майдалаўшы, унтаўшы.
УЎЛАҒЫШ кел. Бир нәрсени уўландыратуғын, зәхәрлегиш.
УЎЛАНДЫРЫЎ уўлаў фейилинин өзгелик дәрежеси.
УЎЛАНЫЎ уўлаў фейилинин өзлик дәрежеси.
УЎЛАТТЫРТЫЎ уўлаў фейилинин белгисиз дәрежеси.
УЎЛАТТЫРЫЎ уўлаў фейилинин өзгелик дәрежеси.
УЎЛАТЫЎ уўлаў фейилинин өзгелик дәрежеси.
УЎЛАЎ I ф. 1. Организмге уў таратыў, жайыў, шашыў, зәхәрлеў. Кетти барлық ишкен асым денемди уўлап, Отырғанда бала-шағам тынбай шуўлап (Күнхожа). 2. аўыс. Белгили бир пикирдин яки психикалык фактордын санаға синиўи, кириўи.
УЎЛАЎ II диал.с. Аўлаў, услаў, тутыў. Балығ уўлап жүр. Ғаза салып балығ уўлады (Д.Насыров, О.Доспанов).
УЎЛАЎШЫ ат. 1. Уў таратыўшы, зәхәрлеўши. 2. аўыс.
УЎЛЫ кел. Уўы бар, уўландырғыш, зәхәрлендириўши.
Уўлы кел. Уўы бар, уўландырғыш, зәхәрлендириўши. Қуртпасак уўлы жыланды, Келтирер бир күн зыянды (С.Нурымбетов).

УЇМАҚ-ШУЇМАҚ кел. Жумбаршакланған, былғасқан.

УЇМАШ ат. Сорпаның майына нан былғап исленген аұкат, тағам.

УЇ-ШУЇ ат. Шаўқым, бакырыс.

УЇЫЗ ат. 1. Жана босанған хаялдың, төллеген малдың дәслепки сүти. Менин жетимлигим анамның уўыз сүтин емген күннен басланыпты (Ж.Аймурзаев). 2. аўыс. Жас, нәресте, бала. **Уўызында тоймаў** – аўыс. хеш нәрсеге жарымаў, молшылықты көрмеў, ашкөз.

УЇЫЗДАЙ кел. 1. Уўызға усаған, уўыз сыяклы. 2. аўыс. Баладай, нәрестедей. Камалына келмеген мына уўыздай жас жигиттин меннен де дәртли болыўына кара (Ө.Хожаниязов). **Уўыздай дене** – жас, сүйеги катпаған. **Уўыздайын денеге**, Ашшы камшы тийген соң, Жадыгердей жас бала, Шырқырап үйге киреди («Алпамыс»). **Уўыздай уйыў** – аўызбиршиликли болыў. Урыстан бурын кандай уўыздай уйып отыр едик (Ө.Хожаниязов).

УЇЫЗЛЫ кел. Уўызы бар, уўызы көп, уўызға ийе.

УЇЫЗСЫЗ кел. Уўызы жоқ, уўызға ийе емес.

УЇЫҚ ат. Кара үйдин негизги бөлеклеринин бири, иймек жағы керегенин басына бекитилип, сүйирленген ушы шанаракка киргизилип, оны көтерип туратуғын када, сырык. Биреў уўық соғып атырған, тағы биреўлер ший жыйнап атыр (Ш.Сейтов).

УЇЫҚЛЫ кел. Уўығы бар, уўыққа ийе.

УЇЫҚЛЫҚ кел. Уўық боларлық, уўыққа турарлық.

УЇЫҚТАЙ кел. Уўыққа усаған, уўық сыяклы, уўық тәризли, уўық янлы.

УЇЫЛДЫҚ к. уўылдырық.

УЇЫЛДЫРЫҚ ат. Балықтың аналық урығы, түйиршик мәйеклердин жыйынтығы. Балықшылықта сазан, шортан, **Уўылдырық** деген түрлери бар (Н.Дәўкараев). **Уўылдырық шашыў** – уўылдырықлаў, суўға уўылдырық жайыў. Суўында шашылған уўылдырықтан, Өршиген бир шабағынман, Кегейли (И.Юсупов).

УЇЫЛДЫРЫҚЛЫ кел. 1. Уўылдырығы мол, уўылдырық салынған, уўылдырық қосылған, уўылдырық араласқан, уўылдырыққа ийе. 2. Уўылдырығы бар, уўылдырығы көп.

УЇЫЛДЫРЫҚСЫЗ кел. Уўылдырығы жоқ, уўылдырық салынбаған, уўылдырық қосылмаған, уўылдырық араласпаған, уўылдырыққа ийе емес.

УҰЫЛДЫРЫҚТАЙ кел. Уұылдырыкка усаған, уұылдырык сыяклы.

УҰЫЛДЫРЫҰ уұылыұ фейилинниң өзгелик дәрежеси.

УҰЫЛДЫ-ШУҰЫЛДЫ ат. Хәр қыйлы сес, даұыс, шаұқым.

УҰЫЛЖЫТЫҰ уұылжыұ фейилинниң өзгелик дәрежеси.

УҰЫЛЖЫҰ ф. 1. Мийуелердин жетилисип писиуи. Алмамекен дедим *уұылжыт* пискен, *Бойынан* ышкының сәуири ескен, ... (И.Юсупов). 2. Хәр түрли аұкаттын жақсы писиуи, ылжырауы.

УҰЫЛЫҰ ф. Ыссы аұкат ишкенкен аұыз терилеринниң тилдин үстинги кабатларының жараланып турыуы, порсылдауы. **Тумсығы уұылыұ** – пәнт жеу, айтканы болмау, пәти қайтыу. Талай есиклерге барып дегени болмай, *тумсығы уұылып* қайтты (К.Айымбетов).

УҰЫС ат. Колдын бармақларын бүккендеги алақандағы шуқыр. Кемпир *уұысындағы* топыракты қалтасына салды (К.Султанов).

УҰЫСЛАНЫҰ уұыслау фейилинниң өзлик дәрежеси.

УҰЫСЛАТЫҰ уұыслау фейилинниң өзлик дәрежеси.

УҰЫСЛАҰ ф. Уұысын толтырып услау, косыұыслау. Жекенди колларым менен *уұыслап*, жапырақлар менен жумсақ порсылдақларын бетиме тутаман (Б.Бекниязова).

УҰЫСТАЙ кел. Бир уұыска шамалас, косыұыystай.

УҰЫТ ат. Усыл, әдис, жол. Астына ат тийип жетимнен нөкер болғанлардың көпшилиги қазыұға белдар деп саналды. епилери бир-бири менен шериклесип бәхәрги егиске жер таярлап, *уұытын* тауып егин ексе руксат етилди (Т.Қайыпбергенов).

УҰЫҰ ф. Нанды, сөкти хәм усы сыяклыларды майға араластырыу, былғау.

УЧАСТКА ат. 1. Жердин белгили бир бөлеги. Өз алдына бөлек *участка* алып ислеп атырған екен (Н.Дәукараев). 2. Хә-кимшилик, аймаклық бийлик ететуғын аймак, бир нәрсениң бөлими.

УЧАСТКАЛЫҚ кел. участкаға тийисли, участкаға тән, участкаға байланысly.

УЧИЛИЩЕ ат. 1. Мәмлекетлик оқыұ орны, мектеп. 2. Орта мағлыұматлы кәнигелер таярлайтуғын арнаулы оқыұ орны. Және де әкесиниң *жийи-жийи*: «Куда кәлесе, *кызым* доктор болады, аұылға бир доктор керек, аұырсақ өзи емлейди» – деген гәплери де түртки болып, мектепти *тамамлаған* сон

хүжжетлерин Нөкис медициналык училищесине тапсырады («ЕК» г.).

УШ ат. Бир нәрсенин шети, соны, жийеги, таўсылған жери, аяғы. Басындағы орамалынын *ушы* менен бетин сыпырды (Т.Кайыпбергенев). **◇ Көз ушында** – алыста, узакта. **Қол ушы бериў** – жәрдем етиў, көмек бериў. **Еки ушлы** – еки ойлы, нәмәлим, белгисизлеў. **Тил ушында турыў** – еске келмеў, ядына түспеў.

УШАБАС ат. Жокарғы ушы, ен бәленті, төбеси, бийиги. Кәпелимде қоранын *ушабасында* отырған қоразды көреді (Қ.Айымбетов). **◇ Уша бийик** – ен жокарғы төбеси, жокарысы. Барғанымда Алатаўдын қасына, Қарай бердим *ушабасына*.

УШАН//УШАК диал.с. Жергиликли адамлардын аўызекі сөйлеў тилинде аў қайықтың ен үлкен түрі усылай аталады. Күнде *ушан* қайда? Ушан қайықтың салып қиятырған көтерме жылымына илинип шығады (Д.Насыров, О.Доспанов).

УШКЕТБАЎ диал.с. Желқомды тартып туратуғын жіп (Д.Насыров, О.Доспанов).

УШҚАЛАҚ кел. Женил минезли, бір жерде турмайтуғын, тұрақсыз. Ол жүдә *ушқалақ* болып кетипті («Әмиўдәрья» ж.).

УШҚАЛАҚЛАЎ кел. Женил минезлилеў, тұрақсызлаў, пәпелеклеў.

УШҚАЛАҚЛЫҚ кел. Женил минезлилик, тұрақсызлық.

УШҚАРЫ р. 1. Ушына таман, шетине жақын. 2. аўыс. Үстиртин, қопал, женил-желпи. Бирақ, усылардың бәрі менен бирге, европалық поэзиядан да азықланбасаң бираз жолдан қаласан. Пушкин, Лермонтов, Байрон, Гёте, Гейне, Шиллер Шекспир – буларды оқымай, шайырлық дүньясының мәңгі булақтарынан суўсынладым дегенің *ушқары* гәп болады (И.Юсупов).

УШҚАРЫЛЫҚ ат. 1. Ушына таманлық, шетиреклик. 2. аўыс. Қопаллық, женил минезлик.

УШҚАРЫРАҚ кел. Ушына таманырақ, шетирек.

УШҚЫН ат. 1. Қызған хәм жанған оттын шашыраған майда жалыны, шоғы. *Ушқын* ушар зуўлап оттын папиросынан, Биримлеп сөнбекте сансыз айналар (И.Юсупов). 2. аўыс. Белги, нышан. Онын жүзлеринде шадлы қуўаныштын *ушқынлары* жылтырайды (Ө.Хожанов).

УШҚЫНДЫРЫЎ ф. Урыў, бежеріў, қағындырыў. Шырт уйқыда жатқанда, Минди байдың үстине, *Ушқындырып* хұрресин, Өкпесин осып қуў тазын, ... («Қырк қыз»).

УШҚЫНЛАНЫҰ ушқынлау феѝилинннн өзгелнлк дәрелесн.
УШҚЫНЛАСЫҰ ушқынлау феѝилинннн шернклнл дәрелесн.

УШҚЫНЛАТЫҰ ушқынлау феѝилинннн өзгелнлк дәрелесн.
УШҚЫНЛАҰ ф. Жапалаклау, шашыраныу. Кар *ушқынлап* жауып тур (К.Досанов).

УШҚЫНЫҰ ф. Урыныу, бұлднрну.

УШҚЫР кел. Тез ушатугын, жылдам, жулдыздай ағыу, жүргнш, ушкыш. Көктен келсен *ушқыр* сункар зымырап, Аэропортта машиналар зымырар (И.Юсупов).

УШҚЫРЛЫҚ ат. Жаксы ушыу укыплылыгы.

УШҚЫШ I ат. Самолёт аїдаушы, лётчнк. *Ушқышлардың* дүньядагы зоры еднн. Көрнеклн, әднұлн бнрн еднн (С.Нурымбетов).

УШҚЫШ II кел. Тез ушатугын, ушкыр.

УШҚЫШЛЫҚ ат. Ушкырлык, уша бнлнұ укыплылыгы.

УШЛАСТЫРЫҰ ушласыу феѝилинннн өзгелнлк дәрелесн.

УШЛАСЫҰ ф. 1. Жалғасыу, байланысыу, косылысыу. Куу далаға *ушласып* кететуғын маїданлыкты бастан-аяк аралады (Ж.Аїмурзаев). 2. Жетнұ, жетнснұ.

УШЛЫ кел. Ушы бар, сүйнрлн. Аскар менен Мамыт алдын-ала белгнленген кәснбн бойынша колларына *ушлы* сүймен, кашайтуғын саплы балға алып, кән казатуғын болды (А.Бекнмбетов).

УШЛЫҒЫ ат. Дерелгн, тнйкары. Иси келнспегенлнктен бе, апам менен әкемннн арасында келнспеушнлнлк көбейнп кеттн, ол гәплерднн *ушлық*-пушлыгын гейде мен де еснтнп калатуғын еднм (А.Султанов).

УШЛЫҚ ат. Окыушылардың сыя менен хат жазатуғын заты, перосы.

УШПА ат 1. Жанлы-жаныуарларға келетуғын ауырыу, иллет, кырғын. 2. ауыс. Хауа кемесн, самолёт.

УШПАЛАТЫҰ ф. Ушпа ауырыуы менен ауырыу.

УШПАҚ ат. тар.с. Жәннет, о дүнья. Хәдднясн көп суупылар, *Ушпаққа* нркнлмей барар («Қырк кыз»).

УШПАҚ ат. тар.с. Қыркына шыкпай кайтыс болған нәрсете.

УШТЫРТЫҰ к. ушырыу.

УШЫҒА ат. Жүннен нсленген хасыл зат, гезлеме, мауыты. Қарап көрсен, турған жерн бостандай, Услап көрсен, *ушығаның* жумсағы (И.Юсупов).

УШЫҒАДАЙ кел. Ушығаға усаған, ушыға сыяклы.

УШЫҚ I ат. Аўкат ишиўден аўыз дөгерегинде пайда болатуғын бөртик, жара.

УШЫҚ II ат. Дәннин писпей калғаны, пушы, кепеги.

УШЫҚЛАНЫҰ ушыклаў фейилинин өзлик дәрежеси.

УШЫҚЛАСЫҰ ушыклаў фейилинин шериклик дәрежеси.

УШЫҚЛАТТЫРЫҰ ушыклаў фейилинин өзгелик дәрежеси.

УШЫҚЛАТЫҰ ушыклаў фейилинин өзгелик дәрежеси.

УШЫҚЛАҰ ф. 1. дин, с. Ушынып аўырған адамды хәр түрли нәрсе менен қағыў, суў бүркиў, хәр кыйлы шөплер менен қағыў, диний жол менен емлеў. Колы епли кемпирлерге *ушықлатып* та атыр, хеш пайдасы болмады (С.Салиев). 2. Пушлаў, кепеклеў.

УШЫ-ҚЫЙЫРЫ кел. Ушы-кыйыры жок. Шексиз, есапсыз, сансыз, шети жок. *Ушы-қыйыры* көз жетпес майданға келгенде, жүрислери әбден тосанлады (Т.Кайыпбергенов).

УШЫН к.с. Себепли, максетти аңлатыўшы тиркеўиш.

УШЫНДЫРЫҰ ушыныў фейилинин өзгелик дәрежеси.

УШЫНЫМ к. ушық I.

УШЫНЫҰ ф. 1. Қолайсыз, жағымсыз, аўкаттан тиксинип аўырыў, наўкасланыў. 2. к. ушкыныў.

УШЫРАСТЫРЫҰ ушырасыў фейилинин өзгелик дәрежеси.

УШЫРАСЫҰ ф. Гезлесиў, дусласыў, жолыгысыў, көрисиў. Ара-тура мени емлеген врач пенен *ушырасып* тураман (А.Бекимбетов).

УШЫРАТТЫРТЫҰ ушыраў фейилинин өзгелик дәрежеси.

УШЫРАТТЫРЫҰ ушыраў фейилинин өзгелик дәрежеси.

УШЫРАТЫҰ ушыраў фейилинин өзгелик дәрежеси.

УШЫРАҰ ф. Жолығыў, гезлесиў, дус болыў.

УШЫРАҰШЫ ат. Жолығыўшы, гезлесиўши, дусласыўшы.

УШЫРТЫҰ ушырыў фейилинин өзгелик дәрежеси.

УШЫРЫСЫҰ ушыраў фейилинин шериклик дәрежеси.

УШЫРЫҰ ф. 1. Бир нәрсени хаўаға жиберий. 2. Бир нәрсени тазалаў, суўырыў. 3. Қусларды хаўаға жиберий, үркитий. 4. Самолёт пенен жиберий, жоллаў.

УШЫРЫҰШЫ ат. Ушырып жиберийши.

УШЫҰ ф. Аспанға, көкке көтерилиў, хаўалаў, жоқарылаў. Көк жүзин кәрўан дүзип тырналар *ушты* (Ж. Аймурзаев). ◇ **Ушып-қоныҰ** — куўанғаннан тыным таппаў. *Ушып-қонып* перийзат,

Болар исти ойлады («Ер Зиййар»). **Окка ушыў.** а) ок тийип кулаў, жығылыў. б) өлиў, казаланыў. **Ушып турыў** — жылдам тез, шаккан турыў. Орнынан *ушып турып*, жән-жағына карады (А.Әлиев). **Зәрресн ушыў** — коркыў шоршыныў, сескеніў. Жылан шаккандай *зәрресн ушып* кетти (Ө.Хожаниязов). **Мурттай ушыў** — кулаў, жығылыў. *Каўын коста мурттай ушып*, Аўырды да кысылды дем (И. Юсупов). **Көзинен бир-бир ушыў** — сағыныў, интизар болыў. Көргенлердин *көзлеринен бир-бир ушып* (С.Нурымбетов). **Кустай ушыў** — тез жүриў, алға умтылыў, тезлигин жокарылатыў. Машина *гүрилдеп, кустай ушып* алға жөнелди (С.Хожаниязов).

УШЫЎШЫ ат. Аспанға, хаўаға кетерилиўши.

УЯ ат. 1. Куслардын, пал хәрресинин, жырткыш хайуанлардын хәм тағы баскалардын жайы, жатак орны, үйи, ини. Бир шайкус суўдын капталындағы жаркабакка уя салып еди (К.Айымбетов). 2. Белгили бир шөлкемлердин орайы. 3. Туқымларды егиў ушын исленген орын, казылған шуқыр, ой. 4. Адамлардын ушырасатуғын, топланысатуғын орны, жайы. 5. Бир зат яки нәрсенин пайда болған жери, орны. Айтты: «Әжем байғус өлди әрманда, Бир уяда жалғыз қалдым мен сонда (И.Юсупов). 6. грамм. Бир түбирден жасалған сөзлердин топары. ◇ **Көзи уясынан шығыў** — коркыў, хүрейлениў. Бул хабарды еситкенде Әметтин *көзи уясынан шығып* кетти (А.Әлиев). **Күн уясынан шығыў** — күннин шығатуғын жери, орны, горизонты.

УЯДАЙ кел. 1. Уяға усаған, уя сыяқлы. 2. Жаксы, пәкизе.

УЯЛАС кел. Уясы бир, бир уяда, бирге.

УЯЛАТЫЎ уялаў *фейилинин өзгелик дәрежеси*. 2. Мәкан

УЯЛАЎ ф. 1. Кустың, тағы баскалардын уя салыўы.

УЯЛАЎ ф. 1. Кустың, тағы баскалардын уя салыўы. 2. Мәкан басыў, орналасыў.

УЯЛТТЫРЫЎ уялыў *фейилинин өзгелик дәрежеси*.

УЯЛТЫЎ уялыў *фейилинин өзгелик дәрежеси*.

УЯЛШАҚ кел. Тартыншақ, ынжық, уялғыш. Садулла

Атажанов жүдә *уялшақ* ақыллы бала (А.Бекимбетов).

УЯЛШАҚЛЫҚ ат. Тартыншақлық, ынжықлық. Арзыўдын

тартыншақлаў, *уялшақлық* минези бар (Ж.Аймурзаев).

УЯЛЫ кел 1. Уясы бар, уяға ийе. 2. Көп уялы, уясы көп. 3. Сымсыз телефон. Жакында еки «Шалола»шы қызымызға районымыз хәкими А.Сапарбаевтын бахалы саўға — уялы телефон инам еткени де пикиримизди тастыйықлайды («ЕК» г.).

◇ **Уялы байланыс** — сымсыз телекоммуникациялык байланыс. — Хәзирги ўақытта, байланыс хәм мәлимлемелестириў тараўында республикамыз халкына «Өзбектелеком» АК Каракалпакстан Республикасы филиалы сымлы байланыс, «Билайн», «Ucell», «UMS», «Perfectum Mobile» хәм «UzMobile» — *уялы байланыс* операторлары төрепинен заманагөй, сапалы байланыс хызметлерин усынбакта («ЕК» г.).

УЯЛЫҢҚЫРАҰ к. уялыў.

УЯЛЫҰ ф. Кысыныў, кызарыў, бозарыў. Енди *уялыў* гезегі Маман бийге аўысып, көзлерин дастыктын тасасына жасырып, жас бала ойынын кылды (Т.Кайыпбергенев).

УЯҢ кел. 1. Майда, жумсак, өлпен. 2. Жатык минез, төменшик, жуўас, бос. Айыўдын кара *уяң* жүнлери дир-дир етеди (А.Атажанов). ◇ **Уян даўыс** — әстен шығатуғын, жинишке еситилген сес.

УЯҢЛАҰ кел. 1. Жумсаклаў, майдалаў, өлпенлеў. 2. Әстелеў, пәслеў. Бирак, бул ретте онын даўысы *уяңлаў* шыкты (Ө.Хожаниязов). Әдебият муғаллими әри-бери түсиндирмекши болып еди, даўысы уян екен, көпшилик басып кетти (М.Нызанов).

УЯҢЛЫҚ ат. Өлпенлик, төменшиклик, тартыншаклык.

УЯСЫЗ кел. Уясы жок, инсиз, уяға ийе емес.

УЯТ ат. Ар-намыс, әдеп. Хаў кудайым айтканыма кулак сал, Саған *уят* жерге барыў («Қырк кыз»). ◇ **Уят болыў** — әдепсизлик, бийабырай болыў. **Уятқа қалыў** — уялыў, кысыныў.

УЯТЛЫ кел. Уяты бар, намыслы, әдепли.

УЯТСЫЗ кел. Инсапсыз, арсыз, бетсиз, әдепсиз, кәсийетсиз.

УЯТСЫЗЛЫҚ ат. Намыссызлык, арсызлык, бетсизлик, әдепсизлик, бийәдеплик, инсапсызлык, кәсийетсизлик. Бул *уятсызлык*, хәтте арсызлык емес пе түсинген адамға («Әмиўдәрья» ж.).

УЯТСЫНЫҰ ф. Намыссыныў, әдепсиниў, арсыныў, дурыс көрмеў, мақул көрмеў.

Ү

Ү ат. 1. Каракалпак әліпбесінің жигирма жетінші хәриби хәм оның аты. 2. Ү хәриби дауыссыз сесті билдиреди.

ҮБИРЛИ: үбирли-шүбирли кел. Өнген, өскен, көбейген, бала-шағалы, көп балалы, өсіп-өрбіген, үрім-путақлы, өніп-өскен. Сапардың қосласы Айгүл көп жыллық ауырыудан қайтыс болып, *үбирли-шүбирли* балалары қалды (А.Әліев).

ҮГИНДИ ат. Хәр қыйлы исленген затлардан түсетуғын майда қалдық. Устахананың ишінде ағаштын, темірдің *үгиндиси* үйилип жатыр (А.Бекимбетов).

ҮГИТ ат. Хәр қыйлы нәрселерді түсиндириуде берилетуғын түсиник, ақыл, кенес, нәсият. Хәр кимге өзінше *үгит* үйретеди (Т.Қайыпбергенов).

ҮГИТЛЕҮ ф. Биреуді айтқанына көндириу, өз тәрәпіне тартыу, айландырыу. Хәзир кулак сүймес пәнди-*үгитлер*. Сонда да айтайын: досларың болсын (И.Юсупов)

ҮГИТЛЕҮШИ ат. Көндириуши, тартыушы, айландырыушы адам. Жуманияз көпшиликти *үгитлеуши* екен (С.Салиев).

ҮГИТ-НӘСИЯТ ат. Белгилі бір мәселени көпшиликке ауызша яки баспасөз жүзинде түсиндириу ушын хәрәкет жүргизетуғын жумыс. Бундай *үгит-нәсият* жумысларын алып барыудан тийкаргы максет — хәр бір сайлаушының сайлау бойынша хуқықый билимлерин арттырыудан ибарат («ЕК» г.).

ҮДЕТИҮ үдеу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ҮДЕҮ ф. 1. Зорайыу, козыу, күшейиу. Түни менен буркасынланған боранның пәти қайтар емес, еле де *үдеу* дауам етпекте (Ш.Сейтов). 2. физ. Бир өлшем уакыт ишиндеги тезлик муғдарының өзгерисин көрсететуғын шама.

ҮЖИБАТЛЫ қ. ужибатлы.

ҮЗБЕЛЕҮ ф. Бир нәрсени үзип-үзип таслау, үзиу.

ҮЗБЕН ат. 1. Жүериниң камырын үзип-үзип салынатуғын айран ямаса қатық куйып ишетуғын аұкат. 2. ауыс. Кишилеу садақаға таярланылған аұкат.

ЎЗБЕНДЕЙ кел. Ўзбен сыяклы, ўзбенге усаған, ўзбен тақылетли.

ЎЗБЕНЛИК ат. Ўзбен болатуғын нәрсе, ўзбен боларлык зат. *Ўзбен*, оннан кейин палаў келди (С.Салиев). Аздан кейин *ўзбен* де тайын болды (К.Султанов).

ЎЗБЕЎ ф. Ис-хәрекетти даўам ете бериў, тоқтатпаў, ирикпеў. Баксы айтып отырған косығын *ўзбей* даўам ете берди (К.Султанов). Сапар аўылға изин *ўзбестен* ўш хат жазды (Г.Изимбетов).

ЎЗБЕНТАЙ диал.с. Жўўеринин унынан исленген быламык. Көп кыдырған жолығар *ўзбентайға* (кк.х.н.)

ЎЗГИЗИЎ ўзиў феиилинин өзгелик дәрежеси.

ЎЗДИРИЎ ўзиў феиилинин өзгелик дәрежеси.

ЎЗДИРТКИЗИЎ ўзиў феиилинин өзгелик дәрежеси.

ЎЗДИРТТИРИЎ ўзиў феиилинин белгисиз дәрежеси.

ЎЗДИРТТИРИЎ ўзиў феиилинин өзгелик дәрежеси.

ЎЗДИРТИЎ ўзиў феиилинин өзгелик дәрежеси.

ЎЗЕНГИ ат. Аттың, ешектин ерлерине аяк салып минетуғын етип жиптен исленген зәнги. Куралбай *ўзенгиге* аякты тиреп, көтерилип турып жән-жағына карады (К.Султанов). **Ўзенги баў** — зәнги баў, аяк салатуғын зәнги.

ЎЗЕНГИЛЕС кел. Жасы, дәреже жағынан шамалас, катар-курбы. Омар Қалман менен *ўзенгилес* еди (Т.Жумамуратов).

ЎЗИК I ат. Кара ўйдин уўығынын ўстин айландырып жабатуғын кийиз. Жуманның таза ўйи ақ *ўзик* пенен жабылып, хәмме төрепи келистирилген (С.Арысланов).

ЎЗИК II кел. Ўзилген, бөлек, кесик, кыйынды. Сапар әри-бери карап сымның *ўзик* жерин таба алмады (А.Оразов).

ЎЗИКЛЕЎ ф. Кара ўйди *ўзик* пенен жабыў, *ўзик* салыў.

ЎЗИКЛИ кел. Ўзиги бар, *ўзик* пенен жабылған.

ЎЗИКСИЗ кел. 1. Ўзиги жок, *ўзик* пенен жабылмаған. 2. Ўзиги болмаған, ўзилмеген.

ЎЗИЛГИШ кел. Ўзиле беретуғын, әззи. Бос есилген аркан хәр ўақыт *ўзилгиш* келеди (К.Ерманов).

ЎЗИЛДИ-КЕСИЛДИ кел. Тийимли, орынлы, тыянаклы, тужырымлы. Аманов пикирин *ўзилди-кесилди* айтып салды (С.Арысланов).

ЎЗИЛИС ат. Белгили ис-хәрекеттин тоқталыў ўақты, иркилис, тыныс. Жыраў суў ишкиси келип азмаз *ўзилис* жасады (К.Ерманов).

ҮЗИЛИСИҮ ф. Иркилисиү, токтасыү.
ҮЗИЛИСПЕ ат. Иркиниште, бел үзди, гедерги, тыныспа.
токтама. Жүрпү турған станок кәпелпмде *үзилиспеге* ушырады
(К.Смамутов).

ҮЗИЛИССИЗ кел. Иркинишсиз, токтаусыз.

ҮЗИЛИҮ I үзиү фейлинин белгисиз дәрежеси.

ҮЗИЛИҮ II ф. 1. Жан тәслим етиү, жан тапсырыү, дуньядан
өтиү, өлиү. 2. Байлыгы таусылыү. 3. Мийирбанлык пенен
елжиреү. **Үмит үзилиү** — күткенн болмаү, исеним жоғалыү.

Карасы үзилиү — көзден ғайып болыү, жок болыү.

ҮЗИЛ-КЕСИЛ р. Шешіүшн түрде, биротала. Абат жумыска
бармайтуғыны туұралы *үзил-кесил* айтты (Ш.Сейтов).

ҮЗИМ ат. Бир нәрсеннн үзип алынған кишкене бөлегн,
данасы, кыйкымы. Бир *үзим* етти колына алып, алдыма жуұыра
шықты (А.Әлиев).

ҮЗИНДИ ат. Белгилн бир шығармадан бөлинип алынған
жекке бөлегн, пүтинннн бөлшегн, бөлімн. Романнан азы-кем
үзиндилер оқылды (К.Султанов).

ҮЗИСИҮ үзиү фейлинин шериклик дәрежеси.

ҮЗИҮ ф. 1. Бир затты екиге бөліү, ажыратып алыү,
бөлеклеү, жулыү. Сабыр жүзимннн бир солкымын *үзип* алып,
жей баслады (С.Салиев). 2. аұыс. Ис-хәрекеттин бирден
токталыуы, жумысты дауам еттирмеү, иркип қалыү. 3. аұыс.
Мудамы, бәрха, бәркулла. 4. аұыс. Өмирин жойыү, жок етиү.
Кәхәрге буұлыккан Аман ешкиннн жулынын да хә демей-ак
үзди (А.Әлиев). **Үміт** — үмітленбеү, үмитин жоғалтыү.
Айгүл Сапардың келиүннен *үдериң үзди* (К.Султанов). **Үмит**
үзиү — исенимин жоғалтыү, үмит еткенди қойыү. **Қол үзиү** —
айырылыү, ажыратыү. Ол быйыл оқыға ықласланбай акыры
оқыудан *қол үзди* (Т.Қайыпбергенов). **Карасын үзиү** — көринбеү,
алыслаү, узаклаү, кашыклаү.

ҮЗЛИКСИЗ р. Токтамастан, иркилместен, токтаусыз. Мотор
үзликсиз ислеп турды (А.Әлиев).

ҮЙ I ат. 1. Адам отыратуғын хожалык, семья. Бизде үй жок
күндиз илип отырған, Апақ-шапақ жайнап күлип отырған
(И.Юсупов). 2. Ұатан, шанарак. 3. Белгили бир жәмийет
пайдаланатуғын, жасайтуғын орын, мәкеме. Сөйтип, Төреш
балалар *үйине* тапсырылды (Н.Дәўкараев). **Үй тигиү** — хожалык
болыү, шанарак көтериү, бала-шағалы болыү. Халмурат бай
үй тикти деп аұылдың бәри жыйналды (К.Ирманов). **Үйди**

басына көтеріу — шаўкым салыу, уу-шуу болыу. Балалар хә демей-ак *үйди басына көтерди* (Ә.Шамуратов). **Үйли-жайлы болыу** — хожалыклы, дүнья-маллы болыу, турмысы жақсыланыу. **Ақ үйли болыу** — сүргинге жиберіу, жер аударыу. Арзым полиция тәрөпинен *ақ үйли болды* (С.Арысланов). **Үй машқаласы** — хожалык жумыслары, семья жумысы. *Үй машқаласы* оны тәуир-ак албыратты (К.Камалов). **Үйден шықпаған** — аўыс. турмыс курмаған, күйеўге шықпаған. Ол еле *үйден шықпаған* кыз (С.Хожаниязов).

ҮЙ II к. үйиу.

ҮЙГИЗДИРИУ үйиу фөйилинин өзгелик дәрежеси.

ҮЙГИЗИЛИУ үйиу фөйилинин белгисиз дәрежеси.

ҮЙГИЗИУ үйиу фөйилинин өзгелик дәрежеси.

ҮЙДИРИУ үйиу фөйилинин өзгелик дәрежеси.

ҮЙДИРТИУ үйиу фөйилинин өзгелик дәрежеси.

ҮЙДИРТКИЗИУ үйиу фөйилинин өзгелик дәрежеси.

ҮЙЕЛДЕЙ кел. Шамадан тыс, үлкен, нәмнаған. Мына *үйелдей* адамды атпаға оғым болмай, әбден ызаланып сыртка жуўырып шыктым (К.Смамутов).

ҮЙЕЛЕУ ф. Жаткан жеринен тура алмау, қозғала алмау.

ҮЙ-ЖАЙ ат. Үйге тән мүлк және хожалык затлары, үскене. Болмай көбинин *үй-жайы*, Иши дәртке толған екен (Бердақ).

ҮЙИЛДИРИУ үйиу фөйилинин өзлик дәрежеси.

ҮЙИЛИСИУ үйиу фөйилинин шериклик дәрежеси.

ҮЙИЛИУ үйиу фөйилинин белгисиз дәрежеси.

ҮЙИН ат. Бир заттын топланған кәдди, бир төбе, күтә көп жыйын. Еки көшенин биринде *үйин-үйин* шығынды (М.Нызанов).

ҮЙИНЛИ ат. Төбе-төбе болып жыйналған қалдык, көп жыйынды, толам. Таслардын майда *үйиндиси* жолдын шетинде жатыр (К.Камалов).

ҮЙИНШИК ат. 1. Бир заттын кишкене болып жыйналған үйиндиси, киши болып көриниуи, үйинди. Ол жер силкиниу нәтийжесинде тау басынан қулаған *үйиншик* тасларға усап жайылып атыр (Т.Қайыпбергенов). 2. Балық ушлау ушын ағаштан ишин куўыс етип исленген зат, қурал, әсбап.

ҮЙИНШИКЛЕУ ф. Затларды бир жерге үйип жыйнау, топлау.

ҮЙИР I ат. 1. Бир айғырдын қарауындағы жылкынын топары, дүркини. Таулардан асып бир *үйир* жылқы булаққа

пайда болды («Мәспатша»). 2. Тууып өскөн орталык, катар-курбы, тууған-тууысканлык, жакын-жууыктык. Бузылган соң өрисинен *үйирим*. Тууысканға бурып тура-аў бүйирим, Саўуўға болмады жалғыз сыйырым. Бир баска бир заман болды яранлар (Күнхожа). **◇ Уйирине косылыў** — катар-курбы, жора-жолдасларына косылыў. Ер жигит уйиринен шыкса да, *Уйирине косылады* (кк.х.н.). **Уйир-үйир болыў** — топар-топар болыў, дүркин-дүркин болыў. Адам болып уллы атак алмаға, Есиғинде *үйир-үйир болса* мал (Әжинияз).

УЙИР II Уйир болыўы. ф. Адамға үйрениў, үйренисиў. Сол күннен баслап Жийемурат ағаға *үйир* болдым (Ж.Аймурзаев). **◇ Уйир болыў** — бир жерге қайта-қайта келе беріў, орала беріў, үйренисиў. Жаман менен *үйир болма*. Акыры басына жетер (кк.х.н.). **Уйир болмаў** — пуш болыў, хеш нәрсе болмаў. Жарма суйык болды түйирі болмады. Сол жылғы дәнде де *үйир болмады* (К.Айымбетов).

УЙИРИЛГИШ кел. Бир жерге топланғыш, жыйналғыш. **УЙИРИЛИЎ** ф. 1. Бир жерге жыйналыў, топланыў, шоғырланыў. Қозылар *үйирилип* жайылғанда оған қумарланып қарадым (Ж.Аймурзаев). 2. аўыс. Бир жерде шыр гүбелек айланыў, дөнгелениў. Жуўап орнына самал суўырып зуўлата қуўғынға түскен жапырақлар *үйириле* келип бетіме урды (К.Смамутов).

УЙИРИМ к. үйир **УЙИРИЎ** ф. 1. Бир жерде дөнгелендирип шыр айландырыў. Тракторды ылақшы аттай *үйирип*, табаннан айландырды (К.Султанов). 2. Бир жерге үйирип топлаў, жыйнаў. Жумагүлдің гәплери кем-кемнен хәммени *үйирип*, шүйиркелестире берди (Т.Қайыпбергенов). 3. Бир нәрсени жоқары көтерип айландырып былғаў. Ораз аталық камшысын колхозшылардың үстінде *үйирип*, қатты қәхәрде турды (А.Әлиев). **◇ Зәребесин үйириў** — ашыўы келиў, қәхәрлениў, зәхәрін өткериў. Ол *зәребесин үйирип* Қосыбайға алып умтылды (К.Султанов). **Ийманын үйириў** — а) қорқытыў, зәребесин үйириў. Ол таң алдында мылтық атып, хәмменин *ийманын үйирди* (Ш.Сейтов). б) адам өлер алдында жатқанда оқылатуғын қуран. *Өз ийманын үйирип*, «Дүньяға келип болдым», деп көзин тастай жумады.... («Ер Зийўар»). **Тил үйириў** — мазалы, шийрин, жүдә татлы. Онын тандырларында жабылған пәтирлер жумсак болып, аўзына салғанда *тилиңди үйирип* кетеди (Х.Сейтов).

ҮЙИРЛИ кел. Топар-топар болып жыйналған, үйир-үйир топланған, шокланған. Балықшының айтыуына карағанда жақын жерде *үйирли* балық жок (К.Султанов).

ҮЙИРМЕ к. шөлкем.

ҮЙИРСЕК кел. 1. Адамға жақын, бауырман. Орта бойлы жас жигит маған *үйирсек* бола калды (А.Бекимбетов). 2. Жанлы-жаныуарлардын айырылып шыкпайтуғын үйиринен айырылмайтуғын үйренискен топары. Көп жылқыға *үйирсек* болған ғунан корадан шыккысы келмейди (Ө.Тәжмуратов).

ҮЙИРСЕКЛЕҮ кел. Бауырманлау, жақынлау.

ҮЙИРСЕКЛИК ат. Жатыркамаушылық, үйренискенлик.

ҮЙИРТИҮ үйириу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ҮЙИСИҮ үйиу фейилинин шериклик дәрежеси.

ҮЙИҮ ф. Бир затты, нәрсени, белгили бир жерге жыйнау, топлау. Кууаныш пенен алған азыкларын балалар бир жерге *үйип* атыр (Т.Кайыпбергенов). Балалар айтылған сөз бойынша пиязды *үйип* койды (С.Салиев). ◇ **Қабак үйиу** — ашыулану, түнериу, кәхәрлениу. Геннадий *қабағын үйип* мийи айланған басын төмен ийди (А.Бекимбетов). **Үйилип-төгилип отыруу** — топланысып отыруу, көп болып жыйналу. Олар *үйилип-төгилип отырууы* менен кала берди (Ж.Аймурзаев). **Үйип-төгип әкелип таслау** — ағыл-тегил етиу, бир жерге топлау, жыйнау. Почтальон газеталар менен хатлардын бар-жоғын *үйип-төгип әкелип таслап* кетеди (Ө.Хожаниязов).

ҮЙИҮЛИ кел. Жыйнаулы, топлаулы. Жерде *үйиули* турған темирлердин көпшилиги маған таныс (С.Салиев).

ҮЙ-ИШИ ат. 1. Үйдеги барлық керек затлар, буйымлар. 2. Үйдеги адамлар, бирге жасайтуғын хожалық ағзалары. Апам олар менен көрисип, *үй-иши* аманлықтарын тегис сорап атыр (К.Смамутов).

ҮЙКЕЛЕНИҮ үйкелеу фейилинин белгисиз дәрежеси.

ҮЙКЕЛЕСИҮ үйкелеу фейилинин шериклик дәрежеси.

ҮЙКЕЛЕТИҮ үйкелеу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ҮЙКЕЛЕҮ ф. Еки нәрсени бир-бирине тийгизиу, бир-биринин бети менен кайта-кайта жонып ысқылау, сыйпалау. Оларды көплеген бузаулар коршап алып тумсығы менен *үйкелеп*, жағымпазлық етти (А.Бекимбетов).

ҮЙКЕЛИС к. үйкелеу.

ҮЙКЕЛИСПЕ к. үйкелеу.

ҮЙКЕҮ ф. Бир нәрсени екінші нәрсенің бети менен күшлеп ысқылау, үйкелеу, сыйпалау. Сәрсен тахтадағы жазыуды қолындағы шүберек пенен *үйкеп* өширди (А.Бекимбетов).

ҮЙЛЕНДИРИҮ үйлениу фейилінің өзгелік дәрежесі.

ҮЙЛЕНДИРТИҮ үйленіу фейилінің өзгелік дәрежесі.

ҮЙЛЕНИҮ ф. Камалға келген жігіттің ержеткен қыз бенен турмыс қуруы, келіншек алыуы, үйлі, бала-шағалы болуы. Жұрт оны жас уағында *үйленди* деп гәп ететугын еди (Ө.Айжанов).

ҮЙЛЕСИМ ат. Сәйкеслік, ылайықтылық. Бүгін жаслардың тәлім-тәрбиясы саласын модернизациялау «Өзбекстан Республикасының 2022–2026-жылларға мөлшерленген рауажланыу стратегиясы» хәм мәмлекетімізде «Инсан кәдірін улығлау хәм белсенди мәхәлле жылы» Мәмлекетлик бағдарламасында белгіленген процесслер менен *үйлесимли* болуы талап етилип атыр («ЕК» г.).

ҮЙЛЕСИМЛИ кел. Бир-бирине ылайыкты, жарасыкты. Формасы жағынан хәр түрлі болған менен хәр бир бөлегі бир-бирине *үйлесимли* (Қ.Камалов).

ҮЙЛЕСИМЛИЛИК ат. Сәйкеслілік, ылайықтылық.

ҮЙЛЕСИҮ ф. Сәйкес келиу, жүдә сай келиу, келисикли. Және адам күлдириуге күтә шебер, сөзлери *үйлесип* келе қалады (Г.Изимбетов).

ҮЙЛЕСТИРИЛИҮ үйлесиу фейилінің белгисіз дәрежесі.

ҮЙЛЕСТИРИҮ үйлесиу фейилінің өзгелік дәрежесі.

ҮЙЛИ кел. Үйи-жайы бар, өз алдына турмыс қурған, хожалығына ийе адам. Он мың *үйли* өзбектен, Алты санлы алаштан, Түсінде көрген сулыұдын, Хеш дерегин таппады («Мәспатша»).

ҮЙЛИ-ЖАЙЛЫ кел. Өз алдына дөске дүзген, шаңарақ қурған, турмыс қурған, хожалық болған. Бурын хеш бир *үйли-жайлы* болмаған қырк бес хожалық жана үй тикледи (Ж.Аймурзаев). Аралда өз алдына *үйли-жайлы* болып өсти (Ө.Айжанов).

ҮЙЛИК кел. Үйге жарайтуғын үйге боларлық. Устанын исеними артып, *үйлик* талды шабыуға өзи кетип, өзи таңлайтуғын дәрежеге жетип қалды (Т.Қайыпбергенов).

ҮЙМЕ-ЖҮЙМЕ ел.с. Бир нәрселердің бир жерге топланыуы, жыйналыуы. Оның бет-аузына *үйме-жүйме* болып шыбын қонып тур (Қ.Айымбетов).

ҮЙМЕЛЕНИҮ үймелеу фейилинин өзлик дәрежеси.

ҮЙМЕЛЕСИҮ үймелеу фейилинин шериклик дәрежеси.

ҮЙМЕЛЕТИҮ үймелеу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ҮЙМЕЛЕҮ ф. Бир жерге жыйналыу, шокланыу, топланыу. Жыра бойы көп узамай какырап, Шөл кузғыны *үймеледи* өликке (И.Юсупов). Сержан ағанын үйи алдында адамлар *үймелесип* тур екен (К.Досанов).

ҮЙРЕК ат. Бармақларынын арасы перделенген, жука тері менен бекленген, қысқа мойынлы, жалпак тумсыклы, сууда жүзетуғын қус. Қасқалдақ, *үйрек*, сауысқан, Қопаға кирди паналап (К.Султанов).

ҮЙРЕКЛИ кел. Үйрегі көп, үйрегі бар.

ҮЙРЕКТЕЙ кел. Үйрекке усаған, үйрекке мегзес, үйрек сыяклы, үйрек тәрізлі. Есикті желпиндирип, сүнгип шыққан *үйректей* Менлибай аға үшеуіміз бірден зонк-зонк үйден шығыстық (Ш.Сейтов).

ҮЙРЕНГИШ кел. Тез билетуғын, уғынатуғын.

ҮЙРЕНИСИҮ үйрениу фейилинин шериклик дәрежеси.

ҮЙРЕНИҮ ф. 1. Баскадан хәр нәрсени билиу, кеуілге тоқыу, түсиниу. Дурысын айтасак, ал бунын бәрін мектепте *үйренип* алғанбыз (Ө.Хожанов). 2. Танысып билиу, көзи үйрениу. Онын үстине техниканы да *үйренип* киятыр едим (Ө.Айжанов).

ҮЙРЕНШИК кел. Тазадан үйренип киятырған. Ауыздағы өжиреде кийинип атырып, «Мынау шопан сағынышларында» шопан сағынып отырған жоқ, — деди. — Таза *үйрениш*к ұағында салған ба? (Ш.Сейтов).

ҮЙРЕНШИКЛИ кел. Бұрыннан билген, таныс, белгили. Онын *үйрениш*кли үлкен қоллары қалтасынан насыбай ізлеуде (Т.Қайыпбергенов). 2. Әдет, қылық.

ҮЙРЕТИЛИҮ үйретиу фейилинин белгисіз дәрежеси.

ҮЙРЕТИҮ ф. 1. Бир нәрсеге шынықтырыу, билдириу, әдетлендириу, оқытыу. Еки жүз жигитін әскер ойынына *үйрети*п турған (Қ.Ерманов). 2. Асауды жөнге салыу, келеге келтириу, мойынлатыу. Аллан асау ғунанды зордан қолға *үйрети*п алды (А.Әлиев).

ҮЙРЕТКИЗИҮ үйретиу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ҮЙРЕТКИШ кел. Шынықтырыуға шебер, уста, уғындырғыш. Ол хәр нәрсени өзине тез *үйрет*киш адам еди (Ж.Сапаров).

ҮЙРЕТТИРИҮ үйретиу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ҮЙРЕТТИРТИҮ үйреннү феиһлинин белгисиз дәрежеси.

ҮЙСИЗ кел. Жайсыз, панасыз, хеш нәрсеси жок. Қоразбек аксақал *үйсиз* қалды (К.Ирманов).

ҮЙСИЗЛИК ат. жайсызлық, панасызлық, үйи жоклық.

ҮЙТИЛИҮ үйтиү феиһлинин өзлик дәрежеси.

ҮЙТИСИҮ үйтиү феиһлинин шериклик дәрежеси.

ҮЙТИҮ ф. 1. Малдын, тауықтың т.б. терисин, жүнин хәм пәрин отқа тутып күйдириү, шарнытыү. Женгей шаккан хәрәкет етти, тауықты нәрден тазалап отқа *үйтти* (Ө.Хожаниязов).

2. аүйс, Бүлдириү, уайран етиү, кылықты күшейтиү.

ҮЙТКИЗИҮ үйтиү феиһлинин өзгелик дәрежеси.

ҮЙТПЕ кел. Отқа күйдирилген, жалынға шарпылған гөш.

◇ **Үйтпе кылыү** – көбинесе семиз койды териси менен отқа үйтиү, жүнин күйдириү, жүннен тазартыү. Соидын оны қалдырмай, *үйтпе қылдық* хәммесин (кк.х.к.).

ҮЙТПЕЛЕҮ ф. Үйтпе кылыү, үйтпе етиү, үйтиү.

ҮЙТТИРИҮ үйтиү феиһлинин өзгелик дәрежеси.

ҮЙ-ҮСКЕНЕ к. үскене.

ҮЙШИ ат. Үй соғыушы, ағаштан үй жасаушы, уста. Ел аралаған сыншы болар. Тоғай аралаған *үйши* болар (кк.х.н.).

ҮЙШИК I ат. 1. Орылған егиннің, мал отынын хәм басқа да затлардың тикке жыйналып қойылыуы. 2. Келеплеген жипти салып қоятуғын ағаштан исленген хожалық буйымы, әсбабы, қуралы. Сәнем төрден *үйшик* алып, үйине кетпекши болды (К.Аралбаев).

ҮЙШИК//ҮЙШҮК II диал.с. Жипти орайтуғын ағаш қурал (Д.Насыров, О.Доспанов).

ҮЙШИКЛЕНИҮ үйшпклеү феиһлинин белгисиз дәрежеси.

ҮЙШИКЛЕСИҮ үйшпклеү феиһлинин шериклик дәрежеси.

ҮЙШИКЛЕТТИРИҮ үйшпклеү феиһлинин өзгелик дәрежеси.

ҮЙШИКЛЕТИҮ үйшпклеү феиһлинин өзгелик дәрежеси.

ҮЙШИКЛЕҮ ф. Орылған егинди яки басқа нәрселерди бир жерге жыйнау. Арзым орылған барлық гүнжисин бир жерге *үйшпкледи* (Ө.Атажанов).

ҮКЕ ат. Өзинен кишкене ул хәм қыз.

ҮКИ I ат. Түнде ушатуғын иймек тумсыклы, шырайлы жыртқыш қус.

ҮКИ II ат. Суу алыу ушын музды ойып қолайланған орын, шуқыр ой. Жетер жерде ойылған *үки* жок (Г.Изимбетов). Тезлик

пенен шанада жатырған жылым хәм баска да курал-сайманларды түсирип, хәр биримиз үш-төрт адымнан музды ойып, *үки* ислеўге кирисип кеттик («Саза» ж.).

ҮКИДЕЙ I кел. Үкиге усаған, үки сыяклы, үки тәризли, үки янлы. Барлык акыл-хуўышын бөлип, *үкидей* үңилип отырды (Ж.Аймурзаев).

ҮКИДЕЙ II кел. Ойылған, үкиге усаған, үки сыяклы, үки тәризли, үки янлы.

ҮЛБИРЕК кел. Дым жука, илбирек, рәпәнек. Қәдимги, үй хызметин баскаға аўыстырмайтуғын, айналып ғана кетейин, аппак қызлар, караўытпаған, *үлбирек* қызлар қызыл бүрли жынғыллардан сипсе буўып келип тораңғылдың астын сыйырыстырып-сыпырыстырып, суў себистирип, пайызлы етиў менен айналысып, кала бердидағы, мийнеттиң зорына бизлер кеттик (Ш.Сейтов).

ҮЛБИРЕТИҮ үлбиреў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ҮЛБИРЕҮ ф. 1. Мамықтай жуп-жумсак болыў. Айдалған топырак *үлбиреп*, Мәлхәм болды жаўында (Қ.Султанов). 2. аўыс. Жаранын тобарысып турыўы, томпайыўы, көмпейиўи. Дизелери сырқырап табаны *үлбиреп*, ойылып калды (Н.Бөрекешов).

ҮЛГЕРГИШ кел. Қандай да болмасын бир нәрсени үлгере алатуғын, укыплы.

ҮЛГЕРИҮ ф. 1. Бир нәрсени ислеп болыў, тамамлаў, питиў, жетисиў. Балтабай оннан бурын айтылған жерди қазып *үлгерди* (Қ.Досанов). 2. Оқыўда жақсы нәтијжелерге ерисиў. Барлык сабаклардан «4», «5» бахасына *үлгерип* жүрмен (А.Бекимбетов).

ҮЛГЕРТИҮ үлгериў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ҮЛГИ ат. Тәлим, өрнек. Оның ис тәжирийбеси тез күнде өз жолдаслары арасында ғана *үлги* болып қойған жоқ (Т.Қайыпбергенов). 2. Көрсеткиш курал ретинде пайдаланатуғын зат. Сарыгүл тигилетуғын барлык кийимлерди *үлги* бойынша пишти (С.Салиев). 3. аўыс. Нуска. Халық аўызеки дәретиўшилигиниң ески үлгилери жыйналды (К.Айымбетов). ◇ **Үлги алыў** — үйрениў, еликлеў. **Үлги көрсетиў** — өрнек болыў, хәммеге ис усылын көрсетиў. **Үлги болыў** — алда болыў, ис көрсетиў.

ҮЛГИЛИ кел. Тәртипли, унамлы, жақсы минезли, тәрбиялы. ...өзинин ен жақсы *үлги* ислери менен көптин көзине түсип, атағы шықты (Ж.Сейтназаров).

ҮЛГИСИЗ кел. Нускасыз, тийкарсыз. *Үлгисиз* тон пишилсе, бой боларда, сын болмас (кк.х.н.).

ҮЛЕК ат. Нар түйеннің жас еркек буұрасы, бир өркешлі буұра.

ҮЛЕКТЕЙ кел. Үлек сыяклы, үкі тәрізлі, үкі яңлы, үлекке усаған. Чаржаудан жүклесен тауар мауыты, *Үлектей* бурқырап нәзер усайсан (С.Нурымбетов).

ҮЛЕС ат. Сыбаға, пай. Кімде қандай усыныс бар, жолдаслар, Кімлер қандай *үлес* косады бұған? (И.Юсупов).

◇ **Үлес қосыу** — жәрдем етіу, көмек беріу. Үлкен *үлес қосып* канал тойында, ... (С.Нурымбетов).

ҮЛЕСИҮ ф. Бөлісіу, пайласыу, сыбаға ушын бөлісіп алыу. Кеўнимжай тапқан олжасын жолдаслары менен *үлесип* алды (Н.Бөрекешов). Колындағыны қасындағы балалар менен *үлесип* ал (С.Салиев).

ҮЛЕСТИРГИШ кел. Бир нәрсені басқаларға үлестіріп берғиш.

ҮЛЕСТИРИҮ үлесиу феиілинін өзгелік дәрежесі.

ҮЛЕҮ ф. Асықларды хәр түрлі халда турғызыу ушын жоқарылатып жерге таслау. Өрмек қурған жылы тууылған бала, Гилем питкен жылы асық *үледі* (И.Юсупов).

ҮЛКЕ ат. Ел, ауыл, елат, үлкен аймаққа ийе республика. Сүйікли Қарақалпақстанымыз тәрийіплеуге тил жетпейтуғын әжайып *үлкеге* айланды (К.Рзаев).

ҮЛКЕЙИҮ ф. 1. Көлемі артыу, зорайыу, кенейіу. Шар жел берген сайын *үлкейіп* баратыр («Жеткіншек» г.). 2. аұыс. Өсиу, ержетіу, жасы жетіу, қартайыу. Жасы *үлкейіп*, бойы өссе де, еле балалығы қалмаған (М.Абдреймов). 3. аұыс. Хызмет дәрежесі жағынан жоқарылау, әмелі көтеріліу. Жумабай *үлкейіп* анау-мынауды менсинбейтуғын болды (Ш.Сейтов).

ҮЛКЕЙТИЛИҮ үлкейіу феиілинін белгисіз дәрежесі.

ҮЛКЕЙТИҮ үлкейіу феиілинін өзгелік дәрежесі.

ҮЛКЕЛИК кел. Елатлық, аұыллық.

ҮЛКЕН кел. 1. Қарамы жүдә зор, нәхән. Ертен түнде *үлкен* кеме алып келеді (Т.Қайыпбергенов). 2. Көпті көрген, көп жасаған, жасы уллы. Жасы *үлкен* ағамыз және Мәтсейит, Бизге келді айырылмас дөхмет (Өтеш). 3. Кең көлемлі, майданлық, кеніслик. 4. аұыс. Жоқары хызметкер, хәмелдар. Қайдан билесен, бәлким Сапар оннан да *үлкен* болып келер (Ө.Хожаниязов). 5. Ири, бийік, нәхән, әудийген. ◇ **Үлкен адым**

— алға илгерилеу, өсиу. **Үлкен әхмийетке ийе** — әхмийети зор, әхмийетли. Халықтардың усы үлеслеринин бир бөлеги болыуы *үлкен әхмийетке ийе* (Б.Исмайылов). **Үлкен гүзар жол** — кең, ашық жол. *Үлкен гүзар жол* үш тарауға бөлинеди (Ж.Сапаров). **Үлкен қәуип** — қорқынышлы, қәуітерлилик, қәуиплилик. Барыу *үлкен қәуип* болды... Үйреніскен буларға (Жийен жырау). **Үлкен өзгеріс** — көп жаналық, өзгешелик, айырмашылық. Қарақалпақ халқының емир тәғдиринде, күн көрісинде *үлкен өзгеріс*лер болды (К.Айымбетов). **Үлкен сапар** — *узақ* жолға шығыу, талап пенен атланыу. Ол усы жолға *үлкен сапарға* атланды. (Ж.Сапаров). **Үлкен табыс** — мол женіс, мол сауға. Ақ алтынға толып быйыл қырманлар, Тойға *үлкен табыс* пенен барайық (Д.Қасымов). **Үлкен талап қойыу** — ұазыйпалар, жууапкершилик жүклеу. Районның алдына *үлкен талап*лар қойдық (Ж.Аймурзаев). **Үлкен ұақыя** — уллы өзгеріс, әжайып жаналық, бурылыс. Мине усы *үлкен ұақыя* қарақалпақ халқы ушын жаналық болды (Г.Есемуратов). **Оғада үлкен — а)** жүдә зор, бахалы. Қымбат бахалы бул тастың *бахасы оғада үлкен* (қ.қ.х.е.). **б)** нәхән, бийік, гиддиман.

ҮЛКЕНИРЕК кел. 1. Бийигирек, ұзынырақ, нәхәнирек. 2. Жасы жағынан уллырақ.

ҮЛКЕНЛЕУ кел. 1. Нәхәнлеу, үлкенирек. 2. Жасы жағынан уллылау.

ҮЛКЕНЛИК ат. 1. Жасы жеткенлик, жасы барғанлык. Ол еки үйге де жасы *үлкенлик* етти (К.Досанов). 2. аұыс. Менменлик, тәкаббирлик. Өзи де хадал адам онда хеш *үлкенлик* тил нышаны жоқ (Ө.Хожаниязов).

ҮЛКЕНСИНИУ үлкенсиу феиилинин өзлик дәрежеси.

ҮЛКЕНСИУ ф. 1. Өзин үлкен санау, жоқары тутыу, менмен. 2. Жасы үлкен болыу. Сапарды өзінен *үлкенсинди* (Ж.Сапаров). Алым жасы жағынан өзін Сапарбайдан *үлкенсинди* (К.Камалов). 3. аұыс. Гәрдийиу, тәккаббирлениу. Болар-болмас иске *үлкенсин*, гәп тынлағысы келмейди (Ж.Сапаров). Сәл нәрсе ушын *үлкенсине* береді (Ә.Атажанов).

ҮЛӨК диал.с. Еркек түйенин түри, өркеши биреу болады (Д.Насыров, О.Доспанов).

ҮЛПЕТ ат. Жора, дос, курдас, қатар, курбы. Олардың адамлар менен *үлпети* сөйлесиулері, турмысқа көзқарастары оғада басқаша (Ж.Аймурзаев).

ҮЛПЕТЛИК ат. Татыўлык, дослык, кеўиллеслик. Булар арасындағы карым-катнаслык, *үлпетлик* бурынғыдан да бетер күшейди (кк. КСМ. атл.).

ҮЛПИЛДЕК кел. Назлы, кербаз, наз кылыклы. Онын өзи сондай *үлпилдек* болған (К. Камалов).

ҮЛПИЛДЕТИҮ үлпилдеу феѝилинин өзгелик дәрежеси.

ҮЛПИЛДЕҮ ф. Наз етиу, назланыу, кербазланыу. Сәнем онша *үлпилдеу* дегенди билмейди, жұмыс десе так *турғаны* (А. Әлиев).

ҮЛПИЛДЕҮШИ ат. Назланыушы, кербазланыушы.

ҮМБЕ-ДҮМБЕ: үмбе-дүмбе болуу ф. 1. Затлардын тәртипсиз түрде турууы, биринин үстинде бири жайғасыуы. 2. Топарласуу, дүбирлесуу. Адамлар көшенин арғы басында *үмбе-дүмбе* болып атыр (С. Салиев).

ҮМИТ ат. Белгили бир уақыяның иске асыуына билдирилген исеним, тилек, әрман, ниѝет. Қалай да жаснармыз деген бар *үмит*, Жаснамасак сум дүньяда не пайда (Омар).
♦ **Үмит етиу** — дәмелениу, ниѝетлениу, исениу, тилек етиу. **Үмити жоқ** — дәмеси, ниѝети жоқ. **Үмит қылу** — исениу, дәмеси болуу. **Үмит үзиу** — гүдер үзиу, исенимди жоғалтыу. Буны еситкен бәри өзинин алданғанын билди, баладан *үмит үзип* кетти (кк. х. е.).

ҮМИТГӨЙ к. үмитли.

ҮМИТКЕР кел. Белгили бир нәрседен дәмели, талапкер болған, үмитленген, дәмеленген. Жолаушы машинаға *үмиткер* болып қолын созды (Ж. Сапаров).

ҮМИТЛЕНДИРИҮ үмитлениу феѝилинин өзгелик дәрежеси.

ҮМИТЛЕНИҮ ф. Дәмелениу, исеним артыу. Онын ықласынан бир нәтийже шығар деп *үмитленди* (Ө. Айжанов).

ҮМИТЛИ кел. Белгили бир нәрседен дәмели, үмиткер, исенимли. Телмирген *үмитли* мунлы көзлердин нәпси булт астынан шыққан күндей жарк етеди (К. Султанов).

ҮМИТСИЗ кел. Исенимсиз, ниѝетсиз, дәмесиз.

ҮМИТСИЗЛЕНДИРИҮ үмитсизлениу феѝилинин өзгелик дәрежеси.

ҮМИТСИЗЛЕНИҮ ф. Дәмеленбеу, исенимсизлениу, ниѝетсизлениу.

ҮМИТСИЗЛИК ат. Исенимсизлик, дәмеленбеу, ниѝетсизлик. Онда *үмитсизлик* хәм сары ууайымшылық кейин пайда болды (К. Султанов).

ҮММЕТ ат. дин.с. Мухаммед пайғамбардың диннин жолын услаўшы адам.

ҮН ат. 1. Даўыс, сес. Қызларда хеш қандай *үн* жок (Ж.Аймурзаев). 2. аўыс. Хаўаз, нама, саз. Саз уласты, *үн* косылды, Таза жолдан жүрсек нетер (К.Ирманов). **◇** **Үн қатыў** – сөйлеў, сес шығарыў. Шамам жетсе турайын деп, Шерип зордан *үн қатты* (К.Ирманов). **Үн қосыў** – даўыс қосыў, бирге сес шығарыў. **Үни өшиў** – а) сес шықпаў, сөйлемей, үндемей. Хийўа ханнын сум дәўиринде *өшти үниң* (С.Нурымбетов). б) Сөзден утылыў, женилиў. Алым сөзден женилип, бирден *үни өшти* де қалды (С.Салиев).

ҮНДЕМЕС кел. Үндемейтуғын, сөйлемейтуғын. *Үндеместе* бәле бар (кк.х.н.).

ҮНДЕМЕЎ ф. Сөйлемей, жуўап бермей. Жийемурат печьтин куўысына шығып, жайласып отырды, бирак *үндемеді* (Т.Қайыпбергенов).

ҮНДЕМЕЎШИ ат. Сөйлемейши, гәплемейши, *үн* шығармайшы.

ҮНДЕЎ I ат. Көпшиликтин нәзерин белгили мақсетке аўдарыў ушын жазылған уран, шақырық. Фронт күнлеринде тынбай ислеген, *Үндеўлерге* жуўап бердин ис пенен (С.Нурымбетов). **◇** **Үндеў белгиси** – грамм. шақырық, биреўлерди өзине қарататуғын сөзлердин, гәплердин сонына қойылатуғын белги.

ҮНДЕЎ II ф. Сөйлеў, бир нәрсе туўралы айтыў. **◇** **Үндей алмаў** – сөйлей алмаў, дым үндемей. Сапаргүл әкесинин алдында *үндей алмай*, қызарып отыр (А.Бекимбетов).

ҮНЕМ ат. Ишип жейтуғын тамақ, азық-аўқат, напақа, тағам. Аўзына тийген *үнемді* алып, иinine қарап умтылады (Ж.Аймурзаев).

ҮНЕМИ р. Бирдейине, барлық ўақытта.

ҮНЕМЛЕТИЎ үнемлей фейилинин өзгелик дәрежеси.

ҮНЕМЛЕЎ ф. Бир нәрсени ысырап етпей, тәртип пенен услаў, укыплы түрде тутыныў, жумсаў, пайдаланыў. Бул жаратылған аралыктан нотариус хызметі халқымызға материаллық жактан да, ўақытты *үнемлей* бойынша да қолайлы («ЕҚ» г.).

ҮНЕМЛИ кел. Шығынсыз, орынлы, пайдалы. Өндиристе электр күшин *үнемли* пайдаланыў керек (Ж.Сапаров).

ҮНЕМСИЗ кел. Тәртіпсіз, орынсыз, бийтәртіп, шығынлы.

ҮНЕМШИЛ кел. Үнемлейтуғын, тәртіплейтуғын, шығынсыз, орынлы жумсайтуғын.

ҮНЛЕС кел. 1. Ылайық, сәйкес. 2. Қайғылас, мунлас, сырлас. Бердақ шығармаларының идеясы халық турмысы менен *үнлес* (И.Сағыйтов).

ҮНЛЕСИҮ ф. Мунласыу, сырласыу, қайғыласыу.

ҮНЛЕСЛИК ат. Бир-бирине сәйкес келиу, сай болыу. **Үн-леслик ызама** — грамм. жақын сөзлердин, бууынлардын сеслердин илгері-кейінли бир-бирине тәсир етип өз ара уқсас болыуы.

ҮНЛИ кел. Дауысы зор, хауазы күшли, ашық, анық. **Үнли дауыссыз сес** — грамм. дауыссызлардын үнлесиуі, уқсас болып келиуі (з, д, ғ, к хәм т. б.).

ҮНСИЗ кел. Сөйлеместен, сес шығармастан, сессиз. Косыбай жалынлы көзлерин бир нокатка қадап, *үнсиз* қалды (К.Султанов). **Үнсиз дауыссыз сес** — грамм. дауыссыз сеслердин бир топары (с, т, к, ш хәм т. б.).

ҮНГИ к. үнгиу.

ҮНГИГИШ кел. Үнгий беретугын, үнгиуди жаксы билетугын.

ҮНГИЛИҮ к. үнгиу.

ҮНГИР ат. Тегис жерде яки таулы орынларда тәбийғый ямаса қолдан қазылған қуыс, қуыслық *Үңгирден* еснел Птоломей шығады. Сақалы белине түсип, мурты қулағына оралып кеткен (И.Юсупов).

ҮНГИРЛЕНИҮ үнгирлеу фейилинин өзлик дәрежеси.

ҮНГИРЛЕСИҮ үнгирлеу фейилинин шериклик дәрежеси.

ҮНГИРЛЕТТИРИҮ үнгирлеу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ҮНГИРЛЕТТИРТИҮ үнгирлеу фейилинин белгисиз дәрежеси.

ҮНГИРЛЕТИҮ үнгирлеу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ҮНГИРЛЕҮ ф. Қазыу, ойыу, геулеу, үнгиу.

ҮНГРЛИК ат. Қазылған, ойылған, геуленген, үнгиртленген жер.

ҮНГИҮ ф. Бир жерди геулеп қазыу, үнгирлеу. Бир қуныққан хәрре онын ишине *үңгип* кеткен екен («Әмиүдәрә» ж.).

ҮҢИЗ диал.с. Арпаулы түрде қазылған, хауыз есабында саналатуғын жер. *Үңизләрде* бар суу, онын да сууы бузылған (Д.Насыров, О.Доспанов).

ҮНИЛДИРИҮ үниліу фейилинин өзгелік дәрежесі.

ҮНИЛИСИҮ үниліу фейилинин шериклік дәрежесі.

ҮНИЛИҮ ф. Көзин айырмай карау, тигилип карау, кадалып карау, сығалау. Сағынбай онын қасына келип, бетине *үңилди* (Т.Кайыпбергенов).

ҮНИЛТИҮ үниліу фейилинин өзгелік дәрежесі.

ҮҢИРЕЙГЕН кел. Ойылған, копарылған, үнирек. Кәдір гәрдей *үңирейген* қаранғы қосқа кирди (К.Султанов).

ҮҢИРЕЙІҮ ф. 1. Тегіс нәрсенің бір жерінің тесіліуі. Жайдың бір қапталы ызғарлықтан қулап, *үңирейіп* қалды (Ш.Сейтов). 2. ауыс. Әжептәуір болып көрініуі. 3. ауыс. Орны толмай бос қалыу. Бірақ, үйдің ишінде бір адамның орны бәрхама *үңирейіп* тұрғандай («Әміүдәрә» ж.).

ҮҢИРЕЙТИҮ үнирейіу фейилинин өзгелік дәрежесі.

ҮҢИРЕК кел. Ишке кирип кеткен, батынқы, ойық, куусыйыу. Ойнақшыған киши *үңирек* көзлери жылтылдап көринеди (А.Әлиев).

ҮПЕЛЕК ат. Қамыста, ақбаста, ағашта хәм т.б. өсімліклерде болатуғын үлбіреген женил зат. Адамлардың айтыуы менен *үпелек* жабыстырып қойыпты (Ж.Аймурзаев).

ҮПЕЛЕКЛИ кел. Үпелегі бар, үпелегі көп.

ҮПЕЛЕКСИЗ кел. Үпелегі жоқ, үпелегі болмаған.

ҮПЕЛЕКТЕЙ кел. Үпелекке усаған, үпелек сыяқлы.

ҮПИК: үпик сары кел. Төрт түрдің бири, сарғыш, ашық-сары. Ұзын бойлы *үпик* сары бала үйге келди (Ш.Сейтов).

ҮПИЛДИРИК ат. Қамыстың, ақбастың женил заты, тозаны. Гүз жайлаулар кенейіп суу тартылар, *үпилдирик* ушып, жапырақ қалтырар (М.Қарабаев).

ҮПЛЕГИШ кел. Үплеуді жақсы билетуғын, үплей алатуғын.

ҮПЛЕНИҮ үплеу фейилинин белгисіз дәрежесі.

ҮПЛЕСИҮ үплеу фейилинин шериклік дәрежесі.

ҮПЛЕТТИРТИҮ үплеу фейилинин белгисіз дәрежесі.

ҮПЛЕТТИРИҮ үплеу фейилинин өзгелік дәрежесі.

ҮПЛЕТІҮ үплеу фейилинин өзгелік дәрежесі.

ҮПЛЕҮ ф. Ауызды толтырып хауа шығарыу. Ол шокты *үплен* от жакты (К.Султанов).

ҮПЛЕҮШИ ат. Ауызды хауа менен толтырып шығарыушы адам, үплеуши.

ҮП-ҮЛКЕН кел. Дым үлкен, жүдә үлкен, оғада нәхән. *Үп-үлкен* қол менен аймадап, сүйдим, Сениң кип-кишкене аяқларыңды (И.Юсупов).

ҮПШИН ат. тар.с. Аттын ер-турманы.

ҮРГИЗДИРИҮ үриү фейилинин өзгелік дәрежесі.

ҮРГИЗИҮ үриү фейилинин өзгелік дәрежесі.

ҮРГИН ат. Кардың самал менен бір жерге жыйналып калыуы. Дауыл болды, *үргин* үрди. Косымның камысын түрди. Думан басты аспан жерди. Пукараға жаз келер ме? (Бердак).

ҮРГИШ кел. Үре беретугын, кабаған, биймаза.

ҮРДИРИҮ үриү фейилинин өзгелік дәрежесі.

ҮРДИРТИҮ үрпү фейилинин өзгелік дәрежесі.

ҮРДИС ат. Әдет, дәстүр. Барлық ишти ислеуді ол *үрдис* етті (Жаймурзаев).

ҮРДИСЛЕНДИРИҮ үрдислениү фейилинин өзгелік дәрежесі.

ҮРДИСЛЕНИҮ ф. Әдетлениү, бейімленниү, үйренниү, дәстүрге айланыү.

ҮРИМ-ПУТАҚ ат. Туқым-теберік, ағайын-туўған, туўған-туўысқан. Қутлыхожа Әзиз ийшан тәрәпинен салынған медресенің хәр жерде бөлеск-бөлеск диниуаллары ғана қалған. Мәмлекетиміз ғәрезсизлік алғаннан кейін оның *үрим-путақлары* сол қулаған имараттың қасынан жаңа медресе қуады («ЕК» г.).

ҮРИНДИ к. үргін.

ҮРИС к. үрнү.

ҮРИҮ I ф. Ийттің арсылдауы, сес шығарыуы. Арсылдап *үрин* шыққан ийтлер үйге жолатпайды (А.Бекимбетов).

ҮРИҮ II ф. Самал есиү, ызғырыү, үрлеү. Үргін *үрин*, оған бурылар бетін. Ағысты бөгейді пәтін, Қызылқум (Күнхожа).

ҮРКЕК кел. Әйтеуір нәрседен қорқатуғын, сескенетуғын асау, жанлы-жаныуарлар. Бирақ, жорға *үркек* болады дейді, сол рас па? (Қ.Досанов).

ҮРКЕКЛЕҮ кел. Шоршыныңқырау, қорқаклау, асаулау.

ҮРКЕКЛИК ат. Қорқаклық, хұрейін ушыушылық, асаулық.

ҮРКЕР ат. астр. Шок жұлдыз. Адамлар шала-шарпы кийиніп далаға шыққанда, *үркек* еле батқан жоқ екен (А.Бекимбетов).

ҮРКЕРДЕЙ кел. үркекге усаған, үркек тәрізлі, үркекге мезгес.

ҮРКИТТИРИҮ үркиү фейилинин өзгелік дәрежесі.

ҮРКИТИҮ үркиү фейилинин өзгелік дәрежесі.

ҮРКИҮ ф. Өзи сәтем алған нәрседен шоршыныу, коркыу. *Үркип* турлы *Журынның*, *Гүйсеп* жаткан койлары («Кырк кыз»).

ҮРЛЕГИШ кел. Үплегиш, хуўлегиш.

ҮРЛЕНИҮ үрлеу фейилинин белгисиз дәрежеси.

ҮРЛЕҮ ф. Үплеу, жел жиберіу, есиу, хуўлеу, сууырып кетиу. *Кум үрлеп* кеткен такырлыкта койдын кумалагындай майда таслар жатыр (Ш.Сейтов).

ҮРМЕ: үрме кар, үрме кум кел. к. үргин.

ҮРП ат. *Улыўма* халык тәрәпинен кабыл стилген тәртип, кағыйда, әдет, дәстүр.

ҮРП-ӘДЕТ ат. Дәстүр, тәртип, минез-кулык.

ҮРПЕЙИСИҮ үрпейиу фейилинин шериклик дәрежеси.

ҮРПЕЙИҮ ф. 1. *Шаштың*, жүннің хәм т. б нәрсенин тәртипсиз түрде тикирейип турыуы. Кепканын астынан онын бир кысымдай сары шашы тәртипсиз *үрпейип* тур (К.Досанов). 2. аўыс. Шоршып әжептәуир болып турыу, жатыркау, үркиу. Бийтаныс адамды көрип балалар *үрпейип* куўыска тығылған (Н.Дәўкараев).

ҮРПЕЙТИҮ үрпейиу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ҮРПЕЙТКИЗИҮ үрпейиу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ҮРПЕК кел. Тәртипке салынбаған, тикирейген, тозаккыған, үрпейген, шашыранды. Ана бир *үрпек* путалар шонкайып отырған жолбарыстай суўык (К.Султанов). **Үрпек бас** — шашы тикирейген бас. Аманлык болғанда анау *үрпек бас* қарындасы менен жүретугын дийўана ма? (Т.Қайыпбергенов). **Үрпе-шүрпе** — майда, киши. *Үрпе-шүрпе* қызыл канат, шырағым. Еле сизлер не көрдиниз, балаларым (Бердақ). **Үрпек шаш** — шашы тикирейген, тикке өскен шаш.

ҮРПЕКБАС диал.с. *Жынғылдың* түри. *Үрпекбас* жынғыл сипсе ушын пайдаланыуға жүдә қолайлы (Д.Насыров, О.Доспанов).

ҮРПЕКЛЕНИҮ ф. Үрпек болыу, тикирейлениу.

ҮРПЕ-ШҮРПЕ ат. Гилең майда балалар топары, кишкене балалар. Ығбалыңыз артсын, *үрпе-шүрпеңиз* көбейсин! Кәне, Нурабылла сен? — деди Маман бий (Т.Қайыпбергенов).

ҮСИК ат. 1. Бармактың кеселлениуінен пайда болған жара. Суўык алып тобарсыған жара. 2. Суўыктың тәсиринен пайда болған иsik. **Үсик бармақ** — аўырыу бармақ.

ҮСИКТЕЙ кел. Үсикке усаған, үсикке мегзес, үсикке сыяклы, үсик тәризли, үсик яңлы.

ҮСИР I ат. гөн.с. Кырман кызылланғанда тоғыз кепшиктен кейинги оныншысы, моллаға берилетуғын садака. Атын сенин молла Сайым, Кырман пайты – сенин ғайын. *Үсир*, питир болар тайын, Кеткен тонына кыйналма (Бердак).

ҮСИР II ат. Хеш уксаслык, сәйкеслик. Хәзирги Сырдарьяның төменине келип конысласкан алпыс мың үй жунғар шабыўылынан әуелги каракалпаклардың *үсири* шелли жок (Т.Қайыпбергенев).

ҮСИР-ПИТИР ат. гөн.с. дин.с. Малдан, дәннен, акшадан хәм, т. б. нәрселерден моллаға берилетуғын бөлік, зат. Моллаға *үсир-питирди* молдан берип атырман (К.Султанов).

ҮСИҮ к. үсик

ҮСКЕНЕ ат. Керек-жарак, үй-үскене, үйдеги затлар. Дәулетбийке апа бөлмедеги *үскенелерди* бирме-бир қонақ қызға таныстырды (М.Нызанов).

ҮСКЕНЕЛЕНДИРИҮ үскенелеу фейилинин өзгелік дәрежеси.

ҮСКЕНЕЛЕНИҮ үскенелеу фейилинин белгісіз дәрежеси.

ҮСКЕНЕЛЕҮ ф. Үйди, баска да орынларды керек затлар менен тәмийинлеу.

ҮСКЕНЕЛИ кел. Үскенеси бар, үскенеси көп, үскенеге ийе.

ҮСКЕНЕСИЗ кел. Үскенеси жок, үскенеге ийе емес, үскенеси болмаған.

ҮСКИ: үски биз кел. Биздин бир түри.

ҮСКИН: үскини қуйылыу ф. Мәниси кашыу, мазасы болмау, иси алға өрлемеу. Бийдин түси сууып, *үскини* қуйылып тур (Ж.Аймурзаев).

ҮСТ к. үсти.

ҮСТЕМ кел. Басым келетуғын, үстемлик ететуғын, хуким сүретуғын, басым. Ата не шара бар зорға, Байлар *үстем* биздей сорға (Бердак).

ҮСТЕМЕ ат. Қосымша, қосымта. Оннан қала берсе *үстеме* пайда табыу жолын излейди (Ж.Сапаров).

ҮСТЕМЛИК ат. 1. Бийлик, хәкимлик. Биреу етер ғәрипсен деп *үстемлик*, Күшлери болса да Рүстем дәстанлық (Өтеш). 2. Артықшалық, басымлық. $\diamond$ **Үстемлик сүриу** – бийлигин халыққа жүргизиу, әмир сүриу, езиу.

ҮСТЕМШИЛИК ат. Хәкимшилик, басымшылық, бийлик етиушилик.

УСТИ ат. 1. Белгили бир нәрсенин жокарғы жағы, үстинги бети. Аршанын *үстине* жыйналған көрпә-төсөк онын дыккатын өзине аўдарды (Т.Кайыпбергенов). 2. Тула бойы, адамнын үстибасы. Сен ойлама, мен мотористи *үсти* май. Мен ешейин ис адамы нәментай (Г.Есемуратов). Күни менен *үсти*-басын ыласлап жыйнаған колызлыгы урланды (К.Айымбетов). 3. Дусмалдан көрсетилген орын, мөкан. Аўыл *үстінде* байрак тынбай желбирейди (С.Хожаниязов). 4. аўыс. Биреў туўралы, хаккында. Салый Жуманнын *үстинен* шағым етип казыға талай барган (С.Арысланов). 5. аўыс. Белгили бир хакыйкат, ўакыянын нак болып атырған ўакты, мөхәли. Шын батыр сын *үстінде* танылар (кк.х.н.). 6. аўыс. Бир нәрсеге екіншисин катар колланыў, хакыйкат болыўы. Онын *үстине* мәрдикардын себебинен көрген азабын кәйтерсен (Ә.Шамуратов). **Ат үсти** – а) жол-жөнекей, жолшыбай. б) женил-желпи, үстиртин. **Жол үсти** – жол бойынша, кесе белден. Мухаббат жөнинде *жол үсти*, сөз кыласаң (К.Камалов). **Ис үстінде** – жумыс ўактында. **Үсти-үстине дүрсилдеп соғыў** – тез, жылдам, шаккан хәрәкет пенен, тынбастан. Куўғаным соншелли жүрегим *үсти-үстине дүрсилдеп соқты* (Ә.Хожаниязов). **Кемшиликтиң үстин ашыў** – кәтелерин көрсетиў, шешиў. Ол кемшиликлердиң *үстин ашып* тасламағанына өкинди (С.Салиев). **Мәселе үстінде** – мәселе туўралы, жөнинде, хаккында. **Усы мәселе үстінде** дурыс ойланып көрер деп исенди (Т.Кайыпбергенов). **Нийет үстінде** – максетте, тилекте. Әне, сол *нийеттиң үстінде* бай бели бүгилип, көзде жасы төгилип, келе берди («Мәспатша»). **Сенин үстінде гүзе сыныў** – сен хаккында, сен туўралы, сенин ушын. **Тапсырмалар үстінде** – сол жөнинде, ўазыйпалар хаккында, жөнинде, туўралы. Бүгинги жыйналыста болған *тапсырмалар үстінде* ойласып атыр (Т.Кайыпбергенов). **Хал үстінде жатыў** – аўыр аўхалда, кыйын жағдайда. **Хал үстінде жатырған** Шерип үн катпады (К.Ерманов). **Үстиен түсиў** – а) ўакыянын тап сол мөхәлде болып атырған ўактында гезлесиў; б) ойындағысын табыў. **Үстинен шығыў** – дәл төбесинен түсиў, гезлесиў, жолығыў, ушырасыў.

УСТИ-БАСЫ ат. Барлық үстиндеги кийимлери. Бирак, *үсти-басы* жупыны. Үйде баска хеш ким жоқ (М.Нызанов).

УСТИНГИ кел. Жокарыдағы, жокарысы, бир заттын жокарғы тәрәпиндеги. Ол дигирманның *үстинги* тасын зордан босатып алып, жерге койды (А.Бекимбетов).

УСТИНДЕ р. Жокарысында, басында, төбесінде.

УСТИРТ ат. Бийіклеу болып келетуғын жер, төбешік, қыр, дөң. Тенизден ушқан ғаз көлінди жайлар. *Устирт* кийіктері шөлінди жайлар (И.Юсупов).

УСТИРТТЕЙ кел. Устирт сыяклы, устиртке усаған, устирт тәрізлі.

УСТИРТИН р. Қалай болса солай, жеңіл-желпі, ат үсті. Турмысты терең мәнінде емес, ал *устиртин* ап-ансат, жеңіл-желпі түсінессіз (Ж.Аймурзаев).

УСТИРТЛИК ат. Бийіклік, кеңселік, майданлық.

УТИР ат. грамм. Гәнте биргелікпін ағзалардың, коспа гәптің араларына, сондай-ақ, киіс сөз, қаратпа сөзлерді ажыратуы ушын қойылатуғын белгі, иркіліс белгісі.

УТИРДЕЙ кел. Утирге усаған, утир сыяклы, утир тәрізлі.

УТИРЛИ кел. Утири бар, утир қойылған, утирге иіе.

ҮҰҰ т.с. Иштен ауыз аркалы шыққан хауа.

ҮҰҰЛЕҰ ф. Иштен ауыз аркалы шаршаған халды шығаруы

ҮШ сан. Екиден кейінгі санак санлық. Сениң мүтәжинди айтып *үш* рет бардық («Мәспатша»). **Үш мүйешлік** — өз ара кесилетуғын үш дүзіу сызык пенен шекленіп жасалған геометриялық фигура хәм қурылысы жағынан усыған уқсас зат.

ҮШ АҒАШ ат. тар.с. Дар мәнісінде. Айдос бий дәрьядай тасты, *Үш ағаш* қурып киіс асты, ... (Бердак).

ҮШЕК I ат. Жайдың төбесі, жокарысы. Бірақ, тамның *үшегинен*, Еки рет атылған оқ, Еки ийтти жайлап бірден, Жаудың дийдин болдырған жок (И.Юсупов).

ҮШЕК II диал.с. Жайдың сыртқы төбесіне ылайды шығаруы ушын орнатылған ағаш (Д.Насыров, О.Доспанов).

ҮШЕҰ сан. Үш нәрсенин бөлекленген жыйындысы, жыйнаклау санлығы. *Үшеуі* ықласы менен караса да, бірақ таба алмады (Ж.Аймурзаев).

ҮШЕҰЛЕҰ ф. Үш адам биригип хәрекет етиу, биригип, жәмлесіу. Екеулеп, *үшеулеп* Жийемураттын соңына түседі (К.Ерманов).

ҮШИНШИ сан. Санауда екеуден (екиншиден) соң келетуғын қатарлық санлық. *Үшинши* күні бос күзени арқалады (К.Султанов).

ҮШКҮЛ кел. 1. Кийімге салынатуғын сүйір мүйешли үш мүйешлік, үлгі. Үш дегенде не жаман *үшкілсіз* пішкен тон

жаман (К.Айымбетов). 2. сөйл.т. Балалар окыйтуғын жай, орын, мектеп. Рус тилиндеги «школ» сөзинин аўызша өзгерген варианты.

ҮШКИЛЛЕҮ ф. Кийимге үшкіл қойыу, үшкүл қойып тигиу.

ҮШЛЕНИҮ үшлеу феиилинин белгисиз дәрежеси.

ҮШЛЕСИҮ үшлеу феиилинин шериклик дәрежеси.

ҮШЛЕТТИРИҮ үшлеу феиилинин өзгелик дәрежеси.

ҮШЛЕТТИРТИҮ үшлеу феиилинин өзгелик дәрежеси.

ҮШЛЕТИҮ үшлеу феиилинин өзгелик дәрежеси.

ҮШЛЕҮ ф. Ғауашаны, мәккени, палыз егинлерин хәм т.б. усы сыяклыларды хәр шанакта үш-үштен қойып сийреклетиу. жулып азайтыу. Бирледин, *үшледин* ғауашанды жастан, Жаксы тәрбиялап өсирдин бастан (С.Нурымбетов).

ҮШЛИК ат. Үш сомлық акша. Көмек балаларға *үшлик* акшадан үлестирип берип атыр (А.Оразов).

ҮШ МҮЙҮЗ диал.с. Нағыстың түри (Д.Насыров, О.Доспанов).

ҮШПЕЛЕК I ат. Ылайдан, каучуктен, қаңылтырдан исленилип, аўыз бенен үплегенде сес шығаратуғын әсбап, буйым. Ойын басланар алдында судья *үшпелек* шертип жиберди (С.Салиев).

ҮШПЕЛЕК II диал.с. Ойынның атамасы (Д.Насыров, О.Доспанов).

ҮШПЕЛЕКТЕЙ кел. Үшпелек сыяклы, үшпелекке усаған, үшпелек тәризли.

ҮШТӘРИП диал.с. Кереге, уўык, шанарак үшеуи усылай аталады (Д.Насыров, О.Доспанов).

Ў

Ў 1. Каракалпак элипбесининг жигирма сегизинчи хэриби ҳам усы хэриптин аты. **2.** Ў хэриби кос ериннинг алға карай созылыуынан пайда болатуғын дауыссыз сес.

ЎАҒЛАЎ ф. **1.** Хэзлеснү, рэхэтленнү. **2.** Ыссы затка сууык нэрсенин тийнүи нэтийжесинде сестин шығыуы. Күйип турған майға түскен тауык *ўағлап* казанда кайнады (Ж.Аймурзаев).

ЎАҒЫРЛАСЫЎ ўағырлаў фейилинин шериклик дәрежеси.

ЎАҒЫРЛАЎ ф. Бакырысып сес шығарыў, ғаўырласыў, шуўласыў. Муғаллим класска кирмеген сон балалар *ўағырласып* отыр (Ш.Сейтов).

ЎАҒЫРЛЫ ат. Шаўкым, бакырыс. Жайдағы *ўағырлы* суў серипкендей тынды (Ә.Шамуратов).

ЎАЖЫЛДАҚ кел. Ўажылдайтуғын, бажылдайтуғын.

ЎАЖЫЛДАСЫЎ ўажылдаў фейилинин өзгеллик дәрежеси.

ЎАЖЫЛДАТЫЎ ўажылдаў фейилинин шығарыў, бажылдаў.

ЎАЖЫЛДАЎ ф. **1.** Хэр түрли сес шығарыў, бажырлаў. бакырысыў, шуўласыў. **2.** Куўырылыў, кайнаў, быжырлаў. Қарыўлы темиршинин төсине түсип салмаклы балғаға тап болған суўык темирдей, ерксиз кызып, суўык суўға тасланғандай биресе *ўажылдады*, биресе балға күшине шыдамай ушқынланып унырап кетти (Т.Қайыпбергенов).

ЎАЖЫЛДЫ ат. **1.** Күйген майға бир затты таслағанда шығатуғын сес. **2.** Шаўкым, бакырыс.

ЎАЗ ат. Оқылған лекция, түсиник, баянлаў. Бир адам халыққа *ўаз* айтты, Бахыт келди деп қалаға (Д.Қасымов). **◊** **Ўаз кешіў** Баршыннын түрин *ўаз* етип берди («Алпамыс»). **◊** **Ўаз кешіў** — бас тартыў, үмитин үзиў, жоламаў. Жаман адам достаң кашар, *ўаз кешер* (Әжинияз).

ЎАЗЫЙПА ат. **1.** Максет, миннет. — Шайнаў емес тистин бас *ўазыйпасы*, Ол сыртка шығармай тилди бағып тур... (И.Юсупов). **2.** Тилек, әрман.

ЎАЗЫЙПАЛЫ кел. Миннетли, хақылы, жууапкершиликли. Тағы калған *ўазыйпалы* ислерин, Толық орынладық ныклап бежердик (Ж.Аймурзаев).

ЎАЗЫЙПАЛЫҚ кел. Хақыйкат миннетли ис.

ЎАЗЫЙПАСЫЗ кел. Миннетсиз, жууапкершликсиз.

ЎАЗЫЛДЫ к. ўаз.

ЎАЙ т.с. Сөйлеушинин артықша дыккат аударып, басқаларды өзине каратыўға колланған сөзи, таңланыў сезими. *Ўай*, дуньясы курғыр, не себептен бундай (Н.Дәўкарасв).

ЎАЙРАН ат. Бұлгин, опат. Ким билсин: бир гезде усы жерлерди, Гүннларлын ләшкери *ўайран* кылғанды (И.Юсупов).

ЎАЙРАНЛАНЫЎ *ўайранлаў* феиилинин белгисиз дәрежеси.

ЎАЙРАНЛАСЫЎ *ўайранлаў* феиилинин шериклик дәрежеси.

ЎАЙРАНЛАТЫЎ *ўайранлаў* феиилинин өзгелик дәрежеси.

ЎАЙРАНЛАТТЫРЫЎ *ўайранлаў* феиилинин өзгелик дәрежеси.

ЎАЙРАНЛАЎ ф. Бұлдириў, кыйратыў, бузыў, опат етиў. Ўздим беккем жалғаўымды, Талкан етип *ўайранлап*, Жыктын бийик таўымды, ... («Қырк кыз»).

ЎАЙРАНДАЎ ф. Былғаклаў, кыйраклаў.

ЎАЙ-ЎАЙ т.с. Кыйналыў сезимин аңлататуғын сөз. Жыласан да *ўай-ўай* салып, Кеткенлер кайтып келер ме? (Бсрдак).

ЎАЙ-ЎАЙЛАСЫЎ *ўай-ўайлаў* феиилинин шериклик дәрежеси.

ЎАЙ-ЎАЙЛАТЫЎ *ўай-ўайлаў* феиилинин өзгелик дәрежеси.

ЎАЙ-ЎАЙЛАЎ ф. 1. Катты бакырыў, сес шығарыў. Олар *ўай-ўайлап* бакырысалы (Қ.Досанов). 2. Даўыс шығарыў, жылаў.

ЎАҚ к. ўақыт.

ЎАҚТЫНША к. ўақытша.

ЎАҚТЫ-СӘТИ ат. Рети, мэхәли, утыры, пайыты, колайлы. Бәлки *ўақты-сәти* менен адамзат бул сөзди мәңги умытып та кетер (Ө.Хожаниязов).

ЎАҚТЫ-ЎАҚТЫ р. Ретинде, тез-тез, базаыда, айырым ўақытта, ара тура. *Ўақты-ўақты* колындағы таяғын жерге урып кояды (Ө.Айжанов).

ЎАҚТЫХОШ кел. Кууанышлы, кеўилли, шадлы. Қарашаш *ўақтыхош* болды, Капа кеўли йош болды («Мәспатша»).

ЎАҚТЫХОШЛЫҚ ат. 1. Кеўил хошлық, ўақтышадлық, шадлық, кууанышлық. *Ўақтыхошлық* баскы менен, Түски аўқат болды тамам (Ө.Шамуратов). 2. Заўыклық, ойын-құлкилик.

ҰАҚ-ШАҚ ат. Қуаныш, ойын-күдкі. Солайынша «ұақ-шақ» пенен күндер өте берді (А.Султанов).

ҰАҚЫМ ат. Биреуге тийісін жер, хеш ким тиймейтуғын орын, биреуге тийісін меншік жер. Бул жер ийшанның ұақымы шығар (С.Мәжитов). **◇ Ұақым жер** — биреудің ийелеп қойған орны, жері.

ҰАҚЫТ ат. 1. Философ. Үздіксіз хәрекет етиүдегі материяның өмір сүріуі үшін объектив жағдайы. 2. Мезгіл, саат, жыл, мәхәл. Сол ұақытта келген жәллад. Салды мойнына аманат (Бердак). 3. Белгілі бір заманда, дәуірде деген мәніде. Ол ұақытта он алты жасқа жана шыққан еді (М.Дәрибасев). **◇ Ұақыт жоқ** — қол тиймейді, бос емес. Аұылға бара беріуге ұақыт жоқ (К.Айымбетов). **Көп ұақ болыу** — біраз, кән, бір талай ұақыт болыу. Сол гезде көп ұақ болды, оқыуда мен жүріппен. Сағынаман сүйген ярды жасымда (Х.Сейітов).

ҰАҚЫТЛЫ кел. Мәхәлге тийісін, ұақытка байланысly. Бул заманда дослық — қысқа ұақытлы, Бузар есап. бийпәрұалык, минезін. ... (И.Юсупов).

ҰАҚЫТСЫЗ кел. Мәхәлсіз, биймезгіл, бийұақ. Бул рет ұақытсыз ушырасып қалдык (Ә.Аманов).

ҰАҚЫТША р. Хәзирше, белгілі бір ұақытка, азғана, тураклы емес, өзгермелі. Биз ұақытша усы жерде туратуғын болдык (Ә.Айжанов).

ҰАҚЫЯ ат. Қандай да бір әхмийети бар нәрсе, хәдийсе, жағдай. Бул ұақыя Әуезов пенен Дәрменбайды қатты ойландырды (Т.Қайыпбергенов). **◇ Ұақыяны ашыу** — сырды анықлау, билиу. Биз Шүкиржан аркалы ұақыяны аштық (А.Бекимбетов). **Ұақыяны баянлау** — болған барлық нәрсени қалдырмай айтыу. Ол Ырза менен Төреге ұақыяны баян етти (К.Султанов).

ҰАЛАЯТ ат. Ел, елат, журт. Сондай-ак, базарларымызда айырым түрдегі азық-ауқат өнімлерін қолайлы бахаларда басқа ұалаятлардан алып келиу де жолға қойылған («ЕК» г.).

ҰАЛАЯТЛЫҚ кел. Ұалаятка тийісін, ұалаятка караслы. Ашыу менен ұалаятлық баскармаға жаздым (М.Нызанов).

ҰАҢҚЫЛДАТЫУ ұаңкылдау фејіилинн өзгелік дәрежеси.

ҰАҢҚЫЛДАУ ф. Ашшы дауыс шығару, сынсыу, кансылау.

ҰАҢҚЫЛДЫ ат. Ұаңкылдап шыққан сес, дауыс.

ҰАРҚЫЛДАҚ кел. Жеңіл минезлі, ушкалак, мактаншак.

ҰАРҚЫЛДАСЫҰ ұаркылдау фейилинин шериклик дәрежеси.

ҰАРҚЫЛДАТТЫРТЫҰ ұаркылдау фейилинин белгисиз дәрежеси.

ҰАРҚЫЛДАТТЫРЫҰ ұаркылдау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ҰАРҚЫЛДАТЫҰ ұаркылдау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ҰАРҚЫЛДАҰ ф. 1. Қатты күлиу, ұахахалап күлиу, баркыл-жупкерлеп, *ұарқылдасын* күлди (А.Султанов). 2. Бакылдау, баркырау.

ҰАРСАҚЫ ат. Мәниссиз әнгиме, сөз. Буралқы мал минийге жаксы, *Ұарсақы* сөз күлиуге жаксы (кк.х.н.).

ҰАРЫЛДАҰ ф. 1. Гүрилдеу, харылдау. 2. Ири дауыстын шығыуы, дарылдау.

ҰАРЫЛДАТЫҰ ұарылдау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ҰАРЫЛДЫ ат. Ұарылдап шыккан сес, дауыс.

ҰАСПЫ ат. Тәрийипи, ата-теги. *Ұасын* айтып хатка салсак, Хәм еситип, хәм көргеним (Бердақ).

ҰАСҰАС кел. 1. Мылжын, көп сөйлеуши, тынышсыз. Лекин, кам сүт емген бенде бул адам, Кулак асар шайтан *ұасұасасына* (И.Юсупов). 2. Гүдибузар, самсам.

ҰАСҰАСЛЫҚ ат. 1. Мылжынлык, езбелик. 2. Гүдибузарлык, бузыушылык, самсамлык.

ҰАТАН ат. 1. Туратуғын орын, мақан, үй, баспана. *Ұатан* десем толып тасар жүрегим, Исен маған, исен халкым — тирегим (Б.Қайыпназаров). 2. Адамнын тууылып өскен хәм өзін онын азаматы болып есапланған мәмлекет, ана журт. Ана *Ұатан*. 3. Адамның тууылып өскен үлеси, қаласы яки ауылы, журты.

ҰАТАНЛЫ кел. Ұатаны бар, елге ийе, мақаны бар.

ҰАТАНЛАС кел. Бир мәмлекетте тууылып өскен адамлар, ұатаны бир, жерлес.

ҰАТАНСЫЗ кел. Елсиз, жерсиз, мақансыз.

ҰАТАНСЫЗЛЫҚ кел. Мақансызлык, елсизлик, Ұатаны жоқлык.

ҰАХ т.с. Бир нәрсеge өкиништи, иреништи билдиретуғын танлак сөз.

ҰАХ-ҰАХ т.с. Қатты өкиниш, иреништи билдиреди.

ҰАХ-ҰАХЛАҰ ф. Өкиниу, иренжиу, пәнтлениу.

ЎАДЕ ат. Биреўге берилген ықрар, шарт, исеним, ант. *Ўаде* бойынша каскыр ертенине айланып келипти (К.Айымбетов).
◇ **Ўаде бериў** — ўаделесиў, келисиў. Сөз берди жигитлер. *Ўаде берди*, алға жүриўин даўам етти (К.Ерманов). **Ўаде байласыў** — келисиў, шартлесиў, шешимге келиў. Жана жерге барыўға жигитлер *ўаде байласты* (Т.Нәжимов). **Ўадеден тайыў** — сөзинде турмады, шәртин бузды, айныў. Ол хә демей-ақ *ўадеден тайды*. **Ўаде етти** — ўаделесиў, келисиў. Ол усы жерге келмеўге *ўаде етти*. **Ўадеге опасыз** — ўаде бузыўшылық, сөзинде турмаўшылық.

ЎАДЕЛЕСИЎ ф. Бир шешимге келиў, келисиў, шартлесиў. Хабар алып Бердиханнын бағынан, Бир кыз бенен *ўаделескен* усайсан (С.Нурымбетов).

ЎАДЕЛЕСТИРИЎ ўаделесиў фейилнин өзгелик дәрежеси.
ЎАДЕЛИ кел. Шартлескен, келискен, белгиленген. *Ўадели* күн өткенде, Керек жарағын сайлап, Тиктирейин ак отаў («Мәспатша»).

ЎАДЕПАРАЗ кел. Көп ўаде беретугын, ўадешил.

ЎАДЕСИЗ кел. Тураксыз, ықрарсыз, тыянаксыз, паянсыз, исенимсиз.

ЎАДЕСИЗЛИК ат. Тураксызлык, тыянаксызлык, паянсызлык, ықрарсызлык, исенимсизлик. Кыз сол жерде *ўадесизлик* иследи (С.Хожаниязов).

ЎАДЕШИЛ кел. Ўадени көп беретугын, ўадепараз.

ЎӘЖ ат. Зат, буйым, нәрсе-кара. Бул базарға Ауғанстаннан, Уйғырстаннан, Қырғыздан келген кәрўанлар тоқтап, әкелген затларын сатқан. Шымбайдан керекли *ўәжин* алған («ЕК» г.).

◇ **Ўәжге аспаў** — иске аспаў, жарамлы болмаў. Алған ағашларының хеш бири *ўәжге аспады* (С.Мәжитов). **Ўәж гәп** — хак, дурыс, орынлы, макул. Әне, бул айтқаның *ўәж гәп* (К.Султанов). **Ўәжге келиў** — келисимге келиў, шешимге келиў. Күни менен бакырыспай-ак *ўәжге келиўге* болады (А.Оразов). **Ўәжге турыў** — айтқанды тынлаў, келисиў. Өз алдына бакыра бермей, азы-кем *ўәжге тур* (К.Султанов).

ЎӘЖЛЕСИЎ ф. Сөйлесиў, пикир алысыў. Сениң менен *ўәжлесиўге* бола ма яки жок па? (К.Султанов).

ЎӘЖЛЕСТИРИЎ ўәжлесиў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЎӘЖЛИ кел. 1. Дүнья-мүкли, дүнья-маллы, нәрсе-каралы, буйымлы, затлы. Ол үй жүдә *ўәжли* бай хожалық екен!

(А.Оразов). 2. аўыс. Салдамлы, айтканға туратуғын. Кәримбай басқаларға карағанда *ўәжли* адам екен (С.Салиев).

ЎӘЖСИЗ кел. 1. Буйымсыз, затсыз. 2. Мыж-мыж, быжык дузсыз, езбе.

ЎӘЖСИЗЛИК ат. 1. Буйымсызлык, затсызлык. 2. Мыж-мыжлык, быжыклык, дузсызлык, езбелик.

ЎӘЗИР ат. 1. Бурынлары хан яки патшаның ен жакын акылгөйи, жәрдемшиси, кеңесгөйи. Патшаның *ўәзири* оған сүүрет салыўды үйрететуғын еди (К.Айымбетов). 2. Айырым мәмлекетлердеги министр.

ЎӘЗИР АҒЗАМ ат. тар.с. Уллы ўәзир.

ЎӘЗИРЛИ кел. Ўәзири бар, ўәзирге ийе.

ЎӘЗИРЛИК ат. Ўәзир болып ислеитуғын хызмет орны, шөлкем. Хақыйкатында да, билимлендириўди үлкен бир корабль десек, усы корабльдиң рулин баскарып отырған — бул *ўәзирлик* («ЕҚ» г.).

ЎӘЗИРСИЗ кел. Ўәзири жок, ўәзирге ийе емес.

ЎӘЙ т. с. Биреўге карата айтылған жекириниў мәнисиндеги таңлак сөз. *Ўәй*, кәмбағал-ай, — деди әкем Абат бабаға (Ө.Хожаниязов).

ЎӘКИЛ ат. 1. Белгили бир елдиң, мәкеменин ямаса шөлкемнин атынан жумыс ислеўге ҳуқық алған, исеним билдирилген жеке адам. — Сен райкомның *ўәкили* болып барасан ба? — деди оған (К.Досанов). 2. Белгили мәмлекет яки шөлкемнин тапсырыўы бойынша баска елге барып онын аты менен жумыс ислеўши адам, елши. 3. Белгили бир тараў, айрыкша топар, жәмийет хәм усы сыяклыларға тийисли адам. Оған таңлаў шөлкемлестириўшилери, катнасыўшылары менен ғалаба хабар куралларының *ўәкиллери* катнасты («ЕҚ» г.).

ЎӘКИЛ БАЛА ат. тар.с. Қыяметлик бала.

ЎӘКИЛЛИК ат. 1. к. ўәкил. 2. Бир мәмлекеттиң екнши бир мәмлекеттеги саўда хәм т.б. мәселелерди әмелге асыратуғын органы, сол мәселелерди иске асырыўға исенимлик, ерклик, ҳуқыклык. Орыс адамларына кимлердин барыўы жөнинде узак тарыс болмады, бул сапары *ўәкиллик* үш адамға тапсырылды (Т.Қайыпбергенов). 3. к. елшихана.

ЎӘКИЛСИЗ кел. Ўәкили жок, ўәкилге ийе емес.

ЎӘКИЛХАНА к. елшихана.

ЎӘКИЛШИЛИК ат. Ўәкил болып ислеитуғын хызмет, аткаратуғын атак, дәреже.

ҮӘЛИЙ ат. 1. Әулийе, көзі ашық, болжап айтыушы, алдағы болажақ нәрсені, уақыяны алдын ала билетугын адам. «*Үәлий*» синоптиктің прогнозына. Бирі баслап, екіншісі хошлады. ... (И.Юсупов). 2. Билгир, тапқыр. — Сен көзі ашық *үәлий* қусайсан, — деді хаяллардың біреуі (Ө.Хожаниязов).

ҮӘЛИЙЛИК ат. 1. Болжаушылық, көзі ашықлық, алдын биліп айтыушылық, әулийелік. Бир бөленің болғанын, *Үәлийлік* пенен биледі. ... («Ер Зийүар»). 2. Билгирлік, тапқырлық. Сонын үшін меннен өш алайын деген максет пенен сени маған жумсаған деп *үәлийлигин* айтады (Қ.Айымбетов).

ҮӘРЛИК диал.с. Кеменің белгілі бір бөлігі. Ушан кеменің *үәрлігі* (Д.Насыров, О.Доспанов).

ҮӘСИЯТ ат. 1. Мархумның өз жакындарына айтып ямаса жаздырып қалдырған тапсырмасы, нәсияты. Ашылсан, ашыла берер бу дүнья. Өткенлердің *үәсиятын* яд әйле, ... (И.Юсупов). 2. Белгілі адамдардың, ата-бабалардың өз досларына, әуладларына айтып яки жазып қалдырған үгиті, көрсетіп кеткен жол-жобасы, нәсияты. «Бір *үәсият* айтып кет онда», деп сорапты оннан улы, ... (И.Юсупов). 3. Ақыл, кеңес, мәсләхәт, нәсият. Сен де сөз қозғап тұр ермек болғандай, Кейиніңізде *үәсият* сөз қалғандай (Өтеш).

ҮӘСИЯТНАМА ат. 1. Жазба үәсият. 2. Үәсият тексти жазылған қағаз, хужжет. Себебі, нотариус бар болмаған аймақтағы үәсият етиүші ауыр наукас адам болған жағдайда *үәсиятнаманы* тастыйыклау үшін нотариус өзі хызмет көрсететугын аймактан сыртқа шығуға хақылы болады («ЕҚ» г.).

ҮӘСИЯТШЫЛ кел. Үәсият айтыушы, үәсият бериүші, мәсләхәт етиүші, нәсият қылушы адам.

Ф

Ф. 1. Каракалпак әлипбесинин жигирма тоғызыншы хәриби хәм усы хәриптин атамасы, танбасы. **2.** Еки ериннин бир-бирине жакынласып хаўанын аўыз куўыслығынан шығыўы аркалы жасалатуғын сес. Бул еринлик тислик даўыссызды билдиреди де сөзлердин басында, ортасында хәм акырында келип: фабрика, буфет, шкаф х.т.б. сөзлерде колланылып ЭФ бирикпели даўыссыз сестин орнына жазылады. **3.** к. Эф.

ФА а. муз. Музыкалык грамманын төртинши даўыссыз сести хәм онын нота белгиси.

ФАБ ат. Кыскартылған коспа сөзлердин фабрика деген мәнисин билдиретуғын биринши буўыны. Мәселен, фабком, фабзавком х.т.б.

ФАБЗАВКОМ ат. фабрика-завод комитети, фабрика ямаса заводларда басланғыш профсоюз шөлкеминин сайланған органы.

ФАБЗАВУЧ ат. Хәр кыйлы кәнигеликке үйрететуғын кәрхана караўындағы фабрика-завод училишеси (оқыў-үйрениў мектеби).

ФАБКОМ ат. Фабрика комитети. **1.** Фабрикадағы басланғыш профсоюз шөлкеминин сайланған органы. **2.** сөйл.т. Усы комитеттин баслығы.

ФАБРИКА ат. машина менен шийки затты ислеп шығаратуғын, гезлемелер тоқыў орны, санаат кәрханасы. Тор токийтуғын *фабрика* рабочийлары (К.Султанов). *Фабрика-завод* пенен жерди өзинин хақыйкый ийелери болған адамларға, дийканларға берий керек деген пикирлерин билдирген, ... (С.Мәжитов). **♦ Тоқыў фабрикасы** — хәр түрли гезлемелер ислеп шығаратуғын кәрхана. *Тоқыў фабрикасынан* бир гөззал менин қолыма хат берди, ... (Н.Жапаков). **Фабрикалар елеслеў** — ойға түсий, еслеў, сәўлелениў. Көзимниң алдынан үлкемниң кең жазықлары менен жайлаўлары ири санаат орынлары, завод, фабрикалары елеследі (С.Салиев). **Фабриканы басқарыў** —

басшылық етиү, баскарыу, менгеріу. Венераның өзи сөйтип әкемнин орнына *фабриканы баскарып* калды, онда ол дым жас еди (Ә.Пахратдинов).

ФАБРИКАЛЫҚ ат. фабрикаға тийісли, фабрикаға тән, фабрикаға байланыслы.

ФАБРИКАНТ ат. Фабриканың ийесі, фабрикашы капиталист. Ол бұрын Шығыс Германиядағы, усы Кенигбергтен үлкен *фабриканттың* қызы еді (Ә.Пахратдинов).

ФАБРИКАТ ат. фабрикада ямаса санаат кәрханасында ислеп шығарылған зат, бұйым.

ФАБРИКАЦИЯ ат. 1. Фабрикада ислеп шығарылған үөж, фабрикада таярлап шығарылған зат, өндирілген өнім. 2. аүйс. Өтирик, өсек, жалған.

ФАБРИКАШЫ к. Фабрикант.

ФАБУЛА ат. әд. Әдебий шығармадағы сүүретленген үакыялардың, қахарманлардың хәрекетлерининң раўажланыў-ындағы қысқаша мазмұны, сюжетлик схемасы.

ФАВОРИТ ат. 1. Жокары дәрежелі кисинин жақсы көретуғын адамы. 2. Жолы бузык, ойнас. 3. сп. Бәйгиде озып келиўге мүмкиншилиги бар ат, бәйгиде озған жылкы.

ФАЗА ат. 1. Қандай да бир қубылыстың, хәдийсеннің ямаса процесстин раўажланыўындағы дәўир, баскыш, мүддет, үакыт. Қаралринаның аўқатланыў режимі тек ғана оның раўажланыў *фазаларына* тәсир етип қоймастан, оның барлық жағдайларына мүмкиншилик береді (В.И.Ганский, Г.Ш.Шамуратов). 2. астр. Қандай да бир нәрсеннің шегинин ямаса жағдайының хәрекегинин өзгеріўиндегі айырым жағдайы, үакыты, дәўири. Маятниктин тербелиў *фазасы*. 3. хим. Бир нәрсеннің биргеликли жағдайы. Суйық фаза. 4. тех. эл. Генератордағы сым ораўының айырым топары хәм оған оралған электр сымлары.

ФАЗАЛЫ кел. Фазаға катнаслы, фазаға байланыслы, фазаға тән, катнаслы. Үш *фазалы* ток системасы. Фазалы индикатор.

ФАЗАН к. Қырғауыл.

ФАЗЫЙЛЕТ ат. 1. Жақсы сапа яки айрықшалық, унамлы қәсийет. 2. Хаял-қызлардың аты, исми.

ФАЗЫЙЛЕТЛИ кел. Жақсы, фазыйлеті бар, унамлы қәсийетке ийе. Фазыйлетли адам.

ФАЗЫЛ ат. Унамлы қәсийет, турарлық, турарлылық, қәдирлилик, бахалылық. Хұжданы пәк өзи жасыл, Өзи алым өзи *фазыл* (С.Мәжитов).

ФАКТ ат. Хәйес ете алмайтугын бар нәрсе, хакыйкый үакыя, хәдийсе. Буны шайыр конкрет *факт* тийкарында жазган (Н.Жапаков). Аллергия хаккында пайда болган хәр бир *факт* – бизиң билимимизди арттырады (Т.Ешанов). Минне хакыйкатлыктын *фактлери* – оны көрсетти (Т.Нәжимов).
2. Кандай да бир нәрсе хаккында жуумак шыгарыу, хакыйкат бир пикирге келиу ушын хызмет ететугын нәрсе, тийкар. Биз каракалпак тилинде колланылып киятырган гейпара сөзлеринин мәнилеринин тарийхый дәүирлер дауамында өзгериу *фактлери*н карастырып көрсийк (Е.Бердимуратов).
3. Анык, шын, рас, мысал, дәлил, хүжжет. Кызды тексергенде табылган *фактлерди* жуумакластырып тез үакыттын ишинде суд-медициналык экспертиза оны тексерийу орынларына тапсырды (Ә.Пахратдинов). Әжинияздын кызларды мактаган шыгармалары шығыс поэзиясынын тәсиринде болганлыгынан дәрек беретугын *фактлер* сезиледи (К.Айымбетов).

ФАКТЛИК ке. Фактке тууры келетугын, тийкарланган, фактке негизленген, анык хакыйкый. *Фактлик* материаллар. *Фактлик* дәлиллемелер. *Фактлик* кәтелер.

ФАКТОР ат. Бир процессти, үакыяны, хәдийсени пайда етийуши яки хәрекетке келтирийуши күш, себеп, шәрт, из. элемент. Кандай да болмасын бир процесстин туудырыуына, хәрекет кылыу, сизде сол *фактор* бар (А.Бекимбетов). Бундай *надурислык* еки *фактор* тийкарында келип шыгыуы мүмкин (Е.Бердимуратов). Онын өмири хаккындагы гамхорлыктан жокары оған және де косымша тәсир етийуши *фактор* бар ма? (Ә.Пахратдинов).

ФАКТОРИЯ ат. 1. Төмен рауажланган еллер хәм ярым колониялы үлкелердин аймакларында орналаскан шет ел сауда конторасы. Сауда-сатлык факториялары.

ФАКТУРА I ат. 1. Көркем өнер шыгармаларында шеберлик техникасынын айрыкша өзиншелиги. 2. Қанлай да бир материаллардын, затлардын өзиншелик айрыкшалыгы хәм дүзилиси.

ФАКТУРА II ат. Карыйдарларга сатыу ушын жиберилген затлардын аты, бахасы хәм муғдары көрсетилген арнаулы кағаз, хүжжет, счәт. Затты фактура менен берийу.

ФАКУЛЬТАТИВ к. Факультативлик.

ФАКУЛЬТАТИВЛИК кел. Факультатив, мәжбүр болмаган, мәжбүрленбеген, миннетли түрде шәрт емес, эркин түрде кәлеп алынатугын, кәлеули, ыктыярлы.

ФАКУЛЬТЕТ ат. Жокары хэм арнаўлы оқыў орынларында илимнің белгилі бір кәнігесі бойынша оқытылатуғын бөлімі, тараўы, тармағы, шакабы. Филология *факультети*. Илимий конференцияға институттың қарақалпақ тил хэм әдебияты *факультетиниң* студентлери де қатнасты (К.Айымбетов).

ФАКУЛЬТЕТЛИК ат. Факультетке тиісін, факультетке арнаўлы.

ФАМИЛИЯ ат. Адам атларына қосылып келип, усы адамның ата-тегінен, туқымынан-туқымға, бабасынан яки анасынан көшпін қиятырған, оның нәсілін билдиретуғын хэм атының жанында айтылатуғын ат, нәсіл атамасы. — Стулға отырың, атыңыз, *фамилияңыз* ким болады. — *деди капитан* (А.Бекимбетов). Мәселен.... *фамилиялардың* жынысты аңлатыўшы-ов, -ова аффикслери қарақалпақ тили ушын жана хэм ен актив аффикслерден есапланады (Е.Бердимуратов). Баска бир *фамилияны* жазады, биз өзлеримиз түсинемиз (Ә.Пахратдинов).

ФАМИЛИЯЛАС кел. Фамилиясы бир, бир фамилиядағы. *Фамилиялас* адамлар. ...ал Орта Азия халықларының да базы биреўлери *фамилиялас* болып келеди (Ә.Пахратдинов).

ФАНАТИЗМ ат. 1. Диний көзқарасларға хәдден тыс бериліў, динге исениў, баска диндеги адамларды көре алмаўшылық. Диний фанатизм. 2. Белгилі бир нәрсеге қызығыўшылық, берилгенлик, исенгенлик, ышқыпазлық, қумарпазлық. 3. Басқаларды тыңламай, өзін аўлағырақ алыў, шетлеў.

ФАНАТИК I ат. 1. Диний жолға түсіп, оны хақыкат жаксы көрген адам, тақыўа. 2. аўыс. Бир идеяға бар интасы менен берилген адам.

ФАНАТИК II кел. 1. Фанатизмге берилген, фанатизм менен суўғарылған. 2. аўыс. Бир нәрсеге ямаса идеяға дым берилген.

ФАНДИ-НӘСИЯТ к. Пәнди (Пәнди-нәсият).

ФАНЕР ат. 1. Жүдә жука ағаш тахталарды бир-бирине жабыстырып таярланған қурылыс материалы. Бир тахта фанер. 2. Мебельлердің сыртына қаплаў ушын пайдаланылатуғын жука тахта, пластинка.

ФАНЕРА к. Фанер.

ФАНЕРЛЕНИЎ фанерлеў *фейилинин* белгисіз дәрежеси.

ФАНЕРЛЕСИЎ фанерлеў *фейилинин* өзгелік дәрежеси.

ФАНЕРЛЕТТИРИҮ фанерлеу фейилинин өзгелик дәрежесі.

ФАНЕРЛЕТІҮ фанерлеу фейилинин өзгелик дәрежесі.

ФАНЕРЛЕҮ ф. Фанер менен өжиренің төбесін жабыу. фанер қағыу. Өжиренін төбесін фанерлеуді баслады. 2. Фанер менен қандайда бір затты ислеу, питкеріу. Сандықтың қақағы фанерлеп, кейнінен сырланады.

ФАНТАЗЁР ат. Хәр түрлі қыяллар менен машқул болыушы. хәр қыйлы қыяллауды жақсы көріуші, қыялпараз, қыялшыл адам, қисі. Көрдің бе, Омар, өзін түсінбейсен, жигирмаланшы әсирдің романтиклерін, *фантазёрларын* айтасан (С.Салиев).

ФАНТАЗИЯ ат. 1. Адамның белгилі бір нәрсені шығарыу. елеслетіу ушын уқыпшылығы, дәретіушілік қыял, дәретіушілік ой. *фантазиясы* күшлі адам. Бул бурынғы замандағы қыяллы ертеклерден алынған фантазия емес (И.Сағыйтов). 2. Иске асырыу қыйын болған яки мүмкін болмаған қыяллы әрман, ой, қыял, арзыу. 3. Өтирик, жалған нәрсе. 4. Ерси нәрсе, ерси әдет. 5. муз. Еркін формадағы музыкалық шығарма.

ФАНТАЗИЯЛЫҚ к фантастикалық.

ФАНТАЗИЯШЫЛ к. Фантазёр.

ФАНТАСТИКА ат. 1. Қыялда пайда болған ой-пикир, төбийғый хәдийсе, әжайып образларды көз алдына келтиріу. Илимий фантастика. 2. Турмысқа аспайтуғын нәрсе, қыял.

ФАНТАСТИКАЛЫҚ кел. 1. Фантастикаға тийкарланған. фантастикадан ибарат болған, фантастика менен суўғарылған. *Фантастикалық* қахарманлар, *фантастикалық* роман, *фантастикалық* ертеклер өз-ара екіге бөлінеді (Қ.Айымбетов). 2. Әмелге аспайтуғын, қыялға, сыймайтуғын, ядтан шығарылған, жасалма, қыяллы, фантастикалық ўақыя. Хайуанлар хақындағы ертеклер де қыяллы-*фантастикалық* ертеклерге кіреді (Қ.Айымбетов).

ФАР к фара.

ФАРА ат. Автомобиль, трактор хәм усы сыяқлылардың алды бетіне орнатылған, жолға жақты бериу ушын хызмет ететуғын жарық шашатуғын фонары, айна. Қиятырған машинаның *фарасының* жақтысы көзді қамастырып аштырар емес,...

ФАРАОН ат. Әййемги Мысыр патшасы.

ФАРВАТЕР ат. Тениз, дәрйя, көл хәм басқа да сууы бар жерлерге кеме, пароход, судно хәм басқалардың шыра сигнал

белгилери менен жүрө алатугын суу жолы. Дәрьянын *фарватери* шөгиндиден үзлүксиз тазаланып турады (А.Г.Артемыева).

ФАРМАКОЛОГ ат. мед. Фармакология бойынша кәниге, маман.

ФАРМАКОЛОГИЯ ат.мед. Организмге дәрилердин тәсир етиүүн тексеретуғын илим.

ФАРМАН к. пәрман.

ФАРМАНА к. пәрмана.

ФАРМАНАЛЫҚ к. пәрманалык.

ФАРМАНЛАҰ к. пәрманлаў.

ФАРМАНЛЫҚ к. пәрманлык

ФАРМАНЛЫЛЫҚ к. пәрманлылык.

ФАРМАНСЫЗ к. пәрмансыз.

ФАРМАНСЫЗЛЫҚ к. пәрмансызлык.

ФАРМАНШЫ к. пәрманшы.

ФАРМАЦЕВТ ат. мед. Фармацевтика мағлыұматына иіе болған дәрйхана хызметкерн, фармацевтика кәнигесн.

ФАРМАЦЕВТИКА ат. мед. Дәри-дармакларды табыў, таярлаў, саклаў хәм наўкасларға жазып бериў хаккында илим.

ФАРМАЦЕВТИКАЛЫҚ кел. мед. Фармацевтикаға байланыслы, фармацевтикаға тийкарланған, фармацевтикаға тән.

ФАРС к. парсы I—II.

ФАРСИЗМ к. парсизм.

ФАРСЫ I к. парсы I.

ФАРСЫ II к. парсы II.

ФАРСЫХАН к. парсыхан.

ФАРСЫША I к. парсыша I.

ФАРСЫША II к. парсыша II.

ФАРТУК ай. 1. Мойынға асып, алдына байлап, ишине зат салыў ушын исленген кишкене қалташа. Сәлийма пахта толы *фартугин* төгіп келиўге кетип баратыр (Ө.Хожаниязов). 2. Тәртип бойынша кийимнин патас болмаўы ушын кийимнин сыртынан кийилетуғын, белге байланатуғын хәм де аспазлардын алдына байланып жүретуғын гезлемеден ямаса кленкадан исленген зат, хожалык буйымы. Алдына *фартук* байлаған аспазға барды, ... (К.Айымбетов).

ФАРҰАЗ: Фарұаз етиў к. пәрұаз, пәрұаз етиў.

ФАРФОР ат. 1. Жокарғы сортлы ақ ылайға хәр түрли затлар қосып исленген минерал масса. 2. Усындай массада арнаўлы

исленген хәр түрли затлар, буйымлар. Бурын талай рет кофе ишкен *фарфор* кесенин иши-сыртын көрип, бир неше мәртебе ернине тийгизди (А.Бекимбетов).

ФАРФОРЛЫ кел. Фарфоры бар, фарфор косылған, фарфор жалатылған, араластырылған. *Фарфорлы* ыдыслар, унлар бәри сууға карай аударылды (Ә.Пахратдинов). Шкаф ишинде турған ак *фарфорлы* тарелканы столға әкелип койды (Ә.Пахратдинов).

ФАРШ ат. Бир нәрсенин ишине майдалап салынған ет. гөш.

ФАРЬЯД к. парияд.

ФАСАД ат. Үлкен театр, клуб үйдин хәм тағы баскалардын алды бети, кирер жери, аўзы.

ФАСОН ат. 1. Үст-кийимнин, аяк кийимнин хәм басканын пишими, сырткы көриниси, формасы, модели. Жана фасонда тигилген туфли. 2. сөйл. т. Бурын көрилмеген, жана нускадағы, жана форма яки моделде тигилген, жана. Фасон көйлек. Фасон туфли. 3. сөйл.т. Формалы болып жүретуғын, өзін тик алып жүретуғын, сәтен, какай.

ФАСОНЛЫ кел. Белгили бир фасон, форма бойынша исленген, фасон саклап кийинип жүретуғын. Жаңа *фасонлы* кийим.

ФАСОНША р. Фасонын келтирип, фасон саклап. *Фасонша* кийинген.

ФАСЫЛ ат. 1. Бир жылды пайда ететуғын төрт мәүсимнин бир бөлеги, мәүсими (кыс, бәхәр, жаз, гүз). Каўын-ғарбызлары төрт *фасылда* ада болмайды (Ж.Аймурзаев). 2. гөн.с. Шығармаға тийисли бабы, бөлими. Китап төрт *фасылдан* ибарат.

ФАТАЛИЗМ ат. Тәғдирге, пешанаға жазылғанына исениўден ибарат болған диний-идеалистлик дүньяға көзкарас, жазмышка исениў.

ФАТАЛИСТ ат. Фатализмге берилиўши, тәғдирге хәм жазмышка исениўши адам, киси.

ФАХМ к. пәм.

ФАШИЗМ ат. Капитализмнин улыўма кризиси ўактында капиталистлик еллерде пайда болған империалистлик буржуазияның шеттен тыс реакцияшыл және агрессияшыл күшлердин мәпин жаклайтуғын сиясий ағым, баскыншылык урысларды таярлаў хәм баслап жиберий сиясатын иске асырыўшы империалистлик буржуазия диктатурасының ашык формасы. Әй, пүткил жәхән, көтерил, козғал. *Фашизмди* курт

(Ж.Аймурзаев). Ол империализмның ең жеркенішли дөретпеси болған *фашизм*ди кыйратты. *Фашизм* де, дәл усындай. Келди бизиң нурлы елге (Н.Жапаков).

ФАШИСТ ат. Фашизмге берилген хәм оның руўхын көтеріўши реакционер, фашизм тәрәпдары, фашистлер шөлкемнннн ағзасы. *Фашист* деген ийттин баласына урысайык деп ескерттик не? (К.Султанов). Соңғы ўақытларда ол Батыс Германиядағы немец-*фашистлериниң* арасында кеңнен пайда болған курал (Ө.Пахратдинов).

ФАШИСТЛИК кел. Фашистке тәнлик, фашистке тийисли, фашистке байланыслы, фашист сыяклы. Олар жанадан жана бузакылык кастыянлыктары халык массасын тынышсызландырғаннан кейин *фашистлик* жолға түсти.

ФЭНДИ-НӘСИЯТ к. пәнди (Пәнди-нәсият).

ФӘРИЯД: фәрияд егиў ф. Жарылкаў, коллаў. Каранлар хаслы затыма, *Фәрияд* еткил шын дадыма.

ФӘХИМ к. пәм.

ФЕВРАЛЬ ат. Календар жылынын айы, жанаша жыл есабы менен екннннн ай. Февраль айы да күн суўык болып мал шарўашылығына ансат болған жок....

ФЕДЕРАЛИЗАЦИЯ ат. сия. Белгилн бир мәмлекетте федератив дүзимин пайда етиў, орнатыў.

ФЕДЕРАЛИЗМ ат.сия. 1. Федерация системасына, яғный принциплерине тийкарланған мәмлекет дүзимн. 2. Усындай мәмлекет дүзимин орнатыўға умтылыўшы сиясий хәрәкет.

ФЕДЕРАЛИСТ ат. Федерализм тәрәпдары.

ФЕДЕРАТИВ кел. сия. Федерация тийкарында дүзилген, федерацияға тийкарланған.

ФЕДЕРАЦИЯ ат. 1. сия. Өз алдына болған мәмлекетлерднн бирлесиўине тийкарланып дүзилген мәмлекетлер бирикпеси, бирлеспеси. 2. Айырым жәмийет яки шөлкемлер бирлеспеси, аўкам. Буржуазиялық *федерация* тек бул үстемликтн бүркеў ғана болып табылады (А.Г.Артемыева).

ФЕЙИЛ I к. пейил

ФЕЙИЛ II ат. грамм. Предметтин ис-хәрәкетин, хал-жағдайын билдиретуғын сөз шакапларының бири. Тилимиздеги фейил сөзлер сөз дизбеклерин жасаўда, гәп дүзиўде айрыкша орын ийелейди. Бул сөз атлык, фейил мәнисинде де коллыныла алады.

ФЕЙИЛЛИК кел. грамм. Фейилге тийисли, фейилге байланыслы, фейилге тән, фейил сыяклы, фейилге усаған. ...

айырым жағдайларда жокарыдағы бул сөзлер өзинин *фейиллик* мәнисин саклап келеди, ...

ФЕЛЬДМАРШАЛ әс. 1. Патша Россиясы армиясында хәм айырым шет ел армияларындағы ен жокарғы генераллык атак. 2. Усы атакка ийе болған адам, киси. Мамыт оннан бурын генерал *фельдмаршал* Фридрих Паулюстин салынған үлкен жайлары, сарайлары, бағлары бар деген менен оны өткен сапары Стеша мене барып көрген де еди (Ә.Пахратдинов).

ФЕЛЬДМАРШАЛЛЫҚ ат.әс. Фельдмаршал дәрежеси, фельдмаршал ұазыйпасы, фелдмаршал хызмети.

ФЕЛЬДШЕР ат. Орта мағлыұматлы медицина хызметкери, врач жәрдемшиси. Полктын дежурныйы *казанларды* тексерип көриұ ушын дежурный *фельдшер* шақырып келинсин деди. Бас врачты үйине шақырмай-ақ дежурный *фельдшердің* өзи де оны госпиталға жөнелтиўге хақылы еди (Ә.Пахратдинов).

ФЕЛЬДШЕРЛИК а. Фельдшер хызмети, фельдшер ұазыйпасы. — Жок, мен доктор емеспен, *фельдшерликті* аткарып жүрмен. Ол полкта *фельдшерликті* кеўилдегидей аткарып жүрипти. Мен ушын *фельдшерликті* аткарыұ кыйын болған жок (Ә.Пахратдинов).

ФЕЛЬЕТОН ат. Күнделик турмыстағы пайда болатуғын кемшиликлерди өткир тил менен критикаланып жазылған актуаль темадағы газета яки журнал макаласы. Сонғы газета хәм журналлар бетлеринде *фельетон* аз ушырасатуғынлығы сезиледи. Әсиресе, хәзирги күннин турмысы жөнинде *фельетон* жазыұдын кереклигин ескертти.

ФЕЛЬЕТОНШЫ ат. Фельетонлар жазыұшы адам, киси. Хәзирги жағдайдын қандай екенлиги хақкында *фельетоншыларымыз* дурыс бахалаұы керек, — деди баянатшы.

ФЕНОЛ ат.хим. Медицинада антисептика хәм дезинфекциялаұ ушын, сондай-ақ, синтетикалык смола, бояұлар, жарылғыш затлар ислеўге пайдаланылатуғын органикалык косылма. — Карбол кислотасы деп те аталатуғын *фенол* кристаллык, ренсиз, характерли ийиси бар зат (Л.А.Цветков)

ФЕНОЛОГ ат. фенология кәнигеси, фенология маманы.

ФЕНОЛОГИЯ ат.биол. Биологиядағы өсимликлер менен хайұанлардың жыл мәўсими бойынша өзгериўине байланыслы периодлык өзгериўин үйрететуғын илим, бөлим.

ФЕОДАЛ ат.тар.с. Феодализм дәуириндеги крепостной дийқанларды эксплуатация кылыўшы ири жер ийелеўши, помещик. Түркмен *феодаллары* Бозатаўды адам айткысыз етип шабалды. Бирак, кыздың феодал ағасы карындасының сөзин тынламайды (Н.Жапаков). Каракалпак халкы... Хийўа ханлығына сатылған өз *феодал* бийлери, байлары, молла ийшанлары, жермен атка минерлер тәрәпинен аяўсыз езилди (Ә.Пахратдинов).

ФЕОДАЛИЗМ ат.тар.с. Өндирис курал-әсбаплары, жер ийелеўши дийқанлар биротала феодаллардың меншиги болып есапланатуғын және олардың аймағында мәмлекет бийлигин жүргизиў ушын ҳуқык берилетуғын жәмийетлик кубылыс, капитализмнен бурынғы, яғный алдында болған жәмийетлик формация. Буның бәри бизин тилимизде қалған *феодализмнің* қалдығы, буны жок етиўге бизлер тырысыўымыз керек (Ә.Пахратдинов).

ФЕОДАЛЛАРША р. Феодалға тән, феодалға тийисли, феодаллардай. Капиталистлик жәмийетте аш-әптадалык тәртиби *феодалларша* үстемлик етти.

ФЕОДАЛЛЫҚ кел. Феодалға тийкарланған, феодалға сүйенген. Бизлер ондай *феодаллық* қалдықтың ширик пикирлерин ислемек тўе ойлаўымыз да керек ғой (Ә.Пахратдинов). Ески *феодаллық* жазба тил каракалпак халқының сөйлеў тилинен алыс еди (Е.Бердимуратов).

ФЕРИ к. пери.

ФЕРМА I ат. 1. Колхоз хәм совхоздың ауыл хожалығының белгили бир тараў менен шуғылланыўшы шарўашылық бөлими, хожалык. Оқыў басланғанша совхоздың *фермасына* барып жәрдемлесетуғын болдык (Ө.Хожанов). Өз қолынан салды Жуман, *Ферма* ушын талай жайлар (Н.Жапаков). Он бес жылдан асламырақ, *фермада* мен жылкы бактым (Н.Жапаков). 2. Капиталистлик еллердеги өз жеринен яки арендаға, яғный пайына алынған жердеги жеке хожалык.

ФЕРМА II ат. тех. Ағаштан, темирден хәм баска да затлардан бир-бирине бекитип исленген инженерлик курылыс.

ФЕРМАШЫ ат. Ферма хызметкери, фермада ислеўши. Бизлер жакынлағанда колхоз кеңсесинен *фермашы* шықты.

ФЕРМЕНТ ат.биол.хим. Тири организмнің өсиў процесинде пайда болатуғын хәм организмде болып турған химиялык реакцияларды тезлетиўге жәрдем беретугын органикалык зат.

ФЕРМЕНТЛИ кел. Курамында фермент болған, фермент косылған, фермент араласқан.

ФЕРМЕНТАЦИЯ ат. биол хим. Ферментлердин тәсиринен органикалык затлардын ашыуы.

ФЕРМЕР ат. Капиталистлик еллердеги ферманы (ферма 2-мәнис) арендаға (майына) алыушы адам яки ферма ийеси. Ол да үлкен *фермердиң* баласы (Ә.Пахратдинов). *Майда фермерлер* ондай техникаға ийе емес ... (А.Г.Артемыева).

ФЕРМЕРЛИК ат. Хожалыкта фермер системасын. ... расында да *фермерликтен* кара пукара адам артык (Ә.Пахратдинов).

ФЕСТИВАЛЬ ат. Хәр түрли көркем өнерлерди көзден өткеретуғын көркем өнердин белгили бир тараў яки барлык тараўы бойынша ўакты-ўакты өткерилетуғын массалык көрсетпе хәм усыған байланыслы болатуғын жәмийетлик байрам, ойын, сейил. *Фестиваль* косығы (И.Юсупов). Москвада өткерилетуғын *фестивальға* таярлықлар кызғын хәўиж алмакта.

ФЕТИШИЗМ ат. 1. Динге бас ийиў, жансыз затларға сыйыныў, табыныў исениў. 2. аўыс. Бир нәрсеге куры исениўшилиқ, дәлилсиз сыйыныўшылық, табыныў, соқырларша исениў.

ФИДА к. пидә.

ФИГУРА ат. 1. Геўденин дүзилиси, кәдди-бойы, пишими, сын, сымбаты. 2. аўыс. Белгили бир нәрсенин тийкары, жетекши образ, белгили адам, ғайраткер киси. Карақалпак әдебияты тарийхында әдебиятка үлес косқан *фигураның* бири Сейфулғабит Мәжитов болып есапланады (Ә.Пахратдинов). Әжинияз Косыбай улы карақалпаклардын XIX әсирдеги шайырларынын ишинде ең үлкен *фигураға* ийе (К.Айымбетов). 3. сп. Шахмат ойынындағы ат, король, пил хәм.т.б. 4. әд. Сөйлегенде аўыспалы мәниде колланылатуғын сөзлер. Риторикалык *фигура*. 6. сп. Гимнастика хәм усы сыяқылардағы форма, көринис, түрли козғалыс жасаў. 7. көрк. ө. Адамнын ямаса хайўанлардын сүүрети. 8. ав. Самолёттын хаўада түрли формада ушыўы. 9. карт. Карта ойынындағы гүлдәсте, найза х.т.б.

ФИГУРАЛЫ кел. Формасы келискен, формалары болған, сынлы, сымбатлы. Солдат *фигуралы* жигит есиктен кирип келди (С.Мәжитов).

ФИЗИК ат. 1. Физика бойынша кәниге, маман, алым. *Физиклердиң* семинары питиў алдында тур, ... 2. Физика менен

кызыксыныушы, *физика* этирапына жыйналыушы, топланыушы. Онын үстине *физиклер* арасында хазирдин өзинде-ак хэр кыйлы багдарлар бар, ... 3. Жокары окыу орнында физика бөлимнинн студенти.

ФИЗИКА ат. Тәбият кубылысларынын барлык занлылык-ларын, материянын кәсипствлери менен кубылысын және онын козғалыс занларын изертлейтуғын илим. Мәселен, серппелик деген термин тек *физика* тарауында пайдаланылады (Е.Бердимуратов).

ФИЗИКАЛЫК кел. физика көринислерине байланысly, физикаға тән, физика сыякly, физика менен байланысly болған. Физикалык хәдийселер. Физикалык тәжирийбелер. Физикалык процесслер. Анимизмнин пайда болыуына байланысly өлгеннен кейин *физикалык* өмир сүрийи биротала токталады (Х.Есбергенов). Бир неше рет отырып түргелип *физикалык* шынығыуларда иследи (Ө.Пахратдинов). 2. Адам организмндеги сырткы кемшиллик. 3. Кол күши менен исленетуғын, дене күши, булшык еттин хызмети. Физикалык хызмет. Бул сырттан, тосыннан *физикалык* күшлердин себебинен өлген емес. Сонда да олар денеге сырттан болған *физикалык* күшлердин себебинен жәбирленип өлген деп гүманланбайды, олар баска да бир нәрселерди ойлайды (Ө.Пахратдинов).

ФИЗИОЛОГ ат. Физиология бойынша кәниге, маман, алым.

ФИЗИОЛОГИЯ ат. Тири организмнин өсимликлердин тиришилик процесинин барысын, рауажланыуын және зат алмасыуы занлылығын изертлейтуғын илим. Деген менен, олардын барлығынын *физиологиядағы* көп багдарлар менен тууысқанларша уксаслығы бар, ... 2. Организмнин функциялары, хызмети және оларды ретлестирип туруышы занлылык.

ФИЗИОНОМИЯ ат. 1. Бет, жүз, сыкыл, пишин, әпшер. 2. ауыс. Сырткы көринис. 3. ауыс. Беталысы, багдары.

ФИЗИОТЕРАПЕВТ ат.мед. Физиотерапия бойынша кәниге маман, алым, врач.

ФИЗИОТЕРАПИЯ ат.мед. Медицинанын тәбияттағы физикалык күшлеринин суу, жыллылык, электр энергиясы хәм усы сыяклылардын организмге тәсприн үйрениуши хәм оларды наукасларды емлеуде иске асыруу бөлими.

ФИЗКУЛЬТУРА ат. Организмди хәр тәрәплеме шыныктырыу хәм жетистириуҗе каратылған физикалык шынығыулар. Денсаулық ушын *физкультура* менен шуғылланыу пайдалы.

ФИЗКУЛЬТУРАШЫ ат. Системалы түрде яки мудамы кәсип сыпатында физкультура менен шуғылланыушы адам, спортшы. ... *Физкультурашылардан* кейин баскалар дизилип киятыр. ... парадтын биринши катарында *физкультурашылар* киятыр.

ФИЗМАТ ат. физика-математика деген сөзлерден жасалған кыскарган коспа сөз (физика-математика факультети). Мәмлекетлик экзаменлерди *физмат* факультетинин студентлери табыслы тапсырып шыкты.

ФИКСАЖ ат. Фотокағазға, пластинкаға яки плёнкаға түсирилген сүүретлердиң сакланыуы ушын колланылатуғын химиялык еритпе.

ФИЛ к. пил.

ФИЛАРМОНИЯ ат. Концертлер, музыкалык көркем өнерди, аяк ойынларды хәм хәр кыйлы көркем өнерди таратыу, пропагандалау менен шуғылланатуғын мәкеме хәм де жәмийет. Каракалпакстан мәмлекетлик *филармониясы* пахтакешлерге концерт бермекте. *Филармония* ағзалары районларға шығып концерт койыуға таярлық көрип атыр.

ФИЛИАЛ ат. Белгили бир кәрхананың хәм ири мәкемениң жергиликли жердеги бөлими яки жәмийетлик шөлкеминин ерки, ғәрезсиз тарауы. Бул материал ӨЗР Илимлер академиясы *филиалының* фондында саклаулы тур (К.Айымбетов). Шайырдын колжазбасы Өзбекстан Илимлер академиясы Каракалпакстан *филиалының* китапханасында бар (Н.Жапаков).

ФИЛОЛОГ ат. 1. Филология илими бойынша жетик кәниге адам, оқымыслы киси, алым, илимпаз. Каракалпакстанда сонғы жыллары көп ғана *филологлар* жетилисти, ... 2. Филология факультетинин студенти.

ФИЛОЛОГИЯ ат. Қандай да бир халықтың тилин, әдебиятын хәм мәдениятын изертлеуши илимлердин улыўма аты, жыйнағы. *Филология* Илимлеринин докторы Н. Дәўқараев каракалпакларда жазыўдын пайда болыўындағы жағдайлар хаккында орынлы пикир жүргизеди (Е.Бердимуратов).

ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ке. Филологияға тән, филологияға тийисли, филологияға байланыслы. Жыйналыста Н.Дәўқараевтың *филологиялық* хызметлери атап өтилди, ...

ФИЛОСОФ ат. 1. Философия алымы, философия илиминне жетилискен маман, дүньяға көзқарас мәселелерин тексеріу менен шуғылланыушы кәниге. Кайі *философ* шығып орнатты. 2. Философия менен шуғылланыушы адам, абстракт пикирлеуге ойлануларға хәүес киши, кумар адам. Өзбек халкының уллы шайыры Әлийшер Наўайы менен түркмен халкының данышпаны, *философы* шайыры Мақтымқулы күшли тәсир еткен.

ФИЛОСОФИЯ ат. 1. Тәбият, жәмийет хәм ойлаудын раўажланыуының улыўма ызамлыклары ҳаққындағы илим. 2. Белгили бир илим яки билим тараўының тийкарын пайда етиуши теориялык, методологиялык хәм басқа да принциптери. Тарийх философиясы. Математика философиясы. Ызам философиясы. 3. Кимнің болса да философиялык тәлиийматы. 4. сөйл.т. Бир нәрсе ҳаққында абстракт, шебекейинне пикир жүргизіу, орынсыз ақыл айтыу.

ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ке. Философияға байланыслы, философияға тән, философияға тийис.

ФИЛЬМ ат. 1. Тутас бир сюжеттин плёнқаға тәртипли түрде орналаскан фотографиялык көринислеринин жыйынтығы. Атасы әжайып көп *фильмлердин*, Мархум Довженконы бир рет көрдим (И. Юсупов). 2. Экранда көрсетиу ушын таярланылған кинематография шығармасы, кинокартина.

ФИЛЬМОСКОП ат. Кинолентадағы сүүрет, хәдийсени сүүретлеп көрсетиу ушын пайдаланылатуғын арнаўлы проекциялык аппарат.

ФИЛЬМОТЕКА ат. 1. Кинофильмлерди жыйнаушы хәм сақлаушы фильмхана. 2. Киноленталар жыйындысы, киноленталар архиви.

ФИЛЬТР ат. тех. 1. Суїық затларды керексиз қосымталардан тазартыу ушын хызмет ететуғын әсбап хәм усындайларға қолланылатуғын сүзгиш. Противогаз фильтри. 2. Гей бир жақтылық нурларын, электр токты, сеслерди, электромагнитли толқынларды өткізбейтуғын арнаўлы курал, әсбап. Электр фильтри.

ФИН ат. 1. Ақша (финанс) бөлими, Ақша (финанс) бөлими деген сөзлердин қысқарған түри. 2. қ. финлер.

ФИНАГЕНТ ат. Ақша (финанс) бөлими бойынша агент, ўәкил.

ФИНАЛ ат. 1. Қандай да бир нәрсениң ақыры, нәтийжеси, жууағы, соңы, аяғы. 2. көрк.ө. Музыка, театр яки әдебий

шығарманың акырғы жуўмаклаў бөлими. Комедияның финалы. 3. сп. Спорт жарысларының ен соңғы жуўмағы, жуўмаклаўшы бөлими, шешиўши ойын. Волейбол жарысының финалы.

ФИНАЛШЫ ат. сп. Финалға катнасыўшы, финалда ойнаўшы.

ФИНАНС ат. 1. Халық хожалығының акша айланысының элементи болып табылатуғын кәрежет, қаржы. Колхоздағы *финанс* хәм хожалық жумысларына басланған ревизия хаккында бираз гүрринлести (А.Бекимбетов). 2. сөйл.т. Акша, улыўма акша ислери. Финанс жағы нашар.

ФИНАНСЛАҰ Ф. Финанс пенен тәмийин етиў.

ФИНАНСПЕКТОР ат. Финанс инспекторы.

ФИНИШ ат. 1. Тезлик бойынша өткерилетуғын спорт жарысының соңғы үлеси. Финиш жарысларында катнасыў. 2. Қандай да бир нәрсенин акыры, нәтийжеси, жуўмағы. *Финишке* биринши болып жетип келиў.

ФИНЛЕР ат. Финландияның тийкарғы халқы, жасаўшы адамлары. Халкының 90 проценттен асламы *финлерден* ибарат (А.Г.Артестьева).

ФИНТ ат.сп. Надурис хәрекет, надурис исленген хұжим, алжастырыў, алдаў хәрекети.

ФИНШЕР 1. Финландияға, фин халқына, финлердин әдебиятына хәм мәдениатына байланыслы, тийисли. 2. Финн тили. Сен финше билесен бе?

ФИРМА ат. 1. Әсиресе, капиталистлик мәмлекетлерде өз маркасы менен зат ислеп шығарыў яки сатыў хуқықына ийе саўда яки санаат мәкемеси, шөлкеми. Химия санаатының үлкен орайы-Киельн, Рейннин бойындағы қалаларда орналасқан ири химия *фирмаларын* атаўға болады,... (А.Г.Артестьева).

ФИРУЗА ат. 1. Безеў буйымлары ушын пайдаланылатуғын, хаўа ренли, көгилдир ренли, онша тынық, яғный ашық болмаған кымбат бахалы тас. *Фирузаның* гүлиндей, сулыўлықтын бар шегинен шығыпты (И.Юсупов). 2. аўыс. Көк, аспан рен, хаўа рен. 3. Хаял-қызлардың аты исми.

ФЛАГ ат. Бир жағы таякка яки жипке бекитилген гербли хәм эмблемалы хәр кыйлы түрде тоқымалы гезлеме, байрақ, жалаў. Өткир көзлери *флаг* услаған қызға тигиледи (К.Султанов). Келген жигит азат етилген қалалардың төбесине қызыл *флагларды* тигип шықты (К.Султанов).

ФЛАГМАН ат. 1. Үлкен әскерий кемелердің прибрикпесіне команда етіуішн хәм оның туратуғын орны болған кеме. 2. Флагманлык кеме. 3. аўыс. Басқарып хәм баслап жүриушн, барыушы.

ФЛАГШТОК ат. Кораблылерде, арнаўлы жайларда хәм баскада орынларда флаг орнататуғын узын тик када.

ФЛАКОН ат. Суйык затларды, әспрессе, нйис суў, вино хәм баска да суйыклықларды куйыу ушын байланылатуғын шпйше ыдыс.

ФЛАНГ ат. Армия катарынын он якн сол тәрәппн, капталы, канаты.

ФЛЕЙТА ат.муз. Ағаштан исленген, какпақлары (клапанлары) бар, най сыяклы үплеп шертилетуғын музыкалык әсбап.

ФЛЕЙТАШЫ ат. Флейта шертиушн, флейтада ойнаушы.

ФЛЕКСИЯ ат. лингв. Сөздің түрленуиндеги, сепленуиндеги өзгерип туратуғын жалғауы, морфема.

ФЛЕКТИВ кел. лингв. Флексияға тийисли, флексия жәрдеми менен грамматикалык формалар жасайтуғын.

ФЛОРА ат. Белгили бир жердің ямаса геологиялык дәуирдин барлык өсимликлердің жыйнағы, өсимликлер дуньясы.

ФЛОРИН ат. 1. Батыс Европа еллериндеги ескп алтын якн гүмис акша. 2. Нидерландлардың акша бирлиги.

ФЛОТ ат. 1. Бир елдеги ямаса теннздеги, дәрьядағы әскерий саўда мәкемелериниң жыйындысы. Балык аўлау флоты. Бекбосын самалдың түрин жаман көрди де, қайығын *флоттың* ық жағына әкелип байлады (К.Султанов). 2. әск. Әскерий теннз кемелериниң при бирлеспеси курамы. Теннзлердеги, Кызыл флота, жаўынгер пароходта,... (Ә.Шамуратов).

ФЛОТИЛИЯ ат. 1. Дәрья хәм көллерде айырым жағдайларда үсти жабык теннзлерде хызмет ететуғын әскерий кемелер жыйынтығы, бирлеспеси. Кәспий флотилиясы. 2. Белгили бир жумыс тапсырылған кемелер отряды. Кнт аўлаушы флотилиясы. Арал флотилиясының кемелери жүре баслады (Ж.Үббиниязов).

ФЛОТШЫ ат. Флота, әскерий теннзде хызмет етиушн адам.

ФЛЮГЕР ат. Узын ағашка бекитилген хәм самалдың бағытын көрсететуғын пластинка.

ФЛЮС I ат. мед. Аўырыу тистин себебинен пайда болған исик.

ФЛЮС II ат.тех. Руданы ериткенде керекли металлды тазартуу ушын косылатуғын зат.

ФЛЯГА ат. 1. Ийинге, жауырынға яки белге байлап жүретуғын жалпак тығынлы ыдыс. 2. Әдетте суйык нәрселерди салып жүретуғын туткалы, какпаклы үлкен ыдыс. Сүт куйылатуғын *фляга*. Май куйылатуғын *фляга*.

ФОЛЬКЛОР ат. 1. Халык дөретпеси, халык аўызеки дөретушилиги. Аўызеки әдебияттан баска Аббаз каракалпак *фольклорының* баслаушыларынын бири болды (К.Айымбетов). Аббаз шайырдын «Бахалыр» дәстаны каракалпак *фольклорына* бай жемис берген көлеми әдебият мийрасы (К.Айымбетов). 2. Улыўма халыктың үрп-әдетлери, жырлары, ертеклери бойынша жыйнак. Каракалпак *фольклорында...* Халык әрман-лары әне даналығынын изин көриў мүмкин (Н.Дәўкараев). Аўыз әдебияты менен музыкалык *фольклорын* коса сөз кылған макул (К.Айымбетов). Аўыз әдебияты менен музыкалык *фольклор* органикалык жактан тығыз байланыскан (К.Айымбетов).

ФОЛЬКЛОРИСТ ат. Фольклорды үйрениўши хәм изертлеўши адам, фольклористика тараўынын кәнигеси, маманы. *Фольклорист* А.Диваев тәрәпинен «Алпамыс» эпосынын Жийемурат жыраў Бекмухамед улынан жазып алынған варианты басыллы (К.Айымбетов).

ФОЛЬЛОРИСТИКА ат. Фольклорды үйрениўши хәм изертлеўши илим. Шынынла да, бул *фольклористикада* кыйын мәселелердин бири (К.Айымбетов).

ФОЛЬКЛОРЛЫҚ кел. Фольклорға тән, тийисли, фольклорға байланыслы, фольклор сыяклы. Дәстаннын көриниси бойынша *фольклорлық* ертеклик кәсийетлерге ийе,... (Н.Жапаков).

ФОЛЬКЛОРШЫ ат. Халыктың еки дөретушилигин үйрениўши хәм изертлеўши, жыйнаўшы, фольклорист. *Фольклоршылар* конференциясы. Каракалпак халык аўыз еки дөретушилиги белгили *фольклоршылар* тәрәпинен жыйналды (К.Айымбетов).

ФОН I ат. 1. Негизги түр, тийкарғы рен. 2. аўыс. Улыўма жағдай, айлана дөгеректеги аўхал.

ФОН II ат. Сестин жоқарылығы, сестин каттылығы, күшлилик дәрежеси.

ФОНАРИК қ. Фонарь.

ФОНАРЬ ат. 1. Қараңғыда жағып ушлап жүретуғын шыра, паныс. ...барлық казанлардың какпакларын ашып, қол

фонарының жарығы менен сығалап көрди (Ә.Пахратдинов). Көріп қалдым үйінде бір фонарын.... (Б.Исмайлов). 2. Жақтылық түсіну үшін үйдің, жайдың жокарысына орнатылған пәтик, терезе, айна.

ФОНАРШЫ ат. Фонарь жағып жүріуші.

ФОНАЦИЯ ат. лингв. Тілдегі сеслердің айтылу, жасалу процесі, жаңғырық.

ФОНАЦИЯЛЫҚ кел. лингв. Фонацияға тийкарланған, фонацияға негізленген, фонацияға байланысly, фонацияға тән, фонациялық аппарат.

ФОНД ат. 1. Мәмлекеттин, мәкеменнн, шөлкемннн хәм басқалардын хәр түрлн максетлери ушын ажыратылған пулы, акшасы, материаллық байлығы. Ис хақы *фонды.. Валюта фонды.* 2. Белгилн бір нәрсеге ямаса адамлардын пайдасына жыйналған пул, акша. Өз ара жәрдем *фонды.* 3. Таярлап, ықтыятлап, ғамлап қойылған кереклн нәрсе, байлық запас, ен бахалы жыйынды. Елимизднн тийкарғы өндирислик *фондары бес* жыл ишинде бір ярым есе дерлнк көбейдн. Түпкиликлн сөзлер каракалпак халкынын тилиннн сөзлик *фондының* элементлери болып табылады (Е.Бердимуратов). Каракалпак тилиннн сөзлик *фонды* да сөзлик составы усап раўажланып, кеңейип отырады (Е.Бердимуратов). 4. Дөре-тиўшилик мийнет пенен шугылланыўшы, яғный сүүретшн, жазыўшы, архитектор хәм басқаларға материаллық жәрдем беретугын мәкеме, шөлкем.

ФОНЕМА ат. лингв. Қандай да бір тилде сөз яки морфемалардын мәнилери айырыў ушын хызмет ететугын тийкарғы сес қурылысынын типлик бирлиги.

ФОНЕМАЛЫҚ кел. лингв. Фонемаға тийисли, фонемаға байланысly, фонемаға тән.

ФОНЕТИКА ат. лингв. 1. Тилднн сес қурылысы, сес қурамы. Каракалпак тили *фонетикасы.* 2. Тил билнмннн, тилднн сес қурылысын изертлейтуғын бөлими. Улыўма *фонетика.* Тарийхый *фонетика.*

ФОНЕТИКАЛЫҚ кел. лингв. Фонетикалық тийисли, фонетикаға тән, фонетикаға байланысly. Сырттан кирген сөзлер каракалпак тилиннн ишкн раўажланыў нызамларына байланысly *фонетикалық* хәм морфологиялық жактан енисип кете бередн (Е.Бердимуратов).

ФОНЕТИКАШЫ ат. Фонетиканы изертлеўши, фонетиканы билиўши, маман, қәниге.

ФОНЕТИСТ ат. Фонетика илиминин маманы, кәнигеси.

ФОНОГРАММА ат. 1. Фонограф жәрдеми менен плёнкаға, пластинкаға, фотокағазға хәм т.б. жазып алынған сес. Графикалык фонограмма. 2. Усы сыяклы жазыулары болған плёнка, пластинка, лента, фотокағаз хәм т. б.

ФОНОГРАФ ат. Сеслерди жазып алатуғын және сонынан оларды кайтадан еситтирип беретуғын аппарат.

ФОНОГРАФИЯЛЫҚ кел. Фонографка тән, фонографка тийисли, фонографка байланысly. *Фонографиялық жазыу.*

ФОНОЛОГИЯ ат. лингв. 1. Тил билиминде фонемалар системасын хәм олардын касийетлерин изертлейтуғын бөлими. 2. Тилдеги фонемалар системасы.

ФОНОЛОГИЯЛЫҚ кел. лингв. Фонологияға тийисли, фонологияға байланысly, фонологияға тән. Фонологиялык тексерий. Фонологиялык система.

ФОНОМЕТР ат. лингв. Сестин шығыу, яғный тербелиу күшинин кандай дәрежеде екенин өлшейтуғын әсбап, курал, аппарат.

ФОНОСКОП ат. лингв. Сеслердин өзгериуинде айырым сеслерди айтыудағы бет мускулы менен ерин хәрекетин өлшейтуғын әсбап, курал, прибор.

ФОНЕТИКА ат. Фонограммалар, сеслер жазылған ленталар менен пластинкалардын архивтеги жыйнағы, архиви.

ФОНТАН ат. 1. Күшли басымнын жәрдеми менен трубадан жокарыға карай атлығып шығып туратуғын суу. Суу сеуип сүйгеннен сон *фонтанда* тур, Өскен гүлдин өкшесин сууға жууып (Ж.Аймурзаев). 2. Суудын атлығып шығыуын тәмийинлейтуғын арнаулы курылыс, сооружение. Салкын сууға бетин жууып, Келди Тания *фонтан* бетке (И.Юсупов). 3. Өз басымынын тәсири менен жер астынан атлығып шығып турған суу, нефть, газ хәм тағы баскалар.

ФОРИНТ ат. Венгрия Халык Республикасынын пул бирлиги.

ФОРМА ат. 1. Предметтин сырткы көриниси. Кала корған *формасында* салынған (Ә.Пахратдинов). Ол бул жүргенинде гражданлык *форма* кийген, онын колына көтерген хеш нәрсеси де жок (Ә.Пахратдинов). 2. Адамның пишини, келбети, сымбаты, сыкылы. Адамның тири уактындағы дене *формасынын* анатологиялык курылысына оның дене дүзилисине карай да тексерий керек (Ә.Пахратдинов). 3. Адамға хәр кыйлыша исленип кийилетуғын кийим. Капитан гражданлык *формада*

кийінген еди (Ә.Пахратдинов). 4. Арнаулы графаға бөлініп ісленген қағаз, үлгі. Мұғаллим оқыушыларға жаңағы көрсетілген *форма* бойынша тапсырманы іслеіп келіуді ескертті... 5. Қандай да бір нәрсенің белгіленген нұскасы. Сызылма формасы. Справка, протокол формасы. 6. Белгілі түр, мәлім көрініс. Грингтің жеңіл формасы. Ревматизмнің ауыр формасы. ... аллергиялық кеселліклердің өткір формаларын емлеу үшін тийісін ілажларды қолланыу зөрүр (Т.Ешанов). 7. Белгілі дәрежелі адамлар үшін арнаулы тигілген хәм басқа белгілері жағынан бір кыйлы кийім. Әскерий форма. Лётчик формасы. Милиция формасы. Ол бүгін жауынгерлік *форманы* таслаған, үстінне гражданлық кийімлер кийген (Ә.Пахратдинов). 8. Қандай да бір нәрсенің қурылысының яки дүзілісінің түрі, типі. 9. полигр. Баспасөзде қолланылатуғын үлгі, кәліп. Баспа формасы. Жазба формасы. 10. тех. Бір затты екінші бір заттын түріне келтіріу, үлгісіне әкеліу, кәліпке түсіріу. Шойын еритінділерің куйыу формасы. 11. Қандай ба болса бір нәрсенің қабыл етілген нормасы, мұғдары, түрі. Хәзпр қарақалпақ әдебий тілі тіл мәдениятының ен жоқарғы *формасы* сыпатында қолланылмақта (Е.Бердимуратов). 12. лингв. Гәп хәм сөзлердің өз ара байланыслары хәм де грамматикалық категорияларды сыртқы жағынан түсіндіріу усылы, жолы шарасы. Қарақалпақ тілінде күнделіккі пікір алысуы практикамызда хәр түрлі сөз *формалары* ушырасады (Е.Бердимуратов). Сөйлеу тілі — бул халықтың күнделіккі турмыста бір-бірі менен туұрыдан-туұры қатнас жасауының актив *формасы* (Е.Бердимуратов). Сыртқы форма — тысқары үлгісі. Әліктің сыртқы *формасы* бойынша хеш нәрсе ойлап табыуға мүмкіншілік болмады (Ә.Пахратдинов). Басқа форма — бөтен үлгі, өзгеше үлгі. Халық өмірінің өзгерпүй менен шешенлік сөз жарыстырыу кем-кем басқа *формаға* өткен сон қалып кеткен (Қ.Айымбетов).

ФОРМАЛИЗМ ат. 1. Қандай да бір нәрседегі, істегі тек сыртқы тәрепінне итибар беріу, сақлап қалыушылық. 2. Логикада, көркем өнерде, әдебиятта реакцияшыл идеалисттік ағым. 3. Буржуазия мәденияты менен әдебиятында мазмунлы формадан айырып, формаға яки оның айырым элементлеріне негіз етіп қарау хәм тийқарғы орын беріуге қаратылған ағым.

ФОРМАЛИН ат. хим. Дизенфекция қылу үшін пайдаланылатуғын күшлі пийісін дәрі, өткір ийісін зат.

ФОРМАЛИНЛЕҮ ф. Формалин менен дезинфекция кылыу, формалин септириу, дәрилеу.

ФОРМАЛИСТ ат. 1. Бир нәрсеге (формализм 1 мәниси) формаль карап, форманы ғана саклауға тырысыушы адам. 2. Формализм (формализм 2 мәниси) тәрептары.

ФОРМАЛИСТЛЕРГЕ р. Формалистке, формализмге тийис жағдайда.

ФОРМАЛИСТЛИК кел. 1. Формализм (формализм 2 мәниси) принциптерине тийкарланған, сүйенген, негизленген. 2. Формализмнен ибарат.

ФОРМАЛЫ кел. 1. Кымбатлы, келбетли, сыкыллы, сулыу. Жигиттин үстиндеги костюм-шалбар *формалы* болып тигилипти, — деди ғарры. 2. Арнаулы формада тигилген кийим кийген, форма кийген. *Формалы* курсант. 3. Арнаулы формада тигилген. *Формалы* кийим.

ФОРМАЛЫҚ кел. Белгили бир кәсиейетке, сапаға хәм нәтийжеге ийе болған. Сонлыктан бундай *формалық* уксаслықты терминологиядағы омонимиялык кубылыс деп атауға болады (Е.Бердимуратов). Тилдеги синонимлик фразеологизмлер белгили системаға түсирилип, олар *формалық* уксаслығыда сакланып сөзликке бериледи (М.Кәлендеров).

ФОРМАНТ ат. 1. к. морфема. 2. Сөздин мәнисин өзгертетуғын косымталар.

ФОРМАСЫЗ кел. 1. Келбетсиз, сымбатсыз, сыкылсыз, секилсиз, сулыу емес. ... *Формасыз* тигилген кийимди маған неге усынасан, — деп ғарры бирден ашыуланды. 2. Арнаулы формаға, ийе емес, ийе болмаған. *Формасыз* солдат. *Формасыз* лётчик.

ФОРМАТ ат. полигр. Китаптын, газета-журналлардын, карточкалардын хәм хәр кыйлы қағазлардын көлеми, үлкен-кишилиги, үлгиси, размери. Карточка *форматы*. Қағаз *форматы*.

ФОРМАТЛЫ кел. Белгили формаға ийе болған. Кишкене форматлы карточка. Үлкен форматлы китап.

ФОРМАЦИЯ ат. 1. Бир жәмийегтин рауажланыуындағы белгили бир дәуири хәм сол рауажланыу дәуирине тән кубылыс. 2. ауыс. Көзкараслар хәм пикирлер системасы. 3. геол. Бир уақытта хәм хәр кыйлы усылда пайда болған геологиялык катламлар хәм тау жынысларының жыйындысы.

ФОРМУЛА ат. 1. Нызамнын қағыйдаларына, идеяға хәм усыллар сыяклыларға кысқа хәм анык сөз бенен берилген

түсиник, аныклама. 2. Кандай да бир нәрсенің қысқа хәм анык түсиниги, белгиси. 3. мат. Бир нәрсе хаккында шәртли белгилер, элементлер, аркалы жазылған түсиник, аныклама. Математикалык формула. Алгебралык формула. 4. хим. Затлар курамының химиялык белги хәм элементлер аркалы белгиленген, танбалары түсиниги, аныктамасы.

ФОРМУЛИРОВКА ат. 1. Бир ишкirdiң қысқа хәм анык түсиниги, аныктамасы. Теореманың формулировкасы. 2. Кысқа хәм анык айтылған пикир, жағдай, формула. Сөзди белгилеудеги формулировка.

ФОРМУЛЯР ат. 1. Курылыс, механизм, прибор х.т.б. пайдаланыў, олардың бузылыўы, ремонтлаў хәм т.б.лар хаккында избе-из тәртип пенен жазылатуғын, жазып беретугын арнаўлы дәптер яки бланк. Самолёт формуляры. 2. Ки-тапханаларда яки бир китап ишине салып койылатуғын хәм усы китап хаккындағы мағлыўматлар жазылған киширек карточка. Китепхана формулярлары.

ФОРПОСТ ат. 1. әск. Бөлимди қорғап турыўшылардың алдыңғы қатардағы отряды. 2. Шегарадағы беккем орналасып алған сақшы бөлими. 3. аўыс. Бир нәрсенің ылғаллы, алдағы бөлими, авангард.

ФОРТ ат. әск. Қорғанды қараўыллаў системасы, онша үлкен болмаған бекинис, кишкене қорған.

ФОРТЕПЬЯНО ат. муз. Пиаино, рояль сыяклы бармак пенен басып шертилетуғын клавишли музыка әсбапларының улыўма аты, музыкалык әсбап.

ФОРТЕПЬЯНОШЫ ат. Фортепьяноны шертиўши, усы әсбапта ойнаўшы.

ФОРТИФИКАЦИЯ ат. әск. 1. Урыс майданын беккемлеў хаккындағы әскерий-инженерлик илим. 2. Усы илимнин тийкарларын оқытыў предмети, пәни. 3. Беккемлеў қорғанларын дүзиў.

ФОРТОЧКА ат. Бөлмениң, үйдің ишин шамаллатыў мақсетинде терезеге орнатылған, оны ашып жабылатуғын арнаўлы кишкене көзи.

ФОРТУПА ат. Тәғдир, жазмыш, ўақыя, бахыт.

ФОРУМ ат. 1. тар. Әйjemги Римде халык жыйылатуғын суд хәм баска процесслер өткизилетуғын, қаланың жәмийетлик турмысы жәмленетуғын майдан. 2. Жыйналыс орны, майданы. 3. Кең ўәкилли жыйналыс, съезд.

ФОСГЕН ат. хим. Дем алыу органларын зэхэрлендириуши, яғный хлордын углерод окиси менен биригиуинен пайда болған түссиз газ.

ФОСФАТ ат. 1. Фосфор кислотасынын дузы. 2. Фосфор кислотасынан алынған минерал төгин. 3. Төгин сыпатында, сондай-ак, медицинада хәм техникада да колланылады. Кальций фосфаты.

ФОСФАТЛАУ ф. Фосфат косыу, фосфатлы етиу.

ФОСФОР ат. Базы бир минераллардын, хәйуан хәм өсимлик клеткаларынағы болатуғын түри ак каранғыда нурланып, жарык берип туруушы химиялык элемент. Кызыл фосфор. Себеби, енди азот берме, *фосфор* бер, деп жүр (К.Досанов).

ФОСФОРИТ ат. Курамында фосфор көп болып, тийкарынан төгин сыпатында пайдаланылатуғын тау жынысы. Султан бабадан бес шақырымдай бир жерден *фосфорит* табылды.

ФОСФОРИТ кел. Фосфоритке байланыслы болған, фосфориттен таярланған. Фосфорит минераллар.

ФОСФОРЛЫ кел. Курамында фосфор болған, фосфордан турған, фосфорлы кальций.

ФОТО ат. 1. Фотография менен түсирилген сүүрет. 2. Фотография. 3. Фотографиялык леген сөздин мәнисин билдиретуғын коспа сөздин биринши бөлеги.

ФОТОАЛЬБОМ ат. Фотокарточкалар орналастыруу ушын арнаулы исленген альбом.

ФОТОАППАРАТ ат. Фотосүүрет түсиретуғын әсбап, фотография аппараты. Олар бағана бизлерге сыйлыкка алған *фотоаппаратын* мактаныш пенен көрсетип, көзимизди кыздырды (А.Бекимбетов). Билесен бе неше мың *фотоаппаратлар*, пластинкалар, ойыншықлар, неше мың түрлн таяр кийимдер хәм тағы баска затлар (Ә.Пахратдинов).

ФОТОАТЕЛЬЕ ат. Сүүретке түсиретуғын, басып шығаратуғын, таярлайтуғын мәкеме.

ФОТОБОМБА ат. Түнде хауада, яғный аспанда фотоға (сүүретке) түсириу ўактында колланылатуғын жактырткыш авиация бомбасы.

ФОТОВИТРИКА ат. Фотосүүретлер көргизбеси, фотосүүретлер койылатуғын витрина.

ФОТОГАЗЕТА ат. Фотосүүретлерден хәм оларға берилген кыска текстлерден ибарат газета.

ФОТОГРАФ ат. Фотография кәнінгеси. Фотоаппарат пенен алыушы, түсірілуін кәнінге.

ФОТОГРАФИЯ ат. 1. Арнаулы оптикалык аппараты менен жарыктык сезетуғын қағазға, пластинкаға яки плёнкаға сүүрет алыу жолы, усылы. Фотография кружогы. 2. Усындай усыл менен алынған сүүрет. Реңли фотография. 3. Сүүретке алатуғын мәкеме, жұмыс орны, кәрхана.

ФОТОГРАФИЯЛЫҚ кел. 1. Фотографияға байланысly. тийисли, фотографияға тән. Фотографиялык көркем өнер. 2. Фотография ушын белгиленген, жарамлы. Фотографиялык әсбаплар. Фотографиялык камера. 3. Фотография жолы менен исленген, алынған. Фотографиялык карточка. Фотографиялык сүүрет. Фотографиялык репродукция.

ФОТОКАМЕРА ат. Фотоаппараттын пластинка яки плёнка салынатуғын ишки бөлими.

ФОТОКАРТОЧКА ат. Фотографиялык карточка, фотосүүрет.

ФОТОКОПИЯ ат. Хүжжет хәм баска да усы сыяклылардын фотографиялык нускасы, фотографиялык усылда алынған көширмеси, фотонуска.

ФОТОКОРРЕСПОНДЕНТ к. фотохабаршы.

ФОТОҚАҒАЗ ат. Бетинде жарыкка сезимтал эмульсиялык кабаты бар, фотосүүрет түсірілетуғын қағаз.

ФОТОЛАБОРАТОРИЯ ат. Фотосүүрет ислеу хәм көбейттирну ушын айрыкша үскенеленген арнаулы бөлме, кабинет, лаборатория.

ФОТОЛИТОГРАФИЯ ат. Фотографияны колланыуға тийкарланған литография.

ФОТОЛИТОГРАФИЯЛЫҚ кел. Фотолитография жолы менен исленген баспа.

ФОТОМАТЕРИАЛ ат. 1. Фотосүүретлер алыуға пайдаланылатуғын плёнка, фотоқағаз хәм хәр түрли химикат материаллар. Фотоматериаллар сатып алыу. 2. Бир түрли максет ушын пайдаланыуға мүмкин болған хәр түрли фотосүүретлер. Көргизбе ушын *фотоматериал* таярлау.

ФОТОМЕТР ат. 1. физ. Жарыктык күшнн, дәрежесин өлшейтуғын оптикалык әсбап, прибор. 2. астр. Жулдызлардын жарыклығын аныклайтуғын оптикалык әсбап.

ФОТОМЕТРИЯ ат. 1. физ. Оптиканың жарыктык хәм еритиу күшин, олардын өлшеу усылларын үйренетуғын бөлими. 2. астр. Жулдызлардын жарыктык дәрежесин белгилеу менен шуғылланатуғын бөлими.

ФОТОМЕТРИЯЛЫҚ кел. Фотометрияға байланысly, фотометрияға тийкарланған, фотометрияға тән. Фотометриялық метод.

ФОТОМЕХАНИКА ат. тех. Иллюстрациялардын копияларын берйўге фотографиялық хәм химиялық процесслерге тийкарланған илажлар жыйнағы.

ФОТОМЕХАНИКАЛЫҚ кел. тех. Фотомеханикаға тийкарланған, фотомеханикаға байланысly, тән. Фотомеханикалық процесслер.

ФОТОМОНТАЖ ат. 1. Белгили бир темада алынған сүүретлерди яки олардың айырым бөлеклерин бир-бирине косып, оларды улыўма бир жағдайға әкелий. 2. Усы усылда таярланылған фотосүүрет, фотоплакат хәм тағы баскалар.

ФОТОН ат. физ. Электромагнит нурланыўының кванты, нур толкыны.

ФОТОНУСҚА к. фотокопия.

ФОТООБЪЕКТИВ ат. Бир неше линзалардан туратуғын фотоаппараттың бир бөлшеги, объективи.

ФОТОПЛАСТИНКА ат. Фотография пластинкасы.

ФОТОПЛЁНКА ат. Фотографияда затты түсирип алыў ушын пайдаланылатуғын жарык сезгиш лента. Сол ўақытлары барып полковник оның *фотоплётка* екенлигин аңғарды. Подполковник өзинин алдындағы *фотоплёткаларды* жазып көрип отырып: — биринши *фотоплётка* менен тупа-туўры келген өзинен шыккан *фотоплётка* кайсысы екен деп бир *фотоплётканы* колына алды (Ә.Пахратдинов).

ФОТОРАЗВЕДКА ат. әск. Барлаўшының барған жерин сүүретке түсирип алып жүрийи.

ФОТОРЕЛЕ ат. тех. Фотоэлемент жәрдеми менен хәр түрли механизмлерди автомат түрде хәрекетке келтиретуғын реле.

ФОТОРЕПОРТАЖ ат. Сүүретке алып таярланылатуғын репортаж.

ФОТОРЕПОРТЁР ат. Репортаж ушын сүүрет алыў менен шуғылланыўшы фотограф.

ФОТОСИНТЕЗ ат. бот. Жоқарғы баскыштағы жасыл өсимликлердин хлорофилл хәм баска да фотосинтезлик пигментлер аркалы күн сәўлеси энергиясын сиңирийи нәтийжесинде организмлердин тиришилигине керекли коспалы органикалық затлар, дүзийи, пайда етийи процеси.

ФОТОСҮҮРЕТ ат. Фотография жолы менен түсирилген, алынған сүүрет, фоткарточка.

ФОТОТЕКА ат. Фото сүүретлер яки олардың негативлеринин жыйнағы, олардың сақланатуғын архиви.

ФОТОСФЕРА ат. астр. Қуяштын көзге көринетуғын жакты бетин пайда еткен қатламы. Қуяштын көринерлік бети *фотосфера* деп аталады (Астрономия).

ФОТОТЕЛЕГРАММА ат. Фототелеграф аркалы берилетуғын, жибертилетуғын яки алынатуғын телеграмма, хат, хужжет х.т.б. Фототелеграмма жиберіу.

ФОТОТЕЛЕГРАФ ат. Телеграф ямаса радио аркалы орнынан қозғалмайтуғын затлардың сүүретин узак жерлерге берип туратуғын әсбап, курал.

ФОТОТЕЛЕГРАФИЯ ат. Электр токин өткергиш сым аркалы узак жерлерге сүүрет тапсырыу, жиберіу, *Фотоэлементлерин* фототелеграфия, телевидение хәм сесли кинода пайдаланыу.

ФОТОТЕРАПИЯ ат. мед. Жактылык нурларынын жәрдеминен наўкасты емлеу.

ФОТОТЕХНИКА ат. тех. Сүүрет түсириу техникасы.

ФОТОТИФИЯ ат. тех. 1. Фотография жәрдеминен сүүретлерди ең дурыс басыу жолы, усылы. 2. Усы усыл менен басып шығарылған сүүрет.

ФОТОТОВАР ат. Сүүрет түсириу ушын керекли затлар.

ФОТОУВЕЛИЧИТЕЛЬ ат. Фотосүүретти қағазға копиялап сүүретти үлкейттирип түсириуши аппарат, проекциялык аппарат.

ФОТОХАБАРШЫ ат. Қандай болса да баспасөзде сүүрет түсириу менен шугылланыушы, фотограф.

ФОТОХИМИЯ ат. Химияда затлардағы жактылык тәсири менен пайда болатуғын реакция хәм өзгерислерди үйрениу бөлими.

ФОТОХИМИЯЛЫҚ кел. 1. Фотохимияға байланыслы, тийисли, фотохимияға тән. Фотохимиялык процесс. 2. Фотографияда (1 мәниси) қолланылатуғын химиялык препаратларға байланыслы. Фотохимиялык өнимлер.

ФОТОХРОНИКА ат. Фотосүүретлер аркалы күнделикли жаналык ўақыяларды көрсетиу.

ФОТОЦИНКОГРАФИЯ ат. тех. Басып шығарыу ушын цинк клишелерди фотомеханикалык жол менен жасау жолы, усылы.

ФОТОЭЛЕКТРОН ат. физ. Заттан жактылык энергиясынын тәсири менен бөлинип шыккан электрон.

ФОТОЭЛЕМЕНТ ат. физ. Жактылык яки нур энергиясын электр энериясына өзгертетуғын әсбап, прибор.

ФОТОЭФФЕКТ ат. физ. Жактылык яки нур энергиясыннын электр энергиясына туурыдан-тууры өзгерилиуинин көриниси. формасы.

ФРАГМЕНТ ат. 1. Белгили бир көркем шыгарманын айырым бөлеги, бөлими. Операдан алынган фрагмент. 2. Текст-тин бир бөлеги, бөлими, тийкары, өзегі. Бурынғы колжазбанын фрагменти. 3. Художниклик, скульптуралык, архитектура сыяклы көркем өнер шыгармаларынын сакланып калган бөлеги, узиндиси.

ФРАЗА ат. 1. Тил билими менен музыкада колланылатугын термин. 2. Тамамланган ойды билдиретуын сөзлер дизбегі, гөп. 3. Мазмунсыз яки мазмуннын жалган болууын өз ишине алатугын жаксы түсиник, мазмунсыз яки мәниссиз сөз жыйынтыгы, сөзлер дизбегі. 4. муз. Бир неше дизбектен куралган музыкалык сөз, нама.

ФРАЗЕОЛОГИЗМ ат. лингв. 1. Екинши бир тилге сөзбе-сөз аударууға болмаитуын тураклы сөз дизбегі, оборот. Гейпара илимпазлар накыл хам макалларды *фразеологизмнен* бөлип карайды (М.Кәлендеров). Сонын менен катар синонимлик *фразеологизмлер* белгили системаға түсирилип сөзликте бериледи (М.Кәлендеров). 2. Семантикалык жактан бөлинбейтуын болганлыктан гөпте бир сөз орнына жүретугын сөз дизбегі, идиома. Сондай-ак, *фразеологизмлердин* өзлеринин лексика-грамматикалык кәсиейетлерине карай отырып, төмендеги топарларға бөлемиз (М.Кәлендеров). *Фразеологизмлер* семантикалык жактан бөлинбейди, ал мәниси жагынан гөптин пүтин агзасы болып есапланады (М.Кәлендеров).

ФРАЗЕОЛОГИЯ ат. линг. 1. Тил билиминин белгили бир тилге тийисли болган тураклы сөз дизбеклерин изертлейтуын тарауы. Ал, кейинги жыллары каракалпак тилиндеги айырым мийнетлерди *фразеологияға* байланыслы макалаларды ушыратууға болады (М.Кәлендеров). 2. Белгили бир тилге тән тураклы сөз дизбеклери, *фразеологизмлер* жыйынтыгы. Бул нарсе *фразеологиянын* объектин дәл белгилеуде бираз ойландырууды туудырады (Е.Бердимуратов). *Фразеология* сөйлеу тилинде тураклылык кәсиейетке ийе болып ауыспалы образлы мәнилерди аңлатады (М.Кәлендеров).

ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫК кел. Фразеологияға тийисли. Фразеологияға байланыслы, фразеологияға катнасы бар, фразеологияға караслы, фразеологияға тән. Бунда бир

фразеологиялық сөз дизбегі екінші бір фразеологиялық сөз дизбегі менен мәнилік жактан жақын болады (Е.Бердимуратов). Ал, мына синонимлік сынарлар *фразеологиялық* сөз дизбеклерінің өзіннен тұрады (М.Кәлендеров). *Фразеологиялық* өтлеспе — тураклы сөз дизбеклерінен жасалып мәнилері аұыспалы образлы болып келген сөз дизбегі. Ал, керісінше *фразеологиялық* өтлеспүлер екінші бір өткір хәм пүткіллей аұысып кеткен пүтін мәниге иіе (Е.Бердимуратов). Бунда *фразеологиялық* өтлеспү жеке бір гәп хызметінде де колланылып тур (М.Кәлендеров). *Фразеологиялық* дизбек — бір сөз екіншісі менен тығыз байланысып дизбеклесіп келіуі. *Фразеологиялық* дизбеклер көбінесе образлылықка хәм мәнилік өткірлікке иіе болып келеди (М.Кәлендеров). *Фразеологиялық* сөз дизбеклердин тураклылығы айқын нәрсе (Е.Бердимуратов). *Фразеологиялық* бирлік — тураклы сөз дизбегінің кәсііетіне иіе болып, айырым сөзлердин туұра мәнісін пүткіллей жоғалтпай, аұыспалы мәниге иіе болып келеди. Каракалпак тилиндегі *фразеологиялық* бирліклер де міне усы тийкаргы белгілер менен характерленеди (Е.Бердимуратов). *Фразеологиялық* бирліклер әдебий шығармаларда жиі колланылады, себеби сөз образлылығы көркем сүүретлеудің тийкаргы элементлері болып табылады (М.Кәлендеров). *Фразеологиялық* аңлатпа (сөзлер) — нақыл-мақаллар, афоризмлер, гөнерген образлы сөзлерден куралған сөз дизбегі. *Фразеологиялық* аңлатпаға гейпара канатлы сөзлер хәм сөз дизбеклері жатады (М.Кәлендеров). Каракалпак тилинде *фразеологиялық* аңлатпалар жиі ушырасады (Е.Бердимуратов). *Фразеологиялық* байланыс — сөзлердин бир-бири менен мәнилік жағынан катнастары. Олардың тийкаргы типлері еркін *фразеологиялық* байланыссы функциональлық-синтаксислік лексикалық мәнилерден ибарат (Е.Бердимуратов). Олар еркін *фразеологиялық* байланысқан хәм баска сөзлер менен дизбеклесіп келип бир сөз екіншісі менен байланысады (М.Кәлендеров). *Фразеологиялық* оборот — сөзлердин белгили бир грамматикалық кәсііетлерге иіе тил бирліклерінің синтаксислік бирикпеси, топламы. Оларды *фразеологиялық* оборотлар деп те атайды (М.Кәлендеров). *Фразеологиялық* синонимлер — белгили бир тилдегі фразеологияға байланыссы сөз дизбеклерінен болған синоним сөзлер. *Фразеологиялық*

синонимлерде эмоциональлық-экспрессивлік, стильлік мәни оғада күшлі сезиледи (М.Кәлендеров). *Фразеологиялық сөзлик* – белгили бир тилдеги *фразеологиялық* сөз дизбеклеринин жыйындысынан дүзилген сөзлик. *Фразеологиялық сөзлик* дүзиу-процесинде жокарыда келтирилген лексика-грамматикалық белгилерин нәзерде тутып, хәр бир сөзге белгили аңлатпа көрсетиледи (М.Кәлендеров). Бул айтылғанлар каракалпак тилинин *фразеологиялық сөзлигин* дүзиу процесинде тийкаргы жол-жоба болады (М.Кәлендеров).

ФРАКЦИЯ I ат.сия. 1. Капиталистлик еллерде сиясий партиялардын парламентте хәм тағы баска шөлкемлерде өз партиясынын сиясатын жүзеге асырыу максети менен курылған депутатлар топары. 2. Сиясий партия ағзаларынын ишиндеги базы биреулеринин партия жолына бағынбай айырылған топары.

ФРАКЦИЯ II ат. хим. Қосынды затлардын белгили температурада ажыратылған бир бөлеги.

ФРАКЦИЯШЫ ат.сия. Фракция ағзасы, катнасыушысы.

ФРАНК ат. Франция, Белгия, Швейцария, Монако, Люксембург хәм тағы баска бир канша мәмлекетлерде акша бирлиги.

ФРАНЦУЗ I ат. 1. Франциянын тийкаргы халкы. 2. Франция халкынын айырым бир адамы, ўәкили.

ФРАНЦУЗ II кел. Францияға байланыслы, францияға тийисли, францияға тән, францияға караслы. Белгили Француз физиги Анри Пунакаре.

ФРАНЦУЗЛАР ат. Франциянын тийкаргы, негизги жасаушысын пайда етиуши халык, француз халкы.

ФРАНЦУЗША р. 1. Францияға, француз халкына, әдебияты хәм мәдениятына тийисли. Французша косык. 2. Француз тили. Французша сөйлеу.

ФРАХТ ат. 1. Жүкти суу аркалы тасығаны ушын төленетуғын хақы. 2. Кирейге алынған кеме менен жиберилетуғын жүк.

ФРЕЗА ат. тех. 1. Металлды, ағашты кесетуғын хәм жонатуғын айланбалы көп тисли әсбап. 2. Жерди жумсартатуғын машина.

ФРЕСКА ат. Еле кеуип катпаған жаңа сыбаудың үстине айрықша нағыслап исленген сүүрет.

ФРИЗ I ат. Дийуал, пол, төсек, гилем сыяклылардың шетине нағыслап исленген жийек әдип.

ФРИЗ II ат. Гезлеме түріндегі түкпі қалың материал.

ФРИКАТИВ к. фриктивлік.

ФРИКАТИВЛИК кел. лингв. Артикуляциялық хауаның сөйлеу ағзалары тийіп өтіуі аркалы жасалатуғын шауқымлы Ф,Х,С,З сыяқлы дауыссыз сеслер. Фриктивлік сеслер.

ФРОНТ ат. әск. 1. Қатара дизілген әскерлердин яки колоннаның алдындағы тәреп. 2. Сауаш хәрекетлери болып атырған аймақтың, районның алдыңғы тәреп, урыс майданы. Көп кешікпей *фронтқа* түстік, март айының басы, жер көшіп кеткен, батпак дизден келеди, барарға орын, жатарға жай жок (Ө.Айжанов). 3. Сауаш хәрекетлери болып атырған аймақтағы барлық кураллы күшлер жыйынтығы. Ерлерге сыйлық торы ат, жолланды бүгін *фронтқа* (Н.Жапаков). 4. урыс уақтындағы бир командирдин басшылығы астында ен үлкен армия топары. Фронт штабы. 5. Урыс болып атырған жер, сол жердеги районның бир бөлегі, айырым бир бөлімі. 6. Сауаш уақытларында баска да хызметкерлери менен ис көрсетіу. *Фронтқа* кандай ғайрат, кандай укып, батырлық керек болса, пахтада да ислеу ушын сол шәртлер болыуы керек (С.Хожаниязов). 7. Урыста жан-тәнин аянбай ислеу. *Фронтта* да истің ауырын бежерип неше душпанларды жер менен жексен еткен едик (С.Хожаниязов). 8. Сауашқа хәр түрлі жәрдем, көмек көрсетіу. Биз *фронттан* пахта түе жанымызды аяп отырмыз ба? Өзимиз гүйзеліске түссек те, алдымыздағы асымызды, колда барымызды бердик (С.Хожаниязов). 9. ауыс. Белгили бир республикада (үлкеде) жумыс ислеу ушын бирлескен жәмийетлик күшлер. 10. ауыс. Сауаш уақтында көпшиликтің жәмлескен хәрекеті. — Саған деп ол менің бир өзимдики емес — хәмменики, мәмлекеттики, фронттики (С.Хожаниязов). ◇ **Мийнет фронты** — ауыс. Урыс уақтында атызда, заводта, фабрикада хәм т.б. орынларда хызмет етіу, жумыс ислеу. Енди менің орным — *мийнет фронты* (А.Бекимбетов).

ФРОНТОВИК к. фронтшы.

ФРОНТША р. Фронттағыдай, фронтқа тийис, фронт талабына мууапык түрде. Фронтша ислеу күшимізге-күш, кууатымызға-кууат, ғайратымызға-ғайрат коспақта.

ФРОНТШЫ ат. Фронта хызмет еткен, урыс уақтында, урыс мәхәлинде хәрекет еткен адам, киши. Олар фронтшы.

ФРУКТОЗА ат. Айырым өсимликлердин жапырактарында, жемислеринде хэм т.б. болатуғын мазалы зат, мийуе канты.

ФТИЗИАТР ат. мед. Фтизиатрия бойынша кәниге, маман, врач.

ФТИЗИАТРИЯ ат. мед. Медицинанын өкпе ауырыуы хэм оны дауалау жолларын үйренетуғын бөлими.

ФТОР ат. хим. Химиялық элемент, өткір ийисли түссіз газ.

ФТОРЛЫ кел. Курамында фторы бар, фтор болған. Фторлы водород.

ФУГАС ат. әск. Жерге көмилетуғын яки суу астына койылатуғын жарылғыш заттын заряды.

ФУГАСКА ат.әск.сөйл.т. Келип түскен жерин тесип өтип жарылатуғын авиабомба яки снаряд.

ФУГАСЛЫ кел. Жарылуу уақытында пайда болған газдин күши менен хәрекетке келетуғын. Фугаслы бомба.

ФУКЕР ат. Түрли жемис хэм жасалма сууларды, вино хэм т.б. ишиу ушын арналған үлкен бокал.

ФУНДАМЕНТ ат. 1. Қурылыстардын, конструкциялардын тас яки бетон негизи, тырнағы. Жайдың фундаменти. 2. ауыс. Бир нәрсениң тиреги, негизи, базасы.

ФУНДАМЕНТАЛЬЛЫҚ кел. 1. Үлкен, беккем, берк. 2. Терең, пукта, негизли. 3. Негизги, бас. 4. ауыс. Үлкен әхмийетке ийе болған терең ислетилген, тийкарғы.

ФУНДАМЕНТЛИ кел. 1. Фундаменти бар, фундаментке ийе. 2. Терең изертленген, жетерли тексерилген. 3. Негизленген, тийкарланған.

ФУНДАМЕНТСИЗ кел. 1. Фундаментке ийе емес, фундаменти жок, фундаментли емес. 2. Тийкарланбаған, негизленбеген. 3. Жетерли изертленбеген, терең тексерилмеген.

ФУНКЦИЯ ат. 1. Мәни, роль. Олай болмағанда тил өзинин функциясынан айырылған болар еди (Е.Бердимуратов). 2. биол. Бир орган яки организмнің ислеп турууы, ол өзгергенде өзгеретуғын кубылыс, көринис. 3. Бир кыйлы өзгеретуге байланысly болған болған хэм ол өзгерген өзгеретуғын кубылыс, көринис. 4. ауыс. Биреуге ямаса бир нәрсеге жүкленген ис, ұазыйпа, жумыс. 5. мат. Баска муғдардың өзгериулерине карап өзгерип туратуғын өзгергиш муғдар, шама.

ФУНКЦИОНАЛЬНОСТЬ кел. 1. Функцияға байланыссы. Тийкарланған, негизленген. Функцияға тән. Функционаллық анализ. 2. Дүзлиўинне емес, активлигине, хызметине. функциясына байланыссы болған. Сөздин лексикалык мәнилеринин үшинши типин *функциональлық-синтаксислик* шекленген мәниден ибарат (Е.Бердимуратов).

ФУНТ I ат. 1. Россиядағы бурынғы 409.5 граммлык өлшем, кадак. 2. Англиядағы 453.6 грамм хәм бурынғы ески Европа еллериндеги өлшем, кадак. Фунт стерлинг-Англияда 20 шиллингке тен акша бирлиги.

ФУНТ II ат. Египет, Ливан, Ливия, Сирия хәм Суданда акша бирлиги.

ФУРАЖКА ат. Ерлердин дөнгелек ернекли хәм кыска саямалы бас кийими.

ФУРАЖКАЛЫ кел. Басында фуражкасы бар. фуражкаға ийе. Фуражкалы адам.

ФУРАЖКАСЫЗ кел. Басында фуражкасы жок. фуражкаға ийе емес. Фуражкасыз адам.

ФУРГОН ат. Үсти жабык жүк тасыйтуғын арба, ал оған усаған үсти жабык жүк тасыйтуғын кишкене автомобиль.

ФУТ ат. 30, 48 сантиметрге тен узынлык өлшеми.

ФУТБОЛ ат. Еки командадан дүзлип, аяк пенен теўип гейде бас пенен хәрекет етип дәрўазаға топ өткерип ойнайтуғын спорттын түри. Футбол командасы. Футбол тобы. ... гүздин бир күнинде балалар *футбол* ойнап жүр еди (К.Айымбетов).

ФУТБОЛКА ат. Жеңи кыска тор, яғный трикотаж спорт көйлеги.

ФУТБОЛШЫ ат. Футбол ойнаўшы адам.

ФУТЛЯР ат. Сынатуғын кымбатлы затларды салып қоятуғын қаплама, кап, қын, қуты, қынап тағы баскалар.

ФУТУРИЗМ ат. XX әсирдин басларында көркем өнерде хәм әдебиятта пайда болған реализмге қарсы буржуазиялык формалистлик ағым, бағыт.

ФУТУРИСТ ат. Футуризмнин тәрәпдары.

ФУТУРИСТЛИК кел. Футуризм идеялары менен суўғарылған, футуризмге тийкарланған, футуризмге негизленген.

ФУФАЙКА ат. 1. Алды бети илдирип қойылатуғын, ишине пахта салынып сырылған келте куртка. 2. Ыссы трикотаж яки жүннен тоқылған, келте үст кийим.

ФЮЗЕЛЯЖ ат. ав. Самолёттын корпусы, геўдеси.

Х

Х ат. 1. Каракалпак әлипбесинин отызыншы хәриби хәм усы хәриптин танбасы. 2. Аўыздын керилип ашылыўы, танлайға тилдин тийиўи аркалы пайда болған даўыссыз сестн билдирип келеди. 3. Бул хәрип сөздин басында, ортасында, ақырында жазыла береди. 4. к. ха.

ХА ат. Х хәрибинин аты.

ХАБАР ат. 1. Биреўге, бир нәрсеге яки бир хәдийсе хаккындағы мағлыўмат, жаналык. Жакында пайтахтымыздағы 37-санлы кәнигелестирилген мәмлекетлик улыўма билим беріў мектеби оқыўшыларынын жетискенликлери хаккындағы хош *хабарды* еситип куўандык («ЕҚ» г.). 2. Данк, атак. Усы жасларына келип Гүлайым, Дүньянын жүзине түсти *хабары* («Қырк кыз»). 3. Биреў тәрәпинен тапсырылған, жеткерилген, жазылған хат. Хәр урыўға *хабар* салды, Қоңыр ат минип Майкы келди, ... (Бердак). 4. Мақала, информация. Каракалпакстан хабар агентлигинин шолыўшысы («ЕҚ» г.). 5. Катнас, байланыс. Өрт пайда болғанда тезлик пенен «101» телефон номери аркалы өрт кәўипсизлигине *хабар* берин («ЕҚ» г.). 6. Биреўдин турмысы, жағдайы, халы хаккында. Республика хәм район басшылары болса, хәр жыл сайын аймақларда мал қыслатыў мапазына таярлықтың барысы менен танысыў максетинде, олардың хал-жағдайынан *хабар* алып, шопанлар ушын керекли болған азық-аўкат, кийим-кеншек хәм от-жем менен тәмийинлеў илажларын көреді («ЕҚ» г.). 7. Жар, даўырык. Қасына жаршы алсаң да, Жаханға *хабар* салсаң да, ... (Бердак). 8. Бир нәрсе хаккында билиў, мағлыўматка ийе болыў. *Хабарың* бар дәўир көзқарасынан, Төбене нәзер сал тал арасынан! (И.Юсупов). 9. Дерәги. Той *хабарын* еситип, Булар да келди бул тойға ... («Ер Зийўар»). 10. лингв. Гәптин ийеси хаккында хабар ететуғын хәм грамматикаға бағынатуғын бас бөлеги. 11. аўыс. Дурыслы анықланбаған сөз, мыш-мыш гәплер. «Туўылар жана дала Дантелери», — Деген *хабар* бардай

отырысында... (И.Юсупов). **Хабар-атар** — мағлыұмат. **Хабар-атар болмаұ** — дәрексіз, биймәлим. Үмнт еткен жақсылықтан да *хабар-атар болмай* калды (К.Ирманов). **Хабар гәп** — лингв. гәптин хабарлы түрін.

ХАБАРДАР кел. 1. Хабары, сезимн бар. Бунын хәммесинен Изимбетов *хабардар* едн (Т.Қайыпбергенев). 2. Бир нәрсеге қатнаслы, байланыслы. Бир-биреұимнзден *хабардар* болғайлы (К.Аралбаев). **Хабардар болыұ** — а) хабары болыұ, билиұ, еситиұ. б) күтип турыұ, дықкат бөлиұ.

ХАБАРДАРЛЫҚ ат. 1. Хабары, сезимн барлық. 2. Қатнаслық, байланыслық.

ХАБАРЛАНДЫРТЫҰ хабарлаұ феишлиннн өзгелік дәрежесі.

ХАБАРЛАНДЫРЫҰ хабарлаұ феишлиннн белгисіз дәрежесі.

ХАБАРЛАНЫҰ хабарлаұ феишлиннн белгисіз дәрежесі.

ХАБАРЛАСЫҰ хабарлаұ феишлиннн шериклік дәрежесі.

ХАБАРЛАТТЫРТЫҰ хабарлаұ феишлиннн өзгелік дәрежесі.

ХАБАРЛАТЫҰ хабарлаұ феишлиннн өзгелік дәрежесі.

ХАБАРЛАҰ ф. Билдириұ, мәлимлеұ, дағазалаұ. Ол дүмпектин аржағындағы жылғалық пенен бир топар немец армиясынын киятырғанын *хабарлады* (Ө.Хожаниязов).

ХАБАРЛАҰШЫ ат. Билдириұши, мәлимлеұши.

ХАБАРЛЫ кел. 1. Мағлыұматлы, жаналықлы. 2. Қатнаслы, байланыслы.

ХАБАРСЫЗ кел. 1. Бийдәрек, бийхабар, дәрексіз, изсіз, белгисіз. Ол менин бул жерге келгенимнен *хабарсыз* екен (Ө.Хожаниязов). 2. Хабары жоқ, мағлыұматсыз.

ХАБАРСЫЗЛЫҚ ат. 1. Бийхабарлық, дәрексізлік, бийдәреклік. 2. Мағлыұматсызлық, хабары жоқлық.

ХАБАРШЫ ат. Хабар жеткеріұши, айтыұшы. Алдынан шыққан *хабаршы* менен сөйлескеннен кейин әуелги гүптикаейи және пайда болды (Т.Қайыпбергенев).

ХАКАС I к. хакаслар.

ХАКАС II кел. Хакас халқына тийисли. Хакас халқына тән. Хакас тили.

ХАКАСЛАР ат. Хакас үлкесинде жасайтуғын, түркий тиллер топарына киретуғын халық.

ХАЛАТ ат 1. Хәр кыйлы товардан тигилген жалаң қабат кийим. Тек мен бе екен десем, онын өзи де ушырасыұға таярланыпты, бағанағы *халатын* шешип, үстине гүлли бир көйлек кийипти, жаздырылып кеткен шашларын тарап

хоппыйткан кусайды, ол суп-сулыў болып, аппак дийдарын әбден гөззал стип көрсетип тур (А.Султанов). 2. Үйде, хожалык жумысларына кийетуғын жумьс кийими. 3. Медицина, саўда, баска да хызмет көрсетиў орынлары хызметкерлериниң ак гезлемеден тигилген арнаўлы жумьс кийими. Тутанған көйлегин өширип ак халатқа орап алды (А.Оразов). Сатыўшы дәрхал халатын кийип, затлардын бахалары жазылған ярлықларды тәртиплестирип шықты («ЕК» г.). 4. Емлеўханада аўырыўлардын кийетуғын кийими.

ХАЛАТЛЫ кел. Халаты бар, халатка ийе.

ХАЛАТСЫЗ кел. Халаты жок, халатка ийе емес.

ХАЛЫҚ ат. 1. Белгили бир елди, мәмлекетти мәканлаўшы адамлар. Тенизде аў салса да хәргиз балык жок, Бизди асыраp шадыкуррам халық жок (Күнхожа). 2. Миллет. Уллы рус халқын сүйген инилик жүрек пенен, Сүйемен рус косығы, мәдаткар лирам мениң (И.Юсупов). Каракалпак халқында, Сәрдары деген урыўында, ... («Коблан»). Белгили бир кәсиптин адамлары, кәўими. Дийкан халқы хак нийетли кисидур, Тамған терн тиришиликке дәнекер (И.Юсупов). Шопан халқы — шыныккан шөл перзенти (И.Юсупов). 3. Журт, көпшилик, халайык, аламан, жыйналған топар. Халық катары күн кеширип, әкеси Жумамураттын бары-жоғын билдирмеўди ойлады (Т.Қайыпбергенов). 4. сөйл. т. Адам, киси, инсан. ◇ **Халықаралық аўхал** — мәмлекетлердиң сырткы сиясаты, катнасы, жағдайлары. **ХАЛЫҚЛЫҚ** кел. Халыққа тән, халыққа тийисли, халыққа байланыслы, халыққа жакын. Сизлер менен бирге уллы халықлық иске куу даланы гүллендириўге топылыс жасаймыз (Ж.Аймурзаев).

ХАЛЫҚШЫ к. халықшыл.

ХАЛЫҚШЫЛ кел. Халык пенен күшли байланыста болған, халыктын кызығыўшылығына, мәдениятына, сапасына, руўхына туўры келетуғын.

ХАЛЫҚШЫЛЫҚ ат. Халықшыл болыўға байланыслы өзгешелик.

ХАН ат. 1. Бурынлары мәмлекет басында турып, елди, халыкты баскарған адам. Хийўа ханы көтерилис тапты, Барып казакты шапты (Бердак). 2. Айырым еллерде, халықларда атадан-балаға, нәсилден-нәсилге киятырған дәреже хәм усындай дәрежедеги адам. 3. аўыс. Бир истин маманы яки бир топар адамлардын жасы үлкени, басшысы. Хайтта.

мерекеде кызлардын *ханы*. Дуньяда бир өзін болдын Паршагүл (Өжинияз). 4. аүйс. Қурғын, бай. Пышак хақын еки сыйыр бир ғунан. Малың болса, өзін патша, өзін *хан* (И.Юсупов).

ХАНА I ат. 1. Пүтін заттың бир бөлегі, данасы. 2. Бөлме, өжире, жай. Хәр *ханада* күннен түскен жарықтың, Сүттей уйығанын, пәклигин көрдім (И.Юсупов). 3. Асхана, дәріхана, чайхана, устахана, ғәзійінехана т. б. сыяқлы сөзлерди пайда ететугын кәсіпти, орынды билдириушн аффикс (аффиксонд). 4. аүйс. Өзлиги, ишки дуньясы. Өз *ханаңа* сыймайсаң, Сәл нәрсеge исинип (И.Юсупов). Халықтың халыққа деген кеуил *ханасы*, Дослық мийманына тольдур бәрха (И.Юсупов). 5. аүйс. Адамның ишки организм, жүрек-бауыры, мүшеси. Бузып тағы да *ханасын*, Қуртып оның да шарасын. Қызды туўтан анасын, Дарға асып өлтирген екен (Бердак).

ХАНА II Белгили бир орынды билдириушн аффиксонд. Асхана, китапхана, чайхана, дәріхана хәм т.б.

ХАНАЗАТ ат. 1. Бир хожалықта тууылып алынған тәрбия, күтім. 2. аүйс. Жүйрик, тулпар, шапқыр, ақыллы, Жылқының бир түри, Батыр минген *ханазат*, Ақылы адамнан зыят, Басына ис түскен жерде, Сөйлейди екен хайуанат («Алпамыс»).

ХАНАЛАС кел. Тууыскан, бауырлас. Батыр менен *ханалас*, Аты нашар демесен, Ер жигитке басма-бас, Бир сіндісін бар еди, Атын сорасан Қарлығаш («Алпамыс»). Тамырында қаны шерик, *Ханалас* сөз «тууысканлық» ... (И.Юсупов).

ХАНАТЛАС кел. Кийимлик материалдың ең жақсы түри, яғный кызыл атлас деген мәниде. Өзбек бәхәрінде гүлдер шырайы, Кийгениң беҳасам *ханатлас* шайы (И.Юсупов).

ХАНАҰАЙРАН ф. тар.с. Үй-жай, мал-мүлкінен жуда болуу.

ХАНБИЙКЕ ат. тар.с. 1. Хаял-қызлардан болған хан. 2. Ханның хаялы.

ХАНЗАДА ат. 1. Шығысы хан туқымынан болған адам. *Ханзадалар* ханымлар, Ол залымнан ақыл алма (Өтеш). 2. Хаял-қызлардың аты.

ХАНЛЫҚ ат. тар.с. 1. Ханға берілген атак, дәреже. Бул сөзіме инан достым, *Ханлық* маған жок екен, Күни кеше сизлердин, Тиллеринизди алмадым (Бердак). 2. Ханның қарамағындағы ел, журт, халық, мәмлекетлик дүзим. *Ханның* дийуанбегисине көп пул бердим де, ханлықтың арқа шегарасындағы еллери менен сөйлесик жүргизетугын исенімли елшиси деген жарлық хат жаздырып алдым (Т.Қайыпбергенов).

3. Ханнын карамагындагы байлык, бийлик, әмел, атак. Ата-бабасында *ханлык* жок, ханлыкты келистире ме? — деди (Т.Кайыпбергенов).

ХАНИМАРДАН диал.с. Балыкты аўлайтуғын кустын түри. Үш метр суўдын астындагы балыкты да ала алады (Д.Насыров, О.Доспанов).

ХАНЫМ ат. 1. Хаял-кызларды иззет етиў. хўрметлеўдеги атама. Жалаў керип жән-жағына карадын. Не себептен *ханым* калдын сен ойға (Өтеш). 2. Ханды хўрметлеп атаў. — Журт ийеси *ханымыз*, Байрак не? — деп сорады («Қоблан»). 3. аўыс. Турмыска шыққан хаялға хўрметлеп айтылатуғын сөз. *Ханымлар* шөллесе «боржомий» сорап, Ханнын кызынан-да өткерер еди... (И.Юсупов). 4. аўыс. Таныс емес хаялға қарата айтылатуғын сөз. 5. аўыс. Бийтаныс хаялды хўрмет пенен атаў.

ХАНЫМША ат. Хаял-кызларды хўрметлеп, еркелетип айтылатуғын сөз. *Ханымша*, сорпа ишиниз, жазыласыз (Т.Кайыпбергенов).

ХАРАКТЕР ат. 1. Минез, кәсийет, кылык, пейил. 2. Сыпат, кәсийет, өзгешелик, айырмашылык. 3. Әдебиятта, көркем өнерде белгили бир топар адамлардын типин, улыўма өзгешелигин көрсететуғын образ, тип. Шайыранын «Анамнын анасына», «Балам», «Назлымға», «Женгелер», «Кәнигүл кишеме», «Кемпирлер» хәм т.б. косықларында өз халкынын туўған-туўыскан, жакын адамларынын, әсиресе, хаял-кызларымыздын миллий *характери* менен психологиясы барынша шебер ашылады (Г.Шамуратова).

ХАРАКТЕРИСТИКА ат. 1. Бир нәрсеге тийисли аныклама, сыпатлама, минезлеме. Жаксы *характеристика* берип жиберипти, — деди (Т.Кайыпбергенов). 2. Биреўдин хызмети хәм жәмийеттеги хызмети хақында рәсмий түрде берилетуғын жазба минезлеме.

ХАРАКТЕРЛЕНИЎ характерлеў фейилинин белгисиз дәрежеси.

ХАРАКТЕРЛЕЎ ф. 1. Минезлеў, сыпатлаў, аныклаў, кәсийетлеў. 2. Сүүретлеў, баянлаў. Онын мына монологы батырлығын тағы да айқынырақ *характерлейди* (К.Максетов). 3. мат. Онлык логарифминин пүтин сан бөлшеги.

ХАРАКТЕРЛИ кел. 1. Белгили бир характерге ийе болған жумсак характерли адам. 2. Биреўдин ямаса бир нәрсенин өзине тән өзгешелигин аныклайтуғын, оны баскалардан

парыклап, ажыратып көрсететугын белги. 3. Сыпатлы, кәсіпестілі, өзгешелігі. 4. Айырықша тән.

ХАРАКТЕРСИЗЛИК ат. Айтарлықтай характерге ийе емеслік.

ХАСАМ диал.с. Ант, салтанатлы бұйрық. Хан *хасам* етіпті (Д.Насыров, О.Доспанов).

ХАТ ат. 1. Баска жердегі біреуге яки мәкемеге хабар беріу ямаса пикирлесіу максетінде почта аркалы жиберилетугын текст жазылған қағаз. Мүмкін, почтальон оған да ағасынан *хат* әкелген шығар (Т.Қайыпбергенов). 2. Оқыу хәм жазыу, сауат, білім. Ескіліктің кара, түңлігің туурап, Жана әліп дүзіп, *хатты* сулыулап, ... (И.Юсупов). 3. Хатка жазылған текст. Хат тексти. Хат жазыу. 4. Қандай да бир нәрсеге жазылған, сызылған яки үйілген белгілер, жазыу яки текст. Шайырлар көлем алғалы, *Хатқа* тууры салған емес (Бердак). 5. Қандай да бир хабар, мағлыұмат яки хәр қандай текст жазылған қағаз. Төртисиден зүрияд қалды. Жазылған шежіре *хат* қалды, ... (Бердак). 6. Жазыу ушын пайдаланылатугын графикалық белгілер, хәріпpler системасы, графика. 7. Хәріпplerдi жазыудағы өзіне тән усыл, жазыу түрі, көрініс. Сулыу жазылған хат. 8. Жазыудағы хәр бир қатар. 9. Сызық, қатар. 10. Бир нәрсени жазба түрде көрсетіу, дізімге алыу, дізім. Хатка алыу. Хатка түсіріу. Жасырып қойған болмасын. Хатланбай нәрсе қалмасын, Бәрің *хатқа* сал, деді («Қоблан»). 11. Рәсмий қағаз, хұжет. Мен буннан алдыңғы іслеген мәкемеде директорға наразы болып, район хәкімнятына *хат* жазған едім (М.Нызанов). 12. Бұйрық, пәрман, көрсетпе. Еккісі саудагер болды, Ханнан жығалы *хат* алды, ... (Бердак). Қәлендер ушын жораларының гәпі *хат* пенен көлем еді (А.Султанов). 13. аұыс. Таза, пәк, гирбинсіз. *Хат* түспеген қағаздайын ақ едім, Жигитліктің гүнасынан пәк едім (И.Юсупов). ♦ **Тил хат** — ісенім, гүуанама. **Хат-хабар** — улыұма белгіленген жерге жазба түрдегі ямаса аұызеки хабардың бәрің жыйнақлау түрінде билдиретугын жуп сөз. Умытпайман — деді ол — *Хат-хабарсыз* кетсен де (Б.Қайыпназаров). **Хат-сауат** — хатты жазалатугын, оқый алатугын сауаттылық. **Талақ хат** — тар.с. Ерлі-зайыплылардың бир-биринен ажырасыуы хаққындағы рәсмий қағаз, хұжет.

ХАТИР ат. тар.с. Ой-пикир, нийет.

ХАТКЕР қ. хатшы.

ХАТКЕРЛИК ат. гөн. с. Секретарлык.
ХАТЛАНЫҢ хатлау фейилинин белгисиз дәрежеси.
ХАТЛАСЫҢ хатлау фейилинин шериклик дәрежеси.
ХАТЛАТТЫРҢЫҢ хатлау фейилинин белгисиз дәрежеси.
ХАТЛАТЫҢ хатлау фейилинин өзгелик дәрежеси.
ХАТЛАҢ ф. Дизимге алыу, есапка алыу, хатка жазуу. Республикамыздағы ауыр шараятта жасап атырған, *хатлаудан* өткерилген пукаралардын турак жайларын орнына барып көриу, оларга әмелий жәрдем көрсетиу, үйлерин онлап бериу багларында жумысларды нәтийжели жолға койиу максетинде тийисли тарау басшыларынан дүзилген жумысшы топарлар тәрөпинен ауыр шараятта жасап атырған пукаралардын жасау шараятларын жаксылау, олардын турмыс абаданлыгын тәмийинлеу бойынша ийгиликли баслама ямаса «Мехир хәрөкети» шенбериндеги кайырккомлык илажлар дауам етпекте («ЕК г.).

ХАТЛАҢШЫ ат. Дизимге алыушы, есапка алыушы, хатка жазушы.

ХАТ-ХАБАР ат. Хат хәм хабар. дәрек.

ХАТ-ХАБАРСЫЗ кел. Хат хәм хабарсыз, дәрексиз, изсиз, дым хабарсыз.

ХАТ-ХҮЖЖЕТ ат. Хат хәм хуҗжетлер.

ХАТ-ХҮЖЖЕТСИЗ р. Хат хәм хуҗжетсиз, хеш кандай хуҗжетсиз.

ХАТШЫ ат. 1. Белгили бир мәкеменин ис қағазларын жүргизиуши хызметкер, секретарь. Хат әкелди *хатшысы*: «Эй, Хан Мөде, пияда жур! Жараспас ат мингенин! (Б.Генжемуратов). 2. Хат жазушы, хаткер.

ХАТШЫЛЫҚ ат. Секретарлык, хызметкерлик, хаткерлик.

ХАТМ ЕТИҢ ф. тар.с. Акырына жеткериу,питкериу.

ХӘНИЗЛИ ЖЕР диал.с. Кебир, шоры бар жер. Ал *хәнизли* кебир жерлерди үш, төрт рет сууғарамыз (Д.Насыров, О.Доспанов).

ХИМИК ат. 1. Химия илими бойынша маман, кәниге, алым. 2. Химия санаатынын хызметкери. ... Әбиу Али Ибн Сино атындағы жас биологлар хәм *химиклердиң* кәнигелестирилген мектеп-интернаты (кейинги орынларда — кәнигелестирилген мектептер... («ЕК» г.).

ХИМИКАТ ат. Химиялык усылда таярланған препаратлар, химиялык затлар. 1950-жылы пахташылықта техника кем, хәр

кыйлы минерал төгінлер менен химикатлар жоктын касында
еди (О.Әбдирахманов).

ХИМИЯ ат. Тәбият илиминин бир тарауы — затлардын
дүзилисин, өзгешелигин, сондай-ак, бир заттын баска бир затка
айланыуын изерттейтуугун илим.

ХИМИЯЛАСТЫРЫҮ ф. Техникада, санаатта хәм аўыл
хожалығында затларды химиялык жол менен ислеу усулларын
хәм химия тарауындағы байлықларды тәжирпийбеде колланыу.

ХИМИЯЛЫҚ кел. 1. Химияға байланыслы, химияға
тийисли. Химиялык анализ. 2. Химия илимине тийкарланған
жағдайда таярланған. Химиялык препарат. 3. Өндиристе,
хожалыктын хәр түрли тарауларында колланыуға арналған,
бағышланған. Химиялык жетистириу. 4. Химия методлары
менен исленген, жетистирилген. Химиялык бояулар. 5. Химия
санааты өнімлерин урыс максетлеринде колланыуға яки
колланыуына тийкарланған. Химиялык кураллар. Химиялык
снарядлар.

ХИРУРГ ат. Хирургия кәнигеси, операция маманы. Хирург
өз жумысын дауам етти (А.Бекимбетов).

ХИРУРГИЯ ат. 1. Медицина илиминин операция жолы
менен емлейтуугын тарауы, бөлими. 2. Аўырыуды операция
жолы менен емлеу.

ХИРУРГИЯЛЫҚ кел. 1. Хирургияға тийисли, байланыслы.
Ақырында медицина хызметкерлеринин араласыуы менен
хирургиялык операция жолы менен Жуманияздын тамағындағы
сүйек зорға алынды (К.Айымбетов). Хирургиялык әмелиятка
мүтәж 36 кексе аныкланып, соннан 19 нураныйға хирургиялык
әмелият өткерилген («ЕК» г.). 2. Операция уактында
пайдаланатуугын зат. Хирургиялык кайшы. 3. Хирургиялык
шаралар менен баскарылатуугын.

ХЛОР ат. хим. Механикада және санитарияда дезинфекция
куралы ретинде колланатуугын, урыста зәхәрлендириуши затлар
жасауға пайдаланатуугын химиялык элемент, зәхәрли газ.
Самолёт ушканда, конғанда барлык орынлар хлор менен
жууылып, хызметкерлер антисептикалык корғаныу
усулларынан пайдаланбакта («ЕК» г.).

ХЛОРЛАҮ ф. Хлор косып дезинфекция ислеу.
ХЛОРЛЫ кел. Курамында хлоры бар, хлордын араласпасы
бар элемент. Хлорлы органикалык дәрилер (Ә.Жәлменов).

3. Хожалык жагдайында хэм тағы баскаларда азык-аўкат саклаў яки музлатып койыў ушын арнаўлы аппарат, суўыткыш, тондырғыш. Өзимиз көрип гүўасы болғанымыздай 5 жактыландырыў шырағы, *холодильник*, телевизор бир ўакыттын өзинде ислеп тур («ЕК» г.).

ХОР I т. 1. Азап, акырет, жәбир, зулым, кыйыншылык. Кимселер хәдден зор болды, Биразлар шыннан хор болды. ... (Бердак). **2.** Кәмбағал, жарлы, ғәрип, бийшара. Бердак дер, сөзимди айтып кетейин, *Бак болмаса хор өмирди нетейин*, ... (Бердак).

ХОР II ат. 1. Бокал косыкларына косылып аткаратуғын косыкшылардын топары. Хор ансамбли. **2.** Усы сыяклы косык айтыў ушын жазылған көп даўыслы музыкалык шығарма. **3.** Көп-шилик, жыйын, топ, топар. Кимлер екен *хорға* басқан куўанып, Жүр барайык *жана* канал бойына (И. Юсупов).

ХОР III Белгили бир кәсийетке ийе адамды билдиретуғын аффикс. Аракхор, канхор, чайхор хәм т.б.

ХОРДА ат. 1. Дүнья, мүлк, байлык. **2.** Уйым, шөлкем. Бизин арамызда жок емес еле. Бул гүрес дойнағы таплап *хордасын*, ... (И. Юсупов).

ХОРЕК ат. Напака, азык, тамак, аўкат. Қолында адам көп екен, Ханың күтә зулым екен, *Хореги* оның нан екен, Қоркып соннан айта алмадым (кк.поз.ант.).

ХОРЕНИШ кел. 1. Төмен, пәс. **2.** Пәжмүрде, жупыны. Олардын үсти басының тозып өзлеринин де *хорениши* тартылғанын көрип Есен хұрмет етеди (кк.х.е.). **3.** Аянышлы, көримсиз. **4.** к. корениш.

ХОРЕОГРАФ ат. Хореография шебери, устасы, балетмейстер.

ХОРЕОГРАФИЯ ат. Аяк ойын хәм балет (музыкалык) шығармаларын сахнада аткаратуғын аяк ойыны және балет көркем өнери бағдары. ... таңлаўда «Баксышылык», «Косыкшылык», «Көркем оқыў», «Хореография» бағдарлары бойынша женимпазлар аныкланып, олар шөлкемлестириўшилер төрепинен бахалы саўғалар хәм диплом менен сыйлыкланды («ЕК» г.).

ХОРЕОГРАФИЯЛЫК кел. Хореографияға тән, хореографияға байланысly, хореографияға тийисли, хореографияға катнаслы.

ХОР-ЗАР I ат. Аўыр, кыйын, машакат.

ХОР-ЗАР II кел. 1. Аянышлы аўхалға түскен, аўыр жапа шеккен, азапланған, кыйналған, жәбирленген. Бирак, кашан

кай бир ўак киши бендеси барган жеринде ол да хор-зар болмасын (К.Аралбаев). *Хор-зар* болып жат елде, Тентиреп шала жансаң ба? (Б.Кайыпназаров). 2. Жүдә кәмбағаллык, мүтәжлик.

ХОР-ЗАРЛЫҚ к. хор-зар II

ХОРЛАНЫҰ к. корланыу.

ХОРЛАТЫҰ к. корлатыу.

ХОРЛАҰ к. корлау.

ХОРЛЫҚ к. корлык.

ХОРМЕЙСТЕР ат. 1. Хор баскарыушысы, дирижёры. Бердак атындағы мәмлекетлик сыйлыктын лауреаты, композитор, дирижёр, *хормейстер*, профессор Курбанбай Заретдиновтын 70 жаска толыу мүнәсибети менен дәретиушилик кешеси өткерилди («ЕК» г.). 2. к. хор II.

ХОРХОР ат. Темекини түткеше менен тартатуғын *нәше*. Гейпаралар бул ауысык күшти *хорхорға*, тириіекке жеңдиреди («Әмиүдәрья» ж.).

ХОШ I к. с. Адамлардың бир-бири менен айырылысарла, бөлек кетеринде аман-сау болыуына тилеклеслик билдириу ушын айтылатугын сөз. Елатым. *Хош*, досларым жанажан, *Хош* бол енди ак сүт берген анажан (И.Юсупов).

ХОШ II кел. Кеуилли, шадлы, қууанышлы. Буны еситип Хәсен хан, *Ұакты* шандан *хош* болды. («Ер Зийўар»).

ХОШ III т. с. 1. Биреўдин сөзин мақуллау, танланыу мәнисиндеги колланылатугын таңлақ сөз. 2. Якшы, мақул, дурыс. *Хош*, көптен бери дәрексиз жүрген ауылдың бир жигитлеринен хат келип бир жасап қалдық (Ө.Хожаниязов). **Хош ҳаўаз** — ҳаўазлы, даўысы, жақсы, жүдә жағымлы даўыс, айтқыш. *Хош ҳаўазың* тал жипектей суўдыран, Лапызындай шайқатылған кобыздың (К.Султанов). **Хош ийис** — жақсы ийис. Ол аузын ашып, еснеп, *хош ийисли* азанғы ҳаўадан терең демин алды (А.Бекимбетов). **Хош болыу** — мақул көриу. Ал десе, хош болар кеўли молланың, Бер десе, тәрип етер хәмирин Алланың (Әжинияз). **Хош келиу** — ўактында келиу, жүдә жақсы келиу. *Хош келдиңиз*, деди Айшагүл жақынласып қызларға (Ө.Хожаниязов). **Хош көриу** — унатыу, жақсы көриу. Егер кеўлиңиз *хош көрсе* оны алып келемен, ... (А.Бекимбетов). **Кеўли хош** — йошлы, мәс. Заўық етпеди залымлар *кеўлиңнің хошын*, Жедик бәрха байдың дүмпишин, мушын (Өтеш). **Ұакты хош** — жүдә кеуилли, жүдә мәс. Рәўшанның оғада *ўакты хош* (Ж.Аймурзаев). **Хош қылықлы** — қууанышлы, кеуилли. Қәлем

каслы *хош қылықлы* нигарым, Зарыгириян етти неге келмеди (Әжинияз).

ХОШАЛЛАЯР ат. Хошласыу, ырзаласыу. Әлбетте, көзимнен ағар канлы жас, *Хошаллияр* айттым, кал енди (Әжинияз). Әсиресе, ғарры, манлайын қос коллап дүмпишлеп, бул дүнья менен *хошаллаяр* айтысып, өлгиси келди (А.Султанов).

ХОШАМЕТ I к. кошамет I.

ХОШАМЕТ II к. кошамет, II.

ХОШАМЕТГӨЙ к. кошаметгөй.

ХОШАМЕТГӨЙЛИК к. кошаметгөйлик.

ХОШАМЕТГӨЙШИЛИК к. кошаметгөйшилик.

ХОШАМЕТЛЕҰ к. кошаметлеу.

ХОШАМЕТЛЕҰШИ к. кошаметлеуши.

ХОШ МУЛАҚАТ кел. Хошпейил, сүйкимли.

ХОШХАҰАЗ кел. Дауысы жағымлы, хауазы жаксы, лапызлы. Онын үстине баксынын әри сазенде хәм *хошхауаз* Аннакул деген баласы менен Ешан кыяметлик дос болған (К.Максетов).

ХОШИРЕЙ кел. Шырайлы, келбетли, жаксы, формалы. Алма көзли, кызыл жүзли *хоширей* («Алпамыс»).

ХОШИРЕЙЛИЛИК кел. Шырайлылык, формалылык, келбетлилик. Ол кыйыншылыкты бастан кеширее де мунаймайтуғын, сазенделиги, хауазы өзинин *хоширейлигине* жарасқан, келисиги келген жигит болған (К.Максетов).

ХОШЛАСТЫРЫҰ хошласыу ф. Фейилинің өзгелик дәрежеси.

ХОШЛАСЫҰ ф. Айырылысып хош деу, бөлеклесип хош бол деу, бөлинип хош айтысу. *Хошласып* мен қалдым интизар, Тәнимде қалмады бир зәрре мәдәр (Әжинияз).

ХОШЛАТЫҰ хошлау ф. Биреудің өзгелик дәрежеси.

ХОШЛАҰ ф. Биреудің ислеген исин, пикирин коллау, мақуллау, дурыслау. Әумийин, әумийин, — деп бий байдың сөзин *хошлады* (К.Султанов). Аға-дә, — деди үй ийеси буны *хошлап*. — Қайнағана айтаман келгенинди, ақылын береди ғой ол да (А.Султанов).

ХОШМИНАЙЫМ кел. Минез-қулқы жаксы, әдепли, әлпайым. Жаның алсын жәннет көзи, *Хошминайым* болсын өзи (Әжинияз).

ХРЕН ат. Тамыры узын және тармақланған хәм аұқатқа дәм бериуши сыпатында пайдаланылатуғын өсимлик.

ХРЕСТОМАТИЯ ат. Белгилі бір тараў бойынша сайлап алынған шығармалар ямаса олардың үзіндилери жыйнақланып басылған оқыў китабы, оқыў қуралы. Бұл **материаллардың** барлығы **хрестоматияларда** дағазаланғанлығына тоқтап отырмағанның өзінде өз алдына кітап болып шығарылды (Б.Исмаїлов).

ХРИСТИАН ат. Христиан дининин тәрәпдары, христиан дининдеги адам.

ХРИСТИАНЛЫҚ ат. 1. Христиан дининин тәртип интизамлары бойынша өткерилетуғын, белгилейтуғын, усы динге байланыслы, тийкарланған, тән. 2. Ийса пайғамбарға, яғный Исус Христосға исендириў тийкарында эрамыздың I әсиринде пайда болған дин. Христиан динин таратыў. Христиан динине көшиў.

ХРОМ I ат. хим. Қатты еритпелер, бояўлар хәм тағы басқаларды таярлаўда қолланылатуғын гүмис сыяқлы металл. Хром кислотасы. Булардан тыскары, оларда **хром**, литий хәм углеводород дөгерек-әтирапка елеўли зыян келтиреді («ЕК» г.).

ХРОМ II ат. Хром дузлары менен исленип таярланылған жумсак, жылтыр жуқа тері. Хромнан тигилген етик. Хром етик. Хром туфли. Аяғында қара **хром** етиги жана майлатқандай жалт-жалт етеді (Т.Қайыпбергенов).

ХРОМЛЫ кел. хим. Қурамында хромы болған, хром қосылған. Хромлы бояў.

ХРОНИКА ат. 1. Тарийхий избе-изликте жазылған шығарма, шежире. 2. Әдебий шығарма. 3. Баспасөз арқалы берилетуғын күнделик хабар. 4. Ыақыяларды **хроникалық** тәртипте көрсететуғын хужжетли фильм.

ХРОНИКАЛЫҚ кел. Узак даўам ететуғын, мудама, даўамлы. 1978-жылы муғаллимлердин пүткил аўқамлық съездине делегат болып қатнасып, бул бойынша сол жылы Өзбекстан хужжетли **хроникалық** киностудиясынын Қарақалпақстан филиалы тәрәпинен «Муғаллим» атлы қысқа метражлы фильм түсирилди («ЕК» г.). ♦ **Хроникалық кеселлик** — мудама даўам ететуғын ауырыў, кеселлик. **Хроникалық кеселликлери** бар наўкаслар (өкпе кеселликлери, бронх астмасы, **хроникалық** бронхит, жүрек-қан тамырлары кеселликлери, қантлы диабет х.т.б.) («ЕК» г.). **Хроникалық тәртип** — ўақыялар хәм мағлыўматлардың избе-из, тәрипли түрде берилиўи, орналастырылыўи. Әдетте, сайланды шығармалар топламлары шайыр, жазыўшылардың

юбилейлерине байланысly шығарылады хәм онда шығармалар *хроникалык тәртинте* жайластырылады.

ХРОНИКАШЫ ат. 1. Хроника менен шугылланыўшы, хроника жазыўшы. 2. Газета хәм журналда хроника бөлиминде ислеўши хәм усы бөлимге материал таярлаўшы.

ХРОНОЛОГИЯ ат. 1. Ыақиянын болған ўактын өз рети менен дизип отыратуғын *избе-излик*. ... Назлымхан сулыў естелигинде хәм Халифа-Ережеп мешитинде археологиялык баклаў жүргизип, каланың топографиялык жойбарын алып, табылған археологиялык материаллар тийкарында естеликтин *хронологиясын* аныклайды («ЕК» г.). 2. Тарийх илиминин ўакыя және хўжжетлердин ўактын аныклаў иси менен шугылланыўшы жәрдемши тараўы.

ХРОНОЛОГИЯЛЫҚ кел. 1. Заттын, кубылыстын, ўакыянын пайда болыўдағы ўакты, рети менен келетуғын гезеги. ... бул табылған өжиренин гербишлери *хронологиялык* жактан Хорезмшахлар хәм Алтын Орда дәўирине тән болып, олар XII–XIV әсирлер менен, яғный Хәким ата Сулайман Бакырғаний жасаған дәўир хәм оннан кейинги дәўирлер менен сыбайласады («ЕК» г.). 2. Хронологияға байланысly, хронологияға тийкарланған, хронологияға тән. Сөзликтин бәри *хронологиялык* ретте бериледи (кк.р.с.).

ХРОНОМЕТР ат. 1. Жүдә тезлик пенен жүретуғын калта сааты. 2. Жүдә тезлик пенен жүретуғын балансирли астрономиялык саат.

ХРОНОМЕТРАЖ ат. Қандай нәрсеге болса да сарп етилген ўакыт есабын өлшеў, есаплаў. ... заманагөй лаборатория үскенелерин енгизиў, штат кестеси хәм лаўазым миннетлемелерин үйрениў, хызмет жүклемесин таллаў, *хронометраж* тексерийге тийкарланған халда жумыслардын көлемин хызметкерлер арасында дурыс бөлистирий («ЕК» г.).

ХРОНОМЕТРАЖЛАУ ф. Хронометраж жасаў, ислеў.

ХРОНОМЕТРАЖШЫ ат. Хронометраж жасаўшы, хронометражлаў ўазыйпасын аткарыўшы.

ХРУСТАЛЬ ат. 1. Жактыны кубылтып көрсетиў уқыбына ийе болған жокарғы сортлы шийше. 2. Усы шийшеден исленген кымбат хасыл ыдыс, буйым.

ХУДОЖНИК ат. 1. Сўўретши, сўўрет салыўшы. Секретарь болып сайланбастан бурынғы Атамурат дийўалы газетанын *художниги* хәм редакторы еди (Т.Қайыпбергенов). 2. Сўўрет

салыўда баскаларға танылған адам. Себеби, Мураттың уллы *художник* болатуғынына көзим жетпейди, екіншиден, дүньяға адам ушын адам шығады, оны билемен (Ш.Сейтов).

ХУЛИГАН ат. Жәмийет тәртібин бузыўшы, тәртіпсизлик етнўши адам. Жүрген жерде, тийген жерден кан алса, *Хулиган*, жулик деп балаң саналса, ... (А.Дабылов).

ХУРМА ат. бот. 1. Тропикалык және субтропикалык мамлекетлерде балдағы жуўан при болып өсетуғын жапыраклы, жийдеге усаған мазалы мийўели терек. 2. Усы теректин, өсимликтин мазалы хәм жийде сыяклы мийўеси.

ХУРМАЗАР ат. Хурма тереклерин, өсимликлерин егилген жер, майлаң, көлем.

ХУРШИЙД ат. тар.с. Куяш.

ХУТБА ат. тар.с. Бул жерде: неке кыйылып атырғанда оқылатуғын дуўа.

ХЫЗМЕТ ат. 1. Белгили бир жумыс яки мийнет пенен шуғылланыўдағы хәрекет, жумыс, мийнет, ис, кәсип. Дәслеп *хызмет* еткен болды берилип, Кем-кем кисилиги тутты керилип, ... (И.Юсупов). 2. Биреўдин жумысын питкернў, жәрдем бернў, жақсылык ислеў, жақсылык. Хәр бир балларында бир өнер болды. Не *хызмет* буйырса шарп етер болды (А.Дабылов). 3. Лаўазым, жумыс орны. Сенин *хызмет* орнын кыскарды, хәзирден баслап жумыстан азатсан, кеңсеге кирип, есапласып, *хызмет* хақынды ал да кете бер, төрт жағын кубла енди! (А.Султанов). 4. Бир шөлкемде якп мәкемеде ислеў. Нәтийжеде кимсен «пөленшеннн» хаялы болып, үйде жумыс ислемей отырған апам, ески таныс-биліслериннин арқасында бир мәкемеге ебиндей *хызметке* орналасты (А.Султанов). 5. Ўазыйпа, тапсырма. Хожайын меннен күтеди *хызмет* (Д.Айтмуратов). 6. Мийнет, хәрекет. Халык бахалап *хызметинди* үлгили, Өнирине такты хұрмет белгини (И.Юсупов). *Хызмет* етпе, *хызмет* етсен — миллет етпе (к.х.н.). 7. Тараў, бағдар. Акыр, Перийзаттын әкеси Камал Муканов көп жыллардан берли саўда *хызметинде* «майлы орынды» ийелеп, хәмме оған қол қаўсырып сәлем беретугын сур папаклы «Камал аға» деген ат көтерди... (А.Бекимбетов). 8. Жумыс, ўазыйпа. — Мен ГРЭСтин авариялык *хызмет* бойынша инженеримен (М.Нызанов). 9. Армияда яки флотта болыў, әскерий ўазыйпаны өтеў. Медициналык комиссия солардын себебинен мени әскерий *хызметке* жарамайсан деген жуўмақ шығарды

(А.Бекимбетов). 10. Армия курамындағы айырым кәнигелескен тараулар яки шакаптар. ◇ **Хызмет хақы** — исленген исине берилетуғын хақы. **Хызмет көрсеткен** — мийнети есапка алынған адамларға берилетуғын мактау грамоталар сыяклыларда пайдаланылады. **Хызмет көрсетиу** — адамлардын талабын канаатланарлық ис көрсетиу. **Хызмет орны** — жумыс ислейтуғын жери, орны. ...ислеп жүрген *хызмет орнын* өзгертпекши болып, кәуетерленип жазған хатынын мазмуны менен таныстырды (А.Бекимбетов). **Хызмет сапары** — жумыс барысында белгили бир максет пенен баска орынларға барыу, тапсырмаларды орынлауға шығыу. Москваға бары-жоғы бес күн мүддетке шанарағын көширип келиу ушын *хызмет сапарына* жиберилген Аллаяр, Зәкийраға Оренбургка барып жүриуге имканияты жоклығын айтты (А.Султанов).

ХЫЗМЕТКЕР ат. 1. Бурынғы байлардын (хәмелдарлардын) хызметин, үй-ишинин жумысларын аткарыушы адам. 2. Халык яки жәмийет пайдасы ушын хызмет етиуши кәсип ийеси. Ал, әдебий *хызметкер* болса еле ғырс етер емес («Әмиүдәрья» ж).

ХЫЗМЕТШИ ат. 1. Белгили бир мәкемеде яки кәрханада жазыу-сызыу менен шуғылланыушы адам, жумысшы. 2. к. хызметкер.

ХЫЗМЕТШИЛИК ат. 1. к. хызметши. 2. Хызметкердин жағдайы.

ХЫЙШЫ АҚРАБА ат. тар.с. Тууған-туұысканлары.

Х

Х ат. 1. Каракалпак әлипбесинин отыз биринши хәриби хәм оның таңбасы. 2. Х хәрибин айтканда аўыздын толық керилип ашылыуынан жасалатуғын даўыссыз сести билдирип, ол сөздин басында, ортасында хәм акырында жұмсалады.

3. к. ха I хе II

ХА I ат. Х хәрибинин аты.

ХА II т. с. 1. Адамнын катты даўыслап күлгендеги хаўазын қағазға жазба түринде белгилеў ушын қолланатуғын графема. 2. Кеўлин, дыккатын өзіне қаратыў ушын қолланылатуғын сөз. *Ха*, жоралар усы күнде сизин үйге хәр ким бара береди («Алпамыс»). 3. Мал хәм басқа да жанлы-жаныўарларды қуыў ушын қолланылады. 4. Бир нәрсеге ырза болмаўшылық, итибарсызлық пенен қараў ушын қолланылады. 5. Фәзеплениўде, ашыўланыўда, кәхәрлениўде, ренжиўде қолланылады. 6. Қуыаныў хәм шадланыўда қолланылады. 7. Бирден шоршыныўды билдиргенде қолланылады. 8. Хайран калыўды билдиреди. *Ха*, солай ден.

ХА III к. с. 1. Биреў ямаса бир нәрсе туўралы сөйлескенде, көбинесе, айткандай, айтпакшы сыяқлы сөзлеринин мәнислеринде қолланылады. *Ха*, айткандай. 2. Биреўдин шақырғанына жуўап ретинде қолланылады. *Ха?* не дейсиз? 3. Биреўди шақырыў, қаратыў ушын қолланылады. Муратбек, *ха* Муратбек, маған қара.

ХАҒЛАТЫЎ хағлаў феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ХАҒЛАЎ ф. 1. Алға басыў, умтылыў, күшлеп тартыў, зымыраў, зытыў, зыңғыў. Шуў дегенде гүўлеп хағлар. *Хағлап* тартар бизин өгиз (Өтеш). 2. Көз илмей катты зымыраў, катты ағыў. Такыятастан уллы қурылыс қурылмақ, Әмиў тағы *хағлап* ағар зуўылдап (Ә.Шамуратов).

ХАДАЛ кел. 1. Таза, пәк, пайдаланыўға жарамлы, иске асатуғын. Душпанға олжа болмастай, Ишим дәртке толмастай, Атамның *хадал* малынан, Бир ябы услап бер дейди

(«Алпамыс»). 2. аўыс. Хак нийет, туўры, дурыс, әдил, хақыйкат. – Сөзим *хадалдур*, харам жок, Ханнын өзине шарам жок ... (Бердак). **ХАДАЛ МИЙНЕТ** – хақыйкат ислеў, дурыс ислеў. *Хадал мийнет* ислеўде, Кашан харып-талыпсан? (И.Юсупов). **ХАДАЛ КЕҮИЛ** – шын ыклас, шынлык. Менсиреген *хадал кеўлиц*, ал бирак, Мендей көрип сүйе алмады басканы (И.Юсупов).

ХАДАЛЛАНЫҮ хадаллаў фейилинин өзлик дәрежеси.
ХАДАЛЛАСЫҮ хадаллаў фейилинин шериклик дәрежеси.
ХАДАЛЛАТТЫРТЫҮ хадаллаў фейилинин белгисиз дәрежеси.
ХАДАЛЛАТЫҮ хадаллаў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ХАДАЛЛАҮ ф. 1. Алған хақысына карай мийнет етиў, иске ылайык хызмет ислеў. 2. Таза емес мәкириў затларды пәк етиў, харам нәрсени тазалаў. Алты койды *хадалладым*, Колымда бар еди пышак («Кырк кыз»).

ХАДАЛЛЫҚ ат. 1. Тазалык, пәклик. 2. Туўрылык, әдиллик, дурыслык, шынлык, тазалык. Өйтсе де усы кылышта *хадаллықты* таныйтуғын кәсийет бар («Әмиўдәрья» ж.).

ХАДАЛСЫНЫҮ ф. Хадал деп түсиниў, тазасыныў, пәксиниў.

ХАЖАТ м.с. тар.с. Хәжет, керек, зәрүр.

ХАЖЫ ат. дин.с. 1. Каабаға зыярат, сапар. Ол 1899-жылы *хажы* сапарына барып, ол жерден муфтий атағына ийе болып кайтады («ЕК» г.). 2. Каабаны зыярат етип, хаж еткен адам. Буны усы көшеде жасаўшы *хажы* ана Гүлзар Нәубетуллаеванын тилеклеринен ле билсек болады («ЕК» г.). 3. Сондай бериле-туғын атак. Ийшан *хажыға* баратуғын болғай (Т.Кайып-бергенов).

ХАЖЫХАНА ат. Хажы жолындағы калаларда хажылар конып дем алатуғын арнаўлы жай, мийманхана.

ХАЗАР к. азар.

ХАЙ I к. с. 1. Биреўдин кеўлин, дыккатын аўдарыў. 2. Би-реўди шақырыў ушын колланылады. *Хай*, перзент батыр ерлер. Жайды жерге жексен етер (Ж.Аймурзаев).

ХАЙ II хай бериў ф. Өзин-өзи токтатыў, иркиў. ...анаў күнги Кулымбет бийдин бир ешки беремен деген үәдеси есине түсип өзине-өзи *хай* берди (К.Султанов).

ХАЙРАН р. 1. Әжайып, қызыклы, танқаларлык, тәслим каларлык. 2. Не ислеўди, не деўди билмей калған, лал болған. **Хайран калыў** – таң талыў, сарсан болып калыў. Еситкен *хайран қалады*, Тамашагөй халайық, Тәлим кылып турады («Алпамыс»). **Хайран болыў** – ойланып калыў. Бул не гәп өзи, аға, *хайран* болдым ғой (А.Бекимбетов).

ХАЙРАНЛЫК р. Танкаларлык, тәслим каларлык.

ХАЙТ I ат. дин.с. Мусылманлардын белгилі күнлерде өткеретуғын байрамы, мерекеси. Усы жыл 5-июнь — сәршемби күни Мүбәрек Рамазан хайты мүнәсибети менен республикамыздағы 50 жомъе мешитинде хайт намазлары оқылып, оларға 15 мыңнан аслам журтласымыз катнасты («ЕК» г.).

ХАЙТ II т. с. Хайуанларды қозғауда, айдауда шығарылатуғын, қолланылатуғын сөз. **Хайт қойыу** — жөнep кетіу, кетип қалыу. Қош-қоланын жыйнастырды да, хеш қайсысымызға ойласып отырмастан бир күнде ауылға *хайт қойды* («ЕК» г.).

ХАЙТЛЫК ат. дин.с. Мусылманлардын хайт байрамына арнап өткерген мерекеси, қудай жолына арнап берген садакасы.

ХАЙТЛАУ ф. дин.с. Хайт байрамын өткеріу, мерекелеу, қыдырыу.

ХАЙУАН ат. 1. зоол. Сезиніу хәм хәрекетке келіу уқыбына ийе, от жеп гүйис қайтарыушы омырткалы жанлы-жаныуар. Бул *хайуан* жүдә кекшил болады (Ә.Шамуратов). 2. Адамзаттан басқа хәр бир жанлы-жаныуар. Кийік болса — *хайуан* ол, Қанша хұрмет етсен де, Иззетти хеш билмейди, ... (кк.х.н.). 3. ауыс. Жыртқыш, зулым, залым, өр минез. Бул *хайуанлардың* өмири питип еди гоі (Ж.Аймурзаев).

ХАЙУАНАТ ат. Тири маклук, жанлы-жаныуар, хайуанлар дұньясы. Батыр минген қаназат, Ақылы адамнан зыят, Басына ис түскен жерде, Сөйлейди екен *хайуанат* («Алпамыс»).

ХАЙУАНДАЙ кел. Хайуанға усаған, хайуан сыяқлы, хайуан тәрізлі.

ХАЙУАНЛАРША р. Хайуанларға тән, хайуанға усап.

ХАЙУАНЛЫК ат. 1. к. Хайуан. 2. ауыс. Зулымлык, мийримсизлик, тәкаббирлик. Жәлладлар келип кеткели, *Хайуанлық* исин еткели, Арадан бир түн өткелі, Өз ғамларын еткен екен (Бердак). 3. ауыс. Мәдениятсызлык, пәскешлик.

ХАЙУАНШЫЛЫК к. хайуанлык.

ХАЙЫҚПАУ ф. тар.с. Қоркпау, өескенбеу.

ХАЙ-ХАЙ т. с. 1. Хәзликті, жағымлылықты, рәхәтлениуді билдиретуғын танлак сөз. Шай ишкенде *хай-хай*, Пулына келгенде *ұай-ұай* (кк.х.н.). 2. Хай.

ХАЙ-ХАЙЛАУ ф. 1. Рәхәтлениуді, жағымлылықты, хәзликті билдириу. 2. Биреуге яки бир нәрсеге бакырыу, дауыслау.

ХАЙЯЛАУ ф. Жубатыу, әлпешлеу, қамалға келтириу. *Хайялар* бизди өмирге, жетелер екен аталар (Ж.Аймурзаев).

ХАЙЯР кел. 1. Жан аяр, жалкаў, ериншек. Арамызда косжакпаслар еле бар, Жәмийетлик иске болады *хайяр* (С.Нурымбетов). Сана-сезим, пикир жүргизиў кәбилети пәс. Таярға *хайяр* болып калмакта («ЕҚ» г.). 2. аўыс. Сум, хийлекер. Балықтай жылпылдак, мәстандай *хайяр* (И.Юсупов). *Хайяр* – *хайярға* сөгис таяр (кк.х.н.).

ХАЙЯРЛАНЫҢ ф. Жалкаўланыў, ериншеклениў, гежирлениў.

ХАЙЯРЛЫҚ ат. Жан аярлық, жалкаўлық, ериншеклик, гежирлик.

ХАЙЯРШЫЛЫҚ к. хайярлық.

ХАҚ кел. 1. Хадал, таза. Ол сырын билмегенлерге *хақ*, дурыс адамлардай болып көринеди (К.Ирманов). 2. Гүмансыз, айыпсыз. 3. аўыс. Кудай, жаратқан, тәнир. *Хаққа әсилик* әйлемеспен, Дәнекерсиз жүйлемеспен, ... (Бердак). **Хақ адам** – хадал, таза, хұжданлы. Өзимди ар-намыслы, жүдә *хақ* адамман деп есаплайман (А.Бекимбетов). **Хақ жүрек** – әдил, таза. Бул дийдар *хақ жүрек* инсанға бағар, портрет, бюст хәм естеликлерден (Т.Сейтжанов). **Хақ кеўил** – хақ, ақ пейил, кеўилшек. *Хақ кеўилли* шын адамға жаўынгерлик ис үйретти (Т.Сейтмамутов). **Хақ нийет** – хадал, таза кеўил. Бул ўақыяға куўанбаған *хақ нийетли* инсан бар ма (Т.Қайыпбергенов).

ХАҚЛАНЫҢ хақлаў феиилинин өзлик дәрежеси.

ХАҚЛАСЫҢ хақлаў феиилинин шериклик дәрежеси.

ХАҚЛАТЫҢ хақлаў феиилинин өзгелик дәрежеси.

ХАҚЛАҢ ф. 1. Қайыр сораў, дийўанашылық етиў. Үш баланың мойнына дорба асып *хақлаўға* жиберди (Т.Қайыпбергенов). 2. аўыс. Бир нәрсени тилениў, сораныў. 3. аўыс. Бәле-кәтерден қутқарыў, тазартыў. 4. аўыс. Биреўди жаладан қорғап алып қалыў, жаклаў. Аллаярдың гезеги болыўына қарамастан, азанда үш баланың мойнына дорба асып, *хақлаўға* жиберди, өзлери Маманға жолығыўға келди (Т.Қайыпбергенов).

ХАҚЛАҢШЫ ат. 1. Дийўанашылық етиўши, қайыр сораўшы. 2. Бир нәрсени тилениўши, сораныўшы. 3. аўыс. Биреўди жаладан қорғап алып қалыўшы, жаклаўшы.

ХАҚЛЫҚ ат. Шынлық, дурыслық, хақыйқатлық. Бул ялғаншы *хақлық* қайда, Таба алмадық ислеп пайда, Бундай азап бәрха ойда, Жайнап бизге жаз келер ме? (Бердак).

ХАҚЛЫЛЫҚ к. хақлық.

ХАҚЫ ат. 1. Ислеген хызметине, мийнетине алатуғын аласысы, тийисли заты. Мен апамды сөктирип қоймайман,

хақымды бер (Ш.Сейітов). 2. ауыс. Иси, жумысы, дауы. Тыныш-лық көптин тилегі. Бүркеуге кимнің хақы бар (С.Нурымбетов).

ХАҚЫЙҚАТ ат. Рас болған уақыя, шын, анық, дурыс. хақыйкыйі аұхал. Сөзім зая болды талай геренге, *Хақыйқат* дос бүгін өзін билдирди (И.Юсупов).

ХАҚЫЙҚАТЛАНЫҰ хақыйқатлау фейілінің өзлік дәрежесі.

ХАҚЫЙҚАТЛАСЫҰ хақыйқатлау фейілінің шериклік дәрежесі.

ХАҚЫЙҚАТЛАТТЫРТЫҰ хақыйқатлау фейілінің белгісиз дәрежесі.

ХАҚЫЙҚАТЛАТЫҰ хақыйқатлау фейілінің өзгелік дәрежесі.

ХАҚЫЙҚАТЛАТЫҰШЫ ат. Анығына, дурыслығына, шынлығына шығарыушы.

ХАҚЫЙҚАТЛАҰ ф. Аныклау, дурыслау, шынлау, раслау.

ХАҚЫЙҚАТЛЫҚ ат. Шынлық, дурыслық, гүмансызлық. Тапсам излеген достымды, Жакыннан салып косымды, Саудаға салмай басымды, *Хақыйқатлық* ислер едим (Бердак).

ХАҚЫЙҚАТСЫЗЛЫҚ ат. Хақыйқат ис етпеу, надурыс ис пенен жүриушилик, адалатсызлық.

ХАҚЫЙҚАТТАН р. Шын кеуілден, шынтлап, шыннан.

ХАҚЫЙҚАТШЫЛ кел. Хақыйқат шынлықты сүйиуши, дурыслықты кәлеуши.

ХАҚЫЙҚЫЙ кел. 1. Анық, туұры келетуғын шынлық, дурыслық. Ал енди уақыя әбден аныкланып, *хақыйқый* жынаятшы табылғанға шекем дигирманның ийесін қамаққа алыу керек (А.Бекимбетов). 2. Толық хуқыклы, хақыйқат.

ХАҚЫЛЫ кел. 1. Адамгершилик хуқыкка ийе болыу, азаматлық парызы. 2. Бир жумысты орынлауға нызамлы, хуқыкка ийе, хуқыклы. Бирак, бул мәхәлде ол қандай да болмасын биреуге көз қыйығын салыуға *хақылы* емес еди (Ө.Айжанов). 3. Бир нәрсени ислеуге тийкары бар, аткарыуы орынлы, туұры. 4. Хақыйқатка туұры келетуғын, орынлы, туұры. 5. Аласысы, тийислиси.

ХАҚЫЛЫЛЫҚ қ. хақылы.

ХАҚЫСЫЗ кел. 1. Бир нәрсеге яки ис-хәрекет етиуге хақысы жоқ, хуқыкынан айырылған. 2. Сайлауға хәм сайланыу хуқыкынан айырылған. 3. Орынсыз, натуұры. 4. Қандай да бир ис-хәрекет етиу ушын тийкары жоқ, орынсыз яки натуұры ислеитугын.

ХАҚЫСЫЗЛЫҚ кел. 1. Қандай да бір хуқыктан айырылғанлық. 2. Заннан тысқарылық, тенсизлік.

ХАЛ ат. 1. Күш-қуат, шама, хал-жағдай, дәрман. Сен кеткен сон кыйын болып бизин *хал*, каранғыда келип тийди, бес көк жал («Қырк қыз»). 2. Хал-жағдай, күн көрис, аұхал. 3. Саўлық, турмыс. *Хал-жағдай, хал-жай* — аұхалы, турмысы. *Хал-жағдай* сорасыў узакка созылмалы (Ж.Аймурзаев). Карамайды *хал-жайыңа*, *Өлседағы* урып баска (Өтеш).

ХАЛАҚА ат. Баска оралған материалдын төмен карай артка салбыраған бир ушы. *Халақасын* узын таслап, Пес кылыкты өзи услап (кк.х.к.). Өзине пардоз берип, узак жолларды баслап, *халақаны* да узын таслап, *хасыл* затларды тағынып, сыртынан бир астарсыз шапанды да *жамылып*, хеш кимге көринбей хәм билдирмей Коблан отырған жерге жүрис кылады («Коблан»). **ХАЛАҚАДАЙ** кел. Халақаға усаған, халақа сыяклы, халақа тәризли.

ХАЛАЛА ат. Шаўкым, бакырыс.

ХАЛАТ ат. 1. Аұхал, хал, жағдай, ўакыт, мезгил. Танлайы кейип өлер *халатқа* келген екен («Мәспатша»). Қыз туўар *халатқа* жетти, Баска илаж тапкан емес (Бердак). 2. Ыакыт, мезгил. Бинәй өмиримде косык шығарып көрген емеспен, бәлким шайырлар косык шығарар *халатта* усы мендей «жинли» болып алатуғын шығар, билмедим (Ш.Сейтов).

ХАЛҚА I к. халақа.

ХАЛҚА II диал.с. Курсаў, шенбер, сакыйна, жүзик, сырға мәнилерин билдиреди (Д.Насыров, О.Доспанов).

ХАЛҚА III Ат. тар.с. Шынжыр; бул жерде: әўлад.

ХАЛҚАП КӨЙЛЕК диал.с. Хаяллардын кийетуғын көйлегинин, бир түри, онын алдынғы бети нағысланған болады (Д.Насыров, О.Доспанов).

ХАЛҚАС I ат. Суйык аўкатка косып ишилетуғын, желинетуғын түйирлик аўкат, тағам. *Халқас* — шай ишиў, шай менен бирге бир нәрсе ишиў. *Шай халқас* үстинде баяғы мәселеге қайта оралдык (М.Нызанов). Азанғы *шай халқасына* Қаймак койып пал қасына, ... (И.Юсупов).

ХАЛҚАС II диал.с. Азанда жейтуғын аўкатты усылай атайды (Д.Насыров, О.Доспанов). *Халқасқа* аўкат таяр етилген еди, биротала жеп шығындар, — деди шайык (Т.Қайыпбергенов).

ХАЛЛАНЫЎ ф. 1. Күш жыйнаў, қуўатланыў, ғайратланыў. 2. Қурғынласыў, байыў, турмысы жаксыланыў.

ХАЛЛАСЛАҰ ф. 1. Бир нәрсеге шад болыу, көтеріліу, жайнау, кууаныу, жеделлену. Ерднң үстінде денесин жыйнап, хауалап ушатуғын қустай хаплығып, *халласлап* тур (К.Султанов).

2. Шадланыу, йошланыу. Сәлийма халласлап, кууыршағын ала жууырды да анасынын қасына келди, ... (Г.Есемуратов). Пахта ашылып пискен уақта жетилип, *халласлап* өрлеп алға умтылып (А.Дабылов).

ХАЛЛЫ кел. 1. Қурғынлы, бар. Ашлық жок хәмме курғынлы, *халлы* (Н.Дәукарасв). 2. Кууатлы, ғайратлы, күшли. Өзи сондай арык болса да, исине *халлы* еди (С.Салнев).

ХАЛЫҚЛАҰ ф. Демп жетпей қысылу, дем алыуға қыйналу, ханлығыу. Әне бойдан кетип динке димары, *Халықлайды* гейде аузын ашады (Т.Сейтжанов).

ХАЛҰА ат. Өсимлік дәннен кант, май, ун, гүнжи ямаса пал косып кайнатылып исленген мазалы ауқат, тағам. Кимлер *халұа*, кант, набат сатып атырса, кимлер шәнгекте гөш сатып атыр (Ш.Сейтов).

ХАЛҰАДАЙ кел. Халұаға мегзес, халұа сыяклы.

ХАЛҰАПАЗ к. халұашы.

ХАЛҰАПУРЫШ ат. Халұа сатыушы, халұашы.

ХАЛҰАШЫ ат. 1. Халұа таярлаушы кәниге, халұапаз. 2. Халұа сатыушы, халұапурыш.

ХАМАЛ к. әмел.

ХАМРА ат. Ек жакын сырласы, кенесши, сырлас, жора, дос, ярдос. Бир кеше күн *хамра* болдым (Әжинияз).

ХАНАЛ диал.с. Маланың оғын екп жағынан услап туратуғын ағаш (Д.Насыров, О.Доспанов).

ХАПЖЫЛАН ат. тар.с. Үлкен уулы жылан (әбжылан).

ХАПЛЫҒЫҰ ф. 1. Хаулығыу, қысылу, буулығыу. Ол *хаплығып* айтатуғын сөзлерин дурыслап айта алмай атыр (Ө.Хожанов). 2. Өкпеси аузына тығылыу, исиниу. Солардан бири тағы мине, *Хаплығып* жууырып киятыр (К.Султанов).

ХАПЛЫҚПА ат. 1. Албыраушылык, хаулығыушылык. 2. Асығыслык, қыстаулык.

ХАПЛЫҚТЫРЫҰ хаплығыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ХАРАМ кел. 1. дин. с. Мусылманшылык бойынша адамнын ишип-жеуине хәм пайдаланыуына болмаитуғын мәкириу зат. Менин жеп отырған наным *харам* болды (Ж.Аймурзаев). 2. ауыс. Жаман, бузык, кыянет. Ортада отыр көп хаял, Оларда жок *харам* қыял. Патшанын кеулинде мәлел, Сол отауға кирген

екен (Бердак). 3. **Жыныслык** катнастан кейин жууынбаган, тазаланбаган, шомылмаган. **◇ Харам нийет** — оңбаган, бузык ой, пикир. Ауыр гүна азғын өсек, *харам нийет*, Берерме едим оған акыл болғандай (И.Юсупов). **Харам өлиў** — бауызланбаў, пышакланбаган. *Харам өлип* дүзде көнин, Калатуғын түйе екенсен (Күнхожа). **Харам тамак** — мийнет сүймейтуғын, жатып ишер. Ал, сизлер усаған *харам тамақлар* рәхәтин көреді (Ж.Аймурзаев). **Харам қан** — а) таза емес, пәк емес. Залымлардың зулымы артып, харам қанға етек толып, ... (А.Дабылов). б) ауыс. **бузык** ой, жаман қыял, пикир. *Харам қан* бойға таралып (Ә.Шамуратов). **Харам шөп** — жабайы көгерген шөп, егинге араласып өскен шөплер. Айлап тур культивация, *харам шөп* коймай пәркия, Кешленсе де түсленбейди, Пахтаға беріп тәрбия (А.Дабылов). Көп жерлерге уркан кеткен, Бир түйір жок *харам шөптей* (А.Дабылов). **Харам тер** — босқа әуереленген, қуры далаға кеткен.

ХАРАМЗАДА I ат. ауыс. Зулым, бузык, сум, залым.

ХАРАМЗАДА II кел. Жас төллердин жасына толмай гүйге келген уакты.

ХАРАМЗАДАЛЫҚ ат. Кара нийетлилик, залымлык, бузыклык, бузакылык. Халыктын айбатынан айырған ол кандай *харамзадалық* (Т.Кайыпбергенев).

ХАРАМЛАНЫҰ харамлау феиилинин өзлик дәрежеси.

ХАРАМЛАСЫҰ харамлау феиилинин шериклик дәрежеси.

ХАРАМЛАТТЫРТЫҰ харамлау феиилинин белгисиз дәрежеси.

ХАРАМЛАТЫҰ харамлау феиилинин өзгелик дәрежеси.

ХАРАМЛАҰ ф. дин. с. Таза нәрсеge патас затларды косыу, былғау, ыласлау, ипласлау. Кемпирдин ишейин деп отырған сууына тезек таслап, Жаббақлар сууды *харамлап* кеткен (Б.Кербабаев).

ХАРАМЛЫҚ ат. 1. Намыссызлык, арсызлык, уятсызлык. 2. ауыс. Патаслык, ипласлык. Сөзимде хеш *харамлык жок*, Ханнын өзине шарам жок. Ал, саған берер парам жок. Кимсен дегей Ерназар бий (Бердак). 3. ауыс. Жауызлык, зулымлык. **ХАРАМЫ** кел. 1. ауыс. Бузык, сум, зулым. Бизин бул заманды *харамы* бийлеп, Заман хәр түрлерге дөнди яранлар (Күнхожа). 2. к. *харамзада II*.

ХАРАМЫЛЫҚ ат. 1. ауыс. Бузакылык, харамзадалык. Сөйтип *харамылыққа*, урлық-ғарлыққа толы бул жакты дүньяны талак еттим (Т.Кайыпбергенев). 2. ауыс. Саткынлык,

опасызлык. *Харамылықларды көргісі келмей, бул дүньяны тәрк етип өлди* (Т.Қайыпбергенов). 3. Ойнаслык, опасызлык.

ХАРЛАНЫҰ харлау феѝилининн өзлїк дәрежесї.

ХАРЛАТТЫРТЫҰ харлау феѝилининн белгисиз дәрежесї.

ХАРЛАТЫҰ харлау феѝилининн өзгелїк дәрежесї.

ХАРЛАҰ ф. 1. Катты дауыстын шығыуы, гүрилдеуї. Суудын хәм баска да заттын катты пәт пенен сес шығарып ағыуы. Сонлыктан тенїзге барғанша ийримн көп ағыс, *харлаған* бул да тентек дәрья (К.Султанов).

ХАРМАСЫН: хармасын айтыу ф. Жумыс нслеушилерге тилеклеслїк айтыу, кеулін алыу. Кыз-келїншек айта ғойса *хармасын*, Аш қарынды тойдырғанды паллары (И.Юсупов).

ХАРЫҒАНЛЫҚ к. харыу.

ХАРЫЛДАТЫҰ харылдау феѝилининн өзгелїк дәрежесї.

ХАРЫЛДАҰ ф. Гүрилдеу, қорылдау.

ХАРЫЛДЫ ат. Суйык заттын ағыу барысында шығарған сес, дауыс. Базы бир дәрьянын шок *харылдысы*, Көккөл жағындағы көпирдин тусы (И.Юсупов).

ХАРЫМАҰ ф. Шаршамау, болдырмау. *Харымай* трактор айдауды билген Гүлсәнем журттын көзине түсти (Ж.Аймурзаев).

ХАРЫТЫҰ харыу феѝилининн өзгелїк дәрежесї.

ХАРЫҰ ф. Шаршау, болдырыу, дїнкесї қурыу. *Харығанлық* па бираз уақыт теридей бүрїсїп жатты да, көзї илинїп кеттї (К.Султанов).

ХАРЫҰШЫ ат. Дїнкесї қурыушы, шаршаушы, болдырыушы.

ХАСА ат. Узынлығы бир ямаса бир ярым метр шамасындағы адамлардын қолына услап хәм таянып жүретуғын таяк. Онда баска ғаррылардай бел бүгїу, *хаса* таяныу деген жок (А.Бекїмбетов).

ХАСЛА р. Хеш кашан, хеш қандай. Онын айтқан гәплерї *хасла* есимнен шығар емес (Ә.Шамуратов).

ХАСЛАН к. хасла.

ХАСЛЫ ат. Тийқары, негїзї, шығысы, тегї. *Хаслы* қарақалпак Қоныраттын қызы, Биреудїң саклаған айдай жулдызы (С.Нурымбетов).

ХАСЫЛ кел. 1. Жаксы, таза, қунлы, бахалы. *Хасыл* кийїм кийїндїм, Тәжїм берїп ийїлдїм (кк.х.к.). 2. Жерге егїлген дїйканшылықтан хәм мийуе өсимлїклерїнен алынатуғын дән, мийуе, өнїм. ... күнїге 200 кїлограммнан асыра *хасыл* терїп, Фартугїнен 6 тонна пахта төксе, хожалык күнїне 27,5 тоннадан зыят жоқары сортлы өнїм тапсырыуға ерїскен... («ЕК» г.).

3. аұыс. Қымбатлы, кәдирли. Жаксынын аягы сегиз, *Хасыл* сүйгенде болар негиз (кк х.н.). $\diamond$ **Хасыл туқымлы** — туқым жаксыланған зат. Бул фермадағы *хасыл туқымлы* сүтлі сыйырлардын биреуі (Ө.Айжанов). **Хасыл тас** — хәр түрдегі бахалы тас, қымбат тас. *Хасыл тас бар*. Қаратауда, Дөп қалтаға қолын сукты (И.Юсупов). **Хасыл жер** — көп өнім беретугын жаксы жер. **Хасыл зат** — сапасы жағынан жаксы нәрсе, бұйым.

ХАСЫЛДАР кел. 1. Өними жаксы, көп хасыл беретугын. өнімдар. Жер *хасылдар* екен, бөлким абайсыз тасланған бир шаңғалактан көгерген шығар (Т.Қайыпбергенов). 2. Бахалы, қунлы, пайдалы. «Қубла» Регионал сәркардалығы сәркардасы тәрөпинен *хасылдар* атларға жоқары баха берилди («ЕҚ» г.).

ХАСЫЛЛАНДЫРЫҰ I кел. Жаксы туқым, сайланды туқым, хасылдар.

ХАСЫЛЛАНДЫРЫҰ II ф. Нәсилин жаксылау, сайланды етиу. Малды *хасылландырыу* ушын мәмлекетимиздин көрсетпелерине тийкарланып қолланған илажларын оғада мақул тапты (Ж.Аймурзаев).

ХАСЫЛЛЫ кел. Хасылды көп беретугын, өнимли.

ХАСЫЛЛЫЛЫҚ ат. 1. Хак нийетлилик, кең пейиллилик. 2. Кәдирлилик, көрнеклилик, сулыұлык.

ХАСЫЛСЫЗ кел. Көп хасыл бермейтугын, хасылды аз беретугын яки бермейтугын.

ХАҰ т.с. Хайран қалыұды, күйиниұди, өкиниұди, танланыұды билдиретугын танлақ өз. — *Хау*, мына бала бүгин ерте турыпты ғой («Жеткиншек»).

ХАҰА ат. 1. Ренсиз, дәмсиз, көзге көринбейтугын, қолға услап болмайтугын, улыұма жер шарын қаппап турған азот және кислород сыяқлы газлер араласпасынан ибарат зат. Шәхәрлер көп мәлим дүнья жүзине, *Хауа* жутсан, түтин урар көзине (И.Юсупов). 2. Жер үстиндеги хауа менен толған бослық. 3. Аспан, көк. 4. Атмосферанын аухалы, хауа райы, күн. Ашық *хауа* — *Хауа* жауса айдын көллер сел болсын, Күннен-күнге бул дәулетин мол болсын («Ер Зийуар»). 5. Белгили бир жердин хауа шараяты, жағдайы. Тауда *хауа* көпелимде өзгерер, Бираз жигитлердин көзқарасындай (И.Юсупов). $\diamond$ **Хауа райы** — күннин бағдары, жағдайы, рабайы. Бүгин *хауа райы* күндегиден басқаша (Ө.Хожаниязов).

ХАҰАЗ ат. Жағымлы сес, жанлаған дауыс. Сенин бүлбилгөя *хауазың* есте, Қалайша «яд етип жүрмедің» дерсең? (И.Юсупов).

◇ **Хош хаўаз** — жүдә жағымлы дауыс. Кеўил тасып *хош хаўазлар* жанлайды. Халык ушын дүньяда кызык сөз екен (С.Нурымбетов).

ХАҲАЗА ат. 1. Данкы, атағы. Онын хаўазасы жәхәнге жайылып кетти (кк.х.е.). 2. Дауыс, сес, хаўаз. Жағымлы хаўаз.

ХАҲАЗЛЫ кел. Хош хаўазлы, дауысы жағымлы, косықшы.

ХАҲАЙЫ кел. Көгис, ашык көк, аспан көк. Енди жок ол арыў — жигиттин яры. Жок сол *хаўайы* көз, солған гүл-лала (И.Юсупов). ◇ **Хаўайы рен** — хаўа тәризлн, ашык көк. Сапаргүл

аршадағы *хаўайы реңдеги* жеңсиз костюмын алды да, кийинне баслады (А.Бегимов).

ХАҲАЛАНДЫРЫҮ хаўаланыў феїилнинн өзгелик дәрежеси.

ХАҲАЛАНЫҮ I хаўалаў феїилниннн өзлнк дәрежеси.

ХАҲАЛАНЫҮ II ф. Биреўдин кеўлнинн баска жакка өзгериўи, бузылыўы, айныўы. Ырасын айтсам, *хаўаландым*. Өзге журтты көргим келди (М.Нызанов).

ХАҲАЛАТТЫРТЫҮ хаўалаў феїилниннн белгисиз дәрежеси.

ХАҲАЛАТЫҮ хаўалаў феїилниннн өзгелик дәрежеси.

ХАҲАЛАҮ ф. Жокары көтерилиў, аспанға шығыў. Жерден көтерилген самолёт *хаўалап* кетти де, көзден ғайып болды (А.Бекимбетов).

ХАҲАЛЫ I кел. Хаўасы бар, хаўаға ийе болған.

ХАҲАЛЫ II кел. Биийик, жүдә жокары. Көше бойында аспан менен тиллесип турған *хаўалы* жайлар калаға сән берип тур (С.Салиев).

ХАҲА СОҚЫ диал.с. Тостаған. Буган дуз, насыбай түйеди (Д.Насыров, О.Доспанов).

ХАҲЛЫҒЫСЫҮ хаўлығыў феїилининн шериклик дәрежеси.

ХАҲЛЫҒЫҮ ф. Қорқыў, сескениў, шоршыныў. Омар бүгін кеш жатқанлықтан ба, азанда *хаўлығып* орнынан турды («Әмиўдәрья» ж.).

ХАҲЛЫҚПА кел. Хәўликпе, көтерилме. Сонлықтан, сен ойлан, *хаўлықпа* қуры, Мен қыз емеспен ғой, хаялман ақыры (И.Юсупов).

ХАҲЛЫҚТЫРЫҮ хаўлығыў феїилининн өзгелик дәрежеси.

ХАҲЫЗ ат. Дөнгелек хәм төрт мүйеш етип, теренлеп қазылған суў саклайтуғын орын, суў саклағыш, ой. *Хаўыз* бетте тауыслар жүр доланып (И.Юсупов).

ХАЯЛ ат. Қатын, зайып, ерлердин жубайы. Ер жигиттин атын *хаял* шығарар, ... (Бердак). ◇ **Хаял-қыз** — хаял затына

тийисли, тән. Миңасыпсан мың дәстанда мактаўға, *Ҳаял-қыз* намысын бийик саклаўға, ... (И.Юсупов).

ХӘББЕН диал.с. Шанақ. Қауынды *хәббен* шаўып егеди (Д.Насыров, О.Доспанов).

ХӘДДИ ат. Шама, аўхал, жағдай. Анда патша айтты, Айдос карақалпак, Енди хийўалы болмаға *хәддиңе* бак (Бердақ).
◇ **Хәдден асыу** – күшейиў, зорайиў. Турды Тәня жаны ашып, Жас ағашлар арасында, Кетти аўған *хәдден асып*, Ол душпанын аясын ба? (И.Юсупов).

ХӘДИЙСЕ ат. 1. Тәбиятта, жәмийет турмысында болатуғын уакыя, хәрәкет, жағдай. Бул *хәдйисе* Хүрзияның да басына түсти (М.Дәрибаев). Жолда ол және бир күтилмеген *хәдйисеге* гезлести (Т.Кайыпбергенов). 2. Тәбиятта, жәмийет турмысында пайда болатуғын өзгерис.

ХӘЖДЕ к. сәжде.

ХӘЖЕТ I м. с. 1. Мүтәж, зәрүр, керек. Билиўдин *хәжети* болар ма саған, Шайырлардың кәйтип кийетуғынын?! (И.Юсупов). 2. Тийис, лазым, өтиниш.

ХӘЖЕТ II ат. тәхаратке шығыў. Үйде болса *хәжетке* шығыўдан баскасына кыймылдамайман (М.Нызанов).

ХӘЖЕТЛИ кел. 1. Мүтәжли, зәрүрли, керекли. 2. Тийисли, өтинишли, лазымлы.

ХӘЖЕТСИЗ кел. 1. Мүтәжсиз, зәрүрсиз, керексиз. 2. Ти-йиссиз, лазымсыз, өтинишсиз.

ХӘЖЕТХАНА ат. Дәрәтхана, бәдирапхана. *Хәжетхананың* касына апарып түсирди (Ш.Сейтов).

ХӘЖЖЕ к. әжже.

ХӘЗ ат. 1. Рәхәт, ләззәт. Бул ақ кустын әрманы көп, *Хәз* етпеди аң аўлап жеп, ... (Бердақ). 2. Кеўли хош болыў, кеўилли дем алыў. Мийнеттен *хәз* таўып сиз хәр бириниз, Махмуд Әйвазовтын жасын көриниз (И.Юсупов). 3. Шадлык, тамаша, мәслик. *Хәз* берер бийдәўлет шағалалардың, Шын кеўилден келип шакаклаўлары (И.Юсупов). 4. Тынышлык, хәзлик. Сизге *хәз* жоқ хәзирги гезде (И.Юсупов).

ХӘЗИЛ ат. 1. Күлки, ойын, дәлкек, дегишпе. Ал, сен де *хәзилге* үйренеди екенсең (С.Салиев). Орынлы *хәзил* жарасықлы гой (Ж.Сапаров). 2. Ермек, мыскыл.

ХӘЗИЛКЕШ кел. Ойыншыл, дәлкекшил, күлкишил, ойынпаз. Шын *хәзилкеш* болды өзи, Сәдде-сәдде палдай сөзи (Ә.Шамуратов).

ХӘЗИЛКЕШЛИК ат. Дәлкекшиллик, ойыншыллык.
ХӘЗИЛЛЕСИҮ ф. Күлисиү, дәлкеклесиү, баскыласыү. Жел
де бүгін кытыклайды кеүйлди, Бийкеш пенен *хәзиллескен*
жеңгейдей (И.Юсупов).

ХӘЗИЛЛЕҮ ф. Ойнау, баскылау, дәлкеклеу. Десип атыр
курдаслары да *хәзиллен* (Ж.Аймурзаев).

ХӘЗИЛПАЗ к. хәзилкеш.

ХӘЗИЛШИЛ кел. Ойыншыл, күлкишил, дәлкекшил,
күлкипаз. Дуўтар шерткиш *хәзилшил* өзи, Көпти көрген көргиш
өзи (Ә.Шамуратов).

ХӘЗИР р. 1. Тез, жана, көп узамай. Кәне, мининлер! *Хәзир*
жетемиз (Т.Кайыпбергенов). 2. Бул күнде, усы ўақытта, енди.
Усы менин айтып отырған Есмурзам *хәзир* Куйбышев атындағы
совхозда рабочий болып ислейди (Ж.Аймурзаев).

ХӘЗИРЕТ ат. дин.с. 1. Дин улама адамлардың мәртебеси,
ўазыйпа яки атларына косылып айтылатуғын сөз. Тасаддықдур
башы, малы, Химмет берген *Хәзирети* Әлий, ... (Бердак).
2. Патша, хан, бек, бий, аталык сыяклы жокары
дәрежелилердин атына косылып айтылатуғын сөз. Датқаға
келген адамды, Хан *хәзиретке* жибермей («Ер Зийўар»). 3. Атак,
дәреже. Ертеде усы аўылға *хәзирет* келетуғынын адамлар әлле
кашан-ақ еситипти (Ә.Шамуратов). 4. Уллы, мәртебели.
Хәзирети Наўайы, Әжиниязлар, Кәлем тарта-тарта таўыскан
емес (И.Юсупов).

ХӘЗИРИНШЕ к. хәзирше.

ХӘЗИРЛЕНИҮ хәзирлеу фейилинин өзлик дәрежеси.

ХӘЗИРЛЕТИҮ хәзирлеу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ХӘЗИРЛЕҮ ф. Бир нәрсени тайын етиү, таярлау. Ақшам
хәзирлен жатқан бир қысым камыстын белинен бир бүклеп
сындырып, аяғынын астына салып пышыр-пышыр езди де,
ошақты геўлеп ыссы күлге басты (Т.Кайыпбергенов).

ХӘЗИРЛЕНИҮ ф. таярланыу, тайын болыу. Убайдулла
султан оларды киши үйге баслап кирип, аўкат *хәзирленемен*
дегенше, дем алыуға руксат етти (Т.Кайыпбергенов).

ХӘЗИРЛИК ат. Таярлык, күтимлик, күтиниўшилиқ.

ХӘЗИРШЕ р. Ыақытша, азғана, тек ғана. *Хәзирше* қала
капталынан бир участка нәл ағашын егийге қабыл алдык
(И.Юсупов).

ХӘЗЛЕНИҮ ф. Рәхәтлениу, ләззәтлениу. Шубар сыйыры
хәзленип өз күшин жыйнады (Ә.Айжанов).

ХӘЗЛЕСИҮ ф. Рәхәтлесиү, ләззәтлесиү.

ХӘЗЛЕТИҮ ф. Рәхәтлетиү, ләззәтлетиү.

ХӘЗЛИК ат. Рәхәтлилик, жағымлылык, пайызлылык. Алған хаялға мактанар, *Хәзлик* жағын билген екен (С.Нурымбетов).

ХӘЗСИЗ кел. Рәхәтсиз, ләззәтсиз, жағымсыз, пайызсыз.

ХӘЙИИҮ т. с. Жас балаларды уйкылатуыдағы айтылатуғын сөз. Анам туып, *хәйиү* айтып, Сөйлен жүрип тил үйреткен, ... (И.Юсупов).

ХӘЙИИҮЛЕҮ ф. Хәйиү айтыү, тынышландырыү, уйкылатыү.

ХӘЙКЕЛ I ат. Адам ямаса хайуан геүдесинин гипс, тас, металл, ағаш хәм т.б. катты материалдан жонып, ойып исленген көриниси. ... Миллий бағда, сондай-ак, үәлаят хәм калаларда орнатылған *хәйкеллерге* гүл койыү мәресимин шөлкәмлестирсин («ЕК» г.)

ХӘЙКЕЛ II ат. Мыс, ямаса гүмистен исленген, хаял-кызлардың көкирегине тағып жүретуғын зат, безениү буйым. Өнир моншак, *хәйкел* таккан кызлар үйге изли-изинен кире баслады (Т.Кайыпбергенов).

ХӘЙЯ к. хәйиүлеү.

ХӘЙЯЛАҮ к. хәйиүлеү.

ХӘК ат. Жайды ағартыүға хәм сыбаүға пайдаланыү ушын тасты күйдирип иеленген ак зат. **Хәк ашыү** — ағаштан исленген буйымлардың, затлардың ғажып кетиүи, ашылыүй. Гүлмыйығы сепсип *хәк* ашқан арба, Гейде турып калар омбалап карға (И.Юсупов).

ХӘКӘК диал.с. Хәккә. Пәринин ушы ак болып, *ғарғалар* топарына жатады (Д.Насыров, О.Доспанов).

ХӘКЕРИ ат. 1. Таз, тазша, тазыке. *Хәкери* таздың дәмеси, Шул кызлардан болған екен (Бердак). 2. Хәкки, хәкис, кырсык. Жүсип *хәкери* болған соң оның сөзин хеш ким уры бериге алмайтуғын болды (Ш.Сейтов).

ХӘКЕРИЛЕНИҮ ф. Хәккилениү, кырсыкланыү, хәкислениү.

ХӘКЕРИЛИК ат. Кырсыклық, хәкислик, хәккилик.

ХӘКИМ ат. 1. Белгили бир (район яки кала) аймакты баскарыүшы, басшы. Бир өзинди неше жыл бир шәхәрде *хәким* етип койдык («Мәспатша»). Деген хәмелдарға: «Аүа сен келсен, Қала *хәкими* де болажак ...» деген (И.Юсупов). 2. аүйс. Дана, данышпан, билгиш. Кәраматлы тәүйип *хәким* Улыкман (И.Юсупов).

ХӘКИМЛИК ат. Үстемлик, зорлык. Хәр кайсысы бир журттын хәкимлигин беремән деп халкына дағазалады («Мәспәтшә»),

ХӘКИМШИЛИК ат. Баскарыўшылык, хәкимшилик орынлары, ел бийлеўшилик. Хаялға хәкимшилик тийсе, аттан түсип, от жаккыш болыўдан баска немиз калды (Т.Кайыпбергенев).

ХӘКИРЕНҖЛЕҮ ф. Гүдиреклениү, ашыўланыў, көтерілиў.
Нурым бий хәкиренҗлеуи менен аўылға кетти (Ө.Хожаниязов).

ХӘКИС кел. Кырсык. өжет, кесир. Төрөбай кемпирдин хәкис сөйлөгенин жактырмай сыртка шыгып кетти (К.Султанов).

ХӘКИСИНЕ р. Керисине, терисине, кырсыгына. Хәкисине кыс ерте басланып, калың жаўған қар астынан жол табалмай, хәптелеп иркилген ўақытлары да болды (Т.Капыпбергенов).

ХӘКИСИНШЕ р. Керисинше, терисинше.

ХӘКИСЛЕНИҮ ф. Кырсыкланыу, өжетлениу, ерегисиу. Сен неге әйтеуир нәрсе ушын *хәкисленип* жөнинди айтпайсан (А.Әлиев).

ХӘКИСЛЕСИҮ хәкислениү фейилинин шерикли дәрежеси.

дәрежеси. **ХӘКИСЛЕТТИРТИҮ** хәкисленнү феһилнин белгиси дәрежеси.

ХӘКИСЛИ кел. Кырсыклы, гежирли. Көзи *хәкисли* болс.

ХӘКИСЛИК ат. Кырсыклык, гежирлик, өжетлик.
ХӘКИСЛИ кел. Кырсыклы, гежирлик, өжетлик.

— Уясында! — Не кылып атыр? — Кесте тигип атыр (кк.х.к.).

– Уясында! – Не кылып атыр? – Кесте тигип атыр (кыял).
ХӘККЕДЕЙ кел. Хәккеге усаған, хәккә сыяклы, хәккә
 тәризли. ... фәйилинин өзлик дәрежеси.

ХӘККЕДЕЙ кел. Хәккәсә у
таризли.
ХӘККЕЛЕНИЙ хәккелеу фейилинин өзлик дәрежеси.
ХӘККЕЛЕСИЙ хәккелеу фейилинин шериклик дәрежес
ХӘККЕДЕТТИРИЙ хәккелеу фейилинин белгис
ХӘККЕДЕТТИРИЙ хәккелеу фейилинин белгис

ХӘККЕЛЕСИҮ хәккелеу фейилинин бәсһәмәт дәрәжәһе.
ХӘККЕЛЕТТИРТИҮ хәккелеу фейилинин бәсһәмәт дәрәжәһе.
дәрәжәһе.

дәрежеси.
ХӘККЕЛӘТИҮ хәккеләү феи́линин өзгелик дәрежеси.
ХӘККЕЛӘҮ ф. Бир аякты көтерип екинши бир аяк пен

секирип жүриү. Жумагүл кууанышы бөлинип *хәккелек* атып ойнады («Жеткиншек»).

ХӘККЕЛЕҮШИ ат. Хәккелеп жүриүши адам.

ХӘКЛЕНИҮ хәклеү фейилинин белгисиз дәрежеси.

ХӘКЛЕСИҮ хәклеү фейилинин шериклик дәрежеси.

ХӘКЛЕТТИРИҮ хәклеү фейилинин өзгелик дәрежеси.

ХӘКЛЕТИҮ хәклеү фейилинин өзгелик дәрежеси.

ХӘКЛЕҮ ф. Жайды хәк пенен аклау, ағартыу. Аўыл бойынша бир *хәкленген* жай бар, Сол бир гөне тамды «мектеп» дер еди (И.Юсупов).

ХӘЛЕК: хәлек болыу ф. 1. Әўере болыу, барып кайтыу, машакатланыу. *Хәлек* болып ким алып жүр шашымды (К.Султанов). 2. аўыс. Кыралыу, жок болыу, опат болыу, ўайран болыу. Кетсен дәу колында *хәлек* боларсан, Хазан урған кызыл гүлдей соларсан («Ер Зийуар»).

ХӘЛЕККЕ диал.с. Жүдә суўлы болып келетуғын қаўыннын түри (Д.Насыров, О.Доспанов).

ХӘЛЕКЛЕНИҮ ф. Әўерелениу, машакатланыу. Бул жайдан шыкпаймыз, мениң тағы жай излеп *хәлекленип* жүрер жағдайым жок (К.Айымбетов).

ХӘЛЕКЛЕТИҮ хәлеклеү фейилинин өзгелик дәрежеси.

ХӘЛЕКЛЕҮ ф. Куры далаға барып кайтыу, машакатқа түсиу, бостан-боска хәлеклеу, кайта-кайта қатнаттырыу. Судья әдил болғанда урланған малдың ийесин, тракторшы хәм сулыу кыз туўған хаялды камап жиберип, Әширбайдан куры *хәлеклегени* ушын кеширим сораўы тийис еди (М.Нызанов).

ХӘЛЕКШИЛИК ат. Кайта-кайта келе бериушилик.

ХӘЛЛЕНДИРИҮ хәллениу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ХӘЛЛЕНИҮ ф. Күшине келиу, қарыўланыу. Сонғы сөзлери оған куўат берди, бираз *хәллениди*... (Т.Қайыпбергенов).

ХӘЛЛИ кел. Күшли, қарыўлы, лимарлы, дәрманлы.

ХӘЛСИЗ кел. Күшсиз, қарыўсыз, димарсыз, дәрмансыз, димары курыған.

ХӘЛСИЗЛЕНИҮ ф. Қарыўы кайтыу, күши кетиу, димарсызланыу, дәрмансызланыу.

ХӘЛСИРЕҮ ф. Әззилениу, болдырыу. Урыста *хәлсиреген* Нәдир шах бул жерде беккем хәкимдарлык ете алмады (Т.Қайыпбергенов).

ХӘМ к.с. Сөз бенен сөзди, гәп пенен гәпти байланыстырыу ушын колланылатуғын көмекши сөз.

ХӘМДӘМ ат. 1. Биреу менен бирге болушы адам, кеңесши, дос, яран. Отырыспаға барғанында, Қызға *хәмдәм* болғанында. Бир кесе чай алғанында, Жумсак сөзлi бол биймәлел (А.Дабылов). Азамат сайлап яр-дос тут, Нәмәрт пенен *хәмдәм* болма («Мәспәтшә»). 2. Ерлердин аты, исми.

ХӘМЕЛ ат. 1. Халықты басқаратуғын жумыстын аты, уазыйпасы, дәреже, атак. Бир күнн бийликтен түсти, *Белли* күшти кайдан тапты. Уллы *хәмелге* жетипти, Сөйтип аталык болды (Бердак). 2. Хийле, тәсил, әдис, сумлык. Қоблан жамбас салады, Түрлi *хәмел* қылмаклык. Бурынғы бир жол болып, Палуанлардан калады («Қоблан»).

ХӘМЕЛДАР ат. Хәмели бар адам, елди хәм журтты басқаруға хуқыкы бар киши, хызметкер. *Хәмелдар* хақысын алар тум-тустан, Олардың бәрисин көрдик (Әжинияз).

ХӘМЕЛДАРЛЫК ат. Хәмелди алып барушылык.

ХӘМЕЛДАРШЫ к. хәмелдар.

ХӘМЕЛДАРШЫЛЫК к. хәмелдарлык.

ХӘМЕЛЛЕНИҮ хәмеллеу фейилнин өзлик дәрежеси.

ХӘМЕЛЛЕСИҮ хәмеллеу фейилнин шериклик дәрежеси.

ХӘМЕЛЛЕСТИРИҮ хәмеллеу фейилнин өзгелик дәрежеси.

ХӘМЕЛЛЕТИҮ хәмеллеу фейилнин өзгелик дәрежеси.

ХӘМЕЛЛЕҮ ф. Илажын көриу, мүмкиншилик табыу, ретлестирiu, ийкемлестирiu. *Хәмеллеп* өзлеримиз бир илажын таппасак болмас (Ө.Хожаниязов).

ХӘМЕЛЛИ кел. Хәмели бар, хәмелге ийе.

ХӘМЕЛПАРАЗ кел. Хәмелди жақсы көретуғын, оны жақсы алып баратуғын, жақсы сүйетуғын. *Хәмелпазлык* жок, күнлеу деген жок, Хәмме адам ушын бир зан, бир тәртип, ... (И.Юсупов).

ХӘМИЙШЕ р. Бәрхама, мудама, удайы, муддасыл. Әуладларың сизден *хәмийше* ырза, Руўхыңызға тәзим, Улуғбек мырза! (И.Юсупов).

ХӘМИЛЕ ат. 1. Ана карынында яки иште жана пайда болып киятырған жаны бар зат, урык, туқым, бала. Акқан жулдыздан қорқып бойымдағы *хәмиледен* айырылдым (Т.Қайыпбергенов). 2. ауыс. Мүтәж, зәрүр. Аппак таң *хәмилели* болғанда күнге, Ен жақты жулдызлар ығбал бәхәринде ... (И.Юсупов).

ХӘМИЛЕДАР ат. Қурсағында бала бар хаял. Бирак, зыяны изинде қалды. *Хәмиледар* Бағдагүл ұайран болды (Т.Қайыпбергенов).

ХӘМИР ат. 1. Белгили бир истин орынланыуы хаккында берилетуғын буйрык, хуким. Бермесе зорлап тартып ал. Патша *хәмири* деген екен (Берлак). 2. Зорлык, зулымлык. Бул не деген хорлык, не деген *хәмир*, Бул дүньяға шыккан менен не пайда (Омар).

ХӘМИРЕ ат. тар.с. Дос, жолдас.

ХӘМИҮ ат. тар.с. Шокмарға уксас курал.

ХӘМИЯН ат. Акша ямаса баска майда зат салатуғын кишкене етип исленген буйым, калташа, шыжлан. Қалтада *хәмияның* толы алтының болса, ешек те жорғанын алдына түседі (А.Бекимбетов).

ХӘМИЯНСЫЗ кел. Хәмияны жок, хәмиянға иіе емес.

ХӘММЕ ал. Барлық, бәрше, тегис, түүел, хәр, хәр бир, пүткіл. *Хәмме* өнерди куртып, енди косык жазып жүр (К.Султанов). *Хәмме* өз ара келисимге келди (Т.Қайыпбергенов).

ХӘММЕСИ ал. Барлығы, жәми, көпшилиги. Ләббай, төрем, гүн жаралардын *хәммеси* бунда деди (К.Әүезов).

ХӘҢ диал.с. Катты сууык күнлери теніздин музы ортасынан айырылады. Муздын жарылған жеринин ени 35—50 см., оннан да үлкенирек болады. Усындай тәкилеттеги жарықты жергиликли адамлар, балықшылык кәсібинин кәнигелери «хәң», «хән ашыу» деп атайды (Д.Насыров, О.Доспанов).

ХӘҢГИ I кел. Аттың, ешектің пәтти түри, биймаза түри, тентек, айғыр. Турдымурат ара-тура *хәңги* ешегин минип, хәр жерге қыдырып турады (Ж.Сапаров).

ХӘҢГИ II кел. тар.с. Бул жерде: жалатай.

ХӘҢГИЛЕҮ кел. Айғырлау, тентеклеу, биймазалау.

ХӘҢГИЛИК ат. Айғырлык, тентеклик, биймазалык.

ХӘҢГИРЛЕҮ ф. Дингирлеу, шәдкілдеу, мазасын алыу. биймазалык етиу.

ХӘҢИЗ диал.с. Толқын, йош мәнисинде қолланылады. Бул нәрсе баксының намасына айрықша жаңғырған толық музыкалы *хәңиз* береди (Д.Насыров, О.Доспанов).

ХӘҢКИЙИСИҮ хәнкийиу феишлинин шериклик дәрежесі.

ХӘҢКИЙИҮ ф. 1. Форбыйыу, тыржыйыу, менсинбеу. Шайырман деп ат үстінде *хәнкийип*, Қорадағы ешектей турдын *хәнкийип* (С.Нұрымбетов). 2. Ашыуданыу, тулланыу. Хә ийттиң баласы, бий, кегкеди, сен неге қонсы-қобаға үйір болдың? Күйеуі кетсе тоқал *хәнкийе* қалады (К.Султанов). 3. Үлкейиу, бийikleу, нәхәнлеу, узынлау. (вонзирдінань Ж.Т.)

ХӘПЗАМАТ р. Тез, жылдам, дәрриү, шаккан. Ойын бийлеген кәхәрлн ашыу *хәпзаматта* тарап кетти («Әмнүдәрья» ж.).

ХӘПТЕ ат. Бир айдын төрттен бир бөлегн. Бир *хәптеде* жети күн болады. Соның менен бирге *хәпте* бурын шаўып койылған таяр жантақларды әкелдик (М.Шымбергенев).

ХӘПТЕЛИК кел. Бир хәптенин ишинде, бир хәптелик, хәпте аралығы.

ХӘР БИР ал. 1. Жеке бир адам, айырым бир киси. 2. Базы бир, гейпара.

ХӘРГИЗ р. Хеш кандай, хеш уақыт, дым, хасла, хеш, сирә, хеш кашан. Хәсед хәрәмнне кирмеген бол деп, *Хәргиз* кыйсык жолдан жүрмеген бол деп (И.Юсупов).

ХӘРДАЙЫМ р. Мудамы, бәркулла. *Хәрдайым* бир-биреўин көргенде баладай қуўанысып қалатуғын еди (Ө.Айжанов).

ХӘРЕКЕТ ат. 1. Қыймыл, қозғалыс. Жаралы жолбарыс өлер алдында ашыуға шыдамай *хәрекет* жасайды (К.Султанов). 2. аўыс. Тиришилнқ, ғам. Әй қосшым, бизикн де бир *хәрекет*, бала-шаға бағыу, күн-көрис дегендей, нним (Н.Дәўқараев).

ХӘРЕКЕТЛЕНИҰ ф. Қозғалыу, умтылыу. Үйднн руўзыгершилнғи жаман болады, бала-шаға өзлериннн тамағын табыуға *хәрекетленеди* (Ж.Аймурзаев).

ХӘРЕКЕТЛЕСИҰ хәрекетлеу феїилнннн шериклик дәрсжесн.

ХӘРЕКЕТЛЕНИҰ хәрекетлеу феїилнннн өзгелнк дәржесн.

ХӘРЕКЕТЛЕҰ ф. 1. Қозғау, хәрекетке келтириу. 2. Нерв системасы бузылыу, жин урыу.

ХӘРЕКЕТЛИ кел. 1. Қозғалыслы, қыймыллы. 2. аўыс. Тиришилнғинде, ғамында.

ХӘРЕКЕТСИЗ кел. 1. Қозғалыссыз, қыймылсыз. 2. Ғамында жоқ, нийетленбеген.

ХӘРЕКЕТШИЛ кел. Қолынан хәр түрлн жұмыс келетуғын, ислеуди билетуғын, хәрекетшен.

ХӘРЕМ ат. Жынғылдан, шенгел ямаса қада ағашынан бир нәрсени қорғау ушын исленген қорған, қоршау жер, орын. Есиктиң алдындағы *хәрәмниң* ишинде түрлн жемис өсип тур (Ж.Сапаров).

ХӘРЕМЛИ кел. Хәреми бар, хәремге ийе.

ХӘРЕМСИЗ кел. Хәреми жоқ, хәремге ийе емес.

ХӘР ЖАҚЛЫ кел. Хәр нәрседен хабары бар, хәр тәрәплеме билетуғын, жән-жақлы. Ол көп оқыған, өнерлн *хәржақлы* адам еди (Ж.Сапаров).

ХӘР ЖЕРДЕ р. Барлык жерде, хәр бир орында, хәмме жерде. *Хәр жерден* ийтлер шабаланып шыгып, кейнине кайтып атыр (Т.Кайыпбергенов).

ХӘРИП ат. Сестин жазылуу танбасы, алфавит. Бир *хәрип* үйреткенге кырк жыл сәлем бериү парыз (кк.х.н.).

ХӘР КИМ ат. Хәр бир жеке адам, ким болса да, ким болса сол. *Хәр ким* ен алды менен өз жакынынан кәүипсинеди («Әмиүдәрья» ж.).

ХӘР КҮН ал. Хәр бир күн, күн сайын, мудамы, бәрха, бәрхама. *Хәр күн* марданы куры кайтпады (К.Султанов).

ХӘР ҚАЙСЫСЫ ал. Хәр биреүи, жеке-жеке, дара түрдө. Бийтаптын халын сорап, врачлардын *хәр қайсысы* көрип кетеди (А.Бекимбетов).

ХӘР НӘРСЕ ал. Хәр түрли, хәр кыйлы, түрли-түрли нәрсе. Ал, ол болса еле *хәр нәрсени* бир жонып отыр (Т.Кайыпбергенов).

ХӘРНЕ I ал. 1. Халына карай, шамасына карай, мүмкиншилик болганша, зордан-зорға. *Хәрне* шамасына карай ғажыған колын ғайратлана сермеп, исин ислеп атыр (Ө.Айжанов). 2. Хәр кандай, барлык. Бөлип алын, *хәрне* тапкан барымды, ... («Коблан»).

ХӘРНЕ II диал.с. Халык катары, көпшилик пенен бирге дегенди анлатады. Тапканды *хәрне* шөпшөп отурмус (Д.Насыров, О.Доспанов).

ХӘРРЕ ат. Тумсығы (ийнеси) менен шағатуғын, канатлы, ушып жүриүши жәнлик. Даўысы *хәррениң* ызылдағанындай жуўғарада тынбады (А.Әлиев). ◇ **Пал хәрре** — пал жыйнайтуғын хәрре.

ХӘР РЕҢ кел. Бир неше түрли, түрлише. Ғарры ерик ағаш-ларында *хәр реңде* санаўлы гүллер көринеди (Т.Кайыпбергенов).

ХӘРРЕК диал.с. Ийик соғыўға байланысly колланылатуғын курал (Д.Насыров, О.Доспанов).

ХӘРРИЙИҮ ф. Тик турыў, үрпейиў.

ХӘРРИЙИСИҮ хәррийиў фейилинин шериклик дәрежесі.

ХӘРРИЙТИҮ хәррийиў фейилинин өзгелик дәрежесі.

ХӘР ТҮРЛИ р. Хәр кыйлы, түрли-түрли. Сакый адам сарайды *хәр түрли* тамақлар менен сыйлап жиберипти (К.Айымбетов).

ХӘР ҰАҚЫТ р. 1. Хәрдайым, ўакты-ўакты. *Хәр ўақытта* ески турмысты есине түсирип, жигерленип те кетеди (Т.Кайыпбергенов). 2. Арасында, сийрек. Хәр ўақытта бир

таянып, жигитлер салларын епкин менен әкиятыр: Енди хеш ким айдыңға шыкпайды гоӣ, бәри бир, жумыс питти, енди несине асығамыз» деген кейип бар хәммесинде (Ш.Сейтов). 3. аўыс. Мудамы, барлык ўақытта. Жазгы кеште Анхар бойында әсте, Сизлер менен сәйир етсем мен *хәр ўақыт* (И.Юсупов).

ХӘСЕМ ат. Көркем, шырай, түр, түс, форма, келбет. Хәм дәрхал айланды *хәсем* таўысқа, Пәри тамылжыған бийхазар кусқа ... (И.Юсупов).

ХӘСЕМЛЕНИЎ хәсемлеў феһилниннн өзлик дәрежеси.

ХӘСЕМЛЕСИЎ хәсемлеў феһилниннн шериклик дәрежеси.

ХӘСЕМЛЕТТИРИЎ хәсемлеў феһилниннн өзгелик дәрежеси.

ХӘСЕМЛЕТИЎ хәсемлеў феһилниннн өзгелик дәрежеси.

ХӘСЕМЛЕЎ ф. Көркемлеў, шырайлаў, сәнлеў, формалаў. Атларына коныраўлар тағылған *хәсемлеўли* кәрўанлар изли изинен өтеди («Алпамыс»).

ХӘСЕР ат. Тәсир, төпсн. Ышкының бәхәри жетип маған да, Жигитлик *хәсери* гезгенде кайда (И.Юсупов).

ХӘСИРЕТ ат. 1. Руўхый азап, уўайым, капалык, кайғы, мун. Болмай истин берекетн, *Хәсирет* пенен жарымадым (Күнхожа). Баланың ишкн сарайында әлле кандай *хәсирет* зәрдеси түскендей болды (К.Султанов). 2. Биреўге ямаса бир нәрсеге дәртин айтып айтылған сөз, гәп. 3. аўыс. Ышкында, азабында, дәртинде. Ибрайым дер, *хәсиретинде* жанғалы, Қайта бастан бәри ядыма түстн (И.Юсупов).

ХӘСИРЕТЛЕНИЎ ф. Капаланыў, уўайымланыў, дәртленнї, муңланыў. Перийзат бирак ойланды, *Хәсиретленип* кыйналды (Х.Әлимжан).

ХӘСИРЕТЛИ кел. Қайғылы, уўайымлы, капалы, муңлы, дәртли.

ХӘСР ат. тар.с. Қайғы, уўайым.

ХӘСТЕ ат. 1. Ан қусларын кондыратуғын ағаш, туғыр. Шам един *хәстеси* сынған, Дуўтар един дәстесн сынған (И.Юсупов). 2. Келте ағаш, таяк. 3. Үстине шыра қойыў ушын арналып исленген, яғный узынлығы 50—70 сантиметр шамасындағы ағаш. Мурат өз қолы менен *хәсте* жасады (С.Айний).

ХӘСТЕДЕЙ кел. Хәстеге усаған, хәсте янлы, хәсте сыяклы.

ХӘТТЕ к.с. Күшейтиў мәнисиндеги колланылатуғын сөз. Жаўын суўы *хәтте* үйлерди де басып кетеди екен (Ж.Аймурзаев).

ХӘТТЕКИ к.с. Күшейткиш мәни бериўши сөз, гәптин мазмунын күшейтиў ушын колланылады. *Хәттеки*, аўкат та тым-тырыс желинди (Т.Қайыпбергенов).

ХӘТТЕРШИ ат. тар.с. Усак саўда ислеуши.

ХӘҮЕС кел. Бир нәрсеге кумар, куштар. Көрген арзыу шекер, көрмеген хәүес, Көрген жан исминди әйлейди хәнес (Әжинияз).

ХӘҮЕСКЕР ат. Бир нәрсеге талапшан, кумарлы, куштарлы адам. Ол хәүескер шайыр болса да косықлары унамлы хәм жаксы жазылған (И.Юсупов).

ХӘҮЕСКЕРЛИК ат. Талапшанлык, кумарлык, куштарлык.

ХӘҮЕСЛЕНДИРИҮ хәүеслениу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ХӘҮЕСЛЕНИҮ ф. Қандай да бир затка, нәрсеге кумарланыу, куштарланыу.

ХӘҮЕСЛЕҮ кел. Бир нәрсеге ямаса бир затка кызыксынған, кумарланған, куштарланған.

ХӘҮЕСЛИ кел. Кумарлы, куштарлы.

ХӘҮЕСЛИК ат. Кумарлык, ышқыпазлык, кеуил қоятуғын. Еки ашық сол жерде, Хәүеслик пенен танысты («Мәспатша»).

ХӘҮЕССИЗ кел. Куштарсыз, кумарсыз.

ХӘҮЖАР ат. Салт-дәстүр жырларынын бир түри, кыз узатқанда, келин түсиргенде, ойынларда, сейиллерде айтылатуғын косықтың бир түри. Өз әкемнин есиги, Жупар есик хәүжар, Кирсем-шықсам шашымды, Сыйпар есик хәүжар (кк. фольк.).

ХӘҮИЖ ат. Пәт, күш, ылғал. Сестин жанлағанда хәүиже минип, Тасларға тил питер ғәяға келип, ... (И.Юсупов). **Хәүиж алыу** — пәт алыу, күшке мину, пәтлениу, өрлеу, басыу. Ағартыу жумысы хәүиж алмақта, Жасыу-ғарры китапка көз салмақта (И.Юсупов).

ХӘҮИЖЛЕНДИРИҮ хәүижлеу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ХӘҮИЖЛЕНИҮ хәүижлеу фейилинин өзлик дәрежеси.

ХӘҮИЖЛЕТИҮ хәүижлеу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ХӘҮИЖЛЕҮ ф. Пәтлениу, күшейиу, алға өрлеу, ылғаллау. Шаршадық, мийнет қылдық, Хәүижледи ис жана (Ж.Аймурзаев).

ХӘҮИЖЛИ кел. Пәтли, күшли, ылғаллы. Сырнайдан шыққан жағымлы нама мәүиж алған хәүижли сести хаўаға кетип атыр (Ө.Хожаниязов). Хәүижледи салқынлык, Күн-күн сайын пәт алды (А.Дабылов).

ХӘҮИР ат. 1. Ыссы, леп, самал, жел. Хәүир шығара алмай шып-шып терге түседи (Т.Кайыпбергенов). 2. аұыс. Жалын, кызғын. Егис егип сол кең дала қырк кызы. Жүректин де бир

басылып **хәүири** (Т.Сейтжанов). 3. аўыс. Пәтн, күшн. Урыс **хәүири** шарпыған хәр жүрекке, Бузылған қус уясын да аятар... (И.Юсупов). 4. аўыс. Дәртн, дебднүй. Түсннде көрип шығады, ишиндеги **хәүирин** шығарыў ушын қурттаи аўхал сорасыўға ыңғайласқан адамға, дәртин төгип салады (М.Нызанов).

ХӘҮИРЛЕНИЎ хәүирлеў феиһлининн өзлик дәрежеси.

ХӘҮИРЛЕСИЎ хәүирлеў феиһлининн шериклик дәрежеси.

ХӘҮИРЛЕТИЎ хәүирлеў феиһлининн өзгелик дәрежеси.

ХӘҮИРЛЕЎ ф. Қызғынланыў, жалынланыў. Тимурдың тула бойына электр ыссылығы киргендей **хәүирлеп** кызып кетти (А.Бекимбетов).

ХӘҮИРЛИ кел. 1. Қызғынлы, жалынлы. Шөллер топылысы кәр етпес едн, Үстинен **хәүирли** жел өтпес едн (И.Юсупов). 2. аўыс. Жыллы, ыссы. Қолыңыз сондай жумсак, сондай **хәүирли** екен (А.Бекимбетов).

ХӘҮИРСИЗ кел. Қызғынсыз, жалынсыз.

ХӘҮКЕ ат. Жанлы-жаныўарлардың, көбинесе, сыйырлардың тамағының, алқымының асты, буғағы. Сапаргүл сыйырдың **хәүкесин** қасып оны тынышландырды (С.Салиев).

ХӘҮКЕЛИ кел. Хәүкесн бар, буғаклы.

ХӘҮКЕМЛЕЎ ф. Жанлы-жаныўарларды, көбинесе, сыйырларды тынышландырыў ушын хәүкесин сыйпаў, қасыў.

ХӘҮЛЕКИ диал.с. Жарымас нәрсеге көтерілетуғын женил минезли адамды усылай атайды (Д.Насыров, О.Доспанов). Мен келгенше неге шыдамадыңыз, **хәүлекилер!** — деп Ырыскул бий хәм ашыўлы хәм қуўанышлы сөйледн (Т.Қайыпбергенов).

ХӘҮЛИ ат. 1. Хожалық жасайтуғын үлкен бийик жай, үй. Ана **хәүли**, мына хәүли бир болғай. Шарқы пәлек арасында гүл болғай (кк.х.к.). 2. Үй алдындағы дийўал менен қоршалған майдан. Оның бағ-хәреми, кең **хәүлиси** жок, ... (И.Юсупов).

ХӘҮЛИКПЕ кел. Көтерилме, желөкпе, есерсок. Әйтеўир нәрсеге **хәүликпе**, жөн-жосакты сорап ал, — деди (Ж.Аймурзаев).

ХӘҮЛИРИЎ ф. Жүреги қанасына сыймай көтерілип басылыў, желигиў. Жас жүреги **хәүлирин**, шалкасына жатады («Алпамыс»). Ал, менинше, жүрегим **хәүлирин хәзир**, Оған шын кеўлимди айтайыншы бир (И.Юсупов).

ХӘҮЛИРМЕ к. хәүликпе.

ХӘШЕМЕТЛИ кел. тар.с. Саўлатлы, сулыў.

ХЕ I т.с. Наразылық, ғәзеплениў мәнилерин билдиреди. **Хе**, несин сораيسىз? **Хе**, бахытсыз!

ХЕ II к.с. Буйрықты билдириуши жанатай сөз.

ХЕСАП к. есап

ХЕШ ал. Болымсыз мәнисин билдирип келиуши алмасык сөз. Анаў-мынаў гәп-сөздин *хеш* кереги жок (Ө.Хожаниязов).
◇ **Хеш кайсыеы** – хеш ким, хеш биреу. Отырганлардын *хеш кайсыеы* Айдананың сөзин бийкарламалы (Ө.Хожаниязов). **Хеш бир тынбау** – хешкандай, сирә, дым. Айлана зилдей шигитти аркалауы менен *хеш бир тынбады* (Ө.Хожаниязов). **Хеш ким** – хеш адам, хеш биреу. Ол тауыктың соңғы шақырымынын алдында *хеш кимге* билдирмей үйден шыкты (Ө.Хожаниязов). **Хеш кандай** – хеш нәрсе, дым. Ол *хеш кандай* коркатуғын яки тартынатуғын емес (Ө.Хожаниязов). **Хеш нәрсе** – хеш кандай, хештеме, дым. Ол хаккында екеуи де *хеш нәрсе* деген емес, ... (А.Бегимов). **Хеш уақыт** – хеш кашан, дым, сирә. Оны орынламай турып *хеш уақта* бизин кеулимиз кешимейди (Ө.Хожаниязов). **Хеш кашан** – дым, хеш уақыт, хеш кандай. Ол халық ушын, туўған ели ушын *хеш кашан* аянбады (Ө.Хожаниязов).

ХЕШТЕМЕ ал. Хеш нәрсе, хештене.

ХЕШТЕҢЕ к. хештеме.

ХИЙЛЕ ат. 1. Илаж, шара. Кандай *хийле* ислесе де ол кәтеликлерин кайталай берди (Ө.Хожаниязов). 2. Алдау хәм баска да усы сыяклы нәрселерди ислеу ушын колланылатуғын усыл, тәсил, хәмел, жол. Урыстан кашып калыу ушын бираз *хийле* иследи, бирак болмады (К.Султанов). 3. Жаманлык, кыянет. *Хийле* кылмай хужлан төрезисине, Жасаудын биймиллет деураны болар (И.Юсупов).

ХИЙЛЕКЕР кел. *Хийлешил*, тәсилхор, куу, сум, шайтан. *Хийлекер* түлки ол достын бираз алдап, әуерешиликке салды (кк.х.е.).

ХИЙЛЕКЕРЛИК ат. Хийлелик, тәсиллик, шайтанлык. Сен *хийлекерлик* пенен хеш кандай кутыла алмайсан деди баслык (Ө.Хожаниязов).

ХИЙЛЕЛИ кел. Тәсилли, хийлешил. Қанша *хийлели* болған менен кашып кутыла алмады (Ө.Хожанов).

ХИЙЛЕЛИК ат. Тәсиллик, тәсилхорлык, хийлехорлык.

ХИЙЛЕПАЗ к. хийлекер.

ХИЙЛЕПАЗЛЫҚ к. хийлекерлик.

ХИЙЛЕХОР кел. Тәсилхор, хийлекер.

ХИЙЛЕХОРЛЫҚ ат. Тәсилхорлык, хийлекерлик.

ХИЙЛЕШИЛ кел. хийлекер, тәсилшил, тәсилхор, хийлехор. Көз көреки *хийлешил* болғын келеди, бирак оны келестире алмайсаң (Ж.Аймурзасев).

ХИНЖИ ат. Маржанның бир түри, меруерт. Алты ордасы бар еди, *Хинжи*, гәүхар толы еди («Коблан»).

ХИНЖИДЕЙ кел. Маржандай, маржанға уксас, меруерттей. Көпке үлги еткен исин. Жалтырайды *хинжи* тисин, ... (Бердак). Кырмызының *хинжидей* түрининен асылған палау кандай мазалы дейсен (С.Салиев).

ХИНЖИ-МАРЖАН ат. Хинжи хәм маржанлар. Илгир зейин болсан хәм шын уаналы. *Хинжи-маржанларын* тағар да кетер (И.Юсупов).

ХОҚҚА ат. Үкки, маскараназ куралы (ағаш аяк).

ХӨККИ I кел. 1. Асау, туу. Оңша *хөкки* емес, үйретнүге болады (Х.Сейтов). 2. Шатак, биймаза. *Хөкки* минез хоппык жегизер (кк.х.п.).

ХӨККИ II кел Бүкир.

ХӨККИЛЕҮ кел. Асаулау, шатаклау, биймазалау.

ХӨКТЕ диал.с. Басым. Курбанпяз Ешшаннан *хөкте* болып шыкты (Д.Насыров, О.Доспанов).

ХӨЛ ат. Ығал, жас, ызғар. Тахта *хөл* болғанлықтан жыйналған фондлар шетинен кыза баслаған (Ж.Сапаров).

ХӨЛЛЕНИҮ хөллеу феишлинин белгисиз дәрежесі.

ХӨЛЛЕТИҮ хөллеу феишлинин өзгелік дәрежесі.

ХӨЛЛЕҮ I ф. Ызғарлау, ләмлеу. Азанғы шык пенен жарқырап ашылған пахта бираз *хөлледі* (К.Султанов).

ХӨЛЛЕҮ II кел. Ләмли, ызғарлы. Кийимлер жана жуылғанлықтан ба азы-кем *хөллеу* екен (Ж.Сейтназаров).

ХӨЛЛИ кел. Ызғарлы, ығаллы, ләмли, суұлы.

ХӨЛЛИК ат. Ызғарлык, ығаллык, ләмлик.

ХӨЛСИЗ кел. Ызғарсыз, ығалсыз, ләмсиз.

ХӨНЕР к. өнер.

ХУЖЫБАТЛЫ кел. 1. Пайдалы, исенерликтей, кенескендей. *Хужыбатлы* сөзин болса айт деди кыз тикленип (К.Аралбаев). 2. Қарыұлы, ғайратлы, күшли.

ХУҚЫҚ ат. Ерк. Сондай-ак, көшпес мүлкке болған *хуқықларды* мәмлекетлик дизимнен өткеріу катнасықларын тәртипке салыу тарауында «Көшпес мүлкке болған *хуқықларды* мәмлекетлик дизимнен өткеріу хакқында»ғы Өзбекстан Республикасы нызамының кабыл етилиуи тараудың 2022-жылы

ерискен ен үлкен табысларынан бири болды («ЕК» г.). ◇ **Пукаралық хуқық** — пукараларға тийисли болған ерки. ... **пукаралық хуқық** хәм миннетлемелери тийкарында жүзеге келетуғын турак жай менен байланыслы даўлар, жер участкалары мәмлекетлик яки жәмийетлик мүтажликлер ушын алып койылыўы мүнәсибети менен жүзеге келетуғын даўларды шешиў уәкиллигине ийе («ЕК» г.).

ХУҚЫҚЛЫ кел. Хуқыкы бар, ерки.

ХУҚЫҚЛЫК кел. Тенлик, азатлык, еркинлик, дарканлык.

ХУҚЫҚСЫЗ кел. Хуқыкы жок, хуқыкка ийе емес, ерксіз.

ХУТ ат. 1. Хәр бир жылдын он ски айынын бири, бир бөлеги. Хут айы. 2. Шамсия жыл есабынын он екинши айынын арабша аты, яғный 22-февраль 21-март аралығына туўры келеди. Хут кирди. Хут шыкты.

ХУҰЫШ ат. Акыл, ес. Онын хууышы кетип не болғанын билмеди (Т.Кайыпбергенов).

ХУҰЫШЛЫ кел. Акыллы, если.

ХУҰЫШСЫЗ кел. Акылсыз, ессиз, акылы кем.

ХҰЖДАН ат. Ар, намыс, уят. Екеуимиздин арамызға отлы шала таслаўға урынғаны — хужданынын жоклығы (Ө.Хожаниязов). ◇ **Хуждан еркинлиги** — ерктин бийгәрезлиги. Мукаддес ислам динимиздин хақыйкый мәнисин түсиндире отырып, жасларымызда дуньялык мәмлекет, хуждан еркинлиги хақкында дурыс пикирлерди кәлиплестириў менен бирге, оларда басқалардын бузғыншы идеяларын қабыл етпеў сезимин хәм ой-пикирин — идеологиялык иммунитетти пайда етиуимиз керек («ЕК» г.).

ХҰЖДАНЛЫ кел. Ар-намыслы, уятлы, намысы, уяты бар. Сен түсин, Айдана өз жолын биледи, ол хужданлы келиншек (Ө.Хожаниязов).

ХҰЖДАНСЫЗ кел. Намыссыз, уятсыз, намысы жок, уяты жок.

ХҰЖЖЕ диал.с. Кәрелинин бир түри (Д.Насыров. О.Доспанов).

ХҰЖЖЕТ ат. Бир нәрсеге арналып берилген қағаз, документ. Бул сорлынын хужжестери көп қағазлардың арасында калып, он бес жылдан кейин кәте өлгени мәлим болыпты ... (М.Нызанов).

ХҰЖЖЕТЛИ кел. Документи бар, қағазы бар, документли.

ХҰЖЖЕТСИЗ кел. Документи жок, документке ийе емес.

ХҮЖИМ ат. 1. Топылыс, атланыс. Ойға жасалған *хүжим* сәтлі болды (Ө.Хожаниязов). 2. аүйс. Хәрекет. Енди көр! Биз конған шатыр жок бунда. Газ қаласы дүзге *хүжимин* баслар (И.Юсупов).

ХҮКИМ ат. 1. Карар, бийлик, буйырк. Жынаятшылардын исин караған суд олар ушын тийисли жаза бернүге *хүким* шығарды (А.Бекимбетов). 2. Көрсетпе, қағыйда. Себеби, усы *хүкимнен* баскасы туұры емес. Неке — өмир саўдасы, кеўил мәселеси («ЕҚ» г.).

ХҮКИМ СҮРИҮ ф. Хәрекет етиү, хәрекетте болыү. Айырым дәреклерге карағанда, жәмийетте матриархат дәўирн *хүким* сүрин турған дәўирде хаял-қызлар урыска, ан аўлаўға баратуғын болған («ЕҚ» г.).

ХҮКИМДАР ат. 1. Хүкимши, бийлик етиүши. Хеш қандай *хүкимдар*, Хеш бир патша, хан ... (И.Юсупов). *Хүкимдар* болсаң да ақылы дана, Ашықлық дәртіне табылмас шара (И.Юсупов). 2. Елдеги мәмлекетлик бийликтн аткарыўшы хәм баскарыўшы неғизги орган. Бул елде *хүкимдар* буйыркпаз системаның халықты тийкарсыз идеологиясының жетегинде 70 жыл даўамында қуры босқа сүйреп жүргенлигин көрсетти («ЕҚ» г.).

ХҮКИМДАРЛЫҚ ат. Хүким, бийлик етиүшилик. Жуман ақсақал караўындағы пукараларға *хүкимдарлығын* көрсетедн (А.Әлиев). Тарийхымызға нәзер салсақ, белгилн философтын атланысқа таярлық көрип атырған императорға: «Қайсыдур елди бағындырып жаўлап алып хәм сол елге узақ жыллар *хүкимдарлық* етиү ушын ол халықтың мәнаўиятын жок етиү керек» — деген екен («ЕҚ» г.).

ХҮКИМЕТ ат. Мәмлекетти баскарыўшы, буйырк бернүши хәм орынлаўшы жоқарғы орган. Сонлықтан, жана экспорт базарларына шығыү *хүкиметтиң* тийкарғы ўазыйпаларынан бири екенлиги белгилеп берилди («ЕҚ» г.).

ХҮКИМЕТЛИК кел. Хүкиметке тийисли, хүкиметке байланысly, хүкиметке тән. Қурылысқа басшылық етиү бойынша үш адам қурамында *хүкиметлик* комиссия дүзилди, ... («ЕҚ» г.).

ХҮКИМЛИК к. хүкимшилик.

ХҮКИМШИЛИК ат. Баскарыўшылық, бийлик, хәкимлик. Бираз ўактан берли ол хәмел ушын таласып, акыры алды хәм *хүкимшилик* ете баслады (Т.Қайыпбергенов).

ХҮҢГИ диал.с. Балта, кетпен т. б. саплағанда саптын орналасатуғын жери (Д.Насыров, О.Доспанов).

ХҮР I ат. Мусылман мифологиясы бойынша жәннеттеги сулыұ кыз, гөззал, сулыұ. Алмалы Көрикли дер атыны, **Хүр** периден болған екен (Бердак).

ХҮР II кел. Сулыұ, гөззал, шырайлы, минсиз. Өз сүйгенін өзине, **Хүр** көринер көзине (кк.х.н.).

ХҮРДЕЙ кел. Хүрге усаған, хүрге мегзес, хүр сыяклы, хүр тәризли. Сапаргүл **хүрдей** доланып, өзинин шырайлығы менен журтты танландырды (Ғ.Сейтназаров).

ХҮРЕЙ ат. Жан, руұх. Каранғыдан бирден пайда болған кап-кара бөледен **хүрейи** ушып Касым есинен танды (Т.Нәжимов). Бупы көрип, нәшебентлердин **хүрейи** ушып. дәрхал есине келди... (А.Султанов).

ХҮРЕЙЛИ кел. Айбатлы, кәхәрли. Дүнья хәзир арасатлы, топанлы, Оғыры **хүрейли**, еси аланлы (И.Юсупов).

ХҮРМЕТ ат. 1. Биреўге яки бир нәрсеге көрсететуғын иззет, сый. **Хүрмет** көрип Мәскеў, Макариядан, Көп жерлерди аралаған шөгирме ... (И.Юсупов). 2. Абырай, инабат. Хәр бир журттан **хүрметине**, Түрли-түрли инам келди (Бердак). Жүрсе. **хүрметине** көплер бас ийип, Тек сонда, тек сонда билип аларсан ... (И.Юсупов). 3. Әдеп, тәртип, интизам. Иззет-**хүрмет** саклап киси кисиге, Хадал мийнет жумсап халыктын исине, ... (И.Юсупов).

ХҮРМЕТЛЕНИҮ хүрметлеў фейилинин өзлик дәрежеси.

ХҮРМЕТЛЕСИҮ хүрметлеў фейилинин шериклик дәрежеси.

ХҮРМЕТЛЕТИҮ хүрметлеў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ХҮРМЕТЛЕҮ ф. 1. Сый көрсетиў, сыйлаў. «Көкирегин ашканла, «Конаксаң» деп **хүрметлеп**, Кызға нәўбет бергенде, Актамак кыздын Жанайға, Ышқы жаман кетеди («Ер Зийўар»).

2. Кәдирлеў, иззетлеў. 3. Кошаметлеў, марапатлаў.

ХҮРМЕТЛИ кел. 1. Хүрметке ылайык болған, кәдирленетуғын. **Хүрметли** устазым алым Әрасту Сабак берип скиф шатырында да, ... (И.Юсупов). 2. Сыйлы, кәдирли, кымбатлы, данклы. **Хүрметли** атак оны бәрха руұхландырмакта (К.Смамутов). 3. Абырайлы, инабатлы.

ХҮРМЕТСИЗ кел. 1. Хүрметке ийе, ылайык болмаған, кәдирсиз. 2. Абырайсыз, инабатсыз, итибарсыз.

ХҮРРИЯТ ат. гөн.с. Азатлык, еркинлик, бостанлык, дарканлык. Аўдарыспак таны, гөззал **хүррият**, Теперишлеп шынықтырған ағалар ... (И.Юсупов).

ХҮРМЕТСИЗЛИК ат. 1. Әдепсізлік, сыйламаушылық, бийәдептік. 2. Абырайсыздық, инабатсыздық, итибарсыздық.

ХҮРРИ-ҒУЛМАН ат. тар.с. Бейништегі сулыұ қызлар.

ХҮРРИЯТШЫ ат. Азатлықты еркіндікті, бостанлықты, дарқанлықты көлеуші.

ХҮҰ т.с. 1. Шаршауды хәм тағы басқа эмоцияларды билдиретуғын сөз. 2. Биреуді шақырғанда яки биреуге жууап бергендегі шығарылатуғын сес.

ХҮҰЛЕҰ ф. 1. Шаршауды билдириу. 2. Биреуді шақырыу. 3. Босап қалыу. Карасам, қоңсымыздың есиги айқара ашық, иши *хулен* тур (М.Нызанов). 4. Есиу, өтиу, өткирлесиу. Кара сууык *хулей* берди, Аманлықтың бет-алды ысып, жауырыны музлап, урканаты унса да, қызыу ушын қуллы-пәрең болып отын пуштарлап, ошаққа тығын атыр еди, шөбире кемпргенлер арасында, гилең таяктан илекер ғана байластырын койғандай куусүйек хаял геудеси пайда болды (Т.Қайыпбергенев). Кәпелімде, ылашық босап, қайтадан үскини қуйылды, бос орындарда хәсирет самалы *хуледу* (Т.Қайыпбергенев).

ХЫЛАЛ//ХЫЛАЛАЙ диал.с. Жана тууған ай ямаса айдың аяғы ауызеки тилде келтирилген сөз бенен қолланылады (Д.Насыров, О.Доспанов).

Ц

Ц ат. 1. Каракалпак әлипбесинин хәриби хәм онын таңбасы, атамасы. **2.** Тилдин ушынын тиске тийип, аўыздын сәл ашылыўы хәм хаўанын аўыз куўыслығынан шығыўынан жасалатуғын дауыссыз сес. **3. Ц** хәриби: конституция, концерт, цилиндр, процент, цех, центнер, циркуль, цемент хәм т. б. усы сыяклы сөзлерде тс сеслеринин бирикпеси орнына жазылады. **4. К. ЦЭ.**

ЦАНГА Металл кыркыўшы хәм ағашка ислеў бериўши цилиндр яки призма тәризли детальларды кысып койыў ушын арналған курылма.

ЦАПФА ат. тех. Көшер яки валдын подшипникке кийгизилетуғын, яғный онда айланатуғын бөлими.

ЦАРИЗМ ат. Патша хәкимети, патшалық курылыс.

ЦЕДЕНТ ат. Вексель бойынша ямаса баска миннетлемелер жүзесинен өзге бир шахска пуллы алыў хуқыкын беретугын шахс.

ЦЕДРА ат. Цитрус өсимликлер (апельсин, лимон хәм т.б.) мийүесинин рең бериўши сыртқы кабаты, кабығы (майдаланған яки курытылған халда азық-аўкат өнди́рисинде хәм аспазлыкта зире сыпатында пайдаланылады).

ЦЕЗИЙ ат. Химиялық элемент, гүмис түсли жумсак металл.

ЦЕЙТНОТ ат. Шахмат хәм шашка ойынларында жүриў ушын ойланыўға белгиленген ўақыттын жетпей калыўы, ўақыт кемтарлығы.

ЦЕЛЛОФАН ат. Целлюлозадан айрықша усыл менен исленетуғын хәм суў өткермейтуғын жука материал. Целлофан қалта.

ЦЕЛЛУЛОИД ат. Целлюлозадан исленген, отқа тез алысып жанатуғын, галантерея буйымларын, ойыншықлар ислеўде колланылатуғын нитроцеллюлозалық зат.

ЦЕЛЛЮЛОЗА ат. **1.** Өсимлик клеткалары кабығынын тийкарғы бөлимин пайда ететуғын жокары молекулалы

бирике. 2. Теректен хәм базы бир өсимликлердин пакалынан химиялык усыл менен пайда болатуғын зат. Олардан *целлюлоза*, кағаз-картон, жасалма жипек, спирт желім, бояў, лак, жасалма каучук, ...алынады (О.Бекниязов).

ЦЕЛЬСИЙ ат. физ. Суўдың музлаў, яғный катыў нокатынан кайнаў нокатына ыскем болған температураны көрсететуғын 100 градусқа бөлінген шкала хәм усындай шкалалы термометр.

ЦЕМЕНТ ат. 1. Хәр түрли қурылысқа пайдаланыў ушын тасты заводта майдалап исленген қурылыс материалы. Цемент заводы. 2. Суў куйғанда тез катып калатуғын қурылыс материалы, зәмийин. 3. анат. Тистин тесигин, ойығын металл менен қаплағанда пайдаланылатуғын материал.

ЦЕМЕНТЛЕНИЎ цементлеў феийлинин белгисіз дәрежесі.

ЦЕМЕНТЛЕСИЎ цементлеў феийлинин шериклик дәрежесі.

ЦЕМЕНТЛЕТТИРИЎ цементлеў феийлинин өзгелик дәрежесі.

ЦЕМЕНТЛЕТИЎ цементлеў феийлинин өзгелик дәрежесі.

ЦЕМЕНТЛЕЎ ф. 1. Белгиленген исти цемент пенен ислеў, цементлеп таслаў, цемент пенен куйыў. Суўға қағылған тиреўиш баканлардың түби ширимеў ушын *цементледі* (К.Султанов). Бул суйыклықларды сарп етиў нормасы менен *цементленді* (А.Джалменов, П.Т.Карпов). 2. Тисти цемент пенен куйып таслаў. Цемент пенен бекитиў. Цемент пенен питеў.

ЦЕМЕНТЛЕЎЛИ кел. Цемент пенен ислеўли, цементленген.

ЦЕМЕНТЛИ кел. Цемент пенен исленген, цемент пенен питкерилген.

ЦЕНТ АҚШ, Канада, Нидерландия хәм басқа мәмлекетлерде усы мәмлекетлер тийкаргы пул бирликлеринин жүзден бирине тең болған теңге пул.

ЦЕНТРАЛИЗМ Жергиликли шөлкемнин баскарыў орайы хәкимиятына, орайласқан бир орыннан баскарылыўшы система.

ЦЕНЗ Адамлардың айырым хуқықлардан, атап айтқанда ўәкилликли хәкимият органларына сайлаў хәм сайланыў хуқықларынан пайдаланыўға руқсат берийши, жол қойыўшы шәртлер

ЦЕНЗОР Цензура хызметиндеги баспасөз үстинен баклаўшы шахс.

ЦЕНЗУРА ат. 1. Баспасөзге арналған материалды қадағалаушы, тексеріп тұрушы, мемлекеттік мәкемені бақылап тұрушы. 2. Баспасөз, сахна хәм тағы басқалар ушын белгиленген шығармалардың яки хәр қыйлы хат-хабарлардың хал-аўхалын көриў, тексерилип тұруы.

ЦЕНТНЕР ат. 100 килограммға тен келетуғын аўырлық өлшеўи. Гектарына он үш *центнер*, тағы зыят пахта бермен (Т.Сейтжанов). Оның хәр гектарынан қырк *центнерден* пахта бериўге ўде берген еди (К.Досанов). Бунда бир *центнер* туқымға 2 килограмм гексахлорон сарп етиледі (А.Джалменов, П.Т.Карпов).

ЦЕНТНЕРЛИ кел. *Центнер* аўырлығындағы.

ЦЕНТНЕРШИ: жүз *центнерши* ат. Хәр кандай белгиленген жумыстан 100 *центнер* зүрәт бериўши, өним пайда етиўши.

ЦЕНТНЕРШИЛИК: жүз *центнершилик* хәрекети ат. Белгили бир жумыстан 100 *центнер* өним жетистириў ушын гүрес алып барыўшының хәрекети.

ЦЕНТР ат. 1. мат. орай, орта. 2. Орталық, орайлық. Мынаған *центрдин* дүкәнінен төрт бөлек нан әкел (М.Шымбергенов). 3. аўыс. Тийкарғы орай, киндик.

ЦЕНТРАЛИЗМ ат. Жергиликли органдардың орайлық хукиметке бириккен бир орайға бойсындырылыўы яки шөлкемлестириў усылы.

ЦЕНТРИСТ ат. *Центризм* тәрепдары, қатнасыўшысы.

ЦЕНТРИФУГА ат. тех. 1. Орайдан қашыўшы тепкиш күш арқалы аралас затты қоспалы бөлеклерге айыратуғын аппарат. 2. Қосманавтлар шуғылланатуғын конструкция.

ЦЕРИЙ Кишкене планета аты. Элемент усы планета менен бир ўақытта ашылғаны ушын усылай аталған.

ЦЕСАРКА к. *сесарка*. *Цесарка* жүдә хәркетшен, ушатуғын хәм тез жуўыратуғын қус түри.

ЦЕХ ат. 1. тар.с. *Феодализм* дәўириндеги Батыс Европа қалаларындағы бир қыйлы қол мийнети менен шуғылланатуғын кәсиплик шөлкеми. 2. Белгили бир санаат-орны, тараўы. Әне, полат қуйыў *цехында*, Жалтырайды полаттан ушқын (Т.Сейтжанов). Жарылған балықларды тачка менен зырлатып, заводтың *цехларына* қарай жуўырады (К.Султанов).

ЦЕХКОМ ат. Цех комитети, цехком ағзасы. *Цехком* жер бөлістірілген дизимге бригадирлердин колын қойдырып шықты (И.Курбанбаев).

ЦИАН ат. хим. Азот пенен углеродтан ибарат өткір ийнелі ренсіз зәхәрлі газ.

ЦИАНЛЫ кел. хим. Қурамында циан болған, ишінде цианы бар, цианы болған.

ЦИВИЛИЗАЦИЯ ат. 1. Белгилі бір жәмийеттің раўажланыў басқышында ерисилген материаллық мәденият хәм оның өзіне тән жәмийетлік сиясий формациясы. 2. Хәзирги заман мәдениятының раўажланыў дәрежесі.

ЦИВИЛИСТИКА ат. ыукаралық (цивил) хуқықлары туўралы пән.

ЦИКЛ ат. 1. Белгилі ўақыттың ишінде тәкирарланып туратуғын хәдийсе, жұмыс, процесс хәм усы сыяқлылардың хәр бир ўақыты. Станоктың ислеў цикли. Толық *циклдеги* комбинатлар белгиленген орынларға жайласқан (А.Г.Артемьева). 2. Бир пүтинди найда еткен, яғный бір қатар бир неше лекция, концерт хәм усындайлардың жыйындысы. Лекциялар *цикли*. Концертлер *цикли*.

ЦИКЛИ кел. Белгилі ўақытта, ўақты-ўақты, күнделикли. Цикли процесс. Жұмыстың цикли графиги.

ЦИКЛОН ат. метеор. 1. Радиусы бир неше жүз, хәтте бир неше мың километрге жететуғын атмосфералық хәрекет. 2. Даўыл, дүбелей, боран.

ЦИКЛОТРОН ат. Зарядланған оғада майда бөлекшелердин хәрекетин тезлестиретуғын, атом ядросын тексеріўде пайдаланылатуғын дүзиліс, қурылыс.

ЦИЛИНДР ат. 1. мат. Туўры төрт мүйісшликти оның бир тәрепиниң өз ишине алатуғын көшеринде айландырыўдан келип шыққан фигура, дене, турпат. 2. тех. Усы түрдеги деталь яки буйым, зат. Двигатель цилиндри. Бул аппарат 24 литр суйықлық сыятуғын *цилиндрге* усаған ыдыс... (А.Джалменов, П.Т.Карпов). 3. Саяманы кишилеў, төбеси биік цилиндр сыяқлы бас кийим, ерлер қалпағы, шляпасы.

ЦИЛИНДРДЕЙ кел. Цилиндр сыяқлы, цилиндр формасындағы, цилиндр янлы, цилиндр тәризли, цилиндрге усаған.

ЦИЛИНДРЛИ кел. Цилиндри бар, цилиндри болған, цилиндр менен тәмийинленген. Цилиндрли машиналар. Цилиндрли механизмлер.

ЦИЛИНДРЛИК кел. Цилиндрге тән, цилиндрге тийисли.
ЦИНГА ат. мед. Витаминнин жетиспеуинен пайда болатуғын тис ауырыуы, тистин кызыл етинин хәлсизлениуинен босасып, базда канайтуғын ауырыу.

ЦИНК ат. Химиялык элемент акшыл көк рендеги хәм таплап ислеуге колайлы металл.

ЦИНКОГРАФ ат. Цинкография бойынша кәниге, маман.

ЦИНКОГРАФИЯ ат. полигр. 1. Типографияда сүүрет хәм сызылманы басыу ушын цинкография жолы менен цинктен клише ислеу усылы. 2. Цинктен клише ислейтуғын цех яки кәрхана, орын.

ЦИРРОЗ мед. Бауыр, өкле, бүйрек сыяклы ағзалардағы калын, бириктириуши тоқымалардын өсип үлкейиуи акыбетинде сол ағзанын мүржийип киширейиуи, формасынын өзгериуи.

ЦИРК ат. 1. Көркем өнердин акробатикалык, маскарапазлык, дәрўазашылык, хайуанлар ойнатыу хәм т. б. шуғылланатуғын театр өнеринин бир түри. Бир күни Роза екеуимиз *цирктен* кайтып княтырған едик, ол маған карап бир нәрсе айтқысы келди (Г.Изимбетов). 2. Усындай хәр түрли ойынларды тамашагөйлерге көрсетиу менен шуғылланатуғын мәкеме хәм онын жайы.

ЦИРКУЛЬ ат. Шар формасындағы дөнгелеклерди сызыу ушын хызмет ететуғын курал, әсбап. Циркуль аякшасы. Циркуль ийнеси. Циркуль менен сызыу. Оқыуына кетерде керекли оқыу куралларын, сызғыш, кәлем хәм *циркульларына* шекем калдырмай алып өзине жууаплы карайды (Ө.Айжанов). Туўры мүйешти *циркуль* хәм сызғыштын жәрдеми менен тен, үш бөлекке бөлиң (М.Галекеев).

ЦИРКУЛЯР ат. Директивалык органлар тәрөпинен караслы мәкемелерге яки гәрөзли басшыларға жиберилетуғын тәртип, буйрык. Циркуляр алыу. Циркуляр телеграмма.

ЦИРКШИ ат. 1. Циркте ойнаушы адам, цирк артисти. Циркши менен жолдас болыу. 2. Циркте хызмет етиуши, киси, жолдас болыу. 3. Циркте хызмет етиуши киси, ислеуши адам.

ЦИСТЕРНА ат. Ишине май, керосин, бензин хәм баска да суйыклықлар сакланатуғын, тасылатуғын үлкен цилиндр формалы ыдыс хәм усындай ыдыс орнатылған вагон, автомобиль х. т. б. Темир жол цистернасы. Нефть цистернасы.

ЦИСТЕРНАЛЫ кел. Цистернасы бар, цистернаға ийе, цистерна орнатылған, цистерналы вагон.

ЦИСТИТ мед. Кууықтың аязлауы менен характерленүүшн кеселлик.

ЦИТАТА ат. Биреудің шығармасынан өзгертиўсиз алынған сөз, гәп, тексттен сөзбе-сөз алынған үзинди. Стенограммадан цитата алынды.

ЦИТАТАЛЫ кел. Цитатасы бар, цитатаға ийе, цитата алынған.

ЦИТАТАСЫЗ кел. Цитатасы жок, цитатаға ийе емес, цитата алынбаған.

ЦИТОЛОГИЯ Клеткалардың дүзилісн хәм функциясын, көп клеткалы хәм бир клеткалы организмлердеги ағза хәм тоқымалардың өз ара байланысы хәм катнасын үйрениўшн пән.

ЦИТОДИАГНОСТИКА биол.мед. Организмнің кандай да бир жеринен яки оның суйыклықларынан алынған клетка бөлеклерин микроскоп аркалы үйренип кеселликти аныклаў.

ЦИТОХИМИЯ Клетка дүзилісіннің химиялық қурамы хәм өзгерислерин үйренетуғын пән.

ЦИТОЛИЗ биол. Хайўан хәм өсімлик клеткасының әдеттеги физиологиялық процесслер, түрли патологиялық халатта пүткиллей яки белгилн бир бөлегиннн ериўи.

ЦИТРУС ат. Лимон, апельсин, мандарин сыяқлы мийўелейтуғын өсімликлердин улыўма аты. Кавказ цитруслары. Цитрус мийўеси. Цитрус ағашлары тек арқаның суўық самалларынан таўлар аркалы коршалған. Флорида хәм Калифорния алапларында *цитрус* өсімликлери егиледи.

ЦИФЕРБЛАТ ат. Бөлінген шкалалары аркалы стрелка жүрип өлшейтуғын пластинка бөлімн. Саат циферблаты.

ЦИФЕРБЛАТЛЫ кел. Циферблаты бар, циферблаты болған, циферблатка ийе, циферблаты орнатылған. Циферблатлы терези.

ЦИФРА ат. 1. Санды аңлататуғын белги. Араб цифрлары. 2, 3, 4, 5 хәм т. б. Рим цифрлары: I, II, III, IV, V хәм т. б. Сан менен аңлатылған есап, муғдар, ўақыт хәм т.б. Дөнгелек цифраны атаў. Баклаў цифралары. Ойын өз жайында, цифраларды да сөйлетип көрейик. Бирак, исленген жұмыслардың көлеми хәм әхмийети усы *цифралар* менен ғана белгиленбейди («Әмнүдәрья» ж.).

ЦИФРАЛАҰ ф. Сан койыў, санлаў.

ЦИФРЛЫ кел. Санлы, саны бар, санға ийе, сан койылған, цифраланған.

ЦОКОЛЬ 1. архит. Жайдын тырнағынын үстинги шығынқырап тұрған бөлими. Жай цоколы. Цоколь плитасы.
2. тех. Электр лампы патронға бириктириўге хызмет ететугын металл бөлими, яғный бурандалы темири.

ЦОЛФЕРЕЙН ат. Улыўма бажыхана системасын кабыл еткен хәм улыўма бажыхана мәкемелерине ийе болған бир канша мәмлекетлик питим.

ЦЫГАН ат. Азияда, Африкада хәм Европада жасайтуғын көшпели хәм ярым көшпели халык.

ЦУНАМИ Суў астында яки тениз жағаларында күшли жер козғалыўы болғанда, суў асты вулканлары атылғанда тениз үстинде пайда болатуғын жүдә көўипли толкынлар.

ЦЭ ат. «Ц» хәрибинин аты.

Ч ат. 1. Каракалпак әлипбесинин хәриби хәм онын аты, танбасы. 2. Тилдин ушынын үстинги танлайға тийип, аўыздын сәл ашылып, хаўанын аўыз куўыслығынан шығыўынан жасалған даўыссыз сес. 3. Ч хәриби: чек, чай, очерк, чайник, чайхана, почта хәм т. б. сөзлерде тч сеслеринин бирикпеси орнына жазылады. 4. к. чэ.

ЧАЙ ат. 1. Жапырағы куўратылғаннан кейин демлеп ишилетуғын кубла үлкелерде өсетуғын пута өсимлиги. Чай плантациялары. 2. Усы өсимликтин куўратылып (кептирилип) майдаланып арнаўлы таярланылған, демлеп, ишилетуғын жапырақлары. Бир демлем чайи. Ережеп бир метр ақ таўар, бир кило кант, еки жүз грамм *чай*, бир ет консервасын, бир балық консервасын алды (Т.Нажимов). 3. Аталған өсимликтин арнаўлы түрде таярланылған жапырақларынан демленген хош ийисли, яғный жағымлы ишимлик. Бир кесе чайи. Түски чайдын ўакты. Ораз отыр Клараны ойнатып, Гүлжан женгей айланысқан *чайына* (И.Юсупов). **Сүтлн чай** — сүт куйып таярланған чай. **Чай қасық** — чай ишиў ушын исленген кишилеў металл қасық. **Чай пулы** — а) майда-шүйделер алыў ушын жумсалатуғын аз муғдардағы пул. — Мынаны *чай пулы* етин, таксыр, бул гәп екеўнимиздин арамызда усы жерде қалсын, ... (К.Султанов). б) исленген хызмети ушын берилетуғын хақы, мийнет хақы. Ел қыдырдым он күн тамам, *чай пулы* мол түсти бизге (Бердак). **Чай-пай қайнатыў** — чай хәм баска да аўқатлар таярлаў. Сен үйинде бол-болма ғаррына *чай-пай қайнатын*, тамақ писирип берип жүрген өзлери (Ө.Хожаниязов). **Чай-пай ишиў** — чай хәм баска да тағамларды ишиў. *Чай-пай ишип* болған сон тамақ жеп, екеў ара әнгимелесип, хәзлестик (Ө.Хожаниязов). **Чай демлеў** — қайнатылған суўды чайникке чай салып демлеў. Гүлбий кумғаннан *чай демлеп*, екеўинин ортасына дастурхан жайды да, әлле нени сылтаўлап, далаға шығып кетти (К.Султанов). **Чай қайнатым** — чай қайнаитуғын

аралык. Үйде бир өзим калып түрли-түрли ойға шүмдим, *чай қайнатым* ұақыт өтті, келмеді (Ө.Хожаниязов). *Чай үсти* — чай ишип отырған ұақыт. Мырзабек, сен машинаңды айда, калған сөзді *чай үстінде* сөйлесермиз (Ө.Айжанов). *Чай-сууға араласыу* — чай хәм баска ла аўқатлар таярлауға кирисиу. Салкын кейип пенен орнынан тұрып, *чай-сууға араласты* (К.Султанов). *Чай кетириу* — а) чай демлеп әкелиу б) ауыс. тәуир кылыу, тәсир етиу, таркатыу, жаздырыу. Тағы койды жемис пенен шекерин, *Чай кетирди*, курысканын шекеннин (Т.Сейтжанов). *Чай ишилиу, чай ишиу* — демленген чайды ишиу. *Чай ишилди*, курыс кетти таралып, Полат дене калды бираз нәр алып (Т.Сейтжанов). Өз ойы тыным бермейди, Отырды Полат *чай ишип*, Гүллердин басын тербейди, Самалы түннин жай есип (Б.Кайыпназаров). *Чай усыныу* — чайды ишиуге берий. Кудиярдын қасында отырған иниси Сабырбай кыз женгесин шақырып, бир кесе *чайды усынып*: — Айзадаға апарып бер, — дели (К.Султанов). *Чай сууыу* — чай салкынланыу. Жана ғана колға алған кесенин *чайы сууып*, шети калды сырланып,... (Т.Сейтжанов). *Чайға салыу* — чайға баска бир нәрсени салыу, араластырыу, косыу. *Чайға салып ишетуғын* еки пар лимон, ярым килограмм мандарин алды (Ө.Айжанов). *Чай халқас* — чай менен косып ишетуғын, желинетуғын баска да тағамлар, аўқатлар. Олар *чай халқасына* зағара менен сөк жеп отырған екен (Ж.Аймурзаев).

ЧАЙГҮМ ат. сөйл. т. Чай ушын суу қайнатылатуғын металл ыдыс, кумған. Чайгүмди ошакка койып қайнатыу.

ЧАЙЛАСЫУ ф. Бирге чай ишисиу, чай ишип отырысыу, чай ишип әңгимелесиу.

ЧАЙЛЫҚ кел. Чайға боларлық, чайға кетерлик, чайға турарлық, чайға татырлық. Чайлық сүт.

ЧАЙНИК ат. 1. Суу қайнатыу ушын металлдан исленген ыдыс. Мыс *чайник*. 2. Қайнатылған сууды демлеу ушын металлдан, фарфордан исленген шүмекли хәм усағышы бар домалак ыдыс, үй-руўзыгер әсбабы, хожалык буйымы. Фарфор *чайник*. Онын ишинде тыныш таппай *чайникке* чай куйып бир кемпир жүрди (Ө.Айжанов). Захира *чайниклерге* чайды демлеп алып келип, оннан кейин де үй жумыслары менен машкул болды (Т.Нажимов). **Алтын чайник** — алтыннан исленген яки алтын жалатқан чайник. Аршадағы *алтын чайник* пенен алтын

кеселер, алтын билезик пенен алтын әребеклер, гәүһар таслы жүзиклер менен алтын саплы кылышларды шығарды (А.Бекимбетов). **Шубар чайник** – хәр түрлi нағыс пенен сырланған аламыш чайник. Алмабас үйрекке мезгес узынша *шубар чайниктен* чайды симирip отыр («Әмиүдәрья» ж.). Манкыйып турған, *шубар чайник* аттан қулаған шабандоздай аударылып түсип пашак-пашак болды (Қ.Айымбетов). **Бақа чайник** – кишкене тырбык чайник. ... жеңгей шүмеги қанылтыр менен курсауланған жудырықтай *бақа чайникке* шыпа шөптен демлеп, алдына қойды (Ө.Хожаниязов). **Чайник айдаспа** – гөн.с. ески дәуирдеги хаял-қызлар менен жигитлердің бир-бирине чайник жиберисип, чай ишисетуғын отырыспасы, отырыспадағы чай ишисеуі. Дастурхан жайылып, *чайник айдаспа* басланды, жыраудың күйкылжытып айтқан күлдиргi сөзлерине жигитлер күлисип, бағанағы ашыу умыт болып баратыр едi (Қ.Султанов). **Чайник-кесе** – чайник пенен кеселердың улыума атамасы, жыйынтығы. Қумар гә бесик тербетип, гә *чайник-кеса* сыпырып шырпылдап жүр (Т.Қайыпбергенов). Қонақлар түргелгеннен кейин, дәрриу *чайник-кесалар* да жыйналды (Қ.Айымбетов).

ЧАЙНВОРД Шынжыр формасында избе-из жайласқан кетекшелерди хәриплер менен толтырыудан ибарат баскатырма түри. Бунда изленип атырған дәслепки сөздің ақырғы хәриби кейнинен келиуши сөздің дәслепки хәриби болыуы талап етиледі.

ЧАЙПУРЫШ ат. Чай саудасы менен шуғылланыушы адам, чай саудагер. Чайпурыш чай сатыушы адам мәнисин билдириуі менен бирге Қанлыкөл сөйлесимінде сол нәрсеге өш, мейил адам мәнилерин де анатады.

ЧАЙПУРЫШЛЫҚ ат. 1. Чай сатыу менен шуғылланатуғын кәсип, кәсип аты. 2. Базардағы чай дүкәнлардың, лареклердин қатары. Солай етип, олар жолдың дәрбентинде *чайпурышлық* етип отыра берипти (кк.х.е.).

ЧАЙХАНА ат. Демленген чай, қант, нан х.т.б. менен халыққа хызмет ететуғын мәдений-турмыс жағынан хызмет көрсететуғын мәкеме. Жигит сол жақтағы *чайхананың* сыпасына келип отырды («Әмиүдәрья» ж.). Атағы шыққан үлкен *чайхана* да усы жерде (С.Салиев). Маңғыт *чайханасы* хәзирги ўақытта халыққа хызмет көрсетип тур.

ЧАЙХАНАШЫ ат. Чайханада хызмет етиўши, чайханада чай сатыўшы яки чай тасып бериўши, чай таярлаўшы адам, киси.

ЧАЙХОР кел. Чайды жаксы көретуғын, чайды көп ишетуғын. Шалап ишкен жарлы бар, *Чайхорыдан* көп емес (кк.х.к.). Хәтте... бул *чайхорлар* хәм баска хәзлик курыўшылардан өзин кем деп есаплағысы келмеди (К.Айымбетов).

ЧАЙШӨП ат. Қумлықта, шөлликте өсетуғын, ашық кызғылт көк ренли гүлли көп жыллык, хош ийисли, жапыраклы өсимлик.

ЧАКСА ат. Өзбекстан аймағындағы ең ески өлшеў бирлиги. (тийкарынан пудтын 3/1 бөлегине тен).

ЧАКЧАК Майда кеспас сыяклы кесилген камырды майда куўырып, үстинен пал куйып таярланатуғын мазалы шийринлик.

ЧАПАТИ Жука катырма нан.

ЧАРТЕР Тениз, хаўа аркалы жолаўшы яки жүк тасыўшы кеме, самолёт ийеси менен оны жаллаўшы шахс ортасында тийисли транспорт куралын яки онын бир бөлегин белгили бир мүддетке, рейске ижараға алыў хаккында дүзилген шәртнама.

ЧАРТИЗМ ат. тар.с. XIX әсирдин 30—40-жылларында сиясий ҳуқықлар жаўлап алыў, экономикалык жағдайын жаксылаў ушын Англия мийнеткешлеринин алып барған азатлык хәрекети.

ЧАРТИНГ ат. Базарды үйренип атырғанда онын жағдайын аныклаў хәм бахалар хәрекети ямаса орташа баҳаны прогнозластырыў максетинде диаграммалар хәм графиклер дүзиў.

ЧАРТИСТ ат. тар.с. Чартизмди жаклаўшы хәм усыған катнасыўшы.

ЧАРТЛАР ат. Есап-санақ хәм прогнозлаў ушын колланылатуғын бахалар графиги. Исбилерменлер хәм маркетологлар тәрөпинен бираз кең колланылады.

ЧАСОВОЙ ат. әск. Өзине тапсырылған кандай да болса посты курал менен саклап турыўшы, караўылда турыўшы, кураллы сакшы. Берги алдында *часовойы* тур, оннан кейин өтерсен, өтпесен, штабына жете аламыз ба, ал сен кыймылда дедим жолдасыма (Ө.Айжанов).

ЧАСТОТА 1. физ. Белгили ўақыт аралығында тәкирарланатуғын хәрекет яки тербелислер саны 2. кино. тех. Кадрлар

алмасыуы жийилицги яки тезлицги. 3. Тилде кандай да лингвистикалык хэдийсенин сөйлеуде колланылыу муғдары.

ЧАСТОТАЛЫ Белгилл дәрежеде жийилицке ийе болған.

ЧЕК ат. финанс ислеринде пул алыу, тапсыруу ушын яки сауда-сатыкта карыйдар төлеген пул муғдарына берилетуғын кағаз, хужжет.

ЧЕКА ат. тар.с. Контрреволюцияға саботажға хэм саудагерлерге карсы гүресуу ушын 1918-жылы дүзилген айрыкша комиссиянын кыскартылған атамасы (русша «Чрезвычайная комиссия» (ЧК) сөзлеринин кыскартылған түри).

ЧЕКАНКА ат. а.х. Өсимликлердин өнимдарлығын арттыруу хэм тез рауажланыу ушын, олардын капталындағы хэм төбесиндеги кесип, үзип алынадуғын бүртиги, бүри. Ғауаша түплеринде 14–16 мийе шака пайда болған дәуирде чеканкаға кирисиледи.

ЧЕКАНКАЛАНЫУ чеканкалау фейилинин белгисиз дәрежеси.

ЧЕКАНКАЛАСЫУ чеканкалау фейилинин шериклик дәрежеси.

ЧЕКАНКАЛАТТЫРУУ чеканкалау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЧЕКАНКАЛАУ ф. а.х. Өсимликлердин ушын кыркыу, шырпыу, үзиу, жулыу. Мектеп оқыушылары ғауашанын чеканкалау жумысына да жәрдемлесип жүр («Жеткиншек» г.).

ЧЕКИСТ ат. Чекада ислеуши, чека хызметкери.

ЧЕМОДАН ат. Ишине зат салынадуғын хәр кыйлы нәрселерден исленип, үсти какпаклы кулып урылатуғын, колға услап жүриуге колайлы усағышы бар кутының бир түри. Китаптан жана босаған, Толтырып ишин кайтадан, Туткасын кысып усаған, Қолында киши чемодан (Б.Қайыпназаров). Гүлайша барлык кийимлерин чемоданға салды да азанда хеш кимге хабарласпастан калаға кетти (Т.Нәжимов).

ЧЕМОДАНЛЫ кел. Чемоданы бар, чемоданға ийе, чемодан усаған. Геүгим арада үйге бир чемоданлы жигит кирип келди. (К.Айымбетов).

ЧЕМПИОН ат. сп. Қандай да бир спорттың түри бойынша өткерилетуғын жарысларда жеңип шыкқан адамға ямаса командаға берилетуғын дәреже, атак, усындай дәрежени жеңип алған команда яки спортшы.

ЧЕМПИОНАТ ат. Чемпион атағын алыу үшін өткери-
летуғын спорт жарысы, ойыны.

ЧЕМПИОНЛЫҚ кел. Чемпионға тән, чемпионға тийис,
чемпион атағы, чемпион дәрежеси.

ЧЕРВОНЕЦ ат. 1. Бурынғы аўкам дәуириндеги 3 сомлык
алтын тийин (монета), яғный сөйлеу тилинде 5 хәм 10 сомлык
тийинди де (монетаны да) «червонец» деп жүргизилген.
2. сөйл. т. Бурынғы аўкам дәуиринде 1922–1977-жыллардағы
10 сомлык акша, мәмлекетлик кредит билети, акша.

ЧЕРЕПИЦА ат. Тамнын төбесин жабыу ушын
таярлаиатуғын цементтен, күйдирилген, топырактан исленген
плитка яки курылыс материалы, пластинка.

ЧЕРКЕС к. черкеслер.

ЧЕРКЕСЛЕР ат. Бурынғы аўкам курамына киретуғын
Қарачай-черкес областында жасаушы тийкарғы халықлардын
бири. Черкес халқы. Черкеслерден баска инсан көринбейтуғын
бир орында жасайтуғын едик.

ЧЕРНОГОРИЯЛЫЛАР ат. Югославиянын курамына
киретуғын Черногориянын тийкарғы халқы.

ЧЕРТЁЖ ат. Қандай да бир курылыстың, механизмлердин
техникалык сүүретлерин тегисликтин бетине белгиленген
қағыйдаға ылайыклап шөртли түрде исленген графикалык
сүүрет, сызылма.

ЧЕРТЁЖНИК ат. 1. к. чертёжшы. 2. Сызылманы сызатуғын
әсбапларды салып қоятуғын ыдыс, қутыша.

ЧЕРТЁЖШЫ ат. Сызылманы ислейтуғын кәниге, маман-
лығы бар адам, сызылманы сызыушы, сызылманы таярлаушы.

ЧЕРЧЕНИЕ ат. Сызба, сызылма.

ЧЕСНОК ат. бот. Айрықша күшли ийисели хәм өткир ашшы
пияз туқымлас әсимлик. *Чесноктың* ийисиндей күтә күшли
унамсыз ийиси бар суйық зат (А.Джалменов, П.Т.Карпов).

ЧЁСТЬ: честь бериу ф. әск. Он қолын кулак шекесине
көтерип сәлемлесиу, әскерий сәлем бериу.

ЧЕХ к. чехлар.

ЧЕХЛАР ат. 1. Күнбатыс славян топарына киретуғын
славақлар менен бирге Чехославакиянын тийкарғы халқын
пайда етиуши халық атамасы. 2. Усы халықтың айырым
адамлары.

ЧЕХОЛ ат. Бир заттың формасына қарап хәр түрли
гезлемеден, териден хәм тағы баска да материаллардан

исленген хәм сол затты кирден, бузылыудан, зыянланыудан саклайтуғын жапкыш, каплагыш.

ЧЕХОСЛАВАК к. чехославаклар.

ЧЕХОСЛАВАКЛАР ат. Чехославакияда жасаушы халыклар, Чехославакияда тууылып өскен адамлар.

ЧЕЧЕН к. чеченлер.

ЧЕЧЕНЛЕР ат. Бурынғы аўкам курамына киретуғын Чечен-Ингуш Республикасында жасаушы халык. Ингушлар менен жакын (тууыскан) болған Кавказ халкының атамасы хәм сол халыктын айырым бөлими.

ЧИЗЕЛЛЕУ ф. а.х. Чизель менен жерди жумсартыу, жерди чизель менен ислеу. ... гейде үш мәртебе *чизеллеу* жумыслары өткериледн.

ЧИЗЕЛЬ ат. а.х. Жерди жумсартатуғын, бир неше таслы дийканшылык куралы, әсбабы.

ЧИНОВНИК ат. 1. Буржуазия еллериндеги хәм аўдарыспақка шекемги Россиядағы мәмлекетлик хызметкер, хәмелдарлык атак. 2. аўыс. Өз жумысына салкын карайтуғын, кызыкпайтуғын, төкаббир (бюрократ) адам.

ЧИСЛО ат. 1. Ай, күн, сәне. Уўлы дәрилерди хожалыкларға таратып берген күннің *числосы* жазылып койылыуы тийис (А.Джалменов, П.Т.Карпов). 2. к. сәне.

ЧУВАШ к. чувашлар.

ЧУВАШЛАР ат. Бурынғы аўкам курамына киретуғын Чуваш Республикасының тийкарғы халкы, түркний тиллерине киретуғын халык, чуваш халкы.

ЧУВАШША р. Чуваш тилинде, чуваш тили менен.

ЧУКОТ к. чукча.

ЧУКОТЧА р. Чукот тилинде, чукот тили менен.

ЧУКЧА к. чукчалар.

ЧУКЧАЛАР ат. Бурынғы аўкам курамына киретуғын Чукот миллий округинде жасайтуғын халык.

ЧУМА ат. мед. Жүдә жукпалы эпидемиялык аўырыу, оба аўырыуы. Жуўырып еки жакқа бөлинип, *чума* киятырғандай болып, оған жол берди.

ЧЭ ат. «Ч» хәрибинин аты.

Ш

Ш 1. Каракалпак әлипбесинин отыз төртінші хәриби хәм усы хәриптин таңбасы. **2.** Аўыздын керилип ашылыуы хәм тилдин танлайдын үстинги бетине тийиўинен жасалатуғын даўыссыз сести пайда етеди. **3.** Ш хәриби сөзлердин барлык еситилген орынларында жазылады: шаш, шана, шанышқы, шийше, басшы, душшы, Шымбай, Ташкент т.б.

ШАБАЗ ат. Ерли-зайыплылардын, әсиресе ерлердин хаялына хошаметлеп айтатуғын сөзи. Акылласпайсан, *шабазым!*... — деп көптен берли ишинде кат-кат болып жатырған дебдиўин шығарды (К.Султанов).

ШАБАҚ ат. Балықтың майда түри. **1.** Ақырында сууы терен, әтирапы камыслы батпақлықлар менен коршалған Узынкөлдеги соңғы *шабаққа* дейин аўлап болынды да, Якуббай «Якуб Р-балықшы»ны жаўып тынды (К.Кәримов). **2.** Бир *шабақ* усласан да, балық аўла!... (К.Султанов).

ШАБАЛАНДЫРЫҰ ф. Шабаланыў фейилинин өзгелик дәрежеси. Аўылдың ийтлерин *шабаландырып* үйине жетип келгенде анасы улын еки көзи торт болып күтип отырған еди (К.Кәримов).

ШАБАЛАНЫҰ ф. Ийттин үсти-үстине даўысын шығарып бакырыўы, үриўи. Ийтлер топары барлығы бирден *шабаланып* үрди (К.Кәримов).

ШАБАНДОЗ ат. Ылақ ойнында жүйрик ат пенен жаксы ойнайтуғын адам. **1.** Алдын кеселеген пияда нөкерди атка кактырып, *шабандоз* дарға жетти де кылыш сермеди, салбырап турған адам бәлент жерге «дүрс» етип қулап түсти, көз ашып-жумғанша болып өткен ўақыяның мәнисин адамлар уғаман дегенше, мәрт атлы ғайып болған еди (К.Кәримов). **2.** Бир ўақытта кашарманнан буйрық алған *шабандоздай*, атлардың басын арқаға қаратып, саўырсынына камшыны тартып-тартып жиберди (К.Султанов).

ШАБАРМАН ат. Арада жүриўши адам, хабаршы. *Шабарман* аттан түсип, ылашыққа кирди (К.Кәримов). **2.** Муғаллимнин

түсіндіріуі бойынша салының Ұатаны Хиндстан, ал ең жақсы *шабарман* атлардың Ұатаны Арабия шөлі (Т.Қайыпбергенов).

ШАБДАЛ ат. Бағда өсетуғын ерик туқымлас мийуенің түрі. 1. Балаларды ойнатаып жүргеніміз, бағдан *шабдал* үзіп алып Дилфузға узатып атырғанларым, көшеде бирге қайтып киятырғанымыз — құлласы, менің екі ай дауаындағы ең қызықлы күнлерім қалдырмай сүүретке алынған еді (М.Нызанов). 2. Жана он болып атыр-ғо, азанға дейін *шабдал* қағасан ба?

ШАБЫЛҰ I ауыс. Кәхәрлениу, ызаланыу. II ф. Жәбирлениу, азапланыу, қыйналыу. ф. *Шабыу I-II-III* Фейилиниң белгисіз дәрежесі. Монғоллардың әлемді титиреткен сәрдары Шынғысхан *шабылыуынан* бурынырақ Иран елі Хорезмшахлар салтанаты мүлкі еді (К.Кәримов).

ШАБЫРА кел. Сийрек, алағат. 1. Аспандағы *шабыра* бултлардың арасында алтын ай сығалап қарайды (К.Султанов). 2. *Шабыра* бултлардың арасынан алтын қалашлы сазандай ойнап шығып, жарқ еткен айдың сәулесі жолаушылардың үстін орап турған түннің көлеңкесін серпип жиберді.

ШАБЫС ат. Ат жүріс, шабыу, бәйгі. Еркін *шабыстан* ләззет алды (А.Садыков).

ШАБЫҰЫЛ ат. Көтеріліс, урыс. Усы жағын өзің ойлап көр! Урыс питкенше отыра беріуіге қудалар күн сайын *шабыуыл* жасап атыр (К.Султанов).

ШАҒАЛ ат. Сағал. 1. «Қорққанға қос көрінеді» деген, адамлар *шағал* көрсе, жолбарыс дейді, деген ойға барды (К.Кәримов). 2. *Шағал* қасқырдың изінен жүреді. Ал, мен болсам, жолбарыстың изінен жүремен (Т.Қайыпбергенов).

ШАҒАЛА ат. Көбинесе суу бойында жасайтуғын *ак қус*. Қалпақ мисли аппақ *шағаладай* хауалап, кейін қоныуға асыққан киби төмен қарай сүнгиді (К.Кәримов).

ШАҒЫЛЫСЫҰ ф. Бир нәрсенің бетіне күн сәулесінің жарқылдап жалтырауы. Арадан көп өтпей-ақ, желкесінде ғана бир тутам шаш қалған, төбесі күндізгі электр жарығына *шағылысып* турған, жасын анықлау қыйын болған бир адамды баслап келді (К.Кәримов).

ШАҒЫМ ат. Өтиниш, жалыныш. 1. Анығында Бекчанның үстіннен *шағым* жибергенін участкаға барғанда билді. (К.Кәримов). 2. Ертең *шағым* етип жүрмесе болды-ғо. Мен жигитімді жалғыз таслап кетиуіге көзім қыймады (М.Нызанов).

ШАҒЫН кел. Орташа, ебиндей, қолайлы. Анасы оннан: «қайсысын таңлайсан?» деп сорағанда бала ойланып отырмастан қызыл лак пенен боялған *шағын* ғана виолончельди қолы менен нускалы (К.Кәримов).

ШАҒЫНЫҰ ф. Өкпесін айтыу, жәбирін айтыу, баянлау, жырын, әрманын жырлау, баян етіу. *Шағыныұды* хош көрмейтуғынлығын айтқысы келмеді. (К.Кәримов).

ШАДДЫ-ҚОРРАМ кел. Мәслик. Ұакты кош, кууаныш. 1. Сол күні хәмме кууанышлы, *шадды-қоррам*, Тағаберген сейистің көп жыллардан берли күлки не екенін билмеген жүзинен бий күлки көрген еді (К.Кәримов). 2. — Тамак ток, кеуил *шадды-қоррам*, кеше жигирма бес адам еді, бүгін отыз еки адам келди (К.Султанов).

ШАДЫМАН кел. Ұакты хош, йош, кууанышлы. Күлкилери күтә *шадыман* емес, аянышлылау шыкты (А.Садықов).

ШАЙ ат. 1. Бирдейине көгерип туратуғын техникалык өсимлик. 2. Сол өсимликтің кууратылған жапырағы. Сол жапырактан таярланған ишимлик. — Келин, *шай* кой, — деди анасы диваннан өсте сыпырылып түсип (М.Нызанов). 2. Фарылардың *шайы* ушын үлкен самовар кайнаұлы. Ендиги ауыр ис түслик ауқат еді (К.Султанов).

ШАЙНАМ ат. 1. Шайнаұға тийисли зат, нәрсе. 2. ауыс. Жутым, ауқат, тамак. Бир бийшара бир түйир набат пенен бир *шайнам* халұа берсе не болыпты (К.Кәримов).

ШАЙТАН ат. 1. дин. с. Адамларды дин жолынан азғырыұшы, жынайтқа, кылмысқа баслаұшы кыялый маклук, жин, албаслы. 2. Хийлекер, сум. Алланы тилге алмаппыз, алдымызды *шайтан* кес-кеслеген көринеди, кеттик, ендиги жағына Алла яр болғай, — деди Турым бий (К.Кәримов). 3. «Бул кийимли *шайтаннан* сирә хеш нәрсени жасырып болмас!», деп ойланды ишинен күйинип (А.Садықов).

ШАЙЫ үш шайы — ат. гөн.с. Ески акша бирлиги, тийин. Жалған хошамет деп кабыл етпен, Нигар, Сизге *шайы* көйлек оғада жарасар екен (М.Нызанов).

ШАЙЫР ат. 1. Косык шығарыұшы, жазыұшы, косықшы. 2. Ериктен, жийдеден хәм баска да мийұе ағашынан шығатуғын жабысқақ зат, желим. Айныған молланың ақибети порхан я *шайыр* болалы (К.Султанов). ... Колхоздың дәслепки артеллескен жыллары Ақдәрьяда кабасан Бердак *шайыр* менен каза шерик болып көлге шығады (К.Султанов).

ШАҚ 1. ат. мүйіз. 2. к. Дәуір. 3. Шак етію. к. Шакылдау. 1. Айыулары менен *шақлары* әжайып сууынларды нускап сорады. (К.Кәримов). 2. Батырдың еки қулағынын жоқарысынан еки *шақ* өспп шықты (М.Нызанов).

ШАҚА ат. Тереклердин, улыұма өсимликлердпн шакасы, путағы. 1. Айдос ауылынан таңда атланып, Хийұаға хабар жеткизиуіге асыккан жолаушынын *шақада* салбырап турған қаракшынын денесин көре алмауына себепши болған да сол Қайыр еди (К.Кәримов). 2. Анау қатар тораңғылларды көрдин бе, әне, сол тораңғыллардын *шақасына* қонаклап, азанда, кеште шақырып турады.

ШАҚАН кел. Касы, киринги ак, көк көз адам. Бириннин үстинде *шақан* көз, келте Таумурат отыр (К.Султанов).

ШАҚҚАН 1. р. Зийрек, зәбердес, шалт. 2. ат. Өткир, тапқыр, епшил. Өткир нәзери тахта үстиндеги халұа жанында турған пышаққа түсти де оны *шаққанлық* пенен колына алып, артына жасырды (К.Кәримов). Ал бий болса гөне отауда отырып, *шаққан* деген жигитлерин өз сорамындағы байлардан хәм урыу бийлеринен пайғазы сора, деп атландырып отыр (К.Султанов).

ШАҚҚАНЛАСЫП 1. р. Зийрек, зәбердес, шалт. 2. кел. Өткир, тапқыр, епшил. Әне, соннан кейин хәммемиздин теримиз жайылып сала берди. Шешемнин қууғанғанын айтсаң-о, тап таза түскен келіншектей *шаққанласып* кетти-ә! (М.Нызанов).

ШАҚҚАНЛЫҚ ат. 1. Зийреклик, зәбердеслпк, епшиллик. 2. Өткирлик, тапқырлық. Ийнеликти тез толтырыу хәм көп жип орау ушын оған шеберлик хәм *шаққанлық* керек (К.Кәримов). *Шаққанлық* пенен жаздырып жиберди де, он колынын ушын ийиннин үстинен өткерип, мойнынан услап, шеп колы менен хан палұанының оң билегинен шарп етип услады.

ШАҚҚЫ ат. жүзи сабына қайырылып қойылатуғын пышақтың түри. Әрепбай мүйіз саплы өткир пышағы менен қасқырдын тумсығынан баслап қарыннын үсти менен куйрығына шекем пукталык пенен теринин басқа таманына зыян жеткизбеу ушын асыкпай-албырамай кести де, пышағын Қайырға услатып, соң кисесинен пәкидей өткир *шаққысын* алып, қасқырдын терисин етинен ажырата баслады.

ШАҚМАҚ ат. 1. Төрт тәрепи тен зат, шатыраш. 2. Төрт мүйешли тас. 3. Бултлы күнлери таслардың бир-бирине тийиуинен шығатуғын от. Көп өтпей бир-еки тамшы тамды,

«жалт» етип *шақмақ* шағылды изинше көк гүркиреп, кулақларды ләрзеге келтирди (К.Кәримов).

ШАҚША ат. Малдың мүйизинен, шийшеден, кабақтан, ағаштан, мыстан исленген насыбай салатұғын зат. — Соны жамылып отырсын, — деди де, қалтасынан *шақшасын* алып, алаканы толы насыбайды тилинин астына таслады (К.Султанов).

ШАЛБАР ат. Адамлар, көбинесе ер адамлар кийетуғын балаклы кийим. Ийтиниздин де мийнети күймесин деп *шалбарымның* бир балағын берип кеттим (М.Нызанов).

ШАП-ШАҚ кел. Өлшегендей дәл келиу, ылайыкты, жарасыкты, куйып қойғандай. Табанына мыкты шерим қойылып тигилген сандалдың бери киши болды, акырында тумсығы менен сиресине телетин қойылып, қалған жағы брезенттен тигилген туфли тап баланың аяғына куйып қойғандай *шап-шақ* болып шықты (К.Кәримов).

ШЕМБИ ат. Хәпте күнинин аты. 1. *Шемби* күни сабағымды баска муғаллимге тапсырып «қайдасан Нигар?» деп жолға шықтым (М.Нызанов). 2. *Шемби*, екшемби дегенди билмегенмен (М.Нызанов).

ШЕҢБЕР ат. Дөнгелек, домалак. Геометриялық фигура. 1. Көп өтпей керегелерден *шеңбер* пайда болды (К.Кәримов). 2. «...Бәлки руұхларға аралық пенен уақыт *шеңберлерин* басып өтиу қыйын емесдур?» (К.Кәримов).

ШЕҢГЕЛ ат. Бәхәрде гүл шығарып түйнеклейтуғын жабайы тикенекли өсімлик. Бозығып хәр жер-хәр жерине *шеңгел* көгерипти (К.Кәримов). Солай етип, Якуббай электр жарығысыз, еденине тахтай орнына *шеңгел* көмилип, топан ылай жатқызылған, дийуалын ыс басқан, бирақ өзине тийисли болған кәдирдан үйине көшип өтті (К.Кәримов).

ШЕҢГЕЛ ат. Бәхәрде гүл шығарып түйнеклейтуғын жабайы тикенекли өсімлик. Берген пулы колыма *шеңгел* қысымлағандай тәсир етті (М.Нызанов).

ШЕП ат. Сол қаптал, тәрәп, жак. Бүгін ол үйге әдеттегиден де кеуиллирек болып кирип келди. Бул пайытлары анасы Қырмызы кемпир қос кепшикти *шеп* ийinine сүйеу етип, телевизор көрип отыр еди (М.Нызанов). Халықлап, еки ийнинен демин алып, гә он, гә *шеп* аяғының ушынан басып, тыпыршылап тур.

ШЕП БОМАПТЫ ф. Кем болмау, бийкар болмау. Қалай дегенде де «түркше үйренгенім *шеп бомапты*», пристав болысты албыратқанын есledi (К.Кәримов).

ШЕПЛЕҰ кел. Кырсык, копал. Кисиміздің мінези *шеплеу* еди (М.Нызанов).

ШЕР ат. 1. Жолбарыс. 2. Батыр, ер. 3. Қайғы, хәсирет. 4. Менмен, қайқы, төкаббир. Бай аўылдың ийтлерине шекем *шер* (А.Садықов). Нуржамал: «Неге айттым. Жүрегіне *шер* салдым-ау!» деп қысынып кетти (К.Султанов).

ШЕРЕКЛИК ат. Бир пүтін заттың төрттен бир бөлеги. Оқыўшылардың *шереклик* баҳасын шығардым. Сон, директорымыз бир хәптеге дейін арзама қол қоймады (М.Нызанов).

ШЕРЕКЛИК ШИЙШЕ ат. Кишкене шийше. Қәлиўла қалтасынан *шереклик шийшени* шығарып, насыбайын тәрийиплеп кетти (К.Султанов).

ШЕРИК ат. Жолдас, бирге, ортақ, дос. Жәрдем беремен, деди. Алды бурын *шерик* боламыз (К.Кәримов). Алыўшы батыр қозғалаң баслаўшылардың *шериги* еди (К.Кәримов). Құрдасы менен *шерик* болып, балық аўламасын деген закон бар ма? (К.Султанов).

ШЕРИКЛЕС кел. Үлеслес, ортақлас, пайлас. Үш шерик, ол пайытта еле келісім дүзбеген *шериклеслер* байып алыўдың жолларын бирге қарастырыўға қайыл еди (К.Кәримов).

ШЕРИКЛЕСИП х.ф ортақласып, пайласып. Хакыйкатында да, жездемиз Қарлыбай менен пахта егистен қалып қойған жерге *шериклесип* салы егип едик (М.Нызанов).

ШЕРИКЛИК ат. Ортақлас болыў, пайлас болыў. Мәселе интернет дүкәнға *шериклик* үстинде барып отырыпты (К.Кәримов).

ШЕРИКПЕН ат. Шериклес болыў. Мен де сол айып иске *шерикпен*, өзимди акламайман (М.Нызанов).

ШЕРИМ ат. Малдың терисин ийлеу нәтийжесинде исленген зат, тери. Табанына мықлы *шерим* қойылып тигилген сандалдың бәри киши болды, ақырында тумсығы менен сиресине телетин қойылып, қалған жағы брезенттен тигилген туфли тап баланың аяғына қуып қойғандай шап-шақ болып шықты (К.Кәримов).

ШЕРИМ ЕТИК ат. Малдың терисинен исленген етик. «Бәри бир жигит инсаплы екен, Алла өмирин узақ қылсын, айырым алып сатарларға усап, арзан сорап, наркты жерге урмады, менинше арзан бермедим, пәлен тенгеге *шерим етик*

алсам...» деген ойлар менен турганда төрезиси менен тасларын аркалап алган жанындагы жәрдемшиси менен кеппан пайда болды (К.Кәримов). Дүзиү табан *шерим етигин* шешип, онын да конышын кесип таслады (К.Кәримов).

ШЕРИМ КУРТКА ат. Шеримнен исленген куртка. Мен барганнан кейин екеүи де үстиндеги етеги бүрме *шерим курткаларын* шешип, кроваттын үстине таслады (М.Нызанов).

ШЕРИН ат. Кумары, дәрти. Дәптер сөйледи. Нурсулуы болып оған *шерин* актарды... (М.Нызанов).

ШЕРЛИ кел. Дәртли, кайғылы. Бирок, ғарры тууысканнын *шерли* кеуилин жубаткысы келип, аз ғана сарсылып отырды да, елжиреген бауырын катаятып алды (К.Султанов).

ШЕРМЕНДЕ ат. Маскара, уят кылмыс. Мен кудаға гүнакар болдым... «Куданын атын айтып, куда болып едим, лебизим еки шықты. Куда алдында *шерменде* болдым!» (К.Султанов). Бизлер де *шерменде* болып жүрмейик (А.Садыков).

ШЕРМЕНДЕЛИК ат. Маскара, уят кылмыс. Бул *шерменделикке* себепкер болған мен-ше? (М.Нызанов). Оны есапка алмады ма, акыбети мине усындай *шерменделикке* алып келеди (М.Нызанов).

ШЕРМЕНДЕШИЛИК ат. Маскара, уят кылмыс. Институтка хабар береді, ата-анам еситеди. Изи үлкен *шермендешилик* (М.Нызанов).

ШЕРТЕК ат. шәртек. Төбеси бастырылған саялы жер. Сен *ишине* шап, жанағы *шертектің* ишінде отырған бала илимпаз баланың дауысыма деп калдым. Тез жетсин, кыз бир жакка кашпас (М.Нызанов). Сәл арырактағы узын етип курылған *шертеклердің* астындағы асылған казанлар бәрқулла кайнап турады.

ШЕРТИП ф. Сайлап алыу. Жүрип үйленсе де сайлап *шертип* алды (М.Нызанов).

ШЕРТИССЕК ф. Бөлисиу, баскаға айтыу. Қәне, бир танға отырып сыр *шертиссек?* (М.Нызанов).

ШЕТ ат. Ернек, жийек, қыр, ушы яки жийеги. Дәрибийке бир *шетте* бултыйып тур (К.Султанов).

ШЕТ ЕЛ ат. Бөтен ел, басқа мәмлекет. Сажыда бизин жактың кәули-қағыйдаларына бойсынбайтуғын кандай да бир *шет елли* нашарға уқсар еди (М.Нызанов).

ШЕТИНДЕГИ ат. Ернек, жийек, қыр, ушы яки жийеги. Уйбий, алла! Апамның аяғы жол *шетіндеги* курттай музға тайып

кеткен уакта барып өзіме келдім. Оны сүйіп қалдым. Нурсулыұ диванның бір *шетіне* отырды (М.Нысанов).

ШЕТИРЕК р. Алысырақ, шет. — Бул қай келіс? — деді мені *шетірекке* алып шығып (М.Нысанов).

ШЕТКЕРИ р. Алысырақ, шет. Бір пайытлары ихтиология менен айланысқан жигитті *шеткериде* созылып жатырған, ұзынлығы бір метрден зыят келетуғын балық қызықтырып қалды (К.Кәрімов).

ШЕТКИ кел. Алысырақтағы, шеттегі. *Шетки* столда отырып, көз астынан адамларды түзетті (К.Кәрімов).

ШЕТСИЗ-ШЕКСИЗ кел. ушы-қыйыры жоқ. Бундай халат қашан аккеуіл Митра отлы арбасын Окс дәрясы ағып өтетуғын *шетсіз-шексіз* уәлаятлар үстіне жақын алып келе баслайтуғын күнге шекем дауам етеді (К.Кәрімов).

ШЕТТЕН р. Келді де, бір *шеттен* кроваттың ернеклерін, айнаның алдыларын сыпыруға тиіністі (М.Нысанов).

ШЕТ-ШЕБИРСИЗ кел. ушы-қыйыры жоқ. *Шет-шебирсіз* Қаракум сахрасының қайсы бір төбелерінің арасында әмір ләшкеріне Ақмәмед сәрдәр қақпан қурып атырғанын жүзбасылар аңламады (К.Кәрімов).

ШЕФ ат. Баслық, басшы. *Шеф* товар беріуді тапсырды, — деді ол латын америкасы расасынан шыққан қараторы жигитке (К.Кәрімов).

ШЕШЕ ат. Қарақалпақ халқында келін абысынының атын айтпай ұсылай атаған. **I.** Ол жағын маңлайына жазған несийбесінен көрер, заманлас, бірақ аппақ қыздан сорамай, *шешем* менен ойласпай хеш нәрсе дей алмайман (К.Кәрімов). Гәп бар: түйенің жамбасына байланған бизің Сәсәнем *шешемнің* май қабағы да шәхәрге барыпты, деген, сол айтқандай, тентек жора биз де сенің арқанда Хийуаға барып шалқып қайтайық, Жайың бардур, онысармыз бір мүйешінде.

ШЕШЕМ ат. Анасы, апасы. Бала хәм қызды тууған хаял, ана. Елти *шешем* көйлегінің жеңі менен көзін сыпырды (М.Нысанов).

ШЕШЕН ат. Сөзге шебер, қатықулақ адам. **I.** Сол ушын да сауданың үстінде базы биреулер *шешен* болып кетеді (К.Кәрімов). Жарлылардың арғы дерегінде атаклы бір бийи, я белгили бір *шешени* болмаған әуладтан да бундай адам шығады екен-ау... (А.Садықов).

ШЕШЕНЛИК ат. Шеберлик пенен сөзди айта билиү. Күш атасын тынламайды, *шешенлик* дүбирлеп ишке сыймайды (К.Султанов).

ШЕШЕҢ ат. Анасы, апасы. Маған кара, әкен турмыста толықлауышты пайдаланды ма, як *шешең* пайдаланды ма? (М.Нызанов).

ШЕШИМ ат. Қандай да бир мәселенин себебин үйрениү хәм оған жол табыү. Қандай да бир үзил-кесил *шешимге* бекингенин сөзинен анлауға болатуғын еди (К.Кәримов). Мәжиліс бир *шешимге* келе алмады, — деди ол жыйналысты жабыуға қарар етип (М.Нызанов).

ШЕШИМЛИ кел. Тужырымлы сөз. Бай оған да Қосыбайдан хабар келгенше *шешимли* төрелик айтпай, «көремиз!» деп жууап қайтарып еди (К.Султанов).

ШЕШИП ф. Кийим шешиү. Пенжегимди *шешип*, қайта кийдим (М.Нызанов). Дәслең үстиндеги пальтосын *шешип*, шеп қолынын шығанағына таслап бир қайырды да, он қапталға таслады (М.Нызанов).

ШЕШИҮ ф. Белгили бир мәселени аныклау, бир жуумакқа келиү. Ол пақыр не қылсын! *Шешиуши* гәпти үйде хожайын айтады (М.Нызанов).

ШЕШИҮШИ кел. Қандай да бир мәселенин ен тийкарғысы, әхмийетлиси. Түни мененги *шешиуши* кәулилерден азанда сууға шайылған көбиктей, намыу-нышан қалмас ели (М.Нызанов). Аннын *шешиуши* хұжимге бел байлағанын анлаған шопан пышактын дәстесин қаттырақ қысып, айкасқа таярланды (К.Кәримов).

ШЕШПЕСЕ ф. Байланған, шийелген, түйилген нәрсени ямаса түйинди айыруу, ажыратуу, босатыу, алып таслау. Ен жаманы — уакты келип кимдур дууаны *шешпесе* барып-барып келинин я балаң бир мүшесинен айырылады яки ақылы зайып болады.

ШИБИШ ат. Тыныш таппайтуғын кишкене бир ешки. Соған уксатыу, салыстыруу. Ана, қоныр *шибиштин* гүзде тууған егизинин сынары, — деди нығырлап (А.Садықов).

ШИГИН ат. Салыға араласып өсетуғын собыклы өсимлик. Бираз уакыттан бери *шигин* зағараға танылып, буудай нанды сағыныпты (А.Садықов).

ШИГИТ ат. 1. Пахтаның туқымы. Билемиз сизлердей халық душпанларын, шығыршық пенен пахтаның *шигитин* шығарып,

жууазда майын аласыз, талшыгынан болса бөз токыйсыз (М.Нысанов).

ШИДЕР ат. Аттын, ешектің хәм баска да жанлы-жаныуарлардың аяқтағы тусауына арткы аяғын байлап тутастыратуғын жиби. Ешейинде алыска кетип калмасын, деп түйеннің аяғына *шидер* салынар еди (К.Кәримов).

ШИДЕРЛЕНГЕН ф. Байланған. Дәскелерди артатуғын, акшам отлайман деп көштен шығынып кетпеслиги ушын *шидерленген* түйе әкелінди (К.Кәримов).

ШИЙ ат. Камыстан тоқылған кара үйдің керегесінің сыртынан тутатуғын зат. «Ерге шыққан қыз *шийден* тыскары», деген (К.Кәримов). Назлы кемпір кара үйінің арткы *шийін* түріп таслап, жапсарда урышқ ийіріп отыр.

ШИЙ ИШЕК ат. Үлкен ишек. Казаклар қонақ асыға сойылатуғын малын қонағына кесе тартып көрсетіп, пәтиясын алып соңынан соятуғыны, сойылған малдың *ший ишегін* шетке шығармай писіріп, мийманның алдына әкелетуғыны Құлшыға бесенеден белгіли (К.Кәримов).

ШИЙДЕК ат. Камыстың майдасынан тоқылған кишкене ший. Буны ол сыртта-ақ, есіктің алдында шертектің үстіндегі *шийдекте* жайыулы тұрған қауын құртлардың неше түрінен, тилиули қауын қак хәм шертектің *баканына* илдириули тұрған сүзбе қалталардан абайлаған еди (А.Садықов).

ШИЙЕ ат. Кәреліден майдалау қызарып писетуғын жеміс мийуе. Сенің мына ғаздың мойнындай аппак мойыңларыңды қып-қызыл *шийедей* етсем деп едім! (А.Садықов).

ШИЙКИ кел. Писпеген, писип жетилиспеген, шала. Көпшилик алдында ортадағы мүнәсибетлерінің *шийкилігін* әшқара ете беріуден, онысыз да олардың ийтли-пышықлы болып жасап қиятырғанлығы мәлім болып үлгерген еди, тартынып, өзінше әндийіше қылған еркек тілін тыйды (К.Кәримов).

ШИЙКИЛ кел. Алдына кара ләтте үзик, артына шыпта жапқан жупыны кара үйден ийінне сары кабак арқалаған *шийкил* сары қыз шықты (К.Султанов). 2. Еңгезердей ири денели, қустың пәріндей қыяқ мурты бар, *шийкил* сары жигиттің бул түнергенин хәр ким хәр нәрсеге жорады (К.Султанов).

ШИЙКИШИЛИК ат. Писпегенлик, камлык, шалағайлык. Ертенги анализимнен әлбетте, бир *шийкишилик* шығыуын үмитпенен күтетуғын едим (М.Нызанов).

ШИЙРАЗЫ ат. Жүни шыйратылған козы тери. *Шийразы* көк шайды, ашшы етип демлеп, мына набаттан салып ишкенде ме, не дейсен баккал дос (К.Кәримов).

ШИЙРАҚ кел. Шийрақ. Орамаллардан *шийрақ* етип еснлген дүрре услап, «жәлладлар» хәмир күтип турар еди (К.Кәримов).

ШИЙРИН кел. 1. Мазалы, татлы. 2. Тәсирли, жағымлы, пайдалы. Бундай *шийрин* сәүбетлер Нурсулыұ менен турмыс курған сол еки айдын ишинде бир неше мәрте болған (М.Нызанов). Әмиүдәрьяның кайыры менен Арал көллеринин мақтал шаланларын жеп өскен бизин балыктан *шийрин* балык болмайды.

ШИЙРИНЛИК ат. Мазалы, татлы нәрсе. ...күнделикли дастурханда ушыраса бермейтуғын түрли-түрли *шийринликлер* хәм жемислер сығасып тур (М.Нызанов). Екеуи шерик болып жабык көшеден баккаллык дүкәнын ижараға алып, ишин *шийринликлер* менен толтырып, саўда ислеўге кирискен (К.Кәримов).

ШИЙШЕ ат. Суйық затларды куйыў ушын исленген хәр түрли ыдыс. Бир-еки *шийше* диванның астында жумалағаннан кейин ол әбден ашылады (М.Нызанов). Дәриханада қолыма пенициллин *шийшедей* бир дәрини усынды хәм қасына пипетка қосып берди.

ШИЙШЕЛИ кел. Шийшеден исленген. «Пахта байрам»-ларда *шийшели* пиво ишип едим, ө дедим мен (М.Нызанов).

ШИЙШЕҢ кел. Шийге уксаған. Кеш песин ўакытта күннин ырайын бузык көрген Нуржамал *шийшең* үйге жекен шыпта тутты (К.Султанов).

ШИКАР шикарға шығыў ф. Ертедеги бий, аталықлардын мәслик ушын аңға шығыўы. Айдос Хийўа ханына, Арзы батыр *шикарға*, Ырза менен Төре Хийўада оқыўға кеткен (А.Садыков). *Шикарға* шыққанда ханға ылайық (К.Султанов).

ШИКАРНИЙ кел. Заманағөй, баскаша көринисте. О-о дастурхан *шикарний*-ғо, — деди кеўилленип (М.Нызанов).

ШИКАСТ ат. Бир жеринен аўырыў, бийтап болыў, жарадар болыў. «Виолончель, он жетинши әсирде соғылған деп гүман қылынады, какпағының еки жерине жарық түскен, қулағында

шикаст бар...» әсбаптын тағы да әлле қандай иісін билетуғын, яки сондай деп гүман қылмаған бір неше кемшіліктері атап өтілді (К.Кәрімов).

ШИКАЯТ ат. Арыз етің. Приставтың кәтібі аркалы өзінің үстіннен кімлер *шикаят* қылғанлығын біліп алыуға урыныуы өзінше нәтиже бергенге ұсады (К.Кәрімов).

ШИЛЛЕ ат. Ең ыссы күнлер. *Шилленің* айы тууыуға екі күн қалды (К.Сұлтанов).

ШИЛПӘРШЕ кел. Бөлек-бөлек, майда-майда, кыйкым-кыйкым. Кім билипти, Ерназардың өлімінен де яки урыста қаза тапқан жақын бауырларының күйігіннен де бетер, *шилпәрше* болған арзыу-әрманларының дәртін өртеп баратырғаны! (А.Садықов). Түні мененгі ойым *шилпәрше* болды.

ШИЛТЕН ат. Илахий күшлер. Ләә иләәхә иллалохи Мухаммадур росулутлах курға шығып тутыссан, жылауында қырк *шилтен* ғайып еренлер жүріп, қолғағай, Қыдыр ата жолдасың болғағай, дәулетің өрлегей, әумііііі! (К.Сұлтанов).

ШИҢГИРИК ат. Жүерінің басы алынғаннан кейінгі қалған жағы, пакалы. Есіктің алдында *шиңгиригі* орып алынған жүері атызда жигирмалаған түіетауық жайылып жүр (М.Нызанов). Дәріу жетіп келді, сөтті де *шиңгириктің* бекелерін әкелдіріп... әне усы уақытлары, қолын қозғап атырған уақытлары тап жыландай былған ете қалды ма де?! (А.Садықов).

ШИҢГИРИКТЕЙ кел. Жиңішке, кишкене мәнісінде (турақлы сөз дизбеги). Қалған жұмыстың барлығы менің *шиңгириктей* желкеме мініп алған (К.Кәрімов).

ШИРЕ ат. Дәм, маза. 1. *Шире* өзімнен питеді, теріс әйуанды сыпа іслеп, мыс ыдыслар алыу керек, аңғарасан ба, шай ишіу бизің Хийуада үрдиске айланып баратыр, сен туратуғын Карнакта адамлар айран-шалапка кәнәәт етіп жүре береді (К.Кәрімов). 2. *Ширеге* үймелескен шыбындай балалар үйің қасының шықпайды (А.Садықов).

ШИРЕЛИ кел. Дәмлі, мазалы. Ол усы төрт қатарды *ширели* хауазы менен айтып атырып, ләбинде күлкі ойнар, көз қыйығы менен хәм уялып, хәм наз бенен бағар еді маған! (М.Нызанов).

ШИРЕНИУ ф. Шалқайу, тірениу. Дәулетов *креслосы-*ның аркалығына *ширениқирнеп* отырып, күлімлеген көзлері менен Сержановка қарады (Т.Қайыпбергенов).

ШИРЕПАЗ ат. Кәсіп түрі. Әсіресе, ерлік көрсетіуді ансаған өз иниси хызметке барып, бір урыста шейінт болып, Мәткарим де онбасылықтан кетіп, ата кәсіби *ширепазлықты* таңлаған соң, қайтыұды көңлине түйіп жүріп еді, Хийұанын шар базарында гезлескен *ширепаздың* гәплери оған камшы болды (К.Кәримов).

ШИРИГЕН кел. Жарамсыз, бузылған. «Ириген аұыздан *шириген* сөз шығады» деген (М.Нызанов). Олар сол ески, шыйкылдыдан ары нотаға түспейтуғын, бир кысым *шириген* ағаш бөлегин бес мын долларға сата алады. — деп ойлайсан ба? — дегенин еслеген жигит сол күнди ядына алғанына өкиніп, ернин тиследі (К.Кәримов).

ШИРИК кел. Гөнерген, тозған. *Ширикке* кайыл болғанда, гөнеге назырканамыз ба жора, берсен, әжеп кийеміз (К.Султанов).

ШИРКЕТШИ ат. Тери таярлаұшы, жыйнаұшы адам. Адамын «таұып» сорадын. Аған *ширкетши* болыпты (К.Султанов).

ШИРКЕҰ ат. гөн.с. Христиан дининин руұханыйлары хәм усы динге исениұшилердин бирлеспеси, жайы. Өзи туұылып өскен алыс Ресейдеги сыяклы пәскелтек, ағаштан тикленген үйлер менен тутасып салынған *ширкеұлер* көринбейди (К.Кәримов). Дурыс, бир пайытлары анасына ерип *ширкеұге* барғаны, коңыр даұыс пенен айтылған хорды буйығып тынлағанын еслейди.

ШИРКИН ат. Хаяллардын жаман сөгиси, ғарғысы. — О, неси *ширкиннің*? Хәммени пәнтлеп (А.Садықов).

ШИФЕР ат. Курылыста жайдың төбесин бастырыұ ушын исленген плита формасындағы материал. Төбесиндеги ески майда жоллы *шифери* да тозған, дүкән жүдә гөне еди (М.Нызанов).

ШКАФ ат. Ишине хәр түрли затлар салынатуғын хожалык буйымы. Гуля доктордын кабинетиндеги *шкафтың* төбесине жайып койылған плакатты абайлап төмен алды (М.Нызанов). Енди маған карап күле шырай берип турын, — деди ол хәм жуұырып барып *шкафына* сүйеұли турған фотоаппараттың ески туякларын тикейтти.

ШОҒЫР ат. Бир жерге жыйналған топ, топар. Әтирапта сағаллар улыр, аұыл коразлары нешинши мәрте саз даұыска

салып үйреншикли косығын тәкирарлар, темир казык жулдызын айланған «Ақбоз ат» жулдызлар *шоғыры* жулдызларға толы шексіз аспанның арқа тәрәпиндеги жер менен жийеклескен тусына барып калды (К.Кәримов).

ШОЙЫН ат. Полат пайда етиү яки куйма деталлар таярлау ушын пайдаланылатуғын, углерод пенен темирден ибарат косынды. Саяманның хәр жерине *шойын* темирге қатар рейкалардан қағылған аұыр отырғышлар қойылған.

ШОЙЫНШЫ ат. Шойыннан ыдыс, қурал-сайман ислейтуғын уста. Көзинен жас атлығып кеткен Ерназар *шойыншы* орнынан тура алған жок (А.Садыков).

ШОКОЛАД ат. Какао менен қанттан куйылған конфетаның бир түри. Растан да, сезимлерим алдамады. *Шоколад* ренли костюмде сиз көриндиниз (М.Нызанов). Қасында түрли мазалы *шокаладлар* бир шетинде сап-сары қаспак қойылған палау да бар.

ШОҚ ат. 1. Оттың козы. 2. Тығыз, өскин. 1. Ал, кимлердур аұызқабағын алып, қонсыдан *шоқ* алып келиуге баратыр (К.Кәримов). 2. *Шоқ* сақалы шырайлы жүзине куп жарасып турған, орта жаслардағы әмир басына сәлле орап, үстине келте жеңли қырмызы ренли шапан кийип, белине алтын тоғалы кәмар байлаған еди (К.Кәримов).

ШОҚАЛАҚ ат. Майда-майда төбешиклери бар жер, дүмпешик. Ақырында Қарақум *шоқалақлары* изде қалып, таслы алаңлар гезлести (К.Кәримов).

ШОҚА-ШОҚА ат. Төбешик, үйиншик. Хәр жерде *шоқа-шоқа* болып үйилген балықтың есап-саны жок (К.Султанов).

ШОҚҚЫ ат. Таудың бийик жери, басы. Алысырақта бәлентлик үстінде минарларының оқ ататуғын тесиклери қарайып көринген беккем қорған, оннан да бийикте, тау *шоққысына* мегзейтуғын, сүйир формадағы тағы бир бекинис көзге тасланады (К.Кәримов). Ол өмириниң ишинде бул қумлыққа талай мәртебе келип, бийик *шоққысынан* айланаға нәзер таслап, көп-көп қыяллар сүрген, сырныккан, жылаған, өзін-өзи жубатқан (Т.Қайыпбергенов).

ШОҚЛЫҚ ат. Жылқының жалы менен тутасқан жериндеги бийиктың басы. Еки аяғы аттың зәңгисинде, өзи ер үстінде, аттың *шоқлығына* қойылған басы былқ-сылқ етеди (К.Кәримов).

ШОҚМАҚ ат. Үлкен ағаш, курал. Басына келип тийген *шоқмақ* сокқысынан есин жоғалтқан өспірім есин жыйнағанда санасына келген дәслепки сауал: «Не ушын?» болды (К.Кәримов).

ШОҚМАР ат. Басы жумыры етип ағаштан исленген таяк, курал. «Ийт паданы жаксы қорыкламаған, қойлар қасқырға жем болған, ашыу үстінде шопан ийтти аұыр *шоқмар* менен...», десті шопанлар (К.Кәримов). «Қолын көтере алмаған *шоқмарды* белге неге байлайсан» — деген шабазым.

ШОҚША кел. Топланған, жыйналған. Буны өзінше түсинген Джон камерасын жанына қойып, кисесинен хәмиянын шығарды, оннан кимниңдур сүүрети түсірилген көкшил доллардан бир нешеуін алып, дәслепкисин *шоқша* сақаллы кисиге узатты (К.Кәримов).

ШОҚ-ШОҚ кел. Жыйналып өскен, топар. Арадан жыллар өтип, бул жерге келген адамдар, олар Гүлдирсин хаккында дерлик умытып кеткен еди, хәр жер-хәр жерде *шоқ-шоқ* болып өскен өсимликти көрди (К.Кәримов).

ШОҚЫНЫҰ ф. Христиан дини бойынша Құдайға табыныу, сыйыныу. Үш бармағын ийинлери менен манлайына тийгизип *шоқынып* алды, тилеклерин орынлауды кимнен сорау кереклигин ойлап, аз ғана иркилди (К.Кәримов).

ШОҚЫРАҚ кел. Аттын, ешектің секирип-секирип жүриуі, шабыуы. — Салыктан қутылмай ураға көмиуші болман, — деди де, аттын *шоқырақ* жүриси менен аұылға хайт қойды (К.Султанов).

ШОЛАҚ кел. Қысқа, келте (аксақ, майып). ...Өтемураттын жалаңаш етине кийген *шолақ* бешпенти көринип кетти (К.Султанов). Олардың ишинде үстине жени *шолақ* зер шапан, басына камары берик кийген, атының жүүени менен ерине, белиндеги қылышының сабы менен қабына алтын жалатылған, саулатлы киси қусбеги болып, ол жазанын орынланғанын өз көзі менен көріп, ханға жеткізбек ушын келген болса керек.

ШОЛАН ЕТИҰ ф. Суұытыу, муз етиу, тоңдырыу. Бийгүна нәрестениң атасын, атанын ботасын мийримли кушағынан жулып алып, ыссы бауырын *шолан* еткен, — Сен! (К.Султанов).

ШОЛАСҚАН кел. Жарасқан, көркейген, жаксы. Бийлик берсе, бул күнде хәмелдарлар, мен айтайын, бир жылда *шоласқан* бай болады (К.Султанов).

ШОЛПЫ ат. Торды ағашка, темирге керип балык ушлайтуғын әсбап. Жаксылыкка болғай илайым, — деди хаялы енкейгенде алдына түскен *шолпыны* жаўырнына ысырып қойып (К.Кәримов).

ШОЛЫЙ ф. Қараў, көзден өткеріў. Мен әсте бөлме ишин *шолый* басладым (М.Нызанов).

ШОЛЫП ф. Қараў, көзден өткеріў. Қырғый кабак астындағы көзлер жигиттин бастан аяғын бир *шолып* өтиўге үлгерди (К.Кәримов).

ШОЛЫЎ ф. Көз жиберіў, көз бенен болжаў, шамалаў. Келген киши отыратуғын орын қыдырып өжире ишин көзи менен *шолып* шыкты (К.Кәримов).

ШОМ ат. Жактыландырыўшы нәрсе, әсбап. Бир колы менен шекпенниң жағасынан услап қылкындыра баслады, екншн колындағы еки жүзли канжар *шолмың* жарығында жалтырап кетти (К.Кәримов). Усы пайыт бир колына Ахурамаздаға курбанлыкка арналған сүмелек салынған кубок, екншн колына жанып турған *шом* услаған ак кийимли Зардушт пайда болды (К.Кәримов).

ШОМЫЛЫЎ ф. Шып-шып терге түсиў, терлеў. Кәдир кара терге *шомылып*, халдан кеткен сон, калын копа жекенниң үстине бойын таслады... (К.Султанов).

ШОМЫЛЫЎҒА ф. Суўға түсиў, жуўыныў, тазаланыў. *Шомылыўға* суўға түскенде де дәслеп етин түршигип турады, бирак сон үйренисип кетип, суўдан шыккын келмей калады (М.Нызанов).

ШОПАН ат. Мал, кой-ешкилерди караўшы, бағыўшы. Ерназар Алакөздин *шопанларын* сонша карашор адамлардын ишинен таба алмай шыр-пыр болысып жүр (А.Садыков). Кәнекей ҳәрнп танымайтуғын кызылдын аржағындағы *шопан* болар ма едиң (М.Нызанов).

ШОРҚАҚ кел. Олак, епсиз. «Сөзге *шорқақлаў*, даўды күш пенен шешиўге умтылатуғын «тентек»тин гәпи ме, мынаў? Оның себеби: бириншиден — сайыз ойлап, кеўлине келген иске көзсиз урынатуғын өжет минезликтен болса, екншннен, кисиниң тилине ергиш, өз ақылы менен сабырлы шешиўге *шорқақ* киши (К.Султанов).

ШОРҚАТ кел. Укыпсыз, ийкемсиз. Енбекке *шорқат* өскен бай баласы жорғаның белинде кайкайып жүргенде, қора толы

малдың бир күни орта түскенин ғана билип қалады (К.Султанов).

ШОРП-ШОРП ел.с. Суйыклық ыдысқа алынғанда шығатуғын дауыс. Ешкілер үйретип қойғандай үйдин алдына келип бир қаптаппап жатады, Сажиданын анасы хәр еки аяғын қарыстай илмекли жип пенен бөлек-бөлек байлайды, *шорп-шорп* сауып алады (М.Нызанов).

ШОРПЫЛДАТЫҰ ф. Сүйиу, өбиу. Ол ана бетимнен, мына бетимнен *шорпылдатып* сүйип атыр (М.Нызанов).

ШОРТ ат. Жеңил жазғы кийим. Ал, колына сендвичлер менен кока-кола ишимлиги салынған калташаны көтерген жигит *шорт* пенен футболка кийген хәм бул кийими қыздын наразылығына себеп болғанлығы ядында қалған (К.Кәримов).

ШОРТАН ат. Денеси узынша келген, басы сүйри, өзинен киши шабақларды жейтуғын балык. Шортан балык, сорпасы тымауға дауа, *шортанға* кел! (К.Кәримов). Олардын ишинде *шортан*, сазан, жылан баслы балықлар бар еди (К.Кәримов).

ШОРШЫНАР ф. Сескениу, коркыу. Ең болмаса усы гәпке жанын *шоршынар*?! (М.Нызанов).

ШОРШЫНДЫРЫҰ Шоршыу фейилинин өзгелик дәрежеси. Таң ата шыққан зарлы сес, кақыранын айнасына жақын жерде жатырған Бердақты *шоршындырып*, орнынан өрре турғызды (А.Садықов).

ШОРШЫНЫП ф. Сескенип калған, коркқан. Бул жағымсыз ойлардан бирден жүрегим *шоршынып* кетти (М.Нызанов). Ол баяғы Айдослардын өлигин көрип, Хийуадан жаны *шоршынып* қалған (К.Султанов).

ШОРШЫНЫҰ ф. Бирден секирип түсиу, селк етиу. Усыннан өлип калса, мениң де жүрегим *шоршынып*, кеселге шатылатуғын шығарман деген ойға да барып үлгердим (М.Нызанов).

ШОРШЫП ф. Секириу, коркыу, сескениу. Апам *шоршып* кетти. Хе, — дедим мен *шоршып* түсип (М.Нызанов).

ШОРШЫТЫҰ ф. Шоршыу фейилинин өзгелик дәрежеси. Төмендеги бекинисти тамашалауда да француз ханымды жыландар *шоршытқанын* айтпаса ескерерлик уакыя жүз бермеди (К.Кәримов).

ШОРШЫҰ ф. Секириу, коркыу, сескениу. Нурсулыудын үйге келип дем алып кетиуи тек бүгин емес еди. Турмысынан

кеўли жай. Өз сүйгенине косылды. Сонда да тез-тез үйіне келип уйқысын кандырар, анасына болса «билмеймен, ояқта *шоршый* беремен» дегеннен баска хеш нәрсе айтпас еди (М.Нызанов).

ШОРЫЛЫҚ ат. Киси есигинде жалланып ислеитұғын куллык кәсип. Кулласы, таланған кәрүанда Бәниү де бар екен, оның маңдайына екінші мәртебе *шорылық* жазылған болса керек, тәғдирден адам қашан қашып қутылыпты (К.Кәримов).

ШОТ ат. Кетпенге усаған, ағаш жоныу ушын қолайластырылған кишкене усташылық қуралы. Әтирапта бир замат иркилген *шотлар* менен балталардын тақылдысы кайтадан еситиле баслады (К.Кәримов).

ШОФЁР ат. Автомобил жүргизінуші, басқарыушы кәниге. Исмайыл енди бурынғыдай кешеден де бийпарық етпес, шофёрға машинасын әсте айдаатып, Нурсулыудың босағасынын тусына келгенде мойнын бурыу менен өтер еди (М.Нызанов).

ШОШАЙТЫҰ ф. Соррыйып жокары шығып туруу, тик туруу. Акыры, мен ансаған қыяллар сиз ушын бахытсызлық-ға?! «Хаялы кеткен» атанасыз! «Хаял таслаған» деп кол *шошайтып* керсетеди қызлар. Хә-әй! — деп бакырдым оған бармағымды *шошайтып* (М.Нызанов).

ШОШҚА ат. Аяқлары қыска келген, аша туяклы, томпақ денели хайуан. Ал, бул «зәрүрликте *шошқаның* гөши де хадал» деген рәуият табады (А.Садыков).

ШОШҚАДАЙ кел. Шошка сыяклы, шошка тәризли, шошқаға усаған. Тәбияттан да өзине дос таппай жекке қалған жаралы *шошқадай* дүньяға жеркенишли карайды (К.Султанов).

ШӨГИР ат. Әсимлик түри. Дәрьянын жағасындағы бүк камыслар аяғын тусап, найзадай *шөгир* тула бойына жармасып, «Саған жол жоқ, кет азғын» дегендей оратылып бетин тырнайды (К.Султанов).

ШӨГИРИҰ ф. фраз. Гәпти бир адамға алып келиу. Қалай деген менен кешеги түн кушағындағы бир заман сөйлесиу хәм палаталасларымнын оны гә сынап, гә мактаулары хәм изин әкелип маған *шөгириулері* кеулимде оған деген хәуеслик оята баслаған еди (М.Нызанов).

ШӨГИРМЕ ат. Алты айлык ямаса бир жыллык козы терисинен тигилген дөнгелек бас кийим. Орта бойлыдан бәлентирек, дуғыжым денели, ат жаклы, кыр мурынлы, оны

«шырайлы», деп айтса да болатуғын еди, басына өсик жүнли козы терисинен тигилген селкилдек *шөгирме* кийген, отыз жаслардан аскан, кара мұртлы киіс хәулиде тұрған арбаға ат жекті (К.Кәримов).

ШӨГИРТЕК ат. Ағаштың, отынның майдасы, қалдығы. Кировшылар бәндиргі айдынларды тарпа басып отыр. Бизлерди *шөгиртек*, томарлы айдынларға ысырды (К.Султанов).

ШӨГИҮ ф. Отырыу, төмен түсіу. Есікті бекитіп, креслоға *шөккен* жигит басының артындағы исікті қолы менен сылап қойып ойлады: «Демек, екі күн бойына еденде ессіз жатқанман» (К.Кәримов).

ШӨЖЕ ат. Тауықтың, қустың баласы. «*Шөженің* несийбеси болғанда, тауыққа емшек пітпес пе еди» деген (М.Нысанов).

ШӨЖЕ ҚОРАЗ кел. Шөжедей, шөже сыяқлы. Якуббай екі бүйирин таянып, урысыудан тайсалмайтуғын *шөже қораз* киби бир шама уақыт пәкененін хұжимин күтип қозғалмай тұрды (К.Кәримов).

ШӨККИШ ат. Бир нәрсені қағыу, урыу ушын қурал. — Ләббай, қардардың гәпи биз ушын бұйрық, — деп Өтеғұл манлайының терин артып қойып, таяр белди *шөккиш* урып пазнаға айландырыуға кириседи (К.Кәримов).

ШӨКПЕСИН ф. фраз. Кеули қалыу, кеули түсіу. Сәлменнің кеули *шөкпесин*, деп солай етті (К.Кәримов).

ШӨЛ ат. Суусыз кең даланлық, құрғақшылық, сахра. *Шөл* далалар менен жайлауларда еле жасыл майсалар көзге тасланбады (К.Кәримов).

ШӨЛИСТАН ат. Суусыз кең даланлық, сахра. Аралдан суу қурып қалған гезде, сизлер хәзир пайдаланып отырған жерлердин қаншасы бузылып, орны *шөлистанға* айланып кететуғынлығын және бир мәртебе ойланып көрің ақыры! (Т.Қайыпбергенов).

ШӨЛИСТАНЛЫҚ ат. Кең даланлық, құрғақшылық, сахра. Мен хәр сапар шыққанда ушы қыйырсыз *шөлистанлықтан* ненидур күткендей телмирей едим (М.Нысанов).

ШӨЛКЕМ ат. Уйым, бирикпе. Кетер алдында Тилеумуратов колхоз партия *шөлкеминің* секретары Ниязов пенен Сабыров, Узақбаев үшеуін онашаға шақырып алды (К.Султанов).

ШӨЛКЕМЛЕСТИРИҮ ф. Уйымласуу, жабдиллесиу. Лекин, мен конференцияны *шөлкемлестирүүчилерден* руксат алып, кабинетиме келдим (М. Нызанов). Сениң ұазыйпан коллективтеги жұмыстарды *шөлкемлестиріу*, кимге не жетпей атырса, соны тәмнйин етіу (Т. Қайыпбергенов). Түсликти бизге Илья деген келіншек *шөлкемлестирген* екен (М. Нызанов).

ШӨЛКЕМЛЕСТИРИҮШИЛИК ат. Бириккенлик, жәмлескенлик. Емлеуханада бас шыпакердин өзи ме, орынбасары ма, яки бөлим баслығы ма, кулласы, бир абырайлы көниге екенлиги билініп турар еди, *шөлкемлестиріушилик* укыбынан (М. Нызанов).

ШӨЛЛЕҮ ф. 1. Анкасы кебиу, суу ишкиси келіу, суусау. Жалаң аяғын таслар тилип канаткан, қансыз еринлери не ушындур жарылып кеткен, *шөллегенлиги* көл тәрәпке тигілген жалынышлы нәзеринен анык билініп турар еди (К. Кәримов). 2. аүйс. Сизлер бул жакта олардың арын арлап, *шөллен* отырсызлар (А. Садыков).

ШӨМИШ ат. Ағаштан исленген қасықтың үлкен түрі. ...түсі көрінбейтуғын ағаш зеренге екі *шөмиш* быламык күйіп Әсембайдың алдына қойып атыр еди... (К. Султанов). Кеселеріңізди таярлаң! — деди темір *шөмишин* қолайлап (М. Нызанов).

ШӨМИШ КЕППЕС ат. Мәүсим. «*Шөмиш кеппес*» қыс күніне жақынласып қиятырса да, мен ушын узак (М. Нызанов).

ШӨҢГЕ ат. Шөңгел хәм басқа да тикенекли ағашлардың майда қалдығы. ...басындағы бир шаршы орамалы шошанлап, *шөңге* аяғын жерге баса алмай, тентек өгіз бенен айқасып қиятырған жупыны жигит қара терге шомылды (К. Султанов).

ШӨП ат. Жердин бетинде өсетуғын өсімликлер. Сокпақтың екі шетиндеги *шөплер* шықларға малынған, суу болған кийими бетине муздай тийгени де Якуббайды аүйір ойлардан арылта алмаған еди (К. Кәримов). «Самал болмаса *шөптің* басы қыймылдымайды» деген ырас болыуы керек (А. Садыков).

ШӨП ПУЛЫ ат. Салықтың бир түрі. Сизлер үш күн ишинде быйылғы жылдың хәм келеси жылдың бир токсанының *шөп пулы*, түтин пулы, малдан закаты, жаннан үсирин жыйнайсыз! (К. Султанов).

ШӨПКЕР ат. Жайды ағаштан тикейтип араларын қамыс ямаса ылай хәм гербиш пенен өріп исленген жай. Жай *шөкперден* исленип, топан сыбау менен сыбалған (М. Нызанов).

ШӨПЛИК ат. Шөплердин жыйынтыгы. Оннан соң ол атызды жағалай өскөн көк *шөплердин* үсти менен машинаны алға айдады. (Т.Кайыпбергенев). Сон солынқыраган *шөпликлерди* кушағыма жыйнап-жыйнап бир шетке алдым (М.Нызанов).

ШӨПЛИКЛЕРДИ ат. Шөплердин жыйынтыгы. Сон солынқыраган *шөпликлерди* кушағыма жыйнап-жыйнап бир шетке алдым (М.Нызанов).

ШӨП-ШАР ат. Тасланды затлардын жыйынтыгы, шөплер. Жерди тегислеп, *шөп-шардан* тазалап, арнадан кабак пенен суу алып төгип, әтияхлап койды (К.Кәримов). Бирак, кенсиригине келип тийген соккыдан сокпак жағасындағы *шөп-шардың* арасына ушып түсти (К.Кәримов).

ШӨРЕК ат. Дөнгелек етип тандырға писирилген кишкентай нан. Кешкурун бир жуп *шөректи* белбеуине орап, колтыгына кысып жолға түскенде де дөн алып сатыу ушын пул табыу жөниндеги кыяллардан арыла алмады (К.Кәримов). Бүгін де солай: тандырға жабылған *шөреклерден* баслап, лампасый, гелле, кант, как ерик, жийде, сөк, сары май, кауын, как ийжаннын неше түри, кулласы, дастурхан дегенин жайнап кетти! (А.Садыков).

ШПИОН ат. Жансыз, тыншы. Ақыры, «шпионлық» деген... кәйдам, ким ондай гәреметти көтере алады? (М.Нызанов).

ШУБАЛАҢҚЫ кел. Былғасыклы, шатасыклы, созылынкы. Билмедим... — деп *шубалаңқы* жууап бердим, сөзимнин изин жутып жибердим (М.Нызанов).

ШУБАР кел. Хәр жеринде ағы бар, ала, аламыш. Делбе кисидей абынып тентиреклеп жүрип киятырған Кәдир дауыс жетер жерде әукийип турған, үлкенлиги кашардай *шубар* түсли бир нәрсени көрди (К.Султанов). Енди бүгін сол атызларды өзи минип келген *шубар* атты, бир жағына Бердактын ешегин жегип гүнде менен сүрип атыр (А.Садыков).

ШУБАТ ат. Түйениң сүтинен ашытып исленген ишимлик. Өзиме, садаған кетейин кымыз бенен *шубаттан* бурқырап шығатуғын кыр шөбиниң ийиси унайды (К.Кәримов). Сейт-таппасан айран болса да әкеле бер *шубат* бар ма, дым мурат, карап жибер, кымыз бар ма, *шубат* бар ма, дым

ШУҒЫЛ кел. Өсекши, биреуди-биреуге жаманлағыш. Келинине исенсем де, *шуғыл* сөзден қолындағы қызың да тилге ереди екен (К.Султанов).

ШУҒЫЛЛАНЫҰ ф. Белгилі бір ис пенен бәнт болып, айланысыу. Бунын ушын әлбетте алағадасыз *шұғылланыу* хәм бираз уақыт зәрүр (М.Нызанов). Сиз илим менен *шұғылланысыз ба*, яки шпионлық пенен? (М.Нызанов).

ШУҚАНАҚ ат. Ой, шуқыр. Аркалап жүрмей-ақ, бизин кемпирге де усынша кен дүнядан бир *шұқанақ* аүйсар, бай аға, келген хызметим ол емес... (К.Султанов). Бизин Қаракөл бунын қасында кпшкене бпр *шұқанаққа* мегзейди (К.Кәримов).

ШУҚАНАҚ-ШАЛШЫҚ Шуқанақ ат. Ой, шуқыр. Шалшық кел. Гөне турып қалған. Таң алдында нөсерлеп қуйған жауын түс уақтындағы гүздин ашық қуяшы менен тез кеуіп кеткен, тек хәр жер-хәр жерден *шұқанақларда* ғана сап-сары *шалшық* суулар қалған еди (М.Нызанов).

ШУҚЛАП ф. Түртіу, шуқыу, ойыу. *Шұқлап* қоймаса көшпей не қылады?! (М.Нызанов).

ШУҚЫР ат. Ой, шуқанақ. Бул палкердин дауысы, онын бир көзи әтирапка бағар, ал екінши көздин *шұқырында* тыртықлар ғана қалған еди (К.Кәримов).

ШУЛҒЫҰ ф. Умытылу, талпыну, бир жаққа барыуға ықласы менен асығу. Институт хужжетти қабыллап баслағаннан Нөкіске *шұлғыдым* (М.Нызанов).

ШУЛЫҚ ат. Түрлі жиптен тоқылған, аяққа киіетуғын кийимнин түрп. Жалаңаяғына таза туфли киіп алған Якуббайдың, олпайыт өспирим *шұлықты* ойына да келтирмеген еди, қайтарсынғы жолда аяғы жерге тиймей киятырғандай туйылды (К.Кәримов).

ШУНАҚТАЙ кел. Ен кишкене шетки бармақ. Салқын самал дөгеректеги теректин шақаларын шұылдатып, уйқыға елтти, бирақ онбасы әбден уйқысы келгенде ислейтуғын әдисин қылып, *шунақтай* бармағын ауыртып тиследі, ғайратлы тислер батыңқырап кеткен болса керек, ауырыудын зарпына шыдамай, ыныранып қойды, уйқысы да шайдай ашылған еди. Өзимнин *шунатай* бармақ айкастырыудан арыға өте алмаған катықлығыма ренжидим (М.Нызанов).

ШУҰАҚ ат. Күн шууақ ат. Күннин нуры түсетуғын ық жер. Түсте күн *шууақ* пенен жибиіп, иримтиклелген муз кешки аяз бенен тула бойын шыйратып катқалақ болды (К.Султанов).

ШУҰЛАСЫПТЫ ф. Шуулау. Бул көз бояушы! — деп *шууласыпты* хаяллар (М.Нызанов).

ШУЎЛАСЫҰ ф. Дауыстын ямаса баска бир кыймыл хәрекеттин дауысы, сеси. Көлдин бетин каплаган муз сықырлап жарылды, тоғайлар көүстерли *шуўласып*, хайуанлар инлерине кирип кетти (К.Кәримов).

ШҮБЕРЕГИН ат. Гезлеменин майда кесиндиси, кыйкымы, жука тауардын кыйындысы. Шелегин бир койып кетти, пол жуўғыш ағашын бир әкелди, сон әлленемирде бәрха топыракка былғай берип кап-кара болған ләтте *шүберегин* әкелди (М.Нызанов).

ШҮБЕРЕК ат. Гезлеменин майда кесиндиси, кыйкымы, жука тауардын кыйындысы. Балама *шүберек* баслы биреўин инам етсин! (К.Султанов). Ертектеги дәулердин жанларындай булардын да *шүберекке* түйиўли жанлары колына түсип қалған пайытты колдан жаздырғысы келмей отыр (А.Садыков).

ШҮБЕРЕК-ШАРШЫ ат. Гезлемелердин жыйындысы. Бир арша толтырып койыппан *шүберек-шаршыға!* (М.Нызанов).

ШҮЙ ат. Арба, кеме, гүнле, сала хәм баска да затлардағы бир нәрсени алға ямаса кейинге жибермей ушлап турыўшы кишкене ағаш. 1. Асқар екінши арыстағы *шүиден* демеп, жийрен атқа көмеклести (К.Кәримов). 2. Ескектин қалағынын суўды сыбалаған сестине кулак *шүидиң* тынымсыз шыйқылдаған сықырлысы қосылып, зарлы бир төгеди (К.Султанов).

ШҮЙЕЛ ат. Адамлардын, жанлы-жаныўарлардын тула беденине шығатуғын қатты жара, майда бәртикше. Онын еки колына жыбырлаған *шүйел* шығып кеткен еди (М.Нызанов).

ШҮЙИНШИ ат. Куўанышлы хабар айтып келиўшиге берилетуғын сыйлық. Бурынлары сөз салыўға қол жетпес төбе көрип жүрген Сәлийманын мақул сөзин еситип, ақ пейил жигит *шүйинши* сорау ушын келген еди (К.Султанов).

ШҮКИР шүкир етиў ф. Тәўбеге келиў, рийза болыў. Кой қапа болман шеше, — деди апам *пискен* сүтти ананыздын дүнгирина куйып берип атырып. Қудайға *шүкир*, колын куры емес, Исмайылың суксурдай жигит болды, жаман көзден сакласын (М.Нызанов).

ШҮКИР ЕТИҮ ф. Тәўбеге келиў, рийза болыў. Изинде қудайға *шүкир* балаларың бар (А.Садыков).

ШҮКИРЛИК ф. Шүкирлик етиў. Тәўбелик етиў, рийзалык етиў. Олар бул аўхалдың өзлеринде жүз бермегенине *шүкир-*

лик етип, демлерин ишине салып алған (М.Нызанов). Себебин, усынын өзине де *шүкирлик* етиўи тийис (Т.Кайыпбергенов).

ШҮЛДИРЕГЕН кел. Түсиниксиз сөйлеў, шүлжинлеў. Мен кишкентай *шүлдиреген* кызларды көргенде «ертең бир күн менин кызым да усындай болып бақшаға барады, мамасы келген уакта жуўырып...» деген жерге келгенде ойым шаппай калды (М.Нызанов).

ШҮЛДИРЛЕҮ ф. Түсиниксиз сөйлеў, шүлжинлеў. — Куяш шығыўға жакын калды... деди нәресте өзиниң жағымлы даўысы менен *шүлдирлеп* (К.Кәримов).

ШҮЛЕН ат. Мерекелерде көпшилликке асылатуғын үлкен нәхән қазан. Баланы үлкен *шүлен* қазанның астына таслады да, жасырып алып калды (К.Султанов). Шертек астында асыўлы қазанлардың бири болысқа арнап асылатуғын, қалғанларында хәр түрли аўкат болып, олар қонақтың хұрметине қарай берилетуғын, ал күнликши менен жалшыға, жылқыман менен шопанға, басқа да хызметкерлерге *шүлен* қазанда жуўери гөже қайнап туратуғын еди (К.Кәримов).

ШҮЛЛИК ат. Таяк пенен урып ойнайтуғын ойын. Қашарман топ, *шүллик*, асық ойында гирлегенлердин әдебин берип қоятуғын, ерке өскен, ата-анасының жалғызы Қайырдың ең жақсы көретуғын нәрсеси ат миніў менен аңшылық еди (К.Кәримов).

ШҮМИҮ ф. Суўға көринбей кетіў, батыў. 2. аўыс. Ойға батыў, ойланыў. Қайнаўытлап аққан қатты ағыслы дәрьяда мен гә қалқып, гә *шүмин* баратырман (М.Нызанов).

ШҮҢИРЕК кел. Көздин ишке қарай кіріўи, көздин уясына қарай кирген, ойық. Сакалы сийрек, қус мурын, пешанасы тар, узын бойлы арық, *шүңирек* көзди Салтық бийди «усы адам көп нәрсеге наразы, дәўкес-аў», деп көзи менен сынап отырды да, оның алдындағы табакқа тоқпак жылкити атып урды (К.Кәримов). — Москва саў ма, Москва? — деп ақсақаллы *шүңирек* көз, арық ғарры тоқып отырған аўын таслап, картаға қарап жуўырды — кәне, көрсет Москваны (К.Султанов).

ШҮТИК ШЫРА ат. Қандай да болмасын бир ыдысқа май қуйылып пилте менен жағылатуғын шыра. Ертеңине жүреги даўамаса да илажсыздан қараңғы өжиреде шырпы шағып қыдырып, моржасыз *шүтик шыраға* май таўып алғанда қуанып

кеткен еди (К.Кәримов). *Шүтик шыраның* жактысында Өтештин кызғыш шырайы көринеди (А.Садыков).

ШЫБЫҚ ат. Теректин, жынғылдың майда жинишке түри, жинишке тал. 1. Еки жигит кызыл жынғыл *шыбықтарын* сазлап турғанда қазы келип, ұаз оқыды (К.Кәримов). Онын жүреги суў етти. *Шыбық* услаған колы калтырады (К.Султанов). Бирак, усыннан молланың *шыбығын* көп жеген. усыннан-паллакка көп асылған бала жок (А.Садыков). Кисим кәхәри келгенде урсын, туттан баска *шыбық* сынып калады, және каяктан шыбық излеп жүремен, дейди екен (М.Нызанов). *Шыбық* тиймеген асаў екен (К.Султанов). 2. — Ұактында райком секретары болып хәммени бир *шыбық* пенен айдаған, ол (К.Кәримов). Хаял канша дәў бола берсин, еркектин алдында майыскақ *шыбықтай* болады (М.Нызанов).

ШЫБЫН ат. Еки канатлы кишкене жәнлик. Көлдин бойында болғанлыктан шағатуғын *шыбынлар* бар (К.Кәримов). Ширеге үймелескен *шыбындай* балалар үйдин касынан шыкпайды (А.Садыков). 4. Оның тек тили-ғо, болмаса *шыбынға* хазары жок (М.Нызанов).

ШЫҒАМАН ф. Ислеймен, кыламан. Барған сон және бир-бир таклап *шығаман* (М.Нызанов).

ШЫҒАНАҚ ат. 1. Қолдың билектен жокары бүгилетуғын жери. Оракбай сыбырланып, мени *шығанағы* менен түртип койды (М.Нызанов). 2. Бир нәрсенин бүгилген, кайырылған, айланған, бурылған жери. Басында темир дубылға, ийнинде жени *шығанағына* жетер-жетпес көзгенек полат саўыт, белиндеги кылышы шамасы кулаштан кем емес узын, үзенгине ширенип: — Ким бар? — деп гүркирегенде саўаш майданы ләрзеге келип, бир силкингендей болды (К.Султанов). Даўыл менен касарысып, еки-үш *шығанақ* жол жүргеннен кейин атлардын зорыкканы ма, жаўырынынан сыбак тер шыкты (К.Султанов).

ШЫҒАР ф. Капыдан сыртқа шығып атырған жер. Нәзеримди емлеұхананын *шығар* аўзындағы жарма капыдан үзбестен дәруаза беттен биймәни айланып, тораңғыл астындағы скамейкаға отырдым (М.Нызанов).

ШЫҒАРҒЫСЫ ф. Ишиндеги кайғы, хәсиретлерин сыртқа шығарыў. Хатта болса да өтмишин еслеп дебдиўин *шығарғысы* келди (М.Нызанов).

ШЫҒАРМА ат. Белгилі бір автордың өз ойынан жазған көркем әдебиі мийнеті. Дәстанларда, баска әдебиі шығармаларда жигитлер өз сүйгені ушын жанынан кешіүге дейін барады (М. Нызанов). *Шығарманың* соңғы бөлегі сондай тәсірлі етіп орынланды, ғалаба шапалақлардан зал ләрзеге келгендей болды (К. Кәрімов).

ШЫҒЫН ат. 1. Жумсалған кәрежет. 2. Бұлгыншылық, зыян. Ләшкер өз максетине ерискеннен кейін халық тынышланғанша бир неше күн иркилип турды да, Қоңыратка хан адымын қойып, сапар *шығынларын* қоңыратлылардан өндиріп излерине қайтты (К.Кәримов). *Шығынсыз* урыс, мәелесіз төбелес болмайды. Фашист деген ийттин балларына урысайық деп есиркедик пе (К.Султанов).

ШЫҒЫР ат. Керизден жокарыға суу алып шығып, науа аркалы салмаға шығаратуғын хәм биік жерлерди сууғаратуғын ирригациялык курал. *Шығырдан* суу алып, қос-қос өгіз бенен партауды аударған кууатлы шаңырақлардан сол жылғы егини ат бауырына тирелди (К.Султанов).

ШЫҒЫС ат. Дүньяның төрт тәрәппнннн бнрн, күнннн шығар бетн, батыс тәрәптннн карама-карсы бөлнмн. Атаўдын кубласы дәрья, батысы «Айбүйнр» теннзн, аркасы менен шығысы көлатлык (К.Султанов). Әййемгн *Шығыстың* суўсынын кандырып пүткнл Орта Азнянын кан тамыры болған Әмнүдәрья сен кандай халға түснп жатырсан? (Т.Кайыпбергенев).

ШЫҒЫҰ ат. Дүньяға келнұ, тууылыұ. *Шығыуы* керек инсан шықсын дүньяға (М. Нызанов).

ШЫДАМ ат. Сабыр, тақат, төзім. Арба көшеден оңға бурылып, жолға түсіп, бір неше қадам жүргеннен соң Асқардың *шыдамы* таўсылып сорады (К.Кәримов). Маған қылғанын қылып жүрсе, сен де *шыдамай* бір бийжағдай іске қол урып, тағы... (К.Кәримов).

ШЫДАМСЫЗ ат. Сабырсызлық, тақатсызлық. Айтқандай бизлерди Нигар кишем алдымызға шығып күтип алды. Бирак, бул сапар мени емес, апамды *шыдамсызлық* пенен күтип турған екен (М.Нысанов). 2. Деген менен әзелден жениллеу Нұрымбет *шыдамсызлық* етсе керек (А.Садыков).

ШЫЖАН ат. 1. Ишине акша салыу ушын былғарыдан хәм басқа да материаллардан исленген калташа. 2. Ат.

кеткен еди (К.Кәримов). *Шүтик шыраның жактысында* Өтештин кызғыш шырайы көринеди (А.Садыков).

ШЫБЫҚ ат. Теректин, жынғылдын майда жинишке түрі, жинишке тал. 1. Еки жигит кызыл жынғыл *шыбықтарын* сазлап турғанда казы келип, ұаз оқыды (К.Кәримов). Онын жүрегі суў етти. *Шыбық* услаған колы калтырады (К.Султанов). Бирак, усыннан молланын *шыбығын* көп жеген, усыннан-паллакка көп асылған бала жок (А.Садыков). Кисим кәхәри келгенде урсын, туттан баска *шыбық* сынып қалады, және каяктан шыбык излеп жүремен, дейди екен (М.Нызанов). *Шыбық* тиймеген асаў екен (К.Султанов). 2. — Ұактында райком секретары болып хәммени бир *шыбық* пенен айдаған, ол (К.Кәримов). Хаял канша дәў бола берсин, еркектин алдында майыскак *шыбықтай* болады (М.Нызанов).

ШЫБЫН ат. Еки канатлы кишкене жәнлик. Көлдин бойында болғанлыктан шағатуғын *шыбынлар* бар (К.Кәримов). Ширеге үймелескен *шыбындай* балалар үйдин қасынан шыкпайды (А.Садыков). 4. Онын тек тили-ғо, болмаса *шыбынға* хазары жок (М.Нызанов).

ШЫҒАМАН ф. Ислеймен, кыламан. Барған соң және бир-бир таклап *шығаман* (М.Нызанов).

ШЫҒАНАҚ ат. 1. Қолдың билектен жокары бүгилетуғын жери. Оракбай сыбырланып, мени *шығанағы* менен түртип қойды (М.Нызанов). 2. Бир нәрсениң бүгилген, кайырылған, айланған, бурылған жери. Басында темир дубылға, ийнинде жеңи *шығанағына* жетер-жетпес көзгенек полат саўыт, белиндеги кылышы шамасы кулаштан кем емес узын, үзенгине ширенип: — Ким бар? — леп гүркирегенде саўаш майданы ләрзеге келип, бир силкингендей болды (К.Султанов). Даўыл менен қасарысып, еки-үш *шығанақ* жол жүргеннен кейин атлардын зорықканы ма, жаўырынынан сыбак тер шыкты (К.Султанов).

ШЫҒАР ф. Капыдан сыртқа шығып атырған жер. Нәзеримди емлеўхананың *шығар* аўзындағы жарма капыдан үзбестен дәрўаза беттен биймәни айланып, торанғыл астындағы скамейкаға отырдым (М.Нызанов).

ШЫҒАРҒЫСЫ ф. Ишиндеги кайғы, хәсиретлерин сыртқа шығарыў. Хатта болса да өтмишин еслеп дебдиўин *шығарғысы* келди (М.Нызанов).

ШЫҒАРМА ат. Белгилі бір автордың өз ойынан жазған көркем әдебиі мийнети. Дәстанларда, баска әдебиі шығармаларда жигітлер өз сүйгени үшін жанынан кешіуге дейін барады (М.Нызанов). *Шығарманың* соңғы бөлегі сондай тәспрлі етіп орынланды, ғалаба шапалақлардан зал ләрзеге келгендей болды (К.Кәрімов).

ШЫҒЫН ат. 1. Жумсалған кәрежет. 2. Бұлгыншилнк, зыян. Ләшкер өз максетіне еріскеннен кейін халық тынышланғанша бір неше күн іркиліп турды да, Қоныратқа хан адымын қойып, сапар *шығынларын* қоныратлылардан өндіріп ізлеріне қайтты (К.Кәрімов). *Шығынсыз* урыс, мәлелсіз төбелес болмайды. Фашист деген нйттин балларына урысайық деп есіркедік пе (К.Султанов).

ШЫҒЫР ат. Керізден жокарыға суу алып шығып, науа аркалы салмаға шығаратуғын хәм бийік жерлерді сууғаратуғын ирригациялық курал. *Шығырдан* суу алып, қос-қос өгіз бенен партауды аударған кууатлы шанырақлардан сол жылғы егінні ат бауырына тирелді (К.Султанов).

ШЫҒЫС ат. Дүньяның төрт төрепіннін бири, күннің шығар бети, батыс төрептин қарама-қарсы бөлімі. Атаудың қубласы дәрья, батысы «Айбүйір» теңізі, аркасы менен *шығысы* көлатлық (К.Султанов). Әйіемгі *Шығыстың* сууысынын қандырып пүткіл Орта Азияның қан тамыры болған Әмнудәрья сен қандай халға түсіп жатырсаң? (Т.Қайыпбергенов).

ШЫҒЫҰ ат. Дүньяға келіу, тууылыу. *Шығыуы* керек инсан шықсын дүньяға (М.Нызанов).

ШЫДАМ ат. Сабыр, тақат, төзім. Арба көшеден онға бурылып, жолға түсіп, бір неше кәдем жүргеннен соң Асқардың *шыдамы* тауысылып сорады (К.Кәрімов). Маған қылғанын қылып жүрсе, сен де *шыдамай* бір бийжағдай іске қол урып, тағы... (К.Кәрімов).

ШЫДАМСЫЗ ат. Сабырсызлық, тақатсызлық. Айтқанындай бизлерді Нигар кишем алдымызға шығып күтіп алды. Бірақ, бул сапар мени емес, апамды *шыдамсызлық* пенен күтіп турған екен (М.Нызанов). 2. Деген менен әзелден жеңіллеу Нурымбет *шыдамсызлық* етсе керек (А.Садыков).

ШЫЖЛАН ат. 1. Ишине ақша салыу үшін былғарыдан хәм баска да материаллардан ісленген қалташа. 2. Ат.

Шегирткеге усаған түнде шырылдап бакыратуғын ушыўшы жәнлик. Жигит *шыжсланын* шығарып, еки көк қағазды усынды (К.Кәримов).

ШЫЙҚАН ат. Иринлесип, исип шығатуғын өзекли тери аўырыўы. *Шыйқан* болдым оларға (М.Нызанов).

ШЫЙҚЫЛДАҰЫҚ кел. Шыйқылдаған сести шығаратуғын, шыйқылдай беретуғын. Әкесинин жеринен өнген өним кыстан шығаўға зорға жетер, күн жылып, жерге көк шөп шыкса турмыс аз ғана жеңиллесер, ерте бәхәрде шыққан сүйриктин *шыйқылдаўығын*, соңынан сүтилмек, тағы қандайдур шөплердин тамырын, кумда кылтыйған кәрағанайдын түбирин жеўге болар, сонынан жерден өнген хәр кыйлы жемислер жетилисип, буларды аштан өлиўден аман алып қалар еди (К.Кәримов).

ШЫЙРАҚ кел. 1. Шяккан, шөпик, шалт, тирише, куўнак. 2. кел. Писик, пукта. «Айдос болып, ханға жаранаман» деп, бийлик камшысын *шыйрақ* услады (К.Султанов). 2. Мәси-геўишли аяқларын басыўы да *шыйрақ*... (А.Садыков).

ШЫЙЫҚШЫ ат. дин. с. Әўлийешиликте зыяратшылардын садақаларын кабыл етиўши диний адам. Кәбиристаннын хызметкерине, *шыйықшыға* айландырып атыр, — деп Сержанов өкиниш пенен гүрсинди (Т.Кайыпбергенов).

ШЫҚ ат. Жаз ямаса гүздин күнлери күннин суўыныўынан пайда болатуғын суў тамшылары, ләм, хөл, ызғар. Тан ала геўгимнен турып, Ажар кемпирлерин оятып, азанғы *шық* пенен ак пишенди сәскеге шекем орып кайтады... (К.Султанов). *Шық* түскеннен соң шөплер қандайдур жағымлы ийис тарқатар, Каска жолдын орпан топырағы ызғарланып, шан күндизгидей көтерилмейди (К.Кәримов).

ШЫҚЫРЛАҰ ф. Шық-шық етиў, майда нәрселердин бир-бирине тийиўи, сықырлаўык. Кешкурын есиктин кулпы *шықырлап* ашылды (К.Кәримов). Полат пружиналар *шықырлап* созылды, козғалып кетсе сес берип, жинине тийди (К.Кәримов).

ШЫЛАПШЫН ат. Кир хәм кол жуўатуғын ыдыс, ләген. — Қолларға суў алыңлар! — деген даўыс еситиледи хәм орта жыйнастырылып, *шылапшын* әкелиндеди (А.Садыков). Мийман атаңдай уллы, деген Кулшы бий, дәрья кешип, әўлийе атлап,

алыстан излеп келип отырсыз, сизден болсын алдына койылған *шылапшынды* акырын ысырды (К.Кәримов).

ШЫЛБЫР ат. Көликтін басына тағылатуғын жип, аркан. Тез сыртқа шығып, дінгекке байлаған аттың *шылбырын* шешип, Еринбай көрсеткен таман жетеледи (К.Кәримов). Алға жылысып, аттың *шылбырына* колын узатты (К.Султанов).

ШЫЛПӘРШЕ ф. Шылпәрше болыу, майда-майда болыу, сыныу, майдаланыу. Сонда ол колына түскен бел менен терезенің сау көзлерінің *шыл-пәрше* етип сындырды. (К.Кәримов). Түні мененгі ойларым *шылпәрше* болды (М.Нызанов).

ШЫЛЫМ ат. Желим сыяклы балықта хәм жаңа тууылған төлдің сыртында болатуғын зат. Шегіу ушын қағазға шыйратып оралған ямаса түткке салынған темекі сүйегінің майдасы көне, кайсысын жасырып *шылым* шегіп жүрсіз? (М.Нызанов).

ШЫМШЫҚ ат. Торғайдан кишілеу жабайы қустың бир түрі. Қолымнан келсе бир мәүритке *шымшық* көз шыт көйлек болғым келип кетті (М.Нызанов). Жүуерінің писіріп ордым, *шымшығын* қорығанымда жанымда жоқ едің (К.Кәримов).

ШЫМШЫМ ат. Азғана, кишкене, шымтым. Есенгелді чайнегіндегі чайды акырын кесесіне толтырып қуйып, *шым-шым* урлады да, дастурханның шетін қайырып пәтія етті (К.Султанов).

ШЫМ-ШЫРҚАДАЙ кел. Майда, киші, көп бала-шаға. Бизди ат айдап келип, гелле қылар, *шым-шырқадай* бала-шағамыз бар (К.Кәримов).

ШЫМ-ШЫТЫРЫҚ кел. Пытыранқы, шашыранды, хәр түрлі, хәр кыйлы. Жәхәнгир менен Гүлнихалдің тәғдіріне байланысly *шым-шытырық* ойлар енді Якуббайды өз искенжесіне алып, бир шешім кабыллауға мәжбүр қылмақта (К.Кәримов).

ШЫМЫЛДЫҚ ат. Жайдың мүйешіне, кара үйдин бир қапталына тутылған гезлеме. *Шымылдықтың* желпіген епкини менен дәрьяның беті бүлкілдеп кайнап, көлдің тынып турған пишен камыслары түн менен хошласкандай шуұласып калды (К.Султанов).

ШЫМЫР кел. Денеси беккем, карыұлы, денеси тығыз, нығыз, нык. Күші шағылмаған, булшық ети *шымыр* жигиттің

колына түскен ескектин калағы шығырдай суўды сапырып, кемениң капталын көк ала толкын кылды (К.Султанов).

ШЫН ат. Хақыйкат, дурыс, анық, нағыз, рас. 1. Сен бир «гимназияны» питкерлиң бе, айтатуғын сөзинге кара, хәкисленбей шыныңды айтса! — деди кемпир (К.Султанов). 2. А-ал, сизлерге, өтирик, маған — *шын* (А.Садыков).

ШЫНАР ат. Бойы бийик болып, шақалары хәр жакка тарап кеткен көп жыллык үлкен қатты ағаш. 1. Кешеги нарым барында. *Шынарымды* кулаттың (К.Султанов). 2. Ол кустын уясы да, жүз жыллык *шынарлардың* ен бийик шакасында болар екен (М.Нызанов).

ШЫНАРЛАРДАЙ кел. *Шынарға* усаған, шынар сыяклы. Жүз жыллык *шынарлардай* жуўанып кеткен ериклердин хәзир сегиз түби ғана қалған (М.Нызанов).

ШЫНҒЫР ел.с. Темирдин темирге тийиуинен шыккан даўыс, сес. Усы ўақытлары иштен биреўдин *шынғырған* ашшы даўысы шықты. Кемпир шоршып түсти (М.Нызанов).

ШЫНЖЫР ат. Бири-бирине бекитилген дөңгелек, темирдин дизбеги. 1. Жигит *шынжыр* менен төрт мүйешлеп коршалған, ултанындағы жылтыр таслары көшип болған орынды көрсетти (М.Нызанов). 2. Ишкериге басын түркменше ораған кейўаны хаял, изинде төбеси ушлы, дубылғаға мегзеген, алтын *шынжырларға* алтын тенгелер тағылған зер такыя кийген кыз екеўи босағаны атлап кирди (К.Кәримов).

ШЫНҚОБЫЗ ат. Шынқобыз. Қаракалпақларда кошкар мүйизли *шынқобыз* болады (К.Султанов).

ШЫНЛЫҚ ат. Дурыслық, әдиллик, хақыйкатлық. 1. Бала-лықтағы сада арзыўлар *шынлыққа* айланған еди (К.Кәримов). 2. Негедур *шынлықты* шын кеўилден сезинип турған ишки сезимим, бир гәпти сыртқа шығармады (М.Нызанов).

ШЫНТ кел. Шынт уйқы. Қатты уйқы. Мойнын алға созып, денеси атылатуғын сары жай шегиндей тартылып, хәр кәдемди *шынт* ықласы менен барынша алысқа таслап, баўыры жазылып, кулақларында гүўлеп ескен самал менен жарысып, пүткил беденинен тер тамшылап желип киятырған боз жүрмел алыстан топ-топ болып турған аламанды көргенде қаны кайнап, аўызлық пенен алысып, бурынғыдан бетерирек йош пенен алға тасланды (К.Кәримов).

ШЫНТАҚ к. Шығанак. Назлы бир дизеге конып, *шынтағы* менен тиреп, есик бетке телмирип карап отыр (К.Султанов).

ШЫНЫ к. Шийше. Кәуетерли сөзлерди ерксіз еситкен ол казыўдан келип, дәлиздін босағасына енди кәдем қойған еди, Якуббайдың үмитлери колдан түсип кеткен *шыны* ыдыс киби шылпәрше болды (К.Кәримов).

ШЫНЫНДА м.с. хақыйкатында, расында, анығында.

1. «*Шынында* мен киммен?» деген сораў тамағына тығылды (К.Кәримов). 2. *Шынында* ондай емес. Ырасын айтыўға уялады (М.Нызанов).

ШЫҢ ат. Таўдың ең бийик жери, уша басы, төбеси, жокарысы. 1. Ол кәйтсе де сансыз өткелден өтип, асқар *шыңларды* асып сол таўдын төбесине жетпегенше сынақтан өте алмасын билди (К.Султанов). 2. Үлкен-үлкен қалаларды көрсетемен, Қап таўларынын карлы *шыңларына* алып шығаман (М.Нызанов).

ШЫҢҒА ат. Темирден, сымнан исленген дөнгелек зат, курал. Мынанын *шыңғасы* түсип қалыпты, — деди сәзенденнің колына түскен дуўтар сазындай жағымлы даўыс (К.Кәримов).

ШЫҢҒОБЫЗ ат. Аўызға салып, тислеп шертиўге арналған темирден исленген музыкалық курал, әсбап. Әкеси Бозай ат тағалаған, *шыңғобыз* соққан, орак пенен белдің, кетпеннин, лазнаның устасы — темирши еди.

ШЫҢҒЫРЛАҰ ф. Сынғырлаў, зыңғырылаў, шырылдаў. Усы ўақытлары есиктин коңыраўы *шыңғырлады* (М.Нызанов).

ШЫҢҒЫРЫҰ ф. Шынғырлаў, кышқырыў. Якуббайды тысқарыда күтип турған Зулайха *шыңғырған* даўысты еситип, шоршып түсти, ишкериге умтылды. (К.Кәримов).

ШЫПА ат. Ем, даўа. 1. «Неде болса, *шыпа* болсын!» деп суўық демин алды (А.Садыков). 2. Жанғазының канлы майданға атланар алды алты канатлы үйге бир өзи сыймай пошалап, ингендей кайысып, ботадай бозлап отырған Назлы кемпир жүрегіндеги дәртине усынан басқа *шыпа* таба алмады ма, ким билсин, кыза келе айтынып жылады (К.Султанов).

ШЫПТА ат. Жекеннен токылып исленген төсекке пайдаланатуғын хожалық буйымы, зат. 1. Отын базардан арыда мал базары, оннан өрде етик базары, ортарақта жайласқан баккал базары, гәлле базары менен *шыпта* базары бир-бирине жакын (К.Кәримов). 2. Камыс кос дүзетип, алды артына *шыпта*

жапқан үйлер атаудың сыйкын кашырса, енди аўылға ак баскурлы, ак кийизли отаўлар келди (К.Султанов).

ШЫРАЙ ат. Келбет, көрик, сын-сымбат. 1. Бир пурсатка костюмыңызды шешип қоя аласыз ба? Исмайыл аң-таң болған халда, күле *шырай* менен костюмын шешип, креслоға жапты (М.Нызанов). 2. Аға, а-ғам! — деп қолына алды да, *шырайына* қарап турып, аўзына басып, Назлы кемпирге ыржыйып қарады (К.Султанов).

ШЫРАЙЛАНЫҰ ф. Сулыўланыў, көрикленнў. Сонда Оксананың жүзи бұрынғыдан да бетер *шырайланып* кеткендей көринди маған (М.Нызанов).

ШЫРАЙЛЫ кел. Келбетли, көрикли, сын-сымбатлы келискен, сулыў. 1. Охо! Бизин апамның отырысын кара деди кушағын керип. Нағыз ханның маликаларына уксайды я?! Кара, кише, апам расында да *шырайлы* ғо я! (М.Нызанов). 2. Қаран, қандай *шырайлы* нашар... (К.Кәримов). 3. Қандай *шырайлы* ат-ә! (М.Нызанов).

ШЫРАҚ ат. Жакты, нур, жарык. 1. Хаў-ў! Тилеўхан сахнадағыдай образға кирип, мәккарана танланып қарады. Усындай күйеу баланы күнлиз *шырақ* жағып таба алар ма екен (М.Нызанов). 2. Бекбаў *шырақларды* азғана гүзетти де күтилмегенде хәзил қылды (К.Кәримов).

ШЫРГҮБЕЛЕК ф. Шыр гүбелек айланыў, бир жерде турып айланыў. 1. Бектемир шалтлық пенен кулашын жайып жиберип, басының үстинде дыр камшыны ысқыртып *шыр гүбелек* айландырғанда басшысының жеген сокқыдан жерде домалап атырғанын көрген қарақшылар Бектемирдің жанына жолаўға батына алмай, егленип қалды (К.Кәримов).

ШЫРҚЫРАҰ ф. Ашшы даўыс пенен бақырып жылаў. Шырлаў, күйиниў. *Шырқырап* шыққан даўысты, тас герен болғыр кулақтарым еситти (А.Садыков).

ШЫРП ф. Шырп етиў, тезлик пенен хәрекет етиў. Бизлер барсақ болмай ма? — деди Аман *шырп* етип (М.Нызанов).

ШЫРПЫ ат. Отты алыстырыў ушын бир басына күкирт жағылған жинишке ағаш таяқшалар, ағаштын майда-майда бөлекшелеринин басында жандыратуғыны бар зат күкирт. 1. Ертенине жүрегі даўамаса да илажсыздан қараңғы өжиреде *шырпы* шағып қыдырып, моржасыз шүтик шыраға май таўып алғанда қуўанып кеткен еди. (К.Кәримов). 2. Сырттан бир

кушак жыңғылдын *шырпысын* әкелген Бәйтханның көзлері кып-қызыл муштай болып домбығы писип кеткенлігін ала-көленкеде көрмесе де сезді (А.Садықов).

ШЫТАҚ ат. Нағыстардың бөлекшелері. Хәйкел-өңір моншақтың ушына илдириу ушын мыстан исленген хәр түрлі формадағы зат. **1.** Генерал қолына қандайдур қағазларды услап, тап ийніне дөңіп турған, өзіне уксап кийінген, бірақ ийніндегі зер пөпегі кишірек хәм ак комзолының көкірегіне таққан *шытақтары* кемірек, мурты енді тап берген, сары шашын өрлеп тарап қойған жас жігіттің гәппіне қулақ түрер, анда-санда бас ийзеп қояр еді (К.Кәрімов). **2.** Керегенін басларын байлаған ызба гил *шытақ* нағыс (К.Сұлтанов).

ШЫТЫРЛАҰ кел. Шытырлаған сес, дауыс. ф. Шытырлап сыныу, сықырлау, пытырлау, пышырлау. Кассир *шытырлатып* ақшамды санап береді (М.Нысанов).

Ш

Ш ат. 1. Қарақалпақ әлипбесинин хәриби хәм усы хәриптин танбасы, атамасы. 2. Тилдин ушының үстинги, таңлайға тийип аўыздың сәл ашылып-хаўанын аўыз куўыслығынан шығыўынан жасалатуғын даўыссыз сес. 3. **Ш** хәриби: яшиқ, община, помещик, щетка, ши хәм т. б. сөзлерде ш сеслеринин бирикпеси орнына жазылады. 4. к. ша.

ША ат. «ш» хәрибинин аты.

ШАВЕЛЬ ат. бот. Узун сүйир жапыраклы түршиқ дәмли, аўқат писириўге болатуғын жабайы өсимлик. Шавельден исленген.

ШЕБЕНЬ ат. Қурылыс материалы ушын арнаўлы түрде машинадан өткерилген, жегизилген, майдаланылған тастын майдасы, майдаланған тас, майда шағыл тас. **Шебень** жүкленген машина салынып атырған жай қурылысының қапталына келип тоқтады...

ШЕБЕНЬДЕЙ кел. Шебень сыяқлы, шебень тәризли. Шебень янлы, шебеньге усаған. **Шебеньдей** майда тасларды Мурат етегине салып келди де қурдасларына мақтаныш пенен көрсетти... («Жеткиншек» г.).

ШЕБЕТ ат. 1. Шымшық, қарлығаш хәм басқа да қуслардың жуғыр-жуғыр, шүйк-шүйк, быжыр-быжыр етип шығарған сеси, сайрауы. 2. аўыс. Көбинесе, хаял-қызлардың, жас балалардың тез-тез сөйлеўи, жабырласыўы.

ШЁТКА ат. 1. Қылдан, жүннен хәм басқа да жасалма затлардан арнаўлы бир нәрсеге бекитилип исленген хәр түрли нәрселерди тазалайтуғын әсбап. Тис шёткасы. Хожалық шёткасы. Кийим шёткасы. Етик шёткасы. Қурылыс шёткасы. 2. Механизмлердеги электр тоқы арқалы ислеп турған детальдан ислемей турған детальға электр токын өткерип туратуғын белеги.

ШЁТКАДАЙ кел. Шётқаға усаған шётқа сыяқлы, шётқа янлы, шётқа тәризли.

ЩЁТКАЛАНЫЎ щёткалаў фејілининн өзлик дәрежеси.

ЩЁТКАЛАСЫЎ щёткалаў фејілининн шериклик дәрежеси.

ЩЁТКАЛАТЫЎ щёткалаў фејілининн өзгелик дәрежеси.

ЩЁТКАЛАЎ ф. Белгили нәрсени щётка менен тазартыў, шаңын кетириў, тазалаў, жуўыў. Тисти щёткалаў. Кийимди щёткалаў. Етикти щёткалаў. Полды щёткалаў. Айнаны, қапыны щёткалаў.

ЩЁТКАЛЫ кел. 1. Щёткасы бар, щёткасы болған, щёткаға ийе. 2. Щётка орнатылған.

ЩИ ат. Капустадан хәм хәр қыйлы өсімлик жапырақларынан исленген суйық аўкат, тағам. Чи писириў. Чи ишиў.

ЩИПЦЫ ат. 1. Бир нәрсени услаў, майдалаў, қысыў ушын еки жағынан қысатуғын сабы бар әсбап, атаўыз, қысқыш. 2. Ошакка отынды ысырыў хәм қозды қысыў, қозғаў ушын қолланылатуғын хожалық буйымы, әтәшқир.

ЩИТ ат. 1. Металл хәм басқа да затлардан дөңгелек етип сыртқы қарсылықтан қорғаныў ушын исленген ески қол қуралы, қалқан. 2. Көргізбе хәм көрсетпелер, арнаўлы приборлар хәм т. б. қоятуғын тахта. 3. Электр өлшеў хәм тексеріў приборлары орнатылған мрамор тахта, панель. 4. Суўдың мұғдарын ретлеў ушын жоқарғы жылжымалы бөлегі. 5. Тарнаў қурылысындағы таяр түрдегі дийўалларды қурастырып бастырыў, қаплаў ушын қолланылатуғын материал. 6. Жер асты жолларының қурылысы.

ЩИТОК ат. 1. Қолдан исленген саяман, орын, шертек, зонтик. 2. бот. Гүл топлам. 3. зоол. Көкирек қалқан, қалқанша. 4. спорт. Футбол хәм хоккей ойыншыларының қарсыласынан сақланыў ушын кийетуғын қалқаны, қорғанша.

ШУКА ат. Балықлардың бир түри, шортан балық, шортан.

ШУКАДАЙ кел. шука сыяқлы, шука тәрізлі, шука яңлы, шука тақылетли. шукаға усаған.

ШУП ат. тех. 1. Жүде терен емес, жер астын изертлейтуғын женил қол бураўы, бургы. 2. Жер астындағы айырым нәрселерди ізлеў, табыў, сынаў сыяқлы жұмыстарда қолланылатуғын хәр қыйлы әсбаптар. 3. Дән, ун, май сыяқлы нәрселерден үлгі алып көриў ушын пайдаланылатуғын иши қуўыс ұзын ушлы қурал. 4. Механизмлерде детальлар иши аралығын өлшейтуғын әсбап.

ЩУРКА ат. Көк ғарғалар топарына киретуғын, көшип жүрип тиришилик ететуғын құс, көшпели құстар.

Ы

Ы 1. Каракалпак әлипбесинин отыз жетинши хәриби хәм онын аты. **2.** Ы хәриби ыдыс, кызык, шығыс, кызыл сыяклыларда ы хәриби жазылады да, базы бир жағдайларда түбир сөзлерге тартым аффикси жалғанғанда сол сөздин түбириндеги Ы хәриби түсип калып, парык — паркы, халык — халкы болып жазылады.

ЫБЫР: ыбыр-жыбыр р. Көп, сансыз. Карға серлеп карасак, етик кийген сан адамнын излери бар екен *ыбыр-жыбыр* (Ө.Айжанов). Ойлар... *ыбыр-жыбыр* ойлар... Уйқысызлыктан басым зенип кетти (М.Нызанов).

ЫБЫР-СЫБЫР ат. Биреулердин бир-бири менен жым-жыма сөйлесиуи, бирсудин сыртынан астыртын айтылатуғын гәп, сөз.

ЫБЫРЛЫ-СЫБЫРЛЫ ат. Ой-пикирлери бир жерден шығатуғын, пикирлес, сөйлесик гәплер, ойласык сөзлер.

ЫБЫРСЫҚ ат. Майда-шүйде иплас затлар. Ара-арасында *ыбырсық* базарға ертип апарып, өлген орыслардын кийимлеринен, өзине шақ, тауары беккем кыйлынан сатып әперип тур (М.Нызанов).

ЫБЫРСЫТЫҰ ыбырсыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЫБЫРСЫҰ ф. Былғасыу, былығыу, жайрау. Төмендеги жап-жасыл урықлардын да ушлары сарғайып, үстине шакасынан үзилип түскен сап-сары жапырақлар төселип, жыйналмаған үйдин әйуанындай *ыбырсып* атыр еди (М.Нызанов).

ЫБЫРЫҚ ат. **1.** Мыс куманға усаған ылайдан жасалған шүмеги бар ыдыс. Қолында шыйығы, көзде әйнеги, Кумғаны *ыбырық*, кесе, чайнеги (С.Нурымбетов). Шымбайда заводлар салынды, тас шыранын орнына лампа, *ыбырықтың* орнына кумған келди (К.Айымбетов). **2.** Қәбирге койылатуғын сырланған гүлалшылық заты.

ЫБЫРЫҚТАЙ кел. Ыбырыққа усаған, ыбырық сыяклы, ыбырық тәризли, ыбырық янлы.

ЫБЫРЫҚ-СЫБЫРЫҚ ат. Иске аспай қалған затлар, жарамсыз майда-шүїделер.

ЫҒАЛ ат. Хөл, жас, ләм. ... *Ығал* болса да апам жуўылған көйлегин кийип, үндеместен далаға шығып кетти, мен салып берген төсекте отырып қалдым (И.Қурбанбаев).

ЫҒАЛЛАНДЫРЫҰ ығаллаў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЫҒАЛЛАНЫҰ ығаллаў фейилинин өзлик дәрежеси.

ЫҒАЛЛАСЫҰ ығаллаў фейилинин шериклик дәрежеси.

ЫҒАЛЛАТТЫРТЫҰ ығаллаў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЫҒАЛЛАТТЫРЫҰ ығаллаў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЫҒАЛЛАТЫҰ ығаллаў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЫҒАЛЛАҰ ф. Бир затты суўлаў, хөллеў. Тек *ығаллап* алсақ болды (Қ.Досанов). Өсимлик төменнен жокары қарай *ығалланғанды* сүйеди (Ө.Айжанов).

ЫҒАЛЛЫ кел. Хөлли, ләмли. Еки бети қызарып, жып-жылтыр басына қосылып кеткен кен манлайынан *ығаллы* тер шыққан (А.Бекимбетов).

ЫҒАЛЛЫҚ ат. Хөллик, ләмлик.

ЫҒБАЛ ат. Бахыт, талай. *Ығбал* жүрген ўактында, белли ғайрат салады («Қоблан»). Сизниң *ығбалыңызға* тек жақсылықтан баска тилерим жоқ... — деди (Қ.Султанов). Бул бир жағы болатуғын болса, екннши жағы бала еле жас ғой, қартайып баратырған хештемеси жоқ, оның қызығы алдында, *ығбалынан* көрер (А.Бекимбетов).

ЫҒБАЛ-БАХЫТ ат. Бағ, дәўлет, мәртебе.

ЫҒБАЛЛЫ кел. Бахытлы, талайы келнскен, мәртебеси жүрген.

ЫҒБАЛСЫЗ кел. Бахытсыз, мәртебесиз, талайы келнспеген.

ЫҒҰА ат. Жабылған жала, өсек. Елимиздеги зыянлы зат, *ығұа* кылып гезер сени (С.Мәжитов). Шынынды айт, *бахана* излеме, жаным, Дурыс емес «жассаң» деп *ығұа* қылғанын (И.Юсупов).

ЫҒЫЗБАҰ ат. Суўда қайық пенен ығып жүріп салатуғын аў.

ЫҒЫЗДЫРТЫҰ ығызыў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЫҒЫЗДЫРЫҰ ығызыў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЫҒЫЗЫҰ ф. Суўдын ағысы менен жиберіў. Ораз Гүлжанға Гүлди усы жердин салмасынан *ығызды* (Г.Есемуратов).

ЫҒЫЛЫСЫҰ ығылыў фейилинин шериклик дәрежеси.

ЫҒЫЛЫҰ ф. 1. Топланыў, шокланыў, топарласыў. Бундай қыйын аўхалға ушырасқан бизин аўыл ма десем, барлық

ауылларда **ЫҒЫЛҒАН** екен (Ж.Аймурзаев). 2. Ериў, косылыў. Бел, кетпен хәм баска да курал-жараклар алған адамлар **ЫҒЫЛЫП** келди (Ж.Аймурзаев).

ЫҒЫН-ЖЫҒЫН р. Үмбе-дүмбе, топар-топар, топланыскан, уйлығыскан.

ЫҒЫР: ығыр болыў ф. Бир истен, жумыстан кайт болыў, жүрек шайды болыў.

ЫҒЫС к. ығысыў.

ЫҒЫСТЫРЫҰ ығысыў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЫҒЫСЫҰ ф. Жылысыў, козғалыў. Кара шымылдығын жер бетинен сыпырып алып, түн батыска карай **ығысып** баратыр (К.Султанов). – Мүширип киятыр. Мүширип ғой! – деген биреўдин даўысы шығыўы мәттал: «шөп ауызшы ма» деп бойын таслап, адамлар жән-жакка **ығыса** баслады (К.Султанов).

ЫҒЫҰ ф. 1. Суўдын ағысы менен жылысыў, кетиў. Бәлким, ол растан да жүзип билмеўинен суўға **ығып** кеткен шығар (А.Бекимбетов). 2. Биреўдин сөзине ериў, исениў, берилиў, ылығыў.

ЫДЫРАСЫҰ ыдыраў фейилинин шериклик дәрежеси.

ЫДЫРАТЫҰ ыдыраў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЫДЫРАҰ ф. 1. **Пытыраў, тараў, бөлиниў.** Күннин оттай кыздырған әптабы менен кеше дәрьяны какпалап, сиресип атырған муз бәхәр таскынынан кашқандай **ыдырап** тум-туска ылағып баратыр (К.Султанов). 2. Бир заттын тозыўынын жетиўи, илбиреўи.

ЫДЫС ат. Хәр түрли нәрселерди салыўға арналған зат, хожалык буйымы. Темир **ыдыстан** аўкат жемегейли деп шәрт кояды («Әмиўдәрья» ж.). – Жаксы, онда кеттик, – деп төгин аркалайтуғын **ыдысын** алып, Сержан далаға шықты (Т.Кайыпбергенов). Патшаның басы, шопанның аяғы бар топырактан, **Ыдысқа** мойын, тутка, кулак дүзетип атыр (И.Юсупов). **Ыдыс-пыдыс** – ыдыс хәм соған уксаған барлык затлар.

ЫЗ: ыз етиў ф. Ыз еткен сөс, сестин шығыўы, ызынлаў. Үйде ыз еткен сес еситилмеди. Онда ыз еткен сес болмады. **Ыз-ыз етиў** – ыз-ыз етип шыққан ызылды, сестин ызынлап шығыўы.

ЫЗА ат. 1. Қорлық, жапа, жәбир, азап. Жәмийла жайдын мүйешине карап айланды да, денесин қысқан **ызаға** шыдай

алмай жылап жиберди (Ө.Айжанов). Өлсе кімнен *ыза* көргенге усайды (К.Султанов). 2. Ашыў, кек. Мүширпке деген *ыза* шоғы тағы тутанып, тағы жалын болып, тағы өртей баслады (К.Султанов). Хаялдың сөзи Әжинияздың арына тийіп, *ызасын* қоздырды (К.Султанов). ◇ **Ыза жеу** — ызасы келіу, қорлығы келіу. — Соннан берлі бір хабар ала алмай жүргеніме *ыза жеймен*, жолдаслар деди (А.Дабылов). **Ыза-қайғы** — қорлық, азап. Қыйыншылыққа мунаймаған, *ыза-қайғыға* қайыспаған батыр туқымының мәртлігінен бе я тәбиғат айрықша соқты ма, «жүдеп болдырған шығар!» деп, барған адамлар Ерназардың тұрқын хәм ажарын көріп бір-біріне қарасты (К.Султанов). **Ызайы мұхмин** — мүсәпір, жетім-жесірдің ызасы. — Йок «*ызайы мұхмин* харам» — деп Есберген орнынан турды (К.Султанов). **Ыза қылыу** — қапаланыу, қыйналыу.

ЫЗАЛАНДЫРЫУ ызалау феһилінін өзгелік дәрежесі.

ЫЗАЛАНЫУ ызалау феһилінін өзлік дәрежесі. Қосыбай ишiнен: «молла да бір жымыяр»... деп едi, ол қайта *ызаланып* бурыштай қызарған иймек мурнының үстіндегі көк көзлері менен әжеп тәуір қарады (К.Султанов).

ЫЗАЛАУ ф. Қорлау, жәбірлеу, азаплау. Көз тоқтатып, газетга бетіне үнілсе көп сөзлер қууанышлы, жанарып баратырған жетіскенліктер, және де кеуілді *ызалайтуғын* ренішлі кемшиліктердің беті ашық жатыр (Ө.Айжанов).

ЫЗАЛЫ кел. 1. Қорлықлы, азаплы. *Ызалы* сөз есiткенiне тутпалы ауырыудай буулығып, Қайыптың қаны сыртқа шарпып, екі бетінің алмасына ойнап шықты (К.Султанов). 2. Ашыулы, кеклі.

ЫЗАСЫЗ кел. Ызалы емес, *ыза* қылмайтуғын, *ыза* етпейтуғын, ызасы жоқ.

ЫЗАШЫЛ кел. Ызасы келетуғын, ызахор, ызалы.

ЫЗБА ат. Қара үйдің керегелерін тутастырып байлау үшін, жүннен ийірілген сабақтан жалпақ етіп еңсіз тоқылған зат, бау. Керегенің басларын байлаған *ызба* гүл шытак нағыс (К.Султанов). Керегелерді де нағысly *белжип*, *ызба* менен жалғастырып қойыпты (С.Хожаниязов).

ЫЗБАЛЫ кел. Ызба менен ісленген, ызбасы бар, ызбаға ийе.

ЫЗБЫР ат. Биреуді жек көріушілік, өшпенділік, душпанлық нийет. Ол қалай *ызбыр* болып жүрген.

ЫЗЫРЛЫК ат. Өшпенлик, өшпенлилик, иштен жаман көриушлик, жек көриушлик. Өмир узак кызыктырып мәс етип, Татыулыкка *ызырлыкты* кас етип (Т.Сейтжанов).

ЫЗҒАР кел. Ығал, хөл, ләм. Негедур сол жағымлы *ызғар* бир хәптеден кейин күшин көрсетти (М.Нызанов). Гүзге бейим *ызғары* кетип, орпан ашқан *гүзар* жолдын топырағы арғымак атлардын кетпендей туяғына буркырап, койыу шанға үйлерди көмип таслады (К.Султанов). Садулла көбинесс усы бакшада, мына гүллердин жанында, гүбелеклер менен ойнайтуғын еди, мине мына *ызғар* топыракта онын жоғалмай калған излери де бар (А.Бекимбетов).

ЫЗҒАРЛАНДЫРУУ ызғарлау II фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЫЗҒАРЛАНЫУ ызғарлау II фейилинин өзлик дәрежеси.

ЫЗҒАРЛАСЫУ ф. ызғар болыу, ығалланыу, хөлленуу, ләмлениу. Онын арасы суу менен *ызғарласып* катып калған екен (Т.Кайыпбергенев).

ЫЗҒАРЛАТТЫРУУ ызғарлау II фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЫЗҒАРЛАТТЫРУУ ызғарлау II фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЫЗҒАРЛАТЫУ ызғарлау II фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЫЗҒАРЛАУ I кел. Ығаллау, хөллеу, ләмлеу.

ЫЗҒАРЛАУ II ф. Ләм болып калыу, хөл болыу, ығал болыу.

ЫЗҒАРЛЫ кел. Ығаллы, хөлли, ләмли. Өйткени ондагы ызғырык жел, *ызғарлы* хауа райы бизин жерде де жийи-жийи болып турады ғой, көнип кетти (Ө.Айжанов). ауыс. *Ызғарлы* — ашыулы, кекли. Кәткулалар менен жасауыллардын тум-тустан караған *ызғарлы* көзлери Косыбайдын гә геүдесине, гә бет алдына найзадай шаншылып тур (К.Султанов). — Пийрим келе берсин деп отырман, — дедим күлип. Бул гәп оған сәл *ызғарлы* түйилди (М.Нызанов). ◇ **Ызғарлы күлки** — ашыулы, кекли күлки. Өтемураттын көзине *ызғарлы күлки* куйылып келди (К.Султанов). — Хаккыннан! — деп ызғарлы күлди Гүлшира (М.Нызанов).

ЫЗҒАРЛЫК ат. Ығаллык, хөллилик, ләмлилик.

ЫЗҒЫРЫК ат. Хүүлеп ескен сууык самал, жел. Егер мынау балалардай болып жумыс ислесениз касыңызға бундай *ызғырык* түүе онын әкеси боран да жоламайды (Т.Кайыпбергенев). Күннің ғыжлаған хәуиринен канбактай куурап, елпилдеп турған көктеги жука, кәгис, ақ бултар *ызғырықтан* жеркенгендей тарап кетти (К.Султанов). ◇ **Ызғырык самал** —

ызғырып ескен сууык самал, жел. Күннен-күнге жаланашланып атырған тәбият, күтпегенде көгилдир аспанды каплап алған койыу булт, *ЫЗҒЫРЫҚ*, *ЖАҒЫМСЫЗ САМАЛАР* оннан сайын менін үскинимди куйылдырады (М.Нызанов).

ЫЗҒЫРЫҚЛАҰ кел. Салқынлау, сууыклау. Бирак күн *ЫЗҒЫРЫҚЛАҰ* шығар (Ө.Хожаниязов).

ЫЗҒЫРЫҚЛЫ кел. Сууык самаллы, салқын болып ескен жел.

ЫЗҒЫРЫҰ ф. Хуулеу, гуулеу, есиу.

ЫЗҒЫСЫҰ ызғыу феиһлиһнин шериклик дәрежеси.

ЫЗҒЫТТЫРТЫҰ ызғыу феиһлиһнин өзгелик дәрежеси.

ЫЗҒЫТТЫРЫҰ ызғыу феиһлиһнин өзгелик дәрежеси.

ЫЗҒЫТЫҰ ызғыу феиһлиһнин өзгелик дәрежеси.

ЫЗҒЫҰ ф. Шубырыу, шожыу. Көп журт дунья-малын далада калдырып шубырысып, *ЫЗҒЫП* Хожели қаласына келип тығылады (К.Ирманов). *ЫЗҒЫҒАН* «альпинист койлар» жүр өрип, Тоғай артындағы шыңды айланып (И.Юсупов).

ЫЗЫҚ-ЫЗЫҚ: — Ызык-ызык болыу ф. Уұда-шуу болып посыу.

ЫЗЫЛДАНЫҰ ызылдау феиһлиһнин өзлик дәрежеси.

ЫЗЫЛДАСЫҰ ызылдау феиһлиһнин шериклик дәрежеси.

ЫЗЫЛДАТТЫРТЫҰ ызылдау феиһлиһнин өзгелик дәрежеси.

ЫЗЫЛДАТТЫРЫҰ ызылдау феиһлиһнин өзгелик дәрежеси.

ЫЗЫЛДАТЫҰ ызылдау феиһлиһнин өзгелик дәрежеси.

ЫЗЫЛДАҰ ф. 1. Ызынлау, дызылдау. «Бенде кызды азат ет!» дегендей, Таллык дәрьясының еки бойындағы хәм көл етегиндеги нар камыслар сылдырласып сөйлесип, *ЫЗЫЛДАП* шууласа калды (К.Султанов). 2. Сууытыу, аяк тартыу. *ЫЗЫЛДАҒАН* қыстың самалы усы кора иһинде турып тынласан пәсейгендей сезиледи (Ө.Айжанов).

ЫЗЫЛДАҰЫҚ ат. Ызылдап сес шығаратуғын сонаға уксаған жәнлик.

ЫЗЫЛДЫ ат. Ызылдаған сес. Әтирап жым-жырт болып, кулағынның дөгерегинде көлегейлеп жүрген сүйир шыбынның *ЫЗЫЛДЫСЫ*, қаяктадур аяқ астында бөлип-бөлип шырылдаған шегирткелердин сести түнгі мэхәлге сән береді (М.Нызанов).

ЫЗЫҢ ат. Ызынлаған сес. Ешейинде *ЫЗЫҢ* қағатуғын куурак камыслардын басы да калдырамай, тозаңы шығып үрпейисип тур (Ө.Хожаниязов). **ЫЗЫҢ** қағыу — сес шығарыу. *ЫЗЫҢ* қағып есер самалың, Тал жапырағын жулкылап бирден, Сары сынлы қыздай жамалың, Сары алтынға толғандай ирген (Т.Сейтжанов).

Ызың-ызың сууық — сес шығарып ескен сууық самал. *Ызың-ызың сууық самал* еседі. Ызылдасып өкпе-бауырын теседі (Ө.Шамуратов). **Ызың-сызың сөз** — емески хабар. Бирак та ол хаккында *анаў-мынаў ызың-сызың сөз* еситсем де, көзим көрмеген сон инанғым келмейди (Ө.Шамуратов). Орал менен Сапар бирин-бири тәуір көреді, деп бурын аўылдағы бала-шағадан *ызың-сызың сөз* еситиўи бар, онын дурыслығын я надурыслығын өзи де билмейтуғын еді (М.Абдреймов). *Ызың-сызың сөз* болып көштин изине ерди (Ж.Аймурзаев). Ел арасы еле *ызың-сызың сөз* (Т.Кайыпбергенов).

ЫЗЫҢЛАҰ ф. 1. Мыжыў, езиў, быжырлаў. Усы максетте - анасынын *ызыңлаған* сөзлеринен кутылыўды ойлап бирден МТСка кетти (Т.Нәжимов). 2. *Ызылдаған* сестин шығыўы. Хәй, анаў *ызыңлап* мазамды алды ғой (К.Досанов). Бағдын иши сары гилем төсенди, Әтирапқа *ызылдаған* сес енди (Т.Сейтжанов).

ЫЗЫҢЛЫ кел. Ызыңлап шыққан, ызыңлаған.

ЫЗЫҢСЫЗ кел. Ызыңы жоқ, ызыңламаған.

ЫЙЫҚ I ат. Ешектин, ғашырдың, жылкынын хәм баска да жаныўарлардын арка жәўырыны менен мойыннын тутасқан жери, ердин алдынғы тәрәпи туратуғын жери.

ЫЙЫҚ II к. ийин. Аўызы жете койса баска адамды *ыйықтан* алып, бир таўлап уралы (К.Ирманов).

ЫЙЫҚЛАҰ I ф. Ыйыққа ис пенен түртиў, исти суғыў.

ЫШЫҚЛАҰ II к. ийинлеў.

ЫҚ I ат. 1. Сууық самал келмейтуғын таса, пана. Жанлы маклуклардын бәри өзине *ық* излеген менен кара жер көкирегин төсеп, нәр алғандай булқынып туўлап койды (Ө.Айжанов). 2. Суўдын ағысы, ағатуғын тәрәпи, бағыты. Ол әлле немелерди айтып, дәрьянын *ығына* қарай колын шошайтты (К.Султанов). 3. Бир нәрсенин аяқ бети, ақыры, төмени. Ханзаданың үйлери дәрьядан *ығырақ*, бир жамай болып отыр (К.Султанов).

ЫҚ II ат. Қырмандағы дәннин атылғандағы кепеги, коғы.

ЫҚ III к. ығыў.

ЫҚЛАС ат. 1. Кеўил, ынтық, дықкат, инта. Я бунын да шабысы бир мезгиллик пе, әйтеўир быйыл мектепке *ықласының* сәти жоқ (К.Султанов). 2. Хұрмет, иззет. Мына сөз Әжинияздын Мактумкулыға деген *ышқы, ықласын* ғаўлатып жиберди (К.Султанов). 3. Хәўес, ынтық, максет. Хәзир он алтыдаман. Лекин, сары ала шайы көйлекке *ықласым* хеш пәсеймеди

(М.Нызанов). Әкениң *ықласы* — баланы ахун етип шығарыу (К.Султанов). **Ықлас төгиу** — кеуил койыу, кеуил аударыу, йошланыу. Иске керек батыл жигер, сонда болар ойлағаның. Деп мийнетке *ықлас төгер*, шаршамастан Таяжаным (И.Юсупов).

ЫҚЛАСЛАНДЫРЫУ ықласланыу фейилінің өзгелік дәрежесі.

ЫҚЛАСЛАНЫУ ф. Кеуілленіу, қызығыу, беріліу, йошланыу. Шамурат дуұтарды енді биротала *ықласланып* шерте баслады (К.Досанов). Мен оннан сайын қара терге түсіп *ықласланып* ғана оқырман (Ж.Аймурзаев).

ЫҚЛАСЛЫ кел. Инталы, куштарлы, кумарлы. Балам жүдә оқыуға *ықласлы*, қатықулақ, еситкениң жаздырмайды (Х.Сейтов).

ЫҚЛАССЫЗ кел. Ықласы жоқ, интасыз, кеуілсіз, йошсыз, кумарсыз, куштарсыз. Соннан бері: «оның да жалтақ жері бар ғой!» деген пәмге кетіп, Қайып жәбірін *ықлассыз* айтып отыр (К.Султанов).

ЫҚЛАТЫУ ф. Ық жерге алып барыу, паналатыу.

ЫҚЛАУ ф. 1. Бораннан, сууықтан, жауыннан бір нәрсенің ығына паналау. Жауын біраз тынғаннан кейін айдарман деп тракторын токтатып жауыннан *ықлап* түсленіп атырғанына азғана уақыт өтіп еді (Қ.Айымбетов). 2. Суудың аяқ бетіне қалқыу, аяққа қарай ығыу.

ЫҚЛЫМ ат. Аймақ, ел-жұрт, халық. Арғымақты қай тауларда сүрмедің, Ғазап ушын қайдан қайға жүрмедің, Зийуаржаным бундай батыр нашарды, Жеті *ықлымды* гезіп сирә көрмедің («Ер Зийуар»). Науыйыдан басып Рудакийге шекемгі жеті *ықлымдағы* билим ғәзнийнесін ақтарған хәм бул билимнің шалқар сағасына жеткен ақыл ийелерінің ғәззеллері, рубайылары, бәйиттері, — бәрше кітаптар сол тилде (К.Султанов).

ЫҚПА I кел. Турақсыз, сөзге еретуғын, ерме.

ЫҚПА II гөне.с. Көпір салынбаған сууы бар жерлерден ат, малларды өткеріуде пайдаланылған, жекеннен ісленген сал.

ЫҚПАНА к. ықтырма.

ЫҚРАР ат. Ұәде, шәрт. Жол билмесе жол сорарсыз билгеннен, Гүдер үзбе *ықрарында* турғаннан (Әжинияз). Келтирдім деп өзі *ықрар* етті (Әжинияз).

ЫҚТЫҚАТ ат. 1. Исеним, исениш. Ел ғамында өтер хәр саатын, Мийнет етпей хеш табылмас такатың, Жасыннан «Ак алтын» зор ықтықатың, Дүньяға жайылды данкын хабарын (Т.Сейтжанов). 2. Кеуил, нәзер. Ықтықат берип, кулагын түрип тынлап тур (Ж.Аймурзаев).

ЫҚТЫРМА ат. Пана, ылашык, кора. Койшы ешкилерди камаўға ықтырма таба алмады (К.Айымбетов). Ал жигердей камыс корадан ықтырма соғып, сонын ишине үйлерин тиккен ак үзикли отаўларлын ийелери самал түе, аспан шорта сынса да, пәрўайы пәнсери (К.Султанов).

ЫҚТЫРМАЛАҰ ф. Паналаў, коралаў, тасалаў.

ЫҚТЫРМАЛЫ кел. 1. Ықтырмасы бар, ықтырмаға ийе.

2. Үйли, жайлы, паналайтуғын орны бар.

ЫҚТЫРЫҒЫ ығыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЫҚТЫЯР ат. Ерк, тилек. Өзимнен ықтыяр кетип беденимди бир күшли сезим бийлеп алды (Ө.Хожаниязов).

ЫҚТЫЯРЛЫ кел. Еркли, өз тилеги менен. Онда ықтыярлы катнаскан мийнет жәмәәти филиал әтирапы хәм мәдений дем алыу орынларынын тазалығын саклаўда абаданластырыу жумысларын жүргизди (газетадан).

ЫҚТЫЯРСЫЗ кел. Ерксиз, мәжбүрий. Ықтыярсиз кызларға косып алып, Айгүлди де ерксиз алып кетти (Ж.Аймурзаев).

ЫҚТЫЯРЫНША р. Еркинше, өзинше, барынша. Жок, мен сеннен өз ықтыярымша хеш кете алмайман (А.Бекимбетов).

ЫҚТЫЯТ ат. Берк, сак, пукта. ◇ Ықтыят болыу — сак болыу, анлы болыу, пукта болыу. Кек куўсан белин бекип, жигит болсан көрерсен... Ықтыят бол! (К.Султанов). Суу жүретуғын карыкка ықтыят болыу зәрүрли, шалпайтып та, узайтып та жибермеу дәркар (Ө.Айжанов).

ЫҚТЫЯТЛЫ кел. Анлы, сезимли, пукталы. Атын айтып шакырса жат кисинин еситип койыуы итимал, — деп ықтыятлы болатуғын ели (К.Айымбетов).

ЫҚШАМ кел. 1. Кайым, колай. Бундай хәр бир катар өз жумсаклығы хәм ықшамлығы менен баланы тынышландырыуға каратылады (Ө.Тәжимуратов). 2. Шак, шағын.

ЫҚШАМЛАНЫҒЫ ықшамлау фейилинин өзлик дәрежеси.

ЫҚШАМЛАСЫҒЫ ықшамлау фейилинин шериклик дәрежеси.

ЫҚШАМЛАТТЫРЫҒЫ ықшамлау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЫҚШАМЛАТЫҒЫ ықшамлау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЫҚШАМЛАҒЫ ф. Ийкемлеу, шағынлау, колайластырыу.

Пиллехана жайын *ықшамлап*, Безелди көп сол күни (Т.Сейтжанов). Лаконизм тийкарында көп сөзди *ықшамлау* максетинде көз, кол ямаса бас хәрекетин менен де сөзлик уғымлар аңлатылады (журналдан).

ЫҚШАМЛЫ кел. 1. Колайлы, ынғайлы. Хәзирги заманагөй китапханалар жүдә колай, *ықшамлы* етип курылып атыр (газетадан). 2. Шак, шап-шак.

ЫҚШАМЛЫҚ ат. Ийкемлик, шағынлык.

ЫҚШЫЛ кел. Ынғайшыл, көнгиш. Өзи жүдә *ықшыл* адам екен (Т.Қайыпбергенев).

ЫҚ-ЫҚ т.с. Ешекти айдауда, жүргизиуде айтылатуғын буйрык сөз. Қайып қос ешекти түйекке жегип, гүдишекти айналып *«ық-ықлап!»* жүр еди (К.Султанов).

ЫЛАҒЫҰ ф. Өз бетинше кетиу, шығынуы. Енди менсиз хеш жакка *ылағып* кетпе, балам!... (К.Султанов).

ЫЛАЖ к. илаж.

ЫЛАЙ ат. 1. Топырактын суўға араласкан түри, батпак, балшык. *Ылайдан* суўырып алғандай бел буўарына шекем сатпарланған батпак (К.Султанов). Тал саясы жанға ысык, *Ылай* суўлар сынк-сынк күлсе жапларда (И.Юсупов). Жүннен тоқылған қапқа өңменин созып, қапталында саз *ылайдан* үшпелек соғып отырған баласына жекиринди (К.Султанов). 2. Сыбаў яки жай курыў, гербиш куйыў ушын кумды, топыракты суўға араластырып исленген курылыс материалы. Аяғымнын астындағы ызғар топырак, пахсаға атыўға таяр турған пискен *ылайдай* табаныма шылп-шылп жабысар еди (М.Нызанов). Хан шәхәрди «Ишкери» хәм «тыскары» етип, екиге бөлип атыр екен, «ишкери» шәхәрди сырткы душпаннан қорғаў ушын кыр дөрегек айландырып, *ылайдан* қорған дийуал салып атыр (К.Султанов). ◇ **Топанлы ылай** – топан араласкан ылай. Жай дәслеп *топанлы ылай* менен жүдә тегис сыбалған (Т.Қайыпбергенев). **Ылай ағаш** – жайдын сырткы төбесин сыбағанда, ылайды шелекке салып, тартып шығарыў ушын арналған узын ағаш.

ЫЛАЙҚАТ кел. Миясар, ылайык, жарасымлы, жарасыклы, орынлы. Қала берди хукимет акшалай жәрдем етип, өзине *ылайқат* ис таўып берсе, бул күнелтиў емей не (Ө.Хожаниязов).

ЫЛАЙЛАНДЫРЫҰ ылайлаў феиилинин өзгелик дәрежеси.

ЫЛАЙЛАНЫҰ ылайлаў феиилинин өзлик дәрежеси.

ЫЛАЙЛАҰ ф. 1. Тынык сууды козғау, былғау, патаслау, ыласлау, бұлдириу. 2. ауыс. Бұлдириу, ұайранлау. 3. Сыбау жағыу, сүйкеу. Какыра питкеннен кейин онын иши-сыртын ылай менен ылайлап шықты (Ж.Аймурзаев).

ЫЛАЙЛЫ кел. 1. Ылайы бар, тынык емес, тынбаган. Ел тәғдири – сууы гә тасып, гә тартылған Сырдәрьяның ылайлы ағысына мегзейди (Т.Кайыпбергенов). 2. Ылайы бар, ылайға ийе.

ЫЛАЙСАН ат. 1. Бұлгиншилик, ұайраншылык. Онын изинде ылайсаңға ушыраған аш қалған кисидей жутынып, Кәраматдийин жортып келеди (Ж.Аймурзаев). 2. Жәнжел, бұлдирги.

ЫЛАЙСЫЗ кел. 1. Ылайы жок, таза, тынык. 2. Ылайы жок, ылайға ийе емес.

ЫЛАЙТЫҰ ылайлау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЫЛАЙЫҚ 1. кел. Ылай боларлык, ылайға турарлык. 2. кел. Миясар, мууапык. Берлимурат абайла, Аўзыннан шыккан сөзлерин, Халыкка болсын ылайық (Бердак).

ЫЛАЙЫҚЛАҰ ф. Ийкемлеу, ынғайлау, мууапыклау, колайлау. Хәр адамға ылайықлап шекти таслап өлшеп берди (Ж.Аймурзаев).

ЫЛАЙЫҚЛЫ кел. Жарасымлы, жарасыклы, колайлы, орынлы. Буннан өзине ылайықлы кишкене ғана кылышты сайлап алды (Қ.Айымбетов). Соған ылайықлы сабақлары да көбирек еди (Ө.Айжанов).

ЫЛАЙЫҚСЫЗ кел. Орынсыз, ретсиз. Сонлыктан Ромеш өзин скрипка шертиуге ылайықсыз деп, филгармония сатып алды (Р.Тагор).

ЫЛАЙЫҰ ф. Суудын топырак пенен араласыуы. Есиклерин илдирип ылайып аккан салмаға келди хәм жақсылап жууынды (Қ.Досанов).

ЫЛАҚ ат. Ешкинин бир жасқа толмаған төли, баласы. Бир күни үйине келсе, байланған көк ылақтың биреуи өлипти (А.Дабылов). Аты ылақ демесен, серке болып тур (Қ.Султанов).

◇ **Ылақ ойын** – ат үстинде жүрип бауызланған кишкене ылақты тартып ойнаитуғын халықтың миллий ойынынын түри. Қырық кызы менен отауда, Тартып ылақ ойнайды («Қырық кыз»). Айпарша кеселинен айығып, майданға шығып турса, қалмақтың жас жигитлери шок-шок, топ-топ ылақ ойнап жүргенин көрди («Мәспатша»). Ылақ шабысыу, ылақ шабыу –

ылак ойнау. Бес-алты күннен берн, *ылақ шабысқан* болыстың. Гил жерменлери яранлар (Бердак). *Ылақ шабыуға* барғанда он ешки алғанын лап етип мактап аннан қайтқан күнлери болса, мен бүгін үш кийикти атқа бастырып усадым — деп аўзын көпиртетугын еди («Әмиүдәрья» ж.).

ЫЛАҚА ат. Гөши майлы, тикенексіз, түси кара, аўзы үлкен, жайыннан кишнлеу балык. Сол ўақытта үлкен бир *ылақа* тапсырылады, еки адам көтере алмай турғанда, Палеке барлық күши менен ийинине қағып салады (Ө.Шамуратов). **Ылақаның қарнындай** — үлкен, семіз. Жағасын молдан қайып жиіеклеген ақ сүп көйлегиннің етегин желпиіп, *ылақаның қарнындай* иркилдеген семіз қурсағын арка жакқа каратып жатыр (К.Султанов).

ЫЛАҚЛАҰ ф. Ешкиннің төллеуі, балалауы, тууыуы. Қойлар менен ешкилер күн сайын козылап хәм *ылақлап*, аўылдың кой-ешкиси өсіп көбейди (Т.Нәжимов).

ЫЛАҚЛЫ кел. Ылағы бар, ылаққа иіе, ылағы болған.

ЫЛАҚСЫЗ кел. Ылағы жок, ылаққа иіе емес, ылағы болмаған.

ЫЛАҚТЫРТЫҰ ылақтырыу фейиллиниң өзгелик дәрежеси.

ЫЛАҚТЫРЫЛЫҰ ылақтырыу фейиллиниң белгисіз дәрежеси.

ЫЛАҚТЫРЫСЫҰ ылақтырыу фейиллиниң шериклик дәрежеси.

ЫЛАҚТЫРЫҰ ф. Бир затты белгили кашыклыкка күш епкини менен таслау. Мосыны кулағынан усап, костан шыкты да, үкиге *ылақтырып* жиберди (К.Султанов).

ЫЛАҚШЫ ат. 1. Ылак ойынын жаксы ойнайтуғын адам. 2. Ылақты бағыушы, ылаққа караушы. **Ылақшы ат** — ылак ойнауға бейим, соған бағдарланған ат. Дәрьянын ортасында еки кеме көкпарға таласқан *ылақшы атлардай* айқасып, ағысты ыклап кетти (К.Султанов).

ЫЛАҢ ат. 1. Аўырыу, наўқас, кесел. 2. Бүлгиншилик, бүликшилик. Арқаланып көшпек деген, Үйреншикли *ылаң* еди (И.Юсупов). Тағы не *ылаң* шығарды деймен, ишимнен күйип кеттим (Ө.Айжанов).

ЫЛАҢЛАНЫҰ ф. ыланлау фейилиниң өзлик дәрежеси.

ЫЛАҢЛАҰ ф. Хәкислениу, кеселлениу.

ЫЛАПЫШ ат. Ылақа балығынын кишкене түри.

ЫЛАС кел. Кир, патас. Усы күни кийимин *ылас*, колын сыя ямаса китапларын жыртылып, бир жерин кир болып көрсинши (Т.Қайыпбергенов). Биразы: «көйлегим *ылас*

болғанша, көкирегим ылай болсын!» деп жаланап ылай атып тур (К.Султанов).

ЫЛАСЛАНЫҢ ыласлау фейилинин өзлик дәрежеси.

ЫЛАСЛАТТЫРТУҢ ыласлау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЫЛАСЛАТТЫРЫҢ ыласлау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЫЛАСЛАТЫҢ ф. ыласлау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЫЛАСЛАҢ ф. Патаслау, кирлетіу. Үйімде тап-таза хәуизимди *ыласлатып* қоя алмайман (Х.Сейтов).

ЫЛАСЛАҢШЫ ат. 1. Патаслаушы, кирлетіуші. 2. ауыс. Басыушы, бүлдириуші. Бүгін сенин тасларыңды *ыласлаушы* жат аяқлар (И.Юсупов).

ЫЛАШЫҚ ат. Жән-жағы қоршалып бастырылған шертек, қос. Сол күні Ержан менен сөзді бір жерге қойып, түн жарпында, жигитлер *ылашықтан* шықты (К.Султанов).

ЫЛАШЫҚТАЙ кел. Ылашық сыяқлы, ылашыққа ұксаған.

ЫЛБЫР: ылбыр-сылбыр кел. Иске ийкемсіз, жай кыймылдайтуғын, бос, босалаң.

ЫЛБЫРАНЫҢ ылбырау фейилинин өзлик дәрежеси.

ЫЛБЫРАСЫҢ ылбырау фейилинин шериклик дәрежеси.

ЫЛБЫРАҢ ф. Ийкемсізленіу, сылбырау, босанлау.

ЫЛҒАЛ ат. 1. Умтылыс, жигер, йош. Дүньяда азап жоқ суусыз өмірдей. Суу жетпеген жерде тоқтайды *ылғал*. Қайтсын Арал дузлы шаңға көмилмей (К.Рахманов). 2. Сапар, талапланыу, атланыу. *Ылғал* етті Мәспатша, Тууып өскен журтына («Мәспатша»). *Ылғал* етип, узак йерден йол ашып (Әжинияз). Сауаш күні *ылғал* таслап, Сәрдар болып жыйын баслап (Бердақ). *Ылғал* етип, бираз жерден жол асып, Кешлетіп ғайбана елине келдим (К.Султанов).

ЫЛҒАЛЛАНЫҢ ф. Жигерленіу, ғайратланыу, умтылу.

ЫЛҒАЛЛЫ кел. Жигерли, ғайратлы, инталы. Сол дәуірлерде Аралдың асау толқынлары менен алысып, *ылғаллы* мийнет еткен мөрт балықшылар көп болған (газетадан). Жүрдин көпшилик алдында, *Ылғаллы* қыз болдың Сәуле (Д.Назбергенов).

ЫЛҒАЛЛЫЛЫҚ ат. Жигерлилик, инталылык, ғайратлылык. Алтын жыйнау тур ядында, *Ылғаллылык* тур бадында (Д.Назбергенов).

ЫЛҒЫЙ к.с. Барлық, тек, гилең. Солай да сыр бермейін деп *ылғый* өтирикти суудай саудыраттым (Ө.Хожаниязов). Несине ылайық емес, *ылғый* усынысты сизлер айтсын деген

бе? (Ө.Айжанов). «*Ылғый* ғаррылар капронды салса, алдында жынайт тұрғандай» баскасын салмаймыз деп үәде етті (Ө.Айжанов).

ЫЛДЫЙ ат. Ой. шуқыр, төмен, пәс; тау, төбенің түсерлігі, жанбауыры. Едилдің *ылдый* бети белбеуліктен, Өр бети днзден кайтады («Еднге»).

ЫЛДЫМ-ЖЫЛДЫМ кел. Өтирик-ырасты араластырып жүретуғын, жылмакай, шалағай.

ЫЛЖЫРАҚ кел. Жумсак, бос.

ЫЛЖЫРАТЫҰ ылжырау феиілинін өзгелік дәрежесі.

ЫЛЖЫРАҰ ф. Жумсарыу, босау, босасыу, былкылдау, былбырау.

ЫЛЫҒЫҰ ф. 1. Сөзге ериу, берилиу. 2. Қаңғыу, шығыныу, шабыу.

ЫЛЫҚПАҰ ф. Бир нәрсеге, сөзге ермеу, ырыкпау, көнбеу.

ЫЛЫҚТЫРЫҰ ф. Бузыу, ыдыратыу. Селлер *ылықтырса* таулардың қарын, Саілардың баса-бас камалы болар (И.Юсупов).

ЫМ ат. Хәрекет пенен түсиндириу, кылык, қылға. Баласының *ымына* түсинген Гүлім бүгін көбірек шаршағанын, оның үстіне бүгінгі нормасынан ертеңге аұысып қалғанын айтты (Т.Қайыпбергенев). Майданға шыққан соң Қәлмен шети аұылға аралас кирген атлыларды көрди де, Әжиниязды *ымлап* қораға шақырды (К.Султанов). *Ым* менен шығып кетиуін өтиндим (М.Нызанов). ♦ **Ым қағыу** — белги беріу, ымлау. Табак алынып, қол жууылған соң, Тауназар бәйбишесіне *ым қақты* (Н.Бөрекешов). **Ым-жымы бир болыу** — келісімлі, сырлас. Булар үшеуінін *ым-жымының бир болғаны* елеследі (Ә.Шамуратов).

ЫМЛАСЫҰ ымлау феиілинін шериклік дәрежесі.

ЫМЛАТЫҰ ымлау феиілинін өзгелік дәрежесі.

ЫМЛАҰ ф. Айтатуғын ойын сес шығармай белги аркалы билдириу, силтеу. Майданға шыққан соң Қәлмен шети аұылға араласа кирген атлыларды көрди де, Әжиниязды *ымлап* қораға шақырды (К.Султанов).

ЫМЫРТ ат. Иңир, геүгим. ♦ **Ымырт жабылыу** — күн батып қараңғы геүгим түсіу. *Ымырт* жабылып қас қарайғанда анам аұылдың артындағы қалын қопалыққа барып, дүзде мени тууған (Ж.Аймурзаев). *Ымырт* жабылғаннан кейін далада қыспақ тартып, бойра тоқып отырған бирен-сараң адамлар да үйлеріне кирди (К.Султанов).

ЫНАНЫҰ к. инаныу.

ЫНЖЫҚ кел. Натық, тартыншак, уялшак, жасканшак. Жаслыктан пайда болатуғын сол тартыншак, уялшак, *ынжық* минезди басыу ушын, ишки сезимлери арпалысып киятыр еди (К.Султанов).

ЫНЖЫҚЛАҰ кел. Натыклау, тартыншаклау, уялшаклау.

ЫНЖЫҚЛЫҚ ат. Натықлык, тартыншаклык, уялшаклык, жасканшаклык. Ол *ынжықлык* пенен уялғандай төмен карады (К.Рахманов).

ЫНЖЫЛТЫҰ ынжылыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЫНЖЫЛЫҰ ф. Әкиниу, кыйналыу, ууайымлау, капаланыу, кайғырыу. «Отырыспа» деген уақытта қыз апасына мунайып карап, әлле неден тартынып отырғандай көзлери жерге телмирип *ынжылды* (К.Султанов). «Ата, рас-ақ, бизди таслап кетесен бе?!» дегендей, гаррыға жалтаклап карайды... *Ынжылып* отыр! (К.Султанов).

ЫНТЫҒЫҰ ф. Кумартыу, куштарланыу, берилю, кумарланыу, умтылыу. Әжинияздың кеуилине дуньяда Ханзаданын дауысынан жағымлы дауыс бар ма?... Сыртта туруп: «сол, сонын дауысы... Тағы бир сөйлесе екен!» деп *ынтығады* (К.Султанов). Арғы жүздеги салланып турған көк пишенлерге, ана бир шоқ талға, жайылып жүрген малларға бирим-бирим зейнин аударып, журтын сағынып келгендей табият көринислерине *ынтығып* тур (К.Султанов).

ЫНТЫҚ ат. Кумар, куштар. Перде артында ол канша жасырын болған сайын, мен сонша *ынтық* едим (М.Нызанов).

ЫНТЫҚЛЫҚ ат. Кумарлык, куштарлык, инталык.

ЫНТЫҚТЫРЫҰ ынтығыу фейилинин өзгелик дәрежеси. – Ким ол? Қаякта ислеиди? Айтағойшы, *ынтықтыра* бермей. (М.Нызанов)

ЫҢ: ын етиу е.с. Ын еткен сес, ыңкылдау. ◇ **Ың етиу** – ын етип шыккан сес, ыңылдау. Ол онын сөзине *ың етип* сөз кайтармады («Жеткиншек» г.).

ЫҢҒАЙ ат. 1. Бир нәрсенин рети, жөни, ауҳалы, жағдайы. Мейли өз *ыңғайы*ңа кара, балам (А.Бекимбетов). 2. Қолай, бейим. Азанда Халмурат төрт арбаға сайлы өгизлерди жегип, қапталына бир *ыңғай* жигитлерди косты (К.Султанов). Анамды хәзир ғана үмитлендирип жиберген болсам. Онын үстине Гүлшияраның да *ыңғайы* жоқ емес (М.Нызанов).

ЫҢҒАЙЛАНЫҰ ыңғайлау фейилинин өзлик дәрежеси.

ЫҢҒАЙЛАСТЫРЫҰ ыңғайлау феиининн өзгелик дәрежесн.

ЫҢҒАЙЛАСЫҰ ыңғайлау феиининн шериклик дәрежесн.

ЫҢҒАЙЛАҰ ф. Ретлеу, бейимлеу, қолаілау, хәзирлеу. Оттын кызыуына балкып отырған Палман менен Сапар астына басқан шомларын *ыңғайлап* койды да, сонын үстине кыйсайып көзлери илннди (М.Абдреймов). Бесик жыры бесикти тербетиудн ырғағына *ыңғайлап* исленген (Н.Дәүкараев).

ЫҢҒАЙЛЫ кел. Қолаілы, жайлы, жағдайлы.

ЫҢҒАЙСЫЗ кел. Қолаісыз, жағдайсыз, жайсыз. Әйтеуір оған қызлардын қайтып баратырғанлығы бир *ыңғайсыз* жағдайды туудырып жиберди (Ө.Хожанов).

ЫҢҒАЙСЫЗЛЫҚ ат. Қолаісызлык, жағдайсызлык, жайсызлык.

ЫҢҒЫРШАҚ ат. Ағаштан жасалған, карапайым, әшекөйсиз ер түри; ешек ер.

ЫҢҒЫРШЫҚ ат. к. ыңғыршак.

ЫҢҒЫРЫҰЛАҰ ф. Мазасын алыу, дыңғырлау. Келтирейинн десе көрген жерде онын сол *ыңғырыулауы*: «Перзентим» деп жыламсырайды (Т.Қайыпбергенев). ... *Ыңғырыулап* бир хәпте, бир айға дейин қыр изинен қалмайды. Биреу дыңғырлай берсе кимге жағады (М.Нызанов).

ЫҢ-ЖЫҢ ат. Бакырыс, шаўкым. Маіда балалар дегенин *ың-жыңды* тынлай ма, куўыс-колтығы ма, ийни ме жармасып, өңиримдеги гвардиялык значогиме асылып жүр (Ө.Хожаниязов).

ЫҢ-ЖЫҢСЫЗ кел. Бакырыссыз, шаўкымсыз.

ЫҢҚ-ЫҢҚ етиу ф. Ынкылдау, гүрсилдеу.

ЫҢҚА-ЫҢҚ е.с. Баса-бас, урда-тут. *Ыңқа-ыңқ*, былшабылыш таң атқанша дауам етеди (Т.Қайыпбергенев).

ЫҢҚЫЛДАНЫҰ ынкылдау феиининн өзлик дәрежесн.

ЫҢҚЫЛДАСЫҰ ынкылдау феиининн шериклик дәрежесн.

ЫҢҚЫЛДАТТЫРЫҰ ынкылдау феиининн өзгелик дәрежесн.

ЫҢҚЫЛДАТЫҰ ынкылдау феиининн өзгелик дәрежесн.

ЫҢҚЫЛДАҰ ф. 1. Гүрсилдеу, ыңырсыу. Бул жерде *ыңқылдап* атырған кесел жок (М.Нызанов). 2. ауыс. Болдырыу, шаршау. Қаранғы түнде *ыңқылдап* ауыл шетиндеги әулийеден Шүкиржанның үйине зорға әкелдик (А.Бекимбетов). Ерназар арысландай қол-аяғын салмақ пенен басып, курды үш мәртебе айланды да, хан алдына келип, алыс сапардан болдырып келген нардай *ыңқылдап*, хәсиретли демин алды (К.Султанов).

ЫҢҚЫЛДЫ ат. Ынқылдаған сес, дауыс. Сонын арасында емески *ыңқылды* тағы еситилди (Т.Кайыпбергенев).

ЫҢҚЫЛ-СЫҢҚЫЛ ат. Турып-жатып жүрген бийтап, аұырыу-сыркат.

ЫҢЫЛДАҰ ф. Әстен сес шығаруу, әсте косык айтыу. Ол, Дәулетинин кай уак уйқыға кеткенинше *ыңылдап* отырып кайғылы емес, бирдейине хәзилли косык айтады (Ө.Айжанов). Әсиресе Нуржамал төркинин сағынса Әжиниязды алдына алып, ағасынын косыкларын әстен *ыңылдап* айтып отырады (К.Султанов).

ЫҢЫЛДЫ ат. Әстен, акырын намаға косылып шыккан сес. «— Сенин *ыңылдыңды* еситип, дуўтар тартатуғын шығар деп келип едим, қысса оқып отыр екенсен (К.Султанов).

ЫҢЫРАНҒАН кел. Карыулы, күшли, мыклы.

ЫҢЫРАНЫҰ ф. 1. Ынырсыу, ынқылдау, зарланыу. *Ыңыранарға* кесел жок, Ислерине талап жок («Қырык қыз»). Уй изледин, *ыңыранғанды* көрдин (Ж.Аймурзаев). 2. Карыу-ланыу, күшейиу. Бөрибайға күши жетпей, ийек *кағып ыңырайды* (А.Бекимбетов). Узак жүргеннен кейин Ерназар жалыктыма көхәрленип *ыңыранып* (К.Султанов).

ЫҢЫРСЫҰ ф. Сестин еситилер-еситилмес болып әстен шығыуы, ынқылдауы. Шопанлардың екеуи бурынғы сабанхананын есигине барған уакта, иштен адамнын *ыңырсыуы* менен ийттин ырылдысы еситилди (А.Бекимбетов). Кара үйде *ыңырсып*, гә гүрсинип, гә сыңсылап сокыр шал жылап отыр (К.Султанов).

ЫП-ЫРАС кел. Хеш кандай косымтасыз, өтириги жок, шын хақыйкат. Айтканын *ып-ырас*.

ЫПЫРЫҚ-СЫПЫРЫҚ ат. Пайдаға аспайтуғын тасланды. Перзентинин бетине өзинин жыйрык түсе баслаған *ып-ыссы* бетлерин басып қыздырды (Т.Кайыпбергенев). Ийегимнин астынан *ып-ыссы* бир нәрсе мойныма карай жылыслап аккандай болды (М.Нызанов).

ЫП-ЫСЫҚ кел. Адамды өзине жакын тартатуғын, көзге ысык көринетуғын, жағымлы. Шәпик сөйлеп, мыйык тартып турууы, Тап Айтжанға мегзер еди *ып-ысық* (С.Нурымбетов).

ЫРАЗЫ кел. Кайыл, келисим. Айшагүл жеңгей қызлардын хош хауазына *ыразы* болып отырды (Ө.Хожанов). Мен сенин менен кетиуге *ыразыман* деген сөзимнен кейин, ол менин козы-

ылақларды жыйнап топлауымды соранды (Ж.Аймурзаев).
Үндемеді. Сонысына жүдә *ыразыман* (М.Нызанов).

ЫРАЗЫЛАСТЫРЫҰ ыразыласыу фейилінін өзгелік дәрежесі.

ЫРАЗЫЛАСЫҰ ф. 1. Қайылышылық билдіріу, келісімге, мәмлеге келіу, татыұласыу. 2. Біреу менем хошласыу. 3. к. Ырзаласыу.

ЫРАЗЫЛЫҚ ат. 1. Кеуіл толарлық, қанаатланарлық. 2. Келісім, қайылышылық. Ең кейнінде олар Сажиданы қапа қылмау шәрті менен бір жыл іслеіп қайтыуға, сон біргелікте усы шегарадағы кәуімде жұмыс іслеуіге көндіріп, *ыразылық* берді (М.Нызанов). 3. к. Ырзалық.

ЫРАЗЫШЫЛЫҚ ат. 1. Қайылышылық, мәмілешілік, татыұлық. 2. к. ыразшылық.

ЫРАЙ ат. Жағдай, бағдар, аұхал. Кеш песін уақытта күннің *ырайын* бузық көрген Нуржамал шийішең үйге жекен шыпта тутты (К.Султанов). **Хауа райы** — хауаның жағдайы. *Хауа райын* уғып болмас, Бар өзінде қандай қылық (И.Юсупов). **Ырайдан қайтыу** — пікірден қайтыу. Бул не кәрамат екен деп қарақшылар мені жіберіп еді, бізлер де *ырайдан қайттық* (к.х.е.). Мен де бараман... *Қайт ырайдан!* Мезгілсіз жанына әзірейіл шақырма (К.Султанов).

ЫРАЙКЕШ кел. Кеуілшек, ырайшыл.

ЫРАЙШЫЛ кел. Кеуілшек, ырайкеш. Абат оннан гөресак, сыптырынқы болып келсе, Бекімбет жұмысына *ырайшыл* (Г.Есемуратов).

ЫРАҢ ат. Қумда өсетуғын майда, коі жейтуғын жипектей өсімлік.

ЫРАС ат. Хакыйкат, шын, дурыс. — Хау мұғаллім билмей ме тек мектепти, Әмет аға бул *ырасқа* жатпайды (И.Юсупов). «Ержан соны ізлеіп жүр» дейді. Сол *ырас* па? (К.Султанов). *Ырасын* айтсам, бул жумбак хаял менен қалай сөйлесіу кереклігін билмей хайран болып отыр едім (М.Нызанов).

ЫРАСЛАҰ ф. Бір нәрсенің дурыслығын анықлау, дәліллеу, дурыслау, шынлау. Мінекей Ізбасардың қосығы бизің бағанағы көргенлерді *ыраслап* отыр (сабаклықтан). Қалпенің оған кәхәрі келіп, Есім менен *ыраслап* төбелесті (Ә.Шамуратов).

ЫРАСТАЙ кел. Хакыйкаттай, шындай, дурыстай.

ЫРАШ ат. Жапты казғандағы еки жағаға шығарылған топырак, бийик, дөн жери. Усы барыўдан оперативлик ислеў хәрекетин неден баслаў жағын конкрет түрде шешкендей көзин жаптын *ырашында* бир-биреўин куўысып жүрген көнлеген балаларға тикти де, машинаны бир майдан токтатып ал. — деп шофёрға буйырды (А.Бекимбетов). Аттан айрылмайын деп, ак бас ердин басына әри-бери тырмасып еди, сары жорға үлкен бир *ыраштан* атлаған ўақытта, Мүширип сыпырылып түсип калды (К.Султанов).

ЫРБАҢ ат. Айырым адамларда ушырасатуғын суйкимсиз ерси минез, кылык.

ЫРБАҢЛАНЫҰ ырбанлаў фейилинин өзлик дәрежеси.

ЫРБАҢЛАСЫҰ ырбанлаў фейилинин шериклик дәрежеси.

ЫРБАҢЛАТТЫРЫҰ ырбанлаў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЫРБАҢЛАТЫҰ ырбанлаў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЫРБАҢЛАҰ ф. Хәдден тыс еркелеў, кыйсанлаў, шалжанлаў.

ЫРҒАЙ ат. Шакасы жинишке сыйдам болып өсетуғын кызыл кабыклы өсимлик. Узын емес, *ырғай* болдым, Барлык сөзди шырғай болдым, Дән жок жерде торғай болдым, Оны хешким билген емес (Бердак).

ЫРҒАҚ ат. 1. Қосык катарларындағы даўыс толқыны. Басларда хәўижге шығарда, кайтарарда даўыс токсан *ырғақ* пенен кубылып, суўлыраған нағыс салып баратыр (К.Султанов). Қосықлар бар туўылмаған *ырғағы*, Туўлары халқымыздын ерки бул (И.Юсупов). Ағам трактордын рулин бир кол менен баскарады. Бир колы косыктын *ырғағына* ойнайды (М.Нызанов). 2. Әпиўайы нағыс, өнерментшиликтин барлык түринде колланылады.

ЫРҒАҚЛЫ I кел. Ырғағы бар, ырғакка ийе.

ЫРҒАҚЛЫ II этн. Урыў-тайпа атамасы. Жаўынғырлар Қоныраттын шеп канаты есапланып, ол негизинен жети урыўға бөлінген. Булар: 1. Теристамғалы; 2. Бақанлы; 3. Тийекли; 4. *Ырғақлы*; 5. Баймаклы; 6. Қазаяклы; 7. Уйғыр (К.Мәмбетов). Қонырат деген ел еди, Руўы еди *ырғақлы* («Алпамыс»).

ЫРҒАҚСЫЗ кел. Ырғағы жок, ырғакка ийе емес.

ЫРҒАЛАНДЫРЫҰ ырғалыў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЫРҒАЛЫСЫҰ ырғалыў фейилинин шериклик дәрежеси.

ЫРҒАЛЫҰ ф. Шайкалыў, тербелиў, теңселиў. *Ырғалды* атызларда салы толқыны, Шығыстын жипектей самалы менен (И.Юсупов). Өгиздин мойнын талдырған, *Ырғалып* жолды

жырған, Атаклы уста балта урған (Күнхожа). Мына жол менен кабакты аркалап, *ырғалып* басып, суўға келетуғын еди (К.Султанов).

ЫРҒАНАҚ кел. Жинишке, қылдай. Кекили күзелген, мойны *ырғанақ*. Қара бала ядында ма Кегейли (И.Юсупов). *Ырғанақтай* мойынларында ала дорба (К.Султанов).

ЫРҒАТЫЛЫҰ ырғалыұ фейилинин өзгелік дәрежесі. Басына бес қулаш айдынлы менен түрмені дөңгелетіп орап, бір ушын бөксесіне түсіріп, бешпент кийген сары хаял аяғындағы бийік өкше геуішинин ушынан басып, *ырғатылып* келди (К.Султанов).

ЫРҒАҰ ф. Қозғаұ, шайқаұ. Басын *ырған*, аппақ гүлдерін төгіп, Тәжим стип турар мұдамы (Ш.Мәмбетмуратов).

ЫРҒЫСЫҰ ырғыұ фейилинин шериклік дәрежесі.

ЫРҒЫТТЫРТЫҰ ырғыұ фейилинин өзгелік дәрежесі.

ЫРҒЫТТЫРЫҰ ырғыұ фейилинин өзгелік дәрежесі.

ЫРҒЫТЫҰ ырғыұ фейилинин өзгелік дәрежесі.

ЫРҒЫҰ ф. Ғарғыұ, атлаұ, секиріұ. Соны айтыұдан аттан шәпик *ырғып* түсті де, атын жетеклеп кабактын қасына келди (К.Султанов). Мәңгі салқын сая астында сай жатыр, *Ырғыйды* суў тастан шегіп айбатын (И.Юсупов). **Ырғып түргелиұ** — бірден турыұ, көтеріліұ. — Хаұ, — деди анам хеш нәрсені билмегенсіп, сөйтіп *ырғып* түргеле сала жанағы көрпені бас ушына таманырақ таслады (Т.Қайыпбергенов).

ЫРҒЫҰШЫ кел. Ғарғыұшы, секиріұш, атлаұшы.

ЫРЖАҚАЙ кел. Көп күлетуғын, тыржақай, жыртақай.

ЫРЖАҚАЙЛАҰ кел. Жыртақайлаұ, тыржақайлаұ.

ЫРЖАҢЛАНЫҰ ыржанлаұ фейилинин өзлік дәрежесі.

ЫРЖАҢЛАСЫҰ ыржанлаұ фейилинин шериклік дәрежесі. Ана, «сақыұ»дың Хийұадағы баласы менен *ыржаңласқанды* қой енди! (К.Султанов).

ЫРЖАҢЛАТТЫРЫҰ ыржанлаұ фейилинин өзгелік дәрежесі.

ЫРЖАҢЛАТЫҰ ыржанлаұ фейилинин өзгелік дәрежесі.

ЫРЖАҢЛАҰ ф. Ыржан-ыржан етип күле бериұ, тыржанлаұ, жыртаңлаұ. Шешенмен деп *ыржаңлайсаң*, Қотыр тайдай тыртаңлайсан, Өтирик айтып уялмайсан, Оныдағы билемисен (Бердақ).

ЫРЖЫЙЫСЫҰ ыржыйыұ фейилинин шериклік дәрежесі.

ЫРЖЫЙТТЫРЫҰ ыржыйыұ фейилинин өзгелік дәрежесі.

ЫРЖЫЙЫҰ ф. Езиуін, мыйығын тартыу, тисін көрсетіп кулиу. Наташаның күлімсирегенине Альберттин көзі түсті хәм гезекши еки езиуі кулағына жеткенше *ыржыйды* (К.Досанов).

ЫРЖЫҚ кел. Ыржыйып күле беретугын күлеуик, күлгишек, ыржакай, күлегиш.

ЫРЖЫМ-ТЫРЖЫМ кел. Бүкленген, жумбаршакланған, жыйрыкланған. Етеклері *ыржым-тыржым*, түсін өніп кеткен шыт көйлек (Айбек).

ЫРЗА к. ыразы. — *Ырза* қыламан, ене, *ырза* қыламан! (К.Султанов).

ЫРЗАЛАСЫҰ ф. 1. Келісімге, мәмилеге келиу. 2. Наұкастын басқалар менен *хошласыуы*. Суу тамызып аузына жанынның шығар уағында *ырзаласып* калмадым (Бердак).

ЫРЗАЛЫҚ ат. 1. Кеуіл толыушылық, қанаатланыушылық, ыразылық. Вера оған *ырзалық* пишин менен қарады (Ж.Сапаров). 2. Келісім, қайылшылық. Әсиресе Раушанжан айтқанынды етип, *ырзалық* берген күні сенин есигиннің алды халыққа лық толы болады (Ж.Аймурзаев).

ЫРЗАШЫЛЫҚ ат. Ыразышылық, қайылшылық, мәмилешилик, татыулық.

ЫРҚ ат. Ерк, ынғай, мүмкиншилик. Гүзде де хеш кимнің айтқанына *ырқ* бермей, *қынырлық* еттиниз (Ө.Хожаниязов). Дауылдың *ырқына* жүріп, айдауына көніп, азан-қазан болып... (К.Ирманов).

ЫРСЫЙЫҰ ф. Исиу, томпайыу, тырсыйыу, қалқыу. Микола да өзінин тәніндегі *ырсыйған* жаралардан азарлы еді (К.Досанов).

ЫРСЫЛДАҰ ф. Болдырыу, шаршау, мампаклау. Жакынлады аш қасқырдай *ырсылдап* (И.Юсупов).

ЫРШЫҰ ф. Бирден түсиу, шапшыу, қарғып секириу, шапшып кетиу. Бир жағында шанғалак, *Ыршып* түсіп үйилип (И.Юсупов).

ЫРЫҚ-ЖЫРЫҚ кел. Тилким-тилким, тесик-тесик, тозған.

ЫРЫҚПАҰ к. ылықпау.

ЫРЫЛ: ырыл-тырыл ат. 1. Дау, шауқым, дау-жәнжел. 2. ауыс. р. Ебиндей, еплеп, әстен, акырын. Хожан деген бир ғаррының үйинин қасына ылашық тигіп, *ырыл-тырыл* бизлерди сақлапты (Г.Изимбетов).

ЫРЫЛДАСЫҰ ырылдау феиилинің шериклик дәрежеси.

ЫРЫЛДАТЫҰ ырылдау феһилһинһин өзгелик дәрежесһ.

ЫРЫЛДАҰ ф. 1. Ийттин аўзын ашып, тисһн ыржыйтып, даўысын шығарыўы. 2. аўыс. Адамлардың көп сөйлеўи, қарсы турыўы, тиресиўи.

ЫРЫЛДЫ ат. Ийттин айбат шеккендеги даўысы. Шопанлардың екеўи бурынғы сабанхананың есһгине барған ўакта, иштеги адамның ынырсыўы менен ийттин ырылдысы еситиледи (А.Бекимбетов).

ЫРЫМ ат. дин.с. Исенимге байланыслы пайда болған ески ўрп-әдеттин бир түри. Бала басын шайқап, жымыйып күлип, хеш китапта жок ырымды кайдан тапты екен? — дейди (К.Султанов). Оның көўими қандай көўим, журтта жок ырымлары қандай ырым, булар хәммемһзге де жумбак еди (М.Нызанов).

ЫРЫМ-ЖЫРЫМ кел. Өрим-өрим, тилким-тилким, бузылған.

ЫРЫМШЫЛ кел. дин.с. Ески ўрп-әдетти тутыўшы, услаўшы, коллаўшы. Ол соншама ашыўшак ырымшыл бола баслады (газетадан).

ЫРЫМШЫЛЛЫҚ ат. дин.с. Ески дәстүрди, ўрп-әдетти тутыўшылық, услаўшылық, коллаўшылық.

ЫРЫС ат. 1. Дәўлет, байлық, несийбе. Әжинһяз иһим, Өтекенһнһ бағанағы сәлеми, қудай онғарса, елдің бир ырыс несийбеси (К.Султанов). Егини жана баслайын деп турған ўақытта, суўдан әспек қылып, жабының сағасын көмдирип, талайды ырысынан айырып, қан қақсатып кеткен усы Кудияр (К.Султанов). 2. Напака, байлық.

ЫРЫСҚАЛ қ. ырыскы.

ЫРЫСҚЫ ат. Адамның күнделикли күн-көриси ушын напака, несийбе, дәўлет, байлық. *Ырысқыны* сен халықтан алсан, мен көлден аламан (К.Султанов). ◇ **Ырысына тебиў** — күнделикли күн көрисинен айырылыў, кери кетиў. *Өз ырысыңа өзиң тепкениң* не қылғаның («Әмиўдәрһ» ж.).

ЫРЫСЛЫ кел. Ырысы мол, ырысы көп.

ЫС ат. Түтиннен, шаннан пайда болатуғын патаслық, күйе. Өтемурат ошак беттеги қазанның қаппағын ашып, ыс пенен күйеден түси көринбейтуғын ағаш зеренге еки шөмиш быламық қуйып Әсембайдың алдына қойып атыр еди, қапталда мүлһип жатырған ақ тазы «менин пайым қайда?» дегендей басын көтерип, қаңсылай баслады (К.Султанов). ◇ **Ыс болыў** — қара

болыў, патас, шак, ыс болыў. Кеште де коллары *ыс-ыс болып* бирге келди (Ш.Сейтов). **Ыс басыў** — кир болыў, жайдын төбесинде ямаса ишиндеги затларда ыстын пайда болыўы. Ишине кирсен ергенеклери сырланған кереге уўықлары да сондай, тек гүлдиреуишин азғана *ыс басқан* (С.Хожаниязов).

ЫСҚА ат. Камыстын катты түри. Жумсак жекен, өткир *ысқа*, Сүйкендин бе нар камыска (И.Юсупов).

ЫСҚАТ ат. дин.с. Өлини шығарардағы моллаға берилетуғын зат, төлем. Шүў десем неге жүрмейсен, *Ысқатыма* койылғыр, Не көрдин тулпарым не көрдин? («Алпамыс»).

ЫСҚӘДЕМ ат. Кәде аты.

ЫСҚЫЛАНЫЎ ысқылаў фейилинин өзлик дәрежеси.

ЫСҚЫЛАСЫЎ ысқылаў фейилинин шериклик дәрежеси.

ЫСҚЫЛАТЫЎ ысқылаў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЫСҚЫЛАЎ ф. Бир нәрсени екнши бир зат пенен ямаса кол менен сүртиў, сүйкеў, ысыў. Ботинкасын сондай жаксы көретуғын еди. Оқыўға кетерде кайта-кайта *ысқылап* айнаға карайды (М.Нызанов).

ЫСҚЫН ат. Түр-түс, сыкыл. Бар етти танаўына жамап койғандай, шонкайған бака мурнынын басын кекшийтип, етегин жайып жиберген екен. Баска мүше, ажары *ысқынсыз* емес (К.Султанов).

ЫСҚЫР к. ыскырыў.

ЫСҚЫРҒЫШ I ат. Ауызға салып үплегенде сес шығаратуғын зат, үшпелек.

ЫСҚЫРҒЫШ II кел. Ыскырыўды жаксы билетуғын адам.

ЫСҚЫРЫҚ аг. Ыскырыўдын нәтийжесинде пайда болған сес. Айдағанын еки ешки, *ысқырығың* жер жарады (кк.х.н.).

ЫСҚЫРЫНЫЎ ыскырыў фейилинин өзлик дәрежеси.

ЫСҚЫРЫСЫЎ ыскырыў фейилинин шериклик дәрежеси.

ЫСҚЫРТТЫРТЫЎ ыскырыў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЫСҚЫРТТЫРЫЎ ыскырыў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЫСҚЫРТЫЎ ф. Ауыздан үплеўдиң нәтийжесинде жел

арқалы сес шығарыў. Кештен калмай киятырғой хәммеси, Түйеге таныўлы суўсыны, меси, Бөлент шопанлардын *ысқырған* сеси, Куханаға жакынлады яранлар (Бердак). Қәлменнин үйине жакынлаған ўақытта, зарлап *ысқырған* шарықтың үйреншикли сестинен өзге, бир сынсып, ырғап созған даўыс жигиттин кулағына алыстан тал-тал еситилди (К.Султанов).

ЫСҚЫШ I ат. Бір нәрсені екінші бір нәрсе менен ысатуғын зат.

ЫСҚЫШ II кел. Ысыұды жақсы билетуғын, жақсы ыс алатуғын адам.

ЫСЛАҰ ф. 1. Үйдің қурымын, ысын алыұ. 2. Қандай да бір затты түтінге тутыұ.

ЫСЛЫҚ ат. 1. Түтіннен, шаннан пайда болған ыс. ... Өжиренин ишин *ыслық* басқан, пәтикке салған ағашлар ыс. Тилеген кирип келгенде хеш кимди көре алмады (К.Айымбетов). 2. Қара үйдің үстине, түнликке түтін сиңген кийиздің бөлегі хәм онын күйдирилген күли. Даұа болар усы жаныма, *Ыслықлар* басты жарама (Бердак). 3. Ыссылаұдан, терлеұден адамнын денесине шығатуғын майда бөрттик.

ЫСЛЫМ I ат. Организмге, денеге бір нәрсе кирип, оның баска нәрселердин тәсири нәтийжесинде улғайып, козып кеткен жара. Бетинин жыйрықларын *ыслым* алған, бармактын ушындай көпшип кетипти (Ж.Аймурзаев).

ЫСЛЫМ II ат. Ағаш, алтын, гүмиске яки баска нәрсеге ойып, сызып яки бөрттирип исленетуғын, бир-бирине уласып кететуғын шырмаұык сыяклы нағыс. Дийұалға *ыслым* ойылған, Алтыннан нағыс койылған («Хатам-тай»).

ЫСПА ҚУМ ат. Қуйылма қум, көшпе қум.

ЫССЫ кел. Жокары температурадағы кызғын. Желкесине тийген *ыссы* деминен сетем алып, артына жалт қарап еди, өзине келбетлес сары бала көзи жаұдырап, жымыйып күлип тур екен (К.Султанов). ◇ **Ыссы суұык** — ауыс. азык-аұкат, ишип-жейтуғын зат. Сөйткен Сапар мине бүгин еки күннен бери *ыссы-суұықсыз* көк муздың үстинде ушан теңизде жүр (А.Абдиреймов). Бул жердиң *ыссылы-суұығына* көнип өспегеннен кейин тура ма, ол! Акыры, алып кетти (М.Нызанов).

ЫССЫЛАЙ р. Ыссы түринде, ыссы халында.

ЫССЫЛАНЫҰ ыссылаұ фейилинин өзлик дәрежеси.

ЫССЫЛАСЫҰ ыссылаұ фейилинин шериклик дәрежеси.

ЫССЫЛАТТЫРЫҰ ыссылаұ фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЫССЫЛАТЫҰ ыссылаұ фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЫССЫЛАҰ ф. Ыссынын тәсиринен кызыұ. Ол *ыссылап*, мылтығын керегеге илдирди (Т.Қайыпбергенев).

ЫССЫЛЫҚ ат. Жокарғы температурадағы кызыұлык, кызғынлык. Ауырған жерин билмейди, денесинде артыкмаш

ЫССЫЛЫҚ жок (А.Бекимбетов). Етинин **ЫССЫЛЫҒЫ** кашкан жок екен (К.Султанов).

ЫССЫХАНА ат. Өсимлик яки хайуанларды сууык уакытларда саклау, тарбиялау ямаса өсириу ушын куяш нуры менен жылытылатуғын арнаулы курылма; теплица. **Ыссыхана** хожалыклары менен өз ара бирге ислесиу тийкарында кооперациялык жумысты жолға койуу, жетистирилген өнимди сортлау, кайта ислеу, саклау, кадаклау хәм экспорт етиуге жәрдемлеседи (газетадан).

ЫСТАНАТ ат. Мин, айып, гуна. Ағайинин Хийуаға услап берди деген **ыстанатқа** калады (К.Султанов).

ЫСТЫМАЛ ат. Хәрекет, ислениуге тийисли ем, шара. Оннан кайта **ыстымалыңды** ете бер... (К.Султанов).

ЫСЫ к. ысыу.

ЫСЫҚ кел. 1. Жағымлы, жарамлы, сүйкимли, унамлы, хоширей. Мен сол көзиме **ысық** палатаның есигинен нәзер салып өтемен (М.Нызанов). 2. Таныс, жаксы мәлим. Араласып, жүзлерине карасаң, Тап өзине тууыскандай бәри **ысық** (Т.Сейтжанов). **Ысық көриниу** — жаксы көриниу, жакын, сүйкимли көриниу. Карсы алдымда турған арык-турактан келген адамның жүзи көзиме **ысық көринди** (Ж.Аймурзаев).

ЫСЫҚЛЫҚ кел. Унаушылык, көлеушилик.

ЫСЫЛДАУ ф. 1. Ыс-ыс етиу. 2. Октың т. б. хауаға үйкесиуинен пайда болған сестин шығыуы. Онын үстине **ысылдаған** окты айтпайсан ба, дийдили жерге жетемен дегенше шийнелимнің төрт жеринен тесип кетти (Ө.Айжанов).

ЫСЫЛЫУ ф. 1. Көнлигиу, жатлығыу, үйрениу. Балалары гүл аралап ержетти, турмыстың хәр тарауына **ысыла** (Т.Сейтжанов). 2. Сүйкелиу, сүртилиу.

ЫСЫНЫУ ф. Отка жылыныу, кыздырыныу.

ЫСЫҢҚЫРАУ I кел. Жылыныңқырау, ысый баслау.

ЫСЫҢҚЫРАУ II ф. Сүйкенкиреу, ысылыңқырау.

ЫСЫРАП: ысырап етиу ф. Шығын, зая етиу, боска жумсау; талаң-тараж етиу, жок етиу.

ЫСЫРАПСЫЗ кел. Талан-таражсыз, сепсиусыз, заяланбаған, сепсимеген.

ЫСЫРАПШЫ ат. Талан-тараж етиуши, жок етиуши.

ЫСЫРАПЫЛ ат. Белгили бир мәўсимде болатуғын жауын-шашын, дауыл, сууык боран. Қыста сууык пенен, ал гүзде

ысыраныл жаўын хәм даўыл менен гүресип бурғылаймыз (Халмуратов).

ЫСЫРАТ дин.с. Диний түсиник бойынша көпир, жәннетке өтиўде усы көпирден өтиледі, деп түсиндириледі; кыл көпир. Ертең ол дүньяға барғанда, *ысырат* көпиринен өтер жерде, тириликте еткен гүнан менен берген кайыр-сақаўатынды тәрзиге тең тартса керек (К.Султанов).

ЫСЫРҒЫЗЫҰ ысырыў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЫСЫРМАЛАҰ ф. Ийтермелеў, жылыстырыў. Дуйым журтты *ысырмалап*, Қазанның басына ентелейди (Н.Бөрекешов).

ЫСЫРТТЫРЫҰ ысырыў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЫСЫРТЫҰ ысырыў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЫСЫРТЫРТЫҰ ысырыў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЫСЫРЫНЫҰ ысырыў фейилинин өзлик дәрежеси.

ЫСЫРЫЛЫҰ ысырыў фейилинин белгисиз дәрежеси.

ЫСЫРЫҰ ф. Жылжытыў, қозғаў, сырғанатыў, ийтериў. Өтемурат сөйлеп жүрип, қара кесеў менен ошақтағы шоқты куманның түбине қарай *ысырды* (К.Султанов). Олар санитарқаға кесент етпеў ушын тапочкаларын кәттин астына *ысырып*, узынына түсип жатып алды (М.Нызанов). аўыс. Басқа биреўге тәсир өткеріў: турмысқа беріў, жумысынан босатыў, қутылыў т.б. Екеўимиздин усы тәбизимизди шешеміз сезип, өз қызын меннен қутқарғысы келди ме, әйтеўир мени ерте *ысыражақ* болып он үшке келиўден «анаў айттырды, мынаў, айттырды» деп қулағыма қурт болып түсти (К.Султанов). ◇ **Ысыр-ысыр** — кейинге созылыў, шегирилиў, көширилиў, кейин қалдырылыў, қойыў. Хәмме тилеклерге *ысыр-ысыр* дегендей несийеге силтеп кеш жуўап берилди (С.Мәжитов). **Ысырып салыў** — шығарып салыў, бир затларды бир жерден екінши бир жерге жиберіў. Салыға жантасқан малды айдап, *ысырып салып* аўылға қайтады (газетадан). Складларда қалған гезлемелерди *ысырып салады* (Айбек).

ЫСЫСЫҰ ысыў фейилинин шериклик дәрежеси.

ЫСЫТПА ат. 1. Адамның денесин тоңдырып, қалтырататуғын жукпалы кесел, безгек. Оның *ысытпа* адамдай қалтырамаған, хуўилдемеген жери жоқ (Қ.Досанов). Гөне *ысытпам* бар еди. — *Ысытпа* деген сәл жерде (Ш.Сейтов).

2. *Ысытылған* аўқат, жылытпа.

ЫСЫРТТЫРТЫҰ ысыў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЫСЫРТТЫРЫҰ ысыў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЫСЫТЫҰ ысыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЫСЫҰ ф. 1. Кызыу, жылыу. Жаз айынын нағыз ертеден ысып ғыжпайтуғын таңлары жана күн шыгып, куяш жайып көтерилгенде ... (А.Бекимбетов). 2. Бир затты екінші затқа сүйкеу, сүртиу, ысқылау. Турғызсан тамға сүйеп, бир жағына аұыскан, Суу орнына адамлар кумға колларын ысқан (И.Юсупов).

ЫТҚЫҰ ф. Атлығыу, атыу, шығыу, тызғырыу, зытыу, зытлығыу. Кәйтермен нәрестелик — жаслықты. Соны көрген Айша ислеп қаслықты, Ийне дейди түйе етип көгерген, — деп көзнен ытқып тағы жас шықты (Т.Жумамуратов).

ЫХТИХАТ к. ыттыкат.

ЫШҚЫ ат. Адамның бир нәрсеге деген сүйіспеншилик сезими, мухаббаты. Палуан, кыздын бир сөзли екенин, өзинин айтқан сөзинен шыға алатуғынын көріп, оған ышқы артты (Ө.Айжанов). Ышқы ауыр дәрт екенин өз басым көрмесем де, баскадан көргеним, еситкеним бар (К.Султанов). **Ышқы зарын** кыздың гәлин тәкирарлалы, «Ышқы зарын шекпеген» (К.Султанов). **Ышқы кетиу** — кеуили кетиу, жақсы көриу, сүйіп калыу. Набада, бир шырайлы кыздың саған ышқы кетсе... (М.Нызанов). **Ышқы кетип** ыныранды, Қардан аппак етине артыу, күшейиу. Есине алған сайын ышқы оты лаулап, жигитти елитип бийхал етип баратыр (К.Султанов). **Ышқы сезим** — сүйіспеншилик, мухаббат сезими. «Жаманның төрінде болғанша, жақсының гөринде бол» деген ышқы сезими кыз жүрегінде туулап, толкыды (К.Султанов).

ЫШҚЫЛЫ кел. 1. Қолайлы, ынғайлы. Ышқылы жерге кол салып, Жүзлеринен лоса алып, Сулыу кыздан мийри қанды («Мәспатша»). 2. Ойынпаз, кумарпаз. Ышқылы, йошлы, кумарпаз, Байракка ат шаптырған («Ер Зийұар»).

ЫШҚЫ-МУХАББАТ ат. Ашықлық, сүйиушилик. Абырайлы басланған гүрриннің аяғы ышқы-мухаббат ертеги менен питеди (Ж.Аймурзаев).

ЫШҚЫНДЫРҒҰ ышқыныу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЫШҚЫНЫҰ ф. Шынғырыу, шырлау. Кыздын усылай ышқынған дауысы шыққан уақытта адамлардын: «айда-айда» деген ғауырлысы менен арба арқаға карай жылысты

(К.Султанов). Әлле жылай-жылай жас булағы кесіліп қалды ма я жас балалардың алдында егитілмейін деді ме, әйтеуір еки-үш мәртебе ишти кернеп келген хәсирет толқынын *ышқынып* қайтарып, солығын басып алды (К.Султанов).

ЫШҚЫПАЗ кел. Хәўескер, кумар. Жас адамның кеўілі *ышқыпаз* келер, Өмір гөззаллығын сүймей жүре алмас (И.Юсупов).

ЫШҚЫР ат. Шалбардың, ыштанның белдемесінен өткеріп байлау үшін арнаулы исленген зат, бау. Бир колы менен *ышқырын* көтеріп қасынады (Н.Дәукараев). Бул рет те сол аұхал тәкірарланбасын деп болыудан *ышқырымды* услауым менен хәжетке жууырдым (М.Нызанов).

ЫШҚЫРДАЙ кел. Ышқыр сыяклы, ышқырға уксаған.

ЫШҚЫРЛЫҚ I ат. Шалбардың, ыштанның бау өткізетуғын жери. Орнынан өрре тура *ышқырлығына* қолын апарды (Ж.Аймурзаев).

ЫШҚЫРЛЫҚ II кел. Ышқырға боларлық, жетерлік, ышқырға тән, тийіс.

ЫШҚЫРЫНЫҰ ышқырыу фейілінін өзлік дәрежесі.

ЫШҚЫРЫСЫҰ ышқырыу фейілінін шериклік дәрежесі.

ЫШҚЫРТТЫРТЫҰ ышқырыу фейілінін өзгелік дәрежесі.

ЫШҚЫРТЫҰ ышқырыу фейілінін өзгелік дәрежесі.

ЫШҚЫРЫҰ ф. Жылау, шырлау, изин үзбей шырылдау.

ЫШҚЫСТА к. ишқыста. Қапа, қайғы, уғайымлы. Өтемурат атамның қолында *ышқыста* еди, жаныуар! — деп купыя айтты (К.Султанов).

ЫШТАҚ кел. Ыкласлы, кумар. — Биреуі казак кызы, үйдегі ше, өзи де оқыуға *ыштақ*, — деді Мәдияр еле қабағын жазбастан (Ш.Сейтов).

ЫШТАН ат. Узын балаклы шалбар сыяклы кийім. Ал енди сениң бизиң үйде күнделікли жейжак, ишежак чайынды, аұкатынды, кийежак көйлек-*ыштаныңды* питкерген исине, хызметине, ғайратына карап беремен (А.Бекимбетов). Шашына ақ енген кисилерден баслап, еле *ыштанының* оны-терисин дурыслап айыра алмай жүрген балаларға дейин (М.Нызанов).

ЫШША ат. Адамның сууыққа тонғанда, аязлағанда шығаратуғын сеси. Жалан аяқ сууға түсти де жылан шаккандай «*ышша*» деп тартып алды («Әмиүдәрья» ж.).

ЫШЫҚЛЫ к. ышқылы.

Э ат. 1. Каракалпак әлипбесинин хәриби хәм усы хәриптин аты. **2.** Аўыздын керилип ашылыуы хәм езиўдин тартыуынан пайда болатуғын даўыслы сес. **3.** Э хәриби экономика, экскурсия поэма, поэзия хәм т. б. сөзлердин басында, ортасында ушырасады хәм де эй! эх! эх! сыяклы үндеўлик мәнидеги сөзлерде де жазылады.

ЭБОНИТ ат. тех. Тәбийғый яки синтетикалык каучукты күкирт пенен беккем вулканизациялаў нәтийжесинде пайда болған, яғный хәр түрли жумысларда электротехникада изоляция материалы ретинде кең колланылатуғын кара түсли катты материал.

ЭВАКУАЦИЯ ат. Урыс хәрскетлери яки тәбият апатшылығы кәўпи болып атырған ўақытлары колайлы деп есапланған орынлардан адамларды, кәрханаларды, мәкемелерди, затларды, үскенелерди баска екінши бир жерге көшириў, урыс орнынан жарадарларды тылга тасыўға әскерлерди саўаш болып атырған районнан алып шығыў.

ЭВАКУАЦИЯЛАЎ ф. **1.** Эвакуация етиў. **2.** Белгили бир заттан, курамнан кандай да болса бир нәрсени айырып алыў. Еритиндиден аммиакты эвакуациялаў.

ЭВАКУАЦИЯЛЫҚ кел. Эвакуацияға байланыслы, эвакуацияға тийисли, эвакуацияға тән.

ЭВАЛИПТ ат. бот. Тез өсетуғын хәм оғада үлкен Австралиядан Каратениз жағасына алып келип акклиматизация (климатласыў) етилген ағаш.

ЭВАЛЬВАЦИЯ бахалаў, баха, баханы аныклаў; муғдар, сапа, жарамлылық хәм тағы басқаларды белгилеў; мағлыўматлар, жағдайын анализ қылыў.

ЭВЕН ат. Охот тенизинин бойында, Якутиянын арка жағасында жасаўшы халық.

ЭВЕНК ат. Эвенк миллий округинде жасаўшы тийкарғы халық хәм сол халықтың айырым адамы.

ЭВИКЦИЯ пукаралық хуқыкында сатыў пайытында жүзеге келген тийкарлар бойынша қарыйдардан ол сатып алған мүлкти

бийғаналастырыу. Эвикция жүз берген жағдайда сатыушы жеткізілген зиянды қарындарға толығынша қапайы керек.

ЭВОЛЮЦИОНИЗМ ат. 1. Барлық нәрсе бәрқулла рауажланыу, өсіу, өзгеріу жағдайында болады деген пікірди қоллайтуғын тәлімат. 2. өсіу процесінде революциялық рауажланыуды хәм сапалық өзгерістерди бийқарлайтуғын буржуазиялық философиядағы және ылымдеги бағыт.

ЭВОЛЮЦИОНИСТ ат. Эволюционизмнің тәрепдары.

ЭВОЛЮЦИОНИСТЛИК кел. Эволюционизмге тийқарланған, эволюционизмге негізленген, эволюционизмге байланысly, эволюционизмге тән.

ЭВОЛЮЦИЯ ат. 1. Бир нәрсенің өсіу, өзгеріу, бир жағдайдан екіншісіне өтіу процесі. 2. филос. Сан жағынан өсте-ақырын өзгеріп сапа жағынан өзгеріс әкелетуғын рауажланыу формасы. 3. әс. Қатарларының өзгеріуіне, басқаша топарланыуына байланысly түрде қорабльлердің хәм әскерлерінің хәрекетлері, стратегиялық яки тактикалық әскерий хәрекетлер, маневрлар.

ЭВФЕМИЗМ ат. лингв. Қандай да бир себеплер менен сол кәлпінде айтыуға қолайсыз яки қолланыуға болмайтуғын сөзлердің, сөз днзбеклерінің сыпайыластырылып айтылыуы яғный сыпайы сөз. Мәселен, «өлді» деудің орнына «қайтыс болды», «қазаланды», «жан тапсырды», «тууды» деудің орнына «көз жарды», «жас босанды», «босанды» хәм т. б.

ЭВФОНИЯ ат. әд. Сөзлердің қулаққа жағымлы есїтіліуін ушын қолланылатуғын хәр қыйлы фонетикалық усуллардың жыйынтығы.

ЭГОИЗМ ат.өзінің жеке мәпін жәмийеттің хәм басқа адамлардың мәплерінен жоқары қойыушылық, өзіншіллік, мәпгөйлік.

ЭГОИСТ ат. Тек өзінің жеке мәпін ойлайушы адам, қара басының ғамын ойлайушы қисі.

ЭГОИСТЛИК кел. Мәпгөйлік, өзіншіллік.

ЭДИФАКТ басқарыу, сауда-сатықта хәм транспортта мағлыұматларды электрон тәрізде алмастырыу ушын универсал қағыйдалар.

ЭКВАТОР ат. геогр. Жер шарының ортасынан өтіп, оны арқа хәм қубла полюстарға бөлетуғын қыя сызық.

ЭКВИВАЛЕНТ ат. 1. Бир нәрсеге барабар, тең, теңбе-тең келетуғын екінші нәрсе. 2. Экон. Басқа бир нәрсенің яғный оның қунының орнына жүретуғын товар хәм оған тең келетуғын екінші бир зат, товар. 3. хим. Бир бөлек водородқа

косылатуғын яки бул бөлекке айырым косылмаларды алмастырып туратуғын элемент муғдары.

ЭКЗАМЕН ат. 1. Кандай да бир нәрсени тексеріу, сынау. 2. имтихан.

ЭКЗАМЕНАТОР ат. Экзамен алатуғын муғаллим. Экзаменатор класска кирди.

ЭКЗЕМА ат. мед. Иринли бөртиклер шығып, кышыйтуғын тери ауырыуы, кышыма.

ЭКЗЕКЛАТУРА ат. 1. Бир мәмлекеттеги суд карарынын баска мәмлекетте орынланыуы. 2. Кабыл етиуши мәмлекет хәкимиятынын консулдың тән алыныуын тастыйыклаушы рәсми хужжет.

ЭКЗОГАМИЙ ат. Тууыскан ағайин, хожалык арасында некелесиуге карсылык тыйым.

ЭКЗОТИКА ат. Шет хәм узак еллерге тийисли болған, лекин баска да ел адамларына тән көринерлик табият, турмыс т. б.

ЭКЗОТИКАЛЫҚ ЛЕКСИКА ат. Баска тиллерден өзлестирилген, сөйлесиуде айрыкша өзине тән өзгешеликке ийе болған сөз хәм сөз дизбеклери.

ЭКИПАЖ I ат. Пассажирлер минип жүретуғын кишкене жеңил пайтон арба.

ЭКИПАЖ II ат. 1. Корабльдин, самолёттин, танктын хәм т. б. командасы. 2. Тениз пехотасынын (пиядасынын) жағадағы әскерий бөлими.

ЭККАУНТИНГ финансылык информациялардын хәр кыйлы түрлерин топлау, кайта ислеу, классификациялау, анализ кылу хәм рәсмийлестириу менен байланыслы болған бизнестин функционал тарауы.

ЭКЛЕКТРИЗМ ат. Бир нәрсени тусиндириуде хәр түрли карама-карсы философиялык көзкарасларды, теориялык шәртлерди, сиясий жуумакларды калай болса солай тийкарсыз косуу.

ЭКЛЕКТИКА хәр түрли караслар, теориялар, усыллардын хеш кандай жаналык алып келмейтуғын, ойлаусыз механикалык араласып кетиуи.

ЭКЛЕКТИКА к. эклектизм.

ЭКЛЕКТИКАЛЫҚ кел. Эклектизмге тийкарланған, байланыслы, эклектизмге тән. Олар өзинин философиясын эклектикалык дәмсиз быламыктан калпып алып хәм оқыушыларды усы быламык пенен сыйламакта.

ЭКОЛОГИЯ ат. Хайуанатлар менен өсимлик дүньясынын өз ара катнасын изертлейтуғын биология илиминин тарауы.

Карадринанын *экологиясы* эксперименталь жактан елеге шекем толык тексерилмегени сезиледи (Г.Шамуратов).

ЭКОЛОГИЯЛЫК МАШКАЛАЛАР ат. Инсанияттын ис-хәрекетин хәм мийнет искерлигин нәтийжесинде коршаған орталыкка жеткерилген зыян.

ЭКОНОМ ат. 1. Коспа сөзлердин «экономикалык» деген мәнисин билдиретуғын биринши бөлегин. 2. Хожалык жумысларына басшылык етиўши хызметкер. 3. к. экономист.

ЭКОНОМИКА ат. 1. Жәмийеттин өндирис күшлерине ылайыкласкан сол жәмийетлик дүзилстин өндирис катнасларының жыйынтығы. 2. Мәмлекеттин, елдин хожалык турмысының улыўма жағдайы, ахўалы. Елдин экономикасының раўажланыўы. Санаат экономикасы. 3. Хожалыктын кандай да бир тараўының финанс-материаллык структурасы, ахўалы, жағдайы. Аўыл хожалык экономикасы. 4. Хожалык тараўының белгилн бир тәрәптин изертлейтуғын илимий пән.

ЭКОНОМИКАЛЫҚ кел. Экономикаға тийисли, байланысly, катнасы бар. Экономикалык кризис. Экономикалык сиясат.

ЭКОНОМИСТ ат. Экономика хәм экономикалык илимлер бойынша қәниге адам. Институттын бас экономисти.

ЭКОНОМИЯ ат. 1. Бир нәрсени жумсаўда пухталык, үнемлилик. 2. Пайда, кирис, түсирим. 3. Кыска хәм түўел есапланған жуўмак.

ЭКОНОМЛАЎ ф. Үнемлеп жумсаў, ысырап етпеў. Қурылыс материалларын экономлаў.

ЭКОЦИД ат. Инсаниятка хәм пукаралар өмирине, денсаўлығына, коршаған орталыкка жеткерилген зыянның кәўиплилик дәрежеси. Кейинги жылларда халықаралык хуқықта экоцид халықаралык жынаят типине киргизилмекте.

ЭКРАН ат. 1. Хәр түрли нурлардан, ыссылыктан аман саклап калыў ушын колланатуғын жылжымалы капы. 2. Нурлардын жәрдеми аркалы берилген сүүретлерди, белгилерди кайта көрсететуғын үсти тегис ак материал ямаса дийуал. 3. аўыс. Кинофильмлер, киномәденият.

ЭКСКАВАТОР ат. өзи жүрип казатуғын хәм топыракты, тасты, кумды және баска нәрселерди хәр түрли транспортка жүклейтуғын машина. Экскаваторды жумыска түсириў.

ЭКСКАВАТОРШЫ ат. Экскаватор айдаўшы адам, экскаваторды басқарыўшы, экскаваторды менгеріўши киси.

ЭКСКРЕМЕНТ ат. Организмнин бөлип шығаратуғын заты.

ЭКСКУРС ат. Тийкарғы темаға байланыслы баска бир тыскары мәселелерге өтиў.

ЭКСКУРСАНТ ат. Экскурсияға катнасыўшы адам, киси.

ЭКСКУРСИЯ ат. 1. Билим алыў, танысыў ямаса кеўил көтериў максети менен бир жакка ислеген сейил, сапар. 2. Усындай сейилге катнасыўшылардын бир топары, группасы.

ЭКСКУРСИЯШЫ ат. 1. Экскурсияға катнасыўшы адам, экскурсант. 2. Экскурсантларды баслап жүриўши киси.

ЭКСПАНСИЯ ат. сияс. өзинин сиясий хәм экономикалык тәсирин баска еллерге (мәмлекетлерге) таратыў, жайыў аркалы жана аймақларды хәм сыртқа шығарып сатыў базарларын күш пенен басып алыў сиясаты.

ЭКСПАТРИАНТ ўатанды тәрк етиўге мәжбүр болған хәм әдетте пукаралығын жоғалтпайтуғын эмигранттан айырмашылығы пукаралығынан айырылған шахс.

ЭКСПЕДИТОР ат. 1. Кандай да бир нәрселерди, затларды газета-журналларды, хат-хабарларды бир жакка жиберий ямаса кабыл етип алыў жумыслары менен шугылланыўшы адам.

ЭКСПЕДИТОРЛЫҚ ат. Экспедитор ўазыйпасы, экспедиторға тән.

ЭКСПЕДИЦИЯ ат. 1. Арнаўлы тапсырма хәм максет пенен шыккан бир топар адамлардын, отрядтын саяхаты. Археологиялык экспедиция. Диалектологиялык экспедиция. 2. Усындай саяхаттын катнасыўшылар топары, отряды. 3. Кандай да бир жүкти, почтаны хәм т. б. тийисли орынларға жиберий, таратыў. 4. Затларды тийисли орынларына жиберий хәм узатып турыў мәкемеси яки бөлими.

ЭКСПЕДИЦИЯШЫ ат. Экспедицияға катнасыўшы, экспедиция арзасы, курамы.

ЭКСПЕРИМЕНТ ат. 1. Илимий максетте койылған тәжирийбе. Химиялык эксперимент. 2. Бир нәрсенин кандай да бир усыл менен иске асыў ямаса аспаўын сынап көрий. Лабораториялык эксперимент.

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬЛЫҚ кел. 1. Экспериментке байланыслы, эксперимент болатуғын. Экспериментальлык көрсеткишлер 2. Экспериментке тийкарланған. Экспериментальлык фонетика.

ЭКСПЕРИМЕНТАТОР к. Экспериментши.

ЭКСПЕРИМЕНТШИ ат. Эксперимент жургизиўши, эксперимент (койыўшы киси, сынактан өткериўши).

ЭКСПЕРТ ат. Кандай да бир шийеленискен мәселени шешип өзинин жуўмағын беретугын арнаўлы кәниге, экспертиза жасаўшы адам. Суд эксперти, экспертлер комиссиясы.

ЭКСПЕРТИЗА ат. Кандай да бир мәселе бойынша дурыс жуўмақ шығарыў ушын экспертлер тәрәпинен жүргизилген тексерий, изертлеў. Илимий экспертиза. Экспертизаға жиберий.

ЭКСПЕРТЛИК кел. Экспертке байланыслы, экспертке тийкарланып тексерип, сынап көретугын. Экспертлик комиссия.

ЭКСПЕРТ БАҲАЛАҰ экспертлердин ой-пикирлерине тийкарланған процесслер ямаса хәдийселердин муғдар хәм сапа тәрәптен бахаланыўы.

ЭКСПЕРТ БАҲАСЫ белгили бир тараўда кәнигелерден алынған баха.

ЭКСПИРАЦИЯ ат. Сеслердин жасалыўының тийкары болған хаўа ағымының даўыс каналы бойлап хәрекет.

ЭКСПЛАНТАЦИЯ ат. биол. Клетканы организмнен бөлек жасатыў бойынша экспериментальлык усыл, метод.

ЭКСПЛУАТАТОР ат. Мийнеткешлерди езип жумсап, олардын мийнетинен табылған пайданы өзине алыўшы адам, езиўши, жәбирлеўши. Эксплуататор класы.

ЭКСПЛУАТАТОРЛЫҚ кел. Езиўшиллик, жәбирлеўшиллик.

ЭКСПЛУАТАЦИЯ ат. 1. Кандай да бир максет пенен машиналарды, курылысты, тәбийғый байлықларды хәм т.б. пайдаланыў.

ЭКСПЛУАТАЦИЯЛАНЫҰ эксплуатациялаў феиилининн өзлик дәрежеси.

ЭКСПЛУАТАЦИЯЛАСЫҰ эксплуатациялаў феиилинин шериклик дәрежеси.

ЭКСПЛУАТАЦИЯЛАТЫҰ эксплуатациялаў феиилининн өзгелик дәрежеси.

ЭКСПЛУАТАЦИЯЛАТТЫРЫҰ эксплуатациялаў феиилининн өзгелик дәрежеси.

ЭКСПЛУАТАЦИЯЛАҰ ф. 1. Езип жумсаў, биреўдин мийнетинен пайдаланыў. 2. Ислетий, дурыс жумсаў яғный машиналарды, курылысларды, темир жолларды хәрекетке келтирий, пайдаланыў.

ЭКСПЛУАТАЦИЯЛАҰШЫ ат. Жумсаўшы, пайдаланыўшы. Эксплуатациялаўшы.

ЭКСПОЗЕ ат. 1. Кандай да бир хұжеттин, шығарманын хәм тағы баскалардын қысқаша аңлатпасы, белгили бир хұжеттен алынған үзинди. Экспозе дүзий. 2. Хүкимет

ўакилинин парламентте ағымдағы сиясаттын белгили бир мәселеси бойынша кыскаша билдириўи. Экспозе менен шығыў.

ЭКСПОЗИЦИЯ ат. 1. әд. Әдебий шығарманын кирис бөлими. 2. муз. Музыкалык шығарманын тийкарғы мазмуну жөнинде кирис бөлими. 3. Көргизбеде экспонатлардын жайластырылыўы.

ЭКСПОЗИЦИЈАЛЫҚ кел. 1. Экспозиция болып есапланған. 2. Экспозиция ушын белгиленген. Экспозициялык зал.

ЭКСПОНАТ ат. Көргизбеге экспонат яки экспонатлар койыўшы хәм бериўши адам ямаса шөлкем.

ЭКСПОНАТ ат. Көргизбеге, музейге адамлар көриў ушын арнап койылған зат, буйым. Музейге жана экспонатлар келди.

ЭКСПОНЕНТ кандай да буйымды көргизбеге койыўшы шахс ямаса шөлкем.

ЭКСПОРТ ат. 1. Товарларды сатыў ушын шет мәмлекетлерге алып шығыў. 2. Шет еллерге шығарылған өнимнин улыўма көлеми, бакасы хәм де шығарылған өнимнин өзи.

ЭКСПОРТ ДИВЕРСИФИКАЦИЯСЫ ат. Шет елге сатылып атырған товарлар хәм хызметлер номенклатурасынын кенейиўи, жәми экспортта бөлек товар ямаса хызмет түри үлесинин кенейиўин токтатыў, өнимлеримиз экспорт кылынып атырған мәмлекетлер географиясын кенейтиў.

ЭКСПОРТЕР ат. Шет еллерге сатыўға зат шығарыўшы мәкеме ямаса жеке адам.

ЭКСПОРТ КВОТАСЫ (ингл. квота) — арнаўлы бир товарларды экспортка ислеп шығарыў хәм жеткезип бериўдин белгиленген көлеми.

ЭКСПРЕСС ат. Тек ири станцияларда тоқтап, жүдә тезлик пенен жүретуғын узак аралыкка арналған автобус, поезд, пароход хәм т. б. сыяклы транспорт.

ЭКСПРЕССИЯ ат. Хәр кыйлы сезимлердин тил бирликлери аркалы анлатылыўы.

ЭКСПРОПРИАЦИЯ ат. 1. Мүликти күш пенен хәм рәсмий түрде тартып алыў. 2. Бир жәмийетлик класстың екнши бир жәмийетлик класстан өндирис куралларын ерксиз түрде тартып алыўы.

ЭКСПРОПРИАЦИЯЛАЎ ф. Экспроприацияға дуўшар етиў.

ЭКСТЕРН ат. 1. Оқыў орынларында оқымастан тийисли имтиханларды өзинше өкып тапсырыўшы.

ЭКСТЕРНАТ ат. Кандай да болса оқыў орнының қасында оқыў курсын өзлигинен өтиў хәм имтихан тапсырыў.

ЭКСТРА ат. Заттын, товардың ең жоқары хәм ең жақсы сорты. Экстра чай.

ЭКСТРАДАЦИЯ ат. бир мәмлекеттин өз пукарасын баска (сырт ел) мәмлекет ықтыярына тапсырыўы. Егер де бул нәрсе мәмлекеттин халыкаралық шәртнамаларында көрсетилмеген болса, пукараларды баска мәмлекет ықтыярына тапсырыў мүмкин емес.

ЭКСТРАЛИНГВИСТИКА ат. Филологияның этник, социал-тарийхий, географиялық хәм баска факторларды тилдин раўажланыўы хәм ўазыйпасы менен байланыслы хәднийселер ретинде ўирениўши тараўы.

ЭКСТРАНЕТ (ингл.) – арнаўлы бир сыртқы пайдаланыўшыларға руқсат берилген ишки тармақ. Экстранет тармақларына тийкарланып әйне сол тармақ ағзалары ортасында информация купыялылығы хәм конфедициаллығын саклаўшы түрли шөлкемлер арасында узак аралықтағы тапсырмаларды орынлаў хәм мағлыўматлар алмасыў ушын пайдаланылады.

ЭКСТРЕМИЗМ ат. Сиясатты алып барыўда бир нәрсеге шектен тыс жаман көзқарастың хәм катты шаралар колланыўдың тәрәпинде болыўшылық.

ЭКСТРЕМИСТ ат. Экстремизмнин тәрәпдары. Израиль экстремистлери.

ЭЛАСТИК I ат. 1. Синтетикалық талшықтан арнаўлы таярланған созылыўшы, ийилиўши зат, резинка, созылғыш, майысқақ зат. 2. Созылатуғын синтетикалық талшық, мамық.

ЭЛАСТИК II кел. Созылатуғын, созылғыш, майысқақ.

ЭЛАТИВ кел. Келбетликтин белгиниң артық дәрежесин көрсетиўши формасы.

ЭЛЕВАТОР ат. 1. Хәр қыйлы механизмлер менен ўскенеленген үлкен дән саклағыш. 2. тех. Жүклерди биринши орыннан екннши орынға апарыўшы машина, механизм яки механизмниң бир болеги. Линотип элеваторы. 3. тех. Ысытыў системаларында суўып қайтқан суўды ыссы суў менен араластырыў ушын хызмет ететуғын механизм, әсбап, курал.

ЭЛЕГИЯ ат. 1. әд. Қапашылық сезим менен жазылған лирикалық қосық. 2. муз. Қапашылық сезим менен жазылған музыкалық шығарма. 3. аўыс. Қайғы, муң, уўайым.

ЭЛЕКТР I ат. 1. Зарядланған бөлекшелердин яғный электрон, протон, позитрон т. б. өз ара тәсири, хәрекети нәтийжесинде пайда болған физикалық хәдийселер жыйнағы. 2. Турмыста хәм

халык хожалыгында пайдаланылатуғын энергиянын түри. 3. Ток пенен пайда болатуғын жарыктык, лампа.

ЭЛЕКТР II кел. 1. Электрге тийисли, байланысly. Электр тогы. 2. Энергияны пайда ететуғын, энергияны беретуғын, энергияны шығаратуғын. Электр батареясы. Электр аккумуляторы. 3. Энергия жәрдеми менен ислеитуғын. Электр утиогы. 4. Электрдин жәрдеми менен ислеуши зат. Электр рекламасы.

ЭЛЕКТРИК ат. Электр кууаты менен байланысly жумыслардын техник хызметкери.

ЭЛЕКТРЛЕСТИРИҮ ф. Барлык зәрүрли орынларды электр менен тәмийин етиу.

ЭЛЕКТРОВОЗ ат. Электр кууаты менен жүретуғын электр двигательли локомотив.

ЭЛЕКТРОД ат. физ. 1. Электр токын өткизиуши пластинка, стержень, сым. 2. Машинанын ямаса баска нәрсенин электр менен еритип жабыстырғанда яки кескенде ислеитуғын затларға ток беретуғын бөлеги.

ЭЛЕКТРОДВИГАТЕЛЬ ат. тех. Электр энергиясын механикалык энергияға айландыратуғын машина, электр двигатели.

ЭЛЕКТРОДИНАМИКА ат. физ. Электр зарядларынын өз ара тәсир етиуин және соған байланысly кубылысларды изертлейтуғын физиканын бөлими.

ЭЛЕКТРОКАРДИОГРАММА ат. мед. Жүректин соғыуынын электрокардиограф тәрәпинен исленген графикалык көриниу картинасы, ийрек сызылмасы.

ЭЛЕКТРОКАРДИОГРАФ ат. мед. Жүректин етлеринде болатуғын электр импульсларын жазып алатуғын электр әсбабы.

ЭЛЕКТРОКАРДИОГРАФИЯ ат. мед. Электрокардиограф жолы менен жүректин электр импульсларын жазып алыу усылы яғный электр импульсларын графикалык түрде жазып алып, тексериу усылы.

ЭЛЕКТРОЛИТ ат. физ. Электр токын жибергенде коспалы бөлеклерге ажыралатуғын химиялык зат.

ЭЛЕКТРОМАГНИТ ат. Сырты изоляцияланған сым аркалы ток өткергенде магнитланатуғын темир яки полат бөлеги, темир өзекли сым оралған катушка, түте, найша.

ЭЛЕКТРОМАГНИТЛИК кел. физ. Электромагнитке байланысly, катнаслы.

ЭЛЕКТРОМЕТАЛЛУРГИЯ ат. Металлургияда электр энергиясы жәрдеми менен жетистиретуғын санаат.

ЭЛЕКТРОМЕТР ат. физ. Электр кууатын, потенциалларын өлшейтуғын аспап.

ЭЛЕКТРОМЕХАНИК ат. Электромеханика бойынша кәниге.

ЭЛЕКТРОМЕХАНИКА ат. Электротехниканың электр энергиясы менен истейтуғын двигательлер, машиналар хәм механизмлерди қурыу хәм иске асыруу менен шұғылланатуғын бөлими.

ЭЛЕКТРОМЕХАНИКАЛЫҚ кел. Неде болса да электр менен механиканық тәсір етиуіне тийкарланған, негизленген.

ЭЛЕКТРОМОНТАЖ ат. Электр үскенелерин, қурылысын монтаждау жұмысы.

ЭЛЕКТРОМОНТАЖШЫ ат. Электромонтаж бенен шұғылланыушы, усы истин маманы, кәнигеси.

ЭЛЕКТРОМОНТЁР ат. Электр үскенелерин өткеріу, қурыу, онлау жұмыстарын басқарушы кәнигели хызметкер.

ЭЛЕКТРОМОТОР ат. 1. Электр энергиясын механикалық энергияға айландыратуғын машина, электр моторы, электр двигатели. 2. қ. Электродвигатель.

ЭЛЕКТРОН I ат. 1. физ. Кери (терис) зарядлы оғада кишкене элементар бөлекше. 2. Мыклы хәм сынбайтуғын бөлекшелерге ийе болған алюминий менен магний еритпеси.

ЭЛЕКТРОН II кел. 1. Электрон қасиетлерин қолланыуға негизленген. Электрон лампалар. 2. Электронлы исленген, таярланылған, электронлы.

ЭЛЕКТРОН МАРКЕТИНГ (ингл. Electronic marketing; E-marketing) — тутынуы базарын аныклау хәм белгілеу электрон куралларынан пайдаланатуғын коспа маркетинг.

ЭЛЕКТРОН ПОЧТА (ингл. electronic mail) — E-mail термининин қысқа аңлатылыуы хәм аудармасы. Бул сервер деп аталушы ғарезсиз орайлық компьютер жәрдеминде Интернет тармағында индивидуал — жеке тәртіпте пайдаланыушылар ортасында хабарлар хәм компьютер файлларын алмасуы системасы болып табылады.

ЭЛЕКТРОН ПУЛ ат. Есап-санақларды электрон есаплау машиналары жәрдеминде әмелге асыруу ушын қолланылатуғын электрон карточка, оның ядына пул ийесинин әмелдеги есабындағы пул суммасы жазылған болады.

ЭЛЕКТРОН САҰДА (ингл. E-commerce) — Интернет арқалы әмелге асырылатуғын коммерциялық питимлер хәм келисімлер группасы. Әне сол процесслерди автоматластыруу ушын арнаулы программалық тәмейнаттан пайдаланылады. «Электрон шоппинг» электрон коммерцияға айкын бир мысал

болып табылады. Бул әмелият өнім танлау, сатып алынған зат, есап, ұсыныс етиу хәм пул төлеуди өз ишине алады.

ЭЛЕКТРОНИКА ат. Электрон процесслери хаккындағы илим хәм электронлы затларды ислеп шығару, оларды колланыу техникасынын тарауы.

ЭЛЕКТРОПОЕЗД ат. Электродвигательлер менен хәрекетке келетуғын арнаулы вагонлар секциясынан ибарат пассажир поезд, электр кууаты менен журетуғын поезд.

ЭЛЕКТРОСВАРКА ат. тех. Металларды электр токи менен еритип жабыстыру, электр токинын жәрдеми менен еритип жалғаудағы усыл, жол.

ЭЛЕКТРОСВАРЩИК ат. тех. Металларды электр токи менен еритип жабыстыру исинин маманы, электросварка кәнигеси, электр менен кепсерлеуши.

ЭЛЕКТРОСТАНЦИЯ ат. Электр энергиясын ислеп шығарушы кәрхана.

ЭЛЕКТРОТЕРАПИЯ ат. мед. Емлеуде электрден пайдаланыу иси.

ЭЛЕКТРОТЕРМИЯ ат. Электротехниканын ток өткергенде пайда болатуғын жылдык пенен хәр түрли затларды ысыту хәм еритиу ушын пайдаланылатуғын бөлеги.

ЭЛЕКТРОТЕХНИК ат. Электротехника бойынша маман, кәниге.

ЭЛЕКТРОТЕХНИКА ат. 1. Электр энергиясынан белгили бир максетте пайдаланыу жоллары хәм усыллары хаккындағы илим. 2. Техникалық электр әсбап-қуралларына, үскенелерине хәм олардан пайдаланыуға байланысly тарауы.

ЭЛЕКТРОТЕХНИКАЛЫҚ кел. Электротехникаға байланысly, электр әсбап-қуралларын, үскенелерин хәм машиналарды ислеп шығару, олардан пайдаланыу техникасына тийисли, электротехник приборлар.

ЭЛЕКТРОТРАКТОР ат. Электр двигатели менен хәрекетке келетуғын трактор.

ЭЛЕКТРОХОД ат. Двигатели электр энергиясынын күши менен хәрекетке келетуғын кеме.

ЭЛЕКТРОЭНЕРГИЯ ат. Электр токи энергиясы.

ЭЛЕМЕНТ ат. 1. Бир нәрсениң курамлык бөлеги. 2. Қандай да бир нәрсениң курамында сырттан кирип араласып жүрген косынды. Каракалпак тилиндеги араб-иран элементлери.

ЭЛИЗИЯ ат. лингв. Еки сөздеги қонсылас сөзлердин бир сес пайда етиу ямаса олардың биреуиниң түсип қалыуы.

ЭЛИНЛЕР ат. Әйемги греклердин аты.

ЭЛЛИПС ат. Конус яки цилиндрди баска бир тегислик пенен кеснү нәтийжесинде пайда болған туйық сызык.

ЭЛЛИПСИС ат. лингв. Контекстте түсиниўге зыян келтирмейтуғын сөзлерди таслап кетиў.

ЭЛИТ: элита ат. өсириў ушын сапасы жағынан ең жақсы сайланды, сапалы, таңлаўлы. Элит туқымлык. Элита кара мал. ◇ **Элит хожалығы** — ең жақсы туқымлык яки нәсилли малларды жетистириў менен шуғылланатуғын аўыл хожалық мәкемеси, станциясы.

ЭМАЛЬ ат. 1. Металл затлардың беккемлениўи ушын жағып жабыстырылатуғын жалтыраўық сыр. 2. Сыр менен жалтыратылған көркем затлар. 3. Тистин сыртқы қабатын қаплап алған жалтыраўық қатты зат.

ЭМБАРГО ат. юр. 1. Баска еллерге зат шығарыўды ямаса зат әкелнiўди қадаған етиўшилик. 2. Сырт еллердин кемелерине мәмлекет портларына кириўге ямаса шығып кетиўине байланыслы салынған тыйым. 3. Сырт еллерге караслы болған мал-мүликти (мәселен кеме, әскерий қураллар) мәмлекет аймағынан шығармай услап қалыў.

ЭМБЛЕМА ат. Қандай да бир түсиниктин яки идеяның шәртли түрде билдиретуғын белгиси, символы, сүўрети, көриниси. Тынышлық эмблемасы.

ЭМБОЛИЯ ат. мед. Қан тамырларының тоқталыўына байланыслы жиберилетуғын қатты баска затлардың қан тамыры системасында қан яки лимфа, яғный түссиз суйыклықтың ағыўы менен күшейип жүриўи.

ЭМБРИОГЕНЕЗ ат. биол. Эмбриональлық өсиў процеси.

ЭМБРИОЛОГИЯ ат. Эмбрионлардың раўажланыўын изертлейтуғын биологияның тараўы.

ЭМБРИОН ат. биол. 1. Хайўанның ямаса адамның дәслепки раўажланыў дәўириндеги нәсил урығы, туқымы. 2. аўыс. Қандай болмасын пикирдин идеяның хәм т. б. басланғышы.

ЭМБРИОНАЛЛЫҚ кел. биол. 1. Эмбрионаға байланыслы. 2. Эмбрионы бар, эмбрионы болған. 3. аўыс. өсиўдин ең дәслепкиси, шығыў халында болған.

ЭМИГРАНТ ат. өз мәмлекетинен баска елге көшип кеткен адам.

ЭМИГРАНТЛЫҚ кел. Эмигрантка тән, эмигрантка байланыслы, эмигрантка тийисли.

ЭМИГРАЦИЯ ат. 1. Хәр қыйлы себеплер менен өз ўатанынан баска мәмлекетке мәжбүрий ямаса өз ерки менен көшип кетиўшилик. 2. Сол көшип барған жердеги эмигранттың

турмыс жагдайы. 3. Баска мәмлекеттеги яғный эмиграция болған адамлар, эмигрантлар.

ЭМИССИЯ кымбатлы қағазлар хәм пул бирликлерин мәмилеге шығарыу; пул бирликлер эмимиссияси тек мәмлекет тәрәпинен, кымбатлы қағазлар болса мәмлекеттен тыскары, кәрханалар, акционерлик жәмийетлери, банклер хәм базардын баска субъектлери тәрәпинен әмелге асырылады.

ЭМИССИЯ БАНКИ банк түри. Айланыска пул еки бағаналы банк системасы шараятында шығарылады. Тек ғана Орайлык банк пулды эмиссия кылыу хуқыкына ийе.

ЭМИТЕНТ ат. Кымбатлы қағазлар бойынша белгиленген миннетлемелерди өз мойнына алған халда оны айланыска шығарыу миннетлемесин алған юридикалык шахс.

ЭМОЦИОНАЛЬНОСТЬ кел. 1. Эмоцияға бай, эмоцияларды билдиретуғын, тез тәсирленетуғын, күшли сезимли, кызғынлы. 2. Эмоцияға, сезимге берилетуғын, ойлап турмайтуғын, сабырсыз.

ЭМОЦИЯ ат. Кандай да бир карым-катнас тийкарында пайда болатуғын хәр кыйлы сезим, кызғынлык тәсир, күшли сезим.

ЭМПИРИЗМ ат. Айырым фактлерди, кубылысларды, изертлегенде теориялык жуўмақларға әхмийет бермейтуғын, билиўди тийкарғы сезимнин кабыллаўында хәм тәжирийбеде деп танийтуғын философиялык бағдар, ағым.

ЭМПИРИК ат. Эмпиризмнин тәрәпдары, оны коллаўшы, жолын куўыўшы.

ЭМПИРИКЛИК кел. 1. Эмпиризм болған, эмпиризмге байланыслы. 2. Тәжирийбеге тийкарланған, тәжирийбеден алынған.

ЭМПИРИОКРИТИЦИЗМ ат. Фил. Материаллык дүньянын объектив жасап турғанын бийкарлайтуғын хәм оны сана менен сезимнин бирикпелери сыпатында карайтуғын XIX әсирдин акырында пайда болған стадиясы, субъективли идеалистлик философиялык ағым, махизм.

ЭНДШПИЛЬ ат. шах. Шахмат ойынынын тамамланыўға шамаласкан соңғы басқышы, стадиясы.

ЭНЕРГЕТИК ат. Энергетика бойынша кәниге, энергетика менен шуғылланыўшы, энергетика маманы.

ЭНЕРГЕТИКА ат. Энергиянын хәр кыйлы түрлерин ислеп шығарыу, оларды өзгертиу, керекли жерлерине жеткериу хәм пайдаланыу мәселелери менен шуғылланатуғын илим, техника менен хожалыктын тараўы.

ЭНЕРГЕТИКАЛЫК кел. Энергетика менен байланыслы, энергетикаға тийкарланған.

ЭНЕРГИЯ ат. 1. Материяның тийкаргы кәсіптерлерінің бири, оның қыймылының шегі хәм хәрекет етіуі уқыплығы. 2. Белгилі бір максетке ерисиуі ушын жумсалған күш, қуат.

ЭНЕРГОПОЕЗД ат. Темір жол платформаларында яки вагонларда орналастырылған козғалмалы электр станциясы.

ЭНТОМОЛОГ ат. Энтомология маманы, кәніпгесі.

ЭНТОМОЛОГИЯ ат. Зоологияның хәр түрлі шыбын-ширкейлерді, курт-кумырскаларды изертлейтуғын бөлімі.

ЭНТУИАЗМ ат. Жүдә күшли жігерлілік, рухый көтеріңкілік.

ЭНТУЗИАСТ ат. Өз исіне берілген адам, энтузиазм менен жумыс іслеушілер.

ЭНЦИКЛОПЕДИЗМ ат. Билимнің тарауынан хабары болушылық, хәр тәрәплеме билимділік.

ЭНЦИКЛОПЕДИСТ ат. Хәр тәрәплеме билимді адам, илимнің, билимнің көп тараулары менен таныс, хәр тәрәплеме мағлыұматлы адам, энциклопедиялық, билимге иіе киси.

ЭНЦИКЛОПЕДИЯ ат. 1. Билимнің барлық ямаса айырым тараулары бойынша мағлыұмат беріуші, сөзлік формасында дүзилген илимий кітап. Совет энциклопедиясы. 2. аұыс. Турмысты хәр тәрәплеме кең түрде тәртіплеген.

ЭНЦИКЛОПЕДИЯЛЫҚ кел. 1. Энциклопедия болып есапланған, энциклопедия сыпатында, энциклопедиялық сөзлік. 2. Билимнің тарауларынан хабары болған, энциклопедиялық билимлер.

ЭПИГРАММА ат. әд. қысқа түрде жазылған сатиралық қосық.

ЭПИГРАФ ат. әд. Әдебий шығарманың ямаса оның бапларының тийкаргы идеясын, мазмұнын беріуі ушын олардың басланған жерінің жоқарысына жазылып қойылатуғын нәсият гәп, қысқа цитата, гәп.

ЭПИДЕМИОЛОГ ат. Эпидемиология бойынша кәніге, маман.

ЭПИДЕМИОЛОГИЯ ат. Жукпалы ауырыулардың келип шығуы хәм таралуы, және оларға қарсы гүресіуі илажларын яғный эпидемияларды изертлейтуғын медицина илимінің тарауы, бөлімі.

ЭПИДЕМИЯ ат. Қандай да бир жукпалы ауырыудың кең таралуы.

ЭПИЗОД ат. 1. Айырым қысқа уақыя, аұхал, хәдийсе. 2. Әдебий шығармалардан, пьесалардан, кинофильмлерден тағы басқалардан алынған бөлім, үзінді.

ЭПИЛЕПСИЯ ат. Тутқанақлы ауырыу, қояншық.

ЭПИЛОГ ат. Әдебий шығарманың жуымақлау бөлімі, шығармадағы қахарманның кейінгі қысқаша баянлаушы бөлімі.

ЭПИТАФИЯ эт. Кулпытас үстине жазылған жазыу.

ЭПИТЕТ ат. әд. Предметті көркем, сулыу, тәсірлі етип көрсетіу үшін оған берилетуғын қосымша анықлама.

ЭПОПЕЯ эт. Эпос жанрындағы тарихый уақыялар сүүретленетуғын, қахарманлары көп, ири көлемлі шығарма.

ЭПОС ат. 1. Көркем әдебияттың лирика хәм драмадан айырылып туратуғын баянлаушы яғный әнгиме түрінде баянлайтуғын үшінші түрі. 2. Халық ауызеки деретиушилигиндегі қахарманлық және қахарманлар хақкындағы дәстанлар жыйнағы.

ЭПОНИМ ат. Исми (фамилиясы) халық, орын-мәкан хәм басқаларға қойылған, олардың атамасы.

ЭРА ат. Жыл есабы басланған уақыт хәм сол жыл есабының системасы. Бизин эрамызға шекемгі үшінші әсирде исленген («Әмиудәрья» ж.).

ЭРОЗИЯ ат. 1. геол. Топырақтың жер қабатының суу, муз яки самалдың тәсири менен толық ямаса шала бузылыуы, унырауы. 2. тех. Механизмнің күши ямаса электр тоқы менен металл сыртының бузылыуы, унырауы. 3. мед. Денедегі пердениң сыртқы қабығының зыянланыуы, жараланыуы.

ЭРУДИТ ат. Көп оқыған, өмир тәжірийбеси мол, кен билимге ийе адам.

ЭСКАДРА ат. Әскерий теніз хәм хауа флотының ири бирикпеси.

ЭСКАДРИЛЬЯ ат. Бир неше звено самолётлардан куралған әскерий авиацияның бирикпеси.

ЭСКАДРОН ат. Пияда әскерлердин бир ротасына тен 3-4 взводтан куралған атлы әскерлер бөлекшеси, бөлімі.

ЭСКАЛАТОР ат. Адамларды көтерип шығарыу, оларды төмен түсириу үшін көбинесе метрода қолланатуғын электр тоқының күши менен хәрекетке келетуғын жылыспалы басқыш, текше.

ЭСКАЛАЦИЯ ат. Уақыттың өтиуі менен бир нәрсениң бурынғыдан күшейиуі, көбейиуі, кенейиуі.

ЭСКИЗ ат. Қандай да бир сүүреттин алдын ала салынған дәслепки сүлдері.

ЭСКИМО ат. Сырты шоколадланған қапламаға оралған муз қаймақ.

ЭСКОРТ ат. Биреулерди яки қандай нәрсе болса да қарауыллап алып жүретуғын әскерий конвой, әскерий сакшылар отряды.

ЭСПЕРАНТО ат. Батыс Европаның тиллеринин грамматикалык хәм лексикалык элементлерине тийкарланып дүзилген жасалма халыкаралык тил.

ЭСТАКАДА ат. Көпир төризли жер (суу) үсти курылмасы. Темир-бетон, полат, ағаштан курылады. Транспортты, пиядаларды өткеріу, инженерлик коммуникация жұмыстарын алып барыуға арналған.

ЭСТАФЕТА ат. 1. Арнаўлы адам аркалы асығыс түрде жиберилген почта, хабар. 2. спорт. Еки команданың жуўырыу, жүзіу бойынша жарысында этапларға бөлінген аралықтағы катнасыушылар қолындағы шәртли заты менен жуўырып ямаса жүзип өткенше даўам ететуғын спорт ойынының бир түри. 3. аўыс. Әўладтан әўладка, атадан балаға өтетуғын пикир, нийет, әрман хәм тағы басқалар.

ЭСТАФЕТАШЫ ат. Эстафетаға катнасыушы.

ЭСТЕТИКА ат. 1. Мәдениятты жәмийетлик идеологияның айрықша түри ретинде қарайтуғын философиялық тәлият. 2. Биреудин мәдениятқа болған көзқарасларының системасы.

ЭСТРАДА ат. 1. Тамашагөйлердин анык көріуи ушын артистлер хәм оркестрге арналып исленген бийиклеу майданша, орын, сахна. 2. Сахнада атқарылатуғын кишилеу музыкалык хәм драмалык шығармалар. Эстрада артисти. Эстрада театры.

ЭСТРАДАЛЫҚ кел. Эстрадаға байланыслы, эстрадаға тийисли, эстрадаға тийкарланған, тән.

ЭТАЖ ат. 1. Жайдың, бинаның бирдей бийикликке орналасқан бөлмелерди пайда еткен үлеси. қабат. 2. Шахта майданының тау көни арасына орналасқан бөлегі.

ЭТАЖЕРКА ат. Кітап хәм басқа да затларды дизип қойыу ушын қолайластырылған бир неше қабат текшелі мебель түри.

ЭТАЖЛЫ кел. Жайдың, бинаның көп қатарлы түри, қабаты. Көп этажлы имаратлар.

ЭТАЛОН ат. 1. Анык белгиленген өлшеу бирлигинин өзгермейтуғын үлгиси. 2. аўыс. Қандай да бир нәрсе менен салыстырыу ушын қолланылатуғын үлги, өлшеу, кәліп.

ЭТАН ат. Нефть газлери қурамында болатуғын түссиз газ сыяклы жаныушы зат.

ЭТАП ат. 1. Дәуір, басқыш. Қурылыстың дәслепки этапы. 2. әс. Бир жерден екінши жерге көшкенде әскерий хызметкерлерди квартира, азық-аўқат хәм басқа да керекли затлар менен тәмийинлеу пункти. 3. тар. Аўдарыспақтан бурынғы Россияда сүргинге алып баратырылған адамлар топары,

олардын жолдагы коныс жайы хэм сүргин жайына шекем болган жоллары. 4. Кандай да бир жерге конвой жиберилетуғын сүргинлер топары яки партиясы. 5. спорт. Жууырыу жарысларында жууырыу хэм эстафета жолынын белгили бир орны. 6. Кандай да бир заттын, нәрсенин айырым үлеси. 7. ауыс. Кандай да бир жумыстын барысындагы белгили уакыт.

ЭТИКА ат. 1. Моральдын түсиниги, келип шыгыуы, онын рауажланыу принциптери, нормалары хэм жәмийеттеги туткан орны хаккындагы илим, идеологиянын формаларынын бири. 2. Кандай да бир жәмийетлик топарға жататуғын адамлардын белгили кәсип ийелеринин өзін-өзи тутыу нормалары. Врачлык этика.

ЭТИКАЛЫҚ ат. Этика кағыйдаларына, талаптарына тууры келетуғын, этикаға байланыслы.

ЭТИКЕТ I ат. Айырым жәмийетте, жәмийетлик топар яки кәсип ийелери арасында кабыл етилген кағыйдалардын жыйнағы.

ЭТИКЕТ II к. этикетка.

ЭТИКЕТКА ат. Кандай да бир заттын аты, бахасы, шығарған кәрханасы хэм т.б. көрсетилип, оған кыстырылып қойылған кағаз, белги, ярлык.

ЭТИКЕТКАЛЫ кел. Этикеткасы бар, этикеткаға ийе.

ЭТИЛ ат. хим. Көплеген органикалык бирикпелерге киретуғын хэм углевод пенен водород атомларынан ибарат химиялык топар. **Этил спирти** — этилден таярланған спирт. Спиртлердин ен кен таралған түри *этил спирти* болып табылады.

ЭТИЛЕН ат. хим. Углевод пенен водородтын бирикпесинен ибарат, хауаға қосылып жайылғыш затлар пайда ететуғын, тез жанатуғын ренсиз хэм ийиссиз газ.

ЭТИМОЛОГ ат. Этимология маманы, этимология кәнигеси.

ЭТИМОЛОГИЯ ат. 1. Сөзлердин келип шыгыу тәрепинен изертлейтуғын тил билиминин бир тарауы, бөлими. 2. Кандай да бир сөздин ямаса сөз топарынын келип шыгыуы.

ЭТИМОЛОГИЯЛЫҚ кел. Этимологияға тән, этимологияға байланыслы, этимологияға тийкарланған.

ЭТИМОН ат. лингв. Белгили бир тилдеги сөздин келип шыккан жери, сөздин тийкарғы формасы.

ЭТИОЛОГИЯ ат. мед. 1. Ауырыудын келип шыгыу себептери хэм шәрттери хаккындагы тәлиймат, оны изертлейтуғын илим. 2. Ауырыудын себептери.

ЭТНОГЕНЕЗ ат. Халыктын келип шыгыуы, шығысы.

ЭТНОГРАФ ат. Этнография бойынша кәниге, маман.

ЭТНОГРАФИЯ ат. 1. Халықлардың материалдық хәм руўхый мәдениатын, олардың илимий-тарийхый байланысларын изертлейтуғын илим. 2. Белгили бир халықтың яки бир аймақтағы бир неше халықтың турмысы, мәдениаты, үрп-әдетлеринин жыйынтығы.

ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ кел. Этнографияға байланыслы, тийисли, этнографияға негизленген, тән.

ЭТНОНИМ ат. Хәр кандай этнос (халық)тың аты. Казак, каракалпак, қырғыз, татар, т.б.

ЭТНОНИМИЗАЦИЯ ат. Меншикли яки ғалабалық атлықтың этнонимге айланыуы.

ЭТНОТОПОНИМ ат. Этнонимлерден пайда болған топонимлер. Өзбекстан, Қаркалпакстан, Найман.

ЭТЮД ат. 1. Келешекте сүүретлеу өнеринде үлкен картинаның тутас бөлеги болатуғын бир нәрсениң тәбийғый көринисине карап салынған сүүрет ямаса мүсин. 2. Атқарғанда шеберликти талап ететуғын үлкен емес музыкалық шығарма. 3. Белгили бир мәселеге арналған киширек әдебий яки илимий шығарма, очерк. 4. Шахмат хәм шашка ойынларындағы утыу яки тең болыуға ерисиу ушын берилген позиция, тапсырма.

ЭФ ат. «Ф» хәрибинин аты.

ЭФИР ат. 1. Аспанның, әлемнин радиотолқынлар таралатуғын кеңислиги, хаўасы. Эфирге шығу. 2. хим. Күшли ийиси бар, органикалық бирикпе (мәселен, кислоталар менен спиртлердин бирикпеси).

ЭФИРЛИ кел. Қурамында эфири бар, эфир беретуғын.

ЭФФЕКТ ат. 1. Белгили бир хәрекеттиң тәсири, нәтийжеси. 2. Күшли тәсир ететуғын шара, қолланба. 3. Белгили бир нәрсени ислеудеги оның тәрәпи, қолайлы нәтийжеси. 4. физ. Физикалық хәдийсе, жағдай, көринис.

ЭФФУЗИЯ ат. 1. геол. Жер астына магманың таралыуы. 2. физ. Газдың көзгенекленип өтип турыуы. 3. геол. Тау жынысларының, вулканның атылыу хәдийсеси, процесси.

ЭШАФОТ ат. Өлим жазасын әмелге асыруу ушын исленген арнаўлы қурылыс.

ЭШЕЛОН ат. 1. әск. Арнаўлы жүк, техника, артиллерия, танк хәм әскерлер тийелген поезд. Әскерий эшелон. 2. әск. Избе-из дизилген әскерлердин бөлеги. 3. Жүк, адамлар яки басқа да бир нәрселерди тасыуға бекитилген темир жол қурамы, автоколонна, самолётлар хәм тағы басқалар топары.

Ю

Ю ат. 1. Каракалпак әлипбесинин хәриби хәм оның таңбасы, атамасы. 2. Еки езиў тартылынқырап, еринлердин алға карай созылып, хаўанын аўыз куўыслығынан шығыўынан жасалатуғын бирикпели даўыслы сес. 3. Ю хәриби: юрист, бюджет, эволюция, юбилей хәм т. б. сөзлерде йуў (йүү) бирикпеси орнына жазылып, ю хәриби көбинесе сөзлердин басында, ортасында келеди.

ЮАНЬ ат. Қытай Халық Республикасында акша бирлиги.

ЮБИЛЕЙ ат. Кандай да бир ўақыянын, мәкеменин, каланын, мәмлекетке мийнети синген көрнекли адамлардын туўылған күнин, белгили жаска шығыўын хәм баска да нәрселердин белгили бир жылға толыў сәнеси. Жакында профессор Қаллы Айымбетовтын юбилейи болып өтти,....

ЮБИЛЕЙЛИК кел. Юбилейге арналған, юбилейге тийис, юбилейге тән, юбилейге байланыслы.

ЮБИЛЯР ат. Юбилейи өткерилип атырған адам, киси, мәкеме хәм тағы баска. Хұрметли юбиярымыз Қаллы аға сөзге шықты,....

ЮБКА ат. Хаял-қызлардын белден төменги жағына кийетуғын сырткы үст кийими. Юбка кийген қызлардын жүзлери өсип турған гүлдердей кулпырып кетти (Ө.Хожанов).

ЮВЕЛИР ат. 1. Алтыннан, гүмистен, хасыл таслардан хәм тағы баска да хәр кыйлы металлардан буйымларды, затларды ислеўши адам, киси зергер. 2. Усыларды сатыўшы 3. к. зергер.

ЮВЕЛИРЛИК кел. 1. Ювелирликке қатнаслы, зергерлик. 2. аўыс. Күтә шеберлик пенен исленген. 3. к. зергерлик.

ЮЛИАН: юлиан календарь кел. Аўдарыспакка дейинги Россияда колланылып келген жыл санаў тәртиби (бир жылда 365 күн).

ЮМОР ат. 1. Турмыстағы кемшиликлерди, айырым күлкили ўақыяларды хәм хәдийселерди, адам бойындағы кемшиликлерди хәзил менен дүзетиўдеги баянлаўы. 2. Усы тийкарда жазылған күлкили әдебий шығарма.

ЮМОРИСТ ат. 1. Юморлык шығармаларды жазыўшы автор, адам. 2. Юморлыкты аткарыўшы артист, киси, куўкыл адам.

ЮМОРЛЫҚ кел. Юморға тән, юморға тийікарланған, юморға тийисли, куўкыл сөзли, күлкили. Шайырдын сатира-юморлық шығармаларында терең реализм орын алған (Н.Жапақов).

ЮНГА ат. тех. Теңиз кемесинде матрослыкка таярланыўшы хәм матрослык хызметин үйрениўши жас шәкирт хәм жас өспирим бала, киши матрос.

ЮНЕСКО ат. Бирлескен Миллетлер Шөлкеминин билимлендириў, илим хәм мәденият мәселелери бойынша кәнигелескен мәкемелеринен бири. *ЮНЕСКО* Екинши жер жүзлиик урыс тамамланғаннан соң дүзилди. Сол ўақытта 44 мәмлекеттин ўәкиллери Лондон қаласында конференцияға жыйналып, *ЮНЕСКО* шөлкемин дүзиў бойынша уставты қабыл етти. Солай етип, *ЮНЕСКО* 1946-жылы өз жумысын баслады. Хәзирги күнде оған 184 мәмлекет ағза. Ўзбекстан Республикасы 1993-жылдын 29-октябринде *ЮНЕСКО*ға ағза болды.

ЮНИСТРАЛ ат. БМШның халықаралық саўда бойынша комиссиясы.

ЮНКЕР I ат. 1. әск. Революциядан бурынғы патша Россиясында офицерлер таярлайтуғын әскерий оқыў орынларының курсантлары. 2. XIX әсирдин 60-жылларына шекем Россияда белгили мүддетте хызмет етип имтихан тапсырғаннан кейин офицер атағын алыў ҳуқықына ийе болған дворян баласы.

ЮНКЕР II ат. Бурынғы феодал Пруссияда ири жер ийелеўши, дворян, улыўма немец помещиги.

ЮНКТАД ат. (БМШның саўда хәм раўажланыў бойынша конференциясы) БМШның халықаралық саўда шөлкеми болмаған аўкамы. 1964-жылы шөлкемлестирилген болып, оған 168 мәмлекет ағза. Тийкаргы ўазыйпасы: халықаралық саўданы, мәмлекетлер арасындағы тең ҳуқыклы өз ара пайдалы шерикликти раўажландырыўға көмеклесиў, халықаралық экономикалық мүнәсибетлердин әмел етиўи бойынша хәр кыйлы усынысларды ислеи шығыў хәм т.б.

ЮПИТЕР I ат. астр. Күн системасынын Күннен баслап есаплағанда бесинши планетасы.

ЮПИТЕР II ат. Киноға алыў ўақтында пайдаланылатуғын: жүдә күшли электр менен жактыландырыў әсбапларынын улыўма аты.

ЮРИДИКАЛЫҚ кел. Юристлик ҳуқықы бар, нызамлы.

ЮРИДИКАЛЫҚ ЖУЎАПКЕРШИЛИК ат. Социал жуўапкершилик түрлеринен бири болып, ҳуқықты бузған

субъекттин миннетлемедө нәзерде тутылган унамсыз ақыбетлерин орынлаўдын мәжбүрийлиги.

ЮРИДИЗАЦИЯЛАСТЫРЫҰ ат. Кандай да бир акт, хәрәкет, мүнәсибетке хуқыкый түс берилиўи; кандай да бир мәселенин юридикалык тәрәпинин бөрттирип көрсетилиўи.

ЮРИДИКАЛЫҚ КОНФЛИКТОЛОГИЯ ат. Юридикалык конфликтлер кәсийетлери, себеплери хәм раўажланыўи динамикасын үйрениўши, булардын алдын алыў хәм шешиўдин хуқыкый механизмин өз ишине алыўшы билимлер тараўы.

ЮРИДИКАЛЫҚ КОНСТРУКЦИЯ ат. Юридикалык техника. Хуқыкый халаттын дүзилислик жактан бир-бири менен байланысы.

ЮРИДИКАЛЫҚ МИННЕТЛЕМЕ ат. Белгили бир (конкрет) хуқыкый мүнәсибетлер катнасыўшысы, миннетлемени орынлаўшынын ыызамда, шәртнамада белгиленген ис-хәрәкети.

ЮРИСТ МӘСЛӘХӘТШИ ат. Суд хәм баска мәкемелерде хуқык мәселелери бойынша мәсләхәт бериўши адам.

ЮРИДИКАЛЫҚ ТЕХНИКА ат. Мәмлекеттин хуқыкый нормаларды ислеп шығыўда ыызамларды жаратыўда колланылатуғын, сонын менен бирге, оларды кен жәмийетшиликке усыныўда белгили бир усыллардан пайдаланыў. Бундай усыллар түрине: 1) юридикалык атамалар, юридикалык структура; 2) норматив-хуқыкый актларды ислеў усыллары киреди.

ЮРИДИКАЛЫҚ ШАХС ат. Өз мүлкинде, хожалык искерлигинде ямаса оператив баскарыўда өз алдына мал-мүлке ийе болған хәм де өз миннетлемелери шенберинде усы мал-мүлк пенен жуўап беретуғын, өз атынан мүлки менен яки мүлксиз жеке хуқыкларға ийе бола алатуғын, сондай-ак, миннетлемелерди орынлай алатуғын, судта даўагер хәм жуўапкер бола алатуғын шөлкем.

ЮРИСТ ат. Хуқык яки заң тараўы бойынша илимий изертлеў исин алып барыўшы кәниге хуқык илими бойынша кәнигели адам.

ЮРИСТЛИК кел. 1. Кәсип аты. Юристлик етиў. 2. Юристлерге хуқык илими бойынша кәнигелерге тән, байланыслы.

ЮСКОГЕНС ат. Өз искерлигинде әдил судлаўды әмелге асырыўшы суд мәкемелерин, соның менен бирге суд ведомостволарын билдириўши термин.

ЮСТИЦИЯ ат. 1. Ыызам ислерин баскарыў. 2. Ыызам мәкемелеринин системасы.

Я

Я I ат. 1. Карақалпак әліпбесінің хәриби хәм усы хәриптің таңбасы, атамасы. **2.** Ауыздың керіп ашылыуы арқалы жасалатуғын бирикпели дауыссыз сес. **3. Я** хәриби яқшы, ямаса, боян, таяқ, сыя, химия, армия сөзлердің басында, ортасында хәм ақырында келип, йа бирикпесінің орнына жазылады.

Я II к.с. **Я** хәриби сөз бенен сөздің, гәп пенен гәпти хәм гәп ағзаларын өз ара байланыстырып келетуғын дәнекер сөз. *Я* ерерин, *я* ермесин билмей сарсаң-кесек болып бираз ойланып отырды (Қ.Айымбетов). *Я* өлиў керек, *я* жеңиў керек (Ө.Хожаниязов). *Я* тайлығында, *я* ғунанлығында өз көзі менен көрсе де, *я* сыртынан еситип билсе де астындағы шубар атын билетуғын шығар («Алпамыс»).

ЯБЫ ат. Хасыл туқым қатарына кирмейтуғын әпиўайы ат, жайдары ат. Күш-көліктен жалбыр, жабыўлы бир *ябысы* менен қартайған бир сыйыры бар (К.Султанов). Камшы урып *ябыға*, Алды түсіп кетти ойға, үш қулаш гөне қуйыға, Арба түсіп жеткен екен (Бердақ). **Ябы қыпшақ** – қыпшақ урыуы бир тийреси, тарауы, бөлімі. Өмірбек *ябы қыпшақ* урыуынан деседи («Әмиўдәрья» ж.).

ЯБЫДАЙ кел. **Ябы** сыяқлы, *ябыға* қусаған, *ябыға* мегзес. Сениң менен жарыссам *ябыдай* жортаман, – деди ғарры жигитке.

ЯҒНЫЙ к.с. Бир пикирди екінші бир сөз ямаса пикир менен қайтадан айтқанда бир-бирин байланыстырыў ушын қолланатуғын көмекші сөз. Жарлылар менен дийқанлар, *яғный* жапакешлер жамайы (С.Мәжитов). Усы жағдайларға, *яғный* бәхәр айларында жабайы шөптердің жапырақтарының генериўине байланыссыз... (Г.Шамуратов).

ЯД ат. Белгили бир нәрсе хәкқындағы ой, ес. Оның көзлерінің күлип турғанлары мениң менен ислес болмаса да *ядымда* (Ж.Аймурзаев). **Яд етиў** – есте сақлаў, ойлаў, еслеў, ұмытпаў. *Яд* етип басладық көсемнің атын, Жигитлердің

арттырды ол ғайратын (Әд. альм.). Кеште күндіз ата-анасын *яд* етип, Хызмет етер ата-ана халқы үшін (Бердак). **Ядына алыў** – есине алыў, ойлаў, еслеў. Бар балам, бар, тезирек бар, Ананның сөзин *ядқа ал* (Ә.Шамуратов). Ол өткен терис тартыс сөзлерди *ядына алғысы* келди (Ө.Айжанов). **Ядына түсиў** – есине, ойына келиў. Ертенине азанда үйден шыққанда атқа берермен деп алып шыққан ат дорбадағы арпа *ядына түсти* (М.Абдиреймов). **Ядыма түсиў** – ойыма, есеме келиў, түсиў. Шайыр менен баяғы шарбақта ушырасқаным *ядыма түсти* («Әмиўдәрья ж.). **Ядка алмаў** – ойға, еске келтирмеў. Сондағы айтқанлары болмады, Суўсызлықты хеш ким *ядқа* алмады (Ә.Шамуратов). **Ядынан шықпастай болыў** – есінде, ойында қалғандай болыў. Жәлладлардың асып турған дарлары, *Ядынан шықпастай* болған яранлар (С.Нурымбетов). **Ядынан шығармаў** – ойынан, есінен шығармаў, есінде, ойында сақлаў. Бирақ, Палұанын *ядынан шығарған* жоқ (Ө. Айжанов). **Ядымда болыў** – есимде, ойымда сақланыў. Тап хәзир де өзимнің улыўма халық үшін хызмет ислеп жүргеним *ядымда болып*, кенсеге руўхланып келдим (Ө.Хожаниязов). **Ядка түсиў, ядка салыў** – ойға, еске келиў, еске, ойға ескертиў. Жалынса да сирә қыйын болмады, *Ядка түсти* сонша адам шағлағаны (Т.Жумамуратов). ... түн ишинде беттен сыйпап елпип ескен майда жумсақ самал естен шықпайтуғын сезимлерге толы шийрин мәхәллерди *ядқа түсиретуғын* еди (Ө.Хожаниязов). **Ядта сақлаў** – есте, ойда тutyў. **Ядымда жоқ болыў** – есимде, ойымда болмаў, ұмытыў. Танып турман өзинизди, Бирақ, *ядымда жоқ* атыңыз (Ш.Артык). Әттегене-ай, сенин *ядыңда жоқ па*, ол баланың үйи қай көшеде еди... (Ө.Айжанов). **Яд еттире бериў** – қайта-қайта ядлата бериў, тақирарлатыў. Есберген молла тек кітапты *яд еттире береді* (К.Султанов).

ЯДЛАНЫЎ ф. Естен шығарылмаў, ұмытылмаў. Сенин наман қуанышка намасы, Елди гезер тилден-тилге *ядланып* (И.Юсупов).

ЯДЛАСЫЎ ядлаў фәйилинің шериклик дәрежеси.

ЯДЛАТТЫРТЫЎ ядлаў фәйилинің өзгелик дәрежеси.

ЯДЛАТЫЎ ядлаў фәйилинің өзгелик дәрежеси.

ЯДЛАЎ ф. Ядка билиў, ойдан айтыў.

ЯДРО ат. физ. 1. Бир нәрсениң ишки орайлық бөлими, өзегі. Атом ядросы. Адамзат үшін ядро апатшылығының кәўпинен артық үлкен кәўип жоқ деп көрсетилди хатта. *Ядро*

урысы, — деп атап көрсетилди документте, — бул адамзатка карсы жынайт. 2. Бир нәрсениң, жемистин дәнеси, мөженеси. 3. Тийкар, негиз, уйыткы, орай. Арка бурынғысынша АҚШ санаатының *ядрасы* болып калмакта. 4. биол. Хайуан ямаса өсимлик клеткаларының тийкарғы бөлеги, маңызы. 5. Әскерий курал. *Ядро* куралларын сынап көриулерди улыўма қадаған етиў хаккында шәртнама дүзиў зәрүрлигин көрсеттп. 6. сп. Ылақтырыў ушын исленген домалак аўыр металл шары. 7. аўыс. Бир жәмәәт, топар ямаса шөлкемнің тийкарғы бөлими, таянышы, тиреги.

ЯДРОЛЫҚ кел. 1. Ядроға тән, ядроға тийисли. Дүнья халықларын *ядролық* урыс апатынан сақлайық. 2. Атомлық ок заряд пенен зарядланған тийкарғы бөлими менен байланысly. Куяш хәм жулдызлардың ишиндеги *ядролық* реакция деп аталғанлары болады («Астрономия»).

ЯЗВА ат. Денедеги исинип турған жер, иринли жара. Кеселленген шакаларда *язва* пайда болады (А.Д.Жалменов, П.Т.Карпов).

ЯКИ к.с. Еки гәп ямаса айырым гәп ағзалары арасында қолланылатуғын аўыспалы дәнекер. Бирақ, ол узын бойлы ма, томпақ па, бозлақ *яки* кара торы ма, қыскасы оның қандай қыз екенин көргим келди (Ө.Хожаниязов). Жекке бир солдаттың, разведчиктиң *яки* бир командирдің мәртлиги хаккында жазылған сүүретлемени оқыды... (Қ.Айымбетов). «Сизге кетип тур кеўлим, Яки курдас, *яки* сиңлим, неден болды гүнайыңыз?» (Бердақ).

ЯКОРЬ ат. 1. тех. Электромашинаның ишинде айланып туратуғын бөлеги. Генератор *якоры*. 2. тех. Пароходларды, қайықларды, кемелерди хәм т. б. суўда иркиў ушын таслап қойылатуғын үш тисли аўыр темир, темирли тырнақ, лабыр, көшки. Якорь таслаў.

ЯКУТ к. якутлар.

ЯКУТЛАР ат. Түркий халықларының бир түри (сахалар).

ЯКУТША р. 1. Якут тилинде, якутша сөйлеў. 2. Якутша кийиниў, якутша ойнаў.

ЯҚШЫ к.с. Бир нәрсеге толық жуўап болатуғын, макул жанапайы. — *Яқшы!* Сизиң сөзинизди сындырмайман (Ө.Хожаниязов). Қыбыжыклап отырған кемпир: — *Яқшы*, шырағым, *яқшы*, — деп үйине қайтты (К.Султанов).

ЯҚЫТ ат. 1. Түрли ренде болатуғын тынық кымбат бахалы минерал тас. Жүзикке кыйлы-кыйлы *яқыттан* қас кондырған сайын сулыу («Әмиүдәрья» ж.). 2. Биреўдин аты, исми. **Яқыт тас** — хәр кыйлы рендеги тас. *Яқыт* тастан хасыл гәўхар, Бинә болған уллы шәхәр (С.Нурымбетов). Ултанына төселген таслар, *яқыт таслардан* екен («Әмиүдәрья» ж.).

ЯҚЫТТАЙ кел. Яқыт сыяклы, яқыт тәризли. Хәўизде бир неше түри *яқыттаи* жылтылдап, калкып тур («Әмиүдәрья» ж.).

ЯЛҒАНШЫ к. жалғаншы.

ЯМАСА к.с. Сөзлердин, гәплердин араларын байланыстыратуғын аўыспалы дәнекер. Бүгин *ямаса* ертең тағы, хабар аламан (Ө.Хожаниязов). Себеби, бул аўылға жумыс бабында *ямаса* биреўге хат *ямаса* газета алып бараман (К.Айымбетов). Ол Серимбеттин караўытқан көзин *ямаса* наразылық пенен жыбыр еткен еринлерин де байқаған жок (Ө.Айжанов).

ЯМБА ат. Кытай Республикасынын гүмис тийини.

ЯМЩИК ат. тар.с. Почтаны, жүкти, адамларды тасыўшы арбакеш.

ЯНВАРЬ ат. Календарь жылының биринши айы. *Январьдың* бас гези, Түн аяз хәм ызғырык (Б.Қайыпназаров). Хәзирги есап пенен 22-*январь* гөне есап пенен 9-*январь* Қала исшилериинин өз мунларын айтажак болып барған күни (С.Мәжитов).

ЯҢЛЫ к.с. Атаўын *ямаса* атаўышлық хызметте қолланылып тенеў, салыстырыў мәнисин аңлатыўшы тиркеўиш. Шүў-шүўлейди, гүнкилдейди күлмейди, не қыларын билмейди, Жанға аўыр тийген *яңлы* усы кеш (И.Юсупов). Қыз, жигитлер *яңлы* бәхәр, Поезд минип жүрген екен (С.Нурымбетов). **Адамхор** ат *яңлы* — адам тислейтуғын атқа мегзес. Жараған түйедей буркырады ол, *Адамхор* ат *яңлы* умтылады ол (И.Юсупов). **Лала** *яңлы* — кызыл гүлге усаған. Жүрек баўрым *лала* *яңлы* кан болып, Кара шашым тозды пәрийшан болып (И.Юсупов). **Хұр** *яңлы* — аўыс. перинин кызы сыяклы, пери кызына усаған. Бағ ишинде *хұр* *яңлыды* (А.Муўсаев). **Гүл** *яңлы* — аўыс. Гүлге усаған, гүл тәризли *Хұр* киби бәхәр жүзлери, Гүлзийба кыз *гүл* *яңлыды* (Өтеш). **Алтын** *яңлы* — аўыс. алтын сыяклы, алтын тәризли. Суўдан шыққан балықларын, *Алтын* *яңлы* көринеди (Т.Сейтмамутов). **Жылдырым** *яңлы* — аўыс. көз илмейтуғын жүйрик. Минипсең, *жылдырым* *яңлы*, Ат па, ешек пе, пырак па? (Бердак). **Шекер** *яңлы* — пәкизе, әндамлы, Жаркыраған

айдай жүзлерин сениң, *Шекер яңлы* палдан мазалы сөзин (Өтеш). *Алма яңлы* — аўыс. сулыў формалы. Кара мениң көзиме. *Алма яңлы* жүземе (А.Бегимов). *Мийўе яңлы* — аўыс. мийўе тәризли. Еркин пискен *мийўе яңлы* бағларда. Зейиним ашар, қуўандыар, балқытар (Ө.Шамуратов). *От яңлы* — жанып турған от сыяклы. Ол енди жана алысқан *от яңлы* тутанып княтыр (Ө.Хожаниязов). *Қамыр яңлы жибисиў* — аўыс. жумсақ, былкылдақ. *Қамыр яңлы жибисип* жер тонлары, Әмиўде сен жүрип ериди музлар (Т.Сейтжанов). *Адам яңлы* — аўыс. адамға усаған, адам сыяклы, тәризли. Бизде күш бар, тәбиятты етип кул, *Адам яңлы* сөйлетемиз берип тил (Әд. альм.). *Гилем төселген яңлы* — аўыс. гилем сыяклы, гилемге мегзес. Көк-көңбек, ушы жок, көзлерин жетпес, жерге сулыў *гилем төселген яңлы* (Ө.Шамуратов). *Бәхәр яңлы нурланыў* — аўыс. көркейиў, доланыў. *Бәхәр яңлы нурланды*, Гүллер киби ырғалды (Әд. альм.). *Сокпақ яңлы болмаў* — сокпаққа усамаў, унамаў. *Сокпақ яңлы болмас* акмаққа гүзар («Әмиўдәрья» ж.). *Гәўҳар яңлы* — гәўҳар сыяклы, тәризли, гәўҳарға усаған. Көзин сүзип, қасларыңды қакканда, Жуўдырлатып *яңлы гәўҳар* тақканда (Өтеш).

ЯПОН қ. японлар.

ЯПОНЛАР ат. Япон халқы. Японияда жасайтуғын тийқарғы халық.

ЯПОНША р. 1. Япон тилинде. Японша сөйлесиў. 2. Японларға тийис, японларға қатнаслы, японларға байланыслы.

ЯПЫРМАЙ т.с. Хәр қандай айтылажақ пикирге таңланыўды билдиретуғын таңлақ сөз. Арыўхан деп пе еди, ким деди атын? *Япырмай* өнерин, сымбатын (И.Юсупов). — *Япырмай*, неге, тартынасан? Усындай жерде де сөйлеўге қысыныўға бола ма? (Ө.Айжанов). *Япырмай*, Айхан бийшараға не қылды екен? (К.Әўезов).

ЯР ат. 1. Жакын адам, дос, қоллаўшы, меҳрибан. Қызын ойлап қылады зар, Шықпаған ғана жаны бар, Қудайым болғыл маған *яр*, Деп зар жылап жүрген екен (Бердақ). 2. Сүйгилик, бир-бирин сүйген, жақсы көрген қыз хәм жигит. Тал бурымын *яр* қайырып, Аш белине таслайды (Т.Сейтжанов). Киси *ярына* сөз салма, Өз ярыңнан қаладурсан (Бердақ). **Сүйикли яр, сүйген яр** — жақсы көргени, қәлегени, унатқаны. Бирақ, жок ол *сүйикли яр*, Ким билсин ол қайда кетти (Б.Исмаилов). Сөйлеп турып *сүйген ярың*, Бирге десип шийрин жаның (Ө.Шамуратов). **Сүйген ярын қушыў** — сүйиў, жақсы көриў. Мурадыма жетпей

кеўлим тасар ма, Малсыз жигит *сүйген ярын қушар ма* (А.Дабылов). **Яры сынаў** — сынактан өткериў. Әбдираманның келди ары, Отырғандай *сынап яры* (Ш.Артык). **Ярындай қылыў** — аўыс. ярындай көриў, кәстерлеў, кәдирлеў. Әлпешлейди *ярындай қып*, Өнери еди сүйип алған (Ш.Артык). **Ярлық етпеў** — яр болмаў. Биреўдин яры биреўге *ярлық ете ме*, курған қыз-аў (К.Султанов). **Сәўер яр** — жаксы көрген, унатқан. Биреўлер баласын, келиншеклер *сәўер ярларын* сорап атыр (Ө.Хожаниязов). **Яр тутыў** — сүйиклик табыў. Жүўери ектим кендир менен аралас, Бир *яр туттым* орта бойлы кәлемкас (кк.х.к.). **Яр болыў** — унаў, жараў. *Ярым болса* хош қылыклы, Маған кандай бахыт дейсен (Ө.Хожаниязов). **Яр келиў** — аўыс. үмит етиў, күтиў. Шарык ийирип созып салдым ийикке, *Яр келди* деп жуўырып шыктым бийикке (кк.х.к.). **Ярына ахыў-зар етиў** — интизар етиў, ынтықтырыў. Биреўди улына, биреўди *ярына ахыў-зар етип*, жүреклерин кўйдирген сен урыс! (Ө.Хожаниязов). **Ярын қушағына қысыў** — қушағына алыў. Карайсан да өткен кисиге: *Қушағына ярын қысып ап* (Т.Сейтжанов). **Ярын есине түсириў, ярын ядына түсириў** — ядына келтириў, ойлаў. *Ярын есине түсирип*, көз алдыларында елеслеткендей түр билдирип отыр (Ө.Хожаниязов). Ол да *ярын ядына түсирди ме*, әлле хат келмегенине ренжиди ме? (Ө.Хожаниязов). **Яр излеў** — яр табыў, кыдырыў. Бир минәсип *яр излесем*, Карыйдарым сен мениң (Т.Сейтжанов).

ЯРАМАЗАН ат. дин.с. Мусылманлардың рамазан айы деп аталатуғын ораза тутыў айының басларында көбинесе балалардың үйме-үй жүрип айтылатуғын диний косык. *Ярамазан айта* келдим есигине, Кошкардай ул берсин бесигине (кк.х.к.).

ЯРАН ат. Жакын адамлар, кисилер, дослар. Жаман болды бундай әдет, Айткыл *Яранлар* рахмет (Бердак). Акмақлар түсинбес сөздин паркына, Түсингенге нешик болды, *яранлар* (Бердак). **Дос яран** — дослар, жоралар, ашна, жакынлар. Мақтумкулы шайыр еди, *Дос яраны* мақтар еди (Бердак).

ЯРАТҚАН кел. дин.с. Дүньяға келтирген, пайда еткен, жакын еткен. Хәр не болса *яратқаннан* көрейин («Қырк қыз»). **Шығар болды** жаным тәннен, Сорасаңыз халкым изинен, *Яратқан* тилегим сеннен, Рехим қыл енди, қыл енди (Бердак).

ЯРАТЫЎШЫ ат. 1. Пайда етиўши. 2. дин.с. Қуда, Алла, кәдир.

ЯР-ДОС ат. Дослар, жоралар, жақынлар, жақын адамлар. Бул сөзди тынлаң, *яр-дослар*, Абырай бергей быйыл бизге (Бердак). Ағай менен *яр-досларымының* үйлерине қыдырып келгеннен кейін және біраз дем алған болдым (Ө.Хожаниязов). — Ерназардың әкеси Мыржықтың хәм Бегистін Хийұада хәмелдар *яр-дослары* бар (К.Султанов). ◇ **Яр-досларын есине алыұ** — ойлаұ, еслеұ. Өзи келип оқыр, жүрген жерлерин, *яр-досларын есине алар*,... (Ө.Хожанпязов). **Яр-дос таұып алыұ** — жора-жолдас излеұ. Бола қойған жағдайда *яр-дос таұып алыұға* болатуғын шығар? (Ө.Айжанов). **Яр-досларын муңайтпаұ** — жораларын, досларын қапа етпеұ, кеўлин қалдырмаұ. Душпанға сырын айтпаған, *Яр-досларын муңайтпаған* (Бердак).

ЯРЛЫҚ ат. 1. тар. с. Белгили бир хәмел, атак хәм т. б берилгенлиги хаккындағы арнаұлы хұжжет, буйырк. 2. Қандай да бир затқа бахасын, ислеп шығарған жерин, санын жазып жабыстырып ямаса қыстырып қоятуғын қағаз ямаса тахтайша белги.

ЯРМАРКА ат. Затларды сатыұ хәм сатып алыұ ушын салтанатлы түрде белгили бир мәўсимде ўакты-ўакты шөлкемлестирилген саўда базары. Европада саўданың қызғын орны *ярмаркалар* болды,... («Орта әс. тар.»).

ЯРУС ат. 1. Қатар, қабат. 2. театр. Тамашағөйлер залындағы жокарғы ямаса ортанғы қабатлардың бири. 3. геол. Барлық геологиялық әсирлер бойынша турған таұ жыныслары, катламы.

ЯРЫЙ: ярый бермеұ ф. Бир нәрсеге келисим бериұ, рийзашылық билдириұ, макул көриұ. Қалмен Әжиниязды баласынып, еле де кеўили *ярый* бермей, жалт-жалт қарады (К.Султанов). — Ырас сол жазып па? — деп Қосыбай қағазға карап, кеўили *ярый* бармай отырды (К.Султанов).

ЯРЫМ I ат. Бир нәрсенин екиге тен бөлиминиң биреўи. Нанның ярымы. Айдың ярымы. Жылдың ярымы. Қаңғалақлап жүргенде, Тағы да өтти *ярым* ай (Т.Жумамуратов). *Ярым* хан ағасынан дәмегөй болып Қулымбет атқа минди (К.Султанов). *Ярым* хан болып журт сорап, Айдос бий деген бабасына (Бердак).

ЯРЫМ II кел. 1. Бир нәрсениң ортасы, орта бели. Түн *ярым* ақшамнан аұып кетти, мүмкин енди таұық шақырар? (Ө.Хожаниязов). Ал дәмесин үзгенлер, *ярым* жолда калып атыр

(К.Султанов). 2. Толык емес, шала. Арадан *ярым* чайнек чай ишимдей өтти (К.Досанов). 3. Пүтиннин екиден бирине тен муғдар. 5. Ярым саат самолётта жол жүріп, Шийрин кыял кеуіл үйип толтырып (Т.Сейтжанов). Кеш шыра менен ис кылсаң шыра сел сонына бейим *ярым* метрдей жерде турсын (С.Мәжитов). Чайға салып ишетуғын еки пар лимон, *ярым* килограмм мандарин алды (Ө.Айжанов).

ЯРЫМ III сан. 1. Муғдар, шама, көлемди билдирип келетуғын санлық сөз. Олар өзінде бар жер казыў техникасынын тек *ярымын* ғана пайдаланып отыр («Әмиўдәрья» ж.). 2. Еки түрли нәрседен пайда болған, аралас, коспалы. *Ярым* жүн аралас гезлеме. *Ярымына* кепек косылған. ◇ **Ярым әсирлик** — жартысына шамалас, жарысына жетерлик. Жана турмыстын *ярым әсирлик* бийигинен, Көкиректеги көз бенен серлегенде азатлық (И.Юсупов). **Ярым күнлик жол** — мөлшер, шама, муғдар. *Ярым күнлик жолларға*, зордан-зорға жүрдинлер («Әдебият» саб.). **Ярым шығанақ** — шығанақтың жартысына шамалас жер, ярым шығанақ куракым бурылыс. Кеме булардың тусынан зуўлап өтти де, *ярым шығанақ* ыклап кырға шықты (К.Султанов). **Ярым шақырым** — бир пүтиннин жартысы, муғдары, шамасы, мөлшері. Олар тоғайдың ишине кирип, *ярым шақырымдай* жер жүрген ўақытта канбактын арасынан бир коян атлыға кашты (К.Султанов). **Ярым батпан** — бир нәрсенин жартысы, екиден бир бөлегі. Жай шығады *ярым батпан*, Хеш ўак бойға питкен емес (Бердақ). *Ярым батпан* болмаса, Батпан шығар дәнин жок (А.Дабылов).

ЯРЫМ-ЖАРТЫ р. Акырына жеткизилмеген жағдай, шала.

ЯРЫМЛАНЫЎ ярымлаў I феиилинин өзлик дәрежеси.

ЯРЫМЛАСЫЎ ярымлаў I феиилинин шериклик дәрежеси.

ЯРЫМЛАТТЫРТЫЎ ярымлаў I феиилинин өзгелик дәрежеси.

ЯРЫМЛАТЫЎ ярымлаў I феиилинин өзгелик дәрежеси.

ЯРЫМЛАЎ I ф. Бир пүтин нәрсени екиге бөлиў, тең етип екиге бөлиў, жартылаў. Баска ыдысқа салып, самардағы унды ярымлап қойды.

ЯРЫМЛАЎ II кел. Қандай да бир нәрсенин толық емеслиги, орталанған, жартыланған, толмаған. Айтмурат пахтаны *ярымлаў* етип канарға салды да аркалап, пахта кырманға карай жүріп кетти (кк. кем. атл.).

ЯРЫМЛЫҚ кел. Пүтиннің жаргысы, пүтиннің екиден бир бөлегине тен келерлік. *Ярымлық* тас. *Ярымлық* банка хәм тағы баскалар.

ЯР-ЯР ат. әд. Қызды узатыўда аткаратуғын хәр бәйити, «яр-яр» сөзи менен тамамланатуғын косык. Зер көйлектің етегин илер ме екен, *яр-яр*. Қәдиримди тек сиз қул билер ме екен, *яр-яр* («Алпамыс»). Узатканда қыз жылар, өксіп-өксіп *яр-яр*, Кәне менің қыздағы назым-аў деп *яр-яр* (кк. фольк.).

ЯСИЙИН ат. дин. с. Мусылман динінде өлип баратырған, жатырған адамның гүналарын кеширіўди соранып, оның жанында оқылатуғын дуўа. **Ясийин оқыў** — а) өлиў халында жатырған адамның гүналарын кеширіў туўралы соранып оқылатуғын дуўа. б) аўыс. бир нәрсе хаккында қайта-қайта айта беріў, мәніссиз езе беріў, көп сөйлей беріў. — Адастың деп Айдос кулағына *ясийин оқысаң да*, болғаны (Т.Қайыпбергенов).

ЯСЛИ ат. Еки айлықтан үш жаска шекемги балаларды тәрбиялап бағатуғын мәкеме. Драмкружок, *ясли* — дейди, тынбайды, Күнде барып клуб исин оңлайды (И.Юсупов). Ферма қасындағы шөлкемлестирілген балалар *яслисинде* тәрбияшы болды (Ж.Сейтназаров).

ЯЎМЫТ ат. Түркменстан Республикасында жасаўшы тийкарғы түркмен халқының бир бөлими, түркмен урыўларының бири. Хәмменің де қолы байлаўлы, *яўмытлар* бос қол таслап кеткен жоқ (К.Султанов). Сизлердиң қатынларыңыз да *яўмытлардың* қатынларынан қалыспайды екен, — деди ол (К.Султанов). **Яўмыт ишинде** — яўмытлар менен бирге, арасында. Сол күни ақшам ығып баратырған қызды ханның кемеси көрип, шығарып алыпты, *яўмыт ишинде* усайды, жоқары жакта (К.Султанов.)

ЯЎМЫТЫ кел. Яўмытларға тийисли, яўмытларға тән. Ат жаксысы — *яўмыты*, тон жаксысы — маўыты (кк.х.к.). **Яўмыты мурт** — узын хәм шыйратылып өскен мурт, кошқар мүйиз сыяклы мурт. ... бир қырқылып, *яўмыты мурт*, копа сақал жалпақ бетли бий көк чайды кейип пенен қайтарып отыр (К.Султанов).

ЯХТА ат. Спортта ямаса туристлик мақсетлерде колланылатуғын моторлы ямаса желкомлы кишкене жеңил кайық, судно.

ЯЧЕЙКА ат. Белгили бир үлкен шөлкемнин курамындағы кишкене бир топары. Орайлык Комитет партия ячейкаларын дүзиўге шақырды.

ЯША т. с. Хәр кандай болмасын адамның ишки сезимин, куўанғанлықты билдиретуғын танлак сөз. *Яша*, ким екенин мен енди билдим, Булар артистлери екен Төрткүлдин (И.Юсупов). *Яша* деймен, почтальон, пах? астында ат, Кеўлинде перийзат әрманын не сенин (Ө.Хожаниязов).

ЯШАСЫН т. с. Куўанышты, йошланыўды, көтеринкиликти билдиретуғын танлак сөз. Хе, *яшасын*, — деп жиберди Айымжамал хәм бирден түргелди, — Нурбайдан ел-журттын бәрине арнаўлы сәлем (Ө.Хожаниязов).

ЯШУЛЛЫ к. жасуллы.

ЯЩИК ат. 1. Зат салыў ушын төрт мүйешли етип исленген куты, ыдыс. Мен устанын *ящиклериниң* гилтлерин излестирип атырған ўақытларымда, ол дым үндемей отырды,.... 2. Зат салыў ушын кишкене аўызлы төрт мүйешли етип темир канылтырдан исленген куты. Бийби апай жумыстан келе сала почта *яшигине* бир үнилип болып, оннан кейин үйиниң кулпын ашар еди (С.Бахадырова).

ЯЩИКЛЕНИЎ яшиклеў феиилинин белгисиз дәрежеси.

ЯЩИКЛЕСИЎ яшиклеў феиилинин шериклик дәрежеси.

ЯЩИКЛЕТТИРИЎ яшиклеў феиилинин өзгелик дәрежеси.

ЯЩИКЛЕТИЎ яшиклеў феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ЯЩИКЛЕЎ ф. 1. Ящик ислеў, ящик соғыў. 2. Затларды яшикке жайластырыў, орналастырыў, салыў. Елмурат алманы *ящиклеп* болып чай ишиўге отырды.

ЯЩИКЛЕЎЛИ кел. 1. Ящик койылған, ящик орнатылған. 2. Яшикке жайластырылған, яшикке орналастырылған, яшикке салынған. Яшиклеўли лимонды машинаға салыўды ескертти фарры, жигитке,...

ЯЩИКТЕЙ кел. Яшикке усаған, ящик тәризли, ящик сыяклы. Әжибай *ящиктей* бир нәрсени аркалап ишкериге кирип кетти (Қ.Айымбетов).

М А З М У Н Ы

С	3
Т	22
У	260
Ү	289
Ў	311
Ф	318
Х	350
ҳ	367
Ц	396
Ч	403
Ш	410
Щ	442
Ы	444
Э	472
Ю	490
Я	493

ҚАРАҚАЛПАК ТИЛИНИҢ ТҮСИНДИРМЕ СӨЗЛИГИ

Жети томлык

Жетинши том
С (сынап) — Я

Толықтырылған екінші басылымы

Қарақалпақ тилинде
«Qaraqalpaqstan» баспасы
Нөкис — 2023

Редакторлары

Гүлистан Пирназарова

Операторы

Назаргул Зиярова
Света Курбаниязова

Тех. редакторы

Азат Хожамуратов

Оригинал-макеттен басыўға руксат етилген ўакты 14.09.2023

Кағаз форматы 60x90¹/₁₆. Офсет усылында басылды.

Гарнитурасы — «Times». Көлеми 31,5 б/т., 28,00 есап б/т.

Жәми 1000 нускада. Бахасы шәртнама бойынша.

Буйыртпа №731.

AI №114 лицензиясы

«NISO POLIGRAF» ЖШЖ баспаханасында басылды.

Ташкент ўәлаяты, Орта Чирчик районы.

«Ок ота» МПЖ п. Машғал Марказий 1-уй.